HALİL İNALCIK

SEÇME ESERLERİ - XV

DEVLET-İ 'ALİYYE

OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR-V

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Devlet-i 'Aliyye'nin birinci cildi Osmanlı Devleti'nin bir beylikten Balkanlar ve Ortadoğu'ya hükmeden güçlü bir imparatorluğa dönüşümünü konu alır. İkinci cilt, padişah ve devlet otoritesinin zayıfladığı 17. yüzyılın ilk yarısındaki iktidar mücadelelerini inceler. Üçüncü cilt, merkezi devlet otoritesinin yeniden kurulduğu "Köprülüler" dönemini, Orta Avrupa'da Habsburglarla süren uzun iktidar mücadelesini, malî ve siyasî bunalıma karşı çözüm arayışlarını ayrıntılarıyla ele alır. Dördüncü cilt ise, Osmanlı Devleti'nin geçirdiği askerî ve malî dönüşümü mercek altına alır, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemine kadar uzanan süreçte gelişen olayları takip eder. Ayrıca Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşları sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına uzanan geniş bir kesit sunar.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinin, hukukî ve idarî teşkilâtının, ekonomik, sosyal ve toplumsal altyapısının detaylı olarak işlendiği *Devlet-i 'Aliyye* külliyatının beşinci cildi, Osmanlı-Avrupa ilişkileri, Annales Okulu ve bu okulun Osmanlı tarih araştırmalarına etkisiyle sonlanıyor.

Halil İnalcık'ın bu son cilt için bir araya getirdiği İngilizce ve Türkçe makalelerinin yer aldığı eserde, ayrıca serinin tamamını ihtiva eden detaylı bibliyografya da sunulmaktadır.

Halil İnalcık (1916-2016) İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi DTCF'nin ilk öğrencilerinden oldu. Yakınçağ Bölümü'nde doktorasını tamamladıktan sonra, 1952'den itibaren aynı üniversitede profesör oldu. 1972'de emekli olunca Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'ne Osmanlı tarihi profesörlüğüne atandı. 1992'de Bilkent Üniversitesi'ne Tarih Bölümü'nü kurmak üzere davet olundu. Bu yıllar içinde başta Harvard olmak üzere Amerikan üniversitelerinde Osmanlı tarihi seminerleri düzenledi. 1973'te yayınlanan *The Ottoman Empire – The Classical Age (1300-1600)* (Osmanlı İmparatorluğu – klasik çağ) kitabı tüm Balkan dillerine, Arapça ve Ukrayna diline çevrilerek klasik bir kaynak kitap kabul edildi. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* Türkçe, Yunanca, Lehçe ve Arapçaya da çevrildi. Yurt içinde ve yurt dışında kendisine 20 fahri doktora tevcih edildi. İnalcık'ın vefatına dek çalışmalarını sürdürdüğü ve arşivini bağışladığı Bilkent Üniversitesi'nde, 2008'de Halil İnalcık Center for Ottoman Studies (HICOS; Halil İnalcık Osmanlı Araştırmaları Merkezi) açılmıştır.

Kapak Fotoğrafı: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden III. Ahmed dönemine ait 1726 tarihli bir berattan ayrıntı.

(Beş Cilt)

TARİH

PROF. DR. HALİL İNALCIK

DEVLET-İ 'ALİYYE

OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR - V

Sertifika No: 40077

EDİTÖRLER
PINAR GÜVEN
TAYFUN ULAŞ

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTMEN
DERYA ÖNDER

SON OKUMA
AYSEL YILDIZ

DİZİNİ HAZIRLAYAN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1500 ADET BASILMIŞ OLUP, NUMARALANDIRILMIŞTIR.
NUMARALAR 1. CİLTTEDİR.
1. BASIM: OCAK 2022, İSTANBUL

TAKIM NO 978-625-405-895-0
ISBN 978-625-405-900-1

BASKI-CİLT
DERYA MÜCELLİT SANAYİ VE TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
MALTEPE MAHALLESİ LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO:12/80-81 TOPKAPI / İSTANBUL
Tel. 0212 501 02 72 - 0212 501 35 91 Sertifika No: 40514

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Halil İnalcık

Devlet-i 'Aliyye

Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - V

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

II
Hukuk ve İdare

III
Toplumsal Tarih, Ekonomi ve Ticaret

IV
Osmanlı ve Avrupa

V
Tarih Yazıcılığı

Önsöz

Devlet-i 'Aliyye'nin son ciltlerinde çeşitli konularda evvelce yayınlanan ve yayınlanmayan bir kısım araştırmaların tam metinlerini okuyucuya sunmak istedim. *Devlet-i 'Aliyye*'nin ilk dört cildinde ele alınan bazı konuları ayrıntılı bir şekilde okuyucu bu ciltte bulacaktır. Bu araştırmaların çoğunluğu İngilizcedir. Fakat bunlardan bazılarının Türkçe tercümeleri ilk dört ciltte yer almıştı.

Çoğu İngilizce olan bu araştırmaların burada bir bütün olarak yayınlanmasını sağlayan Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'na burada ayrıca teşekkürü bir borç bilirim.

Halil İnalcık
Ankara, 2015

I

İMPARATORLUĞUN KURULUŞU

The *Yürük*s: Their Origins, Expansion and Economic Role

Sources from the first half of the fourteenth century call the Turkish tribes of Asia Minor both *al-Atrâk* (plural of Türk) and *Turkman* (Türkmen). Al-'Umarî (d. 1349) in the phrase "al-Akrâd wa awlâd Karamân wa Turkman al-Rum" obviously meant by the latter the Türkmen tribal population. In another instance he mentions "al-Turkman" together with "al-Mughal" among the forces of the ruler of Germiyan whom he in turn calls "Sahib Germiyan min al-umera' al-Atrak" and the tribal forces who resisted the Mongols were called "tawâ'if al-Atrâk," i.e., Turkish tribes.[1]

A native Anatolian historian Aksarâyî,[2] writing around 1310, also refers to the Turkish tribes on the Byzantine-Seljukid frontier as *Atrak* and *Türkmen*.

The term "Türkmen" or "Turkman" is composed of the word *Türk* and the suffix *men* or *man*.[3] Thus, Türkmen is interpreted to mean "the real Turks", "the Turks of pure blood", or "those Turks who kept their original way of life".

On the other hand, Sharaf al-Zaman Marwazi's definition (ca. 1120) of Türkmen as "those Oghuz people who adopted Islam" or Islamicized Turks, is generally accepted.[4] As an ethnic name Türkmen is

already found in the historical sources by the second half of the tenth century (al-Mukaddasî). İbrahim Kafesoğlu[5] suggests that "the real Türkmen" were the Karluk Turks living to the east of the Oghuz. But he adds that the name was borne by both the Oghuz and the Karluk because they both were part of the Kök-Türk Empire (550-745), and kept this political appellation of "Türk" for themselves after the fall of the Empire. The founders of the great Turkish-Islamic sultanates –Seljukids, Ottomans, and Akkoyunlus– were all of Türkmen (Oghuz) origin.[6] The rise of the Seljukid Sultanate (1038-1194) was accompanied by continuing immigration of the Türkmen tribes, which took the form of an exodus into Asia Minor upon the collapse of the Byzantine resistance after the battle of Manzikert in 1071. A similar mass migration of the Oghuz occurred with the Mongol invasions in the period 1221-1260. It has been demonstrated that the Türkmen tribes constituted an overwhelming majority of the pastoral nomads in Asia Minor from 1071 onwards.[7] Speros Vryonis suggests that during the period 1071-1300, as a result of the influx of the Türkmen tribes and the flight and enslavement of the non-Muslim populations, there occurred an extensive nomadization of the Anatolian population.[8] He finds concentrations of Türkmen in the areas of Konya and Ankara in the early twelfth century, who had vigorously expanded westward during that century.[9] In the second half of the twelfth century, they appeared in Bythinia and parts of Mysia, but their heaviest concentration was in southwesterly regions, that is, in the areas of Dorylaeum (Eskişehir) and Cotyaeum (Kütahya) and the upper Meandre (Büyük-Menderes) region. The great numbers of Türkmen (100.000 according to a Latin source) were mentioned during Frederick Barbarossa's march through the district of Laodikea (Denizli) and in the region of the Lakes (around Isparta) in 1200.[10] In contemporary sources they were described as living all under one chieftain, possessing livestock, and moving about from one place to another in search of pasturage and pillage. The hectic period of conquest was followed by a gradual settling down of the Türkmen bands and the withdrawal of the Byzantine populations. The Türkmen pastoral nomads were concentrated in the border lands, mostly rugged mountainous regions. This

situation was due to the fact that the central governments in Iran and in Asia Minor had pursued a systematic policy of sending nomads into those regions in order to prevent their depredations upon cultivated areas which were a main source of state revenue.[11] However, it should be noted that, in general, uncritically espousing what Byzantine sources say about the Türkmen, we are inclined to exaggerate the destruction of agricultural and urban life in Asia Minor[12] as we have only to be reminded of the fact that many of the towns and cities listed as destroyed by Speros Vryonis[13] were in the thirteenth century thriving urban centers, with agriculture and commerce being the main sources of state revenue. The Seljukid state appears to have been in a position to control the movement of the Türkmen so that they were concentrated primarily on such marginal lands as the mountain pasturelands, the steppes, and the marshy plains. In fact, late thirteenth and fourteenth century sources give us the image of an Asia Minor with a prosperous agricultural and commercial life.[14]

On the other hand, it is rather misleading to consider the nomads only in their activities which were disruptive to the settled societies. Apart from their supplying cities with animal products, their economic activities included marginal agriculture, weaving for market (felt, carpets), transport services, and supplying labor for other sectors of society. The nomad contribution to the economy as a whole was of vital importance and led to a viable symbiosis in Seljukid and, later, in Ottoman society.[15]

The second major conquest by the Türkmen began in 1261, under special circumstances which led to the invasion of all of Western Anatolia and the rise of the Türkmen "Gazî" principalities on the newly conquered lands.[16] One of these Türkmen principalities, which was destined to engulf all the others by 1390, was the Ottoman state. This movement and the subsequent settlement was essentially the work of the Türkmen who formed, apparently, the bulk of the frontier population. Initially, the emergence of these political entities was a complex process involving a fundamental socio-cultural and economic evolution within Türkmen society itself, as well as the organizational efforts of immigrant leaders from the old Seljukid society;[17] and al-

though of vital importance as a source of manpower for the army and the settlement of the conquered lands,[18] the Türkmen nomads nevertheless appear to have had no direct participation in the political and administrative machinery which was introduced into these principalities. As early as the middle of the fourteenth century, the Türkmen found themselves to be subjects of a centralized state which was mainly concerned with the protection of the class of farmers, merchants, and artisans.[19] This evolution also appears to have coincided with a widespread Türkmen settlement.

An Ottoman survey of population and taxation dated 1455[20] of Aydın is the most conclusive source on evolution and demographic change during the period of the Türkmen principalities of Western Anatolia. During the Türkmen raids and the establishment of the Türkmen principalities, an important part of the rural Greek population appears to have fled and taken refuge in fortified towns, or was enslaved.[21] The Ottoman survey establishes that by the middle of the fifteenth century some villages still kept their Greek names (Eksernos, Komnenoz, Ayasofya, Kara-Burgos, Tavliya, Klisuros, Kestel, Feslek, Arkhunda, Balyanbolu, Malanda, Puta, Koloz, Ayasarut, and Tesahorya). But the majority of the village names such as Eymirlü (from the Türkmen tribe Eymir), Ak-Keçilü, Kızıl-Keçilü, Algılı, Dânişmendli, Saslu, Kayılu, Kubaşlu, or Tahtacı, indicated a widespread settlement by the Türkmens. The following village names also may refer to nomad groups bearing the names of the heads of the groups: Güvendiklü, Celâllu, Yakublu, Kılaguzlu, Süle-Beglü, Haydarlu, Hamzalu, Arslanlu, Kara-Dogancılu, Çavuşlu, Bayram-Gazilu, and Çalışlu. Judging from the topology and the fact that Muslims as a rule did not settle with Christians, it can be said that an overwhelming majority of the villages found in the survey belonged to Muslim Türkmen. The survey does not suggest a mass conversion to Islam although we find some slaves of Greek origin.

It should be added that during the period when the Western Anatolian principalities were blocked in their overseas raids by Western crusaders, that is, since 1348, a powerful Türkmen migration began from the Aydın and Saruhan territories, first towards Karesi (Mysia),

and thence, under the Ottomans, to the Balkans.[22] The Ottomans were responsible for leading, and most of the time for funneling, the Türkmen *gazî*s and Turkish population into the Balkans. It appears that the Ottoman conquests followed upon this spontaneous invasion and settlement process of the Türkmen into the lands on the other side of the Dardanelles. The Balkan Türkmen were all known under the name of "yürük" (yörük) and not "Türkmen."

In the sixteenth century when the Türkmen identified themselves as followers of the Safavid Shiite doctrine throughout Asia Minor, especially in the area from Sivas to the Safavid boundaries,[23] they were called "Kızıl-Baş" by the Ottomans after the red headgear which the *gazî* and military groups among the Türkmen and the *Yürük*s wore in earlier times. In fact, the Gazî Türkmen fighting under Umur Beg against the Christians as "warriors of Islam" in the 1330s had worn a red cap which distinguished them from the rest of the Turkish population. In the sixteenth century, the Ottoman usage of Kızıl-Baş came to indicate all nomadic or settled Türkmen or *Yürük*s who were pro-Safavid Shiites. The Kızıl-Baş were, therefore, those Türkmen who constituted a sect with strong religio-political opposition to the Ottomans, while those who did not come under the Safavid influence continued to be called by the names Türkmen or *Yürük*, which in this context acquired a more specific meaning. In brief, the Turkish nomads of eastern Asia Minor under Safavid influence were known from then on either as "Türkmen" (or "Terekeme," a distorted form of "Terâkime," the Arabic plural of "Türkmen") or as "Kızıl-Baş," depending on their religio-political orientation.

*Yürük*s

The statement that the word "yürük" was originally the name of a particular ethnic group or tribe cannot be accepted. Kemal Güngör suggests[24] that the word "yürük" may have originated from the name of "Yüregir", one of the Oghuz (Türkmen) tribes, but he does not explain how "yürük" can be linguistically derived from "Yüregir". His general theory that nomadic groups of various origins were as-

sembled under the name "yürük" because of their common way of life is correct. However, we do not find the word "yürük", even as a common noun, in Turkish literary sources of the fourteenth century or earlier sources.[25]

In his study on the use and meaning of the word "yürük" (yörük), Faruk Sümer finds it used in a literary-historical source (Yazıcızâde's *Târîh-i Âl-i Selçûk*) as early as 1430 in the forms of "yürük" (nomad) and "yürüklük" (the state of a yürük, i.e., nomadism).[26] Yazıcızâde used "yürüklük" and "Türkmenlik" synonymously. "Türkmenlik" referred to the way of life of an ethnic group; the way of life of the Türkmen is described as "yürüklük".[27] The general meaning of nomad for the word "yürük" becomes more explicit when the word is used in historical texts as opposed to "oturak"[28] (from the verb *otur–* meaning "to sit down" or "to settle" or "to be sedentary"; "yerlü" "one who is settled" is also used as a synonym for "oturak").

The word "yürük" was apparently an Ottoman chancery term. It is composed of the root *yürü (yörü–)* meaning to walk, and the suffix *–k*, which gives the meaning of people who perform the action frequently and usually as a skill or way of life. Similarly, "kazak", derived from *kaz– (kaç–)*, "to run away", is another example of this type of composition which like "yürük" became, over time, the name for a particular group. The word "kazak", initially designated people who run away from their original group under a dissident leader in order to cooperate with other such groups in the distant steppe.[29] At any rate, the word "yürük" was originally used as a general administrative-financial term in the Ottoman chancery to refer to all groups leading a nomadic way of life who had immigrated to Western Anatolia and the Balkans and were subject to a special status among the *re'âyâ* (tax paying subjects); later they constituted a group distinct from other nomadic groups in the Ottoman Empire. In 1940, K. Güngör observed that the nomads living on the Toros mountains called themselves "yürük".[30] During the fifteenth century, "yürük" (yörük) denoted only those Türkmen and Kurdish tribal groups or subgroups who had immigrated to the territories under Ottoman control. These *yürük*s were explicitly distinguished from the Tatars and

the Christian nomads of the Balkans in Rumeli and from the Türkmen and the Kurds of Eastern Anatolia.[31] During the fifteenth century, the Ottomans actually controlled only portions of Asia Minor as far as the Lakes region in Central Anatolia and the Euphrates valley in the east. Until the end of the fifteenth century the Ottomans referred to the Turkish tribes outside their control in the east as "Türkmen". Each of the powerful Karakoyunlu and Akkoyunlu states which controlled eastern Asia Minor, Azerbaijan, and Iran was founded and supported by a confederation of Türkmen tribes, and unlike the Ottoman state they maintained characteristics of a nomadic power.[32] The Ottomans referred to them as the states of the Türkmen. Threatened in their control of central Anatolia by the Türkmen tribes, the Ottomans came into conflict with the Akkoyunlu who tried to protect them; it was, therefore, logical that the Ottomans would avoid the use of the name "Türkmen" for their own Türkmen tribes. In literature, the ancient name "Oghuz" was preferred when referring to the Ottomans' Türkmen origin; in the administration, the word "yürük" was invented and used in a general sense for nomads.[33]

Thus, it seems that during the fifteenth and sixteenth centuries in Anatolia, in the areas west of the river Kızılırmak all nomads were called "yürük", while in the areas to the east and south the people retained the ethnic name of "Türkmen", along with the general terms of "*göçer-evli* and *'aşiret*", to express their nomadic and tribal organization.[34] It is this situation which supports Faruk Sümer's theory that the word "yürük" came to denote specifically those nomads who lived in a particular area and who acquired an identity distinct from the Türkmen of the east.[35] But the notion that the word "yürük" referred originally to an ethnic group has no historical foundation. The identification of the *Yürük*s by European anthropologists with the Kurds (Louschan, Traeger), the Gypsies (Louschan), or the Mongols (Philippson) results from a limited study of a single group of *yürük*s in a specific area.[36]

To sum up, "yürük" was originally an administrative word commonly used for nomads of various origins who arrived in Ottoman-controlled lands during the fourteenth and fifteenth centuries and

who, over time, appropriated this name for themselves. The fact that small nomadic groups of Kurds and Arabs had already moved into Western Anatolia by the fifteenth century can be established by archival evidence. Because of economic and administrative factors, these groups mingled either with the Türkmen or the *Yürük*, who formed the bulk of the nomadic population of the region.[37] The consensus of nineteenth- and twentieth century observers of the *Yürük*s (Tsakyroghlous, Lejean, Hoppe) is that the *Yürük*s never formed a cohesive ethnic and linguistic group.[38] As for "Koniar", "Konyar", "Konyari" of Macedonia, the hypothesis that they were "from the area of Konya" obviously stems from a misinterpretation of their original name of "Koyuneri". "Koyuneri", a word derived from *koyun* (sheep) and *er* (man), was used synonymously with "Yürük" in the early Ottoman law code.[39] The carpets made by this group of Balkan *Yürük*s were distinguished by their special style.

In Anatolian Turkish the words used for nomad are derived either from *yörü–* or *yürü–* (to walk), or from the root *göç–* (to move from one place to another, to migrate). From the root *göç*-comes *göçer, göçebe, göçmel, göçküncü,* all of which mean "nomad." There is also *göçer-evli,* which is a compound of *göç* and *ev* (house, tent dwelling), meaning people with movable homes. All these words occur in fifteenth century Ottoman texts and carry only the meaning of "nomad."[40]

Yürük Population, Migration and Settlement

Population and tax registers provide reliable figures on the nomadic population in the Ottoman Empire. Ö.L. Barkan compiled some of these figures in his study "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles".[41] The more rapid growth of the nomadic than the settled population may have been due to the migration of nomads from eastern Asia Minor to the province of Anatolia between 1520 and 1580. Nomads made up about 15 percent of the whole population in the province of Anatolia (Anadolu Beylerbeyiliği) in the period 1520-1530, and 27

percent when the military of nomadic origin, *yaya* and *müsellem*, is considered together with them. For the Balkans, Barkan calculated on the basis of the Ottoman tax and population registers of the early sixteenth century that nomads of the Muslim faith numbered as follows:

	Households
Yürüks	14.435
Yürüks (militarily organized)	23.000
Müsellems (of *yürük* origin)	12.105

Thus, in the Ottoman Balkans, pastoral nomads of Muslim faith amounted originally to about 50.000 households. Since the entire population of the region consisted of 1.111.799 households, Yürüks made up only 1.2 percent of this total and 4.5 percent when they are considered together with the military groups of Yürük origin. These figures contrast with the heavy concentration of nomads in Western Anatolia.

Table 1: Pastoral nomads and nomads militarily organized in the province of Anatolia in the periods 1520-1530 and 1570-80

	1520-30	1570-80	Growth (%)
Nomads	77.268	116.219	52
Piyâde (yaya) and *müsellems*	52.148	?	—
Settled population	397.179	556.293	41.7

Table 2 below includes only data from Western Anatolia from the mouth of the Kızılırmak River to the Bay of Antalya. The general population growth in that region from the period 1520-1535 to 1570-1580 is calculated by Barkan to be 41.74 percent. In both periods the greatest concentration of nomads was to be found in the *sancak*s of Kütahya, Ankara, Menteşe, Aydın, Saruhan, Teke and Hamid. The Kütahya *sancak* included the old Seljuk-Byzantine frontier zone from Kütahya down to Denizli, while the Menteşe-Aydın-Saruhan region was conquered by the Türkmen in the period 1290-1310. These seven *sancak*s together had a nomadic population of about 80.000 households, or two-thirds of

the entire nomadic population of Anadolu. This region always accommodated a great number of Türkmen nomads. According to Al-'Umarî (ca. 1330),[42] the two regions together could mobilize over a quarter of a million cavalrymen. Half a century earlier another Arab source, Ibn Sad, spoke of 200.000 tents in southwest Anatolia alone.[43] Although, grossly exaggerated, these numbers can be taken to be an indication of the considerable size of the Türkmen frontier forces at that time.

The *Yürük*s of Western Anatolia were not only the source of mass immigration into the Balkans but also of the powerful settlement movement in the Anatolian region. Subsequently it was to become one of the main centres of carpet production from the fourteenth century onwards.

Table 2: Nomad households (*hâne*) of Western Anatolia (*Anadolu Beylerbeyiliği*) according to the Ottoman Survey Registers of the Periods 1520-1535 and 1570-1580 (Source: Barkan 1957, p. 30.)

Sancak	**1520-1535**	**1570-1580**
Alâiye	227	455
Ankara	9.484	23.911
Aydın	6.692	3.693
Biga	99	2.066
Bolu	461	2.003
Hamid	4.978	11.814
Hüdavendigâr	1.600	2.055
Karahisar-ı Sahib	2.385	1.729
Karesi	—	2.445
Kastamonu	1.248	1.457
Çankırı (Kangri)	—	976
Koca-eli	—	—
Kütahya	15.164	23.935
Menteşe	19.219	16.912
Saruhan	6.640	15.072
Sultanönü	255	2.095
Teke	8.816	5.601
Total	**77.268**	**116.219**

The Ankara *sancak,* which included the northern part of central Anatolia, was one of the areas where a large nomadic population could be found in both periods. Only the Kütahya, Menteşe, and Hamid *sancak*s with high mountain pastures could compare with it. One would expect the Kastamonu-Çankırı-Bolu-Sultanönü area with its east-west mountain range to accommodate much larger groups of nomads. Whether the low figure which we find in the period 1520-1535 was due to mass sedentarization or to migration to the Balkans, as was the case with Western Anatolia, is an important question. In the following period, we find a considerable increase (about five times for Bolu and eight times for Sultanönü) which can be explained by the westward movement of the nomads of the Sivas-Tokat area rather than by natural growth. By the period 1570-1580 there was a general increase of 50 percent in the nomadic population of the province of Anatolia and 150 percent for the specific region of Ankara. In the same period, Northwestern Anatolia near the Dardanelles (Biga and Saruhan) showed an increase of 20 percent, while the southwest (Teke and Menteşe) suffered a decline. It is reasonable to interpret these changes in terms of a shift of nomads from east to west and from south to north during the sixteenth century, as was the case in the previous century.

Twentieth century works[44] based on archival material have been useful in describing the movements of the nomads in a historical framework. In fact, the correlation of the large nomadic groups, i.e., *'ashîret* or *kabîle* with their individual *oba*s or *oymak*s *(cemaats:* clans) and their successive *yurd*s (summer and winter pasture areas) can be established using the detailed Ottoman registers and state papers.

Bayezid I (1389-1403) and Mehmed I (1413-1421), who strived to establish a centralized bureaucratic state, were historically known as enemies of the nomads. Early Ottoman traditions tell us that they caused mass deportations of Türkmen nomads from Western Anatolia (Bayezid I) and from the Kastamonu-Amasya-Tokat-Canik area into Rumeli (Mehmed I).[45] Under Mehmed II a great number of the *Yürük*/Türkmen, who were the backbone of resistance to the Ottoman takeover of the Toros-Karaman area in the period 1468-1474, were also forcibly deported to Rumeli.[46] The newly arrived Türkmen

whom we find in Central and Western Anatolia from the beginning of the seventeenth century were actually those Türkmen who had emigrated from eastern and southeastern Asia Minor when the two major tribal confederations, Boz-Ulus and Kara-Ulus in the eastern provinces began to dissolve.[47] Sections of the Haleb-Türkmenleri (those who had their winter pastures in the Aleppo area) and of the Dulkadırlı (or Zulkadriye) Türkmenleri (those of the Maraş area) joined this westward movement in the seventeenth century. These groups all kept their ethnic designation of "Türkmen".

This general Türkmen migration to Central and Western Anatolia is interpreted as the result of the growing pressure of the Arab tribal confederations of the Syrian desert, although other factors appear to have also played a role. For example, escape from government policies of forcible settlement, military service, and taxation was an important motive during the periods between 1595-1610 and 1683-1700.[48] Also, the growing economic opportunities in Western Anatolia which emerged during the seventeenth century, when Izmir (Smyrna) became the great emporium for European trade with Asia Minor and Iran, attracted nomads from the east. Because of their camels, they were indispensable for the transport of wheat, cotton, dried fruits, and hides from the hinterland to the port of Izmir.[49] As Western trade expanded, transport prices continued to rise during the seventeenth and eighteenth centuries.

Even today the *Türkmen* and the *Yürük*s keep their separate sociocultural characteristics. In their folklore as well as in their social behavior the two groups are quite different from each other. The dissimilarity between the Türkmen of Eskişehir, who are mostly settled in the flat land areas, and the *Yürük*s, who live in the villages located along the foothills, is striking. The Türkmen are more prosperous in agriculture, while animal husbandry is still a vital component of the *Yürük* economy.

Yürük Tribal Identity

It is a major task for historians to identify particular *Yürük* groups and their *yurd*s in a given period. In the fifteenth century, either as

a result of Ottoman policy or under the influence of economic pressures, the original Oghuz/Türkmen tribes were widely scattered or settled throughout Anatolia and the Balkans. Faruk Sümer, comparing mediaeval narrative sources with early Ottoman surveys, is the first scholar to attempt to locate remnants of the original Oghuz/Türkmen tribes across Anatolia.[50] He showed, for instance, how *sag-kol* and *sol-kol* (the right and left wing tribes) called Bozok and Üçok respectively, were to be found in Anatolia, all bearing original Oghuz names. The names of the twenty-four tribes are:

> Kayı (Kayıg), Bayat, Alka-Evli (Alka-Bölük), Kara-Evli (Kara-Bölük), Yazır (Yazgır), Döger (Töger), Dodurga (Toturga), Yaparlı (Yapurlu), Avşar (Afşar), Kızık, Begdili (Bektili), Karkın, Bayındır (Bayandur), Becene (Peçenek), Çavuldur (Çavundur), Çepni (Çabni), Salur, Eymür (Eymir), Alayuntlu (Ula-Yundlug), Yüregir (Üregir), Igdır (Yıgdır), Bügdüz (Budkuz), Yıva (Iva) and Kınık.[51]

Under the Ottomans, small clans *(oba* or *oymak)* bearing Oghuz tribal names were included in the newly created formations such as Eski-il, Yeni-il, Haleb-Türkmenleri, Şam-Türkmenleri, Ulu-Yörük and Dulkadırlı. For example, the Avşar *oymak*s *(cemaat*s*)* were to be found among the new formations of Haleb (Aleppo), Boz-Ulus (Diyarbekr Türkmenleri), Dulkadırlı and Yeni-il Türkmens.

It is to be noted that these new formations often took their names from the financial and administrative arrangements introduced by the Ottoman chancery and had nothing to do with tribal traditions. The Ottoman use of the ancient political terms *il* or *ulus* did not indicate actual tribal confederations as was the case in the pre-Ottoman times. The Yeni-il group, for example, was also called "Üsküdar Türkmeni" after the *wakf unit* in Üsküdar to which they paid their taxes. In giving names to the Türkmen groups of various origins in Central and Eastern Anatolia, the Ottoman chancery often referred to the region where the usual pasturelands of the nomads were located. This was the case with the Haleb-Türkmenleri, Şam-Türkmenleri, Saruhanlu, Dânişmendli or Dulkadırlı.

Sometimes the name referred to the common economic activity or financial obligation of nomads of various origins in a region, as was the case with At-çeken or Tahtacı.[52] On the other hand, perhaps because of certain enduring characteristics, sections of some Oghuz tribes remained particularly faithful to the ancient traditional names, as was true for the Çepni.

The At-çeken are an example of the larger *Yürük*/Türkmen groups which came into being under the Ottomans. Living in what is today known as the Konya Ovası, or the steppe between the Toros mountains and Ankara, the At-çeken (the horse drovers),[53] included nomads (and villages settled by them) in three administrative areas *(nâhiye)* called Eski-il, Turgud (Turgut) and Bayburd, the last two bearing tribal names. The lush pasturelands on the slopes of the mountains surrounding the flat steppe of Central Anatolia made the region ideal for nomadism. Powerful tribes, particularly those on the Taurus mountains, put up much resistance against the Ottoman regime. But by 1544, "most of the Horse Drovers had settled and were farming the land."[54]

Of the kilims of central Anatolia, those of the "Yürük" come from the southern At-çekens and Taurus mountain pasturelands, including the towns of Karapınar, Karaman and Niğde. Though related to the *kilim*s of Konya, Aksaray and Southwest Anatolia, the *yürük kilim*s of the area are assembled in a group because of their similarity in colors, texture and decoration.[55]

The court records show that the Yagcı-bedir Yürük group, makers of the carpets of that name, was known in the Bergama and Balıkesir areas as a *cemaat* since 1720.[56] In a record of 1722 they are called Yaycı-bedir (*yaycı* meaning "maker of bows"). In fact, they delivered eighty bows annually to the state and, in return, were exempted from the extraordinary state taxes. In 1720 these nomads attacked government agents in a dispute concerning taxation. Perhaps earlier they had delivered clarified butter *(yag)* to the state, thence their name Yağcı-bedir (*yağcı* meaning "oil dealer" or "oil maker"). Yağcı– (or Yaycı–) Bedir Yürüks over time formed a large nomadic group and were settled in the Sındırgı, Kepsut, Bigadiç and Ayazmend areas of the Karesi province.

Of great repute since the fifteenth century, *kilim*s and carpets of this region have been grouped under the general name of "Bergama" without reference to the particular Yürük group for which each style can be established.[57] Since the area attracted various Yürük groups from regions as far as Eastern Anatolia (Boz-Ulus), certain changes in style over time might be explained by arrival of such newcomers. The Yağcı-bedir appear to have come to the Bergama area as late as the early eighteenth century when a new wave of Türkmen migration from eastern Asia Minor occurred.

Documentary evidence indicates a constant migration to Western Anatolia from the east. Upon the collapse of the central government's control as a result of the *Celâlî* depredations in Asia Minor from 1596 to 1610, quite an extensive migration of Yürüks occurred towards Central and then to Western Anatolia. An important document dated 1602 tells us how scattered nomad groups (*perakende khaymane*) of Türkmens belonging to Boz-Ulus, Haleb-Türkmenleri and Dânişmendli from the provinces of Haleb, Maraş and Erzurum, left their homelands and moved to the provinces of Karaman and Anatolia. We find them in Western Anatolia by 1602 and then in the Saruhan *sancak* as well as in Chios and Gemlik in 1609. Another decree of the same year informs us that groups separated from Boz-Ulus migrated to places all over Anatolia, including Balıkesir, Aydın, Saruhan, Menteşe, Muğla, Hamid, Teke, Hüdavendigâr, Isparta, Alaiye, Biga and İçel, as well as to some of the Aegean islands. This particularly concerned the central administration because the problem of collecting the incumbent taxes became complicated, and the government tried to send them back to their original places when the *Celâlî* disorders came to an end.

The Yahyalu Yürük group,[58] the makers of famous carpets under the same name, migrated with the *cemaat*s of Salur, namely Bostanlu, İlencük, Sarı Dânişmendlü, Çayırhanlu, Yıvalu, Bektaşlu, and Akbaşlu. Their summer pasture was on the Aladağ to the east of Kayseri. Apparently all the *cemaat*s belonged to the Salur, one of the original Türkmen tribes.

Below the large groups such as Haleb-Türkmenleri or At-çeken, small *cemaat*s come immediately without reference to any particular

tribe. Clans are named after their own *ketkhudâ* or chief. This is probably because in most cases the original tribes were totally scattered. However, not infrequently, a *cemaat* recorded in the tax register as dependent on a tribe, as in the following example: "cema'at-i Kudaşlu 'an kabile-i Eymir" (a famous Oghuz/Türkmen tribe).[59]

Various aspects of the nomadic settlement process have been discussed by Tanoğlu, Tunçdilek, Planhol, Hütteroth, Aswad, and Bates.[60] The Yürüks were versatile, combining pastoralism with agriculture both in their nomadic and settled life. Under the Ottomans, the survey registers of the fifteenth and sixteenth centuries show that the Yürük groups were engaged in agriculture as a supplementary economic activity within their own pasture lands. Apparently in order to provide their own supply of grain and cotton (the latter was often used in rug making),[61] they cultivated small plots of land. These were often referred to in the survey registers as *çiftlik* in the Yürük pastures, for which they were required to pay regular agricultural taxes. Sometimes the nomads used the *mezraa*s, that is, arable lands usually abandoned by the peasants and temporarily used for pasture and cultivation. Thus, a *yaylak,* i.e., summer pasture, recorded in the register as such, might include, in addition to the pasture, a few *çiftlik*s and orchards or walnut trees for which regular taxes *(resim)* were to be paid. Sometimes much of this arable land was reclaimed by the Yürüks themselves. For example, in the Domaniç area, the birthplace of the Ottoman state, we find frequent reference in the survey registers to lands reclaimed from the forest.

Within the village territory and even in the *yaylak,* the pastures were carefully defined as "those lands outside the arable lands". These pastures were recognized by local custom and sometimes delineated and set forth in a document issued by the local *kadı.* In the mountainous areas we find frequent alternation of *çiftlik*s[62] of arable land with pastures –a situation which the state tried to determine and record in the registers for tax purposes through periodic surveys.[63] Needless to say, all this mean closer state control for the nomads and at the same time constituted preparation for, and an important step towards, sedentarization.

The settlement and transformation of nomadic groups into farming communities was accelerated under the Ottoman state, at times under the initiative and control of the central government. The state resorted to this policy whenever settlement was viewed as necessary for security reasons or in order to expand the revenue base by reclaiming new lands for agriculture. Actually, the settlement of land depended on security.

It has recently been argued that in the sixteenth century, the growth of the Empire's population by as much as 60 percent and the ensuing population pressure caused an increase in the area of arable lands at the expense of the pastures and that the Yürüks had to retire to progressively higher pasturelands in the mountainous areas.[64] We have seen also that following the depredations of the *Celâlî*s of the late sixteenth and seventeenth centuries, a general westward movement of the Yürüks occurred. But despite the migration, a greater number of the Türkmen/Yürük groups appear to have continued their traditional transhumance in a given circuit, and it was under changing economic conditions that they decided to settle. We know that such spontaneous and massive settlements occurred.[65] Usually an individual pastoralist for whom pastoralism became unfeasible as the result of a loss of his livestock had no choice but to settle. More profitable opportunities, such as carpet making for an expanding market, encouraged settlement in towns where such specialized professions flourished.

Professor Hüseyin Yurdaydın, whose family belongs to the Karakeçilü Yürük tribe, told me that some Yürük families in the Eskişehir area only recently began to use the proper cultivation methods. Yürük settlement and adjustment to an agrarian economy is a long and complex process. According to N. Tunçdilek's investigations, 10 percent of the villages in the Eskişehir province were identified as Yörük (Yürük) villages and 6 percent as Türkmen, as against 42 percent *yerli*, that is settled from older times.[66] Tunçdilek showed that the settlement of the Yürük and the Türkmen occurred during the last decades of the eighteenth and the first decades of the nineteenth centuries. He laid emphasis on the differing settlement patterns of the two groups. He

found a slower process among the Yürüks than among the Türkmen in their settlement and adoption of agriculture.[67] The sharp distinction between the Türkmen and the Yürüks in religion and folk culture, as well as in economic conditions, can be observed in the villages on the foothills of Kaz-Dağı in the Edremit area. In this area Sunnite Yürüks and Shiite Türkmen (Kizil-Bash) live in separate villages, do not mingle, and are conspicuously different from each other in their dress, manners, attitudes, and mentalities. There are also Shiite Yürüks, but religious differences do not prevent intermarriage among the Yürüks. The fundamental cultural and social differentiation between the Yürüks and the Türkmen is a fact which can be explained by the historical circumstances discussed above.

Rudi Lindner suggests that the government, by imposing heavy taxation, deliberately tried to ruin the pastoralist economy.[68] Adverse effects of taxation on the pastoral economy can be discussed, but such a cynical policy on the part of the Ottoman bureaucracy cannot be substantiated. Indeed, there is evidence to the contrary. "They," Lindner says, "did not care –or knew only too well– that there is a limit beyond which taxing the herd destroys it together with the livelihood of the pastoralist, forcing him either to settle or to revolt."[69] He argues that the idea of forcing the nomad to sell his sheep in order to pay his tax was based not on the reality of the pastoral economy but on an agrarian economy. "The sheep tax served as a device for transforming poor nomads into poor landless peasants."[70] Lindner suggests that under certain conditions "a herd of fifty sheep was sufficient for a family to remain economically independent." Under the Mongols a herd of less than one hundred sheep was exempt from taxation, while the Ottoman government did not recognize such an immunity. Actually, Lindner's complete argument stems from a misinterpretation of the Ottoman *çift-resmi* system and its application. The Ottoman system subjected the nomad only to *bennak* or *kara,* which were family or personal taxes based on potential work power and not on possessions.[71] The Ottoman personal tax was based on the notion that an adult male or family is capable of making a certain amount of money annually –a nomadic family can engage in transport services using its

animals, in lumbering, or in felt and carpet making. It is true that this tax notion was unknown to the Mongols. The Ottoman advantage was that such economic opportunities existed, at least in certain areas such as Western Anatolia.

It is interesting to note that, down to the present day, a clan, even when settled in a village, will keep its tribal identity and its ties to the other clans of the tribe. Hüseyin Yurdaydın provides us with a further illustration of this phenomenon. The clans of the Kara-keçilü are settled in villages in the Eskişehir area (the villages of Erikli, Numanoğlu, Bahşayiş, Sandıközü, Akçain, Akın, Gemiş, Göçenoluk and Kuyucak where the chief resides). These former Yürüks still hold on to their tribal identity and group solidarity and constitute a community which is distinct from the neighboring population including the Türkmen. Yurdaydın added that until recently, in order to settle disputes involving the government, they used to go to the tribal chief *(beg)* who resided in Kuyucak village near Eskişehir. D. Bates points out that the continuing patrilineal kinship ties between nomadic and settled segments of a clan also involve some sort of economic cooperation.[72] The point is important for our understanding of how carpet industries in certain villages and towns where the Yürüks specialized in weaving and marketing secured raw materials such as wool and madder from their kin who continued their nomadic way of life.

Economy and Trade

In the fourteenth century, the Turcoman (Türkmen) expansion was a response first of all to immediate economic needs which included obtaining new pastures and settling new areas, as well as supplementing the pastoral economy with the *gazâ* (fighting for Islam) booty. The "Book of Exploits", the *Destan of Umur Ghâzî*,[73] gives quite an authentic picture of the Turcomans engaged soon became prevalent. Organized on the model of the earlier principalities which had emerged in Seljukid territories, these little sultanates espoused the interests of farmers and merchants, making commercial treaties with Venice and Genoa and establishing an active trade with European

nations through the Aegean islands, in particular Chios.[74] Now the two opposing motivations, that of *gazâ* and booty on the one hand, and trade and agriculture on the other, can be clearly seen in our important native source, the *Destan,* as well as in Italian sources.[75] The ports of Ayasoluk (or Altoluogo), Balat (Palatia) and Çeşme opposite Chios became important outlets for products of the region, that is, wheat and cotton in addition to forest products –valonia, gall-nut, and madder supplied by the Türkmen/Yürüks for export to Europe. F.B. Pegolotti mentions the following goods from Western Anatolia:[76] *biado* (wheat), *riso* (rice), *cera* (wax), *canape* (hemp), *galla* (gall-nut), *alume* (alum), *opoptico* (opium), *robbia* or *guaruncia* (madder root, red dye), *seta turd* (Turkish silk), and valonia. The Genoese customs records even mention the export of pepper from Palatia.

In the treaties concluded between the Latins and the Turkish emirates between 1331 and 1414, there are references to wheat, dried fruits, horses, donkeys, oxen, sheep, slaves, wax, hides, alum from Anatolia, and wine, soap, and textiles from the West.[77] E. Zachariadou, using other sources, adds to the list: sesame seeds, raisins, red morocco and carpets –in particular rags of Aksaray.[78]

Ottoman documents of the fifteenth century show that Türkmen settlements in Western Anatolian valleys were engaged in growing considerable amounts of cotton, the export of which reached the enormous value of over half a million gold ducats in the 1450s.[79] However, as attested in contemporary Venetian documents, already in this period the most important export item from Western Anatolia was wheat. The region became one of the granaries of Italy and foreign travelers noted the prosperity and agricultural importance of Western Anatolia under the Turcoman principalities.[80] Imitations of Italian *gigliati* coins in these Turcoman[81] principalities can be mentioned as more evidence of the active traffic established between thriving Italian cities and Western Anatolia during this period.

While agricultural activity was expanding in Western Anatolia, the most important economic activity of the Yürüks on the Tauros (Toros) range along the Mediterranean coast was lumbering. Many tribal formations in this area came to be referred to as "Tahtacı", i.e.,

lumberman, after their common economic activity. The "Ağaç-eri", i.e., woodmen, a large group of Türkmen tribes living in the forest-covered highlands of Southeastern Anatolia, who were engaged in wood cutting and marketing, were to be included among the same mountain Yürüks.[82] It may be interesting to add that the ancestor of the Karamanid dynasty was presented in a reliable source[83] as one of the Türkmen engaged in the charcoal trade. Apparently the trade in wood, lumber, and charcoal made some chieftains economically powerful and influential among the mountain Yürüks and led them to ambitious political schemes.[84]

Lumber was taken by the Türkmen to the Mediterranean ports of Antalya, Alâiye, Finike and others, to be shipped to Syria and Egypt. Mamluk sources as well as Ottoman financial documentation give evidence of the importance of the extensive trade in lumber during the fifteenth century. According to the Ottoman financial records, the annual revenue from export of lumber, wood, and pitch from the port of Antalya and its dependencies amounted to 177.531 akça (about 4.000 Venetian ducats) over sixteen months and twenty-five days in 1476 and 1477. This profitable trade was made a government monopoly under Mehmed the Conqueror (the government bought the lumber from the Yürüks for three akça a piece and then resold it at a much higher price. For the most part, lumber was transported to Syria and Egyptian government-owned ships).[85] Lumbering itself involved some processing in order to reduce the prohibitive transport costs of wood, and the Tahtacı Yürüks specialized in this occupation.

One particular export item arising from Türkmen-Yürük economic activity was carpets. The Ottoman customs registers of the late fifteenth and sixteenth centuries clearly show that Turkish carpets were exported to Egypt, the Black Sea countries, Eastern and Central-Europe, as well as to Italy;[86] this was undoubtedly the continuation of an earlier tradition. It was not only the European but also the Near Eastern markets which appear to have been important. According to a customs register of Antalya for the middle of the sixteenth century, carpets were among the principal goods exported from this port to Egypt.[87]

Following the period of the Seljukid Sultanate at Konya (1100-1300) for which some surviving specimens attest to a highly developed carpet industry, the Turcoman principalities of Western Anatolia (1300-1390) must have witnessed a new phase of evolution and expansion under the impetus given by the emergence of new political centers and foreign demand. In Western Anatolia, the rise to prominence of such centers as Gördes, Kula, and Uşak in carpet manufacture under the Ottomans must have continued this tradition (see Table 6). It should be remembered that under these principalities cultural development still followed the Türkmen traditions. The elite Persian culture began to prevail only among the ruling class, apparently as late as the fifteenth century. The Turkish *halı* with its changing styles can be viewed as a faithful reflection of these currents in Turkish society.

Under the Ottomans, carpet making received a new impetus, especially in Western Anatolian centers such as Uşak, from the demands of the Palace and the government, which often specified the desired quality and design. Thus, the Palace and elite became responsible for the creation of centers of mass production using sophisticated Persian patterns.[88]

In the Yürük communities which had close economic and social relations with the centers of economic importance, a great degree of social differentiation is visible. Many wealthy Yürüks hired shepherds to look after their herds and were themselves engaged in occupations such as long distance transportation, trade and tax farming.

The Yürüks played a significant part in the economic life of the Balkans. Besides their animal husbandry, which was vitally important for provisioning the large urban centers, and their involvement in mining and transportation, they developed prosperous felt industries in the Yanbolu area with a capacity for large scale export to other parts of the empire. The Jews of Salonica also relied heavily on supplies of wool from neighboring Yürüks for their large woolen cloth manufactures. The price of this wool was state-controlled. Unlike the *re'âyâ* peasants, the Yürüks represented an independent labor force. They were also involved in newly introduced forms of staple agriculture, in particular, in rice growing during the first centuries of the Empire and at a later date in cotton growing in the Balkans.

Under the centralist Ottoman system, the Yürüks were placed under tight control in their movements and activities, and their way of life came under the influence of the general conditions of the Empire's economy. The Ottoman State organized and utilized the manpower of the Yürüks as a mobile and comparatively free source of labor for many purposes in return for exempting them from *'awârid*, or extraordinary taxes. The imperial government always drew on the Yürüks for labor, not only when in need of manpower for military purposes[89] and transportation but also for the exploitation of mines, the repopulation of land, and for guarding bridges and mountain passes. Since employment of the *re'âyâ* peasants in such enterprises meant a disruption of agriculture, hence a diminution of revenues for the state and the *sipâhi* class in the provinces, the state preferred to employ the Yürüks for such tasks. From this point of view, the Yürüks can be considered the backbone of the entire imperial organization.

The Ottoman State also imposed upon the Yürüks the obligation to deliver, in return for tax exemption, certain goods which they produced with particular expertise.[90] Some Yürüks were, for example, renowned as the makers of the Türkmen arrows, and the Ottoman state assigned groups of Yürüks living in the forest areas to make and deliver a certain number of arrows each year to the army and garrisons in return for tax exemptions. These were usually called *okcular*,[91] Those who were assigned to deliver butter to the state were known as *yağcılar*. Turkish toponymy today includes many villages bearing the names which indicate settled nomads under such obligations.

Carpets and *Kilims* in Ottoman Everyday Life

The fact that *halı* and *kilim* were widely used in everyday life, not only by the nomads but also by settled people in the towns and villages, explains their unparalleled economic and artistic development in Turkey during past centuries. Under the conditions of a basically closed economy, the Türkmen have used rug-making techniques for producing a number of different items: floor, pack or luggage coverings, bags, hangings, horse covers, etc. Evidently the custom continued in

settled life in Turkish homes in towns and cities, particularly for floor coverings *(taban halısı),* hangings for walls or entrances *(askı),* and cushions *(yastık),* or for twin saddlebags *(heybe)* for their mounts.[92] For the palaces and mosques, the most elaborate and expensive carpets were manufactured with the cooperation of a host of workers and artists including palace decorators and designers *(nakkaş).*[93]

The most famous carpets of Ottoman times came from a basin on the upper Gediz River which is surrounded by the mountains of Simas, Şaphane Dağı, Burgaz, and Bozdağ. The well-known centers of carpet manufacture, Uşak, Kula, Gördes, Demirci, and Selendi were all situated in this basin which is intersected by fast-running streams. The famous alum mines of Gediz are located on the southern skirt of the Şaphane mountain and the Kula area produced the best variety of *kökboya* (madder root). The Yürüks in the high pasture lands supplied wool and skilled labor. The nearby ports of Izmir, Çeşme, and Ayasoluk were convenient and thriving commercial centers for marketing and shipping the products from the area. We have seen above that the market for carpets to be shipped to other parts of the Empire and to Europe had a long tradition, dating back to the early fourteenth century.

Evliya Çelebi, the famous Turkish traveler, observed the great prosperity of Uşak in 1671 and wrote the following:[94]

> Bales of wool are untied and tied in this great city [or, for the transit trade of wool, Uşak is the great center]. It is a kind of entrepot where camel caravans and wagons from all over the province of Anatolia come and go. Though quite a small town, it is extremely prosperous and well built. Since the neighboring areas are very prosperous and developed, the bazaars of this great center of commerce are extremely crowded. Of the various crafts in the town, carpet manufacturing is the most famous. Its carpets can be compared to those made at Isfahan of Iran and at Cairo. But Uşak carpets are exported to all countries in the world. Very expensive carpets such as *dîvânhâne* and mosque carpets are made there with beautiful colors and designs. (...) The circuit of the town walls is two thousand paces [*adım*] long and includes 3.600 houses.

> The Ulemâ and the very rich merchants make up the majority of the population. There are Armenians and Greeks, but no Jews.[95]

He counted in the town 370 shops, and seven *hans* (caravanserais), of which the Sultan 'Alaaddin Hanı and Lonca Hanı were noteworthy. "However, there are no *bezzazistan*."

Describing the surrounding country, Evliya mentions the village of Boyalı "where a kind of red root grows which is used in dyeing the Uşak carpets".[96] He noted that this area is inhabited by "Etrak", that is, the Turks or Türkmen who retained their ethnic characteristics. Evliya made an interesting remark about the inhabitants of Demirci, which is in a mountainous area. "Since the inhabitants", he said, "are overbearing Etrak, they prevented the authorities and the military people from oppressing them and so they became prosperous. All of them, however, are modest, good-natured men. Since there is no agricultural cultivation they are engaged in trade".[97] Evliya also mentions[98] the famous "*alaca* [speckled] kilim of Demirci" and the "precious *kaliçe* as found in Uşak and *zelis* and red variegated *[elvan]* kilims" of Kula (cf. Table 6).

He was impressed by the prosperity of the villages and the extensive pasture lands in the mountains, the abundance of water sources and the importance of the Gediz River to the entire area of the Mediterranean. He also noted that the townsfolk of the area spent two to three months each summer on the *yaylak* of Murad Dağı, a nomadic habit, reminiscent of their Yürük origin.[99] "All the inhabitants of Gördes," Evliya observed, are "Etrak speaking a typical Turcoman dialect".[100]

No historical study has yet been made of how the growth in demand for carpets and the formation of a market led to the organization needed for their production in certain towns in Turkey. Inquiries allow us to distinguish two traditional methods of carpet making.[101] A local entrepreneur, usually a merchant, supplied the material, and sometimes even the loom, to individuals working in their homes and paid them on the basis of the number of knots in the products. Such carpets are well known in the market as "merchant carpets" *(tüccar halısı)*. In this type, the design, pattern, color and quality depended on

the instructions of the merchant who followed the demand and also the taste of his customers.

The second practice is manufacture by individuals who work independently and follow their own standards and taste. This product is known in the market as a "retail carpet" *(perakende halı,* or individually sold *halı).* Producers in this category are again of two types: the first is the settled family working in a town or city which is traditionally famous for a certain type of carpet; the second is the peasant (or nomad) family which makes carpets for sale as a supplementary economic activity at home. While peasants carry out this work mostly in the winter time, the nomads can continue this work all year round.

Nomads and peasants usually prepare, spin, and dye the wool themselves. According to Tevfik Eşberk, towns famous for this type of production are: Kırşehir, Niğde, Mucur, Avanos, Bünyan, Bergama, Gördes, Demirci, Konya, and Malatya.[102] Eşberk concluded that there are no major differences in terms of form, designs, motifs, colors, or prices between merchant carpets and carpets for retail, with the exception of *göçebe* (nomad) carpets, which contain quite different motifs.

Our best sources on the use and trade of carpets and *kilim*s are customs registers, estates recorded at the law courts, and *narh* price lists:

Table 3. Prices of *halı*s (carpets) at the customs register of Caffa[103] around 1487-1491

(49 *akça* = 1 Venetian ducat)

Number of Kalı (Halı)	Akça	Per piece	Origin
47 (together with girdles, caftans, etc.)	3.000	638	Konya
15	2.700	180	Istanbul
10	500	50	—
17	2.500	147	Uşak
6	800	133	—
2 (together with material for mattresses)	350	—	—

Table 4. Rugs in use in Edirne according to the registers of *tereke* 1545-1659[104]

Carpets (kalı, kaliçe)	**Avg. price in akça**	**Prayer rugs (seccâde)**	**Avg. price in akça**	**Kilims (woven rugs)**	**Avg. price in akça**
kalı	55	*seccâde*	300	*kilim*	100
kaliçe	660	*seccâde* small	30	large *kilim*	300
large *kalı* or *kaliçe*	2.200	*seccâde* half (nim)	600	*kilim* red	200
small *kalı* or *kaliçe*	30	*seccâde mihrab*	200	*kilim* white	310
dîvân kalı (large carpet for a central room)	1.300	*tavil* (long) *seccâde kebe* (thick felt)	100	*kilim alaca* (speckled)	200
hamam kalı (bathhouse carpet)	225	*seccâde keçe* (felt)	220	—	—
kalı yan (side piece)	100	*seccâde* silk	1.200	—	—
kalı of *meyane* or *orta* or *meydan*	150	*seccâde* velentse	600	—	—
(for the middle of a room)	—	*seccâde* Mısri	170	—	—
kalı-seccâde (for prayer)	325	*seccâde* Uşak	270	—	—
white *kalı*	2.400	*seccâde* ‘Acem (Persian) worn out	50	—	—
		seccâde Hejaz	300	—	—
		seccâde Izladi (Zlatica)	85	—	—

Table 5. Number recorded

Kalı and Kaliçe	**Seccâde**	**Kilim**
31 large *kaliçe*	13 regular	20 regular
2 *kaliçe* (small)	3 *kaliçe-seccâde*	14 red
4 *kalı*	7 others	14 *alaca*
3 white	5 worn out	1 blue
2 *Dîvân*	—	1 white
1 *meyâne*	—	20 worn out
1 *yan*	—	—
1 *hamâm*	—	—
1 worn out	—	—
(46)	(28)	(70)

The court records of property of the deceased (*muhallefat* or *tereke*) contain interesting information concerning the types of rugs and their prices, whether new or worn out. They are classified into three main groups and each group is subdivided into several types according to the size or material used or the purpose of use (see Tables 4 and 5).

It is to be noted that the records cover quite a long period between 1545 and 1659. The prices given in *akça* after 1584 follow the sharp inflation in the period 1584-1659 when one gold ducat was valued at 120 and occasionally 240 akça, while in the pre-inflationary period it varied between 60-70 akça. Also we should notice that the prices represent used goods, although we have here excluded the ones marked *köhne* (totally worn out). Occasionally, the *kadı* marked the good as *cedid* (brand new). For example, three *cedid kilims* (p. 117, 199) were priced at 65, 68 and 73 akça (dated 1553), a large new *kaliçe* (p. 283) 3.906 akça (dated 1638) and a new *alaca kilim* (p. 406) 450 akça (dated 1658). The number of each type of goods recorded is given in Table 5 (worn out goods are included).

It is clear that the *kaliçe*, large or small, was a favorite type of carpet. Large ones are quite expensive, amounting to five or six thousand akça (or 40-50 gold ducats). The average price is 2.200 or about eighteen gold ducats (when one gold ducat = 120 akça). These carpets were mostly owned by members of the ruling class. For example, Ömer Beg, the governor of Teke, had five large *kaliçe* whose prices varied between 1600 and 5.000 akça (dated 1606). Süleyman Agha, *bostancı-başı* in Edirne possessed a carpet of 6.000 akça, the most expensive in our list as well as a silk prayer rug worth 1.200 akça, and another from the Hejaz worth 300 akça (dated 1605). Kalender Agha had three expensive carpets (one worth 3.905 akça, dated 1630). In Ebubekir Agha's estate there were two large carpets valued at 3.000 and 4.000 akça each, and one red *kilim* valued at 500 akça.

Next in demand to the *kaliçe* comes the *kilim*, classified according to color. The dye used in *kilim* could apparently affect the price considerably. One blue *kilim*, apparently dyed with expensive indigo, was 600 akça, these being the most expensive (the average price was 200 akça) and much in demand. Prayer rugs (*seccâde*) were usually light, small pieces and did not cost much (average price 300 akça). Apparently they were made on a wide variety of materials: felt, cloth, or silk, or as woolen pile carpets. *Seccâdes* were also imported from Egypt, Persia, or Hejaz. An Uşak prayer rug cost only 270 akça or about two gold ducats.

The place of the carpets and rugs in Ottoman life, and their variety and sizes is shown in Table 6, compiled from a list of maximum prices promulgated in 1640.[105]

Table 6. Seccâde (prayer rugs)

	Prices in Akça			Dimensions
	QUALITY			
	Best	average	poor	
Kula ('Germiyan') with Egyptain design	1.150	1.050	900	length: 2 zirâ, 5 rub'
Malik Paşa style	950	–	–	length: 2 zirâ, 5 rub', 1 gireh width: 2 zirâ
Malik Paşa style	720	–	–	length: 2 zirâ, 6 rub' width: 1 zirâ, 7 rub'
Kula ('Germiyan') *direklü* style (with columns)	650	–	–	length: 2 zirâ, 7 rub' width: 1 zirâ, 7 rub'
Egyptian style with 7 mihrabs	340	–	–	length: 6 zirâ, 7 rub' width: 1 zirâ, 7 rub'
Selendi style with leopard design (*pelengnakş*)	280	–	250	length: 2 zirâ, 6 rub' width: 1 zirâ, 6 rub' Poor quality length: 2,5 zirâ, 6 rub' width: 1 zirâ, 5 gireh
Persian felt (keçe) seccâde (prayer mat)	160	–	–	length: 2 zirâ width: 1 zirâ, 3 gireh
Persian imitation Menteşe Seccâde	120	–	–	length: 2 zirâ width: 1,5 zirâ
Persian imitation Master Ahmed of Istanbul style felt seccâde with designs on white background	55	–	–	length: 2 zirâ, 2 rub'
seccâde of camel hair	65	–	–	length: 3 zirâ
Felt seccâde from Salonica with tiny designs (*hurdanakş*)	320	–	–	width: 2 zirâ
Felt seccâde from Salonica with cloud design (*ebrinakşlu*)	225	–	–	length: 2.5 zirâ width: 1,5 zirâ
Uşak, red ground	8.400	–	–	length: 13 zirâ width: 5 zirâ, 7 rub', 1 gireh

Uşak, red ground	5.500	–	–	length: 10,5 zirâ width: 5 zirâ, 3 rub'
Uşak, red ground	3.600	–	–	length: 9 zirâ width: 4,5 zirâ
Uşak with medallion in the middle (ortası *sofralu*)	2.500	–	–	length: 7 zirâ, 6 rub' width: 4 zirâ, 2 rub'
Uşak, red ground with medallion in the middle	2.150	–	–	length: 7 zirâ width: 4 zirâ
Uşak, red ground with medallion in the middle	1.760	–	–	length: 6 zirâ, width: 3 zirâ, 6 rub'
Uşak, the same	1.200	–	–	length: 5.5 zirâ width: 3.5 zirâ
Uşak, red ground with medallion in the middle	1.200	–	1.100	length: 7 zirâ width: 4 zirâ
Uşak, red ground with medallion in the middle	2.150	–	–	length: 7 zirâ width: 4 zirâ
Uşak, the same	–	760	–	length: 4 zirâ width: 3 zirâ, 1 rub'
Uşak, the same	–	470	–	length: 3 zirâ, 2 rub'
Selendi, white ground with crow design (*karga nakışlu*) bath house carpet (*hamam kâlîçesi*)	440	–	–	length: 3 zirâ, 1 rub' width: 2 zirâ, 1 rub'
Gordos (*Gördes*) yellow *çatma* bath house carpet	400	–	–	length: 2 zirâ, 6 rub' width: 1 zirâ, 7 rub'

Kaynakların Eleştirisi Işığında Osman Gazî'nin Faaliyetleri ve Osmanlı Beyliği'nin Kuruluşu

Bu konuya başlarken ilkin Osman Gazî üzerinde çeşitli Osmanlı vakayinâmelerinin verdikleri bilgilerin eleştirisi gerekmektedir. Öyle ki, Osman Gazî hakkında rivâyetler, ilk kez 15. yüzyılın sonralarına doğru Âşıkpaşazâde, Anonim kronikler, Oruc ve Neşrî tarihlerinde kayda geçmiştir ve bunlar ana kaynaklar olarak kabul edilmektedir. On beşinci yüzyıl başlarından Kanunî Sultan Süleyman'a kadar genel klâsik tarihler yazılmış olup bunlar İdrîs-i Bitlîsî'nin *Heşt Bihişt*'i ve Kemalpaşazâde'nin *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'ıdır. Esas itibariyle bu derlemeler (*compilation*), zikrettiğimiz Âşıkpaşazâde, Neşrî, Oruc ve Anonimlere dayanmaktadır. Bu arada bizim Osman Turan ile Paris'te *Bibliothèque Nationale*'de bulduğumuz *Takvimler*'i zikretmek lazımdır.[1] Çünkü bu takvimlerin Neşrî tarafından kullanıldığını tespit etmiş bulunuyoruz. Bu takvimler, II. Murad'ın Varna Muharebesi'ne kadar göz tanığı olan kaynaklardan aktarılmıştır.

Âşıkpaşazâde, kendisinden önce yazılmış bir kaynak olarak İshak Fakîh'in oğlu Yahşi Fakîh'in Osman Gazî'den Yıldırım Bayezid'e kadarki dönemi kapsayan tarihini kullandığını ve "ihtisar" ettiğini yazar. Yahşi Fakîh'in tarihi ise kayıptır. İshak Fakîh oğlu Yahşi Fakîh'in varlığı, tahrîr defterlerinde kayıtlı bulunmaktadır. Pekâlâ,

İshak Fakîh kimdir? İshak Fakîh'in Sultan Orhan'ın imâmı olduğu bilinmektedir. İshak Fakîh'i, Osman Gazî dönemi olaylarının bir göz tanığı olarak kabul etmek gerekir. Böylece bize kadar gelmiş olan rivâyetlerin İshak Fakîh'e ait olduğu aşikârdır. Âşıkpaşazâde'nin bu açıklaması ve onu doğrulayan tarihî kaynaklar, Osman dönemine ait bilgilerin Yahşi Fakîh tarihinden ve dolayısıyla İshak Fakîh'ten geldiğini gösterir.

İshak Fakîh'e kadar indirebildiğiniz bu rivâyetlerde geçen yer adlarını kullanarak yapılacak bir kontrol, bize bu rivâyetlerin gerçekliği hakkında yardım edebilir. Bunun için Âşıkpaşazâde ve Anonimlerdeki yer adlarını haritalarda ve bölgeye giderek araştırmak, *toponomik* ve *topografik* alan araştırmalarına girişmek gerekiyordu. Bu nedenle Osman Gazî'nin faaliyet alanlarında uzun yıllar gezdik, araştırmalar yaptık. Bu araştırma gezileri sonuçları üzerinde topladığımız malzemeyi henüz yayınlayamadık. Fakat çeşitli araştırma makalelerimizde belirtmiş bulunuyoruz.[2] Çarpıcı bir örnek olarak şunu zikretmeliyim. Âşıkpaşazâde rivâyetinde Osman Gazî, Sakarya-Mudurnu-Göynük seferinde, "Sakarya ırmağının neresinden karşı tarafa geçilir?" sorusunu Beştaş Zâviyesi şeyhine sormuş ve ondan aldığı bilgiye göre geçit yerine gitmiş. Gezilerimiz sırasında Karacahisar ile Sakarya Nehri arasında bir tepe üzerinde dikili beş antik taş tespit ettik.[3] Demek ki, Osman Gazî'nin bu Beştaş Tepesi'nde o zaman bulunan bir zâviyeye geldiği bir tarihî gerçek olarak tespit edilmiş bulunuyor. Bunun gibi, Osman Gazî'ye, İshak Fakîh-Yahşi Fakîh'ten gelen tüm rivâyetlerdeki yer adlarının yerinde tespiti mümkün olmuştur. Bu suretle, Yahşi Fakîh'e babası İshak Fakîh'ten gelen rivâyetlerin gerçekliği ortaya çıkmış bulunmaktadır. Çeşitli makalelerimizde bu yöntemi kullanarak Âşıkpaşazâde ve Anonimlerdeki rivâyetleri eleştiriye tâbi tuttuk. İlk menâkıbnâme tarzındaki eserlerde bulunması doğal olan menâkıb-hikâyeleri (Osman Gazî'nin rüyası ve hanedânın kuruluşu hikâyesi) tespite çalıştık. *Topografik* araştırma yöntemini Osman Gazî'nin bütün seferleri için uyguladık. Örneğin, Osman Gazî'nin Sakarya seferinde ilkin Mudurnu üzerine gittiğini, kaleyi alamadığını (Mudurnu'ya gittik kalesinin çok sarp bir tepe üzerinde bulunduğunu tespit ettik); oradan Göynük kasabasını, daha sonra da Mudurnu

Suyu'nu takip edip Gölpazarı'na indiğini rivâyet nakletmektedir. Biz Mudurnu'dan hareket ederek zikredilen yerlerin birbiri arkasından geldiğini ve Gölpazarı'ndan sonra Osman Gazî'nin tekrar Karacahisar'a döndüğünün *topografik* gerçeklere uygun olduğunu gördük. Bunun gibi Geyve seferine dair rivâyetteki güzergâhın tamamıyla gerçek olduğu ortaya çıktı. Aynı metotla 1302 Yalakova (Koyunhisar) seferine giderken takip ettiği Yalakova Deresi'ni izleyerek bu sefer hakkında verilen coğrafî bilgilerin de tamamıyla gerçek olduğunu gördük. *Topografik* incelemeler sonunda Osman Gazî'nin savaşları hakkında Âşıkpaşazâde ve Anonimlere intikal etmiş olan rivâyetlerin Osman Gazî döneminde yaşamış bir *râvî*den gelmiş olduğu ortaya çıktı. Bu *râvî*, kuşkusuz İshak Fakîh'tir. Âşıkpaşazâde, eserinin bir yerinde bu gibi rivâyetleri "ihtisar" ettiğini bildirir. Onun, kısaca zikrettiği Yalakova Muharebesi hakkında Anonimlerde tüm ayrıntılarıyla savaşın tasvirini bulmaktayız. Bu tasvir, çağdaş Bizans kaynağı Pachymeres ile tam bir uygunluk içindedir. O halde, İshak Fakîh'ten gelen, Âşıkpaşazâde ve Anonimlere kaynak olan rivâyetlerin bir göz tanığı tarafından nakledildiğini, fakat Âşıkpaşazâde ve Anonimlerin birlikte sıkı bir eleştiriden geçirilerek kullanılmasının elzem olduğunu söylemeliyiz. Osman Gazî hakkındaki çalışmalarımda bu tespitleri ayrıntılarıyla anlatmış bulunuyorum.

Her şeyden önce, bize kadar gelen rivâyetlerin kaynağını ve gerçeklik payını tespit ettikten sonra, Osman Gazî'nin faaliyetlerini burada özetleyeceğiz.

Osman Gazî beyliğinin payitahtları olarak sırayla Söğüt, Karacahisar, Bilecik ve Yenişehir zikredilir. Aslında bu şehir ve kasabalar onun gençliğinden itibaren yaşam ve başarı safhalarını tespit eden nirengi noktalarıdır.

Daha önceki yazılarımızda da zikrettiğimiz üzere, Ertuğrul Gazî, I. Alâeddin Keykubad'ın İznik Laskaridlerine karşı 1222-1230 yıllarındaki seferlerine bir Türkmen *uc* (serhad) gazîsi olarak katılmıştır. Âşıkpaşazâde'deki bir bölüm bunu bir hikâye gibi anlatır. Sözde Ertuğrul savaşmakta olan iki ordudan Selçuklu tarafını seçmiş. İşte bu noksan rivâyet, Ertuğrul'un, I. Alâeddin'in seferlerinde akıncı olarak hizmetinin uzak bir hatırası şeklinde vakâyinâmelerde geçmiştir. As-

lında Ertuğrul'un Sultan Alâeddin'in ordusunda başka Türkmenler gibi akıncı olarak kullanıldığını anlatılır. Ertuğrul'un 93 yaşına kadar uzun yaşamış olduğu hakkındaki rivâyet de, onun Sultan Alâeddin'in ordusundaki durumunu ortaya koyar.

Alâeddin, Laskaridlerle savaşını Moğol tehlikesi üzerine 1230 yılında bitirerek çekilirken, Ertuğrul Gazî'ye Bizans'a karşı en uzak *uc* bölgesinde, Söğüt kasabasını timar olarak vermiş görünmektedir. Söğüt'ün Ertuğrul'un *uc* merkezi olduğunu bütün rivâyetler kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde açıklamaktadır. Yahşi Fakîh tarihinden Anonimlere, oradan Neşrî'ye geçmiş olan bir rivâyet, Osman Gazî'nin Söğüt'te babasının yanındaki bir macerasını anlatır.[4] Bu rivâyete göre, Osman Gazî, İt-burnu köyünde Mal Hatun'a âşık olmuş; bu hatun yüzünden Eskihisar (Eskişehir güneyinde antik tepe üzerindeki kale, Şarköy) beyi ve Eskişehir beyi ile mücadeleye girmiş. Şimdi hikâye tarzındaki bu fıkrayı Âşıkpaşazâde, tarihine almamıştır veya uygun görmemiştir. Fakat bu hikâye, Yahşi Fakîh tarihinden Anonimlere aktarılmış olmalıdır. Nihayet Neşrî'ye de geçmiş olduğunu görüyoruz. Bu son derece önemli bir hikâyedir. Hikâyenin tarihî arka planı bize o zaman, yani Osman Gazî'nin gençliğinde, bölgede Eskihisar beyi, Eskişehir beyi ve İn-önü beyinin dahil olduğu yerel bir mücadeleden söz etmektedir. Haritaya bakılırsa, İt-burnu köyü, Söğüt ile Eskişehir arasında yer alan bir köydür. Bu tespit, rivâyetin bir aslı olduğunu ve Osman'ın gençliğinde Söğüt'te Ertuğrul'a halef olarak bir *uc* beyi durumunda bulunduğunu, yakınında olan İn-önü beyi ile ittifak halinde Eskihisar ve Eskişehir beyleriyle mücadele içerisinde olduğunu açıklamaktadır. Bu bilgiler de Söğüt'ün ilkin Ertuğrul Gazî'nin idaresi altında ve Bizans'a en yakın *uc* merkezi olduğunu, Osman Gazî'nin, babasının ölümünden sonra Söğüt'te bir *uc* gazîsi olarak devam ettiğini açıklığa kavuşturmaktadır. Söğüt etrafındaki köy adları Osman'ın yakınlarının adlarını taşır. O zaman Osman Bey, Ertuğrul gibi Bizans'a en yakın Söğüt kasabasında bir akıncı beyidir. Söğüt'ün sözde daha bu devirde Osmanlı Beyliği'nin merkezi olduğu iddiasını bu çerçevede anlamak gerekir. Ne var ki Söğüt, Osmanlı Devleti'nin ilk merkezi değildir. Osman Gazî, faaliyetlerinin daha sonraki evresinde Karacahisar tekvurunu

yenerek Karacahisar'ı fethetmiştir (1288). Karacahisar, Eskişehir'e 7 km uzakta, yüksek tepe üzerinde bugün harabeleri arkeolojik kazılara konu olan önemli bir kaledir. Burada bulunan tekvurun da, Selçuklu Sultanı ile Bizans İmparatoru Manuel arasında Miryakefalon Savaşı'ndan sonra yapılan antlaşmada, yerlerinde bırakılması kabul edilmiş sınır tekvurlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Karacahisar tekvuru gibi Söğüt-Eskişehir arasında ve Sakarya Nehri kıvrımının içinde birçok yerli tekvurlar bırakılmıştır. Mihail Paleologos, 1260'ta Latin İmparatorluğu'nu yıkarak Bizans'ı ihya ettiği zaman, bölgedeki tekvurlar kendi hallerine bırakılmıştır. Bu tekvurlar da bölgenin önde gelen iki tekvuruna, Karacahisar ve Bilecik tekvurlarına bağımlıydılar. Osmanlı rivâyetlerinden de anlaşılıyor ki, Sakarya Nehri kıvrımı içindeki tekvurlar, Karacahisar tekvurunu baş tanımakta, bütün bu tekvurlar da Bilecik tekvuruna bağımlı görünmektedir. Bilecik, o zaman bölgenin en önemli şehriydi. Burada ipekçilik, çömlekçilik vs. gibi sanayi kolları gelişmiş bulunuyordu.

Osman Gazî, Selçuklu sultanına bağlı bir *uc* gazîsi olarak haracgüzâr Karacahisar tekvuruna karşı mücadele başlattı. Fakat kaynak, sultanın bir haracgüzârına saldırıyı haklı göstermek için onun âsî olduğunu belirtmektedir.

Osman Gazî, Karacahisar'ı fethetti. Bu önemli kalenin fethi, Osman Gazî'nin tarihinde bir dönüm noktasıdır. Kaynak bunu "Karacahisar tekvuru bize yagi (âsî, düşman) olmuş" biçiminde kaydetmiştir. Yine Osmanlı rivâyetine göre Selçuklu sultanı da Osman Gazî'ye harekete geçmesi için izin vermiştir. Bu kayıt önemlidir. Bu önemli kaleyi ele geçirdikten sonra Osman Gazî, bu berkitilmiş şehri, merkez haline getirdi ve tekvurun vârisi sıfatıyla Sakarya bölgesi içindeki bütün tekvurlar üzerinde egemenlik iddiasında bulundu. Mudurnu seferinde tekvurlar onu tanıdılar. Kuşkusuz bu önemli fetih, Osman Gazî'nin ilk beylik iddiasına yol açmıştır. Şehrin kilisesi câmiye çevrildi. Yakın dönemlerdeki arkeolojik kazılar, bu kiliseyi ortaya çıkarmıştır.

Batı Anadolu *uc*larının ilk büyük fâtihi ve *uc* beylerinin üstün beyi olmak iddiasında olan Germiyan oğlu, Karacahisar fethinden sonra Osman Gazî'yi kendi *uc* bölgesine müdahale eder durumda gördü.

Bu düşmanlık Yahşi Fakîh tarihinde özellikle belirtilmiştir. Burada kaynağımız, ilginç bir noktayı belirtmektedir: Osman Gazî, Karacahisar'a yerleştikten sonra tüm bölgede Müslüman ve Hıristiyan ahâli ve tekvurları *istimâlet* (hoşgörü ve himaye) politikasıyla kendisine bağlamaya çalıştı. Kaynağımız bunu, Karacahisar fethinden sonra Osman'ın kardeşi ile yaptığı bir konuşmada "temel siyaseti" olarak ifade eder. Bu *istimâlet* politikası, Osman Gazî'nin temel politikası olarak kendisinden sonra tüm Osmanlı tarihine damgasını vurmuştur. Başka bir ifadeyle, Osmanlı beyinin egemenliğini tanıyan Müslüman, Hıristiyan, Yahudi hangi dinden veya milletten olursa olsun, ona itaat etmek şartıyla devletin himayesine girmiş sayılmaktadır. Böylece, Karacahisar beyliğin ilk merkezi sayılmalıdır.

Osman Gazî'nin Karacahisar'da yerleştikten sonra öteki Türkmen beyleri karşısında üstünlük iddiasında bulunduğunu görmekteyiz. Kaynağın üzerinde durduğu önemli bir nokta, Osman Gazî'nin bütün faaliyetlerini Anadolu Selçuklu sultanının onayladığı rivâyetidir. "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Beg"[5] adlı makalemizde belirttiğimiz gibi, Osman Gazî, bir taraftan yerli tekvurlarla iyi geçinmeye çalıştığı gibi, diğer taraftan Selçuklu sultanının, dolayısıyla İlhanlı Devleti'nin yüksek egemenliğini tanıdığını kesinlikle kaydetmektedir. Fakat Anadolu Moğol valisi Timurtaş, İlhanlı hükümdarına karşı isyan bayrağını kaldırdığında (1327), Batı Anadolu'daki *uc* beyleri, bu arada Orhan Gazî bağımsızlığını ilan etti ve kendi adına sikke bastırdı (1327). Müslüman olan *uc* beyleri iyi geçinerek Moğol idaresine karşı cephe aldı.

Osman Gazî, bundan sonra bölge tekvurlarının hâkimi konumundaki Bilecik tekvuruna karşı harekete geçmiş ve bu önemli şehri ele geçirmiştir. Bölgenin batı kısmında Bilecik, Yarhisar ve İnegöl'ü almakla Osman Gazî doğrudan doğruya Bizans Devleti ile sınırdaş olmuştur. O zaman doğrudan doğruya Bizans'a ait İznik bölgesine akınlara başlamıştır. Bu akınların merkezi olarak İznik'e 30 km. kadar yakın olan Melangeia'yı ele geçirip orada Yenişehir adıyla bir *uc* merkezi kurmuştur. Bu tarihte, beyliğin esas payitahtı Bilecik olmakla beraber, Yenişehir bir *uc* merkezi olarak teşkilâtlandırılmış bulunuyordu. Osman Gazî bölgedeki bütün tekvurları ya bertaraf ederek

yahut kendisine *ahd ü misâk* ile bağladıktan sonra bu tarihte istiklâlini ilan etmiş bulunmaktadır. Yahşi Fakîh'te geçen rivâyette (Âşıkpaşazâde-Neşrî), "Zikr-i İstiklâl-i Osman Gazî" bölümünde bunu ifade edilmiş buluyoruz. Osman Gazî'nin artık Karacahisar merkezinde bağımsız beyliğini açıkça ilan ettiğini kaynağımız işaret etmektedir.

Kaynağımız, Osman Gazî'yi Karacahisar'da bulunduğu ilk zamanlarda Anadolu Selçuklu sultanından "tabl ve alem" (beylik sembolleri davul ve bayrak) yolladığı –dolayısıyla da Selçuklu sultanının bağımlısı– bir *uc* beyi olarak tasvir ederken, Bilecik fethinden sonra Bizans'a akınların başladığı dönemde artık kendisini bağımsız bir bey gibi gördüğünü işaret eder. Kaynağın ifadesiyle, Selçuklu sultanı, "tabl, alem ve kılıç göndermişti. Osman Gazî dahi Sultan Alâeddin zamanında egerki nev'an [bir şekilde] istiklâl bulmuştu; lâkin edebe riâyet idüben hutbe ve sikkeyi yine Sultan Alâeddin adına kılmıştı".

Osman Gazî, Karacahisar'da istiklâlini ilan etmiş (1308?) ve bunun ifadesi olarak Tursun Fakîh'in öncülüğü ile kendisi doğrudan doğruya kadı ve hatip atamış ve her bağımsız Türk hakanı gibi geleneğe uyarak bir töre, *Kanûn-i Osmânî* ilan etmiştir. Osman Gazî'ye atfolunan bağımsızlık, hutbe ve sikke sahibi olması ve buna dair tüm rivâyetler, aslında daha sonraki bir döneme ait iddialardır. Yahşi Fakîh'in tarihini kaleme aldığı Yıldırım Bayezid döneminde, artık Osmanlı Devleti büyük bir sultanlık halini almıştı ve devletin istiklâlini ataları Osman Gazî'ye bağlayan iddialar işte bu dönemde kaynağa ilave edilmiş olmalıdır. Hakikatte, Osman Gazî'nin istiklâlini ilan etmesi de ve bir kanûn koyması da söz konusu olamaz. Bunu ancak oğlu Orhan, beyliğinin çok geç bir zamanında, Anadolu'daki Moğol valisi Timurtaş'ın isyanından sonra (1327) iddia etmiştir. Timurtaş isyanından önce Anadolu beylerinden sultan unvanı alıp bağımsızlık iddiasında bulunan Eşref oğlu, İlhanlı hükümdarı Geyhatu tarafından idam edilmiştir.

Yani Osman Gazî'nin Selçuklu Devleti'nin bir *uc* beyi olmaktan çıkıp kendi adına hutbe ve sikke sahibi olması rivâyeti, çok sonraları ilk rivâyetler arasına ilave edilmiş bir iddiadan ibarettir. Önemli olan nokta, Osman Gazî'nin Bilecik ve yöresini fethettikten sonra doğrudan doğruya Bizans topraklarına karşı akınlara başlamış ol-

ması ve 1302'de İznik'i kuşatmış bulunması olayıyla ilgilidir. Demek ki Osman Gazî 1299 yılında Bilecik fethi ve Yenişehir *uc* merkezini kurduktan sonra fiilen tüm bölgeye hâkim, bağımsız hareket eden bir bey durumuna gelmiştir. Bu itibarla, Bilecik fethi için verilen 1299 tarihini beyliğin kuruluş tarihi olarak kabul etmekte bir bakıma tarihçi haklı görünmektedir. Fakat İznik'in kuşatılması akabinde doğrudan doğruya Bizans İmparatorluğu'nun gönderdiği bir orduyu 27 Temmuz 1302'de Yalakova'da bozguna uğratışı, Osman Gazî'nin gerçekten bağımsız bir beylik kurucusu olduğunu mühürleyen temel olaydır. Yalakova zaferini kaydeden Bizans tarihçisi Pachymeres, bu zaferden sonra onun adını diğer Batı Anadolu *uc* beyleri arasında zikreder ve şöhretinin "Paflagonya'ya kadar yayıldığını" işaret eder. Paflagonya ya da Kastamonu, Çoban oğullarının merkezi olarak *uc emirü'l-ümerâlığı* idi ve Osman da o zamana kadar ona bağımlı bir *uc* beyi idi. Dolayısıyla biz bu zaferin sonucunda Osmanlı Beyliği'nin Bizans İmparatorluğu gibi önemli bir devlet tarafından da tanınmasıyla, 1302'de kesinlikle bir beylik haline geldiğini kabul ediyoruz. Beyliğin kuruluş tarihini Pachymeres'in Yalakova Muharebesi için verdiği 27 Temmuz 1302 tarihi olarak kabul etmekteyiz. Yahşi Fakîh'e dayandırılan ve Osmanlı Devleti'nin henüz oluşum halinde olduğu bir devirde Osman Gazî'ye atfedilen bağımsızlık iddiaların asılsız olduğu, yukarıda da açıkladığımız sebeplerle aşikârdır.

Polunya (Apollunia) –Tanrı-Yıkdığı–: Osmanlı Rumeli Fetihleri Kronolojisinde Düzeltmeler (1354-1371)

Trakya Fütûhâtı Üzerinde Osmanlı Kaynakları

Geçen yüzyılda Balkan tarihinin otoritesi Constantin Jireček Osmanlıların Balkan fetihleri için şöyle yazıyordu: "Die Chronologie ist mitunter ein wahres Chaos."[1]

O zamandan beri Balkan tarihi araştırmaları büyük gelişme gösterdi. Fakat Osmanlı kronikleri üzerinde Jireček'in söyledikleri bugün için de doğrudur. Âşıkpaşazâde, Neşrî, Oruc, Anonimler ve İdrîs-i Bitlîsî zengin tarih malzemesi içerdiği halde, "kronoloji bir kaos" halinde görülmüş ve bugüne kadar bu malzemeyi hakkıyla değerlendirme imkânı bulunamamıştır.[2] Bu yazımızda, I. Murad'ın ilk zamanına ait malzemenin, özellikle *topografik-toponimik* kanıtların yardımıyla bir sıraya konulması halinde, döneme ait kaynakların aslında ne denli zengin olduğu görülecektir.

Orhan'ın büyük oğlu Süleyman Paşa, 1352'de Trakya'da bir Sırp-Bulgar ordusuna karşı önemli bir zafer kazandı ve Bulgaristan'a akıncılar gönderdi.[3] Karesi Beyliği'nin doğu kısmını işgal eden Orhan, bu bölgeyi Süleyman Paşa'ya vermiş; paşa, merkezini Anadolulu gazîlerinin Rumeli'ye tarihî geçiş yolu üzerinde, Kyzikos, Aydıncık

(Edincik) ve Lapseki'yi fetih ve *uc* merkezini Biga'da (Pegai) tespit etmiştir. Süleyman Paşa oradan Gelibolu yarımadasını ele geçirecek ve Rumeli'yi açacaktır. Rumeli'de sağlamca yerleştikten (1352-1354)[4] ve özellikle Gelibolu'yu işgal ettikten (1354 Mart) sonra fetih istikametlerini, Avrasya Türk-Moğol geleneğine göre, üç istikamet yani üç *uc* olarak örgütledi: Sol-kolda Gümülcine-Serez doğrultusundaki *uc*, Karesili Gazî Evrenos'a (Evrenuz) verildi. Orta-kol ve sağ-kol o zaman Süleyman Paşa'nın sorumluluğu altında idi; sonraları orta-kol Rumeli beylerbeyine, sol-kol Mihal oğullarına verilecektir. Süleyman Paşa zamanında (1352-1357?)[5] Trakya'daki fetihlerin kuzey sınırı için, Orhan'ın Süleyman Paşa'nın ölümü üzerine kurduğu vakıflar (Vakfiyye: 761 Cumâde'l-âhir/1360 Nisan) oldukça güvenli bilgi sağlar ve daha bu tarihte oldukça yoğun bir Türk yerleşmesini gösterir.[6] *Vakfiyye*'ye göre, Malkara'da köyler (Bulgurlu, Esendük, Şeyh Halil, Yeğen, Pazarlu-Beğ, Kara-Ahi, Ulamış ve Sasanlar) bu sınır içindedir. Sınır o zaman herhâlde Keşan ile İpsala arasında Mıgalkara/Malkara'yı Hayrabolu'dan ayıran Yayladağ üzerinde idi. Bu *uc*daki önemli merkezler Malkara ve Karesili Hacı-İlbegi'nin *uc*u idi.

Süleyman Paşa ölmeden fetih hedefleri, Hayrabolu (Hariopolis) ve İstanbul yolu üzerinde Çorlu (Tzurullos) idi. Marmara kıyısında Tekvurdağı (Rodosto) güneyinde Hora ve Bakacık Tepesi sınır üzerinde idi. Bazı kroniklerde Süleyman Paşa'nın Tekvurdağı, İpsala ve Vize'yi fethetmiş olduğu iddiası şüphelidir. Bununla beraber bu dönemde Edirne'ye kadar akın yapıldığına kuşku yoktur. Eski Osmanlı rivâyetinde (Âşıkpaşazâde, 44. bâb) Edirne fethinden (1361 Mart) önce *uc* beyi Hacı-İlbegi'nin Dimetoka'yı (Didymoteichon), Gazî Evrenos'un Keşan-ili'ni aldığı kaydedilmiştir.[7]

Süleyman Paşa'nın ölümünden (1357) sonra Bizans'ın karşı saldırısı üzerine Osmanlı sınırı, Gelibolu Boğazı'na yakın bir yere, Banitoz'a (Panidos, bugün Barbaros) kadar gerilemiş olabilir. Sultan Orhan, en geç 1357'de Şehzade Murad'ı lalası Şahin ile Rumeli'ye gönderdi. Şehzade Murad, 1359'da karşı saldırıya geçtiği zaman Gelibolu-Malkara arasında Banitoz Hisarı'nı kuşatmak zorunda kalacaktır.[8]

Çok geçmeden, 1357-1359 döneminde Osmanlıların Trakya'da tüm askerî harekâtı durdurmalarına neden olan bir olay çıkar: Şeh-

zade Halil, Bizans'a bağımlı Foça Rum korsanları tarafından tutsak edilip Foça'ya götürülür (1356 Yazı). Ayrıntılarını Gregoras'tan öğrendiğimiz Halil'in kurtarılması çabaları iki yıl alır.[9] Orhan, oğlunu kurtarmak için büyük bir fidye ödediği gibi imparatorla barış yapmak ve bir sıra ödün vermek zorunda kaldı. İmparator V. Ioannes Paleologos, genç şehzade Halil'i (o zaman 11 yaşında) küçük yaşta kızıyla nişânladı ve Orhan'dan sonra Osmanlı tahtına geleceği hakkında söz aldı. Böylece imparator Rumeli'de *uc* kuvvetlerinin başında bulunan Şehzade Murad'ı saltanattan uzaklaştırmış olacaktı.[10] Orhan'ın vefatında (1362 Mart) Murad, *uc* kuvvetlerinin başında, Edirne fethi gibi büyük bir zaferin sahibi olarak Bursa'ya gelip rakiplerini bertaraf edecektir.

Halil ilkin merasimle İstanbul'a getirilmiş, saraya giriş merasiminde imparator ona eşit muamele yapmak istemiş, fakat Gregoras'a göre sözde Osmanlı veliahtı kendisini esaretten kurtarmış olan imparatora bağlılığını ve onun üstünlüğünü gösterecek biçimde hareket etmiş, "imparatorun atının dizgininden tutup binek başına kadar götürmüş", imparatora "efendim" diye hitap etmiş, "kudretim yettiği kadar ve hayatım devam ettikçe hizmetlerinizde bulunacağım" diye sadakat sözü vermiş.[11]

O sırada Bizanslı tarihçinin, Osmanlı hanedânı karşısında imparatorun üstünlüğünü vurgulamakta gösterdiği çaba ilginçtir.

Şehzade Halil imparator tarafından gemi ile götürülüp İzmit'te babası Orhan'a teslim olundu. Gregoras'a göre, Orhan bu sevgili oğlunu "veliaht" yapmaya eğilimliydi. Halil'i Bizans topraklarından uzak bir yere, İznik'e vali atadı. Murad'ın cülûsunda (1362 Mart), Anadolu beylerinin saldırısı sırasında, Halil (sağ ise 17 yaşında) ve Orhan'ın diğer oğlu İsmail, ona karşı ayaklanan "kardeşleri" arasında olmalıdır.[12]

Şehzade Halil olayı, aslında Bizans imparatorunun daha bu tarihte Osmanlı beyliği karşısındaki zayıf durumunu yansıtmıştır. Pelekanon zaferi (1329), İzmit (1337) ve Gelibolu (1354) işgali, Süleyman Paşa'nın Trakya'da fetihleri (1352-1356), tüm bu hızlı gelişme, Bizans'ı şaşkına çevirmiş; durum, imparatoru Papa aracılığıyla Batı dünyasına acil Haçlı seferi davetlerine sevk etmiştir.

1359'da Papalık ve Bizans ortak donanmasının Lapseki ve Saros Körfezi'nde Kavak çıkarması bozgunla sonuçlanmıştır.[13] (Bu saldırı, Osmanlılara karşı ilk Haçlı saldırısıdır.) Durum, imparatoru Papalık ve Macaristan yanında yeni Haçlı girişimlerinde bulunmaya zorlamıştır. İmparator, bir yandan da Halil olayında görüldüğü gibi, Osmanlılar ile sürekli bir barış için tertipler aramakta idi. Şehzade Halil kurtarıldıktan sonra Murad ve lalası, Edirne fethiyle sonuçlanan büyük seferi gerçekleştirdiler (1359-1361).

Murad'ın şehzade iken Edirne fethi ile sonuçlanan 1359-1361 harekâtı, Bizans'ta panik yaratmış,[14] İtalya'da İstanbul'un tehlike altına düştüğü kaygısı çağdaş kaynaklarda (Floransalı M. Villani, Venedikli G.G. Caroldo) yankı yapmıştır. 1410'a doğru büyük eseri *İskendernâme*'de Osmanlı tarihini yazmış olan Ahmedî, Murad için kısaca şu beyitleri ilave etmekte haklı idi:[15]

Ol olaydıki Rum'a sundı el
Kaysere iderdi çok dürlü zelel

Âşıkpaşazâde (43. bâb), "Murad Han'ın" Edirne fethi ile sonuçlanan Rumeli fetihlerini "Kardaşı (Süleyman) Allah rahmetine vardığından" hemen sonraya koyar fakat metnin ilerisinde Murad'ı "Sultan Murad Han" diye anar ve fetihlerin (Banitoz, Çorlu, Misini, Burgos) "Sultan Murad Han" tarafından yapıldığını kaydeder. Âşıkpaşazâde'yi izleyen tüm kronikler, bu fetihleri Murad'ın sultan olduktan sonra yaptığını söyleyerek yanılırlar ve Türkiye'de ve Batı'da modern tarihçiler de bu yanlışı tekrarlarlar. Bütün hata, Orhan'ın ne zaman öldüğü hakkında Osmanlı tarihlerinde verilen yanlış tarihten kaynaklanır. Bu kaynaklar arasında yalnız *Düstûrnâme* doğru bir kronoloji sırası verir görünmektedir.[16] Orhan'ın 1362 Martı'nda vefat ettiği kesinleşmiştir.[17]

Edirne fethinin tarihi 1361 İlkbaharı, yani Murad'ın şehzadeliğinde Trakya'daki faaliyetleri zamanına aittir.[18] Osmanlı kaynakları gibi çağdaş İtalyan kaynakları (M. Villani, G.G. Caroldo), Edirne'nin Osmanlı fethi için 1361 Baharı (Caroldo'da 1361 Mart) tarihini verirler.

Kısaca, 1357-1362 olaylarının doğru kronolojisi şudur:

Süleyman Paşa ölünce Sultan Orhan onun yerine "ulu oğlu şehzade Murad'ı" Rumeli'ne gazâya göndermiştir (1357). Orhan'ın ölüm tarihine (1362 Mart) kadar Murad orada şehzade olarak *uc* beyleri Evrenos ve Hacı-İlbegi ile birlikte fetihlerde bulunacak, 1361 Baharı'nda Lala Şahin'le beraber Edirne'yi fethedecek; 1362 Martı'nda tahta çıkmak üzere Rumeli'nden Bursa'ya hareket edecektir. Osmanlı kroniklerindeki yanlış kronoloji modern tarihçileri bugüne kadar yanıltmış, gereksiz tartışmalara götürmüştür.[19]

1362 Martı'nda Murad, Lala Şahin'i Rumeli'de *uc* beyleri Evrenos ve Hacı-İlbegi üzerinde beylerbeyi atadıktan sonra, Bursa'ya erişmek üzere Gelibolu Boğazı'nı geçer; Kara-Biga önünden geçerken oradaki Bizans tekvuru elindeki kalenin alınması gerektiğine işaret eder.[20] Bizans kontrolündeki bu güçlü kale, Rumeli'ne giden tüm Anadolu gazîlerinin Bursa-Lapseki-Gelibolu anayolunu tehdit etmekte olup ancak Sultan Murad tarafından 1371 Yazı'nda uzunca bir kuşatmadan sonra fetih olunacaktır.[21]

Anadolu'da Orhan'ın ölümünü fırsat bilen "beyler" saldırıya geçmiş bulunmaktadır. Rumeli'de gazâ faaliyetine devam arzusunda bulunan yeni sultan, Bursa'dan hareketle ilkin 1362'de bu beylere karşı sefere çıkmak zorunda kalmıştır. Osmanlı rivâyeti, Murad'ın ilkin onları püskürttüğünü, bunun üzerine kuşatma altında bulunan Ankara ahîlerinin kale anahtarlarını getirip şehri teslim ettiklerini bildirir.[22]

Osmanlı kronikleri, Bursa kadısı olan Çandarlı Halil'in kadıasker (bazı kroniklerde vezir) tayin edilmesini, Lala Şahin'e Rumeli'de beylerbeyilik tevcihini bu tarihte alınmış önemli önlemler arasında sayarlar. Bu önlemler için H. 760 (Neşrî) veya daha doğru olarak H. 763 (İdrîs) tarihini verirler. H. 763 (1362) yılı, Murad'ın ilk saltanat yılıdır. 1362 Baharı'nda Murad babasının ölümü üzerine Rumeli'den Bursa'ya gelirken, "etraf mülûku"nun ve herhâlde taht üzerinde rakiplerinin harekete geçmesi üzerine o zaman payitaht kadısı olan Çandarlı'ya sorumluluklar düşmüş bulunuyordu. Çandarlı, herhâlde Murad'ın tahta geçmesinde önemli rol oynamış olmalı. Bu tarihten itibaren 1387'de Rumeli'de vefatına kadar vezir ve beylerbeyi sıfa-

tıyla Çandarlı, devlet işlerinde önde gelen son derece önemli roller oynadı. Kroniklere göre, sultan için esirlerden pencik oğlanı toplanması ve yeniçeri ordusunun kurulması, Hayreddin'in tavsiyesiyle olmuştur.[23] Ölümünden sonra Sultan Murad, onun oğlu Ali'yi vezârete getirdi. Böylece Osmanlı tarihinde 1453'e kadar sürecek Çandarlılar dönemi başladı.

Murad'ın Sultan Olarak Rumeli'ye İlk Seferi

Bizans imparatoru V. Ioannes Paleologos, Türkleri Trakya'dan çıkarmak üzere 1364 Sonbaharı'nda bir Haçlı seferi için Papa ile temasa geçti. Papalık-Bizans-Macaristan ittifakı ve Savoie Dükü VI. Amadeus'un Haçlı saldırısı (1366) Osmanlı-Bulgaristan ittifakı ve Murad'ın Trakya ve Polunya (Apollunia) seferine (1366) rastlar. Osmanlı kroniklerinde bu seferde "Polunya/Tanrı-Yıkdığı" Kalesi zikrolunur. Murad kaleyi alamaz. Bu kalenin Apollunia (Süzebolu, Sozopolis) olarak tespiti, bize bu seferin tarihini belirlemede kesin kanıt sağlamıştır. Aşağıda, Sultan Murad'ın 1366-1370 döneminde Rumeli'deki faaliyetlerini ayrıntıyla ele alacağız. Osmanlı kronikleri, Murad'ın "Polunya seferi"ne ait ayrıntılı bilgi verirler, fakat tarihini vermezler. H. 783'ten (1381) sonraki olaylar arasında zikrederler.[24]

I. Murad'ın Malkara'da bir toprağı "vakf-i evlâd" olarak Ahî Musa'ya verdiği ahîlik *biti*si, 1 Receb 767/14 Mart 1366 tarihini taşır. Buradan da I. Murad'ın o tarihte orada bulunduğu anlaşılıyor ("Ahilerinden kuşanduğum kuşağı Ahî Musa'ya kendü elimle kuşadub Migalkara'ya ahî dikdim"). Bu belge, Sultan Murad'ın 1366 Martı'nda Rumeli'ye geçtiği hakkında kesin bir kanıt sağlamaktadır.

Aşağıda Osmanlı vakâyinâmelerinde bu sefere ait metinleri aynen vermekteyiz. Bu dönem olaylarını en ayrıntılı biçimde İdrîs'in *Heşt Bihişt*'inde buluyoruz. İdrîs-i Bitlîsî, bugün bizim bildiğimiz aynı kaynakları, Âşıkpaşazâde, Neşrî ve Anonimleri kullanır; fakat onun bu kaynakların bize kadar gelmeyen daha ayrıntılı kopyalarını kullandığı anlaşılıyor. On altıncı yüzyılın sonlarında Hoca Sa'deddîn'in *Tâcu't-Tevârîh*'te verdiği metin sadece İdrîs'in Osmanlı inşa Türkçesi ile bir çevirisidir.[25] *Heşt Bihişt*'ten bizi ilgilendiren kısmı aynen aktarıyoruz:

3. Kâtîba, Dâstân-i Nühüm:

Nâ-gâh az cânib-i Rumili az hâkim-i Vize çunân habar rasîd ke, hâkim-i Kostantiniyye ba'zî leşkeryân fıristâda wa wilâyat-i Vize-râki ba-nazdîk-i mamlakat-i üst, ba-gâret dâde ve banâ-bar-i i'timâd wa wusûk bar hasânat-i İstanbûl ba-înçunîn küstâhî ikdâm kard. [...] Sultân [...] 'al'al-fawr ba-cam-î'-i 'asâkir-i mucâhidân farmân farmûd wa az ma'bar-i Gelibolu 'ubûr namûda wa az-âncâ ba-şahr-i Migalkara nuzûl farmûd [...] Lala Şahîn wa Evronos Beg bâ sâyir sipehdârân ve leşkeryân dar nawâhî-i Migalkara Sultân-râ istikbâl kardand wa Lala Şâhîn ba-aksar-i 'asâkir-i Rumili ba-fath-i Ferecük az-nawâhî-i İpsala ferestâd, wa sultân çun ba-nafs-i nafîs ba-nawâhî-i İstanbul ba-da'iyya-i tashîr-i kilâ' wa husûn wa tawâbi'-i ân rûy-i 'azîmat nahâd; awwalâ kal'a-i İncügiz ke, dar yak marhala-i İstanbul-ast, nuzûl-i iclâl farmûd [...] wa dar do-sa rûz kal'a-râ dar kabza-i tashîr awurda, koçkân-i ancâ-râ borda wa asîr sâht [...] az ân-câ cibâl-i Burgaz ke az hawma-i İstanbul-ast tawaccuh farmûd, hâkim wa kotwâl-i kal'a az hâl-i mutamarridân-i İncügiz mutanabbih şoda, fi'l-hâl ba-taslîm-i hisâr mubâdaret namûd [...] Lala Şahîn Ferecük-râ fath karda [...] bâ-laşkar mutawaccih-i mulâzamat-i sultân şod wa dar nawâhî-i İncügiz kal'a-i dîger bûd az lawâhik-i İstanbul ke, ba-kal'a-i Bolon[26] mawsûm-ast, dar în awkât ke, an kal'a Tangri-Yıhdugı ma'rûf, [...] Sultân mutawaccih-i tashîr-i an kal'a-i hisâr-i ustuwâr şod; pânzdah rûz cang u cidâl-i bisyâr kard, mahtûba-i fath az tutuk-i ihticâb rûy namûd[27] [...] meğer 'Tangri bu kal'a-i yıllaydı' [...] ba-cânib-i yaylâkî ki dar kanâr-i Karadeniz ast 'inân-i 'azîmat bartâft wa darân mahal dar zîr-i diraht-i 'âlî firûd amada bûd [...] Sultân farmûd ke, în diraht ke, aknûn takya-gâh-i man şoda wa ba-manzil-i şacara-i wâdî-i ayman gaşta, ânrâ Devletlü-Kavak gûyand [...] ba'd az fath-i kal'a sultân Lala Şahîn-râ ferestâd camî'-i ahl-i kal'a-ke bîştar ra'iyyat-i mamlakat bûdand, ummîd wa istimâlat dâd wa har-kas-râ dar makâm wa maskan-i höd tamkîn wa teskîn namûd [...] yakî az ahl-i laşkar- râ tâs-i tilâî az ganîmat-i âncâ ba-dest oftâd [...] kulâh-i tâskî kard, goftand ki eger farmân-i sultân bâşad kulâh-i uskûf az an zamân mawzû' şoda [...] wa hudûs-i carayân-i ân wakâyi' dar şuhûr-i sana arba'a ve sab'în wa sab'a-mia wâki' şod".

Farsça metnin Türkçe çevirisi:

3. Kâtîba, 9. Dâstân

Ansızın Rumili'de Vize hâkiminden haber erişti ki, Kostantiniyye hâkimi (imparator) asker gönderip Vize vilâyetini yağmalamış; burası imparatorun memleketi yakınındadır. İmparator İstanbul'un surlarla iyi berkitilmiş olduğuna güvenerek böyle bir küstahlık yapmıştır. Sultan derhal askerin toplanmasını emretti ve Gelibolu Boğazı'ndan geçerek Migalkara şehrine indi [...] (Rumili'de olan) Lala Şahin, Evrenos Beg ve öteki begler askerleri ile Sultan'ı Migalkara civarında karşıladılar. Sultan, Lala Şahin'i Rumeli askerinin büyük kısmı ile İpsala bölgesinde bulunan Ferecük fethine yolladı; kendisi İstanbul etrafındaki kaleleri ele geçirmek amacıyla bu tarafa hareket etti. İlkin İstanbul'dan bir merhale uzaklıkta bulunan İncügiz (İncegiz) kalesi üzerine yürüyüp kaleyi kuşattı; iki-üç günde kaleyi ele geçirdi, düşman askerini tutsak yaptı [...] oradan İstanbul'a ait olan Burgaz Dağları tarafına hareket etti, orada Burgaz (Çatal-Burgaz, Çatalca) kalesinin hâkimi ve kale dizdarı, İncügiz'de karşı duranların başına gelmiş olandan ders alarak derhal kalenin teslimi işine giriştiler; bu arada Ferecük'ü fethetmiş olan Lala Şahin askeri ile Sultan'ın yanına gelmek üzere bu tarafa hareket etti. İncügiz bölgesinde İstanbul'a ait Bolon (Apollunia) denilen ve Tanrı-Yıkdugı diye bilinen başka bir kale vardı; Sultan iyi berkitilmiş bulunan bu kaleyi zapt etmek üzere bu tarafa hareket etti; kaleyi zapt için on beş gün çetin savaşlar verdi, sonunda fetih, gelin yüzündeki peçeyi indirdi [aslında kaleyi alamadı]. Sultan, "Tanrı bu kaleyi yıka"[28] dedi ve Karadeniz'e yakın bir yaylaya çekildi, orada bir yüce ağaç altına oturmuştu [...] Sultan, "Altında dinlendiğim ve uğurlu bir yerde menzilim olan bu ağaca bundan sonra Devletlü-Kavak desinler" diye emretti [...] Bu fetihten sonra çoğu raiyyet olan kale ahâlisine istimâlet[29] versin ve herkesi kendi ev ve makamında yerleştirsin, diye Lala Şahin'i gönderdi [...] askerlerden birinin eline ganimet olarak bir altın tas düşmüş [...] onu başına geçirmiş. Rivâyet ederler ki, sultanın emri ile üsküf denilen başlık o zamandan âdet olmuş [...] bu olayların olup bittiği tarih 773 [1372] yılına denk gelir.

İdrîs'ten önce bize kadar gelmiş olan ilk Türkçe Osmanlı kronikleri içinde bu olayları en geniş biçimde bize aktaran Âşıkpaşazâde (54. bâb) ve ondan nakleden Neşrî'dir (c. I, s. 212-213). Âşıkpaşazâde'deki metni Neşrî ile karşılaştırıp aynen aşağıya alıyoruz.[30]

Leşker ile Gelibolu'ya geldi; andan doğru Mugalkara'ya vardı; Gazi Evrenuz, Lala Şahin Rum-ili'nün leşkeriyle geldiler. Evrenuz'u Şahin'e koşdular, yürüdüler, Fire üzerine vardılar, def'î Fire'yi fethettiler.[31] Bu yana da Murad Han dahi geldi, Çatalca hisarının üzerine düşdi, kâfiri çıkdı, itâ'at etdi. Haraca mutî' oldı.[32] Şahîn'e haber göndürdi, geldi hünkâra kavuşdı. İncegüz'ün üzerinde Polunya derler bir hisar var. Türk ana Tanrı-Yıkduğı der. Murad Han onun üzerine vardı ve ol vilâyetin halkı kaçub ona girmişler idi. Bir nice gün eyü ceng etdiler. Âhir göçdiler.[33] Murad Han eyitdi: "Meğer bunu Tanrı Yıka" dedi. Vardılar, Devletlü-Kaba-Ağaç dedükleri yere kondılar. Murad Han dahi bir kaba ağaca arkasın verdi, oturdı. Bir lâhza geçdükten sonra adamlar geldi, birbiri ardınca kim: "Hân'ım, Hakk Ta'âlâ kudretiyle ol hisar yıkıldı" deyü. Şahin'i göndürdiler, vardı. Mübalağa mal getürdi. Altun ve gümüş tebsiler ve floriler ve nakd akçalar bile getürdi. Halkını gerü istimâlet ile yerinde kodılar. Hayli altun, gümüş tas dahi buldular halkın elinde. Gaziler başlarına geydiler. Gördiler, yaraşır. Üsküf o zamanda bünyâd oldı. Ve hem o ağaca kim han arkasın vermiş idi, hem eyitdi: "Bu ağaç Devletlü-Kaba-Ağaç'dur" dedi. Ol ağaca vech-i tesmiye Han'un sözi olup-durur. Ve ol ağaç şimdi dahi vardır. Kütük olup durur. Yanında bir kuyu dahi vardur.

Bu metinde Âşıkpaşazâde tarih vermez. Bu olaydan önce, H. 783 (1381-1382) tarihinde Hamid-ili fethi ve Buru (Pôros), İskeçe (Xanthi), Marulya (Maronia) fetihleri, Delü-Balaban'ın Serez ablukasına bırakılması olaylarını zikreder (55. bâb).

Neşrî'deki farklar, bazı ayrı yorumlara imkân vermektedir. "Çatalca üzerine düşdi"den sonra tüm bu parça şöyle yorumlanabilir: 1366 Martı'nda Murad ile Lala Şahin Malkara'da buluştuktan sonra Sultan, Şahin'i batıda Meriç Nehri'nin sağ yanında Ferecük/Fire (Vira) üzerine göndermiş; kendisi o zaman doğuda İstanbul tarafında

Çatalca (Çatal-Burgaz) üzerine yürümüş, sonra "dolanıp gelip" Şahin'le birlikte Karadeniz kıyısında Polunya (Apollunia) üzerine yürümüşler. Neşrî'nin kısa kaydı bize, stratejik durum hakkında yorum yapma imkânı vermektedir. Ayrıca, Neşrî'de Apollunia'yı "bir nice gün hisar [muhasara] edüb cenk olunup alınmayub âhir üzerinden göçüp gitdi" ifadesi önemlidir. Haçlı kumandanı Amadeus, Apollunia'yı aldı;[34] Murad gelip kuşattı, alamadı ve Devletlü-Kaba-Ağaç (Devletlü-Kavak) denilen uzak bir bölgeye çekildi.[35] Âşıkpaşazâde'den bize gelen metinlerden bu durum açıkça belli değildir. Anonimler, kalenin alınmadığını açıklar. Kaleyi Amadeus alıp Bizans'a vermiştir.

Anonimler bu olaylar için yanlış olarak 784/1382 tarihini verir; fakat bu kaynak son derece önemli bir noktayı yineler:

> [Malkara'dan Murad] İncügiz tarafına vardılar. Bulunya derler bir hisar vardır. Gayet sarptı, Türk ana Tanrı-Yıkdugı-Hisar derler. Ol vilâyetin halkı kaçup ol hisara girdiler. Murad Han dahi üzerine düşüp hayli gün ceng ettiler, akmadılar, göçüb gittiler. Sultan Murad Gazi alınmaduğuna hayli melûl oldu. "Meğer bunu Tanrı Yıka" deyüp derd ile ah eyledi, ad verdiler. Gitdi; meğer ol-arada bir kavak ağacı vardı. Ulu ağaç idi. Murad Gazi ol ağacın dibinde kondı, arkasın ol ağaca verip dayandı, oturdu. Saht olup[36] otururken nâgâh bir kişi geldi kim: "Sultanım, devletinde hisarın bir tarafı yıkıldı" deyü. Murad gazi Lala Şahin'i gönderdi, varıp esirlerin alup mübalağa mal ile getürdiler, ol hisarın içinde altun taslar bulunup gaziler başlarına giyüp sultan Murad Han karşusuna geldiler; altun üsküf giymek ol zamandan kaldı. Andan Murad Gazi ol kavak ağacına "Devletlü Kademlü Kavak Ağacı" deyü ad verdi. Ol zamandan berü ol-araya "Devletlü-Kavak-Ağacı" derler; şimdiki halde ol-arada ol ağacın ol yerde eseri vardır, kütüğü vardır. Andan Murad Gazi ol hisarın kâfirleri ile 'ahdleşüp avretleri ve oğlanlarını ve kızları ile istimâlet verüp gerü yerlü yerine gönderdiler. Şimdiki halde ol sebebden ol hisara Tanrı-Yıkduğı derler. Sultan Murad Gazi ol yerden göçüp Edirne'ye geldi."[37]

Murad "Polunya"yı (Süzebolu) alamadı ve geri çekildi. Kale Amadeus tarafından 1366'da ele geçirilmiş, 1367'de Bizans'a dev-

redilmiştir. Osmanlı kronikleri, padişahların hoşuna gitmeyecek şeyleri, bazen doğru da olsa yazmaktan çekinirler. Kaynaklarındaki bu gibi şeyleri atlarlar. "Polunya" önündeki başarısızlığı ve sultanın hayal kırıklığını Neşrî'de ve Anonimlerde buluyoruz. *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân*, saray için değil, halk için yazılmıştır; sıradan halkın duygularına tercüman olarak geleneğe aykırı yenilikleri, haksızlıkları açıkça yazarlar. Bu sebeple anonimdirler.[38]

Üslup farkları ve bazı ayrıntılar bir tarafa bırakılırsa görülüyor ki, Neşrî, Anonimler ve İdrîs aynı kaynağı kullanmışlardır. Bu dip-kaynak, eserini 1474'te yazmaya başlayan Âşıkpaşazâde olmalıdır.[39] Bellidir ki, onlar Âşıkpaşazâde'nin bize kadar gelmeyen tam nüshalarından kullanmışlardır. Özetle, esas olaylar şu sıra ile verilmiştir: (+, ilgili kaynakta yer alıyor; –, ilgili kaynakta yer almıyor)

1. Bizans imparatoru asker gönderip Vize taraflarını yağmalamış, bunun üzerine Murad acele asker topladı, Gelibolu Boğazı'nı geçip Rumeli'ye geldi (Âşıkpaşazâde: –; Neşrî: –; Anonimler: –; İdrîs: +).

2. Murad ordusuyla Gelibolu'ya, oradan Malkara'ya geldi. Lala Şahin ve Evrenos askerleriyle gelip orada onu karşıladılar (Âşıkpaşazâde: +; Neşrî: +; Anonimler: +; İdrîs: +).

3. Sultan, Lala Şahin'i Rumeli askeriyle Meriç üzerinde İpsala bölgesinde Ferecük (Âşıkpaşazâde: Fire [Vira]) fethine gönderdi. (Âşıkpaşazâde: +; Neşrî: +; Anonimler: –; İdrîs: + (İpsala bölgesinde Ferecük).

4. Murad kendi İstanbul tarafında İncügiz, Çatal-Burgaz (Çatalca) kalelerini aldı (Âşıkpaşazâde: İncügiz, Polunya; Neşrî: İncügiz?, Polunya; Anonimler: İncügiz?, Bulanya; İdrîs: İncügiz, Burgaz, Bolon).

5. Polunya (Apollunia=Tanrı-Yıkdıgı=Sozopolis) kalesi önünde savaşlar, Sultan kaleyi aldı/alamadı (Âşıkpaşazâde: ?; Neşrî: ?; Anonimler: "alınamadı"; İdrîs: aldı).

6. Murad, Polunya Kalesi önünden göçtü, Devletlü-Kaba-Ağaç menziline geldi, bekledi.

7. Sultan bölge halkına *istimâlet* uyguladı.

8. Murad, Lala Şahin'i gönderdi; o, bölgede yaptığı zengin ganimetle dönüp sultanla Devletlü-Kaba-Ağaç'ta buluştu.

9. Polunya bölgesi ganimetinden ele geçen altın tastan üsküf icadı hikâyesi (Âşıkpaşazâde: +; Neşrî: +; Anonimler: +; İdrîs: +).

10. Murad Devletlü-Kaba-Ağaç'tan Edirne'ye döndü.

Haçlı Saldırısı, Gelibolu'nun ve Polunya'nın (Sozopolis) Düşüşü (1366)

Osmanlı kroniklerindeki kronolojik karmaşayı gideren ipuçlarını, Bizans ve Batı kaynakları vermekte ve I. Murad'ın Polunya (Tanrı-Yıkdığı) başarısızlığının 1366 Haçlı Seferi çerçevesinde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Edirne'nin düşüşü (1361) Avrupa'da geniş yankı yapmış ve Haçlı ruhu canlanmıştır. Papa V. Urban (1362-1370) Türklere karşı geniş ölçüde bir Haçlı seferini örgütlemek için Bizans, Macaristan, Kıbrıs Kralı ve Savoie Dükü VI. Amadeus ile yakın ilişki kurdu. Papa için seferin hedefi, İstanbul'un güvenliğini ve Doğu-Batı kiliselerinin birliğini sağlamaktı. Ölen Bizans imparatoru III. Andronikos'un (1328-1341) çocuk yaşta tahta geçen oğlu V. Ioannes Paleologos'un annesi Anna Paleologina, Savoie Dükü VI. Amadeus'un teyzesi oluyordu. Dük, Haçlı çağrısını hararetle benimsedi. Papa'nın o zamanki merkezi Avignon'a gidip merasimle Haçlı kisvesini giydi (1364 İlkbaharı) ve sefer hazırlığına başladı. İlkin Papa'nın teşvikiyle bir Haçlı tarikatı kurdu ve halkına yeni vergiler yükledi (tüm sefer ona 225.000 altına mâl olacaktır). Ceneviz ve Venedik, İslâm memleketleriyle ticaretleri dolayısıyla feodal Avrupa'nın bu Haçlı girişimlerini iyi karşılamadılar. Haçlı seferleri için Papa'nın izniyle Hıristiyan hükümdarlar, kendi uyrukları üzerine ağır vergiler yüklemeye çalışırlar; bu da halkın hoşnutsuzluğuna neden olurdu.[40] Osmanlı Devleti, köylü kitleleri arasında hoşnutsuzluktan bilinçli olarak yararlanıyor; kilise ve senyörlerin aksine köylünün koruyucusu rolünü benimsiyordu. Bu Osmanlı propagandası Almanya'ya kadar yayılacaktır.[41]

1364-1366 döneminde Papalık, Savoie, Bizans ve Macaristan arasında Osmanlılara karşı bir ittifak kurulduğu zaman bu tarafta Bulgar Çarlığı ve Osmanlılar arasında bir ittifak gerçekleşti. Bulgaristan'ı bu ittifaka iten etken şudur: Bizans, Bulgar ürünleri buğday ve

deri ihracıyla zenginleşmiş Karadeniz limanları Anchialus (Ahyolu), Mesembria (Misivri) ve Apollunia'yı (Süzebolu, Sozopol) Bulgarlardan geri almak istiyordu. Bu limanları Bulgar Çarlığı 1307'de zapt etmişti.[42] Bizans, Türklere karşı Haçlı seferinden yararlanarak bu limanları geri almayı hesaplıyordu.

Macaristan kralı Büyük Lajos II (1342-1382), özellikle Macar aristokrasisi, Aşağı Tuna'nın her iki yakasına Macar egemenliğini yaymak için bu Haçlı seferinden yararlanma politikasını yeğlemekteydi.[43] Kral, Eflak voyvodasını itaat altına soktu, Bulgarlardan stratejik önemi olan Vidin'i aldı (1365 Baharı) ve Vidin Bulgar Çarı Stratsimir'i tutsak yaptı; 1366 Baharı'nda Amadeus ile anlaşma içinde Türklere karşı sefere çıkacağını ilan etti. Bizans İmparatoru V. Ioannes 1365-1366 Kışı'nda, oğlu Manuel'i İstanbul muhafazasına bırakarak Karadeniz-Tuna yoluyla Vidin'e, oradan Buda'ya Macar kralının sarayına giderek seferin ayrıntılarını görüştü. Kralla görüşmelerde anlaşmazlık çıktı. Başlıca nedeni kralın bu seferi Bulgaristan ve Sırbistan'a karşı düşünmesiydi; çünkü o, daha ziyade Tuna'nın iki tarafında Macar hanlıkları kurmak istiyordu. O zaman, gayet ilginç biçimde, Tırnovo Bulgar Çarı Aleksandr ve Eflak Voyvodası Layko, kralın politikasına karşı Osmanlılara yanaştı. Haçlı planı, böylece Balkan politikası haline dönüştü ve Osmanlılar bu oyunda ortak bir düşman değil, bir yandaş rolünü aldı.

Vidin'de Katolik baskısına karşı halk, Tırnovo Bulgar Çarı Aleksandr Türk kuvvetleriyle Vidin'e yardıma gelmesini bekliyordu.[44] Osmanlı askeriyle Macarlar ilk kez burada karşılaştılar. V. Ioannes Macaristan'dan dönerken, Bulgar çarı imparatora ülkesinden geçme izni vermedi. Macar kralı, Venedik'le yaptığı görüşmelerde baharda, Balkanlar'daki harekâta Bizans ile işbirliği içinde katılacağını açıklamakta idi.[45] Papa, Bizans imparatoruna 1366 başında gönderdiği mektupta, baharda Macar kralı, Kıbrıs kralı ve Amadeus'un Haçlı seferinde birlikte harekete geçecekleri hakkında güvence vermekteydi. Ancak Papa, Roma ve Bizans kiliseleri arasında 1054'ten beri devam eden kilise ayrılığına (şizma) son verilmesini bir önkoşul olarak ileri sürmekteydi.

Macar kralı, denizden Bizans'a yardım için Venedik ile görüşmeye başladı.[46] Venedik, ticaretinin büyük zarara uğrayacağını ileri sürerek

taşıma işinde kadırgaların yalnız Antalya limanını kullanacaklarını, Aydın oğlu ile barış halinde olduğundan Milet ve Efes limanlarına gidilmemesini istemekteydi. Amadeus'un hedefi ise, Türklere karşı Bizans'ın yardımına gitmekti. İmparator, gemi sağlanması için 15.000 flori ödemeyi vaat etmişti. Venedik, Suriye ve Mısır'a saldırılmaması hakkında güvence alınca kadırgaları sağladı, Fransa ve Ceneviz de gemi verdi. Amadeus, emrinde 15 kadırgadan oluşmuş oldukça güçlü bir donanma ile hareket etti (kadırga o çağda Akdeniz'de en önemli savaş gemisiydi. Her kadırgada asker ve kürekçi yaklaşık 200 kişi olurdu; tüm donanmada askerin sayısı 4.000 idi).

Midilli hâkimi Bizans imparatorunun akrabası Cenevizli Francesco Gattilusio Haçlılara katıldı (Ağustos 1366). Amadeus, askerini Çanakkale Boğazı kuzeyine çıkararak Gelibolu üzerine yürüdü. Gelibolu karadan ve denizden kuşatıldı; yukarı hisarı savunan Türk garnizonu az sayıda idi. Şehirdeki Rumlar, Haçlıları sevinçle çağırıyorlardı. Yardım alamayan Türkler, ağırlıklarını alıp kaleyi terk ettiler. 23 Ağustos 1366 günü Amadeus kaleye girdi. Şehri ertesi yıl Bizans imparatorunun adamlarına teslim edecektir (14 Haziran 1367). Haçlıların bu kolay zaferinin başlıca nedeni, o zaman I. Murad'ın ordusuyla Trakya'da seferde olmasıydı. 23 Eylül 1366'da Amadeus İstanbul'a ulaşır ve Pera Cenevizlilerinin verdiği iki kadırgayı donanmasına katarak Karadeniz'e çıkar. Amadeus, Macar kralının tüm kuvvetleriyle Bulgaristan'a gireceğini ummakta idi.

Haçlı donanması, Skafida limanında bulduğu Osmanlı gemilerini savaşarak batırdı. Bu da gösteriyor ki, Bizans'a karşı Çatalca seferinden dönen Murad Bulgarların yardımına gelmişti. Haçlılar Anchialos önüne geldiler. Amadeus, Haçlıların saldırısı karşısında şaşkınlık içindeki Bulgarlara Bizans imparatoru için geldiklerini söylüyordu. Bizans ile Bulgaristan arasında uzun zaman bir savaş konusu olan Anchialos'tan sonra Mesembria da Haçlılar eline geçti (Ekim 1366). Varna üzerine yürüyen Amadeus'a karşı Lemona'da (Emmona, Türklerin Emine'si), Bulgarlar direnç gösterdiler. Nihayet, Bizans ve Amadeus'un Bulgar çarına gönderdikleri elçiler anlaşma sağladılar (Kasım 1366).

İmparator V. Ioannes, Polunya/Sozopolis'e gelerek Kont VI. Amadeus ile buluştu. Şehir imparatora teslim edildi (1 Mart 1367). Ma-

car ordusunu boşuna bekleyen kont oradan İstanbul'a döndü (Nisan 1367). Büyük-Çekmece yakınında Türklerin elinde bulunan küçük Kalovry, Selymbria (Silivri) ve Ennokosia hisarlarını alarak imparatora teslim etti.[47] Amadeus, 9 Haziran 1367'de Pera'dan Venedik'e gitmek üzere hareket eder; böylece feodal Avrupa'nın bu tipik şövalyesi yurduna bir Haçlı kahramanı olarak döner. Gelibolu'nun Bizans'ın elinde olması, 1377'ye kadar Osmanlı politikasını derinden etkileyecektir.

Amadeus, Bizans'a yaptığı hizmetler ve masraflar karşılığında harac olarak oldukça önemli meblağlar aldı (Mesembria'dan 17.568 perper, Anchialos'tan 2.734 perper). Gelibolu'nun imparatora tesliminde kendisine 20.000 florin (42.500 altın perper) vaat olundu; ödenmezse, İstanbul gümrüğü geliri beş yıl için Amadeus'a verilecekti. Bu Haçlı seferinin genel strateji bakımından pek önemli sonuçları olmuştur. Öncelikle Gelibolu'nun Hıristiyanların eline geçmiş olması, Balkanlar'da Osmanlı varlığını ciddi şekilde tehlikeye sokuyordu. Bundan sonra sultanın Anadolu'dan Boğazlar'ın ötesine geçmesi çok tehlikeli bir durum yaratabilirdi. Karaman oğlu bundan daima yararlanmıştır. Anadolu'da kapalı kalması ise Rumeli'nin elden çıkması tehlikesini doğurabilirdi. Ancak imparator, Murad'ın haracgüzâr bir vassalı olunca (1372 veya 1373) Osmanlılar Gelibolu Boğazı'nı serbestçe kullanabildiler. Gelişmeler gösteriyor ki, Bizans diplomasisi 1453'e kadar Boğazlar'dan öte yakaya geçişi, elinde en önemli koz olarak kullanacaktır (1371 Çirmen Muharebesi, 1389 Kosova Muharebesi ve 1402-1413 Fetret döneminde). Osmanlı diplomasisi (Çandarlı) ancak Paleologos hanedânı içinde bir tefrika çıkardıktan sonra, Gelibolu'yu barışla geri alabilecektir (1377): Babası V. Ioannes'e karşı onu desteklemesi karşılığında IV. Andronikos, Gelibolu'yu Murad'a teslim edecektir.[48] Murad 1366'da Rumeli'ye geçince, beş yıl Dimetoka ve Edirne'de ikamet etmiştir. Rumeli'de Murad'ın bizzat gelerek yaptığı fetih faaliyetleri 1380'den sonra ivme kazanacaktır.

1366 Haçlı seferi, Osmanlı'ya karşı Balkanlar'da Haçlı Avrupası'nın bundan sonraki stratejisinin ana çizgisini belirlemiştir: Bir Haçlı donanması Boğazlar'ı ve Karadeniz'i kontrol altında tutarken, Tuna ötesinden Macaristan'ın öncülüğü ile bir Haçlı ordusu Bal-

kanlar'a girecek; Edirne ve İstanbul üzerine yürüyecektir. Niğbolu (1396) ve Varna (1444) muharebelerinde bu stratejinin uygulandığını göreceğiz.

Katolik dünyasının başı Papa'nın Haçlı seferinden asıl beklentisi, Bizans Ortodoks kilisesinin Katolik üstünlüğünü tanımasıdır. Balkanlar'da halkı Katolikliğe döndürme davasında Macar Kralı Lajos, Papa ile tam bir işbirliği vaat eder ve Vidin bölgesinde Fransisken rahiplerini kullanarak halkı zorla Katolik yapar. Fakat onun bu politikası ters tepecek, yerli halk Macarlara karşı güçlü bir direnç gösterecektir.[49] Siyasî bakımdan, Doğu Ortodoks dünyasının Batı Hıristiyan dünyasıyla tam birlik sağlaması halinde, Türk istilasına karşı Doğu Akdeniz'de Latin-Katolik Avrupa'nın kurduğu koloniler (Ege Denizi Adaları, İzmir, Kıbrıs, Mora, İstanbul, Pera ve Karadeniz'de Venedik, Ceneviz, Latin kolonileri) koruma altına alınmış olacaktı. Bizans'ta Latin yanlısı imtiyazlı sınıflar, başta devlet adamı Demetrios Kydones olmak üzere, Türklere karşı ancak böyle bir politikanın kurtuluş çaresi olduğuna inanıyorlardı. (Kiliseler birliği ancak İstanbul için Osmanlı tehlikesi kaçınılmaz bir gerçek haline geldiği zaman, 1439'da Floransa Konsili'nde karar altına alınacak, o zamanda bile Bizans idarecileri Ortodoks halkın direnci nedeniyle bunu açıkça uygulamaya cesaret edemeyeceklerdir.)

İstanbul üzerinde Osmanlı tehlikesi, Edirne'nin düşüşü ile sonuçlanan 1359-1361 Osmanlı seferinde ortaya çıkmış, İtalya'da ciddi kaygılar uyandırmıştı. Bizans ile Papalık arasında Osmanlılara karşı ilk ortak Haçlı seferi 1359'da gerçekleşmiştir. Bunun gibi, 1366 Haçlı seferi de Osmanlı'yı Trakya'dan çıkarma amacıyla yapılmıştır. Osmanlıların Balkanlar'da her ilerleyişi, Bizans'ta ve Batı'da bu kaygıyı güçlendirecektir. Bizans'ta devletin ve yüksek sınıfların Latin yanlısı politikasına karşı Patriklik ve sıradan halk kitleleri, inançlarını terk etmemekte taassupla direniyordu. Devlet sorumluları, bu direnç karşısında açıkça harekete geçemiyor, Osmanlı Devleti'nin haracgüzârlığını sürdürüyordu.[50] Osmanlı idarecileri durumun farkında idiler ve *istimâlet*, yani "hoşgörü ile kendine çekme" politikasını bilinçle izlemekteydiler. Ortodoks halk arasında Katolik korkusu ve baskıları, tüm Osmanlı istilası süresince Türk yayılışını kolaylaştıran bir etken

olacaktır. Osmanlılar, Ortodoks ruhbanı yardımcı görmekte, onları resmen tanımakta idiler. 1431 Arvanid Defteri'nde metropolitlere timar verildiğini görüyoruz.[51] Güvenilir çağdaş bir İtalyan kaynağı,[52] Haçlı hazırlığında taraflar arasındaki anlaşmazlıklardan Türklerin yarar gördüğünü açıkça belirtmiştir.

1366 Osmanlı-Bulgar İttifakı

Yirminci yüzyıl Bulgar tarihçileri, 1360-1389 dönemi için Osmanlı kaynakları ve Bizans kronikleri, Kantakuzenos ve Gregoras'ı, yerli Slav ve İtalyan kaynaklarıyla karşılaştırarak değerli araştırmalar yapmışlardır.[53]

Osmanlıların Haçlı ittifakı karşısında Bulgar Çarı Aleksandr ile işbirliği, Bulgar tarihçilerince farklı biçimde yorumlanmıştır. Son kez, Bulgar tarihçi Vassil Gjuzelev konuyu ele almıştır.[54] Bulgar tarihçileri arasında, Bulgar-Osmanlı ilişkileri üzerinde ilk kez sistematik bir araştırmayı Peter Nikov'a borçluyuz.

Nikov'a göre, Amadeus'un seferi üzerinde yazılmış çağdaş Savoie kroniğinde Bulgar-Osmanlı gizli ittifak anlaşması belirtilmiştir.[55] Bulgar Çarı Aleksandr'ın, Edirne'ye (Adrianopolis) gittiği ve ittifak görüşmeleri yaptığı iddiası, Savoie kroniğindeki bir ifadenin yanlış yorumundan kaynaklanmıştır (Tırnovo ile Endrenopoloy karıştırılmış).[56] Nikov, haklı olarak Bulgar kalelerinin Murad tarafından 1366'dan sonra zapt edilmiş olacağını işaret eder. Murad; Aydos (Aetos) ve Karin Ovası'nı (Karnobad) ve bu arada Polunya'yı (Sozopol) ancak H. 769 Baharı'nda (1368 Baharı-Yazı) fethetmiştir.

Daha yakın zamanlarda konumuz üzerinde sistematik bir araştırmayı Hristo Matanov'a borçluyuz.[57] Matanov'a göre Osmanlı kuvvetleri, Bizans İmparatoru V. Ioannes daha Macaristan'da ittifak görüşmeleriyle meşgulken saldırıya geçmişlerdi. İmparatorun Karadeniz-Tuna yoluyla Buda'ya varışı 1366 başlarındadır. Dönüşünde Bulgar çarı onun kendi ülkesinden geçişine izin vermedi.[58] Haçlı ittifakına dahil olarak İmparator V. Ioannes'in o zaman Trakya'da harekâta başladığı anlaşılıyor. Osmanlı rivâyeti, imparatorun Vize'ye saldırdığını, bu haber üzerine Murad'ın derhal ordusuyla Trakya'ya

geçtiğini bildiriyor. Bulgar çarı, Türklerle ittifakın nereye varacağını anlamış ve bu fazla güçlü dosttan ayrılmanın, Amadeus ve imparatorla bir an önce anlaşmanın gerekliliğini anlamış olmalı. Karadeniz limanları düştükten sonra Amadeus ve imparatorun gönderdiği elçiler Tırnovo'da iyi karşılandı, barış yapıldı.

Birbirine yaklaşan iki düşmanı, Macaristan ve Bizans'ın tehdidi karşısında Bulgar çarının Murad'ın ittifakını aramasından daha doğal bir şey olamazdı. Çandarlı'nın becerili diplomasisi, böyle bir ittifakın önemini iyi takdir etmiş olmalı. Böylece, hem Haçlılara, özellikle Macaristan'a karşı bir ortak cephe kurmak hem ileride bu ilişkiyi bir bağımlılık haline getirmek mümkün olacaktı (Osmanlı diplomasisini, herhâlde kendini keramet sahibi bir veli gibi gören Gazî Hüdavendigâr'dan ziyade, bir devlet adamı olan Çandarlı idare ediyordu). Osmanlı idaresi 1366-1389 döneminde, tüm Balkan hükümdarlarına, rakiplerine karşı ilkin yardım yapmış, sonra onları haracgüzâr vassal durumuna getirmiştir.[59] Osmanlı vassallığı Nikov'a göre, Aleksandr'ın ölümünden (1371) sonra III. Şişman zamanında, herhâlde Çirmen Muharebesi'nden (28 Eylül 1371) sonra gerçekleşmiştir. Aleksandr'ın halefi III. Şişman (1371-1393) kız kardeşi Tamara'yı (Maria) metbu'u Murad'a zevce olarak göndermiştir.[60]

Son kez, Gjuzelev'in konuyla ilgili görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür:

İmparator V. Ioannes, başlıca Apollunia (Sozopol), Anchialos ve Mesembria limanlarını almak için Bulgaristan'a karşı savaş açmış, Bulgar Çarı Aleksandr (1331-1371) Osmanlı Türklerinin yardımıyla karşı koymuştur. Gjuzelev bu Türklerin ya ücretli asker olarak Aleksandr'ın hizmetine girdiklerini yahut müttefik olarak geldiklerini tahmin eder.[61] Bu Türkler, gelip şehir dışında Bizans kuvvetleriyle savaşmışlar. Sonunda Aleksandr, imparatorla anlaşmaya yanaşarak barış yapmış ve kaleyi teslim etmiş (1364). İmparator kaleyi yıkıp İstanbul'a dönmüş (Osmanlı rivâyetinde Polunya Kalesi'nin surlarının yıkıldığı hakkındaki rivâyetle karşılaştırınız). Kuşatma tarihi tartışma konusudur.[62] Matanov ve Gjuzelev'in söylediği gibi, bu olaylar 1364'te olamaz. 1364'te Bizans bu kaleleri ele geçirdiyse, neden 1365-1366'da bu maksatla Haçlı ittifakına girsin ki?

Olaylar şöyle gelişmiştir:

Murad, 1362 Martı'nda Orhan'ın ölümü üzerine tahta geçmek üzere Rumeli'yi terk ederken, "Lalası Şahin'e Zagra tarafına ve Filibe'ye akın verdi".[63] Osmanlı kronikleri, Lala'nın Filibe'den bir yıl önce Zagra'yı H. 763'te (1362 Bahar-Yaz) fethettiğini kaydederler. Öyle görünüyor ki, Lala Filibe'yi 1364'te teslim almıştır.[64]

Filibe'yi teslim eden "tekvur"un, Bulgar çarının yanına gitmediği ve Serez Sırp despotunun yanına sığındığı hakkında Osmanlı rivâyeti ilginçtir. Lala'nın Bulgaristan'da Zagra ve Filibe fetihleri 1362-1364 arasında, yakınlaşma 1364 veya 1365'te olmalıdır. Papa'nın aracılığı ile Macar-Bizans ittifakı hem Bulgaristan'ı hem Osmanlıları tehdit etmekteydi. Bizans-Macar ittifak görüşmeleri üzerine (1365) Bulgar çarı, Osmanlılardan yardım aramış; Lala Şahin bu koşullar altında Sultan Murad'ın Anadolu ordusuyla acilen Rumeli'ye geçmesini istemiş olmalıdır. Osmanlı-Bulgar işbirliği, kuşkusuz, tam bir ittifaka dönüşmüştür. Sultan Murad, H. 767'de (18 Eylül 1365'te başlar, 9 Ağustos 1366'da biter) Rumeli'ye geçtiği zaman, Karadeniz limanları Mesembria, Anchialos ve Sozopol henüz Bulgarların elindeydi. Bulgarlar, bu kaleleri Amadeus'un Haçlı kuvvetlerine karşı Osmanlı kara ve deniz kuvvetleriyle birlikte savunacaktır (Skafida'da Osmanlı gemileri).

Macarlar ile Osmanlıların, biri Tuna üzerinde öteki Trakya ve Güney Bulgaristan'da yayılmacı büyük güç olarak Balkanlar'a girmeleri, sonuçta çatışmayı kaçınılmaz kılmakta idi. Fakat her iki büyük güç, Bulgaristan üzerinde egemenlik kurmada, istemeden birbirlerine yardımcı olmuşlardır. Osmanlılar ile Macarlar, ilk kez Tuna üzerinde Vidin'de öncü kuvvetleriyle karşılaşmışlar (1366), fakat bu dönemde gerçek bir karşılaşma durumuna gelmemişlerdir. Ne zaman ki, Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1403) Osmanlılar Tuna memleketleri, Kuzey Bulgaristan, Eflak ve Dobruca'da egemenlik kurmaya girişeceklerdir. O zaman Macaristan, kendi nüfuz alanına giren Osmanlı Devleti ile uzun ve çetin bir mücadele dönemine girecektir (Niğbolu, 1396; İzladi 1443; Varna 1444; İkinci Kosova 1448 muharebeleri). Bulgarlar ile Osmanlıları işbirliğine götüren temel olay, Bizans'ın zengin Karadeniz limanları Anchialos, Sozopol ve Mesembria'yı[65] Bulgarlardan geri alma girişimleridir. Bizans'ın Haçlı desteğiyle Os-

manlıları Trakya'dan çıkarma çabaları böylece, Bizans-Bulgar çatışmasıyla aynı zamana gelmiş ve Bulgar-Osmanlı ittifakını hazırlamıştır. Sonuçta, Gelibolu'yu alan Amadeus'un Haçlı seferi (1366-1367), aynı zamanda Bulgaristan'a karşı bir sefer niteliği kazanmıştır.

Sultan Murad Rumeli'de (1366-1370): Trakya ve Doğu Bulgaristan'da Fetihler

H. 767'de Sultan Murad Rumeli'ye geçmiş, beş yıl orada kalmış ve bu zaman süresince Bizans ve Bulgaristan topraklarında "gâh nefs-i nefisleriyle gâh irsâl-i sipâh ile" bir hayli fetihler yapmıştır.[66] Bu beş yılda Trakya ve Doğu Bulgaristan'daki fetihler hakkında Bizans ve Slav kaynakları bilgi vermezler.[67] Buna karşı Osmanlı rivâyetinde oldukça geniş ayrıntılar vardır.[68] Gerçekte, Murad 1366 Martı'nda Rumeli'ye geçmiştir. Murad Dimetoka'da iken, Meriç Nehri üzerinde Edirne yakınında Çirmen üzerine kuvvet gönderdi. Kaledekiler, gelen askerden aman dileyip teslim oldu.[69] Çirmen ve çevresindeki bölge Osmanlı idaresi altına girdi.

767 Hicri yılı 18 Eylül 1365'te başlar, 9 Ağustos 1366'da biter. Gelibolu Amadeus tarafından zapt edildiğinden (23 Ağustos 1366), Murad için 1366 Ağustosu'nda Rumeli'ye geçmek imkânsızdır. Bir Bizans donanması Gelibolu Boğazı'nı tutmakta idi. Rumeli'ye geçiş, yukarıda Ahî Musa *biti*sinin gösterdiği gibi, 1366 Martı'nda olmalıdır.

Osmanlı kronikleri, Bizans imparatorunun Vize'ye saldırısı ve bundan sonraki olayların tarihini çok geç bir zamanda, H. 774/1372 tarihinde olmuş gösterirler. Vize'ye Bizans saldırısı İdrîs'te kaydedilmiş olup 1366'dan sonra bir tarihe ait olabilir. Osmanlı rivâyetinde anahtar cümle I. Murad'ın Polunya kuşatmasıdır. Polunya, kuşkusuz Bizans'ın Apollunia'sıdır (Bulgarların Sozopolu). Polunya 1366 Ekimi'nde, Amadeus tarafından Bulgarlardan zapt edilmiş ve 1367 Nisanı'nda İmparator V. Ioannes'e devredilmiştir.

Araştırmanın sonunda durum şöyle özetlenebilir. Osmanlı rivâyetinde H. 774/1372'de gösterilen olaylar, H. 767 yılına aittir. Murad, 1366 Martı'nda Rumeli'ye geçtikten sonra Migalkara'da (Malkara) karargâhını kuruyor; Lala Şahin ve Evrenos emrindeki kuvvetleri

oraya çağırıyor; böylece Anadolu ve Rumeli ordularını kumandası altında topladıktan sonra gerisini güvenceye almak üzere Lala Şahin'i Meriç ağzında Ferecük-Fire (Vira) üzerine gönderiyor, kendisi Bizans'a karşı harekete geçiyor: "Sultan çun ba-nafs-i nafîs ba-nawâhî-i İstanbul ba-dâ'iyya-i tashîr-i kılâ' ve husûn wa tawâbi'-i an rûy-i 'azîmat nihâd" ("Sultan kendisi İstanbul dolaylarındaki kaleleri ve onlara tâbi bölgeleri zapt etmek üzere hareket etti").

Bu seferde sultan sırasıyla İncügiz'i kuşatıp fethediyor, oradan Burgaz Dağları tarafına yönelerek İstanbul'a yakın Çatal-Burgaz'ı (Çatalca)[70] teslim alıyor (Küçük Çekmece yakınındaki Bizans hisarlarını da o zaman almış olmalı); o sırada Lala Şahin Ferecük fethini tamamlayıp sultanla buluşuyor ve birlikte Karadeniz kıyısında Polunya Hisarı üzerine hareket ediliyor. Bu olay 1366 Sonbaharı'nda cereyan etmiş olmalı: Polunya'da savaş başarısızlıkla sonuçlanmış ve sultan ordusuyla Devletlü-ağaç mevkiine çekilmiştir. Haçlı ordusu, Savoie kroniğine göre, kaleyi 1366 Ekimi'nde ele geçirmiş ve Skafida'da Osmanlı gemilerini yakmıştır.[71] Kale, Amadeus tarafından 1367 Nisanı'nda Bizans imparatoruna devredilmiştir. O halde Polunya'yı Osmanlı kuşatması, kale henüz Amadeus'un elinde iken, 1366 Ekimi ile 1367 Nisanı arasında cereyan etmiş olmalıdır. Osmanlı rivâyeti Murad'ın kaleyi 15 gün kuşattığını, alamayıp hayal kırıklığı içinde Devletlü-Kaba-Ağaç (Devletlü-Kavak, bugün haritalarda Devletliağaç) mevkiine çekildiğini belirtir. Gelibolu düşman eline düştüğünden Sultan Murad H. 767-772 arasında, beş yıl Rumeli'de kalmıştır. İlkin Dimetoka'da oturmuş, Edirne'de saray inşasını emretmiş, inşaat bitince oraya geçmiş, beş yıl boyunca Edirne'den Rumeli'de önemli fetihler yapmıştır.[72]

Öyle görünüyor ki, 1366'da Bulgaristan ile yapılan ittifak son bulmuş ve Bulgar toprakları Osmanlı istilasına açılmış bulunuyordu. H. 769/1368 Baharı'nda (H. 769: 28 Ağustos 1367-18 Temmuz 1368) sultan kendisi Doğu Bulgaristan'da önemli fütûhâta girişir. Bu harekâtta sağ-kol *uc* beyi Mihal oğlu onunla beraberdir. Sultan Murad Doğu Bulgaristan'da Balkan dağ geçitlerini kontrol eden Aydos (Aetos) ve Karin Ovası (Karnobad) üzerine yürür. Aydos savaşsız teslim olur. Karin Ovası kolaylıkla ele geçirilir ve Osmanlı idaresi

altına alınır. Oradan sultan, evvelce yenilgiyle geri çekildiği Süzebolu (Polunya/Apollunia) üzerine gelir, kaleyi kuşatır, hisar dayanır fakat sonunda aman isteyip teslim olur, şehir işgal olunur.[73] H. 770/1369 Kışı'nda sultan Edirne sarayında kalır. H. 770/1369 Baharı'nda sultan Bizans'a karşı yeniden harekât düzenleyerek Trakya'da Istranca (bugün Yıldız) Dağları eteğinde önemli Pınarhisar, Kırkkilise (Kırklareli), Vize kalelerini ele geçirir. Kırkkilise karşı koyduğu için savaşan Rum askerini kılıçtan geçirir.[74] Sultan Kırkkilise'yi kuşatırken Mihal oğlu doğuda Vize Kalesi üzerine gider. Pınarhisar ve Kırkkilise'nin teslim olmaları üzerine sultan Vize üzerine gelir. Bir ay direnen kale sonunda teslim olur (Bizans 1366'da Vize'yi almış görünüyor).[75]

Sultan Murad'ın İstanbul doğrultusunda Trakya'da yaptığı bu fetihler, İstanbul'da panik yaratır. İmparator V. Ioannes, son çare olarak Katolikliği tanıma bahasına Batı'dan bir Haçlı ordusu harekete geçirmek amacıyla Papa'nın yanına[76] gitmeye karar verir. V. Ioannes'in uzun tereddütlerden sonra 1369'da neden acele Roma'ya gitme gereğini duyduğu mevcut literatürde açıklanmamıştır. Osmanlı kaynaklarından aktardığımız ayrıntılar duruma açıklık getirmektedir.

Murad'ın Rumeli'de beş yıl süren ikameti ve fetihleri üzerinde İdrîs'in metni aşağıdadır.

Heşt Bihişt, 3. Kâtîba, 8. Dâstân:

Sana tis'a wa sittîn wa sab'amia dar dawlathâna-i höd dar Dimetoka kişlamîşî wa maştat girifta-bûd, çirâ-ke hanûz dawlathâna dar Edirne itmâm na-pazîrafta bûd, çun ayyâm-i hucasta-ancâm-i bahâr rasîd [...] ba-'azîmat-i husrawâna a'lâm-i mamlakat-guşâyî ba-sawb-i Aydos bar-afraht [...] (kal'a) taslîm-i ahl-i İslâm kard wa az-ancâ sultan ba-cânib-i sahrâ-yi Karin-ovası tawaccuh farmûd [...] (kal'a) dar kabza-i tasarruf-i nuwwâb dar-âmad wa az ancâ râyât-i nusrat-sarâyât ba-cânib-i Süzebolu nahdat farmûd wa wâlî-i Süzebolu ba-i'tımâd-i hasânat-i hisâr awwalâ az itâ'at imtinâ' namûd[...] kal'a wa hisâr-râ ba-umanâ-i mu'minân separdand, az-ancâ Sultân-i kâmrân ba-sawb-i Edirne âhang-i mu'âwadat farmûd çun dar Edirne sarây-i sultân kâbil-i sükûn şoda dar fasl-i zamistân sana sab'în wa sab'amia der Edirne wakt-i maştât wa kışlak karâr girift.[77]

1369 Baharı harekâtı hakkında İdrîs'teki metin aşağıdadır:

> Dâ'iyya-i fath-i kasabât wa wilâyat-i Kırh-Kilisa ba-zuhûr rasîd [...] ba-andak rûz [...] bar kal'a wa sûr galaba namûd [...] dar zamânî-ke râyât-i mansûr Kırh-Kilisa-râ mahsûr daştand Sultan ba'zî sipeh-sâlârî-i laşkaryân-râ ba-amîr-i nâmdar Mihal-oğlu dâd wa muhâsara-i kal'a-i Vize ferestâd wa dar-în muddat-ke Sultân ba-fath-i an dû kal'a wa hisâr tawakkuf numûd, Mihal-oğlu ka'la-i Vize-râ [...] ba-tank awurda bûd, Sultan ba'd az fath-i an kal'a tawaccuh ba-Vize namûd wa muddat-i yek-mâh [...] laşkaryân-râ muharaba farmûd [...] çun Takvur wa wâlî-i Vize talab-i 'afw u âmân numûd [...] kal'a-râ taslîm-i nuwwâb-i sultânî kard [...] ba'd az awkât Sultan 'âzim-i dârulmülk-i Bursa şod.[78]

Özetle Doğu Bulgaristan'da Aydos-Süzebolu seferi 1368 Yazı ve Sonbaharı'nda, Kırkkilise ve Vize seferi 1369 Baharı ve Yazı'nda cereyan etmiş olmalı. İdrîs'e göre Murad, H. 772 (26 Temmuz 1370'te başlar) Bursa'ya dönmüştür. 1371'de Murad Sırp ordusunun Edirne üzerine geldiği haberini alınca, Rumeli'ye geçmek için Bursa'dan hareket eder. Fakat Gelibolu Bizans elindedir. Boğazı geçme girişimi tehlikelidir. O zaman Murad, Bizans'ın Kara-Biga Kalesi'nin tehdidini bertaraf etmek üzere bu kaleyi kuşatır;[79] yüksek surlar karşısında kuşatma uzar; Sırplar Edirne'ye yakın Çirmen'e kadar gelirler, orada Hacı-İlbegi'nin gece baskınıyla bozguna uğrarlar (26 Eylül 1371).

Ekler

Osmanlı Beyleri (Sultanları)

Osman Bey, 1288-1324
Orhan, 1324-1335 Bey/Sultan 1335-1362
Sultan Murad I, 1362-1389
Sultan Bayezid I, 1389-1403

Bizans İmparatorları

Andronikos II Paleologos: 1282-1328
Andronikos III Paleologos: 1328-1341
Ioannes VI Kantakuzenos: 1347-1354
Ioannes V Paleologos: 1354-1391
Ioannes VII Paleologos: 1390
Andronikos IV Paleologos: 1376-1379
Manuel II Paleologos: 1391-1425

Bulgaristan Çarları

Aleksandr (Tırnovo): 1331-1371
Ion Şişman III (Tırnovo): 1371-1393
Ion Stratsimir (Vidin): 1356-1396

Macaristan Kralları

Lajos II (Büyük): 1342-1382
Sigismund: 1387-1437, imparator: 1410

Yer Adları[80]

Apollunia: Türkçede, Polunya, Pelinye, Bulunya, Batı Karadeniz kıyısında, Osmanlıcada Süzebolu, Sizebolu, modern Sozopol
Bulunya: *bkz.* Apollunia
Buru (Burı): Pôros
Burgas: *bkz.* Burgos
Burgaz: *bkz.* Burgos
Burgos: Arkadiupolis, Verguli, Osmanlı: Lüle-Burgaz
Burgaz Dağları: Istranca Dağları, bugün Yıldız Dağları
Çatalca: Çatal-Burgas, Metrai
Çatal-Burgas: *bkz.* Çatalca
Devletliağaç: Bugün Kırklareli kuzeyinde bir köy
Devletlü-Kaba-Ağaç: *bkz.* Devletliağaç

Devletlü-Kavak: *bkz.* Devletliağaç
Fire (Fere): Vira = Verrai
Ferecük (Firecik-Vira): *bkz.* Fire
Gelibolu: Kalliupolis
Gelibolu Boğazı: Çanakkale Boğazı
İncügiz: Zkepaston
İpsala: Ypsala, Kipsela
İskeçe: Xanthi
Kalliupolis: *bkz.* Gelibolu
Kırk Kilise: Zaranta-Ekklisiai
Lüle-Burgaz: *bkz.* Burgos
Malkara: Bugün Trakya'da bir kasaba
Marulya: Maronia
Migalkara, Mugalkara: Megali-Agora, *bkz.* Malkara
Polunya: *bkz.* Apollunia
Serez: Serrai
Siroz: *bkz.* Serez
Sırf (Sırp)-ili: Sırbistan
Süzebolu: *bkz.* Apollunia
Sozopol: *bkz.* Apollunia

Kronoloji: Osmanlı Kaynaklarındaki Tarihlemelerin Yeniden Düzenlenmesi (H. 763-772)[81]

763: Bu hicri yıl, 31 Ekim 1361'de başlar 21 Eylül 1362'de biter.
Lala Şahin Bulgaristan'da Zagra şehir ve bölgesini işgal eder.
765: Bu hicri yıl, 10 Ekim 1363'te başlar, 30 Ağustos 1364'te biter.
Lala, Filibe şehrini teslim alır (1364 Bahar-Yaz) (*Heşt Bihişt*).
766: Bu hicri yıl, 28 Eylül 1364'te başlar, 19 Ağustos 1365'te biter.
Murad, Bursa'da.
767: Bu hicri yıl, 18 Eylül 1365'te başlar, 9 Ağustos 1366'da biter.

Sultan Murad Rumeli'de Bizans'ın Vize'ye (?) saldırdığı haberini alınca derhal (*'ala'l-fevr*) ordusunu toplar, Rumeli'ye geçer; Ahî Musa *biti*si geçişin 1366 Martı'nda gerçekleştiğini gösterir, İstanbul'a yakın Bizans kaleleri İncügiz ve Çatal-Burgaz'ı (Çatalca), Büyük-Çekmece

dolaylarında Kalovry, Selymbria ve Ennokosia hisarlarını alır. Meriç ağzında Bizans'a ait Ferecük üzerine gönderdiği Lala Şahin fetih haberiyle gelip sultanın ordusuna katılır. Sonra beraber Polunya (Süzebolu) üzerine yürürler.

768: Bu hicri yıl, 7 Eylül 1366'da başlar, 9 Temmuz 1367'de biter.

Bulgaristan'a ait Polunya (Apollunia, Sozopol) Kalesi Ekim 1366'da Savoie Dükü VI. Amadeus tarafından alınır. Amadeus donanmasıyla diğer Karadeniz Bulgar limanlarını da alır. Murad tüm Rumeli ordusuyla Polunya (Sozopol, Tanrı-Yıkduğu) üzerine gelir, kaleyi 15 gün kuşatır, alamaz. Kırklareli kuzeyinde Devletlü-Kaba-Ağaç'a (bugün Devletliağaç) çekilir (Osmanlı kroniklerinde Murad'ın bu Rumeli harekâtı yanlış olarak H. 774/1472-1473 yılına konmuştur); Murad 1366-1367 Kışı'nda Edirne'de kalır. O, Rumeli'de iken Amadeus Gelibolu'yu (23 Ağustos) almıştı. Boğazlar, düşman kontrolü altında. Murad, 1370 Yazı'na kadar beş yıl Rumeli'de kalır.

769: Bu hicri yıl, 28 Ağustos 1367'de başlar, 18 Temmuz 1368'de biter.

Murad Edirne'de, saray inşasını başlatır. Kışı yine Dimetoka'da geçirir. O zaman Edirne surlarla korunmuyordu, 1368 Baharı'nda Murad, Doğu Bulgaristan'da Aydos (Aetos), Karin Ovası (Karnobad) ve Süzebolu (Apollunia, Tanrı-Yıkdığı) kalelerini fetheder.

770: Bu hicri yıl, 16 Ağustos 1368'de başlar, 7 Temmuz 1369'da biter.

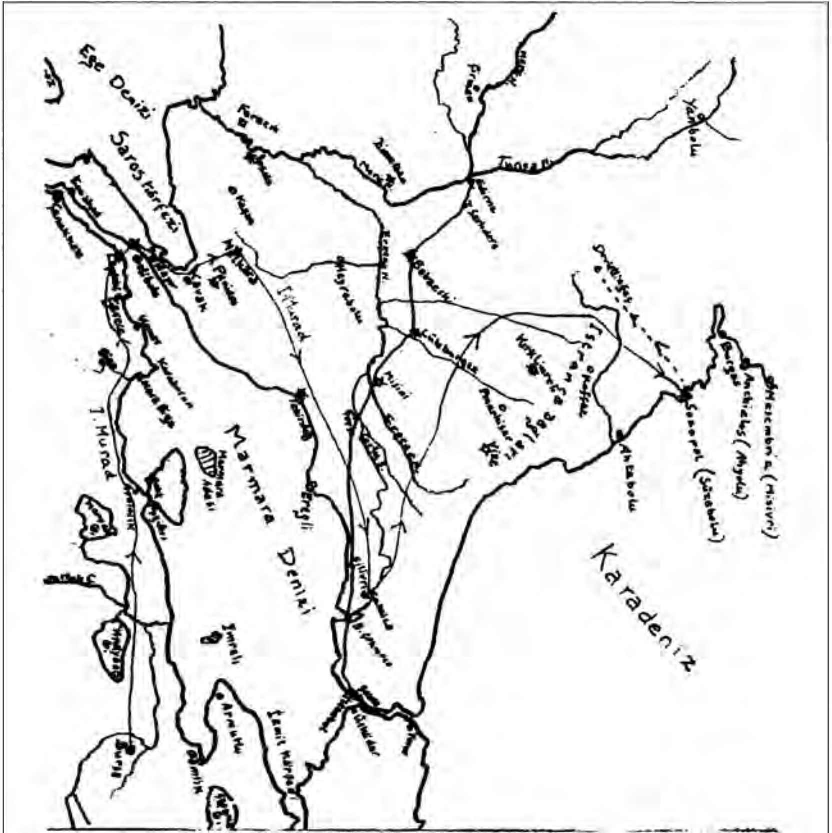
Murad 1368-1369 Kışı'nı Edirne'de yeni biten sarayda geçirdi. Edirne ikinci saltanat merkezi oldu. Baharda (1369) Bizans'a karşı ordusuyla hareketle Pınarhisar, Kırkkilise ve Vize kalelerini alır. Vize'ye Bizans saldırısı 1371'de olmalı.

771: Bu hicri yıl, 5 Ağustos 1369'da başlar, 26 Haziran 1370'te biter.

Murad Filibe'yi Beylerbeyi Şahin'in merkezi yaptı. Şahin'e Bulgaristan'a ait Samakov ve İhtiman'a akın emretti. Lala Şahin Rila dağlık bölgesini itaat altına alır, oradan Sofya üzerine akın yapar, ganimetle Filibe'ye döner (1370 Yazı). Murad Rumeli'de, Batı Bulgaristan'da Velbuj Tekvuru Konstantin Deyanovic (Ilıca-Kostantin-ili/Köstendil) sultana itaat etti.

772: Bu hicri yıl, 26 Temmuz 1370'te başlar, 16 Haziran 1371'de biter.

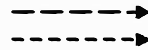
Murad Bursa'ya döner (1370 Sonbaharı).

Harita 1. I. Murad'ın 1366 Rumeli Seferi

Harita 2. I. Murad'ın 769/1368 Fetihleri

I. Murad'ın 770/1369 Fetihleri

Edirne'nin Fethi (1361)

Edirne'nin ne zaman ve nasıl fethedildiği meselesi, 20. yüzyılın ortalarında Bulgar tarihçisi A. Burmov ve İ.H. Uzunçarşılı tarafından tartışma konusu yapılmıştır. Burmov'a göre,[1] Edirne, Çirmen Muharebesi'nden (26 Eylül 1371) hemen sonra, yani 1371 yılının Eylül sonlarında veya Ekim başlarında fethedilmiş olmalıdır.[2] Burmov, birbirinden tamamıyla bağımsız üç kaynağın, Sırp kroniklerinin, Chalkokondyles'in ve Luccari'nin kayıtlarına dayanarak bu tarihi tespite çalışır ve evvela Sırp kroniklerindeki şu kısa kaydı nakleder: "Sultan Osman, Kral Vukaşin'i ve Despot Ugljeşa'yı Makedonya'da Meriç boyunda öldürdü ve Edirne'yi aldı."[3]

Chalkokondyles de, aynı şekilde, Osmanlıların Çirmen Muharebesi'nden sonra Edirne'yi aldığını bildirmektedir. Ayrıca, kayıp bir Bulgar kroniğini kullanmış görünen Luccari de, Edirne zaptını Çirmen Muharebesi'ne bağlamaktadır. Ancak son iki kaynak, Edirne'yi alan Osmanlı kumandanı olarak Süleyman Paşa'yı zikretmektedir. Burmov'a göre bu kaynaklar, yalnız bu isimde yanılmışlardır.

Burmov o zamanki genel durumu gözden geçirerek olayların seyrinin de, 1371 tarihini doğruladığı sonucuna varmıştır. Ona göre, Sırp prenslerinin Çirmen'e ani olarak gelmeleri ve özellikle o zaman Arnavutluk'ta meşgul bulunan Vukaşin'in acele kardeşi Ugljeşa ile gelip birleşmesi, bu tarafta çok önemli olayların gelişmesiyle açıklanabilir. Başka bir deyişle, 1371'de meydana gelen Çirmen Muharebesi, Edir-

ne'yi Türklerden kurtarmak için yapılmış bir seferdir. Sırplar yenilince, şehir Türklerin eline düşmüştür.

Burmov'un ileri sürdüğü deliller bizi kesin bir hükme götürecek mahiyette değildir.[4] Evvela Sırp kronikleri, Osmanlıların Balkanlar'da ilerleyişi hakkında verdikleri bilgilerde çok defa büyük hatalara düşmektedir. Bu kaynağın verdiği kronolojiyi diğerlerine tercih için sebep yoktur.[5] Eserini 1480 tarihlerinde yazmış olan Chalkokondyles'te ise kronolojik karışıklık malûmdur.[6] Diğer taraftan, onun ve Luccari'nin bu muharebe dolayısıyla Süleyman Paşa'dan bahsetmeleri dikkate değer. Zira Süleyman Paşa'nın 1352 Sonbaharı'nda Kantakuzenos'a yardım için Edirne'ye geldiğini ve Sırplarla çarpıştığını biliyoruz.[7] Chalkokondyles, Sırplarla Osmanlılar arasında 1352-1371 yılları arasında yapılmış olan müteaddit muharebeleri birbirine karıştırmış görünmektedir.

Nihayet Burmov'a göre, bu olaylarla çağdaş iki Bizanslı yazarın yani Kantakuzenos[8] ile Demetrios Kydones'in, Edirne'nin düşmesinden hiç bahsetmemeleri dikkati çekmektedir. Şayet Edirne 1371'den önce düşmüş olsaydı, bu önemli hadise onların yazılarında mutlaka bir yankı bırakırdı. Fakat unutmamalıdır ki, Kantakuzenos hatıratında kendini savunmaktadır. Osmanlıların Trakya'da yerleşmesinden sorumlu tutulduğundan, kendisini de oğlu Mateos'u da büsbütün suçlu duruma düşüren bu hadiseden hiç söz açmamayı belki tercih etmiştir. Kydones ise mektuplarında ve diğer yazılarında tek tek olaylardan çok durumun genel bir tablosunu yaparak belâgat örneği vermeye çalışmaktadır. Şunu da ilave edelim ki, önemli olaylar hakkında doğru bir kronoloji veren Bizans kaynağı *Kısa Kronikler*[9] de Edirne'nin düşmesinden bahsetmezler. Özetle diyebiliriz ki, Burmov'un Edirne'nin 1371 Meriç Muharebesi'nden sonra düştüğüne dair tezi kesin delillere dayanmamaktadır.

Burmov'dan önce Jireček, Edirne fethi için genelde kabul edilmiş olan 1361 tarihini reddederken,[10] Orhan'ın 1362'de öldüğü hakkında *Kısa Kronikler*'de verilen tarihi esas alıyor ve *babası yerine sultan olan* I. Murad'ın, Edirne'yi ancak o tarihten sonra, herhâlde 1363'te fethetmiş olacağını ileri sürüyordu. Sonraları Jireček, M. Panaretus'un 15. yüzyılda kaleme aldığı eserindeki bir kayda dayanarak, Edirne'nin, 1362 Martı'nda henüz Bizanslıların elinde bulunduğunu

ve şehrin 1363'te Türklerin eline geçtiği hakkında tahmininin bununla kuvvetlendiğini yazmıştır.[11]

İ.H. Uzunçarşılı, Edirne'nin fethi tarihini, Jireček gibi, Orhan'ın ölümü tarihini esas alarak tayin etmeye çalışmaktadır. Orhan'ın 1362 yılında öldüğü kesin olarak ispat edilmiştir.[12] Uzunçarşılı'ya göre, Orhan 1362'de ölünce, I. Murad tahta çıkmış, kardeşlerinin isyanı ile karşılaşmış, onları tenkil etmek ve Ankara'yı itaat altına sokmak için doğuya bir sefer yapmak zorunda kalmıştır.[13] Murad'ın cülûsundan sonra araya bu gibi olaylar girdiğini göz önüne alan yazar, Edirne'nin fethiyle biten sefere I. Murad'ın ancak 1363, hatta daha sonraları 1364 veya 1365'te girişmiş olabileceğini düşünmektedir.

Gerek Jireček gerek Uzunçarşılı, Edirne'nin, *Orhan öldükten ve Murad tahta geçtikten sonra* fethedildiğini evvela bir gerçek olarak kabul etmekte, Orhan'ın 1362'de ölümünü tespit ederek fethin de bundan sonra olmasının doğal olduğu sonucuna varmaktadırlar. Fakat bu varsayımın birinci kısmı, yani Edirne'nin *Orhan öldükten sonra fethedildiği* hükmü, ispat edilmiş değildir. Onlar, bir bilinmeyeni başka bir bilinmeyenle ispat etmeye çalışmaktadırlar. Edirne'nin, I. Murad tarafından, *Osmanlı tahtına çıktıktan sonra* fethedildiğini, tarih hususunda yanlış bulduğumuz aynı kaynaklar söylemektedirler. Onların bu noktada da yanıldıkları ve Edirne'yi Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra Orhan'ın sağlığında Şehzade Murad'ın almış olması ihtimali üzerinde hiç durulmamıştır.

Burmov'a göre, çeşitli tarihler veren ve esasen karışık ve masalımsı olan Osmanlı vakayinâmelerine güvenilemediğinden, bunlar bu meselede bir tarafa bırakılmalıdır.[14] Başkaları ise, Âşıkpaşazâde'den Hayrullâh Efendi'ye kadar bütün Osmanlı yazarlarının Edirne fethi hakkında verdikleri tarihleri sıralayarak, H. 759, 760, 761, 762, 763 tarihlerinden birisini seçerler veya meseleyi tamamıyla açık bırakırlar. Fakat şimdiye kadar kimse bu Osmanlı rivâyetlerinin sistematik bir tahliline girişmemiştir.

Biz şimdilik bu tarihler üzerinde durmaksızın, Osmanlı kaynaklarında verilen bilgileri Bizans kaynaklarıyla karşılaştırarak, evvela olayların gerçek seyrini ve bu olaylardan hangilerinin tarihlerini kesin olarak belirleyebileceğimizi araştıralım.

Hareket noktamız, Süleyman Paşa'nın ölümü ve Şehzade Halil'in esareti olacaktır.

Süleyman'ın ölüm tarihi için eski Osmanlı rivâyetlerinden Âşıkpaşazâde H. 758 (M. 25 Aralık 1356'da başlar), Anonimler ve Oruc H. 759 (M. 19 Aralık 1357'de başlar) tarihini verirler. Ruhî, Süleyman'ın Rumeli'de altı yıl gazâ yaptıktan sonra öldüğünü işaret eder ki, onun H. 753/M. 1352'de Cinbi'yi (Tzympe) aldığını göz önünde tutarsak, Ruhî'ye göre de, H. 758 tarihini Süleyman'ın ölümü tarihi olarak kabul etmek lazım gelir. *Takvimler*den biri[15] Orhan'ın Süleyman'dan beş yıl sonra öldüğünü kaydeder. Orhan'ın H. 763/M. 1362 Mart'ta öldüğünü bildiğimize göre, bu da H. 758 tarihine isabet eder. Bizanslı çağdaş tarihçi Nikephoros Gregoras'ın ifadesi bu tarihi doğrular. Ona göre, Süleyman, Halil'in esir edildiği yıl içinde ve bu olaydan az sonra vefat etmiştir. Halil'in esareti ise 1357 Yazı'ndadır.[16] Şu halde Süleyman'ın 1357 Yazı'nda veya Sonbaharı'nda ölmüş olduğunu söyleyebiliriz. Halil'in esaretten kurtarılması dolayısıyla Nikephoros Gregoras'ın verdiği ayrıntılar, Osmanlıların bu sıralardaki durumunu anlamak bakımından çok önemlidir.

Orhan'ın 11 yaşındaki oğlu Halil, denizde Foçalı korsanlar tarafından yakalanıp Foça'ya kaçırılmıştı. Orhan onu kurtarmak için Bizans imparatoruna başvurmaktan başka çare bulamadı. Durumdan azami derecede faydalanmak isteyen İmparator V. Ioannes Paleologos, Orhan ile elverişli bir anlaşma yapmayı başardı. Buna göre, Osmanlı hükümdarı, Bizans topraklarına karşı her türlü taarruzu durdurarak barış yapmayı taahhüt ediyor, ayrıca Foçalılara karşı gönderilecek gemilerin masrafını üzerine alıyor, imparatorun eski borçlarını affediyor ve Trakya'da imparatora karşı duran Mateos, Kantakuzenos'a yardımdan vazgeçerek imparatoru desteklemeyi vaat ediyordu.[17]

Bu sonuncu madde çok mühimdi. Osmanlılar, Edirne ve Dimetoka merkez olarak Trakya'da İstanbul'a karşı mücadele eden Ioannes Kantakuzenos'un 1346'dan beri sadık müttefikleriydiler (Orhan 1346 Yazı'nda onun kızı Theodora ile evlenmiş ve damadı olmuştu).[18] Bu ittifak sayesinde Rumeli'de yerleşmek imkânını bulan Osmanlılar (1352 Cinbi fethi), Ioannes Kantakuzenos tahttan çekildikten sonra da oğlu Mateos'a yardım ederek Trakya'da durumlarını kuvvetlendi-

rerek ve yeni faaliyet sahaları buluyorlardı. Onlara karşı İstanbul'da İmparator Ioannes Paleologos ise Sırpların ve Bulgarların işbirliğine güveniyordu. İmparatorun gayesi, İstanbul'da büyük telaş uyandıran ve rakibi Mateos'u daha da tehlikeli bir rakip haline getiren Osmanlı kuvvetlerinin ilerlemelerini durdurmak, mümkünse onların işgali altında olan Trakya şehirlerini boşalttırmaktı.

Bizans kaynaklarına göre Süleyman Paşa, Bizans'a karşı daha yumuşak bir siyaset güden hasta ve ihtiyar babasından farklı olarak bu fütûhâta şiddetle devam etmek azmindeydi.[19] O, gazânın devamı ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da yayılması bakımından son derece önemli olan bu köprübaşının tahribine göz yummanın ne kadar büyük bir fedakârlık demek olduğunu tam manasıyla kavramış görünmektedir. Mânâlı bir rivâyete göre, Süleyman Paşa ölmeden, cesedinin Bolayır'da gömülmesini ve asla düşman eline bırakılmamasını vasiyet etmişti.[20] Halil'in Foçalılar tarafından esir edilmesinden sonra Süleyman'ın ani ölümü üzerine hasta ve ihtiyar Osmanlı hükümdarının nasıl derin bir keder ve ümitsizlik içine düştüğü Osmanlı ve Bizans rivâyetlerinden iyice anlaşılmaktadır.[21]

Gregoras'ın anlatışına göre, Orhan'ın imparatorla yaptığı barış anlaşması Süleyman'ın ölümünden sonradır. Bir zorunluluk altında yapılan bu anlaşma, Osmanlılar için büyük fedakârlık teşkil ediyordu. Bu fütûhâtı durdurmak, Osmanlı müttefiki Mateos'un saf dışı edilmesine göz yummak, Rumeli'de yerleşmiş bir avuç Osmanlı'yı ümitsiz bir durum içine atmak demekti. Enerjik liderleri Süleyman Paşa'yı kaybeden bu gazîler arasında o zaman hüküm süren kararsızlık ve ümitsizlik Anonim kronikteki rivâyette iyice bellidir. Bu rivâyette, Süleyman'ın ölümünden sonra düşmanın denizden Kavak-Tuzlası, yani Saros Körfezi tarafından[22] ve karadan taarruza yeltendiği, fakat Osmanlıların her ne pahasına olursa olsun savaşmaya kararlı olduğunu görerek hücum etmeden çekildiği anlatılmaktadır.[23] Kendi başına bırakılan Mateos da bu sırada Sırplar tarafından esir edilerek imparatora teslim edildi.[24]

Yeni şartlar altında V. Ioannes'in Bizans tahtı üzerinde durumu kuvvetlenmiş oluyordu. Bunun karşılığında şimdi Orhan'ın bütün kaygısı, oğlu Halil'i esaretten kurtarmaktı. O, Ioannes'i donanma ile (Bizans'ın o sırada üç kadırgası vardı) Foçalılara karşı bizzat gitmeye zorladı.

İmparator ertesi bahar, yani 1358 Baharı'nda hareket etti. Orhan, Foçalıları karadan sıkıştırmak üzere Saruhan Beyi İlyas Bey ile de anlaşmış bulunuyordu. İmparator denizden Saruhan Beyi'ni karadan Foça önüne gidip şehri kuşattılar fakat bir başarı gösteremediler. İmparator Orhan'dan izin almadan payitahtına döndü. Osmanlı hükümdarı imparatora, Foça'ya gidip oğlunu kurtarma gayretlerine devam etmezse anlaşmayı bozacağını ve Bizans topraklarına karşı yeniden taarruzlara başlanacağını bildirdi. İmparator derhal iki gemi ile Prikonisos limanına vardı. Orhan ile buluşarak onu yatıştırdı ve aynı yıl içinde Foça'ya hareket etti. Fakat bu sefer de bir sonuç alamadan döndü. 1359 Baharı'nda Kadıköy'e gelen Orhan, gemi ile sahile yakın gelen imparator arasında elçiler vasıtasıyla bir görüşme yapıldı. Orhan, imparatorun yeni şartlarını kabul etti. Buna göre, Şehzade Halil kurtarılınca imparatorun kızıyla nişânlanacak ve iki devlet arasındaki barış daimi olacaktı. Osmanlı hükümdarı Halil'in kurtarma fidyesi olarak da ona 100.000 altına yakın bir para teslim etti. O sene yaz ortasında imparator, tekrar Foça'ya hareket ederek bu şehrin hâkiminden Halil'i teslim aldı. Halil İstanbul'a getirilerek bir müddet burada kaldı. Büyük merasimle 10 yaşındaki İrini ile nişânlandı. Bunu müteakip şehzade gemi ile İzmit'e getirilip orada babasına teslim edildi. İmparator, Halil'in veliaht yapılmasını da istedi. Gregoras'a göre, Orhan buna mütemâyildi. Halil şahsında Osmanlılarla Bizans arasında barışı temsil etmekteydi. Ona karşı herhâlde, Rumeli'de fütûhât arzu eden gazî çevreleri Murad'ı tercih edeceklerdi. Halil'in Osmanlı topraklarına dönüşü, 1359 Eylül sonlarına isabet eder. Orhan, ona tekrar eski vilâyetini, yani İznik sancağını verdi (burası daha önce Süleyman'a verilmişti).

Gregoras'a göre, Süleyman Paşa zamanında İstanbul kapılarına kadar hissedilen Osmanlı tehdidi, Halil'in tutsaklığı sırasında iki yıl müddetle ortadan kalkmış ve Trakya'da hakikî bir barış ve sükûn devresi hâkim olmuştur.

* * *

Osmanlılara gelince, 1357-1359 arasındaki devre, onlar için Rumeli fütûhâtında bir duraklama devridir. Fakat diğer taraftan, bu iki yıl süresince Anadolu'dan gelen göçmenlerle Rumeli'de kurulmuş bulunan köprübaşı berkitilmiş ve burada daha büyük bir hamle için yeni kuvvetler toplanmış görünmektedir.[25] Süleyman Paşa'nın Rumeli'deki

fütûhâtıyla deniz aşırı yeni bir Osmanlı sancağı, Osmanlı Rumelisi doğmuş oluyordu.[26] Coğrafî ve askerî şartlar, bu bölgeye, Anadolu'dan tamamıyla farklı bir durum kazandırmakta idi. Her şeyden evvel bu yeni ülkeyi Türk anayurdundan, Anadolu'dan ayıran deniz, Hıristiyanların kontrolü altında idi. Daha 1362'den itibaren Batı'da Haçlı projelerinde, bir Haçlı donanmasının Boğazlar'ı kesmesi suretiyle Rumeli'de yardımsız kalacak olan Türklerin yok edilmesi düşünülüyordu.[27] Devletin o zaman esas kuvvetini teşkil eden gazîlerin önderi Süleyman Paşa idaresinde Osmanlı Rumelisi, Anadolu karşısında başlı başına bir bölge halini almıştı.[28] Süleyman, Gregoras'a göre, "Orhan'ın vâris-i saltanatı ve devletin umumî idaresine memur idi".[29] Bir Sırp kaynağına göre de o, "daha babasının sağlığında iktidarı üzerine aldı ve batıya yöneldi".[30] Orhan'ın büyük oğlu olan Süleyman ölünce, Türk-Moğol geleneğine göre o zaman en büyük kardeş olan Murad, lalası Şahin'le birlikte batıda, Rumeli'deki mühim *uc* bölgesine gönderildi.[31] Süleyman'ın 1357'de ölümünden Orhan'ın 1362 Martı'nda ölümüne kadar beş yıllık bir süre içinde Rumeli bölgesinin kendi haline bırakılmış olması ihtimal dışındadır. *Düstûrnâme*, Süleyman'ın ölümünden sonra Orhan'ın, ulu oğlu Murad'ı gazâ bölgesine gönderdiğini ve onun babasının sağlığında Rumeli'de fütûhâtta bulunduğunu bize açıkça bildirir.[32]

Fütûhât hamlesi geçici bir şekilde engellenmiş olan gazîlerin başında genç şehzade saltanata layık olduğunu göstermeliydi. Kabiliyetli bir kumandan olan lalası Şahin ve tecrübeli *uc* kumandanları Hacı-İlbegi ve Evrenuz, 1359'da Şehzade Halil kurtulduktan sonra, fütûhât hareketine büyük bir gayretle yeniden giriştiler. V. Ioannes Paleologos'un ihtiyar Orhan'a, Halil meselesi dolayısıyla kabul ettirdiği barış ve dostluk anormal şartlar altında imzalanmıştı; duraklama buradaki gazîler için yok olmayı beklemek demekti. Yayılmak ve kuvvetlenmek, her gün Anadolu'dan ahîler ve dervişlerle akıp gelmekte olan göçmenlere yeni yeni yurtlar açmak, bu yeni ülkede tutunmanın ve yaşamanın tek yolu idi.[33] Diğer taraftan Ioannes Paleologos, gazîlerin müttefiki olan[34] Mateos'u Edirne bölgesinden atmış ve oraları tekrar doğrudan doğruya kontrol ve hâkimiyeti altına sokmuştu. Bu yüzden Rumeli'deki yeni taarruzun hedefi, Osmanlıların eskiden beri himayeleri altında

saydıkları bu bölge olacaktı. Osmanlılar, "İstanbul tekvuru"na karşı Edirne'yi, daha fetihten önce benimsemiş görünmektedirler. 1359'da Rumeli gazîlerinin görülmemiş şekilde yeni taarruz harekâtı, Batı kaynaklarında da yankı bırakmıştır. Trakya'nın sistemli istilası bu tarihte başlamıştır.[35] Floransalı M. Villani'ye göre,[36] Dimetoka ilk defa geçici olarak 1359'da bu taarruz sırasında Türklerin eline düşmüş[37] ve Türk akıncıları aynı yıl İstanbul surları karşısında görünmüştü.[38]

Gerçekte Osmanlı kaynakları da, Murad idaresinde Edirne fethiyle neticelenecek olan büyük taarruzu H. 761/M. 1359 yılına korlar. Ancak onlar, bir buçuk yıl kadar süren bu harekâtı, tek bir yıl içinde göstermekle hataya düşerler. M. Villani'nin 1359'da İstanbul önünde andığı Osmanlılar, Osmanlı kaynaklarına göre H. 761/M. 1359'da Murad idaresinde "İstanbul'a yakın" bir kaleyi[39] ve Çorlu Hisarı'nı kuşatmaya gelen gazîler olmalıdır. Murad, İstanbul istikametinde Çorlu üzerine yürüdüğü zaman, Bizans'ta kendini gösteren panik çok muhtemel İtalya'da bu şekilde bir yankı uyandırmıştır. Fakat Murad bu taarruzu, asıl Edirne'ye karşı harekâtta İstanbul tarafından gelecek bir hücuma karşı, gerisini korumak gayesiyle yapmakta idi. Çorlu'yu aldıktan sonra Batı'ya dönecek, İstanbul-Edirne yolu üzerindeki diğer kaleleri almaya çalışacaktır.

Bu harekât üzerinde Osmanlı vakayinâmelerindeki rivâyetleri daha yakından tahlil edelim. Bu rivâyetler, aslında iki ana rivâyete dayanır ki, biri Âşıkpaşazâde'nin, diğeri ise Ahmedî'nin ve ondan sonra birçoklarının kullandığı ve Ruhî ile Neşrî'nin en mufassal versiyonunu verdikleri rivâyettir.[40]

Her iki Osmanlı rivâyet grubu, Murad'ın Rumeli'de büyük fütûhâta giriştiği tarihi H. 761 (23 Kasım 1359'da başlar) olarak verirler.[41] Fakat aynı kaynaklar, genellikle Murad'ın aynı yıl içinde tahta çıkmış olduğunu zannederler. 1359'da Murad'ın, kardeşi Süleyman ve babası Orhan gibi, daha babasının sağlığında devletin büyük mesuliyetlerinin omuzlarına yüklenmiş olması, onları bu hataya sürüklemiş olmalıdır. Ruhî rivâyetinde ise, I. Murad'ın tahta çıktıktan sonra Sırplara karşı yapacağı Rumeli harekâtıyla bu seferin karıştırılmış olduğu düşünülebilir. Aşağıda bu noktaları tartışma konusu yapacağız. Evvela iki rivâyeti verelim.

Âşıkpaşazâde rivâyeti kısaca şöyledir: Orhan ölünce Murad "doğru Bursa'ya geldi". Karesi'den ve kendi vilâyetinden asker topladı. Lalası Şahin'i yanına alıp Gelibolu'dan geçti. Doğru "Banatoz"[42] hisarı üzerine yürüdü. Savaşsız aldı. Oradan Çorlu'ya giderek şiddetli bir savaşla zapt etti, hisarını yıktı.[43] Sonra "Misini" hisarı önüne geldi. Bu kalenin tekvuru kaleyi teslim etti.[44] Oradan gazîler "Burgos"u (Lüle-Burgaz) aldılar. İçindekiler kaçmıştı. Kalesini yaktılar[45] (43. bâb).

Diğer taraftan Hacı-İlbegi Meriç kenarında fethettiği "Burgos"ta[46] yerleşmiş, Dimetoka'yı sıkıştırmakta idi. O, nihayet bu kalenin tekvurunu pusuya düşürüp esir aldı ve kaleyi teslim etmeleri üzerine kendisini serbest bıraktı. Yine bu tarafta, Meriç Vadisi'nde, Gazî Evrenuz, Keşan kalesini almış, oradan İpsala'yı sıkıştırmakta idi (44. bâb).

Murad, Burgos'tan (Lüle-Burgaz) Eski'ye (Baba-Eskisi)[47] geldi. Hisarı boş buldu. Halkı Edirne'ye kaçıp sığınmışlardı. Kaleyi yaktılar (Neşrî versiyonunda). Civarda birkaç hisarı daha fethettiler. Murad oradan lalası Şahin'i askerle Edirne üzerine gönderdi. Düşman Edirne'den büyük kuvvetlerle çıkıp ona karşı geldi. Büyük bir savaş oldu.[48] Yenilen düşman dönüp hisara kapandı. Bu sırada Hacı-İlbegi ve Gazî Evrenuz gelip Sultan Murad ile buluştular, önüne düşüp Edirne'ye geldiler. Meriç o zaman taşkın idi. Edirne tekvuru[49] geceleyin bir kayığa binip kaçtı. Enez'e gitti.[50] Sabahleyin bu haber duyulunca içeridekiler şehrin kapısını (Oruc, Manisa nüshası: Kumkale Kapısı'nı) açıp teslim ettiler. Bu fetih, 761 yılında oldu (45. bâb).

Anonimler ve Oruc bu rivâyeti daha kısa naklederler. Bir kısım Anonimler, Ahmedî'nin I. Murad'a ait kısmını araya sıkıştırarak, böylece her iki rivâyeti vermiştir. Yalnız Oruc'un Manisa nüshası, Edirne fethi için yukarıdaki rivâyeti izleyerek H. 761 tarihini, fakat aynı zamanda Takvimlere göre H. 762 tarihini verir.

Âşıkpaşazâde rivâyeti Murad'ın 761/1359'da kardeşi Süleyman Paşa yerine Rumeli'deki *uc* kuvvetlerinin başına geçtikten sonra giriştiği sistemli fütûhât harekâtını nakletmektedir ve burada olaylar tamamıyla mantıki bir sıra takip etmektedir. Şöyle ki, Murad, tarihî İstanbul-Edirne yolu üzerinde belli başlı kaleleri, yani İstanbul cihetinden başlayarak Çorlu, Misini, Burgos (Lüle-Burgaz) kalelerini alırken, Edirne'yi güneyden Meriç Vadisi üzerinden koruyan kaleler ve

başlıca Dimetoka da *uc* beyleri tarafından baskı altında tutulmaktaydı. Harekâtın ikinci ve son safhasında Murad, Edirne'ye 55 km kadar uzaklıkta Baba-Eskisi'nde karargâhını kurmuş, oradan Lala Şahin'i Edirne üzerine göndermiş, ona karşı Edirne'de toplanmış olan Bizans kuvvetleri Osmanlıları püskürtmek için kaleden çıkarak bir savaş vermişler, fakat yenilerek Edirne Kalesi'ne çekilmişlerdir (Murad'ın, halkı tarafından terk edilmiş kaleleri neden sistemli bir şekilde tahrip ettiği –Çorlu ve Baba-Eskisi gibi– kolayca anlaşılır. Osmanlı fütûhâtında sistemli bir şekilde uygulanan bu usul sayesinde, kalelerin, Osmanlılar uzaklaştığı zaman tekrar bir direniş noktası halini alması önlenmiş oluyordu). Sazlu-Dere'de başarı ile sonuçlanan bu denemeden sonra Murad, Edirne'ye karşı son taarruz harekâtına girişmek üzere bütün kuvvetlerini toplamaya karar vererek, Keşan dağlık bölgesi ve Meriç Vadisi'nde faaliyette bulunan Hacı-İlbegi ve Evrenuz kumandasındaki *uc* kuvvetlerini çağırmıştır. Bunlar Murad'ın ordusuyla birleşmişler ve öncü kuvvetlerini teşkil etmişlerdir.

Bütün ordu, ondan sonra Edirne üzerine harekete geçmiştir. Edirne'nin, bir muhasara savaşı yapılmasına hacet kalmadan teslim alındığı rivâyeti de gerçeğe uygun görünmektedir. Sazlu-Dere yenilgisinden sonra Edirne halkı için bütün kuvvetleriyle harekete geçen Murad'ın ordusuna karşı başarı ümidi çok azalmış bulunuyordu. Ondan önce Murad'ın, kendiliğinden teslim olan Trakya kalelerini (Banatoz, Misini gibi) yağma ve tahripten koruduğu ve halkı yerinde bıraktığı, fakat itaat etmeyenleri fetihten sonra yağma ve tahrip ve halkını esir ettiği de[51] malûmdu. Murad, İstanbul-Edirne yoluna tamamıyla hâkim bir duruma geldiğinde İstanbul'dan bir yardım gelmesi ümidi yoktu. Rivâyete göre Bizanslı kumandan Meriç üzerinden Enez limanına kaçmıştır. Gerçekten burası, o zaman Edirne'den İstanbul'a kaçabilmek için kalan tek yoldu. Nihayet yukarıda gösterdiğimiz gibi, ihtiva ettiği *toponimik* ve *topografik* veriler ve bunların B. de la Broquière'in gözlemleriyle uygunluğu, bu rivâyetin güvenilir bir kaynak olduğunu ortaya koymaktadır.

İkinci rivâyet grubunun en tam ve mufassal versiyonunu nakleden Ruhî'de[52] bize Murad'ın cülûsundan sonraki olaylar aynen şöyle anlatılmaktadır:

«المطلب الثالث : فی بیان احوال السلطان مراد بن اورخان بن عثمان .

چون مرحوم اورخان بك بوخراب آباد دنیادن اول بقای سروره رحلت اتدی اکابر و اعیان ووزراء نامدارلر اوغلی سلطان الاسلام و المسلمین سلطان غازی مراد خان تخته کچوردیلر و هم اول کیجه سلطان السلاطین سلطان بایزید بن غازی مراد بن اورخان بن عثمان ظهوره کلدی خلق عالم و اطراف جوانبده اولان بکلر ایلچیلر کوندروب تخت ایچون مبارك باد ایدوب و اوغلیچون تهنیت اتدیلر سلطان مراد خان غازی داخی رعایایه بر وجهله عدل [و] داد اتدی که عدلنوك آوازه‌سی عالمه طولو اولب صورت عصیان و طغیان ایدن کسنلر مطیع و منقاد اولوب رعایا داخی مرفه الحال و منتظم الاحوال اولدی کندو داخی دولت و سعادتله بروساده علما و فضلا جمع ایدوب بر مبارك وقتده قبلوجه‌ده بر عمارت بنا اتدردی مهندسلر و بنّالر انوك مصلحتنه و اتمامنه مباشر اولب از زمان ایچنده بر مدرسه و بر عمارت یاپلدی که قابل وصف اولمیا انك مصالحیچون وقفلر قویوب محصولاتن اهل علمه و حافظلره و ساداته و سایر فقرای مسلمینه صرف اولنه دیو امر ایتدی پس اندن صکره قصد اتدیکه روم ایلنه کچوب انکروسه غزا

ایده ناکاه بو اثناده خبر کلدیکه یوقرو رومده اولان متفرق بکلرك بروسایه قصدلری وار شویلکه خداوندکار دولتله دکزی اوته کچوب غزایه متوجه اولدغی کیب عسکرله کلوب بروسای غارت ایدوب مسلمانلره نکبت یتشدوره‌لر. پس اندن سلطان مراد خان اول زمانوك علماسندن و فضلاسندن بو خبر اصلنی استفسار اندیکه غزا اتمك اولیمدر یاخود دشمن دفع اتمك انفع در پس علمای کرام و فضلای فخام جواب ویردیلرکه غزادن ایسه دفع دشمن یکرکدر دیدوکلری اجلدن غزای تأخیر ایدوب اطراف جوانبه نامه‌لر پراکنده ایدوب حوضه تصرفنده اولان مملکتوك عسکرن جمع ایدوب روم طرفنه محاربه و مقاتله اتمکه متوجه اولدی تا روم حدنه یتشوب ظاهر اولان اعدای کسر ایدوب ایل ولایت ضبط ایدوب انقره فتح اتدی اندن سلطان ایوکنه کلوب انی دخی فتح اتدی کیرو صحت وسلامت وعافیت برله محروسه بروسایه کلوب عسکر جمع ایدوب روم ایلنه کچوب سرف لشکرن صیوب ادرنه‌یی فتح ایتدی یدی یوز آلتمش برنجیییلده. سلطان مراد خان غازی سیرف اقلیمنه غزایه واردغیدر:

چون سلطان مراد خان سیرف اقلیمنه غزا نیتن ایدوب اوغل یلدرم بایزید بروساده تحته قویب و تمورطاش بکی یاننده لالا ایدوب کندو عسکر بی نهایه جمع ایدوب دکیزدن روم ایلنه کچوب سرف اقلیمنه متوجه اولدی....»

Neşrî, bu iki rivâyeti ustaca birbirine eklemiş, evvela Murad'ın cülûsundan hemen sonra Ahmedî-Ruhî rivâyetini nakletmiş, müteakiben Edirne fethinde Âşıkpaşazâde rivâyetindeki olayları, kronolojik bakımdan ondan sonra vuku bulmuş gibi, ona eklemiştir.[53] (Onun bu kurguda yanıldığını göstereceğiz) O, Süleyman Paşa'nın ölümünü H. 760 olarak düzeltmek istemiş ve Âşıkpaşazâde rivâyetini "Esahh oldur ki oğlu Süleyman Paşa iki ay önden vefat etmiştir" diyerek tekrarlamış[54] ve Edirne fethini yine Âşıkpaşazâde rivâyetine göre nakletmiştir. Ancak burada da tarihi H. 762 olarak düzeltmiştir. Neşrî, şüphesiz Süleyman Paşa'nın ölüm tarihi olarak Âşıkpaşazâde'deki gibi H. 758 tarihini vermiş olsa, ondan iki ay sonra öldüğünü söylediği Orhan'ın da o tarihte ölmüş olması ve Murad'ın H. 758'de tahta çıkmasını kabul etmesi gerekirdi. Hâlbuki o, H. 758 tarihini, yine Âşıkpaşazâde'nin bir nüshasından alarak Bolayır fethi tarihi olarak göstermiştir; ondan sonraki fütûhât için "Bilcümle mezkûrâtın fethi tamam bir yılda oldu" diyerek bir yıl kabul etmiş ve Süleyman'ın vefatını ise müteakip H. 760 yılı olarak tespit etmiştir. Murad'ın cülûsu ve Ankara seferini Ruhî'den alıp ilave ettiğinden buna da bir yıl ayırmış ve ondan sonra Rumeli'ye geçip Edirne'yi fethetmesinin tarihi olarak H. 762'yi kabul etmiştir. Neşrî'nin başka yerlerde de bu şekilde kaynaklar arasındaki uyuşmazlığı gidermeye çalıştığını biliyoruz. Bu suretle eski iki rivâyet, yani gerek Âşıkpaşazâde gerek Ahmedî-Ruhî rivâyeti Edirne'nin fethi tarihi olarak H. 761 tarihini[55] verdikleri halde Neşrî bu rivâyetlerden ayrılıp H. 762 tarihini ortaya çıkarmıştır.[56]

Bu noktayı işaret ettikten sonra, şimdi Ahmedî-Ruhî rivâyet grubunu tahlile çalışalım. Ruhî rivâyetinde esas olaylar şöyle sıralanmıştır:

1. Orhan ölünce devlet büyükleri oğlu Murad'ı tahta geçirdiler.

2. Cülûsunun ilk günlerinde ona karşı isyan edenler sonra itaat ettiler. Durum düzeldi.

3. Murad Kapluca'da bir imâret ve medrese yaptırdı.

4. Ondan sonra istedi ki, Rumeli'ne geçip "Ungurus'a gazâ ede" (Şükrullâh *Behcetü't-Tevârîh*'te "Laz ve Ungurus"). Fakat o sırada "Yukaru Rum'da olan müteferrik beğler"in (*Behcetü't-Tevârîh*, Mehmed b. Hacı Halil ve Neşrî'de "etraf mülûku"), kendisi Rumeli'ye geçince Bursa'ya taarruz edeceklerini öğrendi.

5. Bunun üzerine ordusuyla "tâ Rum haddine yetişüp zâhir olan a'dâyı kesredüp il ve vilâyet" zapt etti. Ankara'yı fethetti. Oradan Sultan-öyüğü'ne (Sultan-önü, Eskişehir) gelip onu da fethetti ve Bursa'ya döndü.

6. Tekrar asker toplayarak Rumeli'ye geçti. "Sırf leşkerin sıyup Edirne'yi fethetti yedi yüz altmış birinci yılda."

7. Ondan sonra oğlu Bayezid'i lalası Timurtaş Bey ile Bursa'da koyarak tekrar Rumeli'ye sefer yaptı ve "Sırf iklimine müteveccih oldu".

Neşrî, bu rivâyeti daha kısa nakleder ve Ankara ahîlerinin nasıl karşıladıklarına dair bir rivâyeti (Menzel yazması, s. 52: "derler ki [...] kırılışursız") buna ekler. Ahmedî, Şükrullâh ve Mehmed b. Hacı Halil, Murad'ın cülûsunda Halîl-i Çenderî'yi vezirliğe getirdiğini kaydetmişlerdir ki, bu Ruhî'de yoktur.[57] Diğer taraftan, Ruhî'de 6 ve 7 numaralarda özetlediğimiz olaylar da Ahmedî, Şükrullâh ve Mehmed b. Hacı Halil'de yoktur. Yani, onlar Ankara ve Sultan-öyüğü fethinden sonra hemen Karaman seferine geçerler ve Sırplara karşı bir seferden ve Edirne'nin fethinden bahsetmezler. Ruhî ile birlikte bütün bu kaynakların müşterek oldukları noktalar; 1) Murad'ın cülûsunda kendisine karşı itaatsizliğe sapanları tedip ettiği, 2) sonra doğuya "serhadd-i Rum'a" hareket ederek Ankara'yı ve Sultan-öyüğü'nü fethettiğidir. Müşterek kaynağın başlıca bu olayları ihtiva ettiği düşünülebilir.

Murad'ın tahta cülûsunda kendisine karşı gelenler, Ahmedî'de,

> Oldular yagı ana kardaşları
> Kamunun bitti elinde işleri[58]

şeklinde ifade edilmiştir.

Uzunçarşılı'ya göre, burada "kardaşlar"dan maksat, Murad'ın kardeşleridir.[59] O, Murad tahta çıktığı zaman Şehzade Halil'in ve İbrahim'in hayatta olduklarını ve Anadolu'da muhalefete kalkıştıklarını tahmin etmektedir. Halil'in ne zaman öldüğü hakkında kaynaklarda bir bilgi yoktur.[60] O, eğer bu tarihte sağ ise 16 yaşında olup İznik sancağında bulunmuş olmalıdır.[61] Osmanlılarda, eski Türk inanışına göre hükümdarlığın kime ait olduğunu Tanrı tayin eder.[62] Orhan'ın ölümünde (Mart 1362) Halil'i tutan grubun, onu babasının yerine

sultan ilan etmiş olmaları doğaldır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Bizans imparatoru da dolayısıyla Halil'in Osmanlı tahtına oturmasını isteyenler arasındadır; diğer tarafta, o zaman 36 yaşında olan Murad,[63] Rumeli'de devletin esas kuvvetleri başında bulunuyordu. O, Trakya fütûhâtıyla büyük bir ün salmıştı ve şüphesiz Bizans'a karşı savaş ve fütûhât politikasını temsil ettiğinden gazî çevreleri tarafından desteklenmekteydi. Özetle, o zamanki şartlar, kardeşler arasında Osmanlı tahtı için bir mücadele cereyan etmiş olabileceği düşüncesini haklı gösterebilir. Ancak Murad ile Halil arasında taht için mücadele olduğu bir tahminden ileri gidemez. Kaynağımızın açıkça bildirdiği yegâne şey, Murad'ın cülûsu sırasında Anadolu'da kargaşalıklar çıktığıdır. Bu rivâyetin manzum ve kısa bir versiyonunda (Ahmedî) bu âsîlerden kardeşler şeklinde bahsedilmiş olması, çeşitli yorumlara elverişli olduğundan kesin bir delil sayılamaz.

Orhan'ın ölümü, diğer taraftan, Ankara'yı kendi hâkimiyet sahası içinde sayan Eretna oğlu tarafından bir fırsat sayılmış olmalıdır. Eretna oğlu'nun hareketi hakkında daha kesin bilgilere sahip bulunmaktayız. Ankara, Osmanlı işgaline kadar Eretna Beyliği'nin hâkimiyet sahası içinde sayılıyor ve burada Melik Nâsıreddin Bahtiyâr Beg isminde biri hâkim bulunuyordu.[64] Eretna'nın ölümünden (1352)[65] sonra oğulları arasında mücadele çıkmış[66] ve Osmanlılar bundan yararlanarak 1354'te[67] ilk defa Süleyman Paşa idaresinde Ankara'ya bir sefer yapmış, şehri hâkimiyetleri altına almışlardır. Ankara'da Sultan Alâeddin Câmii üzerinde Orhan zamanında Lu'lu (yahut Lulu) Paşa'nın koydurduğu H. 763 tarihli kitâbe,[68] Ankara'nın, herhâlde 1362 Martı'ndan önce henüz Osmanlılara tâbi olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Hâlbuki Osmanlı rivâyetine göre, Murad, Ankara'yı bir sefer neticesinde yeniden fethetmek zorunda kalmıştır. O halde, Ankara, 1362 Martı'ndan sonra Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış bulunuyordu. Bu da, aşikâr surette, Orhan'ın ölümünden sonra Osmanlı ülkesinde baş gösteren kararsız durumla ilgili olmalıdır.

Hüseyin Hüsâmeddin'in bu tarihlerde Orta Anadolu ve Ankara ile ilgili verdiği bilgiler durumu oldukça aydınlatmaktadır.

H. 759 yılında[69] Karaman oğlu Alâeddin, Eretna oğlu Mehmed'i beyliğine geri getirdi. Böylece Karaman oğulları ile Eretna oğlu Meh-

med Orta Anadolu'da tekrar üstün bir duruma gelmiş oluyorlardı. Bu esnada eski Ankara Beyi Bahtiyar Bey de şehrini yeniden ele geçirdi ve Osmanlı topraklarına taarruza başladı.[70] Bahtiyar Bey, Karamanlılardan teşvik görmekteydi. Hüseyin Hüsâmeddin, bunun Orhan'ın ölümü ve Murad'ın cülûsu tarihine rastladığını kabul etmektedir.[71]

Yeni Osmanlı sultanı Murad'ın doğu seferi, Ruhî rivâyetine göre "yukaru Rum'da olan müteferrik beyler"e[72] karşı yapılmıştır. Bilindiği gibi, Osmanlılar Eretna devletine ait sahayı Rum adıyla adlandırmakta idiler ve 15. yüzyılda bu bölgedeki beylerbeyiliğe *Rum Beylerbeyiliği* veya *Rum Vilâyeti* adı verilmiştir.[73] Hüseyin Hüsâmeddin'e göre, Murad'ın kumandanlarından Sunkur Paşa gelip Ankara'yı sarmış, Bahtiyar Bey'den memnun olmayan şehir halkı kaleyi ona teslim etmiş ve Osmanlı hükümdarının hâkimiyetini tanımışlardır. Bahtiyar Bey, Amasya'ya kaçmıştır. Murad'ın fetihten sonra şehre merasimle girerken ahîler tarafından nasıl karşılandığı Neşrî'de anlatılmaktadır.

Diğer taraftan güvenilir çağdaş bir kaynak,[74] Eretna oğlu Mehmed'in ertesi yıl, yani H. 765'te (10 Ekim 1363'te başlar) Ankara üzerine yürüdüğünü bildirmektedir (Eretna oğlu'nun merkezi Sivas'ta yazılmış olan bu kaynağın, Orhan Gazî'nin ölümünü de bilhassa kaydetmiş olması dikkate değer). Eretna oğlu'nun bu seferi, besbelli, bir yıl önce Murad'ın "serhadd-i Rum" seferine bir karşılık olarak yapılmış olmalıdır. Onun hedefi Ankara'yı Osmanlılardan geri almaktı.[75]

Özetle, Ahmedî-Şükrullâh-Mehmed b. Hacı Halil rivâyetinde, Murad'ın gerçekten cülûsundan, yani 1362 Martı'ndan sonraki hadiseler anlatılmıştır. Edirne, ondan önce fethedilmiş bulunduğundan, orijinal rivâyeti aksettiren bu kaynaklarda, ***Murad'ın cülûsundan sonraki hadiseler sırasında Edirne fethinden*** dolayısıyla bahsedilmemiştir. Buna karşılık bir derleme olup Ruhî'ye atfolunan Bodleian nüshasında Edirne fethi, Sırplara karşı bir seferle birleştirilerek ilave olunmuş görünmektedir. Yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi, Âşıkpaşazâde rivâyetinde ise, Murad'ın cülûsundan önce Edirne fethiyle neticelenen Trakya fütûhâtı hakkında ayrıntılar vardır. Âşıkpaşazâde rivâyetinde (47. bâb) Murad'ın Lala Şahin'e Rumeli beylerbeyiliğini, Evrenuz'a *uc* beyliğini vermesi cülûs ile ilgili hadiseler olmalıdır. O, bu tayinleri yaparak Rumeli'yi emniyet altına almış ve aynı rivâyete göre, Gelibo-

lu'dan geçip Bursa'ya gelmiş ve o kış Bursa'da kışlamıştır. O zaman Bursa'da *kadıasker* olan Kara Halil'in "vezirliğe" tayin edilmesi de bu hadiseler sırasında zikredilir. Gerçekten Ahmedî-Şükrullâh rivâyetine göre de, Murad'ın cülûs eder etmez ilk işi Kara Halil'i "vezârete" getirmek olmuştur. Kadıasker sıfatıyla devlet merkezinde idarenin en önemli şahsiyeti durumunda bulunan Kara Halil'i yeni sultan kendi tarafına kazanmak mecburiyetindeydi. Kara Halil'in ve Çandarlıların, bundan sonra devlet içinde üstün nüfuzu, kuvvetli bir ihtimalle, onun bu sırada tahtı Murad'a sağlamak hususunda yardımından ileri gelmiş olsa gerektir. Kayda değer ki, Şehzade Halil'e ait olan İznik, Çandarlıların merkezi haline gelmiştir.

Yine Âşıkpaşazâde rivâyetine göre (48. ve 49. bâblar), Murad, Bursa'ya geldikten sonra H. 766 (28 Ekim 1364-19 Ağustos 1365) tarihine kadar Rumeli'ye geçmemiştir. Edirne'ye taarruz eden Sırplara karşı harekâtı, Lala Şahin yalnız başına idare etmek zorunda kalmıştır. Murad'ın, cülûsundan sonra Anadolu'da ne gibi gaile'lerle uğraştığını (1362 Ankara seferi, 1363 veya 1364'te Eretna oğlu'nun Ankara üzerine yürümesi) Ahmedî-Ruhî rivâyet grubundan öğrenmekteyiz.[76]

Osmanlı rivâyetlerinin, böylece, konumuz bakımından bir tahlilini yaptıktan sonra diyebiliriz ki, bu rivâyetler kronolojik sıraya konunca, içerdikleri sağlam tarihî bilgiler gerçek değerini kazanmaktadır. Şimdi, "Edirne'nin fetih tarihi" meselesini yeniden ele alabiliriz.

* * *

Yukarıdaki açıklamalarla göstermeye çalıştık ki, Edirne'nin fethini mutlaka I. Murad'ın 1362'de tahta cülûsu tarihine bağlamak gerekmez. Osmanlı rivâyeti, Edirne'nin fethi tarihini H. 761 (23 Kasım 1359-13 Ekim 1360) olarak vermiştir. Bu tarih, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Halil'in kurtulmasından sonra Rumeli'de Şehzade Murad idaresinde girişilen yeni fütûhât harekâtının başlangıç tarihidir. Bu harekâtın hedefi Edirne idi. Osmanlı kaynağı, yalnız Edirne'nin aynı yıl içinde düştüğünü kabul etmekle yanılmıştır. Edirne'nin H. 762 tarihinde düştüğünü bildiren bir Osmanlı rivâyeti de vardır. Oruc'un Manisa nüshasında[77] aynen şu kaydı buluruz: "Kum-kalesi kapısını açıp kaleyi (Edirne kalesi) verdiler; ol yıl içinde güneş tutulup yıldızlar tamam göründü, Hicretün sene 762 Edirne fetholundu. Hicretün sene

761 vâki' oldu."[78] Burada bilhassa dikkati çeken nokta, Edirne'nin güneş tutulduğu yılda fethedilmiş olduğu kaydıdır. İlk defa Fr. Babinger, bu noktaya dikkati çekmiş ve yapılan hesaba göre bu güneş tutulmasının 5 Mayıs 1361 tarihine rastladığı tespit edilmiştir.[79] Oruc, bu kaydı *Takvîmler*'den alıp Âşıkpaşazâde rivâyetine eklemiş, böylece onun tarafından Edirne fethi için H. 761 ve H. 762 yılları yan yana zikredilmiştir.[80] Güneş tutulması hakkında Osmanlı takvîmlerinin verdiği bilgi[81] Zeynü'l-Müneccim'in 773'te yazdığı takvîmde[82] şöyledir:

«كسوف تمام در شهور هفتصد شصت دو و ظهور ستارهٔ گيسودار در
شرق و وفات اورخان و خليل اغاء آتا بك در سنه هفتصد شصت و سه»

Burada *küsûf-i tamâm* için verilen H. 762 tarihi M. 11 Kasım 1360-2 Ekim 1361 tarihleri arasına rastlar. Babinger'in bu güneş tutulması için hesapladığı 5 Mayıs 1361 tarihi de H. 762 yılı içindedir.

Diğer taraftan Zeynü'l-Müneccim, Orhan'ın güneş tutulmasından bir yıl sonra, H. 763'te öldüğünü kaydeder ki, bu tarihin de doğruluğuna yukarıda temas etmiştik.

Edirne fethi için *Oruc*'un verdiği H. 762, yani M. 1361 tarihini yukarıda Osmanlı rivâyetinin tahlilinden çıkardığımız neticeler de teyit etmektedir.[83] Diğer taraftan O. Halecki,[84] Venedik kaynaklarına göre, Edirne zaptı haberinin bu şehre 14 Mart 1361'de ulaşmış olduğunu kaydeder. Şayet bu yanlış bir haber değilse,[85] Edirne bu tarihten bir müddet önce, herhâlde 1361 yılı içinde, Meriç Nehri'nin taşkın olduğu bir mevsimde, Murad'a teslim olmuştur.

Antalya Tarihine Dair

Tarih boyunca Antalya yalnız Anadolu için bir ticaret limanı olmakla kalmamış, aynı zamanda Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerden, Kafkasya'dan İran'dan gelen ticaret mallarının uluslararası bir limanı olmuştur.

Eski çağda Antalya Akdeniz'in en önemli liman şehirleri arasında yer alır. Şehir ve bölge özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde gelişmiştir. Komnenoslar (1057-1204) Selçuklu Türklerinden Ege ve Güney Anadolu sahil bölgelerini geri aldığı zaman şehir tekrar Bizans idaresi altına girmiştir. Bizans döneminde Türklerin şehirde bir ticaret kolonisi halinde yerleştikleri bilinmektedir. Selçuklu döneminde ise (1207-1308) şehirde oturan Rumlar, Katolik Haçlılara karşı Müslüman idaresini tercih ediyorlardı.

Antalya'nın kuzeyinde dağlık bölgede Türkmenlerin yoğun biçimde yerleşmeleri, 1200-1261 dönemi olarak tespit edilmiştir.[1] Selçuklu Türkleri, Anadolu ticaretinin Akdeniz'e başlıca mahreci olan Antalya'da başlangıçtan beri kendi egemenliğini kurmak için savaşmıştır. Selçukluların ilk fethi 1207'de Haçlıların idaresine karşı gerçekleşti. Antalya Kıbrıs'tan gelen Haçlı kuvvetleriyle Selçuklular arasında zaman zaman el değiştirdi, nihayet I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220) zamanında kesinlikle Türk idaresi altına geçti (21 Ocak 1216). Selçuklu sultanları Doğu Akdeniz egemenliğini belirten bir unvan *Sultan-ı Bahr* unvanını kullanmaya başladılar (1214). Selçuklular döneminde

şehir gelişti. Vakıflarla kale-içi, kale-dışı câmi, çarşı, han, hamam gibi yapılarla şehir büyük bir gelişme gösterdi.[2] Antalya Türk-İslâm şehri özelliğini Selçuklu valisi Mubârezeddîn Ertokuş valiliğinde almaya başladı (onun döneminde bir Bizans bazilikası câmiye çevrilmiştir).[3] Selçuklu sultanları Anadolu'nun Asya ve Akdeniz arasındaki uluslararası ticaretin ana yolu olduğunu takdir ettiler.

Tarihçilerin önemle belirttiği bir gerçek şudur: Selçuklu sultanları Anadolu'yu Doğu-Batı ticaretinin ana geçit bölgesi yapmayı amaçlamışlar, bugün de hayranlıkla gözlediğimiz muhteşem bedestanlar, hanlar ve köprülerle memleketi ihya etmişlerdir. Hitit ve Roma dönemlerinden sonra Anadolu'nun en gelişmiş refah dönemi Selçuklular zamanındadır (1071-1308). Antalya'nın Akdeniz ile ticaretini Kıbrıs Haçlı idaresi engellemekteydi. Hatta bir ara şehir, Kıbrıs kralı tarafından işgal edildi. Sonunda Selçuklu sultanı, Kıbrıs kralıyla bir ticaret anlaşması yapmıştır (1216). Bunu Venedikliler, Bizanslılar, Latin milletleriyle ticaret antlaşmaları izlemiştir (1220, 1229, 1236 ve 1240). Bu antlaşmalara göre, Latin milletler Antalya limanına serbestçe gelip ticaret yapabilmekteydiler. Özellikle Mısır ile ticaret önemliydi. Antalya ve Anadolu ticareti, I. Alâeddin Keykubad (1219-1236) döneminde en parlak noktasına erişmiş olup büyük han ve bedestanlar bu döneme aittir. Kuşkusuz Antalya, gelişmiş ticareti sayesinde Selçuklu döneminde tarihinin en gelişmiş dönemlerinden birine erişti. Kale-içi ve kale-dışı çarşıları, câmiler ve mescidler, han ve hamam bu gelişmenin tanıklarıdır. Selçuklu sultanları, Tebriz-Sivas-Konya üzerinden gelen ticaret kervanları için durak ve korunma merkezleri olarak yol üzeri muhteşem kervansaraylar inşa ettiler (O zaman İtalyanlar kendi ülkelerinde bu ölçüde kervansarayların mevcut olmadığını itiraf ederler). Kervan yolları üzerindeki köprü ve kervansaraylar bugün sanat tarihçilerinin üzerinde durdukları önemli mimarlık eserleridir. Antalya'ya gelen başlıca iki ticaret yolu önemli olup bu yollar üzerindeki han ve kervansaraylar bize bu iki anayolun güzergâhını göstermektedir. Tebriz'den gelen yol Sivas-Kayseri-Aksaray-Konya-Beyşehri (Beyşehir) üzerinden Antalya'ya iniyordu. Bu yol üzerinde yedi kervansaray tespit edilmiştir. İkinci yol, batı yolu İstanbul-Bursa-Kütahya-Sandıklı-Isparta üzerinden Antalya'ya ulaşırdı. Osmanlılar Kütahya üzerinden Antalya yolu-

na hâkim olunca (1381-1386) bu yol üzerindeki Hamid oğulları ülkesi, Osmanlılarla Karaman oğulları arasında başlıca mücadele konusu oldu.[4] I. Murad 1382 ilkbaharında düğün münasebetiyle tüm Anadolu beylerini Bursa'da topladı; düğün Osmanlı padişahının Anadolu beylerini kendisine bağımlı kılması için bir bahaneydi.

I. Murad için Antalya yolu yaşamsal bir önem taşıyordu. Bu yol üzerinde Tahtacı Türkmen aşiretleri, Mısır ve Suriye için önemli tahtayı Antalya üzerinden göndermekteydiler. Zira tahtayı kara yoluyla kervanla göndermek söz konusu değildi. Tahta kesen Türkmen aşiretleri toptan *Tahtacılar* diye bilinir. Fâtih Sultan Mehmed dönemindeki kayıtlara göre devlet, Tahtacı Yörüklere tahta başına üç akça ödüyor ve Antalya'dan ihraç edilirken sekiz akça alıyordu. Ortaçağ boyunca önemli bir ticaret konusu olan tahta Antalya ve Finike limanlarından Mısır ve Suriye'ye gönderiliyordu. Antalya ve Finike'ye yakın tepelerin bugün çıplak oluşunu bu olay açıklamaktadır.

Osmanlı arşivinde Antalya'ya Fâtih dönemine ait defterler arasında 859/1455 tarihli defter, ilk Osmanlı dönemi için önemlidir. Osmanlı arşivi, genelde şehrin Osmanlı döneminde gelişimi bakımından geniş malzeme sağlamaktadır.[5]

Antalya'da Akdeniz Uygarlıkları Merkezi'nin Kuruluşu

Eski çağlardan beri Akdeniz kıyı ülkeleri, ortak bir geçmişe sahiptir ve Antalya daima ortak tarihi temsil eden başlıca limandır. Bir UNESCO toplantısında konsey üyesi Erdal İnönü, benden Akdeniz tarihi üzerinde bazı bilgiler alarak konseye bir proje sundu. Proje, tüm Akdeniz ülkeleri arasında medeniyet ortaklığını belirtiyor ve her Akdeniz ülkesinde bu ortaklığı göz önünde tutan bir Akdeniz Araştırma Merkezi'nin kurulmasını öneriyordu. Proje geniş kesimlerce onay aldı. Yunanistan ve Arap hükümetleri, bu doğrultuda Akdeniz Enstitülerini kurdular. Yunanistan'ınki Girit Üniversitesi'ndedir. Arap ülkeleri arasında Tunus bu alanda ciddi faaliyet gösterdi. Özellikle Yunanistan, antik çağda Yunanlıların tüm Akdeniz'de ticaret kolonileri kurmuş olduğunu belirterek projeyi önemle benimsiyordu. Yunanistan

Delos adasında Akdeniz ülkeleri dışişleri bakanlık temsilcilerini bir konferansta bir araya getirdi. Türkiye bir müsteşarın başkanlığında bir heyetle bu toplantıda temsil edildi. Dışişleri Bakanlığı'nın davetiyle, bir tarihçi sıfatıyla ben de bu heyete dahil oldum. Kurulacak enstitüler arasında devamlı temasın sağlanması ve her merkezin yıllık bir bülten çıkararak faaliyetlerini belirtmesini önerdim, öneri hararetle kabul edildi. Dönemin Yunanistan Dışişleri bakanı Yorgo Papandreu Türk heyetine özel bir ilgi gösterdi.

Dönüşte, İzmir'deki üniversitelerimize Türkiye inisiyatifiyle alınan karar doğrultusunda bir Akdeniz Enstitüsü kurulması için harekete geçmelerini arz ettim. Enstitü kurulmasının TBMM kararı gerektirdiği vb. idarî güçlükler öne sürüldü, iş sürüncemede kaldı. Bu arada o zaman İzmir milletvekillerinin girişimini önemle kaydetmeliyim. Nihayet 2010 yılında Akdeniz Üniversitesi'nin davetiyle bir sıra konferans için Antalya'da bulunduğum sırada Sayın Rektör ve tarih bölümünden Sayın Haldun Eroğlu dostlarıma bu projeden söz açtım ve bu nitelikte kapsamlı bir enstitü kurulmasının daha fazla ertelenmemesini belirttim. Akdeniz Üniversitesi'nin bu konuda öncülük etmesi doğaldır, dedim. Kendileri derhal harekete geçtiler, *Anadolu Uygarlıkları Enstitüsü* adı altında kapsamlı bir projeyi hazırlayıp YÖK'e sundular. YÖK idaresi başlangıçta projeyi fazla kapsamlı bulmuş olacak ki, onaylamaya yanaşmadı. Dönemin YÖK Başkanı Sayın Yusuf Ziya Özcan'dan (kendisi Chicago Üniversitesi'nden öğrencimdir) ilgi rica ettim. Başkan UNESCO'nun bu projesinin Türkiye için önemini takdir etti ve sonunda proje onaylandı. Böylece, Türkiye kültür ve ekonomisinin odak noktalarından biri olan Antalya, öteki Akdeniz şehirleri arasında bir araştırma merkezi olarak yerini alacaktır. Sayın Rektör ve Haldun Eroğlu'nu kutlamak gerekir.

Antalya, eski çağlardan günümüze kadar dünya ticaretinde önemli bir Akdeniz ticaret limanı rolünü sürdürmüştür. Zamanımızda ise Antalya ve bölgesi, tamamıyla farklı bir fonksiyon yüklenmiş, bir turist cenneti haline gelmiştir. Artık bölgede geniş ölçüde ticaret malları değil, tatlı iklimi, Toroslar'ın heybetli gölgesi altında portakal bahçeleri, gündüzleri insanı koynuna çağıran denizi ve antik tılsımlı liman şehirleri ile milyonları kendine çeken bir turist cenneti şehir niteliğine dönüşmüştür.

II. Murad Dönemi (1421-1451)[1]

II. Murad 1404 Haziranı'nda Amasya'da I. Mehmed'in bir cariyesinden dünyaya geldi.[2] 12 yaşına girince, *Rum* vilâyeti beyliği ile Amasya'ya geldi. Amasya, Tokat, Sivas, Çorum ve Osmancık bölgelerini içine alan *Rum* veya *Dânişmendiye* vilâyeti, doğu sınırında önemliydi. O dönemde Timurlulara tâbi sayılan Osmanlı sultanı, Doğu'daki gelişmeleri dikkatle izlemek zorunda idi. Bu yöredeki İlhanlı devrinden kalma Türkmen ve Moğol göçebe zümreleri, merkezin hükmü altında tutmak kolay değildi. I. Mehmed büyük oğlu Murad'ı lalası güçlü Yörgüç Bey ile işte bu vilâyetin başına sancağa gönderdi. Bir yıl sonra Murad, Amasya kuvvetleri ile Börklüce Mustafa isyanını bastırmak üzere Saruhan ve İzmir tarafına hareket etme emrini aldı. O zaman Çelebi Mehmed, Selânik'te Düzme Mustafa ile uğraşıyordu. Venedikliler Gelibolu'da Türk donanmasını yakmış, İstanbul Boğazı'nı kesmişlerdi (29 Mayıs 1416). Bayezid Paşa Amasya ve Sivas kuvvetleri ile Düzme Mustafa isyanını bastırdı. Murad Amasya'dan ayrılınca, "Kara Tatarlar", Moğollar kargaşalık çıkarmışlardı. Şehzade bunun üzerine Bayezid Paşa ile beraber tekrar Amasya'ya döndü.

1417-1421 arasında Rum (Amasya) hududunda Osmanlılara karşı mühim gelişmeler oldu. Erzincan'da yerleşen Karakoyunlu valisi Pîr Ömer Bey, Karahisar'ı zapt etmişti (1417). Buranın beyi Melik Ahmed oğlu Hasan Bey, Murad'ın yanına sığınarak, yardım istedi.[3]

Diğer tarafta Canik (Ordu-Samsun-Bafra) bölgesi, Kubad oğlu Cüneyd Bey'i öldüren Alparslan oğlu Hasan ile Kastamonu Beyi İsfendiyar arasında paylaşıldı. İsfendiyar Bey Bafra ve Samsun'a kendi oğlu Hamza'yı yerleştirdi. Bunun üzerine Çelebi Mehmed, Kastamonu ve Canik'e bir sefer yaptı (1418). Fakat Samsun'u alamadı.

İki sene sonra Şahruh'un Karakoyunlular üzerine gelmesi Osmanlılara fırsat verdi. Şehzade Murad ve yeni ata-beyi Rum Beylerbeyi Hamza Bey Samsun'u İsfendiyar oğlu'nun elinden aldılar.[4] Bu başarıdan az sonra genç şehzade ölüm döşeğinde olan babası tarafından Bursa'ya çağırıldı. Oraya geldiği zaman Çelebi Mehmed ölmüştü. Bizanslılar yanında bulunan Düzme Mustafa'nın harekete geçme korkusu ile vezirler padişahın ölümünü gizli tutmuşlar ve yeniçerileri bir bahane ile Anadolu'ya geçirmişlerdi. Bursa'da erkân ve bir kısım yeniçeriler tarafından kendisine biat edilen Murad, Osmanlı tahtına çıktı (25 Haziran 1421).

Taht İçin Mücadele (1421-1423)

Tahta çıktığında 17 yaşında bulunan II. Murad, Çelebi Mehmed'in en büyük oğluydu. Dört erkek ve yedi kız kardeşi vardı. Erkek kardeşleri, sırası ile Mustafa, Ahmed, Yusuf ve Mahmûd çelebiler idi. Ahmed babasının sağlığında ölmüştü. Mustafa 12 yaşında olup bir yıl önce Hamid-ili sancak beyiliğine gönderilmişti. Yusuf sekiz ve Mahmûd yedi yaşında birer çocuktular. Kardeş öldürme bir âdet olarak yerleşmiş olduğundan,[5] Mehmed Çelebi ölmeden önce çocuklarının hayatını korumak istemişti: II. Murad Edirne'de Osmanlı tahtına geçecek, Anadolu Mustafa'ya kalacak,[6] Yusuf ve Mahmûd Bizans imparatorunun yanına gönderileceklerdi.[7] Buna karşılık imparator, Çelebi Mehmed'in kardeşi Mustafa'yı serbest bırakmayacaktı. Murad, kardeşlerinin masrafları için imparatora her yıl para ödeyecekti.

II. Murad tahta çıktığı zaman Yahşı oğlu Celâleddin Bayezid Paşa veziriâzam ve Rumeli beylerbeyi idi. Bayezid Paşa gelen Bizans elçilerine Yusuf ve Mahmûd çelebilerin teslim edilmeyeceğini bildirdi. Çelebiler Tokat'a gönderildi. Bunun üzerine Manuel Paleologos, Limni'de sürgün bulunan Mustafa ile bir anlaşma yaparak onu ve İzmir oğlu

Kara Cüneyd'i serbest bıraktı ve 10 gemilik bir donanma, Dimitrios Leontarios kumandasında, Bizans askerleri ile onları Gelibolu önüne çıkardı (Eylül 1421). Bizans'ın Mustafa ile yaptığı anlaşmaya göre Mustafa, oğlunu rehine olarak bırakacak, Gelibolu ile Aynaroz'a kadar olan yerleri, Karadeniz'de Eflak hududuna kadar sahil şehirlerini ve Tesalya'yı teslim edecekti.[8] Bizans, Mustafa'yı meşrû sultan tanıyordu. II. Murad'a karşı yalnız Bizans değil, Anadolu'daki beylikler de ayaklanmıştı.

Genç sultan ilk iki saltanat yılını babası gibi tahta yerleşmek ve devletin birliğini sağlamak için mücadeleyle geçirecekti. Hamid-ili'nde sancak beyi olan kardeşi Mustafa Çelebi, Germiyan oğlu Yâkub Bey'in himayesi altındaydı. II. Murad tahta çıkınca Germiyan oğlu onu tanımadı ve Mustafa'nın tarafını tuttu. Hamid-ili arazisi (o zaman bu sancak Akşehir, Beyşehri, Oklukhisarı, Said-ili ile Seydişehir'i içine almakta idi) Karaman oğlu tarafından işgal olundu. II. Murad elçi göndererek yatıştırma siyasetine başvurdu ve durumu kabul etti. Çelebi Mehmed'in 1415'ten beri tâbiiyet altına aldığı Menteşe oğlu da ayaklandı ve bağımsızlığını kazandı. Menteşe oğulları Ahmed ve Leys, babaları gibi 1421'de bastırdıkları paraya Osmanlı padişahının adını koymadılar.[9] Aydın oğlu ve Saruhan oğlu da bu sırada bir kısım topraklarını tekrar ele geçirmiş görünmektedirler. II. Murad, o yaz elçiler göndererek Anadolu'daki düşmanlarını yatıştırmaya çalıştı. İsfendiyar Bey de Çelebi Mehmed'in himayesinde Çankırı, Kalecik ve Tosya'da yerleşmiş olan kendi oğlu Kasım'ı oradan kovmuştu. II. Murad İsfendiyar Bey'e karşı kuvvet gönderdi. Sinop'a kaçan İsfendiyar Bey, diğer Anadolu beylerinin aracılığı ile barış yaptı (1421 Sonbaharı veya Kışı). Anadolu beylikleri II. Murad'ın tahta çıkışıyla birlikte, 1402'de Timur'un Anadolu'da kurduğu düzeni geri getirmişlerdi. II. Murad, Düzme Mustafa karşısında taht mücadelesinde olduğundan bu değişiklikleri kabullenmek zorunda kalmıştı.

Gelibolu'ya çıkan Mustafa Çelebi'ye ahali derhal itaat etti; fakat Gelibolu Hisarı'nda Şah Melik Bey mukavemet etti.[10] Alınan yerlerin Bizanslılara teslimine Mustafa ile birleşenler dahi karşı çıktılar. Bu onun başarısına engel olabilirdi.[11] Mustafa, Gelibolu kuşatmasını İzmir oğlu Cüneyd'e bırakarak Edirne'ye erişmeye çalıştı. Kendisini her

tarafta Yıldırım'ın oğlu olarak sultan tanıdılar. Mustafa'nın başarısını gören Bayezid Paşa, Bizans'a şu yeni önerilerde bulundu: En yüksek Türk ailelerinden 12 çocuğu Bizans'a rehine vermek ve 200.000 altın bağışlamak, ayrıca Gelibolu civarındaki bir bölgeyi bırakmak. Başlangıçta Manuel bunları kabule yanaştı ise de, oğlu Ioannes Paleologos, Mustafa'yı desteklemeyi daha faydalı buldu.[12]

Mustafa'nın Edirne'ye girmesini önlemek için Bayezid Paşa, rakipleri İbrahim ve Hacı İvaz'ın ısrarı ile o tarafa gönderildi. Bizanslıların düşmanca tutumuna rağmen İstanbul Boğazı'ndan geçerek Edirne'ye gelen Bayezid Paşa, Rumeli kuvvetlerini topladı ve Sazlu-Dere'de Mustafa'nın karşısına çıktı. Fakat aslen kul olan Bayezid Paşa'nın emrindeki Rumeli askeri sultana karşı savaşmak istemeyerek Mustafa ile birleşti. Bunun üzerine Bayezid Paşa da gelip ona itaat etti; az sonra da, Cüneyd'in tahriki ile idam edildi. Mustafa bir harp adamı değildi. Bütün harekâtı çok gayretli bir mücadele adamı olan Cüneyd idare ediyordu.[13] Cüneyd'in amacı Yıldırım Bayezid dönemini ihyâ etmek idi. Mustafa onu vezir tayin etmişti. Mustafa, Edirne'ye girdi; bu haber üzerine, Gelibolu Hisarı da teslim oldu. Halkın duygusuna uyan Mustafa ile Cüneyd, kaleyi Bizanslılara teslim etmediler ve Leontarios'u eli boş olarak geri çevirdiler. O zaman Bizans ile Murad arasında bir yakınlaşma oldu.[14]

İyi bir diplomat olan yeni veziriâzam Çandarlı İbrahim Paşa, iki şehzadenin ve Gelibolu'nun teslimi hariç Bizans'ın bütün isteklerini kabule hazır olduğunu bildirdi ve daimî bir dostluk için söz verdi. Bizans ise şehzadeler ve Gelibolu üzerinde ısrar etti, anlaşma yapılamadı. Bu esnada Mustafa tekrar yolladığı elçileriyle muhtemel savaş sonunda Gelibolu'yu Bizans'a teslim edeceğine söz verdi.[15] Mustafa, böylece Gelibolu geçidine ve donanmaya hâkim olduğu gibi İstanbul Boğazı'nı da tutmuş bulunuyordu. Fakat Murad o zaman denizde kıymetli bir müttefik buldu. Yeni Foça *podesta*sı Giovanni Adorno, Manisa şap madenlerinden kalan borçlarının affı vaadini alarak II. Murad için gemi ve asker hazırlamayı taahhüt etti. Ceneviz yardımı, II. Murad'ın başarısında önemli bir etken olacaktır.

Gerek Mustafa gerek Murad, nihaî karşılaşmadan önce her tarafta yandaş aramaya koyuldular. Bizans imparatoru gibi Sırp despotu da

Osmanlı iç-savaşından yararlanmayı düşünüyordu. Despot, Mehmed ölmeden oğlu II. Murad'a yardım edeceğine söz vermişti. II. Murad'ın gönderdiği elçiye bu sözünü tekrarladı (1421).[16] Rumeli *uc*larındaki Osmanlı beyleri de belirleyici rol oynayacaklardı. Mustafa ancak Trakya'da hâkimdi. Murad, Sırbistan'dan sonra Macaristan'a da elçi göndererek, beş yıllık bir mütareke imzaladı (1421). Venedik, Balyos Emo'ya iki itimat mektubu göndermiş, kim galip gelirse onunla antlaşma yapılmasını bildirmişti (Ekim 1421).[17] II. Murad, daha doğrusu Çandarlı İbrahim, içeride de önlemler aldılar: Timurtaş oğulları Umur, Oruc ve Ali, paşa unvanı ile *dîvân*a dahil edildiler. *Uc*ların eski kumandanı Mihal oğlu Mehmed Bey, Rumeli beylerbeyi oldu.

Mustafa, 20 Ocak 1422'de 12.000 sipâhi ve 5.000 piyade ile Gelibolu üzerinden Anadolu'ya geçti.[18] II. Murad'ın "yanında asker halkından ziyâde kimesne olmayup Rum [Amasya] askeriyle yeniçeri" vardı.[19] Hatta bir aralık Amasya'ya çekilmeyi dahi düşünmüştü. O zaman Emîr Sultan Buhârî'nin II. Murad'ı desteklemesi büyük bir etki yaptı. Bursa yolunu Mustafa'ya kapatmak için Ulubat Gölü'nün ayağı üzerindeki köprü yıktırıldı. Mustafa, Ulubat suyunun diğer tarafında kaldı. II. Murad diğer tarafta ordugâhını kurdu. Mustafa'nın 4.000 kişilik bir kuvvetle yapmak istediği baskın yeniçeriler tarafından neticesiz bırakıldı. O zaman Mihal oğlu *uc* beylerini II. Murad tarafına geçmeye teşvik etti. Cüneyd'e gizlice İzmir beyliği ve Aydın-ili vaat olunarak firarı sağlandı.

Bu son tedbir Mustafa'nın ordusunda bozgun yarattı.[20] Mustafa'ya karşı memleketi Bizanslılara verdiği iddiası da etkili oldu. Mustafa firar yolunu tuttu. Hacı İvaz Paşa, yapılan tahta köprüden yeniçeriler ile geçip Mustafa'nın yaya askerini, azebleri kılıçtan geçirdi. Rumeli *uc* beyleri gelip Murad'a itaatlerini sundular. Mustafa Gelibolu'ya geçmeyi başarmış ve Boğaz'da her türlü geçişi yasaklamıştı. O zaman Adorno, Ceneviz gemileri ile gelerek II. Murad'ı ve ordusunu karşı tarafa çıkardı. Mustafa, karşı koydu ise de çıkartmayı önleyemedi. Gelibolu'dan Edirne'ye geldi; fakat herkes ondan yüz çevirdi. Eflak'a kaçmak için yola çıktı ise de Murad'ın adamları onu Kızılağaç Yenicesi'nde yakaladılar. Mustafa, Edirne'de idam edildi (1422 Kışı). Başka bir rivâyete göre, Mustafa, Eflak'a, oradan Kefe'ye kaçmayı başarmıştır.

II. Murad, Haziran 1422'de Bizans üzerine yürüdü. Elli günden fazla süren kuşatma netice vermedi. Bu arada Venedik donanma hazırlamaya başlayarak tehditkâr bir durum almış[21] ve nihayet imparator Anadolu'daki beyleri taarruza geçmeye ikna edebilmişti. Murad'ın kardeşi Küçük Mustafa (o zaman 13 yaşında) Karaman ve Germiyan beylerinin yanına kattıkları bir kuvvetle gelip Bursa'yı kuşatmıştı (Ağustos 1422). Bu haber üzerine II. Murad İstanbul'a karşı son bir genel taarruz yapmış (22 Ağustos), sonra şehri kuşatmaya devam edecek bir kuvvet bırakarak acele Edirne'ye gitmişti.

II. Murad'ın başarılarından endişeye düşen Anadolu beylerinden yalnız Karaman oğulları ve Germiyan oğulları değil, İsfendiyar Bey de taarruza geçmekte ve Mustafa'yı desteklemekte gecikmediler. Rumeli'de ise Candar oğullarının müttefiki olan Eflak beyi aynı zamanda taarruza geçti. Venedik ve Macaristan'ın da bu ittifakta yerlerini aldıklarını göreceğiz. Küçük Mustafa vakası gerçekte II. Murad'a karşı yapılan genel taarruz hareketinin bir yönünü teşkil eder.[22] Bursa'yı müttefikleriyle gelip kuşatan Küçük Mustafa, II. Murad'ın gönderdiği Mihal oğlu kuvvetleri karşısında kaçıp İstanbul'a sığındı (30 Eylül). İmparator ile görüşerek Silivri'ye gitti; fakat Rumeli askeri karşısında tekrar kaçıp Kocaeli'ne sığındı. Burada halk ve asker kendisini sultan tanıdı.[23] Oradan İznik'e geldi, şehir ona kapılarını açtı; Bursa Ovası'nın da bir kısmını ele geçirdi. Bursalılar bir taraftan Sultan II. Murad'a *imdatçı* gönderdikleri gibi, diğer taraftan da şehir büyüklerinden Ahî Yâkub ve Ahî Kadem'i rica için Mustafa'nın lalası İlyas Bey'e gönderdiler. Bunlar İlyas Bey'i Bursa kuşatmasından vazgeçirdiler. İznik'te yerleşen Mustafa'ya Anadolu'nun mühim bir kısmı itaat etmiş görünmektedir.

II. Murad, lalası Yörgüç'ün ısrarı ile Bursa'ya gitmeye karar verebildi. Evvela Mihal oğlu gönderildi, arkasından kendisi de Bursa'ya geldi. Oradan hareketle İznik'i kuşattı. Kış yaklaştığından Mustafa'nın kuvvetleri dağılmıştı. II. Murad tarafından baskın için tedbirler alınmış; İlyas Bey, kendisine Anadolu beylerbeyiliği verilmek sureti ile elde edilmiş, halk da tekrar II. Murad'a dönmüştü. İznik kuşatması şiddetli çarpışmalara sahne oldu. Bir huruç hareketi sırasında içeri dalan Mihal oğlu ağır surette yaralandı. Ele geçen İznik yağmaya uğ-

radı.[24] İlyas Bey'in getirip teslim ettiği Mustafa idam olundu (20 Şubat 1423).

II. Murad İznik'i aldıktan hemen sonra, Taraklı-Borlu'ya kadar ilerlemiş olan İsfendiyar Bey kuvvetleri üzerine yürüdü. İsfendiyar Bey yaralı olarak Sinop Kalesi'ne sığındı ve barış teklif etti; Murad'a tâbi olmayı, her sene padişahın seferlerine asker göndermeyi taahhüt etti. Sınırlar yeniden çizildi.[25] Küçük Mustafa'yı Bursa üzerine gönderen Karamanlı Mehmed Bey ise Antalya'yı kuşattı ancak kaleden atılan bir top güllesi ile vurularak öldü (Safer 826/Şubat 1423).[26] Bunun üzerine Karaman tahtı için çıkan iç mücadeleden II. Murad istifade etti ve tahta çıkmasına yardım ettiği İbrahim Bey'e bir anlaşma imzalattı: Karaman oğlu, 1421'de babasının aldığı Hamid-ili'ni bıraktı ve Osmanlı tâbiliğini kabul etti. Kendisi bu anlaşmaya sadık kaldı ve 1425'te Cüneyd Bey'in tahriklerine kulak vermedi. Osmanlı rivâyetine göre, Osmanlı ve Karaman ülkeleri "birlik olur gibi oldu".[27] II. Murad Hamid-ili'ne İlyas Bey'i sancak beyi yaptı. Murad kız kardeşlerinin birini İbrahim Bey'e, diğer ikisini yanında kalan Karaman oğullarından Alâeddin ve İsâ'ya nikâhladı.

1422/1423 Kışı'nda taarruza geçen düşmanlardan üçüncüsü Eflak beyi, Macar yardımı ile Tuna üzerinde geçit yerlerinde Türklere saldırmıştı.[28] Bu taarruz haberini II. Murad, İsfendiyar Bey üzerine yürürken aldı ve *uc* beyi Firûz idaresinde Eflak'a karşı akıncılar gönderdi. II. Murad'ın Anadolu'da düşmanlarını alt ettiğini gören Eflak beyi, nihayet iki oğlunu rehine olarak gönderip barış istedi. II. Murad'ın Bizanslılara karşı baskısı devam ediyordu. Ekim 1422'de İstanbul kuşatması için bırakılan kuvvetler tekrar taarruza geçmişlerdi. Diğer taraftan 1423 Mayısı'nda Turahan Bey Heksamilion (Kerme) Suru'nu zapt ederek, Mora'ya girmişti.[29] Selânik kuşatma altına alınmış bulunuyordu. Mustafa bertaraf edildikten sonra bu baskı arttı. Venedik Bizans'ın ümitsiz durumundan yararlandı, bir anlaşma ile Selânik şehri Venedik idaresine devrolundu (1423 Yazı).[30] O zaman 40.000 nüfuslu olan bu şehir Osmanlılara yıllık 100.000 akça harac ödüyordu ve 1387-1389 ve 1394-1402 yılları arasında Türk idaresi altındaydı. Osmanlılar son durumu kendi topraklarına bir saldırı saydılar. Gelen Venedik elçisi Giorgio hapse atıldı ve Venedik ile düşmanlık başladı.

Selânik Bunalımı (1423-1430) ve Macaristan ile Mücadele

Venedik Selânik işgalini tanıtmak için, Osmanlılara bir taraftan yıllık harac vermeyi (1.500-2.000 duka) teklif ediyor, diğer taraftan Pietro Loredano kumandasında donanmasını Gelibolu karşısına gönderiyordu. Nihayet genel bir taarruz için İzmir Beyi Cüneyd, Eflak beyi ve Macar kralı ile bir ittifak hazırlıyordu. Osmanlılar, İstanbul'un da Venediklilere tesliminden korkmaya başladılar. Cenevizlilerin aracılığıyla, II. Murad Bizans imparatoru ile barış anlaşması imzaladı (22 Şubat 1424). İmparator, yıllık 300.000 akça harac ödemeyi, Silivri ve Terkos hisarları hariç Marmara, Ege ve Karadeniz kıyılarında 1402'den sonra aldığı yerleri iade etmeyi kabul etti.

Cüneyd İzmir beyliğini ve Aydın-ili'ni ele geçirmiş, fakat Osmanlı tâbiliğini reddetmişti. Ona karşı Aydın-ili'ne tayin olunan Yahşi Bey ve Anadolu Beylerbeyi Oruc Bey bir başarı kazanamadılar. Cüneyd, Anadolu beylerini ve Bizans'ı tahrikten geri kalmadığı gibi Venedik ile ilişkiye girmiş bulunuyordu. O sağ kaldıkça Murad kendini tahtında emin hissedemezdi. 1425'te Hamza Bey Anadolu Beylerbeyiliği'ne tayin edilerek Cüneyd üzerine gönderildi. Hamza Bey'in Halil Bey idaresinde gönderdiği kuvvetler Cüneyd'i Akhisar civarında Gülnas'ta yendiler ve İpseli (Hypsela) Kalesi'ne sığınan düşmanı orada da kuşattılar. Cüneyd, Karaman oğlu'nu hareket geçirmeye çalıştı ise de başarılı olamadı. İmparator ve Venedik ile temasa girerek meydana çıkarılan Osmanlı şehzadesi İsmail'i Selânik'e geçirmeyi ve Rumeli'de isyan çıkartmayı tasarladı. II. Murad, Cenevizlilere Samsun'da eski kalelerini geri vererek tekrar yardımlarını sağladı ve Cüneyd'i deniz tarafından da kuşattı. Teslim olmak zorunda kalan Cüneyd, soyu sopu ile birlikte imha edildi (1425). Osmanlılar o sene yalnız İzmir ve Aydın-ili'ni işgal etmekle kalmadılar, Menteşe oğullarının ve Hamid oğullarının Teke'deki kolunun topraklarını ilhak ettiler.

O sırada Venedikliler, Bayezid'in oğlu olduğu iddia edilen bir başka Düzme Mustafa'yı meydana çıkardılar. Kayda değer ki, Mustafa'nın Osmanlılar arasında da taraftarları vardı. O, 1425 Baharı'nda Selânik'ten çıkarak Venedik donanması ile işbirliği yaptı. Kesendire ve

Kavala Venediklilerin eline düştü; Balaban Bey, oğlu İshak ve Barak Bey esir oldular. Böylece Osmanlı-Venedik harbi (1425-1430) başlamış oluyordu. Ertesi sene Osmanlılar kayıplarını giderdiler. Balat ve Ayasoluk'tan hareket eden Türk deniz gazîleri Venedik'e ait Agriboz, Modon ve Koron topraklarına şiddetli akınlara başladılar. Selânik'ten tekrar çıkış yapan Düzme Mustafa'ya karşı Pazarlı ve Sanca Beyler karşı koydular.[31] Savaş Arnavutluk'a da yayıldı. Osmanlılar burada Venedik'e ait Drac'ı (Dyrrachium) kuşattılar. 1425 Ekimi'nde Venedik ile Macarlar arasında Osmanlılara karşı ittifak görüşmeleri başladı.[32]

1421'den beri Eflak ve Sırbistan üzerinde Macar nüfuzu kuvvetlenmişti. II. Murad bu iki memleket üzerinde tekrar Osmanlı hâkimiyetini kurmaya çalıştı. Macar himayesinde olan Eflak Beyi II. Dan yerine Radu'yu getirmek için 1424'te Osmanlı *uc* kuvvetlerinin yaptığı harekâta karşı Kral Sigismund bizzat Orsova'ya geldi. Osmanlılar 1426'da Dan'ı ve Macar kumandanı Puppo'yu bozguna uğrattılar. Bir Sırp kaynağına göre, Sofya'ya gelen II. Murad Vidin'den Tuna'yı aştı ve Macarlara mühim kayıplar verdirdi.[33] Sırp despotu Stefan Lazarevic İşkodra, Drivasto ve Dulcigno (Ölgün) gibi limanları zapt etmiş olan Venedik'e karşı 1421'den beri savaş halinde olup II. Murad ile dostluğuna önem veriyor ve Arnavutluk'taki Osmanlı *uc* beyleri kendisine yardım ediyorlardı.[34] Fakat çok geçmeden Stefan Venedik ile bir anlaşma yaptı (12 Ağustos 1423) ve bunu 1426'da tasdik etti. Onun her sene Macar kralının yanına gitmesi ve Osmanlılara tâbiyetini unutmuş görünmesi, Edirne sarayının gözünden kaçmıyordu. 1426'da Sırbistan'a giden Osmanlı elçisi, onun Macaristan'dan dönmesini bekledi ise de despot tarafından kabul edilmedi (Mart). Bunun üzerine Sofya'da bulunan II. Murad, bir ordu göndererek Alacahisar'a (Kruşevac) kadar memleketini talan ettirdi. Despot, hemen bir elçi gönderip Alacahisar'a kadar olan yerleri terk etmeyi, her yıl harac vermeyi, Macarlar veya kendisi tarafından Osmanlı topraklarına tecavüz olunmayacağını kabul etti. Osmanlılar Bosna'ya karşı ona yardım etmeyi kabul ettiler.

Stefan, Srebrenica'ya (Serebrenik) yürürken Osmanlı *uc* kuvvetleri de güneyden Bosna'ya girdiler ve Hırvatistan'a kadar ilerlediler (1426 Yazı). Stefan'ın ölümü (19 Temmuz 1427) üzerine miras meselesi Sır-

bistan üzerinde Osmanlı-Macar mücadelesini birdenbire şiddetlendirdi. Stefan, despotluğu yeğeni Curac Brankovic'e (Vılk oğlu) bırakmıştı. Fakat II. Murad, Curac'ın ablası Olivera'nın Yıldırım Bayezid ile evliliğini öne sürerek kendisinin meşrû vâris olduğunu iddia etti.

Bu arada, Sigismund gelip Belgrad'ı işgal etti. Diğer taraftan Osmanlı kuvvetleri de Alacahisar ve Tuna üzerinde mühim Güğercinlik (Golubac) Kalesi'ni ve Macar adasını aldılar. Fakat o kış Macar kralı gelip Güğercinlik'i kuşattı. Murad, beylerbeyi ve Vidin *uc* beyi Sinan'ı bir ordu ile imdada gönderdi. Sinan'ın yaptığı bir baskın üzerine düşman kuşatmayı bırakarak perişan bir halde kaçmaya başladı. Düşman piyadesinin mühim bir kısmı Tuna'da boğuldu veya esir edildi;[35] yeni despot Vılk oğlu elçi göndererek, Stefan ile padişah arasında yapılmış eski anlaşmayı yeniledi, ayrıca kızını padişaha zevce olarak vermeyi kabul etti.

Osmanlılar Eflak'ta da üstün geldiler. Sigismund 1427 İlkbaharı'nda, Dan ile birlikte tekrar Eflak'a girmiş ve Yergöğü'yü (Giurgiu) almıştı. Fakat ertesi sene, Osmanlı hücumları sebebiyle Dan padişaha sadakatini arz etti.[36] Bundan sonra II. Murad, Macar kralı ile üç yıllık bir ateşkes imzaladı (1428). Kayda değer ki, daha önce Murad Mısır sultanına bir mektup göndererek bu ateşkesi meşrû göstermeye çalıştı.[37] Bu mektupta sultan, Sırp ve Bosna hükümdarlarının, tâbi sıfatı ile tekrar cizye altına sokulduğunu belirtmekteydi. Böylece batıda Yıldırım Bayezid devrindeki durum fazlası ile geri getirilmiş bulunuyordu.

Devletin Tuna üzerinde meşgul bulunduğu 1426-1428 yıllarında Venedik yeni barış teklifleri ile Selânik işini kabul ettirmeye çalıştı. Yıllık vergiyi 300.000 akçaya kadar çıkarıyordu. Bu tarihlerde Osmanlı donanması Venedik'e kaygı verecek bir duruma gelmişti. İki Venedik gemisi Osmanlılar tarafından zapt olunmuş ve Gelibolu'ya götürülmüştü. Agriboz'a şiddetli deniz akınları devam ediyordu. Venedik büyük gemiler yapmaya karar verdi;[38] Macar kralını Türklerle barış yaptığı için Papa nezdinde suçladı. Venedik Türk baskısı karşısında şimdi yalnız kalıyordu. Fakat bu sırada Doğu'daki mühim gelişmeler Venedik'i tekrar ümitlendirdi. Macar kralı ile ilişki kurmuş olan Karaman oğlu,[39] Macarlar Güğercinlik'i muhasara ederken Anadolu'da harekete geçmiş, Beyşehri'ni işgal ve Şarabdar İlyas'ı esir

etmişti.[40] Rumeli'den ayrılmayan padişah Hamid-ili'ni Karamanlılara bırakmak zorunda kaldı. Venedik, Osmanlıların bu düşmanı ile Kıbrıs kralı Janus vasıtasıyla bir ittifak için ilişkiye girdi.[41]

Diğer taraftan Şahruh'un büyük bir ordu ile Anadolu'ya doğru yürüdüğü haberi, Timur devrinde olduğu gibi bütün Hıristiyanlık âleminde sevinçle karşılandı. Venedik 1429'da savaşı şiddetlendirdi. Ağustos'ta Mocenigo Gelibolu limanına saldırdı; limanı kapayan duvarı yıktı; fakat gayesine erişemedi. Gelibolu karşısında beş gemi bırakarak çekildi. II. Murad, Selânik'e karşı yine kesin bir harekete girişemeyerek Doğu'daki gelişmeleri endişeyle izlemeye başladı. Şahruh 1416'dan itibaren Anadolu ve İran'da babası Timur'un kurduğu durumu geri getirmek emelinde olduğunu gösterdi. Çelebi Mehmed'e o tarihte yazdığı mektupta,[42] onun kardeşlerini ortadan kaldırmasını hoş karşılamadığını belirtti. Keza Osmanlıların diğer Anadolu beylikleri ve özellikle Karaman oğlu aleyhindeki hareketlerini de iyi görmediğini belirtiyordu. Kara-Yülük'ün Şahruh'a gönderdiği bir mektupta[43] Karaman oğlu Mehmed, İsfendiyâr Bey, Hamid-ili Beyi Hüseyin, İzmir oğlu Cüneyd'in oğlu Hamza, Dulkadır Beyi Süleyman, Bizans imparatoru, Trabzon ve Gürcü meliklerinin hepsinin Şahruh'u bekledikleri ve kulluklarını sunmaya hazır oldukları bildiriliyordu. Yine Kara-Yülük, Osmanlı padişahına, Anadolu'da Şahruh'a itaat gösteren beylere zarar vermemesini hatırlatıyordu.[44]

Çelebi Mehmed, Şahruh'a daima bir tâbi gibi itaatini tekrarlıyor ve Karaman oğlu'na karşı giriştiği harekâtın bir savunmadan ibaret bulunduğunu ve onun gazâya engel olduğunu belirtiyordu.[45] II. Murad'ın Şahruh'a karşı onun ölümüne kadar (1447) aynı siyaseti güderek Timurluları tahrik etmekten kaçındığı, daima bağlılığını teyit ettiği görülüyor. Şahruh'a karşı cephe alan kuvvetler, Karakoyunlular ile Memlûkler idi. Timur darbesini unutmayan Osmanlılar bu ihtiyatlı siyaseti gütmekte haklıydılar; zira Şahruh, memleketindeki iç ihtilâf ve mücadelelere rağmen kuvvetliydi; Karakoyunluları 1420'de bozguna uğratmıştı. Kendisine Batı'da büyük emeller atfolunuyor, onun İstanbul'a kadar olan yerleri istila etmek ve Boğdan üzerinden Kefe'ye geçerek oradan Azerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu ileri sürülüyordu.[46] Şahruh'un İslâm âleminin en büyük sultanı olmak iddiasında olduğunu ve Memlûkleri tehdit ettiğini de göreceğiz.

Buna karşı Malatya ve Divriği'ye kadar Anadolu içine sokulmuş olan Memlûklerin belli bir Anadolu siyaseti vardı. Onlar Dulkadır ve Karaman oğullarını kendi himayeleri altında tutmak ve Osmanlıların birleştirme ve doğuya doğru genişleme siyasetine karşı koymak azmindeydiler. Yıldırım Bayezid'in düşüşünden sonra Osmanlılar 1437 tarihine kadar bu noktada Memlûkleri tahrik etmekten kaçınmışlardı. 1429'da Şahruh ikinci defa büyük ordusu ile batıya doğru yürüdü. Karakoyunlu İskender'in Sultaniye'ye taarruzu,[47] Memlûklerin Kara-Yülük'e ait olan Urfa'yı kuşatmaları bu seferin başlıca sebebi olarak görünmektedir. Çağdaş Osmanlı rivâyeti[48] Şahruh'un batıya yürümesinde başlıca etken olarak Kara-Yülük'ü gösterir. Ortak tehlike karşısında Osmanlı-Memlûk ilişkileri dostça bir hâl aldı.[49] Şu nokta dikkate değer ki, Karaman oğlu İbrahim de bu tarihe doğru Memlûklere karşı düşmanca hareketlere girişmiş idi. Venedik-Kıbrıs-Karaman ittifakı tasarısı aynı zamanda Memlûklere karşı bir meydan okuma demekti. Bir yıl önce Altınordu hanı Ulug Mehmed Han da "Gazî Murad"a bir mektup göndererek Toktamış ile Bayezid arasındaki dostluğu anıyor ve Eflak beyliğini ortadan kaldırmak üzere birleşme teklifinde bulunuyordu.[50] Şahruh'un Selmas meydan muharebesinde Karakoyunlu kuvvetlerini perişan etmesi (17/18 Eylül 1429) ve önünde Anadolu ve Suriye yolunun açılması, Memlûkler gibi Osmanlıları da kaygıya düşürdü. Çağdaş Osmanlı *Takvimi,* hadiseyi özellikle kaydetmektedir. Şahruh'un Azerbaycan'dan Herat'a geri dönmeye karar vermesi, Osmanlılara rahat nefes aldırmıştır. Venedik, o sırada Selânik işini halletmek için, Şahruh'un taarruz edeceği tehdidini bir silah olarak kullanmaktan geri kalmamıştı.[51]

II. Murad bu işi neticelendirmek azmi ile o kış hazırlıklarını tamamladı. 1430 Şubatı'nda bütün ordusu ile Selânik üzerine yürüdü. Beylerbeyi Hamza kumandasındaki Anadolu kuvvetleri de bu sefere katıldılar. Venedik donanması yetişmeden, 29 Mart'ta sabaha karşı yapılan genel bir taarruzla kale alındı.[52] Murad bu başarıyı Mısır sultanına bildiren *fetihnâme*sinde[53] Selânik'in İstanbul'un bir eşi olduğunu, Müslümanlara zarar vermekte belki İstanbul'dan da ileri gittiğini yazmıştır.

Osmanlılar Selânik'i fethettiği sırada Venedik amirali S. Morosini, Epir sahillerinde oyalanıyordu. Şehrin düştüğü haberi üzerine senato Arnavutluk'taki toprakları için de korkmaya başladı. Morosini'ye verilen tâlimatta barış görüşmeleri ile beraber Gelibolu'ya taarruz edebileceği bildiriliyordu. Şahruh'un Azerbaycan'da bulunduğu haberi gelince (1430 Baharı'na kadar Karabağ'da kalmıştır), Venedik Selânik'i geri alma ümidine kapılarak taarruz emri gönderdi.[54] Morosini Gelibolu'ya gelerek Emir –Süleyman– Burgazı denilen hisarı kuşattı ve Osmanlılara mühim kayıplar verdirdi (1430 Yazı),[55] Venedik donanması Boğazlar'da Osmanlıların her türlü askerî ve ticarî gidiş gelişini durdurdu. Bunun üzerine Hamza Bey, Lapseki'de ilk barış kararlarını imzaladı (Şevval 833/Temmuz 1430, tasdik tarihi 15 Zilhicce 833/4 Eylül 1430). Selânik ve civarındaki Osmanlı hâkimiyeti tanınıyor, buna karşı Arnavutluk'taki şehirler ile İnebahtı (Lepanto) üzerinde Venedik hâkimiyeti, yıllık 236 duka harac karşılığında kabul ediliyor ve Boğazlar'da Türk gemileri için serbest gidiş geliş taahhüt olunuyordu.[56]

Venedik, II. Murad ile barış sağlayınca hemen Cenova'ya karşı savaşa girdi. Osmanlılar eski müttefiklerine erzak ve gemi vererek her türlü yardımda bulundular. Osmanlı-Venedik savaşının tazeleneceğinden korkulmaya başlandı. Fakat o esnada Osmanlılar Arnavutluk'ta büyük sorunlarla karşılaştılar; Venedik'in tarafsızlığı büyük bir önem kazandı. Osmanlılar Arnavutluk'un güney ve merkez kısımlarında kendi idarelerini kurmuşlardı. Fakat kuzeyde ve dağlık bölgelerde kabilelere dayanan Arnavut beylerini haracgüzâr tâbiler olarak bırakmışlardı. O zaman bunların içinde en kuvvetli kişi Akçahisar (Kruye) kuzeyinde Yuvan-ili'nde hâkim bulunan İvan (Yuvan) Kastriota idi. Diğer Arnavut beyleri gibi o da yıllık tâhsisat vaadi alınca, Venedik tarafına dönmekten ve onlara hizmet etmekten çekinmedi. 1428'de Venedik himayesine girmişti ve oğlu İskender Bey bir Osmanlı beyi sıfatı ile Venedik arazisine saldırırsa, bundan kendisini sorumlu tutmamalarını rica ediyordu.[57] Selânik'ten sonra Yuvan-ili'ne gelen Osmanlı kuvvetleri, ona tekrar boyun eğdirdiler.[58] Aynı zamanda Rumeli Beylerbeyi Sinan, Epir'e hükmeden Tocco ailesi içindeki anlaşmazlıktan faydalanarak Yanya ve havalisini ilhak etti.[59] Carlo Tocco, merkezi Arta şehri olan despotluğun kalan kısmında Osmanlılara yıllık harac

ödemeyi kabul etti (1430). Bu arada Venedikliler Aya Mavra, Zanta ve Kefalonya adalarının himayesini sağladılar.[60]

Osmanlılar bu mühim fütûhâttan hemen sonra bu bölgede 1431/1432'de bir tahrîr yaptılar. Arnavutluk'ta köylerin timar olarak taksimi esnasında direnişler görüldü. Ergiri (Argyrokastron) bölgesinde buranın eski Arnavut senyörleri olan Thopia Zenebissi ile Gergi Araniti (Arianites) tatmin olunmadıklarından şiddetli bir isyan çıkardılar. Âsîlere karşı hareket eden Evrenos oğlu Ali Bey, bir boğazda pusuya düşürülerek ağır kayıplara uğratıldı. Osmanlılar, bu isyanı Venediklilerin kışkırttığını tahmin ederek ihtarda bulundular. Bizzat II. Murad, Serez'e giderek harekât sahasına yakın bulunmak istedi (1432/1433 Kışı). Rumeli Beylerbeyi Sinan ile meşhur *uc* beyleri Turahan ve İshak'ın yanına yeniçeri askeri katıldı. II. Murad, Serez'den Manastır şehrine geldi. İsyan bastırıldı.

Venedik senatosu, asilere yardım edilmemesi için Arnavutluk'taki makamlara emirler göndermişti. O zaman dağlara sığınan Arnavut asi senyörleri Macar kralı ile ilişki kurdular. Kral Balkanlar'da Osmanlılara karşı yeni bir müttefik bulduğuna inanarak onları teşvik etti. Hatta 1435'te yanında bulunan ve Kosova'da idam edilmiş olan Şehzade Yakûb'un Osmanlı tahtında hak iddia eden oğlu Dâvud Çelebi'yi gizlice Arnavutluk'a soktu. Bu suretle Osmanlıları yarım yüzyıl uğraştıran Arnavut sorunu ortaya çıkmış oluyordu.

II. Murad, Selânik fethinden sonra Balkanlar'da Yıldırım Bayezid'in imparatorluğunu ihyâ etmiş sayılabilirdi. O, bu gayeyi 1437 yılında bir mektubunda açık bir şekilde ifade etmiştir.[61] Eflak ve Sırbistan sıkı bir şekilde Osmanlı tâbiliği altına sokulmuştu. Arnavutluk ve Epir'de Osmanlı hâkimiyeti yerleşmişti. Bosna kralı, Arta ve Mora despotları ve nihayet Bizans imparatoru harac ödeyen tâbiler durumundaydılar. Venedik dahi Balkanlar'da elinde tuttuğu yerler için harac ödüyordu. Bizans ve Sırp despotluğu Fetret Devri'nde Osmanlılardan aldıkları yerleri geri vermişlerdi. 1432'de Edirne'ye gelmiş olan Bertrandon de la Broquière, II. Murad'ın kudret derecesini şöyle tasvir etmektedir: "Bana söylendiğine göre, o harpten hoşlanmaz. Bana da öyle görünüyor; zira elindeki kuvvetleri ve büyük geliri kullanmak istese, Hıristiyan âleminden gördüğü az mukavemet göz önüne alınır

ise, büyük bir kısmını fethetmek, onun için işten değildir".[62] Yine bu seyyah, devletin bu tarihte yıllık iki buçuk milyon altın duka geliri olduğunu, Rumeli'de asker miktarının 120.000'e ulaştığını, bunun dört ila beş bininin kapıkulu askerleri olduğunu nakleder.

Tuna Üzerinde Mücadele (1434)

1431'de Macarlar ile mütareke sona ermişti. Sigismund'un elçisi, sultandan kralın Bosna, Sırbistan, Eflak ve hatta Tuna Bulgaristan'ı üzerindeki üstün hâkimiyetini resmen tanımasını istedi. II. Murad bu istekleri sert bir şekilde reddetti. Macarlar Balkanlar'da mücadele için hazırlığa geçtiler. Kral yanında, II. Murad'a karşı kullanmak üzere Osmanlı tahtında hak iddia edenleri toplamış idi. Bunlar, Osmanlı şehzadesi Dâvud Çelebi'den başka, Yanya üzerinde hak iddia eden Memnon Tocco, Bulgar tahtını isteyen Frujin idi. Kral ayrıca Arnavud senyörleri ile gizli yazışmada bulunuyor, diğer taraftan Venedik ile Osmanlılara karşı bir ittifak yapmaya çalışıyordu. Nihayet 1434'te Bosna Kralı Tvrtko ve Sırp despotu Vılk oğlu Georg, Sigismund'un yanına geldiler ve o kış Macar kralı Osmanlılara karşı harekâta başladı.

Oysaki Sırp despotu 1433'te kızı Mara'yı, II. Murad'ın zevcesi olarak büyük bir çeyiz ile (400.000 duka) Edirne'ye göndermişti. Oğlu Gregor, meşhur *uc* beyi İshak Bey ile İşkodra'ya kadar ilerleyerek Venediklilere karşı Zeta'da eski iddiaları tazelemişti. Despotun Osmanlılara bu kadar bağlı olduğu bir sırada Macarların safına geçmesinin sebebi tamamıyla belli değildir. Bunda defterdâr Fazlullah'ın mühim etkisi olmuş görünmektedir.[63] Semendire'yi inşa ve tahkime müsaade ederek Sırp despotuna yumuşak davrandığı iddia olunan Saruca Paşa azledilmiş, amansız fetih ve savaş taraftarı olan Fazlullah devletin siyasetine hâkim olmuştur. Kral Tvrtko'ya gelince, onun toprakları Osmanlı akınlarına sahne olmuştu. 1435'te Eflak'ta da sadık bir Osmanlı tâbi olarak ölen Aldea yerine Macar yardımı ile I. Vlad Drakul geldi. II. Murad, Osmanlılar aleyhine bozulan dengeyi geri getirmek için harekete geçti. *Uc* beylerini Eflak ve Erdel'e gönderdi (1436).[64] Fakat bu sırada Anadolu'da durum tekrar karıştığından, harekâta devam edilemedi.

Karaman Seferi (1435-1437)

1435'te Timur oğlu Şahruh'un tekrar batıya hareketi Macarlarda ve tâbi memleketlerde heyecan uyandırdı.[65] Mısır sultanının Âmid'i kuşatarak Kara-Yülük'ü sıkıştırması ve Karakoyunlu İskender'e karşı kendi ülkesinde karşıtlığın baş göstermesi Şahruh'un bu üçüncü batı seferine sebep olmuştur. Mısır sultanına karşı mücadele eden eski Mısır ata beyi Canbek al-Sufi o zaman Tokat'ta Yörgüç Paşa yanına sığınmıştı. Şahruh'un ondan da faydalanacağından korkuluyordu.[66] Şahruh, Mısır Sultanı al-Aşraf Barsbay'a elçi göndererek, Kâbe hakkındaki isteğini tekrarladı. Bu sırada Kara-Yülük taarruza geçmiş ve Urfa'yı kuşatmıştı. Canbek de önce Kara-Yülük'ün oğlu Mehmed ile birleşerek Divriği'yi kuşattı, sonra Dulkadırlı Süleyman Bey'in yanına giderek birlikte Malatya'yı kuşattılar.

Şahruh bütün Anadolu hükümdarlarını kendi himayesi altında göstermek istiyordu. 1435 Temmuzu'na doğru, Kara-Yülük ve oğullarına, Dulkadırlı Nâsıreddin Mehmed'e, Karaman oğlu İbrahim Bey'e ve nihayet II. Murad'a hilatler göndererek, "Kendi memleketlerinde onun nâibleri" imiş gibi, bu hilatleri giymelerini istedi.[67] Osmanlı sultanının bu hilati giymesi, Şahruh'a tâbi görünmesi, Mısır sultanının canını sıktı, zira Timurlulara karşı Anadolu'da en güvenilecek kuvvet Osmanlılar idi. O sırada Şahruh batıya hareket ederek Rey'de konaklamıştı. Bu esnada Karakoyunlu İskender, Şahruh'un üstün kuvvetleri karşısında muharebeyi kabul etmeyerek Erzurum'a doğru çekildi. Yolunu kesmeye çalışan Kara-Yülük hayatını kaybetti. Şahruh'un oğlu Ahmed tarafından takip olunan İskender Osmanlı ülkesinde Tokat'a sığındı. Şahruh kuvvetleri sınırı geçmediler. Sultan II. Murad, Yörgüç'e Karakoyunlu hükümdarını, kışı geçirmek üzere barındırmasını emretti. Şahruh da o kışı Azerbaycan'da geçirmekteydi. Mısır sultanı bizzat sefere çıkmak üzere hazırlanmaya başladı. 1436 Baharı gelince, Osmanlılar tehlikeli misafirden bir an önce kurtulma çaresine baktılar. Şahruh, bütün Anadolu hükümdarlarına İskender'i kendi topraklarına kabul etmemeleri ihtarında bulundu.[68]

Yörgüç'ün müracaatı üzerine Sultan II. Murad, Timurtaş oğlu Umur idaresinde bir kuvveti Tokat üzerine gönderdi. İskender bu tehdit karşısında Kazova'dan ayrılarak Tebriz'e doğru yollandı.[69]

Esasen o zaman Şahruh da memleketine doğru yola çıkmıştı. Şahruh tehlikesi kalkınca, Osmanlılar Kayseri'yi ele geçirmiş olan Karaman oğlu'na karşı Dulkadırlıları desteklediler. Karaman oğlu'nun 1428'de Hamid-ili'ni işgal ettiği de unutulmamıştı. Onun Kayseri, Develü ve havalisini de ele geçirerek büsbütün kuvvetlendiği ve Sivas'ı tehdit ettiği görülüyordu. 1436/1437 (Cemâziyelâhir 840) Kışı'nda Karaman kuvvetleri Amasya Beylerbeyi Yörgüç Paşa'yı sıkıştırdılar.[70] Bunun üzerine II. Murad 1437 Baharı'nda Dulkadırlılar ile beraber hem doğudan hem batıdan Karaman ülkesine taarruz etti. Tokat'tan gelen bir Osmanlı ordusu, Dulkadırlı Süleyman ile birlikte Kayseri'yi kuşatırken II. Murad da Rumeli ve Anadolu kuvvetleri ile Akşehir'e girdi (Mart 1437). Karaman kuvvetleri mağlup edilerek Konya, Beyşehri ve bütün Hamid-ili işgal edildi. Taş-ili'ne sığınan İbrahim Bey, Osmanlı kuvvetleri tarafından orada da takip olundu. Bunun üzerine İbrahim Bey Mevlânâ Hamza'yı[71] ve Murad'ın kız kardeşi olan karısını göndererek barış istedi.

II. Murad Konya halkını Karahisar'a sürmekten vazgeçtiğini, Hamid-ili arazisini yanında bulunan İbrahim'in kardeşi İsâ'ya verdiğini bildirdi.[72] Mevlânâ Şükrullâh'ı göndererek İbrahim'den bir daha itaattan çıkmayacağına dair yemin ile söz aldı (anlaşma tarihi Zilkâde 840/Mayıs-Haziran 1437).[73] Karaman oğlu İsâ Bey kardeşine karşı başarılı olamayarak maktûl düştü. Osmanlılar Akşehir, Beyşehri ve havalisini ellerinde tuttular.

Mısır sultanı, Osmanlıların Dulkadır oğlu'nu himaye etmesini ve Karaman oğlu'na karşı yürümesini kaygıyla takip ediyordu. Özellikle kendisinin can düşmanı Canbek de onlar ile beraberdi. Kahire'de büyük bir meşveret meclisi toplanarak, bizzat sultanın Anadolu'ya sefere çıkmasına karar verildi. Fakat sonra yalnız Şam (Suriye) valilerine hareket emri gönderildi. Dulkadır oğlu Kayseri'ye karşı harekâtta başarılı olamamıştı. Az sonra Canbek de Kara-Yülük oğulları tarafından ortadan kaldırıldı. Bu suretle bunalım sonuçlanmış oluyordu.[74]

Tuna Üzerinde Hâkimiyet

Kral Sigismund'un ölümü (9 Aralık 1437) ve Macaristan'da taht için mücadelenin başlaması üzerine II. Murad, 1437'den sonra üç yıl

içinde Sırp Despotluğu'nu tamamıyla ortadan kaldırmayı ve Eflak üzerinde hâkimiyet kurmayı başardı. Sigismund'un ölümünün ilk sonucu, Eflak Beyi Drakul'un, oğullarını Edirne'ye getirip rehine olarak bırakarak Osmanlı tâbiyetini kabul etmesi olmuştur (1437). Ertesi yıl II. Murad bizzat büyük bir ordunun başında Macaristan'a sefere çıktı.[75] Topkapı Sarayı'nda bulunmuş bir belgeye (TSMA, E. 6374) göre, bu sefer şu şekilde yapılmıştır:

II. Murad ordusu ile Vidin'in üst tarafında, Floridin (Florentin) kalesi yakınında Kamen geçidinden Tuna'yı aşmış, Macarlara ait Severin Kalesi'ni top ile dövmüş, Demir-kapı'dan ve Orsova kalesi önünden geçerek Mehedia ve Şebeş kalelerine uğramış, Maroş ırmağını takip ederek Erdel'in pâyitahtı olan Zeybin (Hermannstadt = Sibiu = Zıbın) kalesini 15 gün kadar kuşatmış, etrafa kol kol akıncılar göndermiş, sonra Praşova (Kronstadt=Braşov) üzerine inmiş, oradan Karpatlar'ı (Üngürüs Balkanı) aşıp Eflak'a girmiş, Yergöğü kalesi önünden Tuna'yı geçerek Edirne'ye dönmüştür.

Âşıkpaşazâde'ye göre bu sefer 45 gün, Ruhî'ye göre üç ay sürmüştür. Giderken Sırp despotu ve dönerken Eflak voyvodası, sâdık tâbiler sıfatı ile padişaha kılavuzluk etmişlerdi.[76] II. Murad bu seferde Macarlardan hiçbir karşılık görmedi. O zaman Sırbistan'ın ve Eflak'ın işgali mümkün görünüyordu. Drakul ve Vılk oğlu Edirne'ye çağırıldılarsa da gelmediler. Bunun üzerine II. Murad 1439 Martı'nda Sırbistan'ı istila etti ve despotun merkezi Semendire'yi ele geçirdi (27 Ağustos). Vılk oğlu, daha önce burasını oğlu Gregor'a bırakıp Macaristan'a kaçmıştı.[77] Segedin'de küçük bir ordu ile bekleyen yeni Macar kralı Albert hiçbir yardımda bulunamadı. Osmanlı kuvvetleri yine 1439 yılında Üsküp *uc* beyi İshak Bey oğlu İsâ Bey idaresinde, Bosna kralının merkezi Yayça'yı (Jajce) almaya çalıştılar. Kral Tvrtko yılda 2.500 altın harac vermeyi kabul etti. Nihayet 1440'ta II. Murad Sırp mirasının Macarlar elinde kalan kuvvetli noktası Belgrad kalesini de almaya çalıştı. Oruc'a göre, altı ay süren kuşatma sonuçsuz kaldı.[78] Türklere karşı ilk kez kullanılan tüfek ateşi bu başarısızlığın etkenlerinden biri gibi görünmektedir. Ancak o yıl yeni Rumeli Beylerbeyi Şehâbeddin Şahin Paşa mühim gümüş madeni merkezi olan Novoberda'yı (Novobrdo) zapt etti.[79]

Saltanattan Ferâgat

Belgrad'dan geri çekiliş, II. Murad'ın büyük askerî başarılarına son veren bir dönüm noktası sayılabilir. Macaristan durulmuş, daha 1440 sonbaharında Yanko karşı taarruzlarına başlayarak Bosna'dan İsâ Bey'i çıkarmıştı. Yanko 1441'de Erdel'e büyük ölçüde bir akın yapan Sırbistan *uc* beyi Mezid Bey'i pusuya düşürerek savaş meydanında ölümüne sebep oldu. Drakul ihanet ettiğinden geri çekiliş hattı kesilen Osmanlı kuvvetlerinin zayiatı büyük oldu.[80] Buna karşılık ertesi sene Şehâbeddin Paşa, Anadolu askeri ve yeniçerinin takviye ettiği Rumeli ordusu ile Silistre üzerinden Eflak'a girdi. Türklerin savaş tarzını iyi bilen Yanko onu da akın için etrafa dağıldığı bir sırada, yukarı Yalomitza'da baskına uğrattı (Eylül 1442); büyük zayiat veren beylerbeyi canını zar zor kurtarabildi.

Bu yenilgiler Hıristiyan âleminde Türklere karşı bir Haçlı seferi açma şevkini uyandırdı. Yanko'nun zaferi Venedik'te büyük merasimle kutlandı.[81] Bizans da umutlandı. Venedik ile barış yaptıktan (1430) sonra, Osmanlıların İstanbul'a tekrar taarruz etmelerinden korkuluyordu. İmparator derhal Haliç'e zincir gerdirdi. 1438'de Çandarlı Halil'in muhalefetine rağmen İstanbul'a karşı bir hücum yapılacağı haberi yayıldı; ileri gelenler Pera'ya sığındılar.[82] İmparator şimdi tek ümidini bir Haçlı seferine bağlamıştı. Ioannes Paleologos 1433-1434'te bu maksatla Avrupa'ya gitmiş, imparator olunca 1437'de bütün yüksek Ortodoks rahiplerini yanına alarak Katolik kilisesi ile birleşme işini görüşmek için bir kez daha Avrupa'ya hareket etmişti. Floransa Konsili'nde kilise birliğini imzalayan imparator bununla bir Haçlı seferi başlatarak Osmanlı İmparatorluğu'nu dağıtmak maksadını güdüyordu.

Bu konsilde imparatorun temsilcisi Janaki Torzello'nun sunduğu Haçlı seferi planında[83] bu işin o kadar güç olmadığı anlatılmıştı. Sultanın 100.000 süvari askeri bulunduğu, bundan ancak 10.000'inin iyi silahlı olduğu belirtiliyor, bundan başka da ancak 10.000 piyadesi olduğu ilave olunuyordu. Buna karşı Hıristiyanların 80.000 askeri ile bir ayda Kudüs'e erişecekleri bildiriliyordu. Haçlıları gören Balkanlı prenslerin ve halkın Türklere karşı onlarla birleşecekleri ileri sürül-

mekteydi. Keza Haçlı ordusu Tuna üzerinden geçerken bir Hıristiyan donanmasının Boğazlar'ı tutarak Anadolu'dan Rumeli'ye yardım gelmesinin önüne geçilmesi öneriliyordu.

Osmanlılar Floransa Konsili'ni kaygıyla karşıladılar. İmparator İstanbul'a döner dönmez, II. Murad elçilerini gönderip güvence istedi.[84] Fakat 1442'de aynı Torzello, İtalya ve Macaristan saraylarına giderek Haçlı seferi planının bir an önce uygulanması için büyük bir faaliyet gösterdi.[85] Bizans imparatoru, Karaman oğlu ile de temastaydı. Erdel'deki bozgun haberini alan Karaman oğlu İbrahim Bey, Akşehir ve Beyşehir'in üzerine yürüdü (1443). II. Murad derhal kapıkulu askeri ile harekete geçti. Diğer taraftan Amasya kuvvetleri ile Şehzade Alâeddin yürüdü. Bu defa Osmanlılar, Konya ve Lârende dahil Karaman-ili'ni şiddetle yağma ve tahrip ettiler; ancak Rumeli'deki durumu göz önüne alan II. Murad barış imzalayarak Edirne'ye döndü.[86]

Büyük kısmı timarlı sipâhilerinden oluşan Osmanlı ordusunun sonbaharda dağıldığını iyi bilen Yanko, yanında Sırp despotu ve yeni Macar kralı Ladislas olduğu halde Tuna'yı aştı (Ekim 1443); Rumeli kuvvetlerini bozarak Niş ve Sofya'yı aldı. Yerli Bulgarlar düşmanla birleştiler. Düşman Meriç vadisine yol veren son Balkan geçitlerine dayandı. II. Murad kış ortasında, yeniçeriler ile düşmanı Zlatića (İzladi) derbendinde karşılayarak durdurdu (24 Kasım 1443, İzladi muharebesi).

Macarların Balkan içerilerine kadar ilerlemesi Osmanlıların yakında tamamıyla Asya'ya sürüleceği ümidini uyandırıyordu. Papa IV. Eugenius bunu açıkça ifade etti. Venedik, Macaristan ve Burgonya Dükalığı arasında bir Haçlı seferi için görüşmeler hararetlendi. Chalkokondyles'e göre, Balkanlar'da yerlerinden atılmış senyörler her tarafta hareket halindeydiler.[87] Yuvan'ın oğlu İskender Bey Arnavutluk'a dönerek isyanı alevlendirmişti. Güney Arnavutluk'ta Araniti tekrar faaliyete geçti. Bu sırada II. Murad'ın çok sevdiği ve güvendiği oğlu Alâeddin Ali Çelebi'nin Amasya'da öldüğü haberi geldi. Bu haber padişahı çok sarstı. Padişah Macarlara karşı gerektiği şekilde savaşmamış ve dağılıp gitmiş olan *uc* kuvvetlerinin büyük beyi Turahan'ı yakalatarak Tokat'a hapse gönderdi. Devletin siyasetini idare eden Çandarlı Halil her tarafta fedakârlıklarda bulunarak barış sağlamaktan başka çare göremiyordu.

Anadolu'da Karamanlılar tekrar taarruza geçmiş, Sivrihisar, Beypazarı, Ankara ve Karahisar'a kadar ilerlemiş, Akşehir ve Beyşehri bölgesini işgal etmişti (1444 Baharı).[88]

II. Murad daha 1444 başlarında bir mütareke için Macarlar ile temasa geçmişti. Sırp despotunun kızı ve padişahın karısı Mara Sultan bunda başrolü oynamıştı. Macar kralı ile Yanko ve despotun elçileri Edirne'ye geldiler ve 12 Haziran'da bir anlaşmaya varıldı; Sırp despotluğu 1427'de Stefan'ın ölümündeki hâli ile (Güğercinlik dahil) Vılk oğlu'na geri verilecek, her iki taraf Tuna'yı aşmamayı taahhüt edecek, Bulgaristan üzerinde padişahın hâkimiyeti tanınacak, Eflak beyi padişaha tâbi olmakta devam edecek, vergi verecek; fakat kendisi padişahın yanına gitme görevinden affolunacaktı. II. Murad anlaşmayı Edirne'de yeminle onayladığı için kral, despot ve Yanko'nun da Osmanlı elçisi önünde ayrı ayrı yemin ederek anlaşmayı onaylamaları şartını koştu.[89] Bu maksat ile Balta oğlu Süleyman Segedin'e gitti. Kral ve despot yemin ettilerse de, Yanko etmedi. Sırbistan despota teslim olundu (Ağustos 1444).

II. Murad bu tarafta barışı sağlama bağladığına inanarak kapıkulu ile Karamanlılara karşı Anadolu'ya geçti (Temmuz 1444). Baharda Manisa'dan yanına getirttiği tek oğlu Mehmed'i Edirne'de *kaim-makam* olarak bırakmıştı. Karaman'ı istilaya girişmeyerek Bursa Yenişehiri'nde İbrahim Bey'in elçileri ile bir *sevgendnâme* imza etti. İbrahim Bey, "Murad Bey ve oğlu Mehmed Bey'e" her yıl oğlunu askeriyle göndermeyi taahhüt ediyordu. II. Murad 1438'de aldığı yerleri (Beyşehri, Seydişehri, Oklukhisarı, Akşehir) İbrahim'e geri veriyordu.

II. Murad böylece batıda ve doğuda fethettiği belli başlı yerlerden geri çekiliyor, fakat devleti tehlikeli durumdan kurtararak her tarafta barışı sağladığına inanıyordu. Bu inançla 1444 Ağustosu'nda Mihaliç'te kapıkulu ve beyler önünde, oğlu II. Mehmed lehine resmen tahttan indi ve Bursa civarında kendisini bir *zühd ü takva* hayatına verdi.[90] Son büyük olaylar yani büyük oğlunun ölümü ile *uc* beylerinden gördüğü muhalefet, onu bu karara götürmüş olmalıdır. Çağdaş kaynaklar onu duygusal, iyi kalpli, tasavvufa, sanat ve ilme meraklı olduğu kadar, azimli bir şahsiyet olarak tasvir ederler.[91] Fakat II. Murad eğlenceye ve işrete fazla düşkündü. Çağdaş Osmanlı takvimle-

rinden Rum ve Arap tarihlerine kadar, bütün kaynaklar bu noktayı belirtirler. B. de la Broquière padişahın çok içtiğini ve kendisine bunun İslâmiyet'e aykırı olduğunu söyleyen bir Arap'ı memleketinden çıkarıp sürdüğünü kaydeder.[92] Son felaketler, halk ve asker arasında onun bu kusurunu daha göze batar hale getirmiş olmalıdır. Onun saltanattan çekilerek kendisini ibadet ve riyazet hayatına vakfetmesi dikkat çekicidir.[93]

II. Murad'ın tahtını 12 yaşında bir çocuğa bırakarak çekilmesi devleti ağır bir bunalıma sürükledi. Evvela devlet içinde Çandarlı Halil fevkalade bir kudret kazandı. Öteki vezirler, bilhassa Şehâbeddin ile II. Mehmed'in lalaları Zağanos ve İbrahim paşalar, ona karşı cephe aldılar. Haçlı taarruzu her zamankinden daha ağır bir şekilde kendini gösterdi. Bizans imparatoru, Venedik, Papa ve Yanko Türklere karşı kesin darbeyi vurmanın tam zamanı olduğunu düşünüyorlardı. II. Murad despota topraklarını geri verdiği ve antlaşma maddelerini yerine getirdiği halde onlar, Macar kralına Segedin'de verdiği yemini bozdurdular. Daha 4 Ağustos 1444'te kral Türklere karşı Haçlı seferine çıkacağını doğruladı. Bu şartlar altında Edirne'de halk telaşlanmaya ve bir kısmı Anadolu'ya kaçmaya başladı. O yaz Rumeli'yi ayaklandırmak ve tahtı küçük Mehmed'in elinden almak üzere Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden Orhan Çelebi, İstanbul'dan çıkarak İnceğiz'e geldi. Orada tutunamayınca Dobruca'ya çekildi. Şehâbeddin Paşa'nın sıkı takibi neticesinde, hiçbir başarı kazamadan tekrar İstanbul'a kaçtı.[94] Macarlar Tuna'yı aştığı gün, Edirne'de Hurûfî katliamı yapıldı ve Bedestan ile 7000 evi kül eden büyük bir yangın çıktı. 18-22 Eylül'de Tuna'yı aşan Macar-Eflak ordusu Kuzey Bulgaristan üzerinden Varna civarına kadar sokuldu. Aynı zamanda kuvvetli bir Venedik donanması Gelibolu Boğazı'nı kesmiş ancak Sırp despotu tarafsız kalmıştı. Edirne'de savunma hazırlıkları yapılırken, diğer taraftan II. Murad'a ordunun başına geçmesi için adam gönderildi. Kırgın hükümdar gelmek istemedi. Nihayet ısrar üzerine harekete geçti; süratle Edirne'ye yetişti. Şehâbeddin ve Zağanos onu Edirne'de bırakmak ve II. Mehmed'i ordunun başına geçirmek istediler. Nihayet Halil Paşa'nın ısrarı ile II. Murad başkumandan olarak düşmana karşı hareket etti. II. Mehmed resmen padişahlığı muhafaza ediyordu.

Varna Muharebesi'nde (10 Aralık 1444) Macar kralının ağır süvari kuvvetleriyle yaptığı şiddetli taarruz başlangıçta başarılı olmuş, Osmanlı hatları dağılmış, düşman II. Murad'ın karargâhına çok yaklaşmıştı. Murad'ın geri çekilmesine Karaca Bey engel oldu. Asker padişahın bayrağı etrafında tekrar toplandı. Ladislas yeniçeriler tarafından sarıldı; atından düşürülüp başı kesildi. Osmanlıların karşı taarruzu zaferle sonuçlandı. Yanko zar zor kaçabildi. Zafer Edirne'ye ve bütün İslâm memleketlerine *beşâretnâme*ler ile duyuruldu.[95] Bir Balkanlı tarihçiye göre,[96] Varna Bizans'ın kaderini belirleyerek Balkanlar'daki Türk hâkimiyetini kesinleştirmiştir. Bu, yalnız Osmanlı tarihi için değil, Avrupa tarihi için de bir dönüm noktası teşkil etmiştir.

Çandarlı Halil Paşa, Murad'a daima gerçek padişah muamelesi yapıyordu. Fakat Murad, İstanbul'da bulunan ve Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden Orhan Çelebi'ye karşı oğlu Mehmed'in durumunu sarsmak istemezdi. Edirne'de kısa bir süre kaldıktan sonra Manisa'ya döndü. Aydın, Menteşe ve Saruhan illerinin geliri kendisine tahsis olundu. Murad orada tekrar "ayş u işrete" başladı. Varna'dan sonra memlekette nüfuz ve iktidarı tekrar kurulmuş olduğundan Manisa'da bir padişah gibi yaşıyordu. Bu dönemde Çandarlı ile rakipleri arasında mücadele şiddetlendi. II. Mehmed'i Bizans, Sırp despotu ve Anadolu beylerine karşı sert bir siyaset takibine teşvik eden Zağanos ve Şehâbeddin paşalar, Murad'ın müdahalesine neden oldular. Murad, oğlunu ve paşaları *tevbîh* etti.[97]

Dış tehlike bütünüyle ortadan kalkmamıştı. 1445 Yazı'nda bir Hıristiyan donanması Karadeniz'de faaliyette bulunurken Yanko Tuna üzerine harekete geçerek Rumeli'de dehşet saldı. Onunla işbirliği yapan Eflak beyi, Yergöğü'yü ele geçirdi. Şehâbeddin Paşa, kasım ayına kadar ordusuyla düşmanın harekâtını yakından izledi. O zaman Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden Davud Çelebi Dobruca'ya çıkarıldıysa da bir şey yapamadı. 1446 Baharı'nda Davud Çelebi'nin Eflak'a yaptığı sefer de bozgunla bitti. Bu sırada bir yeniçeri isyanı patlak verdi. Görünüşte Halil Paşa'nın kışkırttığı isyan genişledi; isyancılardan bir kısmı İstanbul'daki taht iddiacısı Orhan Çelebi'nin yanına gitmek tehdidinde bulundular. İsyan, halkın yardımıyla bastırıldı. II. Murad'ın tekrar saltanat tahtına gelmesi devletin iç ve dış güvenliği için

gerekli görülüyordu. Halil Paşa onu gizlice tahta çağırdı. II. Murad 5 Mayıs 1446'da Manisa'dan acele yola çıktı. Sonra belki Edirne'deki isyan sebebiyle fikrini değiştirerek Bursa'ya geldi. Bir iç-savaşa sebep olmadan saltanat değişikliği yapmak Çandarlı'nın becerisine bağlıydı. Nihayet Ağustos sonlarında Murad, oğlunun haberi olmadan Rumeli'ye geçerek Edirne'ye geldi. II. Mehmed'e tahttan babası lehine vazgeçtiğini söylettiler. Zağanos ve Şehâbeddin paşalar bu değişikliği istemiyorlardı. II. Murad yeniçerilerinin biatinden sonra iki yıllık bir aranın ardından tekrar saltanata geçmiş oldu; Mehmed veliaht sayıldı. Zağanos ve Şehâbeddin paşalar onunla birlikte Manisa'ya gönderildiler.[98]

Balkanlar'da Hâkimiyetin Kuvvetlendirilmesi (1446-1450)

II. Murad tahta tekrar çıkınca, yeni Haçlı taarruzlarına cesaret veren Arnavutluk isyanını bastırmak ve Eflak voyvodası ile Mora despotunu itaat altına almakla uğraştı. Mora despotu 1444'ten beri Bizans'ın Haçlı siyasetini desteklemek üzere güneyde Osmanlılara karşı harekâtta bulunuyordu. 1445 Baharı'nda Pindos dağlarına kadar akınlarını genişletti. Osmanlılara tâbi olan Atina dukası sultandan yardım istedi.[99] II. Murad ilk iş olarak Mora'ya sefere çıktı. 27 Kasım 1446'da Heksamilion (Kerme) surları önünde göründü. Top ateşiyle suru dövdükten sonra genel taarruza geçti. Sultan bizzat savaşa katıldı. Şehir ele geçirilerek (10 Aralık) surları yıkıldı. Akıncılar yarımadanın her tarafına yayılırken II. Murad, Petras ve Klarentza'ya kadar ilerledi, oradan Edirne'ye döndü. Paleologoslar tekrar Osmanlı tâbiyetini tanıdılar. Türklerin yeniden güçlendiğini gören Eflak Beyi I. Vlad Drakul, padişahla anlaşmak istediyse de Yanko tarafından öldürüldü (1447). II. Murad o yaz Edirne'de kaldı.

Papa ve Macar kralı ile ilişkiye geçerek yardım alan İskender Bey Arnavutluk yolu üzerinde Kocacık Hisarı'nı (Svetigrad) ele geçirmişti. Onun Venedik ile arasının açılması üzerine, Osmanlılar durumu elverişli gördüler. 1448 Yazı'nda II. Murad büyük bir orduyla Arnavutluk'a gelerek Kocacık Hisarı'nı geri aldı; fakat az sonra Yanko'nun

Arnavutluk'a doğru yürüdüğü haberi alındı. Sofya'ya çekilen padişah, ordusunu yeniden düzene soktuktan sonra Kosova Ovası'nda düşmanı savaşı kabule mecbur etti. Üç gün süren çetin bir muharebeden sonra Macarlar yenildiler (17-20 Ekim 1448). Yanko, 1444'te olduğu gibi ateşli silahlarla takviye edilmiş arabaların himayesinde (tabur cengi) çekilebildi. Sırplar bu defa da Macarlarla işbirliği yapmadılar, Karamanlılar ise Murad'a askerî yardım gönderdiler. Yanko Kosova'ya doğru yürürken, Eflak Beyi Dan oğlu Vladislav, Niğbolu'dan sınırı geçip Osmanlı topraklarına taarruz etmişti. 1449'da yeni Rumeli Beylerbeyi Dayı Karaca Bey, Yergöğü'yü geri alarak berkitti ve Turahan Bey idaresindeki akıncı kuvvetleri Eflak'a girdi.[100] Osmanlıların desteklediği II. Vlad Drakul, Eflak beyliği ile Vladislav ile mücadeleye girdi.

1450 Yazı'nda II. Murad, oğlu Mehmed'i yanına alarak Arnavutluk'a ikinci seferini yaptı. Bu defa Akçahisar'ı (Kruye) kuşattıysa da Yanko'nun tekrar taarruza geçeceği söylentisi üzerine uzayan kuşatmayı kaldırarak kuvvetlerini geri çekti.

O senenin kışında (854 Şevval-Zilkade/Kasım-Aralık 1450)[101] oğlu Mehmed'in, Dulkadır oğlu Süleyman Bey'in kızı Sitti Hatun ile evlenmesi dolayısıyla Edirne'de muhteşem bir düğün yapıldı. Bunun ardından II. Murad hastalanarak vefat etti (3 Şubat 1451). Öldüğünde 48 yaşındaydı. 1446 Ağustosu'nda düzenlettirdiği vâsiyetnâmesinde, "Şöyle buyurdu ki, merhum oğlum Ali yanındaki kabrin katında koyalar [...] Üzerime bir çâr-dîvâr türbe yapalar, üstü açık ola ki, üzerime yağmur yağa [...] Soyumdan sopumdan her kim ki ölecek olursa, benim yanımda komayalar, katıma götürmeyeler", ayrıca bütün kullarını da azat etmişti.[102]

Çağdaş Arap tarihçisi İbn Tağrîberdî'ye göre hükümdarlığı uzun sürmüş, yükselmiş, haşmet kazanmış, saadete ermiş ve Rum (Anadolu) hükümdarlarının en büyüğü olmuştur.[103] Cihaddan asla geri kalmamakla beraber, eğlenceye ve zevke düşkündü. Allah yolunda tehlikelere bizzat atılır, bu uğurda yorulmak bilmez, varını yoğunu harcardı. Bütün hayatı böyle geçmiştir, denilebilir. Bununla beraber halkına karşı âdil olup onların işleriyle yakından ilgilenirdi. Aynı zamanda cömert ve iyi huyluydu. Yalnız ne var ki keyfine düşkündü. Eğ-

lence ve çalgı erbabını severdi. Bu hali civar memleketlerde yayılmış, her taraftan çalgıcılar onun yanına akın etmeye başlamışlardı. Fakat bir cihad haberi gelince, derhal kalkar, her şeyi bırakırdı.

Devletin Genel Durumu

1421-1423 yıllarında II. Murad taht için mücadele ederken devlet, babasının devrine göre her tarafta gerilemişti. 1423'ten sonra bir taraftan Selânik meselesi dolayısıyla Venedik'e, Tuna üzerinde Eflak Sırp meseleleri dolayısıyla Macaristan'a karşı mücadele devleti meşgul etmiş ve 1430 tarihlerinde her iki tarafla mücadele başarıyla sonuçlanmıştı. Bundan sonra 1441'e kadar Balkanlar'da ve Anadolu'da Yıldırım Bayezid devrindeki durumun geri getirilmesi için mücadeleye girişilmiş ve bu yolda Balkanlar'da önemli başarılar elde edilmişti. 1441'den 1444'e kadar gerek Anadolu'da, gerek Rumeli'de tekrar gerilemeler olmuş ve bütün kazançlar elden çıkmış, hatta bizzat devletin varlığı tehlikeye düşmüştü. Ancak Varna zaferi durumu düzeltmişti. II. Murad hiçbir zaman 1441'deki durumu geri getirememiş; Sırbistan, Hamid-ili, Mora, Arnavutluk ve İstanbul sorunları ancak II. Mehmed'in kudretli saltanat devresinde son bir çözüm bulmuş ve imparatorluk gerçekten ancak o zaman kurulabilmiştir.

II. Murad devrinde devletin dış siyasetini belirleyen temel sorunlar batıda Venedik ile Macaristan ve doğuda Şahruh ile ilişkilerdi. Venedik ve Macaristan bir Haçlı yardımı sağlayarak Osmanlıları Avrupa'dan çıkartmak amacı güttüler. Bizans'ın ve Papa'nın çabalarına rağmen kayda değer bir Haçlı yardımı olmadı. Varna Muharebesi'ne katılan kuvvetler Macarlar ile Eflak askerinden ibaretti. Osmanlı savaş usullerini ve ordusunu iyi tanıyan Yanko'nun baskın taktiği, harp arabaları ve ateşli silahlarla takviye edilmiş tabur cengi 1441'den sonra Osmanlıları bir hayli şaşırtmıştı. Osmanlılar bu savaş taktiğiyle tüfeği bu devirde öğrenmiş görünmektedir. Diğer taraftan Venedik Boğazlar'da hâkim olduğundan Anadolu ile Rumeli arasında gidiş gelişi daima tehdit edebiliyor, devletin iki parçası ayrı kalıyordu. II. Murad devrinde Osmanlı donanması Venedik donanmasına karşı çıkmadı. Bununla beraber, Batı Anadolu deniz gazîlerinin 1425-1430, 1446-

1449 yıllarında Venedik kolonilerine taarruzları ciddi kaygı yaratmış ve 1429 Şubatı'nda Venedik senatosu, kuvvetli Türk filosuna karşı 250 kişilik yeni büyük gemiler inşasına karar vermiştir.[104] Gelibolu'daki asıl Osmanlı donanması ise, 1442'de 60 gemi ile Limni adasına ve 1450 Martı'nda Midilli'ye taarruz etmiş, 1445-1446'da Karadeniz'de harekâtta bulunmuştur. Osmanlıların Tuna Nehri'nde 80 ilâ 100 hafif gemiden kurulu bir donanmaları daha vardı.[105] 1434'ten itibaren Avlonya'da yapılan yeni bir donanma Venedik'i endişelendirmişti.[106]

Şahruh'un batı seferleri Osmanlılara Anadolu'da çok ihtiyatlı bir siyaset gütmek zorunluluğunu anlatmış ve onları doğuya doğru fütûhâttan alıkoymuştur; bu siyaset II. Murad'ın Şahruh'a gönderdiği 845 (1441-1442) tarihli mektubunda etraflı bir şekilde görülür.[107] Ancak Yörgüç Paşa, Amasya-Çorum bölgesinde I. Mehmed'in eserini tamamlamış, yerel Türkmen beylerini şiddetle cezalandırmıştır. Çorum'da Kızıl-Koca oğullarını katletmiş,[108] Osmancık yöresinde Haydar Bey'e,[109] Canik'te Alparslan oğlu'na[110] ait bölgeleri doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına sokmuştur. Murad devrinin Anadolu'da en büyük başarısı, 1425'te Batı Anadolu'da eski beyliklerin tamamını Osmanlı ülkesine katmak olmuştur ki, böylece devlet bu tarafta askerî ve iktisadî bakımdan büyük bir gelişme sağlamıştır.

II. Murad devrinde devletin iç ve dış siyasetinde önemli sorunlardan biri düzmeler meselesi olsa da bu Osmanlı vakâyinâmelerinde iyi belirtilmemiştir. II. Murad'ın düşmanlarının yanına sığınarak isyan çıkartmak ve tahta geçmek için faaliyette bulunan şehzadeler, hiçbir zaman eksik olmamıştır. Düzme Mustafa lakabı takılan Murad'ın amcası Mustafa, öyle görünüyor ki, Eflak'a kaçabilmiş, oradan Kefe'ye geçmiş ve nihayet Selânik'e gelerek[111] 1430'a kadar mücadeleye devam etmiştir. Venedik belgelerinin gösterdiği gibi, onun Osmanlı beyleri arasında da taraftarları vardı.[112] 1430'dan sonra kör şehzade Savcı'nın oğlu Davud Arnavutluk'ta asilerin yanına gönderilmiş, 1445'te Haçlı donanmasında Karadeniz'e gelmiş ve 1448'de Kosova Meydan Muharebesi'nde Murad'a karşı savaşmıştır. Bundan başka bu devirde Macarların ve Bizans'ın himaye ettikleri Câfer ve İsmail adlı Osmanlı şehzadeleri de faaliyetteydiler. Fakat bunların en tehlikelisi İstanbul'da kalan Orhan Çelebi olmuştur.

Murad'ın barışseverliğinde, Çandarlıların ihtiyat siyaseti kadar yukarıda saydığımız siyasî koşullar da rol oynamıştır. Murad devrindeki büyük meydan muharebeleri, dışarıdan gelen tehlike ve istilalar sebebiyle yapılmıştır. II. Murad dedesi Yıldırım Bayezid ve oğlu Fâtih Sultan Mehmed gibi fütûhâtçı bir padişah değildi. Fakat onun zamanında devlet, tehlikeleri karşılayacak ve sonuçta ülkeyi genişletecek bir güce erişmiştir. Timur istilasından beri, Osmanlıların Anadolu'da zayıflamaları sebebiyle, Rumeli ve Edirne gittikçe artan bir önem kazanmıştı. Şehir daha 1421 tarihlerinde surların dışına taşmış ve fazlasıyla genişlemişti.[113] II. Murad döneminde Osmanlıların Balkanlar'da yayılması ve yerleşmesi kesinleşmiştir. Dukas diyor ki: "Bugün Gelibolu boğazından Tuna'ya kadar olan yerlerdeki Türkler Anadolu'da bulunan Osmanlı tebaası Türklerden fazladırlar."[114]

İç Siyaset

II. Murad devrinde merkezdeki hakikî iktidarı ve merkezle eyaletler arasındaki ilişkileri belirleyen güçler ve koşullar, sonraki devirlerden oldukça farklıydı. Gerçi Broquière, padişahın çok kuvvetli olduğunu belirterek diyor ki: "Bildiğim hükümdarlar arasında Osmanlı padişahı tebaası tarafından en ziyade itaat gösterilen hükümdardır."[115] Fakat onun iktidarını fiilen belirleyen güçler merkezde veziriâzam ile kapıkulu, eyaletlerde ise *uc* beyleridir.

Kapıkulları II. Murad'ın Mustafa ile mücadelesinde üstün bir rol oynamıştı. 1446'da Murad'ın ikinci defa tahta geçmesinde onların ayaklanması başlıca neden olmuş görünmektedir. O ancak, yeniçerilerin biatinden sonra tekrar tahta çıkmayı kabul etmişti. Kapıkulları devlet hazinesini elinde tutan Çandarlı'ya bağlıydı ve Çandarlı da rakibi Şehâbeddin'e karşı onları kullanmaktan çekinmiyordu. Yedi seneden fazla yeniçeri ağalığında bulunan Kurtçu Doğan, Çandırlı'nın adamıydı. İktidar değişiklikleri için yeniçerilerin kullanılması yoluna böylece girilmiş oluyordu. Bu devrede yeniçeriler ancak 5000 kadardı. Şunu da kaydedelim ki, devşirme usulünü II. Murad koymamıştır. Bunun daha Yıldırım Bayezid zamanında uygulandığı biliniyor.

II. Murad devrinde Çandarlıların devlet içinde üstün yeri büsbütün kuvvetlenmiştir. H. 823 Rebiülevvel (1420 Mart-Nisan) tarihli

Oruc Bey vakfiyesine göre, birinci vezir Bayezid, ikinci vezir Çandarlı İbrahim, üçüncü vezir Hacı İvaz paşalar idi. Çandarlılar Rumeli'de Çelebi Mehmed'in rakiplerine hizmet ettikleri için eski nüfuzlarını kaybetmişlerdi. Çelebi Mehmed, Bayezid Paşa'ya itimat ediyordu ve II. Murad tahta çıktığı zaman da veziriâzam ve Rumeli beylerbeyi olarak bütün devlet işlerine hâkimdi. Ulemâdan olan ve asker üzerinde doğrudan doğruya bir nüfuzu bulunmayan Çandarlı İbrahim, Hacı İvaz ile güç birliği yapıp Bayezid Paşa'dan kurtulmayı başararak veziriâzamlığı ele geçirdi ve ölümüne kadar (25 Ağustos 1429) bu mevkide kaldı. İkinci vezir mevkiine geçen Hacı İvaz Paşa da bertaraf edildi. Rivâyetler düşmanlarının padişahı ona karşı kışkırttığını söyler. Hacı İvaz, yeniçeriler ile gizli ilişkisi olduğu ve saltanata kastettiği suçu ile azlolundu ve gözleri kör edilmek suretiyle cezalandırıldı (1423 başları). Murad Çandarlı İbrahim'in, ondan sonra Fazlullah Paşa'nın, en sonra da Çandarlı Halil'in etkisinde kalmış görünmektedir. Hacı İvaz'ın sonu ile Küçük Mustafa vakası arasında doğrudan doğruya bir ilişki görülmektedir. Hacı İvaz 1429 Yazı'nda büyük veba salgınında ölmüştür.[116]

İyi bir diplomat olan İbrahim Paşa idareye hâkim olmuştu. Güç dengesinde değişiklikleri ve dış tehlikeleri dikkatle takip eden bir devlet adamı sıfatıyla, gelişigüzel fütûhâta girişilmesini istemezdi. Bizans'ın sıkıştırılması sonucu devletin büyük tehlikelerle karşılaşacağını düşünüyordu. Bu çekingen siyaset gazî çevreleri tarafından beğenilmiyordu. Selânik kuşatması onun zamanında sonuca ulaşamamıştı. Venedik belgelerine göre, 1428 Ağustosu'nda İbrahim Paşa birinci, Mehmed Ağa ikinci vezir ve Sinan Bey Rumeli beylerbeyi olarak, devletin en nüfuzlu şahsiyetleriydiler.[117] Aynı ay içinde Çandarlı ölmüş ve Amasyalı Mehmed Ağa (Hoca veya Koca Mehmed Paşa) veziriâzam olmuştur (833 Şevval tarihli II. Murad'ın imâret vakfiyesinde Hoca Mehmed Paşa, veziriâzam sıfatı ile görülmektedir), Raguza belgelerine göre, 1431 Ekimi'nde Saruca Paşa ikinci ve Halil Paşa üçüncü vezirdi.[118] Mehmed Paşa, vakfiyelerine göre 1440'ta hâlâ veziriâzam görünmektedir (5 Ramazan 843 tarihi ile Bursa'da tanzim ettiği vakfiyeleri, orada künyesi Hoca Mehmed Paşa b. Mevlâ Hızır Dânişmend b. Hamza'dır).

Bu devirde Rum aslından olan Saruca Paşa büyük bir nüfuz kazandı. O hem vezir hem Rumeli beylerbeyi sıfatı ile devletin batı siyasetinden sorumluydu ve Sırp despotu ve Bizans imparatoru ile barış ve dostluk siyasetini destekliyordu. Fakat 1435 veya 1436'da azlolundu. O zaman gazâ ve fütûhât siyasetinin ateşli taraftarı olan Kadı Fazlullah'ın nüfuzu üstün geldi. Fazlullah H. 840'ta (1436/1437) *dîvân*da vezir olmuş görünmektedir. Dukas'a göre, II. Murad onu birinci vezir, yani veziriâzam yapmış ve o Sırbistan ve Macaristan'a karşı savaş siyaseti izlemiştir.[119] Bu siyaset meyve verdiği sürece Fazlullah'ın nüfuzu yükseldi. 1443 başlarında Çandarlı Halil'in birinci vezir ve Fazlullah'ın ikinci vezir olduğunu tespit etmekteyiz.[120] Fakat bu siyasetin getirdiği felaketler yeniden barış siyasetine dönülmesini gerekli kılınca, Varna Muharebesi'nden hemen sonra Fazlullah azl ve bütün malları müsadere olundu. Saruca Paşa tekrar padişahın gözüne girdi ve *dîvân*da yerini aldı.[121] Kayda değer ki, 1443'te vezirler, Halil ve Fazlullah paşalar ve Fenârîzâde Hasan Paşa hepsi ulemâ soyundandılar. Oruc, Çandarlı Halil'i 842'den (1438/1439) itibaren, birinci vezir olarak zikretse de, onun veziriâzamlığı herhâlde Mehmed Paşa'nın vezirliğinden, yani 1440'tan sonra başlamış olmalıdır. Halil Paşa, Mehmed ve Fazlullah paşalar azlolunduktan sonra, 1453'e kadar mevkiini tam bir yetkiyle işgal etmiştir. II. Murad'ın oğlu II. Mehmed'in padişah olmasıyla başlayan mücadelede Çandarlı galip geldi. 1446'da II. Murad, Halil Paşa'nın çabasıyla tekrar tahta çıktığı zaman, Saruca Paşa ikinci ve İshak Paşa üçüncü vezir oldular.

Uc Beyleri

II. Murad devrinde *uc* beyleri de devlet içinde önemli bir rol oynayacak kudret ve nüfuza sahiptiler. Başlangıçta Mihal oğlu Mehmed Bey, onun ölümünden sonra (1422) Paşa Yiğit oğlu Turahan Bey *uc* kuvvetlerinin başı oldular. Turahan Bey, Tırhala ve Yenişehir merkez olarak Yunanistan ve Mora'ya yapılan akınları idare ederdi. İkinci *uc* bölgesi başlangıçta Selânik'e karşı Serez ve Arnavutluk'ta Ergiri idi. Bu bölge Evrenos oğullarından Ali, İsâ ve Barak'a aitti. II. Murad devrinde Ali ve İsâ Beyler sıra ile Arnavut-ili *uc* beyi oldular. Üçün-

cü *uc* bölgesi Üsküp olup burada Paşa Yiğit Bey'den sonra, evlatlığı İshak Bey, onun ölümü üzerine oğlu İsâ ve Mustafa beyler hâkimdiler. Onların faaliyet alanı Sırbistan ve Bosna idi. İshak Bey akınlarını Hırvatistan'a ve Dalmaçya'ya kadar genişletti. Dördüncü bölgenin merkezi Vidin olup burada Sırbistan, Macaristan ve Eflak'a karşı seferler yapılırdı. II. Murad devri başlarında bu *uc*ta Sinan faaliyetteydi. Alacahisar alındıktan sonra, Sinan Sırbistan'a karşı kurulan bu *uc*un başına geçti ve Vidin *uc* beyliği Mezid Bey'e verildi. Broquière onu Sırbistan'dan Karadeniz'e kadar uzayan *uc*un kumandanı olarak zikreder.[122] Niğbolu'da Fîrûz Bey'in oğlu Mehmed Bey ve Silistre'de Gümülü oğulları faaliyetteydiler.

Bu *uc* sancakları eski Osmanlı geleneğini devam ettiren, babadan oğula geçen ve yarı feodal bir yapıya sahiptiler. Beylerin emri altındaki askerler, genellikle şahıslarına bağlı timar erlerinden ve akıncılardan oluşurdu. Bunlar fütûhâtın asıl öncüsü ve devletin en tecrübeli askerleri sayılırdı. *Uc* beyleri Rumeli beylerbeyinin kumandası altında sayılmakla beraber, bu devirde dahi merkez ile sık sık anlaşmazlığa girmişlerdir. II. Murad'ın beylerbeyileri kendi kullarındandı. Rumeli beylerbeyi olan Sinan Bey H. 828'den (1424/1425), 842'ye (1438/1439) kadar bu mevkide kalmış görünmektedir. Ondan sonra Hadım Şehâbeddin Şahin Paşa 1442'ye kadar beylerbeyi olmuş, 1442-1443'te Kasım Paşa, 1443-1446'da tekrar Şehâbeddin Paşa, 1446-1456'da Dayı Karaca Bey Rumeli beylerbeyi olmuşlardır. Anadolu beylerbeyiliğine, Hamza Bey'den sonra, mühtedilerden Güyegü Karaca Bey ve onun Varna Muharebesi'nde ölümü üzerine, Özgür oğlu İsâ (1451'e kadar) getirilmiştir. Bu devirde beylerbeyileri, bilhassa Rumeli beylerbeyi, merkezde *dîvân*da otururlardı.

Uc beyleri, padişaha ve merkezî kuvveti temsil eden beylerbeyine karşı gelmekten, düzmeleri desteklemekten çekinmezlerdi. İzladi Muharebesi'nde Kasım Paşa'ya lazım geldiği şekilde yardım etmedikleri için padişahın emriyle Turahan Bey yakalanıp Tokat'a hapse gönderilmiş, fakat muharebeden sonra mevkiine iade edilmiştir. Murad *uc* beylerine hiçbir zaman güven göstermemiştir. Turahan'ın Sırp despotu ile özel bir anlaşması olduğu iddia olunuyordu. *Uc* beyleri İshak ve Evrenos oğlu Ali Bey'e Venediklilerin yıllık harac teklif ederek onlar-

la anlaşmalar yapmaya çalıştığı bilindiğine göre, bu da mümkündür. Ancak II. Murad devrinde Hıristiyan kuvvetlerin gittikçe daha fazla ateşli silahlar kullanmaya başlaması ve Yanko gibi bir düşmanın ortaya çıkması üzerine, *uc* beyleri zaaflarını anlamışlar ve merkeze gittikçe daha sıkı bağlanmak gereğini duymuşlardır. II. Murad'tan sonra, onların 1420 yıllarındaki kudret ve nüfuzu tarihe karışmıştır.

İlim Hayatı

Osmanlı ilim hayatı II. Murad devrinde büyük bir ilerleme göstermiştir. Bu devirde müfti ve kadı Molla Yegân'ın kişiliği hâkimdir. Fâtih devrinin birçok üstadları, bu arada Hızır Bey ve Hatib oğlu onun yetiştirmelerindendir. Molla Yegân, padişah gibi, "ayş u işrete mâyil" idi.[123] Murad devrinde Arabistan'dan, Türkistan'dan ve Kırım'dan birçok değerli âlim gelmiştir. Başlıcaları Molla Gürânî, Alâeddin Tûsî, Şerefeddîn Kırımî, Seydi Ahmed Kırımî, Alâeddin Semerkandî, Seydi Ali Arabî ve Acem Sinan'dır. Çoğu Seyyid Şerif Cürcânî'nin ve Sâdeddîn Teftezânî'nin talebeleri olup bu iki üstad arasındaki ilmî tartışma konularını Anadolu'ya getirerek ilmî hayata canlılık vermişlerdir.

Osmanlılar arasında tasavvufa eğilim de kuvvetle devam etmekteydi. Bu devirde Zeyniyye ile Mevleviyye yüksek mahfillerde rağbet görmekteydi. Bayramiyye de çok yayılmıştı. Murad'ın Hacı Bayram Velî müridlerine vergi muâfiyeti tanıması bu tarikatın yayılıp gelişmesine yardım etmiştir. 1438-58 yılları arasında esir olarak Türkiye'de kalmış olan Fr. Georgius de Hungaria, II. Murad'ın dervişler ile sıkı ilişkisine değinmekte ve dânişmendler, dervişler, sûfîler ve hurûfîler olarak, dört dinî zümreden söz etmektedir.[124] Edirne'de 1444'teki buhranlı devrede hurûfîler katliama uğramışlardır. Bu dönemde Hacı Bayram Velî hulefâsından Yazıcızâde ailesi Türk kültür tarihinde seçkin bir yer sahibidir. Yazıcızâde Mehmed'in *Muhammediye*'si ve Ali'nin II. Murad'a ithaf ettiği *Selçuknâme*'si devrin iki kuvvetli akımını temsil eden eserlerdir. Birincisinde tasavvuf, ikincisinde Oğuzculuk geleneği kuvvetle belirmekte ve her ikisi de o devir Türkçe nesrinin mükemmel örneklerini teşkil etmektedir. Bu devirde hâkim olan Oğuz-Kayı geleneği daha ziyade pratik siyasî bir gayeye hizmet etmekte olup bu da

Osmanlı hanedânını Timurlular karşısında yükseltmekte ve Türkmen çevrelerinde nüfuz sağlamaktadır.[125] II. Murad devrinde birçok eserin Arapça ve Farsçadan Türkçeye çevrilmesi Osmanlı-Türk kültürünün gelişmesi bakımından önemlidir.

II. Murad Bursa'da Simavlılar mahallesinde 1426 Kasımı'nda tamamlanmış olan câmisinin etrafında bir zâviye ile bir medrese yaptırmış olup bunların 22 Şevval 833 (13 Temmuz 1430) tarihli vakfiyesi günümüze ulaşmıştır. II. Murad'ın ve oğlu Alâeddin'in türbeleri de buradadır. Bursa'nın bu rûhânî köşesi Murâdiye adını taşır. II. Murad büyük eserlerini Edirne'de yaptırmıştır. Tunca kenarında *Dârü'l-hadîs* inşa ettirdikten (1435 Nisan) dört yıl sonra, Şeyh Şücâeddin Karamânî için mescid ve zâviye yaptırmıştır.

Bu devrin büyük mimarî eserleri, Yeni Câmi (sonra *Üç Şerefeli* adını almıştır) ile Ergene köprüsüdür. Üç Şerefeli Câmi'de imparatorluk devrinin büyük câmi tipinin ilk örneğini görmekteyiz. Onun öncekilerden farkı, avluyu da içeren muazzam bir planla kurgulanması ve bütün yapıya hâkim, büyük ve yüksek merkezi orta kubbedir. II. Murad 1438'de büyük Macaristan seferine çıkarken eserin temelini atmış, fakat bina ancak 1447'de tamamlanabilmiştir. Bu câminin arkasında yapılmış olan Üç Şerefeli Medresesi, Fâtih döneminde İstanbul'da Sahn-ı Semân kurulduktan sonra da imparatorluğun yüksek medresesi mevkiini muhafaza etmiştir.[126] Bu külliye bir *dârü'l-fakr* ve imâret ilavesiyle tamamlanmıştır.[127]

Ergene Köprüsü (sonra Uzunköprü adını almıştır), Üç Şerefeli Câmi ile beraber, 1438 Baharı'nda yapılmaya başlanmış[128] ve 1443'te tamamlanmıştır. 392 m uzunluğunda 174 gözden oluşan bu köprü bugüne kadar Doğu-Batı arasında başlıca geçit vazifesi görmüştür. Köprünün bakım ve güvenliği için bir ucunda mescid, imâret, hamam ve pazarlar yaptırılarak, Ergene kasabası kurulmuş, halkın bir kısmı vergilerden muâf tutulmuş ve köprüye zengin vakıflar bağlanmıştır. II. Murad bu muazzam eserleri dolayısıyla *ebu'l-hayrât* unvanını kazanmıştır.

Çeşitli kaynaklar II. Murad devrini Osmanlı tarihinde bir refah devri olarak anar. Burada sadece onun 30 yıllık saltanatında akçanın daima kıymetini koruduğuna (bir Venedik altını 33 ilâ 35 akça) ve

Broquière'e göre yıllık devlet gelirinin 2,5 milyon altına yükseldiğine işaret edelim. Fâtih Mehmed'in ölümünde II. Bayezid'e babasını değil, dedesi Murad'ı örnek tutması tavsiye olunmuştur.

Rumeli

Bizanslıların kendileri ve ülkeleri için kullandıkları *Romaioi*, *Romania* kelimeleri İslâm dünyasında onların *Rum*, *Doğu Roma İmparatorluğu*, ülkesinin de *Bilâdü'r-Rum* veya *Memleketü'r-Rum* şeklinde tanınmasına yol açmış; bu tabirler, Anadolu'nun Türk-İslâm hâkimiyeti altına girmesinden sonra da *Rum* ismiyle, Bizans idaresinde bulunmuş Anadolu'yu gösteren bir coğrafî ad olarak yaygınlaşmıştır. Batılı seyyahlar, 13. yüzyılda Türklerin idaresindeki Anadolu'ya *Turquemenie* (Turquie) ve Bizans İmparatorluğu'na tâbi yerlere *Romanie* (Romania) diyorlardı. Nihayet bu tabir, daha ziyade Rum Ortodoks mezhebinin hâkim bulunduğu Balkan yarımadasını ifade etmeye başladı. Osmanlı Türkleri, Balkanlar için *Rum-ili* adını Romania'dan aldılar ve Anadolu'ya karşılık, denizin batısında Bizanslılar'dan fethettikleri bölgeler için kullandılar. Yalnız *Rum* adı eski anlamını koruyarak Anadolu'da Selçukluların hâkim olduğu yerleri gösteren coğrafî bir isim olarak kaldı. Rumeli, tarihî bir adlandırma olmasının dışında günümüzde İstanbul şehrinin Boğaz'ın batısında kalan kesimlerinin adı olarak Rumeli yakası şeklinde kullanılmakta, ayrıca bu yakada Rumelihisarı ve Rumelikavağı gibi semt adlarına, Boğaz'ın daha yukarı kesimlerinde Rumelifeneri gibi köy isimlerine rastlanmaktadır.

Bizans İmparatoru I. Justinianus zamanında imparatorluğun kuzey sınırları Tuna ve Drava ırmaklarıydı. Osmanlı hükümdarları da

I. Bayezid'den itibaren Tuna Nehri güneyinde uzayan yarımadayı kendi hâkimiyet sahaları şeklinde düşündüler ve Ege adalarını (Agriboz, Midilli, Rodos) aynı coğrafî-siyasî sınırlar içine soktular. II. Murad, Macaristan ile 1444'te yaptığı antlaşmada Macarların Tuna'yı aşmayacağına dair söz alırken açıkça bu geleneği takip etmekteydi.

Anadolu Türklerinin Balkanlar'da ilk yerleşmesi H. 660'ta (1262) Selçuklulardan II. İzzeddin Keykâvus'un Bizans'a kaçıp sığınması hadisesiyle ilintilidir. İmparator VIII. Mihail Paleologos, ona ve askerlerine yerleşmek üzere Dobruca ilini tahsis etti. Bunun üzerine Anadolu'dan kendisine taraftar olan bir göçebe Türk grubu Sarı Saltuk Baba ile beraber Dobruca'ya geçti ve 30, 40 oba ile iki üç kasaba oluşturdu. Babadağ kasabasını İbn Battûta H. 730 (1330) tarihlerinde zikreder. On üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Altınordu Hanı Berke ve ondan sonra Emîr Nogay, Balkan işlerine yakından müdahale ettiler ve Dobruca'daki Müslüman Türkleri himayeleri altına aldılar. Aşağı-Tuna üzerinde Sakçı (İsakça) bu tarihlerde bir Müslüman şehri ve Emîr Nogay'ın bir karargâhı olarak zikredilmektedir. Nogay'ın ardından Altınordu Hanı Tohtu, Sakçı'ya oğlu Tukal Boğa'yı yerleştirdi. Nogay'ın oğlu Çeke'yi (Çaka) öldüren Bulgarlar, Dobruca Türklerini rahatsız etmeye başladı. Bunun üzerine Dobruca Türklerinden bir kısmı 1307-1311 arasında Anadolu'ya döndü; kalanlar ise Hıristiyanlığı kabul etti (Gagavuzlar). 1365 yılına doğru Dobruca'da Balık ve kardeşi Dobrotiç idaresinde kurulmuş olan Dobruca Despotluğu'nu bu Türkler ile Hıristiyan Kumanların kurdukları kuvvetle ileri sürülebilir. Despotluğun merkezi başlangıçta Kalliakra, Osmanlı Türkleri geldiği sırada ise Varna idi.

1300-1310 döneminde Batı Anadolu'yu fetheden Aydın oğulları, Saruhan oğulları ve Karesi beyleri donanmalarıyla Ege Denizi'ni geçerek Balkanlar'a akınlar yapmaya başladılar. Bu akınların en tanınmış kahramanı Aydın oğullarından Gazî Umur Bey'dir. Hicri 749'da (1348) Umur Bey'in vefatıyla Aydın oğullarının Latinlerle uğraşmaya mecbur kalması sonucu, Rumeli harekâtında öncülük Osmanlılara geçti. Sırbistan Kralı Duşan'ın 1345'te ölümünün ardından müttefiki Bizans İmparatoru VI. Ioannes Kantakuzenos'un kızıyla evlenen Orhan Bey, Balkanlar'daki etkisini artırdı. Bizans İmparatorluğu'n-

da patlak veren ikinci iç-savaşta Sırplar ve Bulgarlar, V. Ioannes Paleologos'u desteklerken Osmanlılar, Kantakuzenos'un yanında yer aldı. Orhan Gazî'nin, oğlu Süleyman Paşa kumandasında gönderdiği 10.000 kişilik bir kuvvet V. Ioannes'i destekleyen Sırp-Yunan kuvvetlerini bozguna uğrattı. Hicri 753 (1352) Sonbaharı'nda kazanılan bu zafer Osmanlıların Rumeli'de yerleşmesini sağlayan gerçek bir dönüm noktasıdır. Bu tarihe doğru Rumeli artık Anadolu gazîleri için daimî bir yerleşme sahası haline geldi. Kendiliğinden toplanan gazî grupları, Bizans'ın iç mücadelelerine katılmak yahut Sırplara ve Bulgarlara karşı yapılan harekâtı desteklemek ve akın yapmak üzere sık sık Rumeli'ye geçmeye başladılar.

Kantakuzenos, Süleyman Paşa'nın bu sefer esnasında Trakya'da bazı noktaları ele geçirdiğini ve boşaltmak istemediğini bildirir ve bunlar arasında yalnız Tzympe'yi (Cinbi) zikreder. Osmanlı kronikleri ise onun Çinbihisarı'nı, Aya-Şiline'yi (Aya-Şilonya), Od-Köklek'i (Balabancık), Eksamilye'yi (bugün Eksamil), Akça-Burgos'u fethettiğini yazar. 1352'de Süleyman Paşa'nın işgal ettiği ve Kantakuzenos'un boşaltılmasına çalıştığı yerler bu hisarlar olmalıdır. Osmanlıların Rumeli'de ilk yerleşmesi 1352 yılında Gelibolu yarımadasının berzah kısmında Bolayır'da vuku bulmuştur. Gelibolu'nun fethi bundan iki yıl sonradır.

Güvenilir çağdaş bir kaynağa dayandığı bugün kesin olarak meydana çıkan Enverî'nin *Düstûrnâme*'sine göre Osmanlıları Rumeli'ye geçip yerleşmeye teşvik eden Gelibolu Tekvuru Asen'in bir oğludur. Bu zat Müslümanlığı kabul etti ve Melik adını aldı. Onun teşvikiyle Lapseki'de bir gemi yapıldı ve asker sevk edilerek karşı sahilde önce baskınla Akça-Burgos zapt edildi, ardından Kozludere'ye 3.000 asker geçip Bolayır'ı aldı. 2 Mart 1354'te bir deprem neticesinde kale surlarının yıkılması üzerine Osmanlılar gelip savunmasız kalan Gelibolu'yu ele geçirdiler. Kantakuzenos'un verdiği bilgiye göre kendisi 10.000 altın gönderip Çimbihisarı'nı Süleyman'dan almaya çalıştığı bir sırada "Allah'ın takdiri" ile şiddetli bir deprem Trakya'daki şehirleri harap etmiş, halk henüz surları ayakta duran şehirlere kaçıp sığınmıştır. Süleyman Paşa bu şehirleri ve bu arada Gelibolu'yu zapt etti. Anadolu'dan Türk halkı getirterek bu şehirlere yerleştirdi. Os-

manlıların Rumeli'de yerleşmesi İstanbul'da büyük heyecan ve telaş uyandırdı, bundan sorumlu tutulan Kantakuzenos imparatorluk tahtından ayrılmak zorunda kaldı.

Süleyman Paşa, Gelibolu'yu Rumeli'de merkez edinip akınlardan sonra oraya dönerdi. Onun Rumeli'deki fetihleri Migalkara (Malkara), İpsala, Seyitkavağı, Bolayır ve Gelibolu'dur. Osmanlılar, Gelibolu yarımadası şehirlerinde ve Gelibolu'da yerleştikten sonra üç istikamette *uc*lar, akın merkezleri teşkil ederek fetihlere devam ettiler. Birinci *uc* sahilden Tekvurdağı, Çorlu ve İstanbul; ikinci *uc* Konrudağı (Konurhisar, bugün Kurudağ) üzerinden Malkara, Hayrabolu, Vize; üçüncü *uc* Meriç vadisinde İpsala, Dimetoka ve Edirne istikametinde yapılan fetihlere üs oldu. Osmanlıların Rumeli fütûhâtında bu *uc* sistemi muhafaza edilecek ve fetihler ilerledikçe *uc*lar üç koldan daha ileri bölgelere kaydırılacaktır.

Süleyman Paşa'nın ölümü (H. 758/1357), Orhan Gazî'nin yaşlılığı ve hastalığı yüzünden burada önemli bir sarsıntı ve gerileme oldu. Süleyman Paşa zamanında alınmış bazı şehirler kaybedildi, sonradan yeniden fethedildi. Bu dönemde sol-kol ucunda Hacı-İlbegi ve Evrenos Bey faaliyetteydi. Ardından bu *uc*lar sırasıyla İpsala, Gümülcine, Serez, Kara Ferye ve oradan iki kola ayrılıp Tırhala ve Üsküp'e, sağ-koldaki *uc* ise Yanbolu, Karin Ovası, Pravadi'ye, oradan ikiye ayrılarak biri Tırnova ve Niğbolu'ya, diğeri Dobruca'ya intikal edecektir. Orta *uc* Çirmen, Zağra ve Filibe'ye, orada ikiye ayrılıp Sofya'ya, Niş'e veya Köstendil ve Üsküp'e geçecektir. Bu üç istikamette yapılan fetihler, Rumeli'nin sağ-kol, sol-kol ve orta-kol sancaklarını teşkil etti. Osmanlıların orta-kol sancakları durumundaki Edirne ve Sofya, beylerbeyi merkezleri oldu. Türk göç ve yerleşme hareketi de bu *uc* bölgelerini takip etti.

Süleyman Paşa'nın yaptığı gibi Osmanlılar, Rumeli'de her yeni *uc*un kuruluşu ile beraber Anadolu'dan o bölgeye muhacirler ve özellikle savaşçı Yörük grupları sevk ettiler. Bu *uc* bölgeleri ileriye intikal ettikçe geride kalan eski *uc* merkezleri kalabalık medenî Türk şehirleri halinde yükseldi. Bilhassa vakfa dayanan dinî ve ticarî kurumlar bu şehirlerin gelişmesinde esas rolü oynadı. Edirne, Filibe, Serez, Üsküp, Sofya, Silistre, Tırhala, Yenişehir, Manastır bu şekilde

başlangıçta *uc* merkezleri olarak gelişti, *uc* beylerinin vakıfları ile donatıldı, daha sonra da Rumeli'nin bugüne kadar önemini koruyan başlıca şehirleri haline geldi.

Süleyman Paşa idaresindeki Osmanlılar, Rumeli'de ilk fetihlerini yaparken yerli halkı kendilerine meylettirecek şekilde muamele ettiler (*istimâlet* siyaseti). Âşıkpaşazâde'nin, "Onlar bu yerlerin kâfirlerini incitmediler [...] İçinden birkaç bellice kâfirlerini tuttular. Cinbi kâfirleri bu gazîler ile müttefik oldular" şeklindeki ifadeleri bu durumu yansıtır (*Târih*, s. 123). Osmanlılar, Rumeli fütûhâtında bu siyasete daima sadık kaldılar. *Uc*larda gazâ akınları sürerken devlet kendi himayesine giren Hıristiyanları ve özellikle köylü ahâliyi korumaya ve kendi tarafına kazanmaya çalışıyordu. Yerel Hıristiyan derebeyler bertaraf ediliyor, karşı koymadıkları takdirde bunlar da Osmanlı askerî timar kadrolarına alınıyordu. II. Murad ve Fâtih Sultan Mehmed devirlerinde dahi Rumeli'de eski Bizans timar (*pronija*) topraklarında Osmanlı timarlı sipâhisi olarak bırakılmış Hıristiyan asker ailelerine rastlanır. Yine Duşan idaresinde eyaletlerde *voynik* (savaşçı) adı altında görülen küçük arazi sahibi askerler Osmanlı devrinde de *voynuk* adıyla yeni devletin askerî kadrolarında tutuldu. On beşinci yüzyılda bunlar Makedonya, Tesalya ve Arnavutluk'ta aynı isimle önemli bir miktara varıyordu.

Tuna üzerinde kalelerdeki martoloslar ve *Eflak* adı altında askerî düzene bağlı Hıristiyan göçerler de kendi beyleri idaresinde Osmanlı askerî kadrosuna alındı. Bu siyaset Osmanlıların Rumeli'de yayılışını kolaylaştırdı. Fakat asıl Ortodoks kilisesini korumaları ve onlara kolaylık sağlamaları Osmanlı idaresinin geniş halk kitleleri ve köylü sınıfı tarafından benimsenmesini sağladı. Bu faaliyetler, Balkanlar'da Bizans İmparatorluğu'nun, Bulgar Çarlığı'nın ve Duşan İmparatorluğu'nun parçalandığı bir döneme rastlar. Osmanlılar gelmeden önce feodalizm Balkanlar'da yerleşmeye ve merkezî kuvvetin yokluğu dolayısıyla derebeylik yayılmaya başlamıştı. Osmanlıların *tekvur* adı altında gösterdikleri bu yerel senyörler, toprağı daha sıkı bir şekilde kendi kontrolleri altında tutmaya çalışmaktaydılar. Osmanlılar önce tarım topraklarını *mîrî* arazi olarak tamamıyla devletin kontrolü altına sokup yerel derebeyliğe son verdiler; angaryaları sistemli bir

şekilde kaldırıp angarya hizmetlerini bir vergi ile (*çift-resmi*) karşıladılar. Osmanlı yayılması karşısında köylü kitlelerinin desteğini sağlayamayan senyörler, Haçlı bayrağı altında batıdan gelen Latinlerin ve Macarların himayesini aramaktaydılar. Katolik olan Latinler ve Macarlar, Râfızî saydıkları yerli Ortodoks halktan nefret etmekte, onları zorla Katolikliğe sokmak için şiddet kullanmaktaydılar. Osmanlılar ise her gittikleri yerde Ortodoks metropolitleri tanımak ve himaye etmekle kalmıyor, onlara bağışlıklar, hatta timarlar veriyor, böylece onları doğrudan doğruya devlet memuru durumuna getiriyordu.

On dördüncü yüzyılda Balkanlar'da Türk iskânı da geniş ölçüde kendini göstermiştir. Timur istilası Anadolu'dan Rumeli'ye büyük bir göç dalgasına yol açtı. Bundan sonra Osmanlılar, Rumeli'yi gerçek yurtları saymaya başladı ve Edirne devletin başkenti durumuna yükseldi. Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de kurulduktan sonra Anadolu'yu aldığı iddiası, şüphesiz büyük bir hakikat payı taşır. Bu göçler neticesinde Trakya, Doğu Bulgaristan, Meriç Vadisi ve ardından Dobruca süratle Türkleşti. Tahrîr defterlerine göre yapılan incelemeler, bu bölgelerde 16. yüzyılda nüfus çoğunluğunun Türklerde olduğunu kesin biçimde meydana çıkarmıştır. Bu yerleşmenin başlıca niteliklerinden biri devletin uyguladığı iskân siyasetidir. Bununla beraber daha Orhan Bey zamanından beri süren kendiliğinden göçler de önemlidir. Bu yerleşmenin şartları hakkında, bölgede yer adlarının incelenmesi, tarihî kayıtları doğrulayan sonuçlar vermiştir. On beşinci yüzyıl tahrîr defterlerinde Trakya ve Meriç Vadisi'ndeki köy adlarının Kayı, Salurlu, Türkmen, Akça-Koyunlu gibi göçebe Yörük gruplarına; Saruhanlı, Menteşeli, Simavlı, Hamitli, Efluganlı gibi Anadolu'da bir yer adıyla alakalı yerleşik veya göçebe topluluğa; Dâvudbeyli, Turahanlı gibi meşhur askerî önderlere bağlı olanlara; Doğancı, Çavuş, Damgacı, müderris, kadı, sekban gibi Osmanlı askerî ve ilmî sınıf mensuplarına; Karaca Resul, Hacı Timurhan gibi şahıslara, bir zâviye veya vakfa, nihayet Kayacık, Ada, Hisarlı, Yarıcılar, Çömlekçi, Eskicepazar gibi coğrafî görünüşe veya iktisadî duruma bağlı olduğu görülür. Derviş zâviyelerinin Türk köylerinin oluşumunda önemli bir rol oynadığına ayrıca işaret etmek gerekir.

Adı geçen bölgelerde eski yer adlarının azınlıkta kalması ve daha ziyade kasaba adlarında yaşaması kayda değer. Türk göçmenleri genellikle bağımsız köyler kurmuş ve bunlar duruma göre çeşitli Türk adları almıştır. Genellikle köylerde ve şehirlerde Anadolu'dan gelen Müslüman Türkler yerli Hıristiyan halkla karışmamıştır. Şehirlerde dahi Hıristiyan mahalleleri ayrıdır. On dördüncü ve 15. yüzyıllarda İslâmlaşma olduğu da görülür. Bu daha çok Doğu Balkan geçitleri, Meriç Vadisi ve *Via Egnatia* civarındaki askerî bölgeleri kapsar. H. 893-896 (1488-1491) tarihli *Cizye Defteri*'ne göre üç yılda din değiştirenlerin sayısı 255'tir; devşirme alınanlar bu sayıya dahil değildir. Ana dilini kullanmayı sürdürenler, söz konusu İslâmlaşmanın en önemli kanıtını oluşturur. Boşnaklar, Arnavut Müslümanları ve Pomaklar bu gibi büyük gruplar olarak dikkat çeker. Sadece Türkçe veya iki dil konuşan Müslüman gruplar içinde ana dili Türkçe olanlar tamamıyla Anadolu kökenlidir. Kuzey Karadeniz steplerindeki Türkler, Deliorman, Dobruca, Varna yöresindeki Türkler veya Tatarlar başka bir kategori oluşturur. Moldova, Bucak ve Dobruca'daki Nogaylar da bunlara eklenebilir.

Rumeli'de 16. yüzyılda tarım alanlarının genişlediği tahrîr defterlerindeki pek çok ifrazat kaydından anlaşılır. 1535 yılına doğru Rumeli'de nüfusun beş milyona ulaştığı tahmin edilmektedir. Türkler, Balkanlar'a pamuk ve pirinç tarımını sokmuş ve yaymıştır. İstanbul gibi kalabalık bir merkezin (16. yüzyılda nüfusu 400.000 tahmin edilmektedir) ortaya çıkışı Trakya ve Bulgaristan için büyük bir pazar sağladı ve her türlü tarım üretimi teşvik edildi. Osmanlı devrinde Rumeli'de madencilik faaliyeti arttı, yeni maden ocakları açıldı. Sırbistan'da Novobrdo, Kratovo, Rudnik, Trepça, Zaplanina'da bakır, kurşun, altın, demir ve bu arada önemli miktarda gümüş elde edilmekteydi. En önemli gümüş üretim merkezi Selânik yakınında Sidrekapısı idi. Bosna-Hersek'te çeşitli maden merkezlerinde gümüş ve kurşun çıkarılıyordu. En önemli demir üretimi merkezleri Bulgaristan'da Samakov, Sırbistan'da Vlasina ve Rudnik idi.

1352-1357 döneminde Süleyman Paşa, Gelibolu'da devletin esas kuvvetlerinin başkumandanı sıfatıyla beylerbeyi durumunda idi. I. Murad Edirne'yi alınca (H. 762/1361), lalası Şahin'i Eski Zagra (Sta-

ra Zagora) ve Filibe istikametinde fütûhâtta bulunmak üzere orta *uc*a tayin etti. İlk beylerbeyi merkezi Edirne oldu. Böylece, Rumeli bir beylerbeyi idaresinde ayrı bir askerî-idarî bölge olarak meydana çıktı. Bu bölgenin denizle ayrılmış olması devletin gerçekte iki büyük idarî bölge halinde yapılanmasını gerektirmekteydi. Osmanlı Devleti'nin ilk beylerbeyiliği olan Rumeli Beylerbeyiliği diğer beylerbeyilikler teşekkül ettikten sonra da özel konumunu korudu. On dördüncü ve 15. yüzyıllarda Rumeli beylerbeyileri genellikle merkezde bulunur, vezirler gibi paşa unvanı taşır ve dîvân toplantılarının üyesi olarak müzakerelere katılırdı. Rumeli beylerbeyi devletin timarlı sipâhilerinden oluşan en önemli ordusuna kumanda ettiği için Fâtih Sultan Mehmed'in veziriâzamı Mahmûd Paşa ve Kanunî Sultan Süleyman'ın veziriâzamı Makbul İbrahim Paşa aynı zamanda Rumeli beylerbeyiliğini kendi ellerinde tutmuşlardır.

On beşinci yüzyılda Balkanlar'da yapılan bütün fetihler, Rumeli Beylerbeyiliği'ne eklendi. Yalnız Tuna'nın güneyindeki arazi değil, ötesindeki Kili ve Akkerman da bu beylerbeyiliğe bağlandı (H. 889/1484). Ancak 1541'de Budin Beylerbeyiliği'nin teşkili üzerine Avrupa'daki Osmanlı beylerbeyiliklerinin sayısı arttı. Aynı tarihlerde Bosna da bir beylerbeyilik haline getirildi. 1475'te Promontorio de Campis'in verdiği listede Rumeli'de (Grecia) şu 17 sancak beyiliği zikredilir: İstanbul, Gelibolu, Edirne, Nigbolu, Zagora, Vidin, Sofya, Sırbiya (Laz-ili), Sırbiya (Despot-ili), Vardar (Evrenos oğulları), Üsküp, Arnavut-ili (İskender Bey'e ait), Arnavut-ili (Araniti'ye ait), Bosna (krala ait), Bosna (Stefan'a ait); Arta, Zituni ve Atina; Mora, Manastır. Rumeli beylerbeyi bu 17 sancaktan yaklaşık 22.000 timarlı asker çıkarıyordu. Ayrıca 8.000 akıncı, 6.000 azeb vardı.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk zamanlarına ait bir Osmanlı belgesinde Rumeli sancakları, bunları o zaman tasarruf eden beylerin derecesine göre livâların isimleri ve sancak beyi hasları gösterilerek şöyle sıralanmaktadır: Paşa sancağı, Bosna (sancak beyi hassı: 739.000), Mora (606.000), Semendire (622.000), Vidin (580.000), Hersek (560.000), Silistre (560.000), Ohri (535.000), Avlonya (535.000), İskenderiye/İşkodra (512.000), Yanya (515.000), Gelibolu (500.000), Köstendil (500.000), Niğbolu (457.000), Sofya (430.000), İnebah-

tı (400.000), Tırhala (372.000), Alacahisar (360.000), Vulçıtrın (350.000), Kefe (300.000), Prizren (263.000), Karlı-ili (250.000), Agriboz (250.000), Çirmen (250.000), Vize (230.000), İzvornik (264.000), Florina (200.000), İlbasan (200.000), Çingene (190.000), Midilli (170.000), Karadağ (100.000), Müsellemân-i Kırkkilise (81.000), Voynuk (52.000).

Bunlardan Çingene, Müsellem ve Voynuk sancakları belli bir yere ait sancaklar değildir. Dağınık olan bu zümrelerin her biri bir sancak beyi idaresi altına konmuştur. Tahminen 1534 tarihli bir resmî listede Sofya, İnebahtı ve Florina hariç yukarıdaki bütün sancaklar yer alır. Ayrıca Selânik livâsı zikredilmiştir. Selânik genellikle padişah hasları arasına alınmakta veya emekliliklerinde vezirlere verilmekteydi. Sofya da bu tarihlerde padişah hasları arasına alınmıştır. Paşa sancağı Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk zamanlarında Üsküp, Pirlepe, Manastır, Kastorya (Kesriye) şehirlerini içine almakta ve Rumeli'de geniş bir bölgeye yayılmaktadır. Sonraları bu şehirler sancak beyi merkezleri olmuştur.

H. 1018 (1609) yılına doğru Aynî Ali Efendi'nin verdiği listede Sofya ve Manastır, Paşa sancağına eklenmiştir. Bu listede Selânik, Üsküp, Dukakin, Delvine, Kırkkilise, Akkerman (Bender ile beraber) sancaklarına da rastlanır. Buna karşılık bu tarihten önce Rumeli'nin bazı sancakları yeni teşekkül eden Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, Kefe ve Bosna eyaletlerine verilmiştir. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyaletine verilen sancaklar Gelibolu, Agriboz, İnebahtı, Karlı-ili ve Midilli'dir. Bosna eyaletine bağlanan sancaklar ise Kilis (Klis), Hersek, Pojega, İzvornik (Zvornik), Zaçana (Zaçasna veya Pakrac), Rahovica (Orahovica), Kırka'dır (Krka). Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyaleti 1533'te Barbaros Hayreddin Paşa'ya beylerbeyilik verilmesiyle meydana çıkmıştır. Özi veya Silistre eyaletine Rumeli'den Silistre, Niğbolu, Çirmen, Vize, Kırkkilise, Bender ve Akkerman sancakları katılmıştır. H. 1054 (1644) tarihli bir *ru'us* defterinde Rumeli sancakları Köstendil, Tırhala, Prizren, Yanya, Delvine, Vulçıtrın, Üsküp, İlbasan, Avlonya, Dukakin, İşkodra ve Voynuk olarak geçer. On sekizinci yüzyılda Mora, Rumeli eyaletinden ayrılarak ayrı bir eyalet haline getirilmiş ve zaman zaman muhassıllık şeklinde idare edilmiştir.

On dokuzuncu yüzyılda Tanzimat döneminde Rumeli'nin idarî taksimatı birçok değişikliğe uğradı ve küçük eyaletler teşkil edildi. 1847 yılına doğru Üsküp, Bosna, Yanya, Selânik eyaletleri kuruldu; asıl Rumeli eyaleti ise İşkodra, Ohri ve Kesriye sancaklarından ibaret kaldı. 1864'te ilk vilâyet teşkilâtı uygulandığı zaman Rumeli eyalet merkezi Manastır olarak Kesriye ve Ohri, İşkodra livâlarından ibaretti. 1864'te Tuna vilâyeti (livâları: Rusçuk, Tulçı, Vidin, Sofya, Tırnova, Niş ve Varna) oluşturulduktan sonra birbiri arkasından yeni vilâyetler meydana getirildi (Bosna vilâyeti, İşkodra, Yanya, Selânik ve Edirne) ve Rumeli artık coğrafî bir tabirden ibaret kaldı. Yeni Selânik vilâyeti Selânik, Manastır, Serez, Drama ve Üsküp livâlarını içine almaktaydı. Bulgaristan ayrıldıktan sonra 1894'te Rumeli Edirne, Selânik, Kosova, Yanya, İşkodra, Manastır vilâyetlerine ayrılmış bulunuyordu.

Ottoman Methods of Conquest

The Method of Gradual Conquest

It appears that in the Ottoman conquests there were two distinct stages that were applied almost systematically. The Ottomans first sought to establish some sort of suzerainty over the neighboring states. They then sought direct control over these countries by the elimination of the native dynasties. Direct control by the Ottomans meant basically the application of the *timar* system which was based upon a methodical recording of the population and resources of the countries in the *defters* (official registers). The establishment of the *timar* system did not necessarily mean a revolutionary change in the former social and economic order. It was in fact a conservative reconciliation of local conditions and classes with Ottoman institutions which aimed at gradual assimilation.

The use of these two stages in the gradual achievement of the Ottoman conquests can be detected from the beginning of Ottoman history. For example, the relationship of Osman Gazî, the founder of the dynasty, with Köse Mihal (Koze Michael) the local lord of Harmankaya (Chirmenkia), with Samsama Chawush and other *tekviours* appears first to have been in the nature of an alliance, then of a vassalage[1]. This was most probably due to the particular military

organization in the *uc*, borderlands in which there were overlords (*uc-emîri*) and vassal lords (*bey*).[2] At any rate, in the 14th century we see many small states being incorporated into the Ottoman state after a more or less long period of vassalage. When Bayezid I (1389-1403) became Sultan on the battlefield of Kossovo, there were many vassal rulers such as the Byzantine Emperor (vassal since 1373), the Bulgarian princes (vassals since 1371), the Serbian princes in Serbia and in Macedonia (vassals since 1372), and the local lords in Albania (vassals since 1385), in Greece and in the Aegean islands. In Anatolia, not only the *gazî* principalities in the West but also the Karamanids in Konya were Ottoman vassals.

Sultan Bayezid I inaugurated a new policy by establishing direct control over these vassal countries in a number of swift military expeditions. He was afforded the opportunity to achieve this by the revolt of the Anatolian principalities at his accession to the throne and the cooperation of the vassal Bulgarian king with the enemy Hungarians. He drove out the local dynasties and brought these countries under direct rule. It is interesting to note that at the famous meeting of Serres, when Bayezid gathered together most of the vassal Balkan princes, there were rumours that for a moment he considered executing them.[3] Bayezid also saw the importance of the imperial city of Constantinople in building a unified empire from the Danube to the Euphrates. Thus, he erected the Castle of Akçahisar (*Anadolu-Hisarı)* on the Bosphorus and attempted a conquest of the city.[4] What is particularly interesting for us is the reaction that showed itself, not only in the conquered lands but also in the Ottoman state itself, against this violent and hasty policy of annexation during and after Bayezid's reign. This policy was considered as being against the good Ottoman tradition. The two points of view, that of hasty and that of gradual expansion, are apparent in Bayezid's time in the differences between Chandarli Ali Pasha and Hodja Firuz Pasha. About half a century later, Chandarli Halil Pasha still criticized in the strongest terms Hodja Firuz's policy of unscrupulous war. The popular Ottoman tradition which criticized Bayezid's government also complained bitterly of his introduction into the Ottoman administrative system of the new fis-

cal method of a central government using *defters*. We shall see that the *defter* was the basic tool of the Ottoman government. Bayezid also attempted to make radical changes in the newly conquered lands in Anatolia, replacing the native aristocracy by his slaves *(gulâm)*. His forceful policy of unification, which caused this vigorous reaction, was the real cause of the subsequent collapse of his empire in 1402. In fact, adopting fully the old Islamic and Ilkhanid methods of administration Bayezid was responsible for the development of the semi-feudal state of Osman Gazî and Orhan Gazî with its vassals and powerful *uc beyis* (chiefs in the military frontier-zone), into a real Islamic Sultanate with traditional institutions. It was during the same period that "the army of the Porte" *(kapıkulu)*, the instrument of central power, was strengthened and gained significance in the state.[5] After the destruction of Bayezid's empire by Timur in 1402 the remnants of his system of government contributed most significantly to the restoration of the empire. Let me only mention the existence of *defters* of *timars* in the Ottoman capital which guaranteed the legal titles to them, and, thus, the *timar*-holders who had obtained them from Bayezid in the newly conquered lands were most interested in the reunification of these lands under the Ottoman Sultan. Thus, it is seen that Bayezid's efforts were not all in vain.[6]

Bayezid's successors, Suleiman I, Mehmed I and Murad II, resumed the conservative policy and respected the existence of the restored principalities in old Turkish Anatolia[7] and of the small states in the Balkans. When the Ottomans found it necessary to act against these Moslem states, they did their best to justify such actions in the eyes of the Islamic world. There were several good reasons for this conservative policy, such as the existence of Ottoman pretenders to the throne in Constantinople,[8] the threat of a new invasion from the East, and the fear of a crusade from the west. The Chandarlis, an old Ottoman family of Viziers who had acquired an absolute authority in state affairs, were primarily responsible for this policy, the Grand Vizier Chandarli Halil Pasha (1429-1453) being a particularly strong advocate of it. The restoration of Serbia in 1444 and the maintenance of peace with Byzantium demonstrated strikingly Chandarli Halil Pa-

sha's policy. In order to promote this policy of peace and reconciliation he was forced to struggle against a new military group which gathered around the young Sultan Mehmed II in 1444. After the success of this military group with the conquest of Constantinople in 1453, Chandarli Halil was eliminated, and the policy of unification by conquest prevailed once more. It appears that the conditions at the time justified such a policy. The period after the conclusion of Union between Rome and Constantinople in 1439 was critical. Mehmed II having been deposed in 1446 and his warlike advisers having been eliminated from the government, it was evident to him upon his second accession to the throne in 1451 that the conquest was a necessity for the firm establishment of his own position as well as for the future of the Ottoman Empire.[9]

We have seen that the Ottoman conquest in two stages was essentially a product of historical conditions. The tradition survived even beyond the Conqueror's successful activity of unification, which was achieved by an uninterrupted series of expeditions. Let us note, for example, Sultan Suleiman' policy toward Hungary. On the other hand, a policy of gradual incorporation continued even after the establishment of direct rule. This will be dealt with subsequently.

The Statistical Survey of the Conquered Lands

Before the army of conquest was withdrawn, small garrison were immediately placed in several fortresses of strategic in portance. Then the remaining fortresses were often demolished by special order of the Sultan. This measure, which was often applied by the Ottomans, was taken firstly in order to avoid the necessity of maintaining forces in them, and secondly in order to prevent a reemergence of centers of resistance under local lords. Then as a rule *sipâhi*s (cavalrymen) who composed the main force of the Ottoman army were given *timar*s in the village throughout the newly conquered country. Some of these, with the name *hisar-eri* or *kale-eri,* were stationed in the fortresses well. These *hisar-eri*s constituted the real military force in most of the fortresses in the 15th century. Apparently as security measure these

regular forces were recruited from distant parts of the Empire. According to the record-books, the majority of *hisar-eri*s in Anatolia came from Rum-ili (the Bakans), and in Rum-ili from Anatolia.

Even with a limited number of fortified places the Ottoman found it necessary to employ the native population as auxiliary forces, otherwise a large part of the Ottoman army would have had to remain inactive in hundreds of fortresses throughout the Empire. The faithfulness of these native forces was encouraged by special privileges, such as exemption from certain taxes. Such privileges, however, were not granted permanent and could be withdrawn at the pleasure of the Sultan.[10] Furthermore, the auxiliary forces in the fortresses were, as we saw, always accompanied by regular Ottoman soldiers. In some special cases the population of a whole town was given exemption from taxes to insure continued faithfulness. For instance, in the record-books of Konya and Kayseri[11] it is stated that the population of these cities was exempt from taxes altogether, "on account of the faithfulness which they had shown during the wars with Uzun Hasan", and indeed it was by such favors that the Ottomans kept these important cities in their hands. The population of Akçahisar (Kruye) in Albania enjoyed exemption from tax before the invasion by İskender Bey, in return for the guardianship of the fortress.[12]

The conquered lands which were usually preserved in their pre-Ottoman administrative boundaries,[13] were entrusted to one or several *sancak-beyi*s, according to the size of these territories. A *sancak* was the real administrative and military unit of the empire, and the *sancak-beyi* was primarily the commander of the *timar*-holders in his *sancak*. His main responsibilities were to lead his timariots in war, to secure public order, and to execute legal and governmental decisions. Decisions on all legal affairs in the sanjak, including those concerning the military (*'askerî)*, were the exclusive responsibility of the *kadı*s who were independent from the *sancak-beyi*s. The *sancak* was divided into *vilâyet*s under a *subashi* who was a subordinate of the *sancak-beyi* with the same responsibilities. In Âşıkpaşazâde,[14] whose source was written toward the end of the 14th century, we find statements about Osman Gazî appointing *kadı*s and *subashi*s in the newly

conquered towns. In fact, according to the *defter* of Albania of 1431, every town *kadı* and a *subashi*. What is interesting to note is that the *kadı*s in the same defter were granted *timar*s as a salary, which indicates further the significance of the *timar* system in the provincial administration during this period.

The *vilâyet tahrîri* was the basis of Ottoman administration. It consisted of assessing all taxable resources on the spot and of recording the data in record books called *defter-i hâkâni* (Imperial Register). These *defter*s were then used in appropriating certain districts to the military for the collection of taxes which were to be their pay. Not only did the *defter*s determine the amount of taxes due from the individual peasants, they were also used as official land records which established legal claims to land.

The oldest available *defter*s of this kind in the Turkish archives are those relating to Albania, dated 835 AH (1431-1432).[15] The records in the defter of Premedi-Gorice (Koritsa) indicate clearly that an earlier record of this area was made in the time of Bayezid I (1389-1403), whereas the area north of it appears to have been assessed only in the time of Mehmed I (1413-1421). These earlier assessments must have been made almost immediately after the respective conquests of these areas by the Ottomans.[16] There are also indications in a *defter* of Ankara dated 868 AH.[17] concerning an assessment of this province made by Timurtash Pasha who was, we know, its governor at about 1306. The old anonymous popular chronicles criticized the *ulemâ* severely for their introduction of the *defter* system into the Ottoman dominion.[18] Taken together with the accounts in the defters which I have mentioned, this indirect allusion might be considered as additional evidence concerning the real beginning of the *tahrîr* system in the Ottoman state. On the other hand, the chronicler Âşıkpaşazâde refers to a *tahrîr* of Karasi after its conquest in the time of Orhan Gâzi (1324-1362).[19] This by itself is not adequate evidence for concluding that the system existed in this period; but we find well developed Turkish formulas and terminology in the *defter*s of 1431, which were the same even two centuries later. This might indicate that the *tahrîr* system had been used over a long period of time before Bayezid I. We know,

moreover, the existence of a highly developed Ottoman chancery even in the time of Orhan Gazî.[20] Lastly in the *defter*s of 1431 occur many formulas in Persian that might indicate a Persian-Ilkhanid or Seljukid origin of the system.

We have two decrees dated 983 AH (1575 AD), containing instructions to the officials in charge of a *tahrîr* of the Eastern provinces in Anatolia[21] which had been conquered about sixty years earlier. These decrees which give us a perfect idea of how the *tahrîr* were carried out, can be summarized as follows:

1. An *emîn* was appointed for the task. He was assisted by a clerk *(kâtib)* who was under his authority and who drew up the records and recorded the data in the *defter.* Each of them was authorized to collect one *akça* per household in the districts recorded in order to meet their expenses during the *tahrîr.*

2. The *emîn* collected data on population, land under cultivation, vineyards, orchards, etc., in short all the data upon which taxation was based. He was to be assisted and supervised in each district by the local *kadı.*

3. Before beginning the assessment of a particular district the *emîn* gathered together all the *timar*-holders or their trustees and instructed them to hand him various legal documents in their possession, i.e. *berât*s (imperial decrees acknowledging their title to *timar*s or to tax exemption), *suret-i defter*s (official copies of the record of their *timars* in a previous register), *temessük*s (documents given by the public authorities concerning *timar*s or tax exemptions), and *mahsulat defteri*s (documents stating the amounts of specific taxes).

4. Then the *emîn,* going from village to village, began his inspection on the spot, comparing the current data with the previous records.

5. Every *timar*-holder was instructed to bring all the adults in his *timar* before the *emîn* who was to record their names. The result of this survey, compiled in the form of a book *(defter),* was to be submitted to the Sultan who confirmed it after examination.

6. The *defters of Cizye* (capitation paid only by adult non-Muslims) and of *avariz* (an emergency tax) were to be drawn up separately by the *kadı*s and to be submitted to the Sultan.

7. The *emîn* was also charged with reporting all particular local practices of taxation with special regard to differences in rates. These local practices, after examination and confirmation by the Sultan, were recorded on the first page of the defter as the *kanûnâme* (the fiscal law) of the *sancak* concerned.

8. The *emîn* was instructed also to make a report of all *timar*-holders and their retainers *(cebelû)* in the *sancak*. Then a redistribution of *timar*s was to be made according to their titles, and compiled in a separate *defter*.

This description of a *tahrîr* made in the 16th century appears to be the same as that used in the 15th century according to the evidence provided by the *defter*s of 1431.[22] Also the first *tahrîr* of a country after its conquest must have been made in the same manner. This is substantiated by the *defter*s we have today of Eastern Anatolia and Cyprus, made immediately after their conquests in 1518 and 1572 respectively.

It is reasonable to expect that for the first *tahrîr* of a country after its conquest the *emîn* was assisted by the military occupying the country as well as by the natives. It is well known that in the 15th century there were Christians or converts employed as *kâtib*s, such as Dimo, Yorgi, and Zaganuz son of Mankole, in the *defter* of Albania of 1431.[23]

The *tahrîr*s were on rare occasions disturbed by native opposition as seen in Albania and in Zulkadriye. In both cases the semi-nomadic and feudal organization of the country was principally responsible for the disturbances, and it is to be noted that the *tahrîr* of 1431 in Albania was the real start of the long struggle of the mountaineers under native feudal chiefs such as Araniti and Thopia Zenebissi first, and then İskender Bey Kastriota.[24]

Assimilation and Creation of the Empire

We have seen that two kinds of defters were compiled after the *tahrîr*. The first indicated the taxes, specifying their sources in detail *(mufassal defter)*. The second indicated the distribution of the revenue

among the military class *(icmâl defteri)*. This distinction corresponded to a fundamental principle of the Ottoman state.

In the Empire there were two principal classes: the *re'âyâ* (subjects), and the *askerî* (the military). In principle the *askerî* included not only the army, but also all public servants and the members of their households. They were paid by the Sultan and exempt from taxation. Thus, the ruled were sharply distinguished from the rulers and it is little wonder if most twentieth century minds find it difficult to grasp this peculiar concept of state based principally on the idea of conquest. It must be immediately added that the *askerî* were not an aristocratic class with historically established rights, but membership of it was contingent upon the will of the Sultan. We will see, however, that this did not prevent the Ottoman sultans from adopting in the beginning a conciliatory conservative policy toward the pre-conquest aristocratic groups.

According to Ottoman theory all subjects and lands within the realm belonged to the Sultan. This principle abolished all local and inherited rights and privileges in the Empire, and it was formulated essentially in order to confirm the Sultan's absolute authority and to show that all rights stem from his will. Only the Sultan's special decrees, called *berât*, established rights not only to official commissions, but also to all land title including endowments *(wakf*s*)*. All commissions and right became invalid at the death of the reigning Sultan. There was real meaning in the expression: "the Sultan was the stat itself".

Thus, the absolute power of the Sultan called for an executive body with absolute fidelity to him. The only source of authority; was his will and delegation. Consequently, those who were in the service of the Sultan or who exercised authority in his name the *askerî*, were considered a separate and distinct group above the rest of the population. Although the civil and penal laws based on Islamic law, were essentially the same for the *re'âyâ* and the *askerî*, the latter were subject to a special law, *kanûn-i sipâhiyân*, created by the Sultan's will. The rule that a *ra'iyyet* (subject) could not be admitted directly into the *askerî* was considered one of the organic laws of the Empire. However, the Sultan could by decree elevate a *ra'iyyet* into the *askerî*

class if he fulfilled certain qualifications, such as the performance of an outstanding military deed. Similarly, the Sultan could deprive an *askerî* of his status by an edict. The class nature of the *askerî* was further demonstrated by the fact that when an *askerî* was merely dismissed from his post he continued to belong to the *askerî* and as such was eligible for an office at any future time. Only if upon dismissal he adopted a non-governmental occupation, was he definitely deprived of his *askerî* status. Also any *bey* or *pasha* who was dismissed from his position received compensation until he was appointed to a new post. It is noteworthy that when under certain circumstances the sons of *askerî* were included in the record book as *re'âyâ,* they were listed in a separate category indicating their military origin.

The Ottoman record-books of the 15th century show that not only many Ottoman beys in the government of the province but also a considerable number of timariots in the main Ottoman army during the 15th century were direct descendants of the pre-Ottoman local military classes or nobility. It is rather surprising to find that in some areas in the 15th century approximately half of the timariots were Christians: 62 timariots out of a total of 125 in the district of Branicheva in 1468, 60 timariots out of a total 335 in Albania in 1431, and 36 out of 182 in the province of Tirhala (in Thessaly) in 1455 were Christians.[25] These proportions were no doubt higher in these areas in the first years after the conquest. An especially illustrative record concerning such a *timar* is the following: "Because the *sancak-beyi* reported that the rights to the *hisse* (portion) of a *timar* belonging to the aforesaid Mehmed have been revoked, they were given to the Christian Ivradko, for he was originally, it is said, a *sipâhi* and proved himself devoted in the service of the Sultan".[26] For a Christian to be eligible to hold a *timar,* we find here two clearly expressed qualifications: firstly, he must be of military origin, and secondly, he must have proved himself loyal to the Sultan. It should be noted that all these Christian timariots belonged originally to the military gentry of the previous Balkan states.[27]

During the same period and until the 16th century the Christian *voynuks* in Bosnia, Serbia, Macedonia, Albania, Thessaly and Bul-

garia were also incorporated into the Ottoman army, with the status of *askerî* (military), in great numbers. For instance, in the district of Branicheva (Serbia) there were 217 *voynuk*s, 503 *yamak*s (reserve candidates) and 61 *lagator*s (officers), and in Tirhala, 103 *voynuk*s and 203 *yamak*s. They were originally the Serbian *voynici* who had formed the numerous lesser nobility with their small properties (*bashtina*) in the empire of Stephan Dushan (1333-1355).[28] The following document, one of the oldest and most interesting indications of their position in the Ottoman state, reads: "*Voynuk*: Nikola, son of Dushik; *Yamak*s: Gin and Milan and Dimitri; as they were the sons of former *sipâhi*s[29] they are registered as *voynuk*s with the properties, vineyards and lands which are now in their possession. Recorded in Muharrem of the year 858 in Adrianople".[30]

It should be noted that the incorporation of the Christian military groups into the Ottoman *askerî* class was facilitated no doubt, by their previous experience as auxiliary forces of the Ottoman army during the vassalage of their countries. Seeing that their position and lands were effectively guaranteed by the strong Ottoman administration, the majority of these Christian soldiers must not have been averse to the change. No wonder that many Christian garrisons surrendered their castles without resistance and joined the Ottoman ranks. The conservative Ottoman policy and promise of *timar*s surely attracted many of them. This is one explanation of the comparatively rapid expansion of Ottoman rule in the Balkans.

It is noteworthy that by the Sultan's decrees the Christian timariots and *voynuk*s often maintained a position in the Ottoman state commensurate with their former social status. The Ottomans preserved to a great extent the land-holding rights of these people in the form of *timar* or *bashtina*. Thus, the great families (seigneurs, voyvods) frequently retained the greater part of their patrimonies as great Ottoman *timar*-holders, and when they adopted Islam they took the title of bey and were eligible for attaining the highest administrative posts. In a record book of about 1448, I came across one instance of a Christian, named Gergi Istepan, who had attained the position of *subashi* (the military and administrative head of a county).[31] Although

there were no Christian *sancak-beyi*s (governors of provinces), we find many *sancak-beyi*s from local Christian great families who were converts to Islam, such as Yakub Bey and Hamza Bey, governors of Albania in the time of Murad II (1421-1451). Hamza Bey and Yakub Bey descended from the famous Albanian dynasties of Castriota and Muzaki respectively.[32] Christian *timar*-holders and their Islamized descendants, although generally left on their inherited lands, were obliged to abandon part of their lands and their special feudal rights under the new Ottoman *timar* regime, the greatest families sustaining the greatest loss. These losses promoted some local resistance. It is apparent that the prolonged opposition of the Albanian chiefs led by İskender Bey (Scanderbeg) was principally due to this.

The noble families in the Balkan countries were assimilated to the mass of Ottoman timariots and became Muslim. Islamization was actually a psycho-social phenomenon among the Christian *sipâhis,* who were definitely the first converts in the Empire.[33] The state did not as a rule seek their conversion to Islam as a necessary prerequisite to enrolment in the Ottoman *askerî* class, and it did not even attempt to achieve such conversion by indirect methods. Thus, we find *timar* assignments to Christian soldiers even in the time of Bayezid II (1481-1512). But in the 16th century Christian timariots were rarely found in the same areas, what is more, in this century the existence of Christian timariots shocked the people and caused a special inquiry into their origin.[34] The previous Christian timariots had gradually adopted Islam and disappeared by the 16th century. In fact, the Christian origin of some of the timariots is only revealed by their rarely used family names such as Kurtik Mustafa in Albania, who was undoubtedly a descendant of the famous Slavo-Albanian lord, Pavlo Kurtik (Kurtic).[35]

Bosnia presents a special case. The Ottomans maintained the old Bosnian nobility on their hereditary lands (*bashtina*), confirming their property rights which had been previously granted by the Bosnian kings. Thus, in Bosnia the old nobility which gradually adopted Islam maintained themselves on their own hereditary lands until the 20th century. That there was no pressure to adopt Islam, as a condition of having titles to land confirmed, has been shown convinc-

ingly in a study by C. Truhelka[36] and recently corroborated by Turkish documents.[37] It appears that the different developments in Serbia and Macedonia also came from pre-Ottoman conditions. In Serbia and Macedonia, part of the nobles did not possess *bashtinas* of the same type as in Bosnia. In Serbia and Macedonia, the land which the great nobles (*vlastelin*) possessed were of the nature of Byzantine fiefs (*pronija*). These were easily converted into ordinary *timar* lands by the Ottomans, and therefore they were subject to the general rules concerning *timar*.[38]

As to the *voynuks*, because of their special status they were not exposed to the same social influences as were the Christian timariots, and therefore they preserved their Christian faith. When the *voynuks* in the Ottoman army lost their military importance in the 16th century, they were reduced to the status of *re'âyâ* together with the similar Muslim military group of *yaya* and *müsellems*. Yet toward the end of the 15th century the famous historian Idrîs-i Bitlîsi mentions them as Christian soldiers forming an important part of the Ottoman army.[39] Late they survived in Bulgaria as Christian grooms in the service of the Imperial Stable.[40]

It is not necessary here to discuss other Christian soldiers of non-*askerî* status such as *cerehors* who were occasional levies from the Christian population, or the Christian guardians in the fortresses and passes who were granted tax exemption. Actually, these groups enjoyed a special position between *re'âyâ* and *askerî*.

Not only in the Balkans but also in Anatolia the same conservative policy was applied by the Ottomans. For example, according to the *defters* of the province of Karaman[41] which were compiled after the annexation of that principality, the great majority of the native aristocracy were maintained in their positions, often with their previous land rights. In the *defter* of 929 AH (1519 AD) mention is made of the old families of Karaman under this heading: "those *timar*-holders whose fathers where once the notables of Karaman [...]". Such people formed the majority of the *timar*-holders in this province. Here, too, the grandees took larger *timars* or *zeâmets* with the title of bey, and their children also were given large *timars* in various parts of the prov-

ince. These principal families were Turgud, Kogez, Teke, Bozdogan, Samagar, Yapa, Egdir, Emeleddin, Bulgar, Adalibey, Uchari, Yasavul Musa, Bozkir, and others.[42] Most of these families provided the chiefs of the tribes in this area. We know that those tribes which were partially settled before the Ottoman conquest had formed the main force of the Karamanid army against the Ottomans. Now, the taxes of the several groups of the Yapalu tribe, which was undoubtedly a new tribal formation around a certain Yapa Bey within the larger tribal organization of Turgud, were granted as *timar*s to the descendants of Yapa. Likewise, the taxes of the tribes of Bektashlu became the *timar*s of the descendants of a certain Bektash. Thus the chiefs were granted the taxes of their tribes as *timar*s in other words the existing situation was merely confirmed as a peculiar variety of the *timar* system. This appeared to be the only way of establishing Ottoman rule in this area, because the native aristocracy had strong tribal ties and was always inclined to escape from Ottoman centralist administration. More than once they made common cause with the Karaman or Ottoman pretenders or even foreign powers such as the Mamlûks of Egypt or the shahs of Iran. Shah Ismail (1500-1524) became very powerful against the Ottomans in Anatolia by supporting these tribal organizations. The Ottoman government eventually overcame the rebellious attitude of the Karaman tribal aristocracy not by deportation or suppression, but by adjusting its system to the conditions. Time worked in favor of the Ottomans. The descendants of local *timar*-holders were granted new *timar*s in the newly conquered lands in the neighboring countries. In Zulkadriye province, annexed definitely in the first years of Suleiman the Magnificent, we find 35 timariots from Karaman and 6 from Ich-ili, as against 73 native timariots and 41 of unspecified origin.[43] Likewise, a number of timariots of Bosnian and Serbian origin were given *timar*s in Hungary after its conquest. Thus, the new generations lost their local connections and were assimilated into the vast army of timariots by further assignments. Incidentally, it should be added that this process of assimilation was accompanied by a gradual substitution of the native laws and customs by the Ottoman law and system of taxation.

Finally, one might think that this Ottoman principle of absorbing into the "*askerî* class only people of military or aristocratic origin might be connected with the *gazî* origin of the Ottomans. It is known that the *gazî* formed a military organization of warriors of the faith in the borderlands, and the members of this organization were given special status by the Seljukid Sultans. Moreover, they received a religious sanction from the holiest men of the time.[44] As has been pointed out, Osman Gâzi's first allies who later became his vassals, were local lords or military chiefs, Christian or Muslim.[45] In any case, the first Ottomans were a distinct group with a military tradition.

However, the local gentry was not the only source of the Ottoman ruling class even in the first period of Ottoman history. Another fundamental principle of the Ottoman government, which enabled the clients of the military class to obtain *timar*s and offices, prevented it from becoming a caste based on blood relationship. As I have already pointed out, the Ottoman Sultans created an administrative organization which was to be totally devoted to the person of the Sultan. The Sultan's household and army in the capital consisted almost entirely of men of servile origin *(kul*s*)*, who were sometimes given *timar*s in the provinces; and the Sultan's personal servants were often appointed as governors. This system was believed to guarantee the absolute power of the Sultan.[46] By using the *defter*s we are able to trace this system at least as far back as the reign of Bayezid I (1389-1403), and no doubt it existed even earlier. The *kul* system existed also among the *timar*-holders in the provinces where the beys had a retinue of slaves with military functions. The beys' servants and *kul*s (in Persian *gulâm,* in Arabic *mamluk)* could obtain *timar*s.[47]

On the other hand, the timariots had to maintain and train *cebelû*s, *kul*s, or *nöker*s. It is well known that a great many timariots who possessed comparatively large *timars* were required to provide the army with fixed numbers of fully armed cavalrymen, called *cebelû*, whose number varied according to the rank of the timariot and the amount of his *timar*.[48] A *timar*-holder had to furnish a *gulâm* for a part of a *timar* which was smaller than that required for a *cebelû.* In this case the *kul* appears to be a simple valet. In fact, the difference

between, *kul* and *cebelû* seemed to lie in their arms and equipment. Both were entitled to obtain *timar*s if opportunity arose. At any rate every *timar*-holder from the simple *sipâhi* to the *pasha* in the *Porte* had their own retainers, as in a feudal army. The *kul*s seemed to be directly under their master's command until they were made timariots by the Sultan. Some great Ottoman *uc beyi*s in the distant border zones such as Evrenos Bey, Turahan Bey, İshak Bey of Üsküp (Skoplje) and later their sons had hundreds of *kul*s, and the *timar*-holders in their provinces were much more dependent on them than those in other provinces of the Empire.[49] In fact the powerful *uc beyi*s in the Balkans acted somewhat independently and played a major role in the struggle for the throne between Bayezid I's sons and grandsons until the conquest of Constantinople.[50] However, because all the *timar*s were given directly by the Sultan, these *bey*s were prevented from becoming feudal lords with truly private armies. On the other hand, having the largest group of *kul*s the Sultan was actually able to check the *bey*s' power. Under Mehmed II, the Sultan's *kul*s became absolutely predominant all over the empire and the old aristocratic groups as well as the powerful families in the *uc* lost their importance to a large extent. It is also noteworthy that in contrast to the situation before the conquest of Constantinople most of the grand viziers of Mehmed II were of *kul* origin. In short, the *timar system* and the *kul system,* which was actually a part of the former, enabled the Sultans eventually to prevent the old feudal and aristocratic elements from dominating the Empire at the expense of the central government. This, too, was achieved gradually and completed the slow process of integration of the different elements in the conquered lands by one unified centralist administration under an absolute ruler.

Deportation and Emigration as a Tool of Reorganization

In order to make their new conquest secure the Ottomans used an elaborate system of colonization and mass deportation *(sürgün).* The turbulent nomads or the rebellious population of a village and

even of a town which had caused or might cause trouble were shifted to a distant part of the Empire. The Ottoman state was also greatly concerned with the settlement of Turkish people in conquered lands.

In the old Ottoman chronicles the account of the first conquests in the Gallipoli peninsula reads: "(Suleiman Pasha, son of Orhan Gazî, informed his father) that a large Moslem population was needed in these conquered lands and fortresses. He also asked him to send valiant *gazî*s. Orhan approved and deported to Rum-ili the nomads called Kara Arabs who had come into his territory. New families arrived every day from Karasi. These newcomers settled down and started the *gazâ* (holy war)".[51] We also read: "Suleiman Pasha ordered that take the Christian military men out of these fortresses (in Europe) and send them to Karasi (in Anatolia) so that they cannot give us trouble in the future. And so they were sent".[52]

Such examples of deportation recorded in the chronicles are numerous. Evidently mass deportation was practiced by the Ottoman state from the earliest time.

The documents of later periods confirm this old tradition of mass deportation and give interesting details. According to an imperial decree of deportation dated 13 Djumâda I, 980 (24 September 1572) one family out of every ten in the provinces of Anatolia, Rum (Sivas), Karaman and Zulkadriye were to be sent to newly conquered Cyprus. The expressed motives for this particular deportation were the rehabilitation and security of the island. The settlers were to be chosen from every level of the society, peasantry, craftsmen, etc. However, the first people to be sent to the island were peasants with insufficient or unfertile lands, the poor, the idlers and the nomads. These people equipped with their implements were to be registered in the *defter*s and transferred to the island. These deportees were given a special exemption from taxation in their new homes for a period of two years. As these people did not usually like to abandon their homes, the officials concerned were ordered to carry out these measures with firmness. At a later date, convicted usurers and criminals were sent to Cyprus as a punishment for their crimes.

The mass deportations by Mehmed II (1451-1481) from Serbia, Albania, Morea and Caffa to Istanbul are well known. Their chief

object was to secure the prosperity of the new Capital. A great part of those deported were prisoners of war and were settled in the villages around Constantinople as peasant slaves of the Sultan.

An interesting example of mass deportation to a Christian country is the settlement of a large group (1025 families) of Moslem *re'âyâ* from Anatolia in the Bulgarian district of Pravadi. These people were given the special status of *surgün* (deportees) and formed an independent administrative unit under an officer called *sürgün subashisi*. These people remained distinct until the middle of the 16th century when they appear to have become assimilated to the local *re'âyâ*. An example of deportation to Anatolia (Trebizond) is the forced settlement of a group of Albanians, probably rebellious, in the 15th century. In short, the examples from Ottoman archives corroborate earlier accounts in the chronicles which illustrate the use of mass deportation by the Ottomans as a tool in organizing newly conquered lands.

As has been seen, the status of the resettled population varied according to circumstances. In the first century of their conquests the Ottomans seemed to be interested rather in using deportation for military purposes. During this period a number of nomadic people in Anatolia who had proved troublesome were transferred to the Balkans, and having been settled in the border zones were given a special military status.[53] According to the map drawn up by Barkan, who obtained his information from the early 16th century *defters*, these Turkish nomads, militarily organized under the name *yürük*, were found primarily in Thrace, in the Rhodes and on the Southern slopes of the Balkan mountains, in Macedonia and in Dobrudga, all of which were conquered in the second half of the 14th century. Meanwhile, according to the *defter* of Albania, many deportees from several parts of Asia Minor such as Saruhan, Djanik, Paphlagonia, Tarakli-borlu (Bolu) and from Vize (in Thrace) were given *timars* in Albania between 1415 and 1430. These deportations undoubtedly were related to the disorders which occurred in Saruhan and Djanik during this period (Sheyh Bedreddin's insurrection and the struggle of Yörgüç Pasha the 15th century which gives us the names of the people in the towns and villages, the population in these new villages was

exclusively Muslim. Even in the cities such as Gallipoli, Adrianople (Edrine), Üsküp, Tirhala, Serez (Serres) which were considerably enlarged by new Turkish arrivals, the Christians were confined to their own separate quarters.[54] The few Muslims found in the Christian villages or districts were probably converts. Moreover, in the Balkans new towns with an entirely Turkish population, for instance Yenişehir (New-town) in Thessaly, were established.

This pattern of settlement leads us to think that the Muslim population of these areas consisted of Turkish emigrants from Anatolia rather than of native converts. There was apparently a comparative over-population in Western Anatolia about the 14th century, and the rich lands in the West attracted emigrants from the Asiatic hinterland where anarchy had prevailed after the decline of the Ilkhanid domination.[55] That Western Anatolia, which had been conquered by the *gazî* principalities approximately between 1270 and 1330,[56] had an overwhelming Turkish majority in the 14th century as confirmed by an Ottoman *defter* of 1455.[57] (It appears that the *Turkicising* of Western Anatolia had followed the same process as that of the Balkans in the 15th century, and was due not to a mass conversion to Islam but rather to large-scale Turkish settlement.) Now it is generally admitted that this movement extended over Thrace following the Ottoman conquests. This assertion is confirmed to some extent by the records on deportees which I have mentioned. But the extensive Turkish colonization in Thrace and the Maritza valley can be explained only by a spontaneous emigration from Anatolia and not by a mass deportation. The oldest Ottoman tradition records that Timur's invasion of Anatolia in 1402 caused a new influx of Turkish population into the Balkans, it states explicitly: "Then a great number of people belonging to the Arabs, Kurds and Türkmen (nomads), and from (the settled population of) Anatolia spread over Rum-ili [...] it is true that the (Muslim) population of Rum-ili came originally from Anatolia."[58]

In the first decades of their conquests the Ottomans undoubtedly encouraged voluntary emigration into the Balkans of the people who were daily coming in increasing numbers into their territories from all parts of Anatolia and the rest of the Islamic world. Military and

financial considerations[59] as well as the obligation of settling surplus population made necessary a policy of colonization. In this connection emphasis must be put on the military importance of the Turkish population in that first period of the Ottoman state when a great part of the army was recruited among the Turks in towns as well as villages under the names of *azeb* and *yaya*, respectively. These Turkish soldiers continued to play an important part in the Ottoman army until the 16th century. The documents from the Ottoman archives show that only in the areas ruled by the Ottomans in the 14th century was the *yaya* military organization extensively established, and the most important area was Eastern Thrace and the Maritza Valley where in Chirmen (Chermanon) a commander-in-chief of these Turkish *yaya* was posted.[60]

It is also interesting to note that this spontaneous emigration of Turkish masses into the Balkans slackened toward the middle of the 15th century, and Turkish colonization beyond the Rhodope and Balkan ranges was confined to some military centers of the *uc* and composed mostly of populations deported by the state.

Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest

In Cyprus, as in their earlier conquests, the Ottomans followed different policies towards the ruling class and the native population. They proclaimed that the war had been declared against the "Franks", but that the Ottomans did not look upon the Orthodox native population as their enemies. As early as February 1570, the sultan, in a *fermân* addressed to the sanjak bey of İç-ili who reported currently to Istanbul about the situation in the island, ordered him "to do his utmost to win the hearts of the masses", pledged word that, in case the island is captured, the population shall in no way be molested, that any property they have owned for a long time, and their families shall suffer no attack, and demanded that the people should be informed about this solemn promise of his.[1] Ever since the dawn of Ottoman history, this policy of *istimâlet*, i.e. leniency aimed at winning the hearts of the peasants played a prominent part in the Ottoman expansion.

The Ottoman command took care never to depart from this policy while the conquest was proceeding. One of the first regions to submit was the fortress of Kyrenia (Girne) and the surrounding villages.[2] The *serdâr* (commander-in-chief of the army) Lala Mustafa Pasha gave strict orders that no harm be done to the people. There a

captain having transgressed this order he had him severely punished, thus demonstrating that no tolerance would be shown in this respect.[3]

Owing partly to the subjection of the Orthodox church[4] to the Latins, partly to the severe conditions under which the serfs *(paroikoi, parici)* lived (see below), there prevailed among the peasants of the island a widespread discontent with the ruling class, a situation about which the Ottomans had been informed through their intelligence channels. Didaskalos who in 1562 made an attempt to stir up the islanders against the rule of Venice[5] kept secretly in touch with İskender Pasha, the Beylerbeyi of Anatolia.[6] According to a contemporary witness "it was supposed that there were some fifty thousand serfs who would be ready to join the Turks".[7]

When the Turkish army set foot on the island, the Venetians began to worry earnestly about the probability of an uprising of the Greeks. A movement against the Venetians was observed at Lefkada. In order to prevent it from spreading to the rest of the Island, the Venetians suddenly made a surprise attack and put some 400 men to the sword.[8] Let it be stated here that, when the Ottomans subsequently arrived, they meted out an especially favorable treatment to the people of this village and freed them from taxes for a certain period.

It is an established fact that the peasants were reluctant to fight on the side of their former masters against the Ottomans. The following statement by G. Diedo reflects the Venetian disappointment: "The inhabitants, through inconsistency of temperament, or because the yoke of slavery imposed upon them by the Cypriot nobles, made them flatter themselves that they might find better luck under a new master, even offered them provisions, and have them the fullest information as to the position of affairs and the condition of the island."[9]

In spite of all, a number of villagers of the plain within the area of the military operations, had taken refuge in the mountainous region. Even before Nicosia was captured, the *serdâr* sent letters about through his men, in order to inspire the *re'âyâ* with confidence and practiced *istimâlet*. These letters caused a great many persons from the *re'âyâ* to come and make their obeisance.[10] Similarly, we are

informed that the Orthodox priests were sent for the same purpose.[11] When in 1572 a census of the population and revenues of the island was completed it was seen that, in the Masarea and Mazoto region, 76 villages did not harbor any *re'âyâ*.

After the capture of Nicosia (8 Rebiülahir 978/9 September 1570) we see that the native people everywhere made their submission *en masse,* and that the Ottoman rule was normally organized in the Island.[12]

It was a tradition with the Ottomans to appoint first of all a *bey* and *kadı* (judge) for the territories which they intended to annex to the Empire. The *bey* represented there the political and executive authority of the sultan, the *kadı* the religious law and the imperial regulations. In addition to these, a *defterdâr* (imperial accountant) is appointed in the great centers to handle the revenues belonging to the central treasury of the Empire. Those three officials are the Ottoman government authorities in that place. As to the *beylerbeyi* who exercises a general supervision over them, he symbolizes the unity of the administration.

The Ottoman government was especially eager to win the hearts of the islanders. We find it reflected in the fermân of May 6, 1572 addressed to the *beylerbeyi, kadı* and the *defterdâr* of Cyprus in the following terms: "The Island of Cyprus has been captured by force; therefore the situation of the *re'âyâ* somewhat deteriorated. So no violence should be done to them: they should be treated with justice. It is important both in the enforcement of the decisions of the *Shari'a* (Religious Law) and in the levying of state taxes, to regard and protect them, so that the country may thus revert to its former prosperous state. Thus, I order that you must be careful in giving the *re'âyâ* who are a trust from god to us, as much protection and mercy as you can, abstaining from such actions as may lead to their dispersion. It is my desire to ensure that everybody may attend to his daily work and concerns with a mind free from discomfort and anxiety, and that the Island may be restored to its former flourishing condition. Those responsible for scattering the *re'âyâ* through oppressing them and imposing too heavy taxes on them, shall be chastised."[13]

In the above lines we find expressed the century old principles of Ottoman rule: The sources of income of the State depend upon the prosperity of the country, and this, in turn, is made possible through the tax-paying population being ruled within the bounds of justice and law, and through the taxes being levied by the local authorities in conformity with the provisions of the law.[14]

Until the time when he left the Island, its conquest having been completed, Mustafa Pasha, in his quality of vizier and serdar, was entitled to take all kinds of measures, give orders and appoint officials in the sultan's name. His decisions had been recorded in an official army diary. According to this diary which has been preserved in the Ottoman Archives,[15] Mustafa Pasha, on the very day that Nicosia was captured, appointed immediately a *beylerbeyi* (Muzaffer Pasha, the former *bey* of the *sancak* of Avlonya) and a *kadı* (Ekmel Efendi). About the same time, ten communal *kadı*s were also nominated. The *serdâr*, wishing to complete the staff of the *beylerbeyilik* administration, instituted a *defter eminliği* and a *timar tezkireciliği* to deal with the *timar* affairs of the *beylerbeyilik* and appointed a *defterdâr* for the financial affairs.

He installed troops in Nicosia to ensure its protection. He farmed out the revenues of the Island in the name of the Ottoman treasury, but he freed the *re'âyâ* from that year's *cizye*, capitation.

When Famagusta fell on the 1st of August 1571, the conquest of the Island was complete. The *Serdâr*, Mustafa Pasha, having made over the administration to the *beylerbeyi*, left Cyprus, on the 24th of September 1571.[16]

The organization of a territory and the actual establishment there of the Ottoman rule was deemed complete only after the so-called *tahrîr,* i.e. survey of population and sources of revenue was performed. In the *mufassal defter* (detailed register) based upon the *tahrîr,* all the taxable inhabitants in cities and villages were entered with their liabilities to taxes, and, if any, their immunities; similarly, during the execution of the survey, laws related to taxation and possession of land as well as the methods of levying taxes in the *sancak* concerned were determined and inscribed in the beginning of

the register. Once approved by the sultan, this register was resorted to in all controversial cases, assumed the character of a statute on which judgments of the *bey* and the *kadı* would be based.

On the 9th of October 1571 (19th of Jumada II, 979 AH), shortly after the capture of Famagusta, a fermân was sent to Sinan Pasha, the newly appointed *beylerbeyi* of Cyprus, ordering a *tahrîr* of the Island.[17]

What details Kyprianos reported about this *tahrîr* on the basis of Italian sources seems to be true:[18] "Mustafa now (after the conquest of Famagusta)" he says "returned to Nicosia, and ordered that a census should at once be made of the inhabitants remaining in Cyprus. In making this census of the villages and their inhabitants, he not only used the books and accounts of the Latin sovereigns, to discover how much revenue the Island yielded to the royal treasury [...] The *purici* and *perpiriarii,* who were slaves of the chiefs and upper classes, who could not own land, and whose very selves and children were their master's property, never ceased to help the Turks, for they hoped under their yoke to find freedom and rest. They made known to the commission of enquiry and to the *paşa* the revenues, estates, villages, and even in detail the families in each village and their houses."

In fact the Ottoman *tahrîr*[19] used to be carried out as follows: A commissioner *(emîn)* and a scribe *(kâtib)* were appointed, they proceeded to investigate the old records, to travel about the country and, assembling the notabilities, carry out some researches. They thus collected information about the heads of families, the extent of lands they possessed, the number of bachelors and widows. They found out how much of the different crops had been raised in the past three years and calculated the average annual income. They also ascertained the annual yield of such sources of revenue as customs, fisheries *(dalyan),* salt-pans and the like.

Mehmed, who had been appointed *defterdâr* to the Island, was selected to be at the head of the commission charged with the *tahrîr,* and the *tezkire emîni* Halil was added to the commission as scribe. To ensure a satisfactory progress of the operation and to avoid any

departures from strict justice, the *beylerbeyi* was appointed as *nâzır* (inspector) to the commission.[20] They completed their job on the 18th of October 1572 and submitted the *mufassal defter* to the sultan for approval.[21]

In the order on the *tahrîr*, the sultan enjoined the *beylerbeyi* to find out whether the population wished to remain under the pre-conquest statues or preferred the Ottoman laws in force in the neighboring Arab provinces or in some other parts of the Ottoman Empire. The people of Cyprus, in order to free themselves from the feudal charges of the Frankish period, accepted readily the Ottoman law.

Thus the Ottomans applied a typical Ottoman regime to Cyprus. The status of the *re'âyâ*, their rights respecting landownership, the taxes imposed on them were all based on the same principles that were applied to the *sancak*s in Rumelia and Anatolia in the 16th century.[22]

Cyprus being a country that had been conquered by the use of force, the Islamic principles for such a land were applied to the land: all agricultural land in the villages passed under the state's proprietorship as *mîrî* (public) land. Actually, before the conquest, the land was owned partly by the State and partly by the Frank nobility. In 1562, there were 246 villages belonging to the State and styled *Real;* those belonging to the nobility and the Church numbered 567.[23] The peasants had no title to the land. The Ottoman law, as in other regions so also in Cyprus, allowed the peasant to possess the land he tilled, and to leave it to his male offspring as a heritage without any indemnity. The only due paid by the peasant to the State in this connation was a lump sum payable at the beginning called *hakk-i karâr* or *tapu-resmi*. This sum generally amounted to the yearly income derived from the land. In fact, this was a regime of perpetual lease securing for the peasant the perpetual usufruct of the land. This change was so important that even the authors hostile to the Ottomans could not help pointing to the advantageous situation which the new regime brought for the peasant.[24] It must be added that immediately after the conquest the land possession became subject of speculation in Cyprus as the abandoned lands were sold through the tax-farmers to anyone

who paid the *hakk-i karâr*. Some military men and speculators bought such *mîrî* lands and demanded much higher prices for them when later on the *re'âyâ* wanted to buy them. By a specific order the sultan prohibited such a speculation and asked the *beylerbeyi* and *defterdâr* to interfere in such transactions and make the *re'âyâ* to pay only the original purchase price for the land. He emphasized the point that "the prosperity of the country depended on the fact that the *re'âyâ* settled and tilled the land. The authorities should act accordingly and do not cause the *re'âyâ* estrange the Island".[25]

There were good reasons to believe in the sincerity of the Ottoman government in bettering the conditions on the Island and contenting the *re'âyâ*. The measures adopted were, in the first place, considered as one of the conditions for the maintenance of the Ottoman rule in Cyprus, and secondly, they were necessary to ensure the prosperity of the Island and the development of its sources of income, so that it should cease to be a burden on the Ottoman treasury. There were some further reasons, specific to Cyprus, for such a policy: before the conquest the peasant population in the central plain of the Island had taken refuge in the mountainous region, so that the fields remained unsown and that scarcity and even famine broke out before the harvest of 1572.[26] The allied crusaders had destroyed the Ottoman fleet in 1571. It was feared that the crusaders might attack Cyprus in 1572. According to the information supplied by Calepio, who was then on the Island[27] a panic had broken out among the Turks in February 1572. Obviously, the policy pursued during the *tahrîr* and in the following year should be viewed also in the light of this situation.

Let us now proceed to a comparative study of the taxes imposed on the peasant under the Ottoman rule, and the Frankish and Venetian periods.

The reforms to be carried out under the Ottoman law are stated in the *fermân*[28] of October 1572 addressed to the *tahrîr emîni* (commissioner of the survey) Defterdâr Mehmed. This document informs us that, before the Ottoman conquest, the peasant in Cyprus had to surrender one sixth of his crops in one region, one fifth, one

fourth or even one third in another. The peasant group called *parikoz (parici)* before the conquest, used to perform two days a week forced labor for the feudal lord on whom they depended, and to surrender to him one third of their produce. Again before the conquest, each peasant used to pay a given annual amount as poll-tax. This might amount to 60, 80 or 90 akça[29] according to the personal situation of the taxpayer. In addition, the peasant had to pay for himself, his sons and daughters a tax styled salt-tax amounting to five akça, as well as several dues for his new born animals. Besides, he paid one akça for every one of his sheep. The peasant of the region of Limason (Limasol) and Avdim had to surrender one third of the produce of his vineyard and, pay for every *dönüm*[30] of plot a due amounting to 1½ akça.

Table I: Synoptic table of the taxes abrogated or changed under the *fermân* dated Cemaziyelahir 980/October 1572[31]

Taxes	**Before the conquest (Akça)**	**After the Conquest (Akça)**	
Poll-tax	60, 80, 90	60, 80, 100	only non-Muslim adults
Ispence	–	30	only non-Muslim adults
Tithes	from 1/6 to 1/3	Maximum 1/5	Parikoz pay maximum in pre-Ottoman regime
Sheep-tax	1 akça for each sheep	1 akça for each too sheep	
From new-born	for mules 60 akça	}	
Animals	for colts 25 akça		
	for calves 5 akça		abrogated by the Ottomans
	for lambs 1 akça		
Salt due	5 akça		
Vineyard due	Tithe and 1½ akça	Tithes or for each dönüm	

The Cyprus peasant appears to have been subjected to three kinds of poll-taxes bearing different names prior to the Ottoman conquest.

A poll-tax paid by the majority of the population in Cyprus in the opening years of the Frankish period is mentioned. This tax amount-

ed to 2, 6 or 16 hyperper (*besant,* Byzantine gold) per head. As Peter I (1358-69) was in need of money in consequence of war expenses, freed from this tax those who paid a lump sum of 2000 *hyperper.* Another poll-tax made its appearance in the time of James I. When in 1388, he had to pay a ransom exacted by the Genoese for his son, he imposed on rich and poor a temporary tax. The owners of property or income had to pay out 4% of their fortune. As to the peasants, every one of them above the age of 15 had to pay a piece of gold (*hyperper*).[32] This tax, which had been introduced in the beginning as temporary, was subsequently repeated and, in the end, assumed a permanent character.[33] It is obvious that this tax too was imposed on the peasant as a poll-tax.

There was still another kind of poll-tax which the Cyprus population had to pay prior to the Ottoman conquest: it was styled *Straticita.* As it was exacted per household, it should rather be called a hearth-tax. While the island of Cyprus was under Byzantine rule, a kind of guardian troops called *stratiotes* were sent to the island to protect its shores from Arab raids, and to maintain these soldiers, each peasant household was required to pay three gold hyperper, and each urban family one gold hyperper. This Byzantine tax which went by the name of *Stratiata,* lasted until the Ottoman period.[34]

Cizye, although a capitation, was collected in Cyprus, as in certain regions of the Ottoman Empire, as a kind of hearth-tax.[35] Women, children, and those unable to work, i.e. the old and the crippled were exempted from it. The amount of *cizye* has been determined for Cyprus as 100 from the wealthy, 80 from the medium status and 60 from the poor. However, as the *cizye* collected in the 1571-1572 budget from 23.000 heads of family totaled 23.220 gold pieces (1.393.213 akça), it seems obvious that one piece of gold was due from each head of family.[36]

As to *ispence*[37] this tax which was introduced into the Ottoman tax system as early as the 14th century, seems to be a relic of the Byzantine tax system. In newly conquered regions, generally, *ispence* used to be collected along with *cizye.* İspence is like *cizye* –a capitation collected from peasants and town dwellers, from bachelors and

married men, in short, from all adult males. It amounted in general to 25 akça, but in Cyprus it had been fixed at 30 akça (half a gold piece). Another tax connected with *ispence* was *bive resmi*, a due which was imposed on widows owning an independent income and was fixed at 6 akça. The most important tax imposed on the peasants is without doubt *âşâr* (tithes). This is an Islamic tax collected in kind in a given ratio from every kind of crop.[38] By order of the sultan it is fixed in Cyprus at one fifth for all the *re'âyâ* alike. In the 1572 *tahrîr* register it is pointed out with each village that it amounted to one fifth *(khums)*.[39] But under the typical Ottoman law the tithe, together with an additional tax called *sâlârlık* or *sâlâriyye* was fixed at one eighth in the Empire in general. We see that, towards 1570 the ratio one fifth was preferred.[40] Then to find the total volume of each crop, we have only to multiply by five the fraction surrendered.[41]

Prior to the Ottoman conquest, the serfs called *parici (paroikoi)* used to surrender one third of their crops to the feudal lord or to the king. On the other hand, the class of peasants called *lefteri* (*eleutheroi*) or *francomati* used to surrender one fifth, one seventh, one eighth or one tenth. The relative size of these two types of peasants at different times were as follows:

	Parici	Francomati	Total of the peasant population
The end of the 15th century (*Relatione*, Mas Latrie, III, 493)	47,185	77,066	124,251
1540 (F. Attar, M.L., III, 534)	70,050	95,000	165,050
1562 (B. Sagredo, M.L., III, 541)	83,653	47,503	131,156

This list shows that, towards the end of the Venetian period, the group surrendering one third was the overwhelming majority. In establishing the rule for all peasants indiscriminately to surrender one fifth of their crops, the Ottoman regime effected a considerable decrease in the total yield of the tithes. As to the *tuz-hakkı* (salt-tax)[42] which was completely abolished by the Ottomans, it occurs in the Frankish period under the name of *Kete du sel*. It caused a lot of abuses and the peasants bitterly complained of it, so much so that numerous peasants used to run away from the Island because of it.

B. Sagredo notes that the salt-tax brought in annually 300.000 old pieces to the Venetian treasury.[43] He points out that this revenue, under Ottoman rule, fell to 8.000 gold ducats. The 1571-72 Ottoman budget gives a revenue of only 1.183 gold pieces from the salt works.[44]

There have always been attempts to account for this sharp decrease in the salt revenue by a corresponding decrease in the production.[45] All travelers, relying on the information obtained from the local Greeks, insisted on the decrease in production due to Turkish neglect.[46] However the decrease of the revenue is in reality the result of the abolition of the *mete du sel* which was actually a complicated heavy tax.

The salt-tax called *mete du sel* was introduced by James I (1382-1398), who, having to pay the Genoese a ransom for his son exacted from all the serfs and *the francomati* as a kind of taille, one *besant* per head, forcing them in addition to purchase one measure of salt.[47] In this way, he secured for himself an annual income of 80.000 gold pieces. Besides, the forced labor connected with the extraction of salt and its transport to the stores went on.[48] It was possible to free oneself from the forced labor by paying a given tax. The Ottomans found the salt-tax to amount to 5 akça per head (one twelfth of a gold ducat). There is no doubt the fact that this was not one *hyperper* tax per head. The tax due must be tax paid to be freed from forced labor at the salt works. In 1490, just after the Venetian rule was being established over the Island, the peasants much complained about the *mete du sel* clamoring for its abolition. They reported that, this tax being exacted even from girls and boys below the age of 15, a lot of peasants had run away from the Island. The Venetians could not renounce this huge source of revenue. They limited themselves to taking steps in view of checking abuses.[49] Thus the high amount given by Sagredo must be considered as the total, with the profit accruing from the salt monopoly and sales, of all the other, dues.[50]

It was a good policy on the part of the Ottoman government to abolish this odious tax. Furthermore, the salt-tax, constituting a kind of extraordinary levy was felt to be incompatible with the Ottoman

Law. In addition to that, the Ottomans collecting already, *cizye* and *ispence*, must have considered the enforcement of another tax of one gold piece per head as an abuse.

Together with the abolition of the salt-tax went that of forced labor consisting in the obligation for the peasant to work for two or three days per week on the land of the feudal lord. This constituted another factor of the considerable decrease in the state revenue experienced in the Ottoman period.

There was probably no considerable difference between the Frankish feudal regime over the peasant class and the situation in the former Byzantine period. Under Byzantine rule the peasantry fell into two main categories: the *paroikoi* being attached to the land under the control of state or seigneur and the *eleutheroi* who were not attached to the land of anyone. This division was maintained under Frank rule[51] the former being styled *parici*, the latter elevtere, *eleftri* or, in Italian, *francomati*. The *parici* in Cyprus like the serf in Czar Stefan Dushan's Law, had to do forced labor for three days a week on the land of the owner, state or seigneur. As for the *eleutheroi* or *francomati* they were peasants free to move, and as a result, not subject to forced labor. There seems to have been little difference between the two categories. It seems that any *francomati* who settled on the land of a lord passed automatically into the *parici* category. We have seen above that towards the close of the Venetian period, the number of *parici* increased very considerably. In the Frankish period the *parici* were under the obligation to render a variety of corves whether they lived on the king's lands, or on the fiefs of the Frankish nobility.[52] These obligations were defined in the documents concerning the emancipation of serf as in this example: "(Nous) avons franchi et délivre Vasilis Thodoru tou Therianou, nostre serf Dou tous liens de servage, *chevage anguaires* dimois, apaut et de tout autre manière de droitures que serf paient ou sont uzès ou accoutumes de faire ou paiera".[53] *Chevage* was a kind of capitation which serfs had to pay.[54] *Anguaires* were various kinds of forced labor and especially services to be rendered to the lord on week days in connection with transportation on horseback or in carriages. *Apaut* or *apat* were some contri-

butions arranged by mutual promise.[55] But the most important type of forced labor imposed on the *parikoz* was the obligation to work three days a week for the lord. A serf could free himself from these obligations by paying to the lord or to the king a rather considerable lump sum in money (e.g. in the above case 50 gold ducats) whereupon he would become an *elevtere*. The *francomati* payed reduced tithes as one seventh, one eighth or one tenth of their crops. If they worked for the lord they received wages.[56] The *parici*, owing to their difficult conditions, used to run away from their lands, and fled from the Island. The majority of the royal acts; dated 1468-1469 that have come to us, deal with the flight, the recapture and the emancipating of serfs.[57] When Venice took over the Island, she did not effect any change in the social status of the *parici*. Signory became the owner both of the *real* lands, that had belonged to the king, and of the *parici*. During this change hopes were aroused among the *parici* and they showed some agitation. It is interesting to note that, by the same date, the Ottomans had achieved complete control of the Anatolian shores north of the Island, and that the first Ottoman landings and raids on the Karpas area had started.

In 1488 Nicolas le Huen reported this: "No man can leave it without permission, therefore at times, many of the dwellers in the land go to give themselves up to the Turks, so as to escape from the place and its government."[58]

Under the circumstances the Venetian government gave to the *captain* sent to the Island in 1489 the instruction that "every care was to be taken to prevent serfs being removed from the Island".[59]

The Ottoman pressure on Cyprus, which started in 1488 naturally encouraged the *parici*. It was known that the Ottomans abolished forced labor in the places they had conquered.[60] At last, the Venetian government felt the necessity to take decisive steps to give them satisfaction. Forced labor was reduced to two days, and in some regions a small wage started being paid on the days that labor was done for the lord. Later on projects were prepared for the granting of their freedom to the *parici* in return for an indemnity. Bernardo Sagredo, who was sent to the Island in the capacity of *proveditor* in 1562, reported

in warning that the land owners forced the peasants to labor for them gratis, that, in addition, they also kept them for long stretches of time in their estates in return for a small pay, and that the *parici* suffer greatly from it.[61]

When the Ottomans declared war in 1570, it is true that Venice decided to grant all *parici* their freedom in return for an indemnity, but it was too late.[62]

It seems that, immediately after the capture of Nicosia, when the administration was being first organized, forced labor should have been declared *bid'at* (an unlawful innovation), for when, as early as in the year 1570, the sources of revenue in the Island were officially listed, it was not admitted that, in return for "the forced labor *(ücretsiz hizmet)* performed by the *re'âyâ* at the time of the Infidels" any compensation whatsoever should be collected: The tax-farmers, stating that they had farmed out all the revenues of the Island "on the basis established at the time of the Infidels", calculated for each individual of the *re'âyâ* a payment of three akça a day of forced labor and asked each to pay 200 to 300 akça.[63]

The conflict was put before Mustafa Pasha, who said that "the tax-farmers were not entitled to collect such taxes".[64]

As there were about 80.000 *parikoz* on the Island in 1562, the revenue thus sacrificed amounted to a minimum of 260.000 gold pieces.[65]

In a fermân dated October 1572 (Cemaziyulahir 980 AH)[66] the sultan declared forced labor abolished in the following terms: "The class known by the name of parikoz are reported to have formerly served their lords and knights on two days a week. Now I have shown great mercy to the *re'âyâ* on the aforesaid Island and decided that the above mentioned class shall do one-day service for me in the sugar mills, the fallow fields and other appropriate places, and the fifth part of their crops shall be collected in kind from them, as is done in the case of other members of the *re'âyâ*".

This fermân orders that forced labor be reduced to one day only and that it be resorted to only for the tasks connected with the sultan i.e. the central treasury. But we learn that even this one day forced

labor was never enforced, as no record occurs in the official documents mentioning it. Similarly, the Christian travelers who visited the Island after the conquest fail to mention any such thing. On the other hand some of them emphasize the fact that the serfs were actually liberated from servitude when the Turks came.[67] Kyprianos reported as follows about the situation of the peasants after the conquest:[68] "Leave then was given to those people at a very small ransom to hold land, and cultivate it as their own, and without further charge to hand it down to their children, being bound only to pay so-called third of produce.[69]

So much for the consequences of the introduction of the Ottoman tax system. Now in order to see the actual situation we present in the following table as examples some typical villages as found in the register of 1572.

Table II

The name of the villages	Household	Bachelor	Widow	Adult male	Total of the tax	Wheat	Barley	Votch	Flax	Cotton
Lurikina (Louroujina)	24	3	–	27	810	900	1050	–	–	–
Damadya (Dohmelios?)	3	–	–	3	90	360	162	–	20	–
Potamya (Potomia)	16	2	–	18	540	384	174	72	20	600
Sha	16	4	–	20	600	1800	450	18	–	
										Le
Aya Varvara	14	–	5	14	420+30	900	600	120	70	91
Ayo Sozomano (Alyos Sozemenos)	16	–	–	16	480	1380	696	–	–	–
Lakatamya	90	9	3	99	2970+18	5964	12.900	30	750	3000
										Lent
Nisu	42	2	–	44	1320	4110	4500	270	60	600
Pera	60	16	–	76	2230	3900	3490	105	20	–
Anaya	33	1	3	34	1020+18	1380	1500	330	–	450

	Olives	Bee hives	Cocoons	Garden produce	Sheep-tax	Pig-tax	fines and other occasional dues	From proporties without heirs etc.	Rural guardianship	Mills	Tavarn	Total
3	55	10	–	–	20	40	95	75	–	–	–	4084
-		12	–	10	10	5	12	9	–	–	–	696
0	–	–	15	–	55	30	43	37	18	–	–	3124
5	495	–	–	–	–	–	63	47	–	–	–	3688
-	550	–	–	–	15	25	45	25	25	–	–	2949
5	440	10	30	–	20	30	57	43	–	–	–	3513
0	8250	–	50		800	175	175	50	75	240	200 rent from garden	38.598
nt												
-	715	78	75	2500 rent	350	85	75	54	46	350	2680	17.956
-	1045	–	–	1320 rent	250	130	43	35	42	120	150 rent	130.802
-	–	–	–	2350	55	57	52	35	46	350	2000	9136

Table III (All figures are in akça)

	Cizye	Total of all taxes	Percentage on the taxes in kind	Burden per adult male
Lurikina	1.620	5.704	54	210
Damadya	180	876	65	287
Potamya	1.080	4.204	55	236
Şa	1.200	4.888	60	250
Aya Varvara	840	3.789	57	286
Ayo Sozomano	960	4.473	61	274
Lakatamya	7.920	46.518	67	500
Nisu	2.640	20.596	51	465 rents: 5.180
Pera	4.560	17.642	45	220 rents: 1.320
Anaya	2.040	11.476	36	374 rents: 4.350

In general, the taxes collected from villages under the Ottoman laws consist in 1. capitation, 2. tithes, 3. dues for animals, beehives, orchards, mills, garden produce ect. 4. fines and occasional dues grouped under the names *bad-i hava* or *niyâbet*. Naturally certain taxes such as mill and tavern dues or rent for public properties were levied from certain villages only. The special urban taxes, i.e., in the first place the market-dues and the rents obtained from sectors monopolized or controlled by the state do not exist in villages.

As will be seen from the comparison of the tables II and III, the percentage of the taxes collected in kind was between 45 and 67. We find the same ratio in the most parts of the Ottoman Empire in the same period. Taxation in kind was preferred by the peasantry in the Ottoman Empire mainly because it relieved them from the obligation to convert their crops into cash which was difficult and disadvantageous especially for the villages too far away from big centers. In need of cash to pay their obligations of *cizye* and *ispence* the peasants had often to borrow money from usurers.

That the percentage of the taxes to be paid in cash was higher than those in kind in the villages of Anaya and Pera is evidently due to the fact that the annual rents paid for the public domains by the villagers made up an important part of the revenue there (in Nisu 25,

in Anaya 40 percent of the total revenue). Lakatamya could not be put in the same category because it produced in great quantities such valuable crops as cotton, olive and fruits subject to tithes. It is also to be observed that the tithes in grain made up the greater part of the revenues from tithes in the villages in general.

The second largest part of the tax revenue in the villages was capitation which consisted in *cizye* and *ispence*. It made up one third of the total sum of the tax revenue. As to the tax burden per adult male in the villages the average was 250 akça (around four gold ducats). It was twice as much in Lakatamya and Nisu because of the extra sources of revenue.

II

HUKUK VE İDARE

Köy, Köylü ve İmparatorluk

Türkiyemizin ana ekonomik karakterini ve sosyal yapısını Osmanlı dönemi belirlemiştir. Başka bir deyişle, küçük köylü/aile işletmelerine dayanan sosyo-ekonomik yapıyı, Osmanlı mîrî toprak rejimi ve çift-hâne sistemine borçluyuz.[1] 1950'ye kadar Türkiye ekonomisi ve sosyal yapısı, Osmanlı dönemindeki asırlık geleneksel esas karakterini korumaktaydı. Türkiye 1950-1960 döneminde traktörün yaygınlaşması ve tarıma pazar ekonomisinin girişi ile başlayan gelişme sonucunda köklü bir değişiklik temposuna girmiştir. 1939'da 3.200 traktör varken 1959'da bu rakam 44.000'e ulaşmıştır.[2] Geçimlik (*subsistence*) tarım ekonomisinin ana ürünü yani buğday ve arpa ekimi, yerini gittikçe daha çok pazar ürünlerine, sınaî bitkilere, pamuk, üzüm, incir, tütün, pirinç, ayçiçeği ve mısıra bırakmıştır.

Bu geleneksel karakterler nelerdir? Aşağıdaki tartışmamızın esas noktalarını bunun açıklanması oluşturacaktır.

Geleneksel tarım ekonomisinin esas üretim vasıtası, bir çift öküz ile çekilen sabandır. Bu, traktörün uygulanmasından önce, hayvanî kuvvetin en etkili biçimde kullanım teknolojisini gösterir. Eski Mezopotamya uygarlıklarından beri, kuru ziraat (*dry farming*) ile buğday-arpa ekimi yapan iklim kuşaklarında, bir çift öküzle çekilen saban, en ileri tarım teknolojisi olarak zamanla dünyanın diğer bölgelerine yayılmıştır. Sabanın odun veya demirden olması, yapım dinamiği ve

başka özellikler tabii zamanla önemli değişiklikler getirmiştir. Fakat öküz gücünün yerini makine gücü alıncaya kadar tarım teknolojisinde esaslı bir değişiklik görülmemiştir.[3] Çift öküz, geleneksel tarımın traktörüdür. İleride göreceğiz ki, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında vergileme öküz sayısına göre yapılmaktaydı. Salgın sonucu öküzü ölen köylü çaresiz kalır, *fakr u zarurete* düşer ve hükümet de anlayış göstererek vergi affına giderdi.

Genel köylü ekonomisi teorisyenleri, mesela *marjinalist* okul, aile emeğini esas alır.[4] Fakat geleneksel tarımın traktörü saydığımız öküz gücünü hesaba katmaz. Öküz gücü üzerinde bu kadar durmamızın sebebi, ileride göreceğimiz gibi onun *çift-hâne sistemi*nin temel elemanlarından biri olmasındandır.

Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi, hiç kuşkusuz, evlenmiş çoluk çocuk sahibi olmuş erkek köylünün simgelediği köylü ailesidir. Bu rejimde, köylü aile ünitesi esas itibariyle, koca, kadın ve çocuklar ve çoğu zaman evlenmiş oğullarla torunlardan oluşur; bu *patriarchal* ve *patrilineal* bir aile tipidir. Koca aile ekonomisinin, işletmenin son söz sahibidir ve örgütleyicisidir. Ekonomik örgüte hâkimdir. Devlet vergi mükellefi olarak onu tanır. Buradan toplumumuzda bugün bile, hiç olmazsa kır sektöründe *patriarchal* aile tipinin neden hâkim aile tipi olduğunu anlıyoruz. Osmanlı Devleti, kocası ölen kadının erkek evladı yoksa elinden tarla arazisini alır ve başka bir köylüye aktarır. Eğer dul kadın, oğulları çalışma çağına gelinceye kadar ırgatla idare edebilirse, onu *bîve* adıyla işletmenin sahibi tanıyabilir. Birçokları genel kanûnnâmede, *müzevvec* yani evli erkeğin, neden o kadar önemli bir yer tuttuğunu açıklayamamışlardır.[5] Bütün Osmanlı tahrîrlerinde, yani vergi kaynaklarını belirleyen defterlerde, vergi-nüfus sayımı, *hane*, yani aileyi temsil eden kocanın adıyla tespit edilir.

Günümüzde toprak, köylü ailesinin mülkü olarak tarım ekonomisinin en önemli elemanı ise de Osmanlı rejiminde *mîrî* adı ile tamamıyla başka bir statü taşıyordu. *Mîrî* toprak rejimi, devlete bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veriyordu. *Mîrî* toprak rejimi ile ilgili bazı kilit kavramlar bugüne kadar bütün yayınlara rağmen, anlaşılamamış ve yanlış yorumlar süregelmiştir.[6] Ayrıntılarına girmeden önce birkaç ana kavramı belirtmekte yarar görüyorum.

İlkin *mîrî* arazi, yani devletin *rakabe*sini (mutlak mülkiyet hakkını) elinde tuttuğu arazi, bütün tarım topraklarını kapsamaz. *Mîrî* arazi yalnız hububat ziraatı yapılan ve tarla olarak kullanılan arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Çünkü büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iaşesi hububat ekimine, başlıca da buğday-arpa ekimine dayanır. Darlık ve açlık, hububat ekiminde noksandan ileri gelir. Devlet bu yüzdendir ki tarla ziraatını, hububat ekimini kontrol altında tutma zorunluğunu duymuştur. Osmanlı kanûnnâmelerinde kesin bir madde vardı: Tarla ve bağ, bahçe haline getirilemez. Tarlaların devamlı işletimi, kanûnla garanti altına alınmıştır. Aile emek ünitesini, kısaca *re'âyâ çiftliği*ni, devlet daimi kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi oluşturur. Hayvanî enerji biriminin, yani bir çift öküzün işleyebileceği toprak birimi, ekonomik bakımdan en verimli işletme olarak tanınmıştır. Bu *ra'iyyet çiftliği*, devlet için tarım ekonomisinin temel birimidir.[7] Onun parçalanmasına ve kaybolmasına karşı bir dizi kanûnî önlemler alınmıştır. Özetle, belli bir ekonomik ve sosyal rejimin uygulanması içindir ki, devlet tarla arazisini kendi mutlak kontrolü altına almak gereğini duymuştur. Buna *mîrî arazi* rejimi diyoruz. Aslında, *mîrî arazi* kendi başına bir gaye değildir, vazgeçilmez bir düzendir. Bu nokta, şimdiye kadar yeterince anlaşılamadığı için, belli bir tarım ekonomisi ve sosyal yapının sürdürülmesi için Osmanlı sosyal yapısı hakkında çeşitli sosyolojik modellerden alınan yetersiz teoriler ileri sürülmüştür. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu ana ekonomik-sosyal düzene biz *çift-hâne* sistemi diyoruz.

Mîrî arazi rejiminde, aydınlanmasını gerekli gördüğüm ikinci nokta şudur: *Mîrî* topraklar dediğimiz devlet toprakları başlıca iki kategoriye ayrılır: *Tapulu arazi, mukâta'alı arazi*.[8]

Tapulu Arazi

Köylü aile birliklerine, tapu rejimi dediğimiz özel bir sistem içinde verilen arazidir. *Tapu* rejimine göre tasarruf edilen arazi, satılamayan, hibe ve vakfedilemeyen, fakat babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen *ra'iyyet çiftlikleri*dir. Köylü bunu kendisi işlemek zorun-

dadır. Üretim işini kendisi düzenler. Üretim vasıtaları öküz, saban ve tohumu kendisi sağlar ve bağımsız bir işletme birimi olarak toprağı kendisi işler. Köylü şu anlamda hür ve bağımsız köylüdür: Devlete ve sipâhiye, kanûnların emrettiği bedenî hizmetler dışında karşılıksız hiçbir hizmet yapmaya mecbur değildir. Onun emeğini kimse karşılıksız sömüremez. Devlet bu garantileri vermiştir. Aksi halde, *ra'iyyet çiftliği* işlenemez; vergiler ve sipâhi *dirliği* gerçekleşemez. Düzen bozulur, bir cümle ile ifade etmek gerekirse, *ra'iyyet*in statüsünü de Çift-hâne sisteminin gerekleri belirlemiştir. *Ekâbir* ra'iyyeti kendi çiftlik veya vakıflarında işletmeye kalkışırsa, devlet bunu önler. Kanûnlarla, köylünün emek ve hürriyetini garanti altına alır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, toprağın olduğu kadar köylü emeğinin de devlet kontrolü altında olduğu gerçeğini unutmamak lazımdır. Hizmetler ve angaryalar bu açıdan incelenmelidir. Özetle *tapu* sistemi, köylü aileleri tarafından çiftlik ünitelerinin bağımsız ve devamlı işletilmesini garanti eden bir sistemden ibarettir. *Patrilineal* irsiyet, yani babadan oğula intikal maddesi de bu devamlılığı sağlamak için konmuştur. İşte *tapu* rejiminin klâsik dönemdeki temeli budur. Sonraki dönemlerde, ra'iyyet çiftliği birimi, köylünün bağımsızlığı ve diğer elemanlar değişikliğe uğrayacaktır. Fakat 20. yüzyıla kadar küçük köylü aile işletmeleri rejimi ana hatlarında korunabilmiştir.

Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında *re'âyâ*, yani çiftçi aileler ve toprak birimi (yani *çiftlik*, bir çift öküzle işlenebilen arazi ünitesi) daima titizlikle, büyüklere karşı korunmaya çalışılmıştır. İmparatorluk bürokrasisinin esas vazifelerinden biri, bu rejimi korumaktır. Bizans'ta "dynatoi" Osmanlı İmparatorluğu'nda "ekâbir"e karşı köylüler daima "fakir", "yoksul" tabiri ile himayesi gerekli bir sınıf olarak ele alınmıştır.[9] Bu sebeple, bu imparatorlukları köylü imparatorlukları diye karakterlendirmekle bir abartmaya sapmadığımıza inanıyorum. Toprak ve *re'âyâ* üzerinde feodal kontrollerin ortaya çıkmasına karşı merkezi imparatorluk bürokrasisinin savaşması bu imparatorluklar tarihinin en önemli fasıllarından birini ve belki en önemlisini oluşturur. Belki, modellerin katı çerçevesinde kalmadan, bu savaşı tarihçi dikkatle araştırmakla, bu imparatorluklar tarihini bence en iyi biçimde açıklayabilir. *Mîrî tapulu arazi*, imparatorluk siyasetinin bulduğu

ve korumaya çalıştığı ana imparatorluk rejimi olarak, eski çağlardan beri Akdeniz ve Ortadoğu tarihine yön vermiş bir temel sistemdir.

Mukâta'alı Arazi

Mîrî tapulu arazi yanında ikinci büyük kategori topraklar, *mîrî mukâta'alı arazi*dir. *Mukâta'a* sistemi, tapu sistemi yanında tamamıyla ayrı bir toprak rejimini simgeler. Buradaki anlamı ile *mukâta'a* veya *kesim*, bir devlet gelir kaynağını bir özel şahsa belli bir bedel karşılığı kiralamaktır. Bu, genel anlamda bir iltizamdır. Mîrî topraklarda *mukâta'a* sistemi şöyle uygulanmıştır:

Tapuya verilmeyen, yani yukarıda açıkladığımız gibi *tapu* sistemi denilen özel bir rejim altında bir köylünün tasarrufunda bulunmayan araziyi devlet belli bir kira karşılığı şahıslara ihale eder. Burada şahıs köylü olmayabilir; şehirli, esnaf hatta asker de olabilir, köylüler de kişi veya toplu olarak *mukâta'a* ile araziyi tutabilirler. Bu çeşit topraklarda tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Çünkü hukuk bakımından *mukâta'a* tam bir kiralamadır. Kira bedeli, toplu bir miktar para olarak devletle kişi arasında bir sözleşme, *mukavele* ile belli olur. *Mukâta'a*, *kesim* tabiri de buradan çıkıyor. Burada, karşılıklı bir anlaşma, kesişme ile rantın miktarı belli olmaktadır. Çoğu zaman bu bir açık artırma ile belirlenir. Kiralayan kimse ancak üzerinde anlaşma yapılan meblağı öder. Tahrîr defterlerinde *mukâta'alı çiftlik* veya *mezra'a*lar üzerinde toptan bir meblağ belirlenmiştir.[10] Mesela: "Mezra'a-i Pınar der tasarruf-i Ali: 800 akça" gibi.

Devlet neden bazı toprakları *mukâta'a* ile verir? Bunun sebebi şudur. Tapu rejimine göre, *re'âyâ* tasarrufu dışında, devlet elinde doğrudan doğruya köylü tarafından işlenmeyen birçok arazi vardır. Örneğin, bir köy halkı çeşitli nedenle köyünü bırakıp kaçar. Yahut bir köyde bir aile ra'iyyet çiftliğini terk edip gider ve bu arazi işlenmemiş kalır. Bu gibi *çiftlik*, *mezra'a*, köy arazisi için, tahrîr defterlerinde *hâlî* (boş) kaydını bulmaktayız. Bunların harap durumda kalmaması, başka deyimle devletin gelir kaynaklarını kaybetmemesi için bu tür toprakları *mukâta'a* ile vermeyi ve işletmeyi en iyi yol olarak bulmuştur. Boş kalacağına devlet hazinesine bir gelir kaynağı olsun ve

harap olmasın diye devlet bu toprakları tapu rejiminin kayıtları altında değil, tamamıyla serbest bir kiralama şeklinde kişilerin tasarrufuna verir. İşte, tahrîr defterlerinde gördüğümüz *mukâta'alı çiftlikler*, *mezra'a*lar bu çeşit topraklardır. Merkezi bürokrasinin asıl gayesi, bu çeşit *mukâta'alı toprakları* da, sonunda köylünün yerleştiği tapulu arazi şekline getirmektir. Mîrî topraklarda esas rejim tapulu rejimdir. Gerçekten biz sonraki tahrîrlerde, bu çeşit çiftlik ve *mezra'a* alanının zamanla üzerinde köylü aileleri yerleşerek *tapulu arazi* durumuna geldiğini tespit etmekteyiz.[11] Bu süreç Geç-Roma Dönemi'nde boş kalan *latifundia* arazisi üzerine dışardan gelen *kolon* ailelerinin yerleştirilmesine benzer. Tahrîr defterlerinde gördüğümüz bu iki hâkim arazi kategorisi, yani *tapulu arazi* ve *mukâta'alı arazi* ayrımı, yazık ki, şimdiye kadar açık bir şekilde araştırmacılar tarafından belirlenememiş ve bu yüzden yanlış yorumlara sapılmıştır.[12]

Çift-hâne Sistemi

Burada Çift-hâne konusundaki araştırmalarımın sonuçlarını özetle aktarmaya çalışacağım.[13] Osmanlı İmparatorluğu'nun Bizans ve Selçuklu dönemlerinden devraldığı ve esas olarak Eski İran ve Roma İmparatorluğu'nun geç dönemine kadar giden bu temel sistemin ana unsurlarını yukarıda açıklamaya çalıştım. Bu rejimde çift öküzün ve aile emeğinin temel olduğu küçük köylü işletmeleri söz konusudur. Bu sistem, belli bir üretim tarzını, belli bir sosyo-ekonomik yapıyı simgeler. Osmanlı mîrî tapulu arazi sistemini ancak Çift-hâne rejimi çerçevesinde anlayabiliriz.

Bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı, tapu rejimi kuralları dairesinde tasarrufu altında bulunduran köylü ailesi, zirai rejimin ana birimi olarak sistemin temelini oluşturur.[14] Bu birim, imparatorluk bürokrasisi için aynı zamanda bir ana vergi birimidir. Bu birim, *çift-resmi* denilen bir vergi sistemine bağlıdır. Çift-hâne bütün sistemin temel birimi olduğundan kanûnnâmelerde ve tahrîr defterlerinde daima ilkin *çift-resmi*nden söz edilir. Çift-hâne, defterlerde haneyi temsil eden vergi mükellefi aile reisi adına bir (ç) harfi ile tespit olunur ve bu çift-hâne birimini ifade eder. Biz, eski defterlerde "hane-

bâ-çift" tabiriyle bizzat Osmanlı kâtiplerinin bu üniteyi böyle adlandırdıklarını gördük. Bunu araştırmalarımızda *çift-hâne* şeklinde bir terim olarak kabul ettik. Buradaki *çift* aslında *bir çift öküz* demektir. Bir çift öküzün işleyebildiği tarlaların tümü de *çiftlik* adı almaktadır. Bizans İmparatorluğu'nda aynı birime, çoğu zaman çift karşılığı olarak *Zeugarion* (ki bu da Farsça *cuf*, Latince *Jug* terimleri ile aynı köktendir) denir. Bu, toprak olarak değil, bir *çift öküz* olarak kabul edilir ve vergi öküz miktarına göre belirlenir.[15] Bazen *Zeugarion*, çift öküzü değil, bizzat toprağı gösterir. Osmanlılar ise toprağı, yani bir çift öküzün işleyebileceği çiftliği esas alırlar. Fakat çok az da olsa öküzün de vergileme birimi olarak alındığı durumlar vardır.

Hane, köylü ailesidir; daha doğrusu ailenin üretici emek ünitesidir ve bu bakımdan vergilemeye esas sayılmıştır.

Çift-hâne sisteminde belirtilmesi gereken esas nokta şudur: Aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi, *tümü*, bir üretim birimi ve dolayısıyla bir mali birim sayılır. Alınan *çift-resmi*, sadece şahsi (*personal*) vergi değildir. Daha çok, bu birimin vergilendirilmesidir. Başka bir deyimle, *kombine* bir vergidir. Roma İmparatorluğu'nun geç döneminde de *jugum* ve aile, birlikte, *jugum-caput* olarak kabul edilmiştir ve alınan vergi her ikisini kapsayan bir vergidir. Köylü-tarım vergisinin bu *kombine* niteliği anlaşılıncaya kadar Batı tarihçileri iki yüz yıl tartışmışlar; bir kısmı bu vergiyi bir *kişi* veya *ocak vergisi*, bir kısmı ise tümüyle bir *toprak vergisi* saymışlardır. Ancak son zamanlarda bunun *kombine* bir vergi, *jugum-caput ünitesine ait bir vergi* olduğu kesin olarak tespit edilebilmiştir.[16]

Osmanlı çift-hâne vergisi, işte bu kombine verginin bir karşılığından ibarettir. Akdeniz bölgesinde kuru ziraatla hububat ekimi yapan bütün memleketlerde esas tarım ve vergi sistemi daima *çift-hâne sistemi* olarak uygulanmıştır. Ekonomik bakımdan çift-hâne, bir köylü ailesinin geçimini sağladığı ve devlete ait vergileri karşılayan bir artı ürün ürettiği tipik bir üretim birimidir. Bu ünite, imparatorluk bürokrasisinin de titizlikle korumaya çalıştığı bir sosyal ve fiskal ünite olarak kabul edilmiştir. Çift-hâne bu temel karakteriyle kır toplumunun *temel hücresi*dir. Marjinalist okul, aile emeğine dayanan bu üretim örgütünün, insanlığın bulduğu en verimli tarım işletmesi olduğunu

ileri sürer. Chayanov'a göre, bu basit bir tarım tipi olmaktan ziyade gerçekte bir *üretim tarzıdır.* Ona göre bu üretim tarzı Asya'da, bu arada Rusya'da ekonomi ve toplumun tarihî yapısını açıklayan bir üretim tarzı olarak anlaşılmalıdır ve bu itibarla Marksist teoride feodal üretim tarzı gibi, bağımsız kendine özgü, bir üretim tarzı (*mode of production*) olarak benimsenmelidir.

Asya bürokrasileri için ideal ünite, çifte sahip köylü ailesidir. *Bekâr erkek*, defterlerdeki terimi ile *mücerred*, işgücü kısıtlı olduğundan, Çift-hâne sisteminin en aşağı basamağında yer alır. Gerçi kır toplumunda sosyal realite, bürokratların reçetesine uymaz. Bu toplumda *çiftlik* tasarruf eden aileler yanında, tabii ki toprağını kaybetmiş, topraksız veya yeterince toprağı olmayan aileler de vardır. İşte devlet *çift-resmi* sistemi içinde farklı bir statü vererek bunları ayrı kalemlerde toplar ve vergi yükünü bunlar için toprak esasına göre değil, emek kapasitesine göre belirler. Böylece, vergi bakımından biz *ra'iyyet rüsumu* sisteminde şöyle bir kademelendirme görüyoruz: Önce çiftler yani çiftliğe sahip köylü aileleri gelir, sonra bu toprakların yarısı kadar bir araziye sahip *nim-çiftler*, ondan sonra aile emeği esas alınarak belirlenen çiftçiler, yani *bennâkler*, ondan sonra evli olmayan fakat bir gelir kaynağı üreten bekârlar yer alır. Bu sonuncular, *mücerred*, *kara* veya *caba* adıyla anılan köylülerdir. En sonda da kocasının çiftliğini işletebilen dul kadınlar yer alır ki bunlar da *bîve* adıyla aynı sistemde yer alır.

Köylü toplumunu böyle bir şematik vergi sistemi içinde toplayan bu rejim, Osmanlı bürokrasisinin kanûnnâmelerinde ve tahrîr defterlerinde tespit edilmiştir. Çift esasına bağlı *ra'iyyet vergilerini* bundan önceleri *ra'iyyet rüsumu* üzerindeki araştırmalarımızla ortaya koymuştuk.[17] Fakat o zaman bu vergi sisteminde alınan resimlerin, kır sosyal yapısına bağlı bir sistem olduğunu tümüyle gösterememiştik. Bu sistemin sosyo-ekonomik bir yapıya dayandığını ve imparatorluk bürokrasisinin böyle bir sosyal yapıyı bütün toprak ve vergi sisteminin temeli olarak benimsediğini o zaman fark edememiştik. Sonraki araştırmalarımız, bu sistemin kuru ziraata bağlı buğday-arpa tarımı yapan Akdeniz memleketlerinde, tâ eski çağlardan beri imparatorlukların temel *tarım sistemi* olduğunu ortaya koydu.

Öyle görünüyor ki, Roma İmparatorluğu'ndaki *colon*, Galya'daki *mansus*, Bizans İmparatorluğu'ndaki *zeugarion* ve Osmanlı *çift-hânesi*, hepsi daima köylü aile emeğine ve çift öküz-saban teknolojisine dayanan küçük köylü işletmelerini ifade etmektedir.[18] Bu sistemde bütün kır toplumu, çift sahibi olanlar, az toprak sahibi olanlar, topraksızlar, fakir ırgatlar olarak tasnif olunup imparatorluk tahrîr defterlerinde belli bir sisteme göre kayıt ve tespit olunmaktadır. Roma ve Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da kır bölümünde köylü, defterdeki kayıtlarla bir *statü* kazanmaktadır. Yeni bir tahrîre kadar devam eden bu statü, aynı zamanda kır toplumunu sosyal bakımdan biçimlendirmektedir.[19] Başka bir deyişle, imparatorluk bürokrasisi, toprak ve *re'âyâ* köylü üzerinde tahrîr sistemi yoluyla yaptığı kontroller sonucunda bizzat bu toplum düzenini bir dereceye kadar etkilemekte, hatta yaratmış olmaktadır. Böylece, kendiliğinden serbestçe ortaya çıkan bir toplum düzeni yerine, daha ziyade devletin ağır bastığı bir düzen, bir *estate*, *sınıflandırma* düzeni ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber, bu durumu fazla abartmamak gerekir. Zira bürokrasinin yaptığı sınıflandırma kır hayatında kendiliğinden meydana gelen sosyal farklılıkları tamamıyla bertaraf edemez, *fiskal* sistem daha ziyade ona uymaya çalışır.

Devlet *mîrî* arazi ve tahrîr sistemi sayesinde, toprak ve re'âyâ üzerinde sıkı kontrolünü sürdürmekte, çiftliklerin dağılmasını önlemeye çalışmakta, tarlaların bağ bahçe haline gelmesini, büyük ekâbir çiftliklerinin ve plantasyonların ortaya çıkmasını önlemekte, sonuç olarak son derece tutucu bir sosyal düzeni idame ettirmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve başka geleneksel imparatorlukların, değişime ve gelişmeye, yeni ekonomi sistemlerin ortaya çıkışına direnmesinde, durgun (*stagnant*) bir sosyo-ekonomik yapıya bağlı olmasında, mîrî arazi rejimi ve *çift-hâne sistemi* başlıca sorumlu görülmektedir. Fakat unutmayalım ki bu sistem Türkiye'de günümüzde küçük aile işletmelerine dayanan sosyal yapının da tarihî temelidir. Merkezi kontrolün kaybolduğu yerlerde, mesela İran'da, toprak ve köylü küçük feodal bir grubun kontrolü altına düştüğü halde, Osmanlı Devleti'nde böyle bir gelişme büyük ölçüde önlenebilmiştir. On sekizinci yüzyılın *mâlikâne-mukâta'a* sisteminde bile, devlet toprak üzerinde *rakabe* hak-

kını koruyabilmiştir. Mülkün vakıf haline getirildiği durumlarda bile devlet toprak ve re'âyâ üzerinde kontrol hakkından vazgeçmemiştir.[20] Âyânların kontrolleri altına geçen köyler ve büyük çiftlikler tekrar devlet müsadereleri sonunda mîrîye geçmiştir. Bir cümleyle, merkezi devletle eyaletlerde toprak ve köylü emeğini kontrolü altına geçirmeye çalışan "kudret sahipleri" arasında her dönemde görülen savaş, hiçbir zaman kişilerin üstünlüğü ile bitmemiştir. Marksist yoruma göre, bu savaşın asıl konusu, doğrudan üretici olan köylü re'âyânın artı-ürünü üzerine olup toprağın esas mülkiyeti üzerinde değildir.

Burada sorun, bu artı-ürünü seçkin sınıf içinde hangi grubun ele geçireceği sorunuydu. İmparatorluk düzeni, genel kanûnlar çerçevesinde hareket ettiğinden, daima küçük köylünün koruyucusu olarak ortaya çıkmış; ekâbirin, kudret sahiplerinin, *tekâlif-i şakka* veya angaryalar yoluyla kontrolsüz sömürüsünü önlemeye çalışmıştır. Bu bakımdan da, imparatorluk merkezi idaresi ile küçük köylü arasında bir güven ve bunu ifade eden bir imparatorluk "adâlet" ideolojisi ortaya çıkmıştır. Bu ideolojiyi *adâletnâmeler* çerçevesinde başka bir yerde uzun uzadıya anlatmaya çalıştık.[21] Bu ideoloji sayesinde, Tuna üzerinde Sırp çiftçisi veya Amasya köyündeki Türk köylüsü, yerel haksızlıklara karşı daima Çarigrad'da, *Dersaadet*'te oturan padişahın himayesini aramıştır. Devletin fiskal çıkarları, belli bir *sosyal adâlet* ve *din u devlet* ideolojisi ile politik bir sistem halinde örgütlenmiş, merkezde uzman bir *küttâb* sınıfı, gelişmiş bir *tahrîr* ve *defterhâne* arşivi ile ayrıntılı bir defter tutma sistemi sayesinde çift-hâne sistemini başarı ile uygulamıştır.

Tabii sistem realitede bürokrasinin istediği gibi pürüzsüz işlememiştir. İmparatorluk kanûnlarında ve defterlerde ifadesini bulan ideal düzen ile kır toplumunda gerçek gelişmeler arasında bazen esaslı farklar ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. İmparatorluk bürokrasisi, bu çatışmaları gidermek için durmaksızın yeni kanûnlar çıkarma gereğini duymuştur. Gerçek durumları incelemek için az kullanılmış olmakla beraber elimizde tahrîr defterleri gibi zengin ve ayrıntılı bir kaynak vardır.[22] Bu da köy kadı sicilleri ve terekeleridir. Her kaza dairesi, kadının hükmü altında 40, 50, bazen 300 kadar köyü toplamaktadır. Bu köylerde ortaya çıkan hukukî sorunlar, o şehir veya kasaba kadısının

mahkemesine gelir. Öyle anlaşılıyor ki, kadı bu köy davaları için çoğu zaman bir nâib atamaktadır. Şer'iyye sicilleri arasında, köy sorunlarını kapsayan özel sicil defterleri, bu arada ölenlerin terekelerindeki eşyayı kıymetleri ile tespit eden tereke defterleri, köy sosyal ve ekonomik hayatı üzerinde başka hiçbir kaynakta bulamadığımız ayrıntıları içermektedir. Şimdiye kadar Ronald Jennings ve Suraiya Faroqhi bize bu çeşit sicillerden yararlanarak bazı araştırmalar sunmuşlardır.

Burada *Belgeler* dergisinde (c. X, XIII, XV) yayınladığımız kadı sicillerinden çıkardığımız bazı dikkati çeken durumları söz konusu edeceğiz. Başlamadan hatırda tutmak gerekir ki, bu köyler şehir ve kasabalara yakın köyler olduğundan özel koşullar altındadır. Bu yüzden bunlar üzerinde yapılan genelleştirmelerde daima dikkatli olmak gerekmektedir. Mesela bu köylerde birçok çiftlik ve *mezra'a* satışlarına bakarak belli bir dönemde mîrî arazinin geniş ölçüde özel mülkiyete geçtiğine dair genellemeler yapılmıştır. Bu satışlar çoğu tasarruf hakkının satışından ibaret ferağlardır veya *mukâta'alı arazi* satışları, daha doğrusu kiralamalarıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli bölgelerde çeşitli köy tipleri vardır. Fizikî ve etnik şartlar, yerleşim şartları, kültür, politik-askerî faktörler köylerin büyüklüğünü, nüfusunu, yerleşim modelini ve ekonomik faaliyetleri belirler. İmparatorluk ölçüsünde bir Osmanlı köy tipinden söz etmek tabii olası değildir. Bununla beraber, hiç olmazsa imparatorluğun çekirdek bölgesinde, yani Anadolu ve Rumeli'de, Osmanlı toprak ve vergi kanûnlarının etkisi altında, köy yerleşmelerinin özel bir karakter kazanmış olmasından ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'na özgü belli bir köy tipinden söz edebiliriz. Osmanlı kanûnlarının köyün yapısı ile ilgili özellikleri ve etkileri başlıca şu şekilde özetlenebilir:

1. Köylünün Yer Değiştirmesi

Köylünün toprağa bağlılık prensibine rağmen kolaylıkla yer değiştirmesi, toprağını bırakıp *çift-bozan* olması genel bir olaydır. Osmanlı kanûnları bunu önlemek için kaçak köylüyü 10 veya 15 yıl bir zaman içinde yazılı olduğu köye geri getirme yetkisini sipâhiye bağışlamıştır. Bizzat böyle bir kanûnun çıkmış olması, köylünün yer değiştirmesin-

deki kolaylığa bağlanabilir. Bu kolaylık, köylünün toprağın maliki olmamasından ileri gelir. Doğal sebeplerle yani çölleşme, verimliliğini yitirme gibi sebeplerle yahut yol üzeri olması, devletin *avârız sistemi* içinde fazla hizmetler yüklemesi ve özellikle ağır vergiler koyması yüzünden köylü, toptan köyünü terk edip başka taraflara göçer. Yahut başka önemli bir etken olarak vakıfların köylüyü daha iyi koruma imkânları dolayısıyla köylü, vakıf köylerine gider. Doğal olarak köylü, yaşamı için daha iyi, daha garantili şartlar arar. Tahrîr defterlerinde köylünün bırakıp gittiği *mezra'a* adı altında kayıtlı köyler hayret edilecek kadar çoktur. Birçok sancaklarda bu gibi *mezra'a*ların sayısı köy sayısı kadardır.

Bununla beraber biliyoruz ki, *mezra'a*lar yalnız terk edilmiş eski köylerden ibaret değildir. Bir köy, nüfus artışı dolayısıyla yakınındaki ormanı veya boz araziyi tarıma açar ve yeni bir tahrîrle bunu *mukâta'alı arazi* biçiminde devletten kiralar. Böylece ortaya çıkan bu gibi topraklar da defterlerde *mezra'a* adıyla kaydolunur. Bu *mezra'a*lar üzerinde geçici yerleşmeler, birkaç haneden ibaret devamlı yerleşimler haline gelebilir. İşte bu gibi arazi de daima *mezra'a* adı altında anılır. On altıncı yüzyıldaki gelişme çağında, *mezra'a*ların çoğu böyle ortaya çıkmış görünmektedir. Fakat sonraları genellikle ağır vergi yükünden kurtulmak için köylünün kısmen veya tamamen köyünü bırakıp kaçtığına dair birçok örnek biliyoruz. Köylünün toprağın sadece bir kiracısı olması, toprağı terk etmekle kaybının ağır olmaması –*tapu-resmi* ve oğulların toprak tasarruf hakkını kaybetmesi– olgusu, Osmanlı köylüsünün yer değiştirmede aşırı hareketliliğini açıklayan başlıca bir faktör sayılabilir. Kaçmalar bireysel kaldığı takdirde, köylerde *hâlî çiftlikler* ortaya çıkar; sipâhi bunları tapuya alacak köylü aileleri bulamaz. Hâlî çiftliklerin artışını biz, köyün ekonomik bakımdan kötüye gidişinin bir göstergesi olarak kabul edebiliriz. Bir bölgede yeni tahrîrlerde *hâlî çiftliklerin* artmasını, orada köylüyü etkileyen olumsuz faktörlerin artışı ile açıklamak olasıdır. Şu halde, *hâlî çiftlikler* ve *mezra'a*lar üzerinde istatistik veriler, Osmanlı köy yapısı araştırmaları bakımından son derece önemli bir konudur. Böylece devletin güttüğü vergi politikası ve politik faktörler, köyün varlığı ve köydeki değişimler için temelli bir faktör olabilmektedir.

2. Özel Karakter Kazanan Köyler

Bu arada Osmanlı Devleti'nin yalnız tarla arazisini değil, emeği de kontrol altına alan devletçi-*patrimonial* karakteri, birtakım köylerin özel bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Bunun en göze çarpan örneği *derbentçi*, *küreci* (madenci) ve *çeltükci* köylerinde görülür. Dağ geçitlerinde koruma hizmetine ayrılmış veya maden işçiliği ve pirinç tarımı yapmaya mecbur edilmiş köyler, böylece ekonomik ve sosyal bakımdan tamamıyla farklılaşmışlardır.

3. Ortaklaşa ve Cemaat Anlayışı

Osmanlı köyü, hiçbir zaman toprağın ortak (*communal*) tasarrufuna bağlı köy tipini temsil etmemiştir. Gerçi göçebelerin ve göçmenlerin yerleşmesinde toprağın ortak mülkiyeti ve tarım topraklarının periyodik parsellenmesi görülür. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda tipik köy, *mîrî* arazide ra'iyyet çiftliklerinde yerleşmiş ve çiftliği babadan oğula bırakan bağımsız köylü ailelerinden meydana gelmiştir. Başka bir deyişle, *çift-hâne sistemi* Osmanlı köyünün ana sosyal yapısını belirlemiştir. Köy cemaatinin ortak tasarrufları yani ortak merası, ortak ormanı, ortaklaşa kullanılan çayırı, harman yeri, mezarlığı ve suyu ortaklaşa bir köy tasarrufunu ifade etmekle beraber hiçbir zaman bir *communal* köy tipinden söz etmemize imkân vermez. Bazı konularda köy halkının birbirinin işini toplu halde görmesi, yani imece usulünü de *communal* köy tipi için bir örnek olarak alamayız. Ortaklaşa kullanılan varlıklar içinde otlak yeri için köyün göçebelerle veya komşu köylerle mücadelesi köylerin tarihinde önemli bir yer tutar. Devlet esasen otlak bahsinde belli otlakları belli köylere ayırarak köyler arasındaki çatışmaları en aza indirmeye çalışmıştır. Köyler arasında sınır tayini kadılar aracılığıyla yapılır; sınırlar bir hüccetle tespit edilirdi.

G. Ostrogorsky'nin ve H. Stahl'ın Osmanlı döneminden önce Balkanlar'da bir *communal* köyden toprak tasarrufundan söz etmeleri, bugünkü araştırmalar karşısında terk edilen bir görüş olarak kalmıştır.[23] Herhâlde Osmanlılar döneminde Balkanlar'da böyle köy cemaatlerine (*communities*) rastlanmaz.

Bazı vergilerin köyün ortaklaşa sorumluluğunu gerektirdiğini ayrıca tartışmak gerekir. Örneğin, *avarız* ve *cizye* vergilerinin toplanmasında, özellikle 16. yüzyıldan sonra köyün bir cemaat olarak tayin edilen meblağdan toptan sorumlu tutulduğunu biliyoruz. Bunun gibi, Osmanlı ceza hukukunun, katil ve hırsızlık olaylarında bütün bir köy halkını sorumlu tuttuğu da bilinir. Bu durumlar köyün cemaat karakterini kuvvetlendirmekle beraber sosyal yapısını esaslı olarak değiştirecek nitelikte değildir. Özetle, Osmanlı köyü, tarlaları, otlağı ve çayırı sınırlandırılmış, defterlerde ve kadı hüccetlerinde *territorial* varlığı tespit edilmiş idarî bir birimdir; sipâhilerin birbiri karşısında veya diğer idarî birimler, örneğin vakıflar karşısında haklarını belirleyen bir birimdir. Köyün maddi çıkarları ve tasarrufları bakımından sosyal ekonomik cemaat karakteri yanında, bu idarî birliğini de vurgulamak gerekir. Fakat bütün bu *community* vasıfları yanında Osmanlı köyü, esas sosyo-ekonomik yapısı bakımından, ra'iyyet çiftlikleri üzerinde bağımsız üretim yapan Çift-hânelerden oluşmuş bir köy toplumudur. Bu cemaat içinde, çiftlerin ve ailelerin bağımsızlığı esastır. Başka bir deyişle, Osmanlı mîrî toprak rejimi ve Çift-hâne sistemi, Osmanlı köyünde belli bir sosyoekonomik yapıyı devam ettirmeye çalışmış ve birçok bölgede belli karakterler taşıyan bir köy tipi hâkim olmuştur, denebilir.

Sipâhi ve Köylü

Köy sicillerinde, sipâhi ve köylü ilişkileri üzerinde aydınlatıcı belgeler vardır. Köyde sipâhinin sorumlulukları, başlıca, Çift-hâne sistemini korumaya yönelik kanûnları uygulamak ve devamlı kontrol sağlamaktır.[24] İncelediğim belgeler, 1500-1600 yıllarını kapsar. Terekelerde hiçbir zaman hububat tarımı yapılan tarlalar miras bölüşümüne konu olmamıştır. Toprak olarak vârisler arasında paylaşılan, yalnız bahçe ve bağlardır. Bununla birlikte, Osmanlı arazi hukuku bir ra'iyyete tarlasını veya çiftliğini *ferağ* (*transfer*) hakkını tanır. *Ferağ* ancak sipâhinin izni ile olabilir. İhtiyar bir köylü kendi hayatında yetişkin oğullarına veya bir yabancıya tapulu toprağını *ferağ* edebilir. Bu *ferağ* işlemine kadı sicillerinde satma, *ba'y u şirâ* tabiri kullanılması

birçok araştırmacıyı yanlış yorumlara ve genellemelere sürüklemiştir. Ferağda köylü verdiği *tapu-resmin*e karşılık, devralan taraftan bir miktar para alır. Sipâhi de izin verdiği için kanûnda olmasa bile, bir para kabul eder. Böylece, *mîrî* çiftliklerin bu yolla geniş ölçüde bir alışveriş konusu haline geldiğini görüyoruz. Kadı sicillerinde pek çok *ferağ*-satış işlemi bulmaktayız.

Köy sicillerinde şu olayı da sık sık görmekteyiz: sipâhiler, tapulu toprakları köylü elinden almak için genel bir eğilim içindedirler. Bunun nedeni, toprağı başka birisinin tasarrufuna tapuyla verirken onlardan yeniden *tapu-resmi* almak suretiyle gelir kaynağı sağlamalarıdır. Sicillerde yetim çocukların veya hisse sahiplerinin bu yüzden haklarını kaybettiklerini ve kadı mahkemesine başvurduklarını görmekteyiz.

Köylü ve sipâhi arasındaki diğer çatışma konuları kanûnnâmelerde yer almıştır. Mesela sipâhinin kendisine ait tahıl öşrünü, en iyi para getiren uzakça pazarlara zorla köylüye taşıtması; her gelen sipâhinin kendisi için köylüyü ev veya ambar yapmaya zorlaması ve bunun gibi başka hizmetler. Sipâhilerin başvurduğu en yaygın ve köylü için en ağır yolsuzluklardan biri, kanûnun yasakladığı eski bir angaryayı veya yerel vergiyi, eski âdet diye yeniden canlandırmaları ve köylüden istemeleridir. Defterde vergi yazılmayan otlak ve çayırlardan sipâhinin resim almaya kalkışması da, yaygın yolsuzlukları arasındadır. Ancak yeni bir tahrîr bu gibi yeni gelir kaynaklarını kanûnlaştırır. Özetle, köyde sipâhinin köylüyü koruma ödevi yanında, onu köylü ile çatışma haline koyan birçok konu vardır. Sipâhi ile köylü arasında en önemli çatışma konusu sipâhinin köylü emeğini sömürmeye çalışmasıdır. Osmanlı rejiminin en belirgin karakterlerinden biri, bu gibi fazladan hizmet angaryalarını önlemektir. Sipâhinin kendi hâssa toprağında, re'âyâyı kanûnda belirlenenden daha çok kullanmaya kalkışması, köylüye hayvanı ve arabası ile taşıma angaryaları yüklemesi en çok rastlanan hususlardır. Fakat köylü buna karşı yerel kadı mahkemesine, önemli durumlarda doğrudan doğruya sultana başvurmak, şikâyette bulunmak hakkına sahiptir.

Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih Sultan Mehmed'in Kanûnları

Dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru büyük İslâm ulemâsı içtihat kapısının kapanmış olduğunu ilan etmişlerdi.[1] İslâmiyet gerek kamu hayatını gerek bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve dinî temellere dayanan bir tek kanûn tanıyordu, o da *şerîat* idi.[2] Bir Müslüman hükümdar, halife olsun sultan olsun, kanûn koyucu sıfatını takınamazdı. O ancak İslâm kanûnunun yani *şerîat*ın koruyucusu ve uygulanmasının gözetimcisiydi. Dinî ilimlerde yeterliliği yoksa *şerîat* üzerinde herhangi bir surette kişisel yorumda bulunma yetkisine sahip değildi. İşte bu esaslar İslâm fıkhında tartışmasız biçimde yerleşmiş bulunuyordu.[3] Bundan dolayı da Osmanlı Devleti'nin bir İslâm devleti olarak teoride *şerîat*tan başka bir kanûnu olmaması gerekirdi.

Gerçekte ise tamamıyla özel koşullar altında gelişen Osmanlı Devleti, *şerîat*ı aşan bir hukuk düzeni geliştirmiştir. Buna imkân veren prensip ise *örf* yani hükümdarın sırf *kendi iradesine dayanarak şerîatın kapsamı dışında kalan alanlarda devlet kanûnu koyma* yetkisidir.[4] Bu da, doğrudan doğruya hükümdarın devlet içinde tam anlamıyla mutlak bir mevki kazanması, devlet çıkarlarının ve bürokrasinin her şeyin üzerinde sayılması sayesinde gerçekleşebilmiştir. İslâm devletinde bu evreye, daha Osmanlılardan önce kurulmuş olan Müslüman-Türk

devletleri aracılığıyla erişilmiş bulunuyordu. *Şerîat* yanında kanûn ve örf, yani sırf hükümdarın iradesinden doğan ayrı bir hukuk düzeni prensibi, Osmanlılardan önceki Türk-İslâm devletlerinde tamamıyla yerleşmişti. Mesela Hindistan'daki Türk Delhi sultanları (1206-1412) *şerîat* yanında *zavâbit* denilen devlet kanûnları çıkarmışlardır. Aşağıda ilkin örfü tanımlamaya çalışacak, sonra bunun Türk devlet geleneğine nasıl bağlı olduğunu inceleyeceğiz.

İslâm Fıkhında Örfün Mahiyeti

İlkin belirtmek gerekir ki, bugün anladığımız gibi *örf ve âdet* manasında *örf*, Osmanlılarda daha ziyade *örf-i ma'rûf* veya sadece *âdet* tabiriyle gösterilmiştir.[5] *Örf* tabiri (bazan *örf-i sultânî* şeklinde) hükümdarın, toplumun yararı için *şerîat*ın dışında sırf kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanûnları gösterir.[6] Fâtih devrinin idare adamı ve müverrihi Tursun Beg'e göre, *nizâm-i âlem* için akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizâma "siyâset-i sultânî ve yasag-i pâdişâhî derler ki, urefâmızca ona örf derler."[7] Osmanlılar doğrudan doğruya devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenleri, genel *ehl-i örf* tabiri altında toplarlardı. *Kadı*nın kararlarını ancak *ehl-i örf* icra mevkiine koyabilirdi. Burada *örf* tabiri açıkça siyasî otorite ve icra fikrini ifade eder.

Diğer taraftan birçok İslâm müellifleri, *örf* kelimesini *âdet* anlamında kullanmışlardır. Zira *örf-i sultânî* ile *örf ü âdât* arasında yakın bir ilişki vardır; sultan doğrudan doğruya kendi otoritesine dayanarak örfî kanûnlar koyabildiği gibi *örf ü âdât*ı kendi iradesini katarak kanûn haline getirebilir. Başka bir deyişle, örfî kanûnların çoğunun kökeni *örf ü âdât*tan ibarettir. Dikkat edilirse bu son halde dahi, sultanın kanûn koyan bağımsız iradesi esas unsurdur.

İbn Haldûn da dahil olarak bir kısım ulemâ, ayrı bir örfî hukukun varlığını meşrû saymazlar. Onlara göre, dört mezhep *şerîat*a kesin şeklini vermiştir.[8] Her şey *şerîat* içinde çözümlenmelidir ve çözümlenebilir. Buna karşı bir kısım ulemâya göre örf prensibi, *şerîat*ın dışında kalan sorunlarda ve *şerîat*ın tanıdığı câiz derecesindeki işlerde uygulanabilir. *Şerîat*ın dört kökü (*usûlü'l-fıkh*) yani Kur'an, *sünnet*, *icma'*

ve *kıyâs* yanında, beşinci bir kaynak olarak *örf*ü kabul eden ulemâ vardır.[9] Hatta bazı fakîhler, *kıyâs* yoluyla konan kanûnlara örfü tercih mümkün olduğunu beyan etmişlerdir.[10] *Örfî* bir hüküm, *kıyâsî* bir hükmü geride bırakabilir. Fakat *nâss*ı (Kur'an, *hadîs* ve *icma'*ı) aşamaz. Onlara aykırı olamaz. Daha ileri gidenler, *örf*ü, *icma'*ın kapsamı içine alırlar. Zira *örf*, Kur'an ve sünnete aykırı olmamak şartıyla bir İslâm topluluğunun takip ettiği ve ulemânın onayladığı bir kural olunca *icma'* sayılır. Bazıları, *şerîat*a aykırı olmayan her *âdet*i kabule yatkındır. Buna karşı bazıları ancak mutlak zaruret doğması halinde bunu câiz görür.[11]

Genellikle fakîhler için *örf*ü meşrû gösteren esaslar, *İslâm cemaatinin hayrı* ve *selameti* ile *adâlet* prensibidir.[12] Moğol yasasının İslâm cemaati üzerinde uygulanmasını meşru göstermek için de adâlet yani zayıfın kuvvetiyle karşı korunması esası ortaya sürülmüştür.[13]

Pîr Mehmed'in, "Ra'iyyet babasının kaçtığı toprağa geri getirilebilir mi" meselesine dair şu fetvası dikkate değer: "Gerçi şer'î maslahat değildir, lâkin 'koyun kimin ise kuzu dahi onundur' deyû şâyi' ancak bu makûlede ulû'l-emre mürâca'at olunur, nice me'mûr ise olur, nizâm-i memleket için olan emr-i 'âlîye ita'at vâcibdir". Burada örfün unsurları açık biçimde saptanmıştır: 1. Şerîat dışı bir durum; 2. Buna dair yaygın bir âdetin veya *kıyâs*a esas olacak genel bir anlayışın varlığı; 3. Hükümdarın iradesi (*emr-i 'âlî*); 4. Genel düzenin bunu gerektirmesi.

Türkler ve Örfî Hukuk

İslâm hukuk tarihinde örfün önem kazanarak yeni bir devir açması Müslüman-Türk devletlerinin kuruluşu ile aynı zamana rastlar. Barthold, Becker, Gibb ve Köprülü başta olmak üzere âlimler, Müslüman-Türk devletlerinin kurulmasıyla, İslâm devlet anlayışı ve devlet hukuku alanında esaslı bir değişiklik yaşandığını kabul ederler. İslâm devletinin dinî-siyasî ümmet anlayışı karşısında, Türk-Müslüman ve sonra Moğol devletlerinde devlet, siyasî ve icraî bir güç odağı olarak mutlak ve üstün bir nitelik kazandı, yalnızca devletin yararıyla gereksinimlerini göz önünde tutan bir örfî hukuk anlayışı üstün geldi.

Daha önce 9. yüzyılda İran'da yükselen İranî hanedânlar, özellikle Buveyhîler, eski İran mutlak hükümdar *şehinşah* idealini, İslâmî hilâfet esası yerine koymuşlardı. Siyâsetnâme literatürü bu geleneği kuvvetle yaymış ve bürokrasinin elkitabı haline gelmişti. Bu gelişme, klâsik hilâfet kavramını yeni bir şekle soktu. *Râhatu's-Sudûr*'daki (yazılışı 1203) meşhur parça bu yeni anlayışı açık biçimde ifade etmektedir: "İmâmın vazifesi hutbe ve dua ile meşgul olmak [...] padişahlığı [hâkimiyeti] sultanlara havale etmek ve dünyevî saltanatı onların eline bırakmaktır."[14]

H.A.R. Gibb, bunu başlıca eski İran devlet geleneğinin Türk egemenliği döneminde canlanışı şeklinde açıklamaya çalışır.[15] Fikrimizce, bunda Türk devlet anlayışı esaslı rol oynamıştır. Zira İslâm âlemine hâkim bir unsur olarak girip yerleşen Türkler, Orta Asya'dan eski ve değişmez bir devlet anlayışı ve belli yönetim gelenekleriyle geliyorlardı. Bu konulardaki anlayışları, hâkim sınıfın, beylerin ve Türkmen-Oğuz gruplarının taassupla bağlı kaldıkları kökleşmiş âdetler ve inançlar niteliğindeydi.[16] Bundan dolayıdır ki biz, birçok teşkilât esasını yahut egemenlik kavramını ve ona bağlı uygulamaları, bir yandan Kuzey Hindistan'da, diğer yandan Kuzey Karadeniz bölgesinde ve Yakındoğu'da birbirinden yüzyıllarca ara ile kurulmuş olan Türk devletlerinde aynen bulmaktayız.[17] Müslüman-Türk hükümdarının İslâm hilâfet anlayışı karşısında temsil ettiği durumu, en iyi Selçuklu sultanlarının halifelerle kurdukları ilişkinin biçimi ortaya koymaktadır. 1055'te Bağdad'a giren Tugrul Beg'e, halife tarafından bütün İslâm ülkeleri üzerinde hâkimiyet resmen devredilmişti. Ondan sonra gelen sultanlar bu hâkimiyeti kimseyle paylaşmak niyetinde olmadıklarını gösterdiler.[18]

Türk hükümdarı kendi iktidarına ortak veya onun üstünde bir otorite tanımayan mutlak karakterini daima korumuştur. "İslâm dinine en fazla riayetkâr sayılan Türk hükümdarları bile devlet otoritesini her şeyin fevkinde tutmuşlardır."[19]

Türk devlet anlayışı hakkında en mühim kaynağımız şüphesiz Orhun Kitâbeleri'dir. Orada hâkimiyeti Tanrı'dan alan hakan, hâkimiyet ve bağımsızlığı başlıca *töre koymak* şeklinde anlar görünmektedir: "İnsanoğulları üzerine atam Bumin Kağan, İstemi Kağan tahta

oturmuş, oturarak Türk milletinin ülkesini, türesini idare edivermiş, tanzim edivermiş (*Türk budunun ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş*).[20] Devletin varlığı, töre koyan hakanlarla sürer. Orta Asya Moğol ve Türk kavimlerine dayanarak Mete veya Bumin Kağan gibi bir cihan imparatorluğu kurmuş olan Temuçin de *Çingis Han*, yani cihan imparatoru ilan edildiği zaman *Yasa*'yı ilan etmişti.[21] Bu iki olay aynı tarihe (1206) rastlar. O torunlarına, cihan hâkimiyeti ellerinde kalsın istiyorlarsa, *Yasa*'dan asla ayrılmamalarını vasiyet etmişti. Bununla beraber *Yasa* hükümleri hanların kendi iradeleriyle çıkardıkları yeni kanûnlarla (*bilig*) tamamlanmıştır. *Yasa*'nın kökeni şüphesiz steplerdeki Türk-Moğol kavimlerinin gelenekleri ve eski devlet prensipleri olmakla beraber (Barthold, Vladimirtsov ve Z.V. Togan'ın fikirleri budur), Vernadski'nin kuvvetle belirttiği gibi, Cengiz Han bunların da üzerinde yeni bir hanlık hukuku kurma düşüncesiyle *Yasa*'sını koymuştur.[22] Z.V. Togan'a göre, Orta Asya'da Türk ve Moğol kavimleri arasında Mete'den Timur'a kadar binlerce yıl, esas hatları aynı kalmış bir *Töre* mevcut olmuştur.[23] Bu *Töre* veya *Yasa*, devlet teşkilâtının ve hanlık hâkimiyetinin temelini oluşturmuş, bunun yanı sıra devlete bağlı kavimlerin gündelik işlerini düzenleyerek idare eden yerel kanûnlara da, hanlık hukuku ile çatışmadıkları ölçüde izin verilmiştir. Bu varsayımın büyük bir gerçek payı sakladığına şüphe yoktur. Müslüman olan Cengiz Han oğulları dahi, bilhassa devlet idaresinde *Yasa* esaslarına titizlikle sadık kalmışlardır. *Yasa*'nın bir nüshası, İran'da hüküm süren Cengiz Han oğulları tarafından özel bir hazinede büyük bir saygıyla saklanırdı.[24] "Altınordu hanlarından Müslüman olan Berke [Baraka], Mısır ve Suriye'deki üstün nüfuzu sayesinde, orada Yasa'nın devlet hâkimiyetiyle ilgili alanlarda hâkim olmasını sağlamıştır" gözlemi Makrîzî tarafından ifade olunmuştur.[25] Bu devirde Yakındoğu'da *Yasa* ile *Şerîat* arasında rekabet aynı zamanda ulemâ ile beyler arasında bir rekabet halini almıştır. Yasa'ya çok bağlı olan Timur'un torunu Ulug Bey'in katlinde şerîatçı ulemânın rol oynadığı ileri sürülmüştür.[26] 14.-15. yüzyılda şerîatın her taraftaki kuvvetli tepkisine rağmen (örnek olarak Kadı Burhaneddin hatırlanabilir), Anadolu'da, bilhassa Orta Asya geleneklerine bağlı kalmış olan *uc* Türkmen devletlerinde (bu arada Osmanlı Devleti'nde de) İlhanlı

Devleti örneği, hukuk ve idare alanında kuvvetli ve sürekli bir etki yaratmıştır. On dördüncü yüzyılın sonlarında Germiyan bölgesinde, yani *uc*larda yetişmiş Türk şairi Ahmedî'nin, Yasa'yı ve Moğol idaresini öven mısraları bilinmektedir.[27] Onun özellikle adâlet esasını –tıpkı Makrîzî'de görüldüğü gibi– Yasa'nın hâkimiyetini meşru gösteren bir kanıt olarak ele aldığını belirtmek gerekir. Hükümdarın sırf kendi iradesiyle koyduğu kanûnlar, İlhanlılardan sonra gerek Osmanlılarda gerek Doğu Anadolu ve İran'da kurulan Türkmen devletlerinde (mesela Akkoyunlular) *Yasa* veya *yasaknâme* adı altında toplanacaktır.[28] Keza Timur'a atfolunan *Tüzükât*'ta Yasa ruhu hâkimdir.

Bütün bu devletlerde, devlet idaresinde ve askerî sınıf arasında geçerli olan örfî hukukla, halkın gündelik işlerine (sözleşmeler, aile hukuku) uygulanan *şerîat* arasındaki ayrılığı en açık şekilde gösteren kurum, *kadıaskerlik* (kadıleşkerlik) ve *yargucılık* kurumudur. Harezm'de, İran'da, Irak'ta kadıların *şer'î* mahkemeleri yanında *yargu* (yargı) mahkemeleri yer almıştı.[29] Anadolu Selçukluları'nda *kadıaskerlik* kurumu vardı. 1357'de Bağdad'da bir câmi kitâbesinde şer'î kazâ ile yargucıların kazâsının (adlî yetkisinin) ayırt edilmiş olduğunu bilmekteyiz.[30] Osmanlılarda devlete mensup unsurlar (askerî sınıf) için öncelikli adlî makam *kadıaskerlik* olacaktır. Askerinin suçları veya miras taksimi vb yerel şer'î mahkemelerce değil, kadıasker tarafından görülmekteydi. Devlet hukuku ile şerîat arasında ayrılık, Osmanlı Devleti'nde, yukarıda açıklamaya çalıştığımız geleneğin bir devamı olarak şüpheye yer bırakmayacak biçimde ve bazen en ileri şekillerinde geçerli olmuştur. Aşağıda bunu göstermeye çalışacağız ve Osmanlı hukukunun Fâtih Sultah Mehmed'e kadar gelişimine bir göz atacağız.

Fâtih Sultan Mehmed Dönemine Kadar Örfî Hukuk

Eski Osmanlı rivâyetinde maliye ve timar sistemine dair Osman Gazî'nin bazı kanûnlar koyduğu nakledilirse de bu rivâyetin güvenilir olmadığını belirtmeye gerek yoktur.[31] Yine Osman Gazî zamanına atfolunan bir olay, genellikle *şerîat* ile örf arasındaki çatışma hakkında

kayda değer. Pazar bacı alınması hakkında bir teklif karşısında Osman Gazî sorar: "Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendileri mi ettiler, der. Bir kişi eydür: Türedir Hânım, ezelden kalmıştır" Osman Gazî onu şiddetle azarlar. Fakat "Pazar beylerine âdettir" diye izah ederler, o zaman kabul eder ve örfî olan bac kanûnunu koyar.[32]

Orhan Bey zamanında Orta Anadolu hâlâ doğrudan doğruya İlhanlılara bağlı bulunuyor ve Orhan'ın ülkesi İlhanlı hazinesine vergi ödeyen serhad vilâyetleri (*ucât*) arasında sayılıyordu.[33] Z.V. Togan'a göre "Orhan Bey'in bildiği devlet nizâmı ve kanûnu ancak türe ve yasaktır. Devletin esası şerîat değil, yasaktır".[34] On altıncı yüzyıla ait Hüdavendigâr sancağı evkaf-i selâtin defterinde[35] Orhan devrinde yapılmış birçok evkaf ve temliklere ait kayıtlar açıkça göstermektedir ki, Z.V. Togan'ın bu hükmü biraz abartılıdır. Orhan'ın oldukça gelişkin olan bir merkezi idare aygıtı ve orada şer'î kurallara göre belgeler düzenleyen bürokratları vardı (mesela 1324 tarihli Farsça Mekece tevliyet belgesi). İlk vezirler ulemâdandı. Bu devre ait vakıf ve temlik belgelerinin içeriklerinden de örfî vergi esaslarının daha bu devirde yerleşmiş bulunduğu gerçeği de ortaya çıkmaktadır. 1366 tarihinde Murad Bey, Ahî Musa'ya verdiği vakıf berâtında[36] onu "cemî' avâriz-i dîvânîden ve tekâlîf-i örfîden, ulakdan ve sekbandan ve cerahordan ve nâibden ve salgundan muâf ve müsellem" tutmaktadır. Burada sayılan vergi şekilleri ve hizmetler, tamamıyla örfî hukuka aittir yani örfî kanûnlara dayanır. Şunu da işaret etmek lazımdır ki, bu belgede ve başka temliknâmelerde verilmiş olan muâfiyetler, şekil ve içerik bakımından eski Türk-Moğol *tarhanlık* kurumuyla ilgilidir.[37]

I. Bayezid devrinde (1389-1403) Toroslar'dan Tuna'ya kadar uzanan ilk Osmanlı merkezî imparatorluğu kuruldu. Osmanlı sultanı bu devirde dahi Arap kaynaklarında "Ucların hükümdarı" (*sâhibü'l-ucât*) sıfatıyla anılırsa da, o büyük bir İslâm imparatorluğun sahibi olarak kanûn koyma ve teşkilâtlandırma alanında yeni bir aşamanın temsilcisidir. Eski Osmanlı rivâyeti (*Anonim Tevârîh*)[38] onun dönemini, ulemâ-bürokrat Çandarlı Ali Paşa eliyle merkezî hazineyi takviye, yeni vergiler koyma, defter ve tahrîr usullerinin yerleştirilip uygulanması, kadılık kurumunda ıslâhat vb. birçok yeniliğin başladığı bir devir olarak anlatır. Bu bürokratik genişlemeyle birlikte şerîatın

çiğnenmiş olduğu iddiası, bütün şikâyetlerin ortak savı halini almıştır. Oysa bunların yanı sıra, daha yaşadığı dönemde Mısır ulemâsı tarafından büyük saygıyla anılan meşhur Osmanlı âlimi Mehmed Fenârî, şerîatın temsilcisi sıfatıyla I. Bayezid zamanında devlet işlerinde nüfuz sahibi olmuştur. Keza *Câmi'u'l-Fusûleyn* adlı eseri yüzyıllarca kullanılan ünlü fıkıh âlimi, mistik ve ihtilalci Şeyh Bedreddin Mahmûd da aynı dönemde yetişmiştir. Yıldırım Bayezid'in, bir hukuk meselesi üzerinde kendi kendine hüküm vermeye kalkışması karşısında Mehmed Fenârî'nin itiraz ettiğine dair nakledilen rivâyet burada kayda değer.[39] Diğer taraftan Bayezid'in kanûn koyma ve bu yeni nizâmlar getirme alanındaki faaliyetlerini, bu döneme dayanan resmî belgelerle de doğrulayabiliyoruz. Mesela Osmanlı merkezi idaresine, örfî vergiler ve toprak tasarrufu hukukuna esas olarak tahrîr sistemi hakkında en eski kayıtlar Yıldırım Bayezid devrine aittir. Tümüyle örfî kanûnlara dayanan idarede kul sisteminin geniş ölçüde uygulanması da yine bu dönemdedir. Bayezid askerî idare sistemini kurmak amacıyla, çok defa şerîatı temsil eden ulemâ sınıfının karşı koymasına aldırmayarak, sonraları Fâtih Sultan Mehmed'in de yaptığı gibi, ulemâya yarayan birçok vakfı devlet eline geçirmiş ve askerî sınıfa vermiştir. Devletin yüksek çıkarları, askerî ihtiyaçlar bütün diğer kaygılardan üstün tutulmuştur.

Fetret devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve iç mücadeleler, doğal olarak bu doğrultuda gelişmeyi hayli kösteklemiştir. Fetret devri aslında 1413'e değil, Düzme Mustafa'nın 1422'de ortadan kaldırılmasına kadar sürer. 1416'daki Şeyh Bedreddin Mahmûd hareketi bir bakıma, merkezin gittikçe kuvvetlenen Sünnî ve devletçi karakterine karşı, askerî sınır eyaletlerinde ve göçebeler, Türkmenler arasında baş gösteren hoşnutsuzluğun bir göstergesidir.[40] Devletin bu hareketi ezmesi, şerîatı temsil edenlerin yönetimde güç kazanması ve hatta Bayezid devrinde alınmış bir kısım önlemlerin kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır. Bunu evkaf ve emlâkın idaresinde, yerel bey ailelerine verilen ödünlerde ve devletin daha esnekleşen siyasetinde saptayıp kanıtlayabiliyoruz.

II. Murad dönemine (1421-1451) ait epey bol sayılabilecek belge, bu dönemde klâsik şekilleriyle devlet teşkilâtında örfî hukukun kesin olarak yerleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu belgeler arasında

şüphesiz en ayrıntılı olan 1431 tarihli *Arvanid-ili Timar Defteri*,[41] timar sisteminin, örfî Osmanlı vergilerinin, askerî sınıflarla re'âyâ statülerinin, özetle 16. yüzyılda gördüğümüz gelişkin teşkilât esaslarıyla teâmüllerin daha o zaman yerleşmiş bulunduğunu göstermektedir.[42] Esasen *Fâtih Kanûnnâmesi* büyük ölçüde 1451'den önceki kanûnların derlenmesiyle vücut bulacaktır.

Hukukun Gelişiminde Fâtih Sultan Mehmed'in Yeri

Osmanlı örfî hukukunun gelişiminde Fâtih devri kesin bir dönümdür. Osmanlı teşkilâtının ve hukukunun, onun tarafından Bizans örnek alınarak meydana getirildiği varsayımı hayli abartılıdır. Ama Köprülü'nün de işaret ettiği gibi,[43] vergiler ve başka alanlarda, bazı örfî kanûn ve kurumlarda Bizans örneklerinin devam ettiğini son araştırmalar ortaya koymuştur.

Fâtih devrindeki hukukî gelişim bir temel etkene dayanır, o da İstanbul'un fethinden sonra Fâtih'in sınırsız bir otorite kazanması ve böylece de mutlak merkezî imparatorluğu kesin olarak kurma çabasıdır.[44] İstanbul fâtihi mutlak otoritesini devlet teşkilâtında, kanûnlarda yaptığı yeniliklerle tam manasıyla kurmak istemiş ve bu mutlak otoritesi sayesinde örfî hukuku üstün konuma getirmiştir. İmparatorluğun gerçek kurucusu Fâtih olduğu gibi, Osmanlı hukuk anlayışı ve kanûnları üzerinde de kesin ve sürekli bir tesir yapmış olan Osmanlı hükümdarı da Fâtih'tir. Onun getirdiği derece farkı, sonuçta bir nitelik farkı doğuracak derecede kuvvetli olmuştur, denilebilir. Osmanlı padişahlarının en güçlüsü ve serbest fikirlisi olarak Fâtih, mutlak hükümranlık otoritesini devleti belli bir amaca göre düzenleme ve serbest kanûn koyma doğrultusunda kullanmıştır. Kısaca, o yasa ve kanûn hükümdarı olmuştur.

Devlet içinde mutlak otoritesini kurmak için Fâtih, ilkin ulemâdan büyük güç sahibi soylu vezir Çandarlı Halil Paşa'yı ortadan kaldırdı ve ondan sonra, biri (Karamanî Mehmed) müstesna, bütün veziriâzamlarını kulları arasından seçti. Ulemâdan olan Karamanlı veziriâzam Mehmed Paşa (1477-1481) ise örfî hukukun ve bunun sonucunda da

padişah otoritesinin pekiştirilmesinde onun en büyük yardımcılarından olmuştur. Fâtih'in çağdaşı büyük âlim Kemalpaşazâde, merkezî devlet otoritesini kurmak için kul sisteminin taşıdığı önemi belirtir.[45]

Fâtih Sultan Mehmed'in Kanûnları

Fâtih, farklı konularda hüküm-fermân formunda çıkardığı birçok kanûndan başka, iki genel kanûnnâme ilan etmiştir. Bunlar İslâm hukuk kuramı karşısında şekil ve içerik bakımından kuşkusuz önemli bir yenilik teşkil ederler. *Şerîat* karşısında sırf kamu yararı için hükümdarın kendi iradesiyle bağımsız kanûnnâmeler çıkarması, İslâmî esaslara değil ancak yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, Türk-Moğol geleneğine bağlanabilir. Fâtih'ten önce Müslüman hükümdarlardan Selçuklu Melikşah'ın,[46] Delhi sultanlarının, İlhanlıların[47] kanûnnâmeler çıkarttıklarına kaynaklarda işaret edilmiştir.

Fâtih'in, biri devlet teşkilâtına, diğeri re'âyâ ile ilintili idare, maliye ve ceza alanlarına ait çıkardığı iki kanûnnâme,[48] bâb ve fasıllara ayrılmış ve olabildiğince sistemleştirilmiş resmî kanûn kodlarıdır. Ö.L. Barkan bu çeşit genel Osmanlı kanûnnâmelerinin resmî olmayan derlemeler olduğunu yani resmî işlemlere ve kadı hükümlerine esas teşkil eden resmî *code* niteliğinde olmadığını ileri sürmüştür.[49] Bunlar, Barkan'a göre, "Padişah yahut idare adamlarına imparatorluk teşkilât ve müesseseleri hakkında umumî bir fikir vermek üzere" hazırlanmış taslaklardır. Bu kanûnnâmelerden bir kısmı gerçekten böyle olmakla beraber *Fâtih Kanûnnâmesi* resmî devlet kanûnnâmesidir. Bu düşüncemizi desteklemek için burada kısaca şu noktaları kaydedebiliriz: Topkapı Sarayı'ndaki bir kanûnnâmede[50] Anadolu beylerbeyinin elindeki kanûnnâmeyi İstanbul'a nişâncıya gönderdiği ve nişâncının da Dîvân-i Hümâyûn'daki yeni kanûnnâme (herhâlde sancak kanûnu değil) ile bunu karşılaştırıp farkları kenarına işaret ettikten sonra paşaya geri gönderdiği yazılmış ve şu cümle eklenmiştir: "Paşa hazretleri dahi anınla cümle memâlik hususâtın bu kanûn-i şerîf muktezasına amel ede." Bugün bize kadar gelen birçok kanûnnâmenin üzerindeki "Yeni ve mû'teber kanûnnâme" ibaresi de gösterir ki, belli dönemlere ait yürürlükteki kanûnları içeren mecmualar vardı. Nihayet 1596 ta-

rihli I. Ahmed adâletnâmesinde, Kanunî Sultan Süleyman'ın kanûnnâme yapıp her şehirde kadı mahkemesinde yürürlüğe konulmak üzere eyaletlere gönderdiği açıkça bildirilir.[51] (Biz, Viyana Milli Kütüphanesi'nde tuğralı bir genel kanûnnâme tespit ettik.) Fâtih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman Kanûnnâmeleri'nde bu düşüncelerimizi doğrulayan kanıtlar aşağıda yer alıyor.

1. Teşkilât Kanûnu

Fâtih Sultan Mehmed'in devlet teşkilâtına ait kanûnnâmesi, kendi emriyle derlenmiş, onun tarafından denetlenip eksikleri giderildikten sonra ilan edilmiştir. (Bize ulaşan ve uzun yıllar tek olduğu düşünülen nüsha, II. Bayezid dönemine aittir ve 1488 yılında yapılmış değişiklikler ve ekler içerir. Sözgelimi Avrupa'dan gelen eşya üzerinden alınan yüzde 2 gümrük vergisi, II. Bayezid idaresine ait bir hükümdür.[52] Oysa bu vergi Fâtih devri sonlarında yüzde 5 idi. Nitekim 20. yüzyılın ikinci yarısındaki araştırmaların sonuçları, bu kanûnnâmeye ait tereddütleri ortadan kaldırmıştır. Teşkilâta ait kanûnnâmesinde Fâtih, Nişâncı Leys-zâde'ye, Dîvân'da yürürlüğe koydurmak üzere bir kanûnnâme hazırlamasını emretmiş, o da Fâtih'ten önce ataları zamanında yürürlükte olan kanûnları derlemiş, bunu padişah gözden geçirmiş, eksik kalan hususları bizzat tamamlamıştır. Nişâncı bu kanûnnâmenin padişahın ağzından aktarma yoluyla oluşturulduğuna işaret etmektedir. Kanûnnâmenin başında padişahın bir hattı, yani doğrudan doğruya kendisi tarafından yazılmış bir emri de vardır ve aynen şudur: "Bu kanûnnâme atam ve dedem kanûnudur, benim dahi kanûnumdur, evlâd-i kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar."

Bu kanûnnâme üç bâba ayrılmıştır:

Birinci bâbda, sırasıyla evvela veziriâzam, şeyhülislâm ve sultanın hocası ve vezirler arasındaki merâtip, sonra resmî bir toplantıda devlet büyüklerinin mertebe ve yerleri ve dîvândaki mertebeler tayin olunmaktadır. Padişaha doğrudan doğruya, arzda bulunmaya salâhiyetli olanlar gösterilmekte, terfi şekilleri, devlet işlerinin müzakeresine ve hüküm vermeye salâhiyetli olanlar, kâtiplerin ve merasimlere nezaret eden memurların, bürolardaki büyük memurların mertebeleri ve

terfileri tayin edilmektedir. Ondan sonra kadılar merâtibi ele alınıyor. Devlet büyüklerinin oğullarına verilen hizmet ve timarlar ve sâir gösterilerek bu bâba nihayet veriliyor.

İkinci bâbda, dîvân, has-oda ve diğer saray hizmetlileri, bayramlaşma merasimi, sefer esnasında riayet olunacak merâtip ve hizmetler, hazine hakkında maddeler yer almıştır.

Üçüncü bâbda, dirliklere dahil bulunan cerîmeler, has, timar ve salyâne, tekaütlük, defterdârlar ve kadıların alacakları aidat ve resimler, ulûfe ve en nihayet muhtelif büyük memurlara ve haneden azasına yazılan yazılarda kullanılacak unvanlar gösterilmiştir.

İncelediğimiz Fâtih kanûnnâmesinin, Nişâncı Karamanlı Mehmed Paşa'nın veziriâzamlığı sırasında (1477-1481) hazırlandığı tahmin olunmaktadır.[53] Bu kanûnnâmeyi derleyip düzenleme görevi nişâncı (*tevki'î*) Leys-zâde Mustafa oğlu Mehmed'e emredilmiştir. Bir bakıma şerîat için müfti ne ise, örfî kanûnlar için de nişâncı öyle sayılır (bunu belirtmek için Koca Nişâncı Celâlzâde'ye *müfti-i kanûn* lakabı verilmiştir). Padişahın çıkardığı bütün örfî kanûnlar nişâncının elinden geçer, çünkü onların onayı –yani padişah tuğrasının çekilmesi– nişâncı eliyle yapılır. Diğer yandan vergi sisteminin, timar teşkilâtının, arazi tasarrufunun kütük defterleri niteliğindeki tahrîr defterleri de onun gözetimi ve denetimi altındadır. Örfî hukukun hâkim olduğu bu alana ait hüküm ve kanûnlar (sancak kanûnnâmeleri) çoğu kez bu defterlerin ilk sahifelerine kaydedilir. Bu sayede kanûnların en son tasdikli nüshaları daima nişâncının eli altındadır. Örfî hukuka ait meselelerde yürürlükteki son kanûnu bildiren son makam nişâncıdır ve bu konudaki başvuru makamı odur.[54] Onun içindir ki, Fâtih, kanûnların derlenmesi ve kanûnnâmelerin yazılması görevini nişâncıya vermiştir. Genellikle sultanî kanûnların nişâncılar (en tanınmışları 16. yüzyılda yaşamış Celâlzâde Mustafa, Hamza Paşa) tarafından derlenip düzenlendiğini göreceğiz.

Bu kanûnnâme doğrudan doğruya devlet teşkilâtına ait kuralları, yani tam anlamıyla örfî kanûnları içerir. Metinde Fâtih, "ahvâl-i saltanata nizâm" verdiğini kendisi belirtmiştir.[55] Hükümetin kuruluş tarzı, hükümet erkânı, yetkileri, protokol, padişahla ilişkileri, rütbe ve dereceleri, terfiler, maaş ve emeklilikler, cezalar; hepsi de *şerîat* ile değil, padişahın iradesiyle belirlenen konulardır. Kanûnnâmede saraya

ait hizmet sahiplerinin de devlet teşkilâtı içinde gösterilmesi, Osmanlı idaresinin *patrimonial* niteliğiyle ilgili bir özelliktir; zira saray ve hükümet birbirini tamamlayan bir bütün (Max Weber: *household*) oluşturur. Padişahın sarayı içinde, Enderun'daki hizmetlerle kapısındaki hükümet hizmetleri aynı niteliklere sahip görülmekte ve hükümet makamlarına saray hizmetlerinde bulunan kimseler getirilmektedir. Öte yandan devlet hizmetlisi olarak ulemânın da teşkilât içinde yeri ve merâtibi gösterilmiştir.

Aşağıda ayrıntısıyla görüleceği üzere, örfî kanûnlar, padişah fermânı (hükmü) şeklinde çıkarılır. Zira bu kanûnların kaynağı ve dayanağı padişah iradesidir. Bunlar, birer padişah emrinden ibarettir, genellikle de fermânlarda bulunan tüm öğeleri taşır. Bu sebepten bu kanûnnâmenin en başında padişahın *hatt-i hümâyûn*u yer almıştır. Bu, onun resmî bir kanûn mecellesi olduğunu ispat eder. Böylece, bu kanûnnâme maddeleri, kendisiyle amel edilmesi (*ma'mûlun bih*) zorunlu kurallar halini alır.

İşaret edilmesi gereken bir nokta da, bu kanûnnâmenin "ebedü'l-âbâd ma'mûlun bih" olmak için vücuda getirilmiş olmasıdır. Osmanlı hukukunda aslında, bir padişahın çıkarmış olduğu hükümler, kanûnlar ve akdettiği anlaşmalar, verdiği berâtlar kendisinden sonra gelen padişahları bağlamaz. Yürürlükte kalmaları için yeni padişahın, bunları ayrıca onaylaması gereklidir. Fâtih, bu kanûnların atası ve dedesi kanûnları olduğunu belirtiyor ve "Benim dahi kanûnumdur" ibaresiyle bu onay işlemini tamamlıyor. Fakat ayrıca, kendisinden sonra gelecek padişahları da bu kanûnla bağlamak istiyor ve şüphesiz bu suretle kendisine kanûn koyucu olarak özel bir yer vermiş oluyor. Bunu açıklamak güç değildir; çünkü İstanbul fâtihi, imparatorluğun ilk ve gerçek kurucusu olduğun bilincindeydi. Bu nokta, kanûnnâmenin dibacesinde nişâncının ifadesinden de bellidir. Nişâncıya göre, bunca fütûhât ve özellikle İstanbul fethi gibi büyük bir başarı üzerine Fâtih'in atalarının kanûnlarını toplayıp tamamlamak suretiyle bir kanûnnâme vücuda getirmesi gerekli görülmüştür. Burada Türk-Moğol hukukunda töre ve yasaların, imparatorluklar kuran büyük hanlar tarafından sonsuza dek geçerli kanûnlar olarak ilan edildiği hatırlanabilir.

Bu kanûnların ve teşkilâtın büyük bir kısmının, *hatt-i hümâyûn*da söylendiği gibi Fâtih'ten önceye ait olduğuna şüphe yoktur. "Kanûnumdur" veya "Emrim olmuştur" ifadelerini kullandığı noktalarda dahi Fâtih'in çok defa eski teâmül ve kuralları onaylamaktan başka bir şey yapmadığı söylenebilir. Fakat "defterdârlık ve nişâncılık verilmek Sahn müderrislerine dahi kanûnumdur" hükmünün ona ait olduğu kuşkusuzdur. Çünkü Sahn medreselerini onun kurduğunu biliyoruz. Hükümet adamlarının ayrı bir arz odasında padişaha arza çıkmaları usulünü de yine onun getirdiği başka kaynaklardan bilinmektedir. Bir yerde teâmülü değiştirdiğini açıkça ve şöyle belirtir: "Cenâb-i şerîfimle kimesne ta'am yemek kanûnum değildir, meğer ehl-i iyâldan ola. Ecdâd-i i'zâmım vüzerâsile yerler imiş, ben ref' etmişimdir." Yaptığı diğer değişiklikler teşrifâtta, merâtipte, maaş miktarlarında olmalıdır. Fakat biz kanûnnâmede adı geçen memuriyetleri, hizmetleri ve teâmülleri daha II. Murad devrine ait belgelerde saptayabilmekteyiz.[56]

Kardeş katline dair madde, bu bakımdan incelenmeye değer. Daha I. Bayezid Kosova muharebe meydanında (1389) kardeşi Yakûb'u idam ettiği zaman, bunu bir iç-savaşı önlemek için vezirlerin oyu ile yaptığına işaret edilmiştir. Sonra onun oğulları arasındaki iç-savaş, bu hareketi haklı gösterecek derecede devleti sarsmıştır. I. Mehmed büyük oğlu Murad'ı veliaht yaptığı zaman, iki küçük oğlunu ölümden kurtarmak için önlemler almıştı. II. Murad, kendisine karşı ayaklanarak Bizans ve Karaman oğlu ile birleşen kardeşi Mustafa'yı yakalayıp idam ettirdi. Bizans tarihçisi Dukas bunu örnek vererek Osmanlılarda kardeş katlinin eski bir âdet olduğuna işaret eder.[57] Fâtih tahta çıkar çıkmaz, kendisinden önce tahta çıkmış atalarının yaptığı gibi, küçük kardeşini (Ahmed) ortadan kaldırdı. O, bu eski teâmülü kanûnnâmesinde, "Karındaşların nizâm-i 'âlem için katl etmek münasibdir, ekser 'ulemâ dahi tecviz etmiştir" formülüyle ifade etti. İslâm cemaatini anarşiden kurtarma kaygısıyla ulemânın böyle bir önlemi câiz gördüğünü belirtmesi önemlidir. Yoksa bunu mutlak bir kural olarak koymamıştır.

Bu kanûnnâmenin tertibinde sistemli bir tasnif gerçekleştirilememiştir. Aynı zamanda kanûnnâme padişah tarafından gözden geçirilirken, aklına gelen bir hususun araya sıkıştırıldığı ve bâbların insicamını gayb ettiği açıkça görülmektedir. Mesela kardeş katline ait madde,

cep harçlığı maddesiyle hâs-oda oğlanlarının yıllık kaftan hakkı maddesi arasına konmuştur.

Bu kanûnnâmede kadıların alacakları resimlere ait kanûn maddesini biraz farklı bir şekilde, 884 Receb (1479 Eylül-Ekim) tarihli ayrı bir fermân-kanûnda tespit ettik.[58] Kanûnnâme'deki madde aynen şudur: "Kudât bir sicilde yedi akça ve hüccetten otuz akça sûret-i sicilden on iki akça ve imzadan on iki akça alalar ve kısmet emvâlden binde yirmi akça ve nikâhtan bâkir ise otuz iki akça, seyyide ise on beş akça alalar." Şimdi aynı husus fermânda nasıl ifade edilmiştir onu görelim: "[...] ma'lûm ola kim, şimdiki halde bâb-i kısmet ve husus-i nikâhda ve ıtâknâmede vesaı mekâtibin resmi bâbında kudâtın ziyâde ifrât cânibine meyelânları ve cânib-i ifrât taâddî ve ihtilâfları arz olunduğu sebebden bu veçhile kanûn emr edüb buyurdum [...] itâknâmede nefs-i kadıya otuz akça, nâibe ve kâtibine birer akça ve ıtâknâmede gayrı mekâtibde nefs-i kadıya on beş akça ve nâibe ve kâtibe birer akça ve nikâh bâkirde nefs-i kadıya yirmi akça nâibe kemâ kaddere ve nikâh-i seyyibede nefs kadıya yirmiden aşağı ola ve resm-i kısmet binde yirmi akça alına [...]." Bu örnek, kanûnnâmelerin menşeini ve aşağıda bahis konusu edeceğimiz fermân-kanûnlarla münasebetini meydana koymak bakımından dikkate değer.

Kanûnnâmenin sonuna konmuş olan elkâb ve unvanlar, teşrifata dair diğer maddelerle bir araya getirilirse, bu kanûnnâmeye bir teşrifat mecmuası karakterini verdiği de görülür. Bununla beraber teşrifatın imparatorlukta teşkilâtla ayrılmaz bir bütün teşkil ettiği unutulmamalıdır.

Devlet büyüklerine ait birinci bâb şu şekilde biter: "Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi, şimden sonra gelen evlâd-i kirâmımdan dahi islâhına sa'y etsünler". Burada Fâtih'in, koyduğu kanûnların islâh edilebileceğini kabul etmesi, hukuk görüşü bakımından üzerinde önemle durmaya değer bir noktadır.

Fâtih'in bu kanûnnâmesine, devlet teşkilâtına ait nizâm ve kuralların ancak bir kısmı girmiştir.[59] Fâtih'in ikinci kanûnnâmesi ise re'âyâ kanûnudur. Yani aslen vergi yükümlüsü tebaanın vereceği örfî vergileri gösterir. Böylece kanûnnâmelerin biri askerî, diğeri re'âyâya ait olmak üzere ikiye ayrılması Osmanlı Devleti'nin sınıflar statüsüne

ait temel anlayışı, askerî ve re'âyâ statüsündeki temel ayrım ilkesini yansıtır: Askerî kapsamına, devlet hizmetinde olup maaş olan bütün sınıflar girer. Onlar kadıaskerin hükmü altındadır. Re'âyâ, askerî sınıf dışında vergi veren bütün tebaa, yani tarımcı, esnaf ve tüccârdır.

2. Re'âyâ Kanûnu

Fâtih'in bu ikinci kanûnnâmesini, II. Bayezid zamanında yapılmış, çoğaltılmış bir nüshasından biliyoruz. Bu nüsha 893 Cumâde'l-âhir sonları (2-10 Haziran 1488) tarihini taşır ve Dr. Fr. Kraelitz tarafından yayınlanmıştır.[60] Bazı işaretlere göre, aslında bu kanûnnâmenin İstanbul'un fethinden, 1453'ten hemen sonra derlenip düzenlendiği iddia edilebilir. Evvela hububat ölçüsü olarak Edirne *müdd*ü esas tutulmaktadır. İkinci olarak da orada geçen yüzde iki akça *gümrük-resmi* oranı, Fâtih'in ilk saltanat devrine ait olup[61] sonradan yüzde dört ve yüzde beşe çıkarılmıştır. Son olarak da gümrük kanûnunda İstanbul yabancı yerler arasında sayılmaktadır.[62] Bu kanûnnâmenin de, birincisi gibi, daha eski kanûnları içerdiğine şüphe yoktur. Bir yerinde Fâtih bunu kendisi işaret eder.[63] Kraelitz haklı olarak bu kanûnnâmeyi, İstanbul'un fethinden sonra imparatorluğu teşkilâtlandırma faaliyetleriyle ilgili görmekte ve Osmanlı Devleti'nin en eski kanûnnâmesi saymaktadır.[64] Gerçekten Fâtih'ten önce bu tipte bir kanûnnâmenin varlığına ait şimdiye kadar hiçbir kanıt ele geçmemiştir. Fakat hemen işaret edelim ki, Fâtih'in bu kanûnlarda, yani ceza ve bilhassa vergiler alanında getirdiği yenilikler, teşkilât kanûnunda yaptığı yeniliklerden daha azdır. Bu yenilikler, daha çok vergilerin oranı, toplama şekilleri üzerindedir. Onun bu kanûnnâmesinde adı geçen vergileri biz daha önceki devirde saptayabiliyoruz.[65]

Bu kanûnnâme dört fasıldan oluşur: İlk üç faslı ceza kanûnnâmesi, dördüncü fasıl ise "Kanûn-i Sultan Mehemmed Han" başlığı altında vergi kanûnlarını içerir. Daha doğrusu dördüncü fasıl, üç ayrı kanûndan oluşur görünmektedir. Her üç kanûn "Şöyle bilesiz" veya "Suçlu olur" gibi bir fermân formülüyle biter. Bu formüller, hükümlere (fermân) has olup kanûnların örfî niteliğini gösterir. Birinci kanûnda, yani *Kanûn-i Yürükân*'a kadar olan ilk bölümde[66] Müslüman çiftçi

re'âyânın timar sahiplerine verecekleri vergiler, borçlu oldukları hizmetler belirlenmektedir. Re'âyânın, toprak tasarrufuna, medenî haline veya çeltikçi, koyun-eri, Tatar gibi ayrı bir statüye sahip bir gruba bağlı olmasına göre, vergilerin ne gibi değişik oranlarda hesaplanacağı gösterilmektedir.

Burada söz konusu olan vergi sistemi, *çift-resmi* esasına dayanan Osmanlılara özgü bir sistemdir. Bu da şer'î vergiler (*öşür*, *cizye*) yanında tamamıyla örfî vergilere dayanan bir sistemdir. Öyle anlaşılmaktadır ki, bunun kökeni bir taraftan daha Selçuklular zamanında Anadolu'da yerleşmiş örfî vergilere, diğer taraftan Rumeli'de Osmanlıların ortadan kaldırdığı eski idarelerin vergi sistemine dayanmaktaydı. Balkan memleketlerinde Osmanlılardan yüzyıllarca önce yerleşmiş Bizans vergi sisteminde çiftçiler, kullanım hakkına sahip oldukları arazi ve medenî halleri (evli olup olmadığı) esas tutularak gruplara ayrılmaktaydı. Vergi aynı zamanda hem arazi vergisi hem de şahsî vergi niteliğindeydi. Bu esas, Roma İmparatorluğu'nda *Dominatus* devrinde *Jugum* ve *capitatio terrana* vergileriyle karşılaştırılabilir. Osmanlı örfî vergi sisteminin kökenini aydınlatmak bakımından önem taşıyan bu nokta üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Resm-i çift bu kanûnnâmede şöyle tarif edilir: "Bir çift yılda üç akça vere, bir orak ve bir döğen ve bir kağnı odun, boyunduruk resmi iki akça vere, bu yedi kulluktan ötürü akça alınsa yirmi iki akça alına."[67] 1456'ya doğru yazılmış bir paşa sancağı defterinde Bahadır Bey çiftliğinde "Hizmet-i re'âyâ" olarak her çiftlikten (yani bir çiftlik genişlikte arazisi olan köylüden) bir araba odun, yarım araba saman, bir araba ot ve iki akça resm-i boyunduruk alınmaktaydı. Bu hâsılın satılmadığı, aynen ödendiği de kaydedilmektedir. Bir araba ot, Fâtih kanûnnâmesindeki orak hizmetine, saman ise döğen hizmetine karşılıktır. Hizmet kelimesi ise aynı zamanda ***kulluk*** karşılığı kullanılmaktadır. O halde kanûn maddesindeki yedi hizmet (kulluk) şunlardır: Evvela üç akça ile karşılanan üç gün hizmet var, sonra bir araba odun taşıma, döğenden çıkan samandan yarım araba, bir araba ot biçme diğer üç hizmeti temsil eder. İki akça ile karşılanan boyunduruk hizmetiyle beraber hepsi yedi hizmet eder (Bkz. aynı kanûnnâmede Kanûn-i Cebelüyân, madde 2: "Beğlik bağ varsa ra'iyyetleri o beğlik bağa yıl-

da üç gün işlede" ve madde 28: "Yılda üç hizmet veya üç akça vere"). Boyunduruk hizmeti, köylünün hayvanı ve sabanı ile yaptığı hizmettir. Üç gün kişisel angarya ve boyunduruk hizmeti çok daha önceleri nakdî vergi haline dönüştürülmüş görünmektedir. Fâtih Kanûnnâmesi'nde, yedi angaryanın hepsi 22 akçalık bir vergiyle karşılanmaktadır.

Yine Fâtih Kanûnnâmesi'nde (madde 28) köydeki sanat ehli hakkında şu madde dikkate değer: "Yılda üç hizmet veya üç akça vere, ziyade sanat ehlidir deyüp gücile iş işletmiyeler." Burada üç akça ile karşılanan üç gün hizmetin kişisel beden hizmeti olduğu açıkça görülür. Sanat ehlinden diğer dört hizmetin istenmemesi doğaldır. Çünkü bunlar çiftçilikle ilgili hizmetlerdir. Her çift sahibi, yani belli bir genişlikte (60-150 dönüm) bir araziyi kullanma hakkına sahip her çiftçi bu vergiyi öder.[68]

Fâtih ve Süleyman kanûnnâmelerini karşılaştırarak yedi hizmetin para olarak karşılıklarını da tespit edebilmekteyiz: Bir araba ot veya orak hizmeti için yedi akça, yarım araba saman için yedi akça, bir araba odun için üç akça alınmaktadır ki hepsi on yedi akça eder. Buna üç gün angarya karşılığı alınan üç akça ile *boyunduruk-resmi* olan iki akça eklenirse, toplam 22 akça eder.

Bazı yörelerde sipâhi, bu hizmetlere karşılık nakdî vergi almaz, yakacak odun, hayvanına yedirecek saman ve ot alır. Fakat şüphesiz timarı fazla kalabalıksa para almayı tercih eder. Diğer taraftan belirtmek isteriz ki, diğer iki angarya şekli yani üç gün hizmet ve boyunduruk angaryaları kesin olarak kaldırılmış ve paraya çevrilmiştir. Odun, saman, ot hizmetleri Sırbistan'da 16. yüzyıl başlarında dahi paraya çevrilmemişti. Bu, o vilâyetin oldukça geç bir zamanda (1459) Osmanlı İmparatorluğu'na katılmış olmasından ileri gelmiş olmalıdır.

Bizans idaresinde köylünün durumuna gelince, evvela köylü *Zeugrate*, *Boidate* ve *Aktemones* olarak üç kategoriye ayrılmaktaydı. G. Ostrogorsky'e göre, *Zeugrate* belli bir genişlikte arazi veya bir çift öküz kullanma hakkına sahip köylülerdir.[69]

50 *modioi*'lik (Osmanlılarda *mud*) bir arazinin kullanım hakkına sahip bir köylü yılda bir *hyperper* ödemekteydi ki, bu 14. yüzyılda aşağı yukarı 22 Osmanlı akçasına (*çift-resmi* miktarı) karşılık gelir. *Boidate*'ler bir öküze sahip köylülerdi. *Zeugrate*'lerin yarısı kadar

vergi öderlerdi (Osmanlılardaki yarım çift vergisi). *Aktemones*'ler ise en fakir köylülerden oluşurdu (Osmanlılarda *caba* veya *kara* denilen fakir topraksız halk). Son olarak şunu da kaydedelim ki, Bizans devrinde angaryalar nakdî vergilere çevrilmeye başlamış bulunuyordu. Bu durum, para ekonomisinin yeter derecede gelişmemiş olmasıyla açıklanmaktadır.

Osmanlılar Bizans devrindeki gelişimi daha hızlandırdılar ve bütün angaryaları nakdî vergiye çevirmek yoluyla daha gelişkin bir vergi sistemi kurdular. Aslında Bizans'ın son devrinde feodalleşme[70] neticesinde köylü üzerinde yerel senyörlerin ve manastırların baskısı artmış, angaryalar kuvvetlenmiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti çoğu yerde bu toprakları devlete mâl etmek ve angaryaları kaldırmak, vergi sistemini basitleştirmek yoluyla köylüler lehine hakikî bir inkılap getirmiş sayılabilir. Herhâlde Osmanlı vergi sistemi, asırlık bir sisteme dayanmakla beraber hayata geçirdiği bazı ilkeler sayesinde onu geliştirmiştir. Balkan fetihlerinde Hıristiyan yerli köylülerin, idareci askerî sınıflarla Osmanlılara karşı işbirliği yapmamaları ve hatta bazı hallerde Osmanlılarla birleşmeleri bu bilginin ışığı altında daha iyi anlaşılır.

Köylü sınıfının içtimaî statüsünü ve vergi sistemini tayin eden *çift-resmi*, dikkate değer bir vakıadır ki, ilk fütûhât mıntıkalarında, yani Batı Anadolu ve Trakya'da Hıristiyan ve Müslümanlara müştereken tatbik olunmuştur. Fakat Slav memleketlerinin ilhakından sonra yeni bir örfî vergi Osmanlı kanûnlarına girecektir ki, bu da *ispence*'dir, yalnız Hıristiyanlara aittir.

Yukarıda tetkik ettiğimiz *Kanûn-i Sultan Mehemmed*'in ilk kısmı Müslümanlara aittir. Orada *çift-resmi* ve taallûkatından sonra İslâmî bir vergi olan öşrün muhalif hallere göre miktarları ve tahsil şekli, gerdek ve bac resimleri, ulak ve deştbânî yer almaktadır.

Kanûnun ikinci kısmında *Kanûn-i Yürükân* adı altında Rumeli'deki Türkmen göçebe unsurlarının tâbi tutulduğu askerî teşkilât ve muâfiyetleri gösterilmektedir.

Aynı kanûnun üçüncü kısmı, yani *Kanûn-i Cebelüyân bâ Kanûn-i Müzevvec-i Gebrân ispence*nin tarifiyle başlar. Bu vergi, *çift-resmi*nin yerini almış olan bir vergi olup her yetişkin Hıristiyan erkeğin ödemeye mecbur bulunduğu bir şahsî vergidir ve eskiden beri 25 akça olarak

tespit olunmuştur. Bu vergiyi ödeyenler *çift-resmi* ödemezler. Osmanlılardan önce Sırp Duşan kanûnuna göre köylü, *pronija* (Osmanlılardaki timarın mukâbili) sahibi için iki gün çalışır, bir gün bağda hizmet eder ve bir gün hep birlikte ot biçerdi. Bundan başka yılda bir *hyperper* (Bizans altın parası) verirdi. İşte senede bir verilen bu vergi, *ispence*nin menşei olmalıdır. On dördüncü yüzyılın ikinci yarısında bir *hyperper* takriben 25 Osmanlı akçasına müsavidir.

Kanûnun bu kısmı tamamıyla Hıristiyan re'âyânın timar sahiplerine ödeyecekleri vergilere (ispence, şarap, domuz-resimleri, gerdek-resmi, cerîmeler, bac, deştbânî) taallûk eder.[71] Bu vergi kanûnunun Müslümanlara ait birinci kısmı ile Hıristiyanlara ait ikinci kısmı arasında tanzim ve tertipteki tenazur, vergilerin sırasından bellidir. Böylece Fâtih'in bu kanûnunda sistemleştirmenin daha başarılı olduğuna şüphe yoktur.

3. Ceza Kanûnu

Fâtih'in re'âyâya ait kanûnnâmesinin ilk üç faslını teşkil eden *cerâîm* (ceza) kanûnunun incelenmesini sona bıraktık. Her şeyden önce şu noktayı belirtmeliyiz ki, Osmanlı Devleti'nde ceza kanûnnâmesi hükümleri bütün imparatorluğa ve her sınıfa şâmil yegâne umumî kanûndur.

Gerçekten, Osmanlı Devleti şahsi tabiiyetlerin ve angaryaların lağvı gibi bazı temel prensiplerini vergi kanûnlarında genel surette hâkim kılmaya çalışmış ve zamanla *çift-resmi* ve ispenceye dayanan *Kanûn-i Osmanî*'ye teşmil etmiştir. Yine de bunun neticesi olarak vergilere ait bir genel *Kanûnnâme-i Osmanî* meydana getirilmiştir. Fakat genellikle vergiler, bölgeden bölgeye ve ayrı hukukî statüye bağlı zümrelere göre değişir ve ekseriyetle vergi kanûnları mahallî örfü –çoğu zaman bir örf, göçmüş gitmiş olan devletlerin bırakmış olduğu kanûnlardan ibarettir– takip eder. Bu kanûnlar fetihten hemen sonra yapılan *tahrîr-i memleket* esnasında tahrîr emîni tarafından yerinde yapılan araştırma ve soruşturma neticesinde tespit olunur ve padişaha arz olunmak ve onun tarafından tasdik edilmek suretiyle kanûnlaşır. Onun için vergi meselelerinde ilkin her sancağın kendi kanûnnâmesi göz önüne alınır. Fakat ceza kanûnnâmesi tektir ve geneldir. Bu, doğrudan

doğruya İslâm hukukunda *ukubât* (ceza) telâkkisinden doğar. *Ukubât* bahsinde Müslim ve gayrimüslim aynı durumdadır. Bunun içindir ki, 1583 tarihli bir kanûnda[72] "âmme-i memâlik-mahrûsada *cinâyât* mukabelesinde vaz' olunan cerâim-i ma'rûfe"den bahsolunmuştur". 1524'te Kanunî Süleyman, İbrahim Paşa'yı Mısır'daki kargaşalığı yatıştırmak üzere oraya gönderdiği zaman tanzim olunan Mısır kanûnnâmesinin[73] cerâim bahsinde denir ki: "Rum vilâyetinde (yani Anadolu ve Rumeli'de) icra olunan kanûnnâmenin sûreti taleb olunub dahi bir sûreti Mısır dîvânında hıfz olunub ve birer sûreti dahi her kadıya gönderilib sicillâtına sebt olunduktan sonra taht-i kazâsında olan vilâyete nidâ ve tenbîh ettire ki, bu kanûna mugayir ve muhalif nesne alınmayıp ta'addî ve tecavüz olunmaya." Görülüyor ki, aynı ceza kanûnnâmesi Rumeli ve Anadolu'da olduğu gibi Mısır'da da resmen mahkemelere tamim olunmaktadır. Yavuz Selim devrine ait 1519 tarihli ceza kanûnnâmesinin bir sureti, bu sebeple Manisa kadısının sicil defterinde bize kadar intikal etmiştir.[74] Her iki ceza kanûnunun "*şehirlerde ve kasabalarda mazmûnu nidâ olunup âmme-i nâsa i'lam ve i'lan*" olunacağı da kaydedilmiştir. Şüphesiz ceza kanûnnâmesinin bu genel karakteri dolayısıyladır ki, hususî sancak kanûnnâmelerinde cerâim bahsinde sadece "*kanûn-i kadîm-i Osmanîye'ye müracaat olunması*" kaydedilip geçilir.[75]

Bugün elimizde ilk devreye ait üç Osmanlı ceza kanûnnâmesi, yani Fâtih, Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman kanûnnâmeleri vardır.[76] Bu üç kanûnun mukayesesi Fâtih kanûnundaki hükümlerin 16. asırda da pek az farkla yürürlükte kaldığını ortaya koymaktadır. Osmanlı kanûnlarından ayrı bir menşei olan Alâüddevle'ye (1479-1515) ait ceza kanûnnâmesi ile Osmanlı ceza kanûnlarının karşılaştırılması, esas itibariyle orada da aynı mahiyette kanûnların yürürlükte olduğunu göstermektedir. Bundan, ceza sahasında yalnız şer'î esasların değil, örfî hükümlerin de Osmanlılardan daha eski müşterek bir kaynağa götürülebileceği faraziyesini çıkarabiliriz.

Osmanlı ceza kanûnnâmesi, şer'î esasları (*kısas*, *diyet* vs.) ihtiva eder. Fakat onun yanında *şerîat*ın tayin ve tespit etmediği *ta'zîr* cezalarında sultanın örfî prensibe dayanarak birtakım açık kaideler koyduğunu görmekteyiz. Bunun içindir ki, Osmanlı ceza kanûnnâmeleri

de bir fermân (*hükm*) şeklinde tebliğ ve ilan olunmaktadır ve *cerâim-i ma'rûfe* veya *siyâsetnâme* adıyla anılmaktadır. Hatta şer'î maddelerde, mesela adam katline ait diyette, diyet miktarı yine örfî-sultanî bir emrin konusu olmaktadır (*Fâtih Kanûnnâmesi*, s. 21, madde 2). Para cezaları asayiş işlerinden mesul olan subaşı, timarlı sipâhi gibi memurların dirliklerine dahil mühim bir gelir kaynağı olduğundan devlet buna ait hususların düzenlenmesi ve teferruat tespiti ile meşgul olmak zaruretini duymuştur. Diğer taraftan cezaların tatbiki yalnız sultanî otoritenin inhisarındadır. Kadı, gerek *şerîat* gerekse *Kanûn-i Sultanî* sahasında ancak hüküm vermek salâhiyetini haizdir. Bu sebeple sultanın ceza kanûnlarıyla doğrudan doğruya ilgilenmesi doğaldır. Genel düzen ve devletin emniyeti ve menfaatleri endişesi, ona bu sahada mutlak iradesini göstermek imkânını verir. Netice itibariyle, ceza sahası, örfî-sultanî hukukun hususî surette gelişmesine mazhar olmuş bir hukuk sahasıdır. Fâtih devrinde, aşağıda bahsedeceğimiz iktisadî-malî konulara ait büyük miktardaki fermân-kanûnlarını ve yasaknâmelerin uygulanmasını sağlamak için sultan, kendi iradesiyle birtakım örfî cezalar koymaktadır ki, bunlar sakalın kesilmesi gibi alenî tahkir usullerinden,[77] burun yarmak, idam ve malların müsaderesine kadar gitmektedir. Mesela *kalb para* basanların kadı hükmü alındıktan sonra idam ve mallarının müsaderesi, bir gümüş yasağı hükmünde emredilmiştir.[78] Siyasî suçlara ait cezalar da sultanın mutlak emir ve tasarruflarından ise de burada ayrıca bahse hacet yoktur.

4. Fermân-Kanûnlar

Yukarıda müdevven (*codifié*) kanûnnâmelerden bahsederken bazı maddelerin, muayyen bir konu üzerinde daha önce çıkarılmış *fermân-kanûnlar*dan alındığını işaret etmiştik. Gerçekten Fâtih devrinde ve daha önceleri, örfî kanûnlar ilk şekliyle bir düzen isteyen muayyen konular üzerinde çıkarılmış fermânlardan ibarettir. Bu fermânlar muhteva itibariyle genel kaideler ihtiva ettiğinden bunlara *kanûn-fermânlar* veya *fermân-kanûnlar* adını vermekteyiz. Bunlardan bazıları sadece bir nokta üzerinde bir kanûn maddesi ihtiva ettiği halde, bazı fermânlar birçok kanûn maddelerini içine alan oldukça mufassal

kanûnnâmeler şeklindedir. Mesela gümüş para basımına veya gümrüğe ait fermânlar bu tarzda ayrıntılı kanûnnâmelerdir. *Codifie* kanûnnâmeler, bir bakıma bu çeşit kanûnnâmelerin daha ayrıntılı bir şekli olarak da kabul edilebilir. Esasen onlarda, bir fermânda bulunan esas formu yukarıda tespit etmiştik.

Fâtih devrinde örfî-sultanî hukuk sahasındaki faaliyet, bilhassa iktisadî-malî konularda geniş bir kanûn koyma faaliyeti şeklinde kendini göstermiştir ve *codifié* kanûnnâmelerin yanı başında fermân-kanûnlar büyük bir yekûna baliğ olmaktadır. Bu çeşit vesikalar ise bir nevi gelir kayıt defteri olan mukâta'a defterlerinde, kadı sicillerinde ve tahrîr defterlerinde tamamıyla veya hülâsaten *kayd ve zabt* olunmuştur (Biz vaktiyle Fâtih devri sonlarına ait bir Bursa kadı sicil defterini tarayarak bulduğumuz bu nevi fermânlardan bazılarını neşretmiştik.)[79] Fâtih devrinin geniş kanûn koyma faaliyetini, arşivlerimizdeki bu kaynakların taranması tamamlandıktan sonra hakikî olarak görmek ve değerlendirmek mümkün olacaktır. II. Bayezid devrinde meydana getirilmiş bir kanûn mecmuasında Fâtih devrine ait elliden fazla bu çeşit kanûn bir araya getirilmiş olup bu mecmua şimdi neşir sahasına çıkmış bulunmaktadır.[80] Bu kanûnlar mecmuası, Dîvân-i Hümâyûn'da kullanılmak üzere maliyeye ait muhtelif kanûn örneklerini bir araya getirmek maksadıyla tertip edilmiş görünmektedir. Burada hepsi kanûn maddeleri ihtiva eden çeşitli vesikalar toplanmış olup bunları başlıca, *berât*, *yasaknâme*, *kanûnnâme ve tevki'* şekillerinde görmekteyiz. Berâtlar, bir memuriyet tevcih vesikası olmakla beraber bu memurlara vazifelerine ait kanûn ve nizâmlar da tebliğ olunmaktadır. Yasaknâmeler, genel olarak, muayyen bir işe ait kanûn ve nizâmlarla müeyyidelerini ve yasak-kuluna verilen salâhiyetleri bildirmektedir. Kanûnnâmeler, genellikle âmillere (mültezimlere) çeşitli bir konuda kanûnları bildiren ve uygulamaya yetkin kılan fermânlardır (hüküm). Burada bahis konusu olan *tevki'*ler ise muayyen kanûnları kadı ve subaşı gibi resmî makamlara tebliğ eden hükümlerdir. Bütün bu hükümler, şerîat dışındaki iktisadî-malî hayata taallûk eder ve başlıca maden ve madencilere ait nizâmlardan, altın, gümüş ve bakır para basımı ve tedavülüne dair kanûnlardan, gümrük ve kapan kanûnlarından, sabun, hububat,

mum gibi zarurî ihtiyaç maddeleri inhisar ve imtiyazına ait nizâm ve kanûnlardan ve bazı gelirlerin tahsiline ait kaidelerden mürekkeptir.

Fermân-kanûnlar, çok defa yalnız bir zümreyi alakadar eden bir nevi idarî emirler mahiyetindedir.[81] Burada, yine Osmanlı İmparatorluğu'nda hukukun şahsiliği prensibini, özellikle vergi kanûnlarının bölgesel ve zümrevî mahiyetini hatırlamalıyız. Bu hükümler, doğrudan doğruya bir zümreye hitap ettiği gibi, tatbik edilmek üzere bir memura da emir tarzında bildirilmiş olabilir. Bu son şıkta üçüncü şahısları bağlayan hükümleri ihtiva eder.[82] Bu hükümlerde gösterilen kanûn maddeleri, genellikle yerleşmiş örf ve âdetlerin tasdiki yahut onların başka bir bölgeye teşmili şeklindedir. Mesela Novaberda'nın (Novobrdo) ilhakından (1455) dört beş sene sonra çıkarılmış olan bir maden kanûnunda fetihten önceki usuller esas itibariyle ibka edilmiş görünmekte ve bazı yabancı terimler muhafaza olunmaktadır. Bazen de kanûn maddeleri zikredilmeyerek "olup gelmiş kanûna göre" hareket edilmesi emredilmiştir. "Olup gelmiş kanûn", örf ve âdet hukukundan başka bir şey değildir ve ekseriya ortadan kalkmış olan devletin, örf ve âdet halinde yaşamakta olan kanûnlarıdır.

Fâtih tarafından çıkarılmış bu nevi birçok kanûnnâme ve yasaknâmeler, sonraki devirlerdeki kanûnlara örnek olmuştur. Bu kanûnları zarurî bazı cüz değişikliklerle 16. yüzyılda aynen bulmaktayız.[83]

Fâtih Devrinde Devlet ve Hukuk Görüşü Hakkında

Burada, Fâtih devrinde mühim devlet hizmetlerinde bulunmuş olan müverrih Tursun Beg'in devlet ve hukukun menşeine dair Fârâbî ve Nasîreddîn Tûsî'ye dayanarak ileri sürdüğü fikirler nakletmek doğal bir hâtime teşkil edebilir. Zira bu fikirler bir dereceye kadar o zaman Osmanlı devlet adamları arasında hâkim devlet ve hukuk anlayışını aksettirir. Tursun Beg, Fâtih devrinin büyük devlet adamı veziriâzam Mahmûd Paşa'nın mahrem yakınlarındandı. Tarihinin başında açıkladığı bu fikirleri[84] aşağıda özetle nakle çalışacağız.

Tanrı, her devirde bir büyük padişah yetiştirir. Nizâm-i âlem için bir insanı "müeyyed" kılar, ona güç verir. Evvela cemiyetin bir padişaha ihtiyacı vardır. İnsanlar arasında ayrılık ve düşmanlığın mey-

dana getireceği kargaşalık, onun tedbiriyle ortadan kalkar. Allah'ın yarattıkları sırasıyla dört terkipte zuhur etmiştir: Madenle nebatlar, hayvanlar ve nihayet insan ki, ilk üç, terkibin bütün hâssalarını ihtiva eder, fazla olarak ona *nâtıka* ve akıl verilmiştir. İnsanlar arasında da hakikate erişen hakikî kemal sahipleri temayüz eder.

İnsan, *medenî bi't-tab*'dır, yani tabiatı icabı cemiyet halinde yaşar. İnsanlar yaşama vasıtalarını sağlamak için birbirlerine karşılıklı yardıma muhtaçtır. Bu, cemiyet haline geçmekle mümkündür, insanlar kendi hallerine bırakılırsa, aralarında çatışma ve düşmanlık hâkim olur ki, bu da karşılıklı yardımlaşma imkânını ortadan kaldırır. Bu yüzden "tedbir" gerekir. Her insanı kendi kabiliyetine göre kendi mevkiinde, kendi hakkına razı tutmak ve başkasının hakkına saldırmaktan men etmek lüzumu "tedbiri" gerektirir. Bu, karşılıklı yardımlaşma ve nizâmın esasıdır. İşte bu nevi tedbire "siyaset" denir.

Tedbîr, "hikmet" esasına göre olursa ona "siyaset-i ilâhi" denir, onu peygamber koymuş olup şerîattan ibarettir. *Tedbîr*, ancak *akl* esasına dayanırsa "siyâset-i sultânî ve yasag-i padişâhî derler ki, 'urefâmızca ona örf derler". Cengiz Han Yasası gibi. (Tursun Beg bu örneği kendisi zikreder). Her iki nevi tedbir de bir padişahın vücuduna bağlıdır. Hatta denilebilir ki, birincisi, yani *şerîat*ı koyan her zaman hazır olmasa bile olur. Zira "vaz'-i ilâhî muselâ dîn-i İslâm" kıyamete kadar âlemin maddî ve manevî düzenini sağlamaya yeter. Fakat her devirde bir padişah mutlaka lazımdır. Zira padişah olmazsa insanlar gerektiği şekilde yaşayamazlar, belki tamamıyla mahvolurlar ve nizâm kalmaz.

Tanrı, padişaha itaati büyük küçük herkese farz kılmıştır. Padişah yüce kimseleri alçaltır, alçaktakileri yükseltir, *vâcibü'l-vücûd*un, yani Tanrının zâtına mahsus bu gibi sıfatlar onda tezahür eder (yani padişah mutlak otorite sahibidir). Padişah zâhirde sırf kendi ihtiraslarını tatmine çalışarak hazine ve asker ile elindeki kazancını ve kuvvetini artırır. Fakat asıl maksat, iyi bir siyasetle bu hazineyi dağıtmak ve asker sayesinde düzeni korumak, İslâm dinini müdafaa etmektir.

Eşkıyalar arasında dahi bir şahıs sivrilip hükm ve emrini yürütmezse, o topluluk dağılmaya mahkûmdur. Bunun gibi "mülk-i bî adl pâyidâr olmaz". Adâlet insanlar arasında düzenin esasıdır.

Yukarıda Tursun Beg'in fikirlerini özetlemeye çalıştık. Bu fikirler, esas itibariyle Fârâbî ve Nasîreddin Tûsî'den alınmış ise de[85] Tursun Beg'in bazı noktalar üzerinde ısrarla durduğu göze çarpar: Sosyal düzeni korumak için bir padişahın varlığı gereklidir ve o, tam ve mutlak otoriteye sahip olmalıdır. Onun sosyal düzen fikrine bağlanan örf ve kanûnun lüzum ve ehemmiyeti hakkındaki fikirlerine makalemizin başında temas etmiştik.

Tursun Beg'in, şerîatın ebedî ve her şeyi içine alan şâmil karakterini belirtmesi doğaldır. Fakat yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi, bilhassa Fâtih zamanında kamu hukukunda örfî-sultanî hukuk büyük bir inkişafa mazhar olmuştur. Şerîat, hususî hukukta hâkim kalmıştır. Bu sahada Fâtih devrinde Molla Hüsrev gibi İslâm âlemince tanınmış bir otorite yetişmiş ve onun vücuda getirdiği Arapça *Guraru'l-Ahkâm* ve onun kendisi tarafından yapılmış Türkçe şerhi olup, Osmanlı mahkemelerinde uzun zaman esas tutulan *Duraru'l-Hükkâm*'ı, İslâm hukuk çerçevesinde olarak ayrıca incelemek lazımdır.

Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law

Suleiman I, "the Magnificent" (1520-1566), reputed to have published a fundamental code of laws and to have shown a keen interest in establishing the authority of the law in his dominions, was first idealized as a legislator during the period of disorder and decline after 1580, when a nostalgic Ottoman Empire looked back to his age as one of order and prosperity. An official expression of this viewpoint can be found in a passage of the rescript of justice (*adâletnâme)* decreed by Mehmed III (1595-1603) upon his accession to the throne. It reads: "In the time of my great ancestor Sultan Suleiman, a law-code (*kanûnnâme)* was composed and distributed to the law courts of the *kadı*s in the provincial cities and towns, and thereafter decisions were given in accordance with its provisions; then no one suffered any injustice or exaction and all the affairs of the empire followed an ideal course, and the subjects, placed by God in the custody of the Sultan, were prosperous. But now this law-code guaranteeing a just administration is discarded and forgotten, and all kinds of unjust innovations introduced in the administration."[1] These sentences reflect a contemporary view of Suleiman's age and then generally held theory of the decline of the Ottoman Empire. Selânikî Mustafa and historians of the late sixteenth century blamed the various disorders of their own

day on the neglect of Suleiman's laws and regulations. Around 1610, the author of the *Kitâb-i Müstetâb*, one of the sources for Koçi Beg's treatise on the Ottoman decline, followed the same line of reasoning in explaining the decadence of the Empire. The common argument was that the unparalleled greatness and prosperity enjoyed under Suleiman were due primarily to the strict application of traditional laws and regulations. Thus, if the old legal system were restored and rigorously enforced the Empire could be expected to recover from its decline. Seen in this light, Suleiman and his laws grew ever more significant in Ottoman statecraft. Later generations came to know him as *kanunî*, an epithet which can be translated as 'lawgiver' and as 'law-abiding'. A popular *gesta et vita (Menakibnâme-i Mahmûd Paşa)* copied in the sixteenth century, called him *sâhib-i kanûn Sultan Süleymân Han* 'Suleiman Khan, Law-giving Sultan'.

In his own day he was already renowned in the Christian West for "son humanite, justice et fidolite".[2] His keen interest in law and justice was stressed in various contemporary sources. In his famous work *Estat de la court du Grant Turc* published in 1542, Antoine Geuffroy wrote: "est estime doux ct humain, gardan sa foy et parole quov qu'il promette et qui facilement pardonne qui l'on offensé. Son passé temps de lire es livre de philosophique ct do sa loy on laquelle il est tellement instruit".[3] Apparently it was Suleiman himself who permitted the author of the inscription on the gate of his great mosque in Istanbul (completed in 1557) to call him "the propagator of the sultanic laws".

But what were the real accomplishments of Sultan Suleiman's legislation and his efforts to establish the rule of law in his dominions?

The Idea of Law and Its Expression in the Turkish State

The Ottoman concept of State and Law was for the most part a continuation of the tradition of earlier Turkic-Muslim rulers, combining in the person of the sultan the Turkic and Persian ideals of the sovereign. According to the Persian conception, the ruler was om-

nipotent. For him justice and law were mere creatures of an act of grace.[4] The Turkic ideal of the ruler, by contrast, considered justice to be the result of the impartial enforcement of the *törü* or *yasa (yasak)* the traditional law of the steppes, sanctioned by great Kagans.[5] The Persian tradition of sovereignty became virtually predominant under the Abbasid Caliphate and was further strengthened under the newly rising sultanates in Iran. As in Sassanian times, the most important public function of the Muslim ruler was believed to be the holding of the meeting of the Dîvân or *Dâr al-'adl,* in which he heard the complaints of his subjects against abuses of authority and gave summary decisions regardless of formalities and regulations.[6] Presumably this displayed his limitless power and justice. Not infrequently, and for the same purpose, the ruler personally received the complaints of his subjects while out hunting or when otherwise engaged in some public functions, such as going to the mosque. Such scenes were sometimes staged to show the country the fairness and mercy of the ruler. Poets, storytellers and miniaturists took such scenes as their subject matter, and as indispensable instruments of the royal prestige and propaganda, received generous gifts from the sovereign in return. In Middle Eastern states, from antiquity on, the public life of the ruler was always depicted in terms of such acts, and the *nasîhatnâme*s, the "mirrors for princes" of medieval Islam, abounded with stories about them.

Kutadgu Bilig, a Turkic *nasîhatnâme* written in 462/1069 under the Karakhanids, rulers of the first important Turkic Muslim state (840-1212), shows us how strongly the Turkic concept of State was influenced by the Persian tradition.[7] Yet in this same source these Muslim Turks to show following the example of their pagan ancestors in the Kok-Turk Empire (552-745), considering *törü* 'law' as the most important foundation of the state. The *törü* was inseparable from sovereignty. *Kutadgu Bilig* says: "The sovereignty of a ruler stands by the law"; "Sovereignty is a good thing but better still is the law *(törü)* and it must be enforced with justice".[8] It was clear from the inscriptions of the Kok-Türks that the Kagans who founded or saved the Turkic empire had always promulgated their own *törü* and

thus established and legitimized their sovereignty through its enforcement. Apparently it was followed the same tradition in 1206 when he declared himself Genghis-Khan, universal emperor, and allegedly at the same time issued his *yasa.* In the old Ottoman tradition Osman Gazî, the founder of the Ottoman dynasty, was supposed to have declared his 'laws' *(kanûn)* immediately after gaining his independence. In *Kutadgu Bilig* the main duty of a ruler is his impartial application of the *törü.* The predominance of the *törü* in the original Turkic concept of State might be explained by the fact that it originally included sacred rules of tribal life.[9]

According to Islam, there could be no law but the *Shari'a* the religious law of Islam. However some authorities on Islamic law accepted the principle of *'örf*, that is, the power of a ruler to decree independently from the *Shari'a* those regulations which seemed necessary for the welfare of the Islamic community. These regulations were generally called *kanûn* (plural *kawânin),* or rather, with reference to their origin, *kâwânîn al-sultâniyya* or *kawânîn al-'örfiyya*. The Turkic Islamic states maintained such laws and regulations, especially in the spheres of administration and public welfare.[10] But it must be recalled that the *ulemâ,* who did not accept the principle of *'örf,* fought against this dual system in the Islamic state.[11] In the states founded by the Oghuz Turkic tribes following the collapse of the Ilkhanid Empire in the fourteenth and fifteenth centuries, the word *yasa* meant all the *'örfi* laws and regulations issued by the ruler *(lex principis*). Around 1485 Tursun Beg,[12] Ottoman statesman and historian, defined *'örf* as the *yasag (yasa)* of the monarch *(padişah)* issued to secure public peace and order.

In order to strengthen his centralists government, Mehmed the Conqueror of Constantinople and the real founder of the Ottoman Empire, became the first historically known Ottoman sultan to, proclaim *kanûnnâme* (law-codes) and many *'örfi* laws, under the names of *kanûn* and *yasaknâme.*[13] His first *kânunnâme*, issued, about the time of the conquest of Constantinople, contained penal laws as well as laws concerning *'örfi* taxes to be paid by the *re'âyâ,* the Christian and Muslim subjects. His second law-code, issued towards the end of

his reign, contained statutes and regulations concerning the court and the government.[14] Both of these law-codes were issued as imperial decrees and never refer to the *Sharī'a*. The reign of his successor, Bayezid II (1481-1512), was a reaction against the Conqueror's radicalism in the sphere of *'örfi* legislation as in other fields. Bayezid's reign was greeted as the restoration of justice and the *Sharī'a*. Tursun Beg wrote that among the most important things to be recorded about a sultan were his efforts to restore the religious scienccs.[15] During this period *'örf* and *Sharī'a* entered into open conflict. But it must be added that the *Sharī'a* –minded policy of Bayezid II was dictated by certain political and social circumstances prevailing at the time of his accession. On the one hand, his brother Cem Sultan's struggle for the throne and, on the other, the deep discontent of the *şeyh*s and the ancient land holding aristocracy, who had been deprived of their lands either wholly or in part under certain *'örfi* laws promulgated by Mehmed II. Under Bayezid II, the principle of the independence of the *'örfi* laws and executive power was, however, maintained. Moreover, some of the decrees of Mehmed II were later restored, especially when Bayezid II felt securely established on the throne. We shall see that this sultan was responsible for putting together the law-code attributed to Suleiman I. The successor of Bayezid II, Selim I (1512-1520), proved to be an autocratic ruler, jealous of his independence of action. He took some harsh steps which were apparently felt by public opinion to be violations of certain fundamental principles of the *Sharī'a*.

Suleiman's first acts after his accession to the throne in 1520 were undoubtedly intended to present him to the world as a just and law-abiding ruler. He declared that a group of fifteen hundred exiles, mostly artists, scholars and merchants, who had been taken by Selim from Tabriz and Cairo to Istanbul, were to be allowed to return to their homes if they so desired. Selim I, during the war of 1514-1510, had also prohibited the importation and sale of Iranian silk in his dominions; in 1515 the silks and cloths of the Persians at Bursa were confiscated, and the merchants themselves were banished from Bursa and Istanbul and sent to Rumeli.[16] Once on the throne, Suleiman I released the merchants and either returned their goods or compensated

them. Suleiman also ordered an investigation of Cafer, *sancak-beg* of Gallipoli, an influential but cruel officer of Selim I who was found guilty and sentenced to death. Performed immediately after Suleiman's accession to power, this execution –a warning to the governors who were inclined to misuse their authority– was quite obviously designed to show that during his reign the public would enjoy an age of justice. Suleiman continued to give similar proofs of his dedication to equity. For example in 1528, when informed of the outrageous behavior of the *sancak-beg* of Scutari, in Albania, Suleiman immediately sent two *çavuş* of his Porte to execute the *sancak-beg* and eight of his men on the spot. Such severe acts of justice were celebrated in the magnificent miniatures of the *Hünernâme*.[17]

Summary punishments, considered as manifestation of the authority and power of the potentate, were grouped under the term of *siyâset (siyâsa* in Arabic), a word which also meant the political and executive power of the ruler as against his religious functions, defined by the *Shari'a* as *imâm*.[18] The main function of a ruler, according to Middle Eastern theories of the state, was to establish public order in his dominion through *siyâset*. Men in society, it was argued, could not survive without *siyâset*, personified by one absolute monarch. In brief, *siyâset* was the essence of what we call the Middle Eastern state. In all his initial deeds Sultan Suleiman attempted to present himself as a perfect example of this type of ruler. Ali wrote: "Emulating Nushinrevan the Just, (Sultan Suleiman) rendered service to the creatures of Allah with justice and moderation for all forty-eight years of his reign."[19]

Suleiman was appreciated even more for establishing justice in his dominions through the strict rule of law than for the use of his limitless power against abuses. It seems that in taking action against his own sons Mustafa and Bayezid, he himself considered the idea of law and order to be more important than anything else in his empire. In his opinion, they were guilty because they acted against the laws of the empire. Tired of such accusations, his son Bayezid wrote in protest that whatever he did was considered to be against the law.[20] In his famous letter in rhyme to his son, Suleiman, while expressing his

tender paternal feelings, accused Bayezid of being a rebel who caused bloodshed among innocent people. Suleiman went so far as to say that it was his duty as protector of his subjects to eliminate him if necessary. He concluded by saying: "O my dear son Bayezid, if you return to the right path I will certainly forgive you. In any case, do not say that you are not guilty, but do say, my dear son, that you repent for what you have done."

Suleiman's Legislative Activity

Suleiman distinguished himself by publishing a number of *'örfi* laws, following the tradition of his great predecessors in Turkic history. These can be classified in three categories: (1) the *kanûnnâme*s for each *sancak;* (2) the *fermân*s (decrees) containing specific laws; and (3) a *kanûnnâme* of general character.

1. For each *sancak* in the Ottoman Empire an official survey of laud and population *(mufassal defter)*[21] was prepared and this was introduced by a *kanûnnâme*. The *kanûnnâme* of a *sancak* was generally intended to detail: (a) tax rates and the way taxes were to be collected by the *timar*-holders; (b) rules concerning land-possession, transference and inheritance under the timar-system; (c) exemptions and immunities; and (d) rules concerning the statutes of the military. The *kanûnnâme* of a *sancak* was primarily intended to be used by government or courts to settle differences between the *timar*-holders and the *re'âyâ* or between them and other officials, or between tax farmers and *wakf* agents. These *kanûnnâme*s were an integral part of the *defter*s 'registers', which, when ratified with the sultan's seal *(tuğra),* became *official* laws of the empire. Typical *sancak kanûnnâme*s are found only after the reign of Mehmed the Conqueror (1451-1481).[22] It seems that the Conqueror's first *kanûnnâme* for *re'âyâ* and his penal law were used without distinction in every *sancak* until the reign of Bayezid II.[23] In the *defter*s of the *sancak*s of the time of the Conqueror there were indeed laws and regulations on specific matters and statutes for certain groups, recorded in full or in summary form, and derived from original imperial decrees. But typical *sancak kanûnnâme*

as described above appeared first in the *defter*s of the reign of Bayezid II. Under Suleiman's reign we find one *kanûnnâme* for almost every *sancak*, arranged systematically[24] and similar to the Conqueror's general *kanûnnâme* for the *re'âyâ*.

2. The *kanûn-hûkms* contained laws and regulations on a particular subject, and bore all the formal characteristics of an imperial decree. They were either in the form, of a *berât* (diploma) or of a *fermân* (order) addressed directly to a person or group.[25] Such *hûkm*s were the original source of most of the provisions in the *Kanûnnâme*s of *sancak*s and the *kanûnnâme*s of a general character. Some of the *hûkm*s containing detailed regulations and laws can hardly be distinguished from the general *kanûnnâme*s. We have examples of *hûkm*s in full text which were later converted into the provisions of the *kanûnnâme*s. The original legislative activity of the Ottoman sultans was to be found primarily in the *kanûn-hûkms*, and a systematic study of Ottoman law will be possible only when a complete record of those *kanûn-hûkm*s still in the State Archives has been established.[26] It should be pointed out that many of the *kanûn-hûkm*s issued during Suleiman's reign were actually no more than reproductions of the previous *hûkm*s with only the necessary modification of some details.[27] But we can never know exactly whether an act of Suleiman depended in part or in the whole on a prototype since we do not have for comparison a complete collection of the *kanûn-hûkm*s issued in the previous reigns. There are, of course, certain *kanûn-hûkm*s of Suleiman I with the clear statement of the modifications which they brought to the existing situation. A systematic study of these changes under Suleiman I will be taken up in another article.

*Kanûn-hûkm*s were usually written out by the bureaucrats *(kâtib)* in the departments under the *veziriâzam, defterdâr* or *nişâncı*. The *nişâncı* and his assistants, the *reisülküttâb* and the *beglikci*,[28] were responsible for their final formulation. In wording them they generally followed earlier examples, often verbatim. The sultan usually ratified them by the formula "*mucibince 'amel oluna*", 'let (them) proceed in accordance with its provisions'. The origin of such *kanûn-hûkm*s was usually a situation or problem which called for the formulation of a

general rule in one of the three administrative departments. It was not uncommon for a petition submitted by the people to result in the issuing of a *kanûnnâme*. Also cases *(kadiyye)* submitted by commissioners of surveys often found their response in special *kanûn-hûkm*s.

Only seldom did a sultan directly formulate a *kanûn-hûkm*. Mention must be made here of an example from the reign of Suleiman. Our source reads: "*Kanûn* on the retinue of viziers, *mirmirân*s and *mirân*s. When Ferhad, *sancak-beg* of Semendere,[29] was ordered to convene the army and, at the end of the inspection, reported to the Sultan that many the *sipâhi*s holding *timar* that were not present because they were included in the retinue of high-ranked persons, on this occasion the late Sultan Suleiman wrote this *kanûn* with his own hand: From among the *timar*-holders each vizier may keep twelve persons in his service, each *beglerbegi* eight, each *sancak-begi* seven, and they shall not have more than these specified numbers.[30]

Imperial orders prescribed that such *kanûn-hûkm* be copied by the *kadı*s into their record books and be referred to when necessary by the commissioners in the registers of surveys, or by other authorities. The numerous *kanûn-hûkm*s that were issued under Suleiman are to be found scattered in the survey *defter*s, the official records *(sicillat-i şa'riyya)* of the *kadı*s, and in books kept by the central government, the most important of which is the *mühimme*. Several collections of documents which were arranged originally under Suleiman by the scribes at the imperial *dîvân* or by other officials for their own use,[31] contain a number of important *kanûn-hûkm*s of Suleiman's time. Among these are:

(a) A collection of documents preserved in Âtıf Efendi Library, Istanbul, Ms. no. 1734. Arranged towards the end of Suleiman's time it contains about thirty of his *kanûn-hûkm*s on various subjects.

(b) Several closely associated collections: two in the Topkapı Sarayı Museum Library, Ms. Revan no. 1935 and no. 1936; one in the University Library, Istanbul, no. 2753; one in the British Museum, or no. 9503; two in the Bibliothèque Nationale, Paris, fonds turc ancien no. 35 et no. 85. These collections were apparently arranged during Suleiman's time, and the *kanûn-hûkm*s issued after him were added in

the later copies of these collections, but most of the documents come from his reign.

(c) A manuscript of the Orientalni Institut, Sarajevo, Turcica no. 3 (previously no. 1076), copied in 969/1561, contains many *kanûn-hûkm* of Suleiman's time together with the so-called "*Kanûnnâme* of Suleiman".

(d) The manuscript Veliyüddin, no. 1970, Bayezid Devlet Kütüphanesi, Istanbul; arranged in the last years of the sixteenth century, this compilation contains many *kanûn-hûkm* of Suleiman's time.

(e) The manuscript Reisülküttâb Mustafa Efendi, no. 1058, Süleymaniye Library, Istanbul, embodies a collection of legal decisions by the famous Celâl-zâde Mustafa, *nişâncı* of Suleiman's reign (cf. fol. 1 and 29r) and some *kanûn-hûkm*s of Suleiman (compiled towards the beginning of the seventeenth century).

3. The next general *kanûnnâme* subsequent to that of the Conqueror was that ascribed to Suleiman. The origin and nature of this *kanûnnâme* will be the main subject of the following part of this article.

It has been asserted that this *kanûnnâme* "was not at all an official law-book, made to replace the genuinely official *kanûn*s (i.e., the *kanûnnâme* of *sancak* and *kanûn-hûkms)* in the departments of the government but rather a collection designed to give the Sultan and his administrators a general idea of the organization and institutions of the Empire. In fact it was never used as an official law-book in practice and to date, no one has found an official text of such a *kanûnnâme* confirmed by the Sultan."[32] However, we know that the general *kanûnnâme* of the Conqueror and Suleiman were officially declared and used in the courts and government departments. In the introduction to the general *kanûnnâme* of the Conqueror, it is made clear that it was composed "because it was deemed necessary to make a *kanûnnâme* to be observed forever in the imperial *dîvân*".[33] Originally arranged by the *nişâncı,* the highest authority in the matter of '*örfi* laws, it was modified by the Sultan and ratified by his personal handwritten order *(Hatt-i şerif)*. It reads: "This *kanûnnâme* is the law of my ancestors and now it is my law too. My exalted descendants, genera-

tion after generation, must observe its provisions." As to the so-called "*Kanûnnâme* of Suleiman"[34] it states in its introduction: "Because an imperial order was given to compose a *kanûnnâme*, the rules for government and *'örfi* laws, which are the foundation of the world's welfare and the support of the affairs of all the people, were collected and divided into three chapters and each chapter into seven subdivisions." In the *adâletnâme* (rescript of justice) of 1595, "the *kanûnnâme* of Suleiman" is said to have been officially imposed in courts throughout the empire.[35] Such references as these may also be found in *sancak kanûnnâme*. The fines and other occasional fees were to be levied according to the provisions of the imperial law",[36] meaning the penal laws in the *kanûnnâme* of the Conqueror and "Suleiman".

This clearly indicates that there was an official *kanûnnâme* of a general character besides those pertaining to the *sancak*s. On the other hand, the *kadı*s were to give decisions both in criminal cases and in disputes between *timar*-holders and *re'âyâ,* as well as certify title deeds, transferences, etc. They needed *kanûnnâme* such as those of the Conqueror and "Suleiman" since the *defter* containing the *sancak kanûnnâme* was written in only two copies per *sancak* one for the *defterhâne*, a department attached to the central government in Istanbul, the other for the use of the *beglerbegi* in the *sancak*. The *kadı*s used to make a copy of it in their own books. In giving decisions on the *'örfi* cases they were not obliged to use the officially ratified copies of the *kanûnnâme* just as they were free to use their own personal copies of the law-books on the *Shari'a* cases. It seems that Suleiman was the first to have the idea of officially distributing copies of the general Ottoman *kanûnnâme* to the courts of law.

The general *kanûnnâme*s were subject to change at any moment as a result of the issuance of new *kanûn-hûkm*s a fact which explains numerous marginal notes and additions found in the copies of the general *kanûnnâme*s. The *kanûnnâme* of the *sancak* of Silistre, which dates from Suleiman's reign, provided that if a proper provision were not found on a particular *'örfi* case, the *kadı* was to inquire about it at the Sultan's Porte and give his decision according to the imperial order he would receive. He would then make a record of the decision

in his record book *(sicill)* and this was to constitute a legal precedent for future decisions.[37] This is one of the reasons why the Sultan forbade dismissed *kadı*s to take away the *sicills* of their period in office.[38] *Kadı*s were generally ordered to give their decisions according to the official records in the *defters*, the *Shari'a* and *kanûnnâme*s.

New *kanûn-hûkm*s were either appended at the end of copies of the general *kanûnnâme*s or given –at least their main provisions– in the margins of the text. They were often interpolated in the text of the *kanûnnâme* by later copyists.[39] Thus, for the history of Ottoman law, every copy, especially the annotated ones at the courts, had the merit of an original.

The so-called *Kanûnnâme* of Suleiman

A comparison with the *kanûnnâme*s in the earliest copies, one of them was, anterior to Suleiman's time;[40] the so-called "*Kanûnnâme* of Suleiman", which is simply entitled *Kanûnnâme-i Osmânî* 'The book of the Ottoman Law'. It is divided into three parts *(bâb)*, the first part having four chapters and the second and third parts seven chapters each.

The first three chapters of the Conqueror's code, concerning offences and fines, are generally identical with the first three chapters of the "*kanûnnâme* of Suleiman" edited by M. Ârif. The latter has only one additional provision at the end, to the effect that half the fines were to be paid if the author of the offence was a non-Muslim. The additional fourth chapter in "Suleiman's *kanûnnâme*" under the heading *mücerred siyâseti* is obviously a posterior version of an imperial *hûkm* called *siyâsetnâme*. Two early copies of this have come down to us, one published in the reign of Bayezid II, probably between 889-894 (1484-1489),[41] and the second under Selim I.[42] The first is addressed to Hüseyin, *sancak-beg* of Aydın, and the second to crown prince Suleiman, then governor of Saruhan. This was to be applied to criminal cases whenever evidence could not be established through the *Shari'a* hence its name *siyâsetnâme* 'the book of corporal punishment', laid down directly by the ruler. In its second version who already find addi-

tions and important modifications in the text.[43] It was Selim's *siyâsetnâme* which was reproduced almost verbatim as that of Suleiman. We have a later copy of the *siyâsetnâme* which was issued in the middle of May 1556, and addressed to Pertev Pasha, *beglerbegi* of Rumeli.[44] It is identical to the one found in the so-called "*Kanûnnâme* of Suleiman". In the seventeenth century copies of the "*Kanûnnâme* of Suleiman" we find further additions and modifications made apparently according to the new *kanûn-hûkm* and *siyâsetnâme*s.

The second and third parts of the "*Kanûnnâme* of Suleiman" are much more detailed than the Conqueror's corresponding part, which constitutes the fourth and last chapter *(fasl)* of it. Many articles are reproduced in the "*Kanûnnâme* of Suleiman", sometimes with differences in style and arrangement and with changes in the rates of the taxes and other more essential points. Such articles concern the tax on building plots;[45] tithes on cotton, flax, madder and saffron;[46] privileges of timariots in selling the revenue of wine in kind;[47] the tithes on hives;[48] marriage dues;[49] hog tax.[50] Also the articles about *re'âyâ* being unable to cultivate the land[51] and *re'âyâ* having abandoned their cultivated lands are the same in both *kanûnnâme*s. Though somewhat different in its wording, the famous article on forced labour is also the same.[52] The articles on market dues in the Conqueror's *kanûnnâme* were reproduced in Suleiman's. Thus, for the most part, the Conqueror's *kanûnnâme* was embodied in that of "Suleiman".[53] The missing parts of some articles in one or other *kanûnnâme* were left out, I think, mostly by accident by the copyists.[54] The changes in style and expressions must have been made largely by later generations of scribes *(kâtib)* at the Ottoman chancery.

Fundamental differences in the articles are few. The "*Kanûnnâme* of Suleiman" left out the article on *çift-resmi* and *ispence*[55] which reflected the earlier conception of these taxes, and which were probably considered as unnecessary. The rate of the tax on sheep was one *akça* for three sheep for Muslims and non-Muslims in the Conqueror's *kanûnnâme;* it is one *akça* for two sheep in the "*Kanûnnâme* of Suleiman", except in the frontier *sancak* of Vidin, where the previous rate was maintained.[56]

The basic differences between the *kanûnnâme* of the Conqueror and that of "Suleiman" consist in subsequent additions concerning subjects which previously were treated slightly or not at all. Some of these additions come from the later *kanûn*s issued by the Conqueror himself. For example the statutes on the Eflak (Vlachs) of Brançevo and Vidin and Semendere (Smederovo) were obviously copied from survey books arranged about 1477.[57] It is to be noted that the taxes paid in kind by Vlachs in 1468 were converted into cash by 1477.

Hersek-zâde Ahmed Pasha's Amendments

An undated copy of a document tells us that Ahmed Pasha, *beglerbegi* of Anatolia, had sent a *kanûnnâme* to the *nişâncı* at the Porte, who corrected it according to the "*kanûn*s newly issued by the Sultan" and returned it to the Pasha.[58] The text of this *kanûnnâme* is not given in the manuscript, which says that it was about "*re'âyâ ve berâyâ, beg ve paşa, ewkâf ve emlâk, yaya ve müsellem*". This could only be found in a *kanûnnâme* of a general character. Another document in the same manuscript informs us[59] that Hersek-zâde Ahmed Pasha was asked by Selim I to amend a *Kanûnnâme-i Osmânî*, and names the subjects changed. The headings of the chapters referred to in these amendments are the same as those in the so-called "*Kanûnnâme* of Suleiman". The first six amendments are found interpolated in the text of the "*Kanûnnâme* of Suleiman" and the last two were added to it as an appendix in a copy of Suleiman's time.[60] This appendix gives us the further information that the amendments were made by *veziriâzam* Ahmed Pasha, son of Hersek (Hersek-oğlu or Hersek-zâde) on the 15th of Ramadan 906 (5 April 1501). Now Hersek-zâde Ahmed Pasha was *beglerbegi* of Anatolia several times under Bayezid II (1483-1486, 1487-1488, 1490-1492), but he was not Grand Vizier in April 1501. He became Grand Vizier first in 1497-1498, and then for a second time in 1502, shortly before December. He stayed in this post until 7 September 1506. We find him Grand Vizier again in 1511, and again between 1512-1514 and 1515-1516 under Selim I. He died on 21 July 1517.[61] In April 1501 Mesih Pasha was Grand

Vizier and Hersek-zâde Ahmed Pasha second vizier. Most probably he made the above-mentioned amendments when he held this post.

It is interesting to see how these amendments were interpolated into the text of our *kanûnnâme*. For comparison we shall use certain copies made in the time of Suleiman I.[62]

1. The first amendment regards the minimum age for participation in the campaigns by the sons of *sipâhi*s holding a *timar*. Some late copies lack this section. In the copy of Veliyüddin it is interpolated in the text. But in the margin of the copy of 975/1567 we find the following note: "Now the *kanûn* applied in this matter holds that when he is still a child and if he has not been granted a *timar* by the Sultan's order on condition of sending an *eskinci*,[63] he cannot possess a *timar* at all; and as to his participating personally in the expeditions, only his ability to fight is considered."

2. The second amendment concerns the *akıncı*, raiders, who were exempted from the emergency taxes and services *(awârid)* only in the years when they actually joined the army for an expedition.

3. The third amendment deals with the exemption from the taxes of *çift-resmi* and emergency taxes and services of every *şeyh* running *zâviye*, a religious hostel serving passers-by, and of every *sipâhi-zâde*, members of the pre-conquest military class in the province of Karaman. We found the same exemption recorded in an official *defter* of Karaman dated 906/1501.[64] In the copy of Veliyüddin, however, we find this marginal remark: "This too is abolished because if the lands originally belonging to the *re'âyâ* are somehow in the possession of *sipâhi*s, these lands cannot be considered as theirs. They too have to pay all the taxes." And the marginal note in the copy of Revan no. 1935 reads: "If the *şeyh* running a *zâviye* are actually serving the travellers, and if the *sipâhi-zâde*s actually take part in the expeditions in the service of the *beglerbegi*s with the hope of obtaining a *timar*, then they are exempted from those taxes, but all others are to pay them."

There marginal notes, made apparently in the time of Suleiman, meant restriction of the exemptions formerly accorded to the *şey*hs and *sipâhi-zâde* in the province of Karaman at a time when the critical situation there necessitated a lenient policy.[65] The later changes

implied the strict application of the Ottoman principles of taxation, according to which those who came into possession of lands originally belonging to the *re'âyâ* paid all the taxes as *re'âyâ*. On the other hand, the Ottoman law recognized exemption from emergency taxes and services only while some service was being performed for the State. Under Suleiman it was a general policy to abolish as far as possible special privileges and exemptions everywhere in the empire. The amendment was expressed in the *kanûnnâme* of the *sancak* of Karaman dated 935/1528, as follows: "Those people who are recorded as *sipâhi-zâde*, *zâviyedâr(şeyh*s) or the like, are exempted from *'awârid*, extraordinary taxes and services. Those among them who were exempted for generations from *çift-resmi* and the like are likewise not to pay these taxes, but those who were subjected to *çift-resmi* are to pay them except for the *'awârid,* unless recorded otherwise in the *defter.*"[66] Thus the *defter* was an authority to decide on each particular case since the commissioner of the survey saw and recorded the actual application of the principle.

4. The fourth amendment is of particular interest for us. It abolished tax exemptions in the province of Rum (Amasya-Sivas) and compelled the families who enjoyed such exemptions to be registered as simple *re'âyâ* in the lands of the sultan. Nevertheless the *müsellemiyye,* members of the native military class and *şeyhs of zâviye*s in the province of Rum who enjoyed tax exemptions under this name were maintained in their status of *müsellemiyye.*[67] Here too we find a lenient measure evidently introduced by Hersek-zâde. The argument was that the *müsellemiyye* did not possess lands belonging to *re'âyâ* and furthermore they were doing military service in the Ottoman army. But the marginal note in the manuscript Revan no. 1936 reads: "They are maintained in this status (of *re'âyâ).* The *müsellem*s in the province of Rum are definitely registered as *re'âyâ* and become *re'âyâ.* This again showed a return to the original Ottoman policy, as in the case of Karaman."

The other four amendments of Hersek-zâde were concerned with the important tax called *tapu-resmi,* which was to be paid to *sipâhi*s by *re'âyâ* upon the possession and transference of land. Introduced in

the *kanûnnâme*, the first two of these amendments were later modified and completely changed under Suleiman.

The Koyunoğlu Manuscript of the *Kanûnnâme*

A recently discovered manuscript of this *kanûnnâme*, belonging to the private library of Mr. İzzet Koyunoğlu in Konya,[68] and dated 907/1501, confirms that are not justified in attributing "Suleiman's *kanûnnâme*" to Suleiman. This manuscript (hereafter Koyunoğlu Ms.), entitled *Kitâb-i Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânîyye* 'Book of Ottoman 'örfî laws', begins with the introduction common to all other copies of the so-called "*Kanûnnâme* of Suleiman", and includes all the chapters with the same headings which were found in the later copies, concluding with these words: "This book has been written and completed with the help of God, all bountiful, by Mustafa b. Ramadan,[69] who is poor and wretched and in need of His mercy, may God forgive his sins and those of his parents, and accord His favors upon them, in the middle of Rabi' I, in the year of 907" (the last days of September and first day of October 1501).

In the margin we find records of some important events with dates. The earliest of these concerns an insurrection on 1 Muharrem 934/27 September 1527, and the battle between Prince Selim and Prince Bayezid on 1 Şaban 966/9 May 1559. The text itself contains nothing to make us doubt the date of the manuscript. For example, no mention is made of the provinces which were annexed to the Ottoman Empire under Selim I or Suleiman I.

A comparison of this *kanûnnâme* with a *kanûnnâme* of the *sancak* of Hüdavendigâr (Bursa) dated 892/1487[70] shows that the latter was one of its main sources. This is quite comprehensible if we remember that the *kanûnnâme* of Hüdavendigâr, the birthplace of the Ottoman State, embodied the classic Ottoman laws on taxation and land possession. For example, the Koyunoğlu Ms. and the *kanûnnâme* of Hüdavendigâr give an identical provision on runaway animals and slaves, but a copy of our *kanûnnâme* dated 936 H./1529[71] and later copies contain an additional note with this introductory phrase: "Af-

terwards an imperial fermân arrived to the effect that. The Koyunoğlu version contains the amendments introduced by "*veziriâzam*" Hersek-zâde Ahmed Pasha which were declared on 5 April 1501. On the other hand, Suleiman Pasha, who is mentioned in the Koyunoğlu manuscript with a reference to his previous governorship in Semendere (Smederovo), was a *sancak-begi* there between 1489-1492.[72] In conclusion we can say that the so-called "*Kanûnnâme* of Suleiman" must have been composed originally between 1492 and 1501.

In comparison with the Koyunoğlu Ms., the copies made under Suleiman I, contain only a few modifications and additions.[73] Each copy of this general *kanûnnâme*, with modifications in the text or with marginal notes summarizing the *hûkm*s, actually represents an independent document in itself, exhibiting a certain stage in the evolution of Ottoman law. The *kanûnnâme* received further modifications after Suleiman's death, and we find the seventeenth century copy with a new arrangement of the chapters, some of which were substantially extended or completely omitted.[74] I think it is no exaggeration to assert that *one Ottoman law-book existed which evolved throughout Ottoman history.* The new *kanûn-hûkms,* issued according to new conditions and needs, were incorporated later on into the body of this *kanûnnâme.*

In even the earliest available copy of the general *kanûnnâme,* the Koyunoğlu Ms., dated 907/1501, we find that the bulk of its provisions come mainly from, the *kanûnnâme*s of the provinces: of *Anadolu* (Anatolia, i.e., Western Asia Minor), *Karaman* (Central Southern Asia Minor), and *Semendere* (Smederovo, in upper Serbia). The *kanûnnâme* of *Rum* (Central Northern Asia Minor) and of *Vidin* (on the Danube) were less frequently referred to. It appears that the author of the general *kanûnnâme* went through the *defter*s (survey registers) at his disposal and gathered information not only from the *kanûnnâme* which introduced the *defter*s, but also from the legal statements on specific matters in them. Supporting this view are such phrases as: "No tax on linseed oil presses was found in the *defter*s other than that of Karaman."[75] The *kanûnnâme*s of the Anatolian *sancak*s, especially that of Hüdavendigâr of which we have a copy

dated 1487,[76] thus became the source for most of the general provisions in our general *kanûnnâme*. The different provisions which were found in the *kanûnnâme*s of other provinces were usually introduced in the general *kanûnnâme* with the phrase: "But in the province of Karaman (or Semendere) the matter is [...]".[77] The laws on the Vlachs were collected from the *defter*s of Braniçeva (Braniçevo), Vidin and Semendere.[78] The law on the market duties and custom duties of Semendere found in our *kanûnnâme*[79] is taken verbatim from a *kanûnnâme* found in an official *defter* of this *sancak* dated awâi'l-i Safar 922/6-15 March 1516;[80] the other provisions of the said *kanûnnâme* concerning the *re'âyâ* are scattered in the pertinent sections of our *kanûnnâme*. But a copy of this official *defter* dated earlier than 922/1516 must have been used.[81] The provisions on *çift-resmi* in our *kanûnnâme*[82] were gathered from the *defter* of *sancak*s of Anadolu. The first part of the law on *müsellem*s and *yaya*s,[83] the law on the people who come from outside to cultivate lands in *timar*s,[84] the law on the property of foreigners who died in the Ottoman territories,[85] and laws on the conscription of the *azeb*s,[86] the abolition of unlawful practices in Konya[87] and the wood supply for the imperial court,[88] were apparently reproduced from the original *kanûn-hûkm*s or their copies in the *defter*. Future investigations in the archives may produce the original *hûkm*s. In conclusion we can say that the laws which were used in our *kanûnnâme* must have been issued either under Mehmed the Conqueror, or during Bayezid II's reign before 1501. It is possible that a general survey made in 892/1487 may have been the occasion for this legislative activity under Bayezid II.

An Outline of the Evolution of Ottoman Legislation in the Sixteenth Century

Thus about 1500, an Ottoman law-book came into being with clearly defined rules and principles covering a wide range of matters concerning the *re'âyâ* and their relations with the military. The principles that gave Ottoman law its particular quality and its internal unity were of course in force long before Bayezid II, as we have seen

from the Conqueror's law-book. Yet under Bayezid II Ottoman law found its definite broad expression in his *kanûnnâme,* which seems to have become the main source for the typical Ottoman laws that were to be applied in the newly conquered lands under Selim I and Suleiman I.

Faithful to an old Ottoman tradition, Selim I generally maintained pre-Ottoman taxation in the lands he conquered from the Safavids in Eastern Asia Minor and from the Mamluks in Syria and Egypt. Suleiman I at first did the same in Iraq and to some extent in Hungary. Even so, both of them abolished certain practices which were believed to be flagrantly contrary to the *Kanûn-i Osmânî.* For example, in 1518 when the taxation laws of Uzun Hasan, the Akkoyunlu ruler, were maintained in Eastern Asia Minor (Diyârbekr and Erzurum provinces), extra levies on crops taken after the collection of tithes were immediately abolished as contrary to the *Sharî'a* and Ottoman law.[89] In Hungary, pre-conquest royal taxation was maintained only after adapting it to basic Ottoman laws.[90] The florin tax, which required that one Hungarian gold piece be paid to the royal treasury by each family during the time of the Hungarian kings, was accepted under the Ottomans as the *resm-i filori,* a tax corresponding to *cizye,* the Islamic poll-tax.[91] Actually it ended up being called *cizye* by the end of the sixteenth century. Also i*spence,* an Ottoman *'örfi* tax, was collected under the name of *kapu-resmi,* gate tax which was in force under the Hungarian kings.[92]

Since the foundation their State, the Ottomans had followed this conciliatory policy of allowing the older taxes, obviously because it was easy for the *re'âyâ* as well as for Ottoman administration in its early stage.[93] But in 1540 almost everywhere in Eastern Asia Minor standard Ottoman taxation law replaced that of Uzun Hasan because "the *re'âyâ* wanted the Ottoman law to be put in force in their province too".[94] In the preamble to the *kanûnnâme* of Erzurum in 947/1540, it was made clear that "as the tribal communities, as well as merchants and other communities [in the province of Erzurum] could not bear the heavy load resulting from the so-called laws of Hasan Padişah [Uzun Hasan], they wanted the Rum [Ottoman] law

to be put into force [in their own province]. Their request was submitted to the Sultan's Porte and, as a result of his feelings of compassion and justice in their favor, he issued the order that the *kanûnnâme* of Rum should be applied to them too."[95] In Syria too, Ottoman law was imposed after a period of transition which seems in some places to have lasted longer than in Eastern Asia Minor. For example, in the *sancak* of Malatya the pre-Ottoman taxes of *dawra* was maintained as corresponding to the Ottoman *çift-resmi* until as late as 959/1552, whereas the *çift-resmi* system was by then applied in the province of Aleppo in Northern Syria. In Iraq the so-called laws of both Hasan Padişah (Uzun Hasan) and of the Safavids were left in force in 1537. Then by a fermân dated the 14th of February 1537, the practices which were ascribed to the Safavids *(Kizilbaş)* were abolished as totally unjust innovations.[96]

It can safely be said that the basic rules of the *Kanûn-i Osmânî,* traditional Ottoman law concerning the *re'âyâ,* took definite form as a result of fusion of Ottoman laws with pre-conquest practices and antedating the Conqueror's law-book which we know was proclaimed around 1453. The Conqueror's long and dynamic reign witnessed the issuance of a number of laws and statutes on specific matters,[97] some of which seem to have been codified into the law-book of Bayezid II as found in the Koyunoğlu Ms. under Suleiman I Ottoman culture reached its classic period with an absolute faith in the perfection of Ottoman institutions and laws. The Ottomans rejected, as *bid'at,* innovations and unjust practices, all the pre-conquest customs and laws which were incompatible with their own legal system.

We shall try to demonstrate what the main features of the *Kanûn-i Osmânî* were in the form which it took until the middle of the sixteenth century.

First of all, it was asserted as a fundamental principle that "*re'âyâ* and land belong to the sultan". This meant primarily that no one had any right to exercise authority over land and *re'âyâ* without a specific mandate from the sultan. Thus the absolute sovereignty of the sultan within the empire was secured and all sorts of local lordships in the provinces were sooner or later eliminated. Also under the

same principle the sultan was able to apply the *timar* system within his empire, the *timar* system being the basic institution used to organize conquered lands. The same principle gave the sultan the right to interfere with *wakf* (religious foundations) and private estates and to place certain obligations on them. The theory was that there too the land and *re'âyâ* belong fundamentally to the sultan.[98] In brief, this principle became the very foundation-stone of Ottoman absolutism and the centralized empire.

On the other hand, appointees to whom the sultan had assigned and authority in the provinces were not to dispose of anything beyond what was stated in their diploma of investiture (*berât*), imperial survey registers and *kanûnnâme*s. A *beg* or *sipâhi,* as *timar*-holder, was given the authority to collect certain taxes directly from the *re'âyâ* living on his *timar*, and could force them to comply with the rules applying to the cultivation and possession of the land. It is easy to surmise that, if not properly controlled, such authority might have given rise to all sorts of abuses to the detriment of the *re'âyâ.* The sultan always had to be vigilant, and we know that he reacted strongly against such abuses of authority in order to uphold the principle that no one was allowed to establish personal authority over *re'âyâ* and land beyond his own. Many feudal practices from pre-Ottoman times, that had given unchecked control to local military classes over land and population, were abolished by the Ottomans. One of the central points in the *Kanûn-i Osmânî* was that (*timar*-holders) were not to take anything more from the peasants once they had obtained that which was defined in the *kanûnnâme* and registers". Also, there was the article prohibiting forced labour which appeared in the *kanûnnâme*, including the Conqueror's, and which ran as follows: "[*timar*-holders] are not to take and use forcibly horses and carts of the *re'âyâ* or make them work in their own service".[99]

In spite of this principle, in the Ottoman *timar* system as in European feudalism there always existed services for which the *re'âyâ*s cooperation was deemed necessary. The main ones were to provide fuel for the *timar*-holders and hay for his horses in wintertime, to carry and store the tithes taken from products of the soil and till the

timar-holders, *hâssa* his own personal land and orchard. As a matter of fact, the *Kanûn-i Osmânî* tried to abolish these or at least limit their scope. Even in the period prior to the *kanûnnâme* of the Conqueror several services, such as providing wood and hay for the *timar*-holder and working for three days for him, were abolished in most parts of the Balkans and Anatolia in return for a fixed cash tax of 22 *akça* to be paid to the *timar*-holder as a compensation.[100] Called *Çift-resmi,* this tax was to be paid by a peasant possessing a piece of land of one *çift,* varying in size from about sixty to hundred fifty *dönüm* (one *dönüm* = 939.3 square meters). Those possessing half of it, or less than half, paid lower rates. The *ispence* was a tax parallel to *çift-resmi* that applied to non-Muslims. *Çift-resmi* and *ispence* taxation were established as the most typical Ottoman laws in the *Kanûn-i Osmânî.* They were also called "taxation of *ra'iyyât*" (singular of *re'âyâ),* representing personal obligations of *re'âyâ* to the military. Thus the *Kanûn-i Osmânî* in general brought to the *re'âyâ,* a simpler and easier system of taxation than the previous complicated system of feudal services, which had been much more open to malpractice. It must be added that in many places the military found ways to continue the old practices, and what is more, certain *sancak kanûnnâme* included these as recognized customs even after the collection of the *çift-resmi* and *ispence.*

The Ottoman law-maker endeavored to limit the scope of certain services recognized by custom. *Re'âyâ* were to mow and heap grass on the hâssa (reserved) land of the *timar*-holder, but not to carry it as far as the barn, to transport tithes to the nearest marketplace, but never farther than one day's distance, and to build a barn, but not a house, for the *timar*-holder. In the middle of the sixteenth century, by which time the origin of *çift-resmi* had been long forgotten, the three days forced labor for the *timar*-holder in the newly conquered areas of Eastern Asia Minor (Diyarbekr) was converted into an extra tax of two *akça* per familiy,[101] and in Hungary fifteen *penez* (1 Hungarian ducat =100 *penez)* for one cartload of wood and twenty five *penez* (Hungarian *penz)* for one cartload of hay were to be paid per family.[102]

The *Kanûn-i Osmânî* allowed *beg* and *sipâhi* to levy provisions for themselves and especially for their horses only under special condi-

tions (for example in the province of Trabzon where a shortage of wheat and barley was chronic).[103] For all kinds of emergency levies of provisions and demands of services *(awârîd, salma, salgun)*, the principle was that there must be a real need for the provisions and services for the good of the country and a special order of the sultan to impose such levies was required.[104] Otherwise, provisions were to be bought at market prices from *re'âyâ.* This was the law. Repeated orders sent to the provinces for its strict application and public declarations to prevent abuses[105] leave no room for doubt that the *Kanûn-i Osmânî* itself distinguished between a recognized innovation and custom *(bid'at-i ma'rufe)* and a rejected innovation and custom *(bid'at-i merdude)*. For more onerous innovations the terms "injustice" (*hayf),* "oppression" *(zulm)* or "foulness" *(şenâ'at)* were used.

As for tithes, which made up the second most important group of taxes, the *Kanûn-i Osmânî* adopted a simple system, as with *ra'iyyet* taxation. For grain it was one tenth, usually with an additional tax of one fortieth called *salarlık* or *sâlâriyye*[106], which made one eighth altogether. The latter was interpreted as corresponding to fodder taken for the horses of *timar*-holders. Once *salarlık* was taken, no other extra imposition on grain in the guise of *salma* (levy) or otherwise was allowed. In Hungary the proportion of one tenth was adopted for tithes, but in the *sancak* of Lipova (Lippa) it was one ninth without *salarlık*, as in the time of the Hungarian kings. In the Eastern provinces of the empire, those annexed in the sixteenth century, namely Eastern Asia Minor, Syria and Iraq, where the *Kanûn-i Osmânî* was extended fully only under Suleiman I, the proportion of one fifth, that is, the proportion adopted by the *Shari'a* on the so-called *haracî* lands,[107] was applied without *salarlık*. The proportion of one fifth for tithes on grain was applied also in some of the Balkan provinces (in Albania in 1570), and in the newly conquered lands, such as Cyprus and Georgia, in 1570.[108] This change can be ascribed to the influence of Ebû's-Su'ûd, the famous *Shayk al-Islam* of Suleiman I, who zealously embarked upon the adaptation of Ottoman '*örfi* laws to the *Shari'a*.[109] His interpretation of state owned *(mîrî)* lands as *haracî* lands according to the *Shari'a* was followed faithfully in the new *kanûnnâmes*.

At any rate, the Ottomans abolished all sorts of local grain taxation practices wherever they brought in their *Kanûn-i Osmânî* with its typical tithe system. In Eastern Asia Minor the old practices of taking a certain amount of grain per heap on harvest floor or per farm (4 *kile* per farm in the province of Diyarbekr, 5 *kile* per farm in Ruha, 1 *kile* per farm in Çermik, etc.) or collection of straw in addition to tithes, were abolished when the *Kanûn-i Osmânî* was extended to this part of the Empire in 1540. Under the name of *harman resmi* (harvest-tax) a similar tax was found in territories which once were part of the Byzantine Empire in the Balkans, as in the case of the Aegean islands. It consisted of a certain amount of wheat and barley (usually two *kile* of both but half a *lukna* of wheat and half a *lukna* of barley in the *sancak* of Semendere)[110] collected by the *timar*-holder from every family at harvest time in addition to the tithes. The Ottomans identified it with their *salarlık*. It survived indeed in some parts of the empire as an ancient custom. During his campaign against Belgrade in 1521, Suleiman abolished it upon the *re'âyâ*s complaint in the province of Vidin. But later on *sipâhi*s protested, saying that it caused a substantial diminution of their *timar* revenues. The Sultan ordered inquiries showed that it was an ancient tax surviving from pre-Ottoman times.[111]

The third category of taxes in the *Kanûn-i Osmânî* was the so-called *bad-i hava,* occasional dues such as the bride-tax, and especially fines *(cerâ'îm*). In order to prevent abuses, the *Kanûn-i Osmânî* included in its first chapters quite a detailed law on fines, and laid down the rule that no fine was to be taken unless the local *kadı* had given a decision.[112]

It becomes dear that one of the main purposes of the *Kanûn-i Osmânî* was to protect the *re'âyâ* from the abuses of the local military class. The principle *bid'at,* innovations, contrary to the Ottoman law in Hungary, as expressed in the *kanûnnâme* of this region the middle of the sixteenth century,[113] were as follows:

1. Forced labor imposed upon *re'âyâ* by *timar*-holders who were trying to use them and their carts in their own service.

2. Attempts to extract extra dues, such as *reşid-akçası,* and *icâzet-akçası,* after collection of the sheep and hog tax, and demands for a cartload of hay.

3. Refusal to accept tithes in kind, while demanding instead the value in cash.

4. Forcing the *re'âyâ* to provide food and fodder upon their visits to the villages.

Such *bid'at*s were repeatedly prohibited in most parts of the empire, demonstrating that they were actually widespread and well rooted malpractices throughout the Ottoman dominions.

The immediate preoccupation of the Ottoman law-maker was to protect the *re'âyâ* increase the revenue sources for the State treasury. According to the traditional Middle Eastern concept of State, the more prosperous the *re'âyâ* the more powerful the State, and the prosperity of the *re'âyâ* depended on a just and merciful government. Supreme authority and law existed primarily to prevent those having authority and power from oppressing the *re'âyâ.*[114] These ideas were leading principles of the Ottoman law-maker, and for this reason the *Kanûn-i Osmânî* was principally concerned with arranging the relations of the military with the *re'âyâ.* Local *kadı*s wore responsible for administering the *Kanûn-i Osmânî* as well as the *Shari'a,* and for seeing to it that the local authority acted in accordance with them. Most of the *Kanûn-i* Osmânî and fermâns ended with a sentence such as: "If the *re'âyâ* bring to your attention their complaints against *beg*s or other military persons or tax-farmers, you have to stop them from committing injustices; if you think you are not able to do so you should immediately notify this to my Porte. If you fail, you will be punished yourself. My supreme desire is to maintain the *re'âyâ* in peace and comfort and the country in prosperity."[115]

The words of the introduction to an order to the *beglerbegi* of Bağdad for the application of a new *kanûnnâme* in 1537 are particularly significant: "As upon my order the provinces of Bağdad were surveyed and a survey book was composed, and at the same time all the *kanûn*s and rules which were maintained[116] under the just sultans as well as the unjust practices and innovations which were introduced

under the *Kızılbaş* (i.e., Iranian domination) were submitted in a report to my attention [...] I confirm the practices [already in force during the late Hasan Padişah (Akkoyunlu) and abolish all the unjust practices and innovations introduced in the time of the *Kızılbaş,* and I declare that from now on nobody will do anything contrary to the *Shari'a* and *Kanûn* towards the people living in the towns and villages of the province of Bağdad, and I order that as soon as you (the governor general and kadı of Bağdad) receive this firmân of mine you will have it announced and read in public from beginning to end in all the cities, towns and meeting places, and afterwards you are to take care to forbid all innovations and make known the *kanûn*s and rules which I order, so that they shall know their own obligations, for which they are incumbent, and then pay them accordingly, and thus nobody will have any idle excuse to exact them." In the introduction of a seventeenth century copy of "Suleiman's *kanûnnâme*" we read: "Seeing that they [people with authority] oppress the *re'âyâ* beyond all limits and reduce them to a wretched situation, my late ancestors laid down the Ottoman *kanûn [Kanûn-i Osmânî]*".[117] Thus, in the minds of the Ottomans the proclamation of a *kanûnnâme* was identified with justice. In the *adâletnâme* of 1595, quoted above, Mehmed III complained publicly of the neglect of the *kanûnnâme* of Suleiman by part of the members of the ruling class, and banned under threats of unusually severe punishment a series of abuses and exactions introduced by its members into the administration of the provinces.

An *adâletnâme is* a document drafted to clarify and sanction the provisions of general *kanûnnâme*s, and to prohibit abuses in connection with them.[118] This document was to be recorded in the *sicill*s of the *kadı*s and a certified copy of it from the *sicill* could be obtained without charge. Thus the concept of justice in the *Kanûn-i Osmânî* as protection of the *re'âyâ* against abuses of authority and illicit exactions comes out clearly in the *adâletnâme*s. Sultan Suleiman himself announced several *adâletnâme*s abolishing certain malpractices and deviations from the Ottoman law in the provinces.[119] This institution of making public declarations to protect the subjects from the malpractices of local authorities was not an Ottoman invention. One can

see in the Mamluk and Ilkhanid inscriptions which abolish exorbitant taxes and duties particularly susceptible to exactions,[120] a prototype of the Ottoman *adâletnâme*s. Placed upon the walls of the mosques or the main gate of the cities, the Ilkhanid or Mamluk tax inscriptions were intended to reach the attention of everybody. These inscriptions, like the *adâletnâme*s, were obviously a joint product of the ancient Persian idea of the justice of rulers and the Turco-Mongol tradition of *törü (türe, tüzük)* and *yasak*. The Ottoman sultans after Suleiman I published *adâletnâme* instead of *kanûnnâme* and their content became more and more elaborate. Even the proclamation of the *hatt-i şerîf* of 1839, which open the Tanzimat period of reform, can be linked with this tradition.

If the Ottoman sultans ceased to publish new *kanûnnâme*s and preferred to issue *adâletnâme*s, this must have been due principal to the fact that the *Shari'a* began to be considered as the source of legislation even in matters that hitherto had been the subject of legislative activity on the part of the political power. From the first decades of the seventeenth century on, the *kanûnnâme-i Osmânî,* general Ottoman law, became increasingly overloaded with *fetvâ,* the legal opinions of the *şeyhü'l-islâm,* based on religion authorities.[121]

Postscript

When I completed this paper I discovered that some new publications of Dr. N. Beldiceanu were closely related to the problems with which I have dealt above. In his article on the Vlachs ("Sur les valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane (1450-1550)", *Revue des Études islamiques,* 34, 1966, p. 88) he wrote: "Ahmed Pacha est l'auteur d'un recueil d'actes juridiques ottomans." The text which led him to formulate this idea is the same one which we used above (see note 58). The text is not just one document, as Dr. Beldiceanu thought, but is made up of two different documents. In the first document the *kanûnnâme* in question is one of the Sultan's, not of Hersekzâde Ahmed Pasha's, as Dr. Beldiceanu supposed. In order to settle cases concerning the *timar*-holders and *re'âyâ* under his jurisdiction

Ahmed Pasha, then *beglerbegi* of Anadolu, it have had in his possession a general law-code of the Sultan. Document informs us that he wanted to check it with the *kanûnnâme* in the hands of the *nişâncı*, who was the responsible for the compilation and correction of the *'örfi* laws of empire.

As for the second document concerning Hersek-zâde Ahmed, it speaks of the revision of a *kanûnnâme* when he was under Selim I. A detailed analysis of it is to be found above, any rate, there can be no *kanûnnâme* of Hersek-zâde Ahmed.

Dr. Beldiceanu also published in facsimile the Koyunoğlu Ms. dated 907 AH (*Code de lois coutumières de Mehmed II*, Wiesbaden, 1967). In his introduction he tried to prove that this codification originally made between 1477 and 1481. Dr. V.L. Ménage in his review of Dr. Beldiceanu's edition (*BSOAS*, 32/1, 1969, pp. 165-67) examined his arguments on these dates and expressed his whether the *terminux ante quem* for it was actually 1481. Koyunoğlu Ms. contains in the text the date of 19 Dhu'l-kade 900 (August 11, 1495). Dr. Beldiceanu himself admitted that there were be additional entries in the text made after 1481. I tried to lain in the article above that the *kanûnnâme* was composed time between 1492 and 1501 and contained, of course, various *kanûn*s which were issued under Mehmed II and Bayezid II. In her book *Kniga zakonov Sultan Selima* [The Code of Law of an Selim I] (Moscow, 1969) A.S. Tveritinova discusses two man codes of law. These two codes, –both of which carry the "Kanûnnâme-i Sultan Selim Han" [The Code of Law of Sultan] and are listed under the numbers B1882 and A250, are the Turkic manuscripts of the Asian Museum of Leningrad. In the book in question, Professor Tveritinova has published the facsimile of the code listed under B1882 together with the Russian station of the text; in addition, in the notes to her book she gives the variants found in the code listed under A250.

The opinions which she offers concerning the origin and nature of Ottoman codes of law and concerning the development of the "Ottoman feudal system" clearly show that, in her work, Professor Tveritinova has completely disregarded the literature of the last thirty years on this question. Further, it is more than disconcerting to find twelve

errors in the Latin transcription of a thirteen line Turkish text from the code's introduction.

As to the question of whether or not these documents really belong to Selim I, the answer can be seen quite clearly from the headings. One should not forget however that later copies can be misleading; they can contain additions and changes. The copy-date of the manuscript numbered B1882 is 1564 (it is not 1 Receb 971). Since throughout the manuscript the changes are indicated as marginal notes, the main text can be accepted as dating from Selim I's reign. Although no date is given on the A250 manuscript, valuable information is gained from a remark at the end. Here the copyist states that the original of the manuscript was given to Nişâncı Celâlzâde, who indicated changes in articles at the margins of the pages, and he himself wrote them similarly on the margins of the pages. The fact that the copyist refers to Celâlzâde as *hazretleri* clearly shows that at the time the copy was being made Celâlzâde was still alive. And since we know that Celâlzâde first became *nişâncı* in Suleiman's time, the date of this copy (A250) has to be sought between 1534 and 1567. Professor Tveritinova is indeed mistaken when she mentions Celâlzâde as the author of the code.

We had the opportunity to compare the B1882 code with the Koyunoğlu manuscript which dates back to the time of Beyazid II and found that the two copies differ greatly. B1882 manuscript lacks certain sections (e.g., sections relevant to the *re'âyâ,* the *müsellem*s and the *yaya*s), while these sections are to be found in all copies from Suleiman's time. Some sections also appear out of order.

In the article above we tried to show that various codes of law from the reigns of Mehmed II, Bayezid II and Suleiman I are known to us and that all of them are versions of the same original, enlarged and modified with the times. At the same time, one must keep in mind that, among the Ottomans, laws and legal dispositions had to be validated by the new Sultan in order to become effective. Thus it was only natural that there should be a legal code dating from the time of Selim I, and Tveritionva's publication shows that such a legal code exists.

Kanûnnâme

Kanûnnâme, Osmanlı döneminde genel olarak belirli bir konuya dair hukukî maddeleri ortaya koyan padişah hükmünü ifade eder. On beşinci yüzyılda *yasaknâme* kelimesi de aynı anlamda idi. Arap hilâfeti sırasında kavânîn, "kanûnlar kodu" manasına gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nde *kanûnnâme* teriminin anlamı, genellikle vezirlerin ve paşaların yürürlüğe koyduğu düzenlemeleri, yetkili bir otoritenin kesin ve açık olarak belirlediği kanûnları ya da reform tasarılarını ifade edecek şekilde genişlemiştir. Bununla birlikte kanûnnâme, ancak padişah tarafından resmî bir nitelik kazanabileceği için herhangi bir normal kanûn gibiydi. Sadece tek bir hüküm (fermân veya berât) ya da belirli ve sınırlı bir konu kanûnnâmeyi şekillendirebileceği gibi bütün imparatorluğa yahut belirli bir bölgeye veya sosyal bir gruba uygulanabilen kanûnnâmeler de vardı.

İslâm ülkelerinde resmî kanûnnâmelerin uygulamasının iki kaynağı vardı: Eski Ortadoğu kültürlerine ait gelenekler ve Türk-Moğol hanlıklarının gelenekleri. Eski İran imparatorlukları yetkinin görevliler tarafından suiistimal edilmesini önlemek için hukukî maddeleri, özellikle vergi kanûnlarını sürekli olarak halkın görebileceği yerlerde taşlar üzerine kazımak suretiyle ilan etmekteydiler. Bu uygulama, muhtemelen, eski Mezopotamya medeniyetlerinden intikal eden bir gelenekti. Benzer biçimde hilâfet döneminde, kanûnnâme şeklinde hükümleri ve arazi vergileriyle ilgili şartları (şürût) ihtiva eden ka-

yıtlar mevcuttu. Bu hükümler, vergi toplanmasında bir *düstur* olarak mültezimlere ve idarecilere resmen gönderilirdi. Moğol İmparatorluğu döneminde "Yasa-yi Kadîm-i Cengiz Han, Yargunâme" olarak bilinen Cengiz Han Yasası ya da *Yasak-i Büzürg*, askerî-siyasî işlerin düzenlenmesi için kaynak vazifesi görmüştür. Müslüman Gâzân Han döneminde Cengiz Han Yasası geleneği, devletin iyi idaresi için esas kabul edildi. Moğol idaresinin çöküşünden sonra ulemânın yasaya karşı güçlü tepkisine rağmen, yasaknâme veya sadece yasak terimi, hükümdar tarafından hazırlanan kanûn kodları için kullanılmaya devam etti. Yerli görevlilerin çabalarıyla yasa ile İran-İslâm mezâlim yargılaması geleneği ortaya çıktı. Tedvin edilmiş kanûnnâmelerin yalnızca İran, Anadolu, Irak ve Hindistan'da, yani Türk-Moğol geleneklerinin ve hanlıklarının etkili olduğu yerlerde ve tipik Osmanlı kanûnlarının ve idaresinin yürürlükte bulunduğu Osmanlı Devleti'ne ait bölgelerde (Rumeli ve Anadolu) ortaya çıkmış olması ilginçtir.

Kanûnnâmeler, kamu hukuku, devlet teşkilâtı, idare, vergi, ceza hukuku ve hisbe (ahkâm-i dîvânî, istîfâ-i memâlik, tehdîd ve siyâset-i mücrimân) alanlarını kapsamaktaydı. Osmanlılar bir bölgeyi fethettiklerinde genellikle mevcut kanûnları muhafaza etmişler veya önemsiz bazı değişikliklerle uygulamışlardır. Bu açıdan Memlûk Kayıtbay, Akkoyunlu Uzun Hasan ve Dulkadırlı Alâüddevle kanûnları, Osmanlı kanûnnâmeleri olarak orijinal şekilleriyle bugüne ulaşmıştır. Bir Akkoyunlu kaynağı, Uzun Hasan'ın, ülkesinin tamamında kullanılmak üzere uygulanması zorunlu bir ceza kanûnnâmesi yayımladığını doğrulamaktadır.[1] Uzun Hasan'ın kanûnnâmeleri ya da yasaları, Doğu Anadolu'da, Azerbaycan'da, Irak-i Arab ve Irak-i Acem'de geçerliydi. Osmanlılar Doğu Anadolu'da yürürlükte olanları H. 922'den (1516) H. 955'e (1548) kadar uyguladılar. Irak'ın fethinden sonra Safevî kanûnlarını yürürlükten kaldırırken Uzun Hasan'ın kanûnlarını geçerli tuttular.[2] Bu kanûnnâmelerin temel amacı, örfî vergilerin ve pazar vergilerinin (bâcların) ödenme usullerini ve oranlarını göstermekti. Dulkadır oğulları kanûnnâmeleri, temel olarak ceza kanûnnâmeleriydi. Güney Anadolu, Suriye ve Mısır için hazırlanan Osmanlı kanûnnâmeleri örfî vergiler, gümrük vergileri ve pîş-keşlerle (hediye) ilgili Kayıtbay'a atfedilen kanûn-

nâmeyi ihtiva eder.[3] Hindistan'da Timur'a atfedilen Tüzükât, Âyîn-i Ekberî ya da "Ahkâm-i Âlemgîrî" gibi sultanlar tarafından hazırlanan kanûnlar ve düzenlemelerin varlığı da bilinmektedir. Ancak sadece I. Âlemgîr'in ceza kanûnu, imparatorluğa ait hükümler şeklinde yürürlüğe konduğu için gerçekten Osmanlı kanûnnâmeleriyle karşılaştırılabilir özelliktedir.

Ulemânın bu tür tedvinlere karşı çıkması, kanûnları sürekli hale getirme konusunda sultanları tereddüde sevk etti. Böylece, sultanlar kanûnları, belirli bir konu hakkında imparatorluğa ait tek tek hükümler şeklinde yayımlama yolunu tercih ettiler. Sonuç olarak tedvin edilmiş yalnız birkaç kanûnnâme vardır. Fâtih Sultan Mehmed, kendisinden sonraki nesilleri bağlayıcı şekilde tedvin edilmiş ve resmî olarak yürürlüğe konulmuş bir kanûnnâme neşreden ilk Müslüman hükümdar olarak görünmektedir. Bu konuda o muhtemelen Türk-Moğol hanlarının yasa/töre uygulamasını izlemiştir. Kendisi biri re'âyâ, diğeri devlet teşkilâtıyla ilgili olmak üzere iki kanûnnâme yayımlamıştır.

Fâtih Sultan Mehmed'in re'âyâ için hazırlanan kanûnnâmesi ilk defa halktan doğrudan vergi alan askerî sınıfın, timarlıların yolsuzluklarını önlemeyi, ikinci olarak para cezalarını ve vergi oranlarını belirlemeyi ve bu şekilde devletin tebaasına koruyucu adâleti getirme idealini gerçekleştirmeyi amaçlamıştı. Bu kanûnnâme, kadılar ve valiler için anlaşmazlıkları çözmede bir uygulama olarak yayımlandı. Re'âyâ kanûnnâmesi belirli bir modele göre tedvin edilmiştir. İlk üç bölüm, hem Müslümanlara hem de gayrimüslim re'âyâya uygulanacak ceza maddelerini ihtiva etmekteydi. Konuların düzenlenmesi fıkıh eserleriyle benzerlik gösterir. Özellikle kanûnnâme, re'âyânın devlete ve askerî sınıfa ödemesi gereken para cezalarının miktarını belirler. Üçüncü bölümün sonuna kadıların aldığı bazı vergilerin oranları eklenmiştir. Re'âyâ kanûnnâmesinin dördüncü bölümü re'âyânın sipâhilere ödediği düzenli vergileri sıralamaktadır. Re'âyânın sipâhiler için yerine getirmek zorunda olduğu geleneksel yedi göreve karşılık yedi nakdî vergiyi açıklar ve bu hizmetlerin yerine belirlenmiş vergileri gösterir. İlk olarak çift vergisine tâbi bütün Müslüman re'âyâyı ele alır. Daha sonra ayrı bir bölüm bütün hizmetlerden muâf tutu-

lan Yörüklerin teşkilâtını ve yükümlülüklerini gösterir. Bir sonraki bölüm, Hıristiyan re'âyâ tarafından ödenen *ispence*ye bağlı vergileri belirtir. Son bölüm, pazar yerlerinde ödenen ve hem Hıristiyanlara hem Müslümanlara uygulanan bâc vergilerini sıralar.

Genel olarak Osmanlı kanûnnâmeleri sistematik bakımdan Osmanlı vergi mantığına ve idarî sistemine göre düzenlenmiştir. Ancak daha sonra eklenen kanûnlar sisteme aykırıdır. Fâtih Sultan Mehmed'in kanûnnâmesinde vergileri ve re'âyâ ile sipâhiler arasındaki ilişkileri düzenleyen dört bölüm, sancak kanûnnâmeleri ve tahrîr kayıtları ile aynı sistemi takip eder. Bu bölümlerde sırasıyla çift vergileri, âşâr vergileri, meyve ağaçları vergileri, kovan vergileri vb. ardından hayvanlarla ilgili ödenen vergiler ve son olarak para cezaları ile zuhurata bağlı düzensiz vergiler yer alır. Bazı sancak kanûnnâmeleri, Fâtih Sultan Mehmed kanûnnâmesi gibi bâc vergilerini gösteren bir ek ihtiva eder.

Osmanlı kanûnnâmeleri çıkarılış şekillerine göre şu ana başlıklar altında sınıflandırılabilir:

Padişah Hükümleri Şeklindeki Kanûnnâmeler

Bunlar, belirli idarî meselelere ya da ihtiyaçlara cevap vermek üzere fermânlar yahut berâtlar şeklinde yayımlanmış olup valiler ve kadılar tarafından uygulanmaları istenen kanûnnâmelerdir. Çoğunluğu orijinal kanûnnâme formundaydı ve belirli bir konu hakkında çok sayıda maddeyi ihtiva etmekteydi. Tamamlanmış ya da özet nüshalar, başşehirdeki resmî kayıtlarda veya eyaletlerdeki kadı sicillerinde yer almaktadır. Resmî kopyaları bu kaynaklardan çıkarılabilir. Bu kanûnlar, muhtemelen bürokratların ihtiyaçlarını karşılamak için padişah hükümleri şeklinde hazırlanmıştır. Bilinen en eski fermân-kanûn mecmuası II. Bayezid döneminden kalmadır.[4]

Sancak Kanûnnâmeleri

İlhanlılar, her bölge için düzenlemeleri ve vergileri gösteren "kanûn-i memleket" diye bilinen müstakil defterler hazırlamışlardı.

Bu gelenek şüphesiz Abbâsîler döneminden eski İran'a kadar uzanır. Osmanlılar kendi bölgesel vilâyet ya da sancak (livâ) kanûnnâmeleri ile bu uygulamayı sürdürdüler. Bu kanûnnâmeler padişahın tuğrasıyla onaylanmış ve her bölgenin mufassal tahrîr defterlerinin başında yer almıştır. Bu çeşit kanûnnâmeler, öncelikle re'âyâ ile timar sahipleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek amacıyla devlet arazi (mîrî) sisteminin ve timarların yürürlükte olduğu eyaletler için mevcuttu. Sancak kanûnnâmeleri resmî nitelikte olup belirli bir tarihte yürürlüğe girdikleri için hüküm formundaki kanûnnâmelerle benzerlik göstermekteydi. Beylerbeyi dîvânları ve kadı mahkemeleri bu kanûnlara uygun şekilde karar vermek zorundaydı.

Sancak kanûnnâmeleri, re'âyâ vergileri ve arazi kanûnlarının formülleştirilmesi konusunda belirlenmiş ilkeleri takip etmiştir. Bu ilkeler, muhtemelen 15. yüzyılın ilk yarısında ya da kısa süre öncesindeki bir sistemi model almış ve "Kanûn-i Osmânî" başlığı altında Osmanlı rejiminin özelliklerini belirlemiştir. Fâtih Sultan Mehmed, devletin bütün bölgelerinde yürürlüğe girecek re'âyâ kanûnnâmesinde bu ilkeleri kanûnlaştıran ilk sultandır. Fermân formundaki kanûnlar ve zaman zaman çıkarılan kanûnlar hariç, mufassal tahrîr defterlerinde II. Bayezid'den önce hiçbir sancak kanûnnâmesi yer almaz. Eldeki en eski sancak kanûnnâmesi, H. 892 (1487) tarihli *Hüdavendigâr* (Bursa) *Sancağı Tahrîr Defteri*'nde bulunmaktadır. Her sancak için mufassal tahrîr defterinin baş sayfalarına kanûnnâme koyma uygulaması II. Bayezid döneminden kalmadır. 892 (1487) tarihli Hüdavendigâr Kanûnnâmesi'nin daha sonrakiler için örnek alındığı anlaşılmaktadır.

Sancak kanûnnâmelerini kronoloji ve coğrafyaya göre gruplara bölmek mümkündür. Vergi oranı temel alınırsa Batı Anadolu bölgesini içine alan Anadolu eyaletinin sancaklarına ait kanûnnâmelerin Hüdavendigâr Kanûnnâmesi ile birlikte bir grup teşkil ettiği ortaya çıkar. Malatya, Diyarbakır, Erzurum, Musul, Harput ve Mardin gibi Doğu Anadolu sancaklarıyla Suriye iki ayrı grup teşkil ederken Karaman, İçel ve Ankara gibi Orta Anadolu sancakları birincisine benzer şekilde başka bir kategori oluşturur.

Rumeli sancak kanûnnâmeleri de özel ve ayrı bir grup meydana getirir. Burada tipik *Kanûn-i Osmânî*'yi temsil eden maddeler Bizans

ve Slav örf hukuku ve kurumlarıyla birlikte verilmiştir. Çok sayıda kanûn tamamen Osmanlı öncesi uygulamaya dayalıdır: Arazi birimi olarak *baştina* ve bir re'âyâ vergisi olarak *ispence*, Balkan feodalizminden geçen saman ve odun vergileri ve ikişer ölçek buğday ve arpa cinsinden tahıl vergisi gibi. İçki üretimiyle ilgili diğer vergiler: *fıçı vergisi*, *obruçuna* ve *monapolya* âdeti aynı şekilde Osmanlı hâkimiyeti öncesine dayanır. Bir kısım Rumeli kanûnnâmeleri, Yörükler, müsellemler, voynuklar, Eflaklar, Tatarlar ve filoriciler gibi gruplarla ilgili maddeleri ihtiva eder. Rumeli kanûnnâmelerinin bir diğer özelliği, re'âyâ ve sipâhiler arasındaki işleri düzenleyen tipik sancak kanûnlarının yukarıdaki gruplarla ilgili maddelerle yan yana olmasıdır.[5] Bazılarında ise yalnızca askerî sınıf üyeleri arasındaki işleri düzenleyen kanûnlar yer alır.[6]

Macaristan'la ilgili sancak kanûnnâmeleri, Macar Krallığı döneminden intikal eden belirli vergiler ve kanûnlar dışında 16. yüzyıl Rumeli kanûnnâmeleri örnek alınarak hazırlanmıştır. Bu durum, bir bölgenin fethinden sonra Osmanlıların yeni fethedilen yerler için komşu bölgelerin sancak kanûnnâmelerini örnek aldıklarını gösterir. Yerel kanûnların ve vergilerin muhafaza edilmesinden ve belirli tarihlerde Osmanlı hukukunda görülen değişikliklerden dolayı bazı farklılıklar da ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Kanûn-i Osmânî'nin ilkeleri, daima mîrî arazi tasarrufu ve köylülerin statüsüyle ilgili meselelere dairdir.

Belirli Gruplarla İlgili Kanûnnâmeler

Bu tür kanûnnâmeler eyalet kanûnnâmeleri ile aynı kategoride ele alınabilir. Özel kanûnnâmeler genellikle belirli bir yerde devlete hizmet eden re'âyâ grupları için çıkarılmıştır. Bunlar prensip olarak yedek askerî hizmeti yerine getiren gruplar olup en önemlileri yaya ve müsellem, canbâz, eşkinci, Yörük ve eşkinci Tatar ve Eflaklardır. Bu grupların kanûnnâmeleri, yardımcı askerî kıtalar olarak teşkilâtlandırıldıkları için vergi muâfiyetine sahip olduklarını gösterir. 15. yüzyılda bu gruplar askerî statüye sahiptiler, fakat 16. yüzyılda askerî önemleri azaldıkça re'âyâ statüsüne intikal ettiler ve mevcut sancak

kanûnnâmelerinin hükümlerine tâbi oldular. İkinci olarak, çeltikçiler ve madenciler gibi devlet adına üretim alanında iş yapan belirli grupların kendi kanûnnâmeleri vardı. Madenci kanûnnâmelerinin çoğu Osmanlı öncesi yerel kanûnların tercümesiydi. Belirli bir yerde yerleşmiş savaş esirleri (ortakçı kullar) bu gruplar arasında özel bir konumdadır. Aynı şekilde Rumeli Çingeneleri de kendi kanûnnâmelerine tâbi idiler.

Devlet Teşkilâtıyla İlgili Kanûnnâmeler

Bunlar dördüncü kategoriyi oluşturur. Fâtih Sultan Mehmed'in devlet teşkilâtlarıyla ilgili kanûnnâmesinin başlangıcında devletin işlerini düzenlemek için yazıldığı ifade edilir. Saray, hükümet ve protokol konularıyla ilgili olarak Osmanlı devlet sisteminin mantığını izler. Sırasıyla hükümetin şekli ve yetki alanlarını, yetkililerin padişahla ilişkilerini, rütbeleri ve derecelerini, terfi, ücret, emekliliklerini ve cezaları ele alır. Fâtih Sultan Mehmed'in kanûnnâmesi bu türde tektir. Sonraki padişahlar devlet teşkilâtıyla ilgili düzenlemeler çıkarmışlarsa da bunlar kapsamlı değildir. Bu konuda daha sonra hazırlanan kanûnnâmeler ve düzenlemeler devlet adamları ve bürokratların derlemeleridir. En önemlileri arasında Aynî Ali Efendi, Nişâncı Abdurrahman Paşa, Eyyûbî Efendi, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin kanûn metinleri gelir.

Osmanlı arşivlerinde merasimle ilgili birkaç resmî kanûnnâmenin yazma metinleri vardır (teşrifat defterleri), aynı zamanda merasimle ilgili olarak resmî görevliler tarafından yazılmış eserler de mevcuttur.[7] Padişahlar ya da sadrazamlar için elkitabı olarak veya reformlar tavsiye etmek için kaleme alınan bazı risâleler devlet teşkilâtıyla ilgili kanûnlar hakkındaki ayrıntılı konuları ihtiva eder (mesela Lutfi Paşa, Koçi Bey, Defterdâr Sarı Mehmed Paşa'nın risâleleri bu konuda ilginç örneklerdir). Devlet teşkilâtının özel yönleriyle, sözgelimi yeniçerilerle ilgili *Kavânîn-i Yeniçeriyân* gibi kanûnnâmeler de vardır.[8] Timarlar, hazine işleri, mukâta'alar, gümrükler, darphâne, para birimi, kapı kulları, ulemâ, tahrîr sistemi ve askerî seferlerle ilgili başka kanûnlar ve kanûnnâmeler de bulunmaktadır.

Genel Kanûnnâmeler

Bu tür kanûnnâmeler devletin bütün bölgelerinde yürürlükte olmak üzere düzenlenmiştir. Fâtih Sultan Mehmed'in re'âyâ kanûnnâmesi, daha sonraki padişahların kanûnlarının çekirdeğini teşkil etmiştir. Bu kanûnnâme, II. Bayezid zamanında H. 907 (1501) yılında daha genişletilmiş ve değiştirilmiş bir uyarlamayla *Kitâb-i Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânîyye* başlığı altında yürürlüğe konmuştur. Kanûnnâme, Hersekzâde Ahmed Paşa'nın değiştirmelerini ihtiva eder ve daha sonra Kanunî Sultan Süleyman'a atfedilen kanûnnâmenin temelini oluşturur. Giriş kısımları ve bölüm başlıkları birbirine uyar. Üç büyük bölüme ayrılmış olup ilk bölüm, Fâtih Sultan Mehmed'in ceza kanûnunun genişletilmiş ve sistematik hale getirilmiş bir uyarlamasıdır. İkinci bölüm, sipâhinin yükümlülükleri ve sipâhi sınıfını etkileyen kanûnlarla ilgilidir. Daha sonra sipâhilerin re'âyâ üzerindeki "sâhib-i ra'iyyet" ve "sâhib-i arz" olarak haklarını ve aldıkları vergileri tanımlar. Bu bölüm aynı zamanda hâss ve timar gelirleri ve bâc kanûnu, yaya ve müsellemlerle ilgili ek bir kanûnnâmeyi ihtiva eder. Üçüncü bölüm, re'âyânın hakları ve yükümlülüklerini ve *mîrî* toprak tasarrufu şartlarını ele alır. Bundan sonra askerî görevleri yerine getiren ve özel kanûnlara bağlı olan azeb, yörük, haymana ve Eflak gibi re'âyâ grupları için hazırlanmış özel kanûnlar yer alır. Sonuç olarak bu genel kanûnnâmenin tedvin edilmesi sırasında yayımlanan iki özel kanûn vardır: Biri *Kanûn-i Osmânî*'yi ihlâl ettiği için yürürlükten kaldırılan Konya'daki *bid'at*larla ilgilidir. Diğeri ise saraya ait odunla ilgili düzenlemeleri ihtiva eder.

Kanûnnâmenin tedvini belli bir modelin takip edildiğini göstermektedir. İlk olarak, önemli ölçüde H. 892 (1487) tarihli Hüdavendigâr Kanûnnâmesi'nden ve benzer şekilde Karaman ve Rum (Amasya) gibi Anadolu sancakları kanûnnâmelerinden alıntılar, aynı zamanda *Kanûn-i Osmânî*'nin dışında kanûnlar mevcut olduğu için Rumeli'deki Vidin ve Semendire (Smederovo) gibi sınır sancaklarının kanûnnâmelerine göndermeler yapar. Kanûnnâmeye Semendire defter kayıtlarından maddeler doğrudan eklenmiştir. Vergi kanûnları bölgesel bir karaktere sahiptir ve bu sebeple kanûnnâme bu konuyla

ilgili bir genel düzenleme ihtiva etmez. Arazi hukuku, timar sahipleri ve ceza hukuku alanlarında kanûnnâme genel bir başvuru kaynağı niteliği taşır. Kadı mahkemelerinde başvurulur.

Padişah hükümleri şeklindeki yeni kanûnların ve yine yeni sancak kanûnlarının ortaya çıkışıyla bu genel kanûnnâme II. Bayezid'den sonraki padişahlar tarafından yeniden düzenlenmiştir. Yavuz Sultan Selim'in kanûnnâmesi geniş ölçüde yayılmış olmasa da, Kanunî Sultan Süleyman zamanında yürürlüğe konulan sonraki uyarlamasıyla dikkati çeker. Bu süreçte Nişâncı Celâlzâde Mustafa Çelebi genel kanûnnâmelerde önemli değişiklikler yapmıştır. Çok sayıda yazma nüsha onun adı altında bir araya getirilmiş kanûnları ihtiva eder.[9] On altıncı yüzyılı takip eden buhran döneminde Kanunî Sultan Süleyman'ın kanûnnâmesi, klâsik Osmanlı rejiminin temeli olarak örnek gösterilmeye başlandı. Bununla birlikte timar rejiminin çökmesi bu kanûnnâmenin önemli kısmını kullanılmaz hale getirdi ve 17. yüzyılda *Kanûnnâme-i Cedîd-i Sultânî* isimli yeni bir kanûnnâme onun yerini aldı. Bu kanûnnâme, o dönemde Osmanlı mahkemelerinde yaygın bir şekilde kullanılan ayrıntılı bir tedvindi (bu metinle ilgili eleştirel bir çalışma yoktur; pek çok uyarlaması öşür gibi vergilerle ilgili 1084 [1673] tarihli bir fermânla biter; bazı uyarlamalar daha kısadır; bir uyarlama eklerle birlikte yayımlanmıştır; diğer önemli uyarlamaları çeşitli kütüphanelerde yer alır.[10]

Yeni kanûnnâmenin kesin tedvini, açıkça gerileme dönemlerinin problemlerine, özellikle arazi problemlerine cevap olarak H. 1084 (1673) yılından kalmadır. Klâsik dönemde Nişâncı Celâlzâde'nin formüle ettiği kanûnlar ve 16. yüzyılın sonlarında hazırlanan birçok reformcu kanûnun yazarı nişâncı Hamza Paşa tarafından formüle edilen ilaveler bu kanûnnâmenin önemli bir bölümünü kaplar. Benzer şekilde H. 1012-1019 (1603-1610) yılları arasında yürürlüğe giren kanûnlar, aynı zamanda *Kanûnnâme-i Sultan Ahmed Han*'ı zikreden bu kanûnnâmenin özellikleri arasındadır. Kanûnnâmeyi önceki derlemelerden ayıran bir diğer önemli nokta da, Sultan I. Ahmed döneminden itibaren daha önce nişâncılar tarafından ele alınan konularla, özellikle arazi ve sipâhilerle ilgili hukuka dair müftülerin fetvalarının dahil edilmesidir. Derleyen kişi, temel olarak Pîr Meh-

med'in fetva mecmuasından yararlanmıştır.[11] *Kanûnnâme-i Cedîd-i Osmânî* nişâncıların hazırladığı ve padişahların onayladığı, sadece örfî kanûnları ihtiva eden klâsik dönemin kanûnnâmelerinden esaslı farklılık arz eder.

Genel kanûnnâmelerin hiçbirinin mahkemelerde ve devlet dairelerinde uygulanacak resmî bir kanûn olmadığı iddia edilmiştir. Belirli bir konuda ve belirli bir tarihte geçerli olan bir kanûnun, daima en son fermân ya da en son sancak kanûnnâmesindeki bir madde olduğu doğrudur. Bununla birlikte, belirli bir süreçte beylerbeyi dîvânlarında ve mahkemelerde geçerli olan genel kanûnnâmeler resmî kararlar için bir kaynak ve başvuru metni olmuştur. Genel kanûnnâmelerde değişiklik gerektiren hükümler, ya doğrudan kadı ya da beylerbeyi tarafından eldeki nüshaya dahil edilmiştir veya tasdik için başşehirdeki nişâncıya gönderilmiştir. Bununla birlikte kadılar, ellerindeki resmen onaylanmamış kanûnnâmelere göre karar verme konusunda serbesttiler. Kadılara ya da mahkeme görevlilerine ait olan ve günümüze kadar gelen yüzlerce kanûnnâme vardır. Nadir durumlarda bu görevliler, hukukî maddeleri kendi kişisel görüşlerine göre bölümler ve alt başlıklar halinde düzenlemişlerdir. Bu şekilde genel kanûnnâmelerin birkaç türü günümüze ulaşmıştır. On altıncı yüzyıla ait belgeler açıkça ortaya koymaktadır ki, genel kanûnnâmeler, merkezî hükümet tarafından mahkemelerce uygulanması zorunlu resmî kanûnlar olarak bütün imparatorluk için yürürlüğe konulmuştur. Yürürlükte olan (ma'mûlun bih) resmî bir kanûnnâme, diğer kanûnnâmeleri kontrol için referans olarak ya da dîvândaki belgelerin düzenlenmesi ve kayıtları için reisülküttâbın elinin altında bulunurdu. Kadılar, resmî kanûnnâmeleri resmî sicillere kaydeder ve bundan böyle onlara uygun hareket etmek zorunda bulunurlardı. Fâtih Sultan Mehmed, II. Bayezid'in ve Kanunî Sultan Süleyman'ın kanûnnâmelerin giriş kısımları, onların yayımlanmalarının bir padişah hükmü ve uygulanmalarının zorunlu olduğunu ifade eder. "Ma'mûlun bih" ya da "mu'teber" ifadeleri bunu açıklamak için kullanılır.

Avrupa hukuk terminolojisindeki anlamıyla resmî kanûn kavramı Osmanlı Devleti'ne 19. yüzyılda girmiştir. Bu yüzyılda kanûnnâmelerin, nizâmnâmelerin, hatta *Mecelle*'nin kanûnlaştırılmasında ve

yürürlüğe girmesinde Avrupa hukuk kavramları hâkim olmuştur. III. Selim dönemindeki askerî kanûnlarda da açıkça görülen bu etki Tanzimat döneminin kanûnlarında daha açık bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Bunların bazıları (mesela Ticaret Kanûnu) Avrupa kanûnlarının doğrudan tercümeleridir.

Padişah

Sözlükte "iktidar sahibi kimse, hükümdar" anlamına gelen Farsça padişah kelimesi (Pehlevîce pâtahşa), Osmanlı hükümdarlarının unvanları arasında örfî hükümdarlık sıfatlarını ifade eden başlıca unvan olarak kullanılmıştır. İlk Osmanlı kaynaklarından Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde Orhan ve I. Murad için bey (beg) unvanı ile beraber padişah unvanı yer alır. İbn Battûta, Kastamonu Candar oğlu beyini "Süleyman Padişah" (başka kaynaklarda Süleyman Paşa) olarak kaydeder. H. 850'de (1446) yazılan tarihî takvimde Osmanlı padişahları ile Karaman padişahlarından bahsedilir. Fakat aynı kaynakta Büyük Selçuklular için *şahinşah* unvanı kullanılır.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı hükümdarları, İslâmî sultan unvanı ile beraber örfî hükümdarlık sıfatlarını ifade eden resmî unvan olarak *bey* ve *han* unvanlarını tercih etmişlerdir. On dördüncü yüzyılın ikinci yarısında Timur'un kullandığı *beg* unvanı önem kazanır ve Osmanlı hükümdarları resmî yazılarda *beg* veya *emîr* unvanını kullanmaya devam ederler. II. Murad, II. Mehmed, hatta II. Bayezid, Hıristiyan devletleriyle yaptıkları antlaşmalarda *beg* veya *emîr* unvanına yer verdikleri gibi, çağdaş Batı Hıristiyan belgelerinde de daima bu unvanla anılırlar. Buna karşılık İslâm hükümdarları ile muhaberelerde, kitâbe ve berâtlarda İslâmî *sultan* unvanı tercih edilir. *Han* unvanına gelince bunun yine örfî hükümdarlık sıfatıyla ilgili olarak I. Murad'dan itibaren kullanıldığı görülür. Orta Asya ve Altınordu'da yalnız Cen-

giz Han soyundan gelenlerin benimsediği *han* unvanı Osmanlılar'da *kayser* unvanı gibi uzak bir geleneğe bağlı bir unvan olarak kullanılmaktaydı. Ancak I. Bayezid'den sonra Timur ve oğullarının iddiaları karşısında Osmanlı hükümdarları bağımsızlık endişesiyle bu unvana hususî bir önem vermeye başlamışlardı; büyük bir ihtimalle hanedânın Oğuz Han'a bağlanması da bununla ilgili olarak bu zamanda ortaya çıkmıştır.

Osmanlı hükümdarları, sikke sahibi Müslüman hükümdarlar olarak Orhan Bey'den itibaren sultan unvanını kullanmışlardır (I. Osman için eski kaynaklarda yalnız gazî ve beg unvanları yer alır). Orhan Bey (1324-1362) başlangıçta "sultânü'l-guzât" (Orhan Câmii kitâbesi), İlhanlı Ebû Saîd Bahadır Han'ın ölümü üzerine "es-sultânü'l-a'zam" unvanını kullanmıştır. Selçuklu usulünün bir taklidi olan I. Murad'ın H. 777 (1375-1376) tarihli köprü kitâbesindeki unvanları dikkate değer: "el-Melikü'l-âdil el-Gazî es-sultânü'l-a'zam gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn ebü'l-feth Murad Han b. Orhan". 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı hükümdarları, hâkimiyet ve nüfuzlarının temeli olarak "sultânü'l-guzât ve'l-mücâhidîn" sıfatını benimsemişler ve bütün unvanlarına gazî sıfatını eklemeye özel bir dikkat göstermişlerdir (*Hüdavendigâr-ı Gazî*, *padişah-i gazî* gibi). Mısır Memlûk sultanları onlara halifeye tâbi *uc* beyleri (*sâhibü'l-ucât*) nazarı ile bakarlardı. II. Bayezid dahi aynı unvanla anılmıştır. Osmanlı hükümdarları için 14. ve 15. yüzyıllarda "büyük hükümdar, imparator" manasında daha ziyade hüdavendigâr (hundkâr, hûndgâr, hünkâr ve hudâvend-i a'zam şekilleriyle birlikte) unvanı kullanılmaktaydı. G.M. Angiolello'ya göre hünkâr unvanı, Türklerce Batı'daki imparator unvanından daha büyük bir anlam taşımaktaydı. Hüdavendigâr Gazî unvanını alan I. Murad'dan sonra Osmanlı hükümdarları bu unvanla anılmış ve resmî belgelerde de bu unvan kullanılmıştır.[1] Orhan Bey'in metbûu sayılan İlhanlı hükümdarları tarafından kullanılan *hüdavendigâr* unvanı I. Murad'ın ilk defa Anadolu beylikleri üzerinde metbûluk kurmasıyla (1381) ilgili olabilir.

Fâtih Sultan Mehmed için kanûnnâmesinin dibacesinde diğer unvanlar arasında *hudâvend-i a'zam* unvanı da geçer. Hüdavendigâr yerine sonraları "en büyük hükümdar, imparator" manasında padişah

unvanı umumileşmiş ve yerleşmiştir. Şüphesiz padişah unvanı daha önce de kullanılmıştır (H. 850/1446 tarihli *Takvim*'deki şu ifade bilhassa kayda değer: "Sultan Murad Han b. Mehmed Han pâdişâh olalıdan [...] cemî' Osman oğlanlarının fahri ve Selçukî'den beri padişahların güzidesi ve yegânesidir". Kanunî Sultan Süleyman'ın nâmelerinde ise bu tabire, "nice diyarın sultanı ve padişahı" veya "kılıcımız ile fetholunmuş nice memleketlerin padişahı Sultan Süleyman Şah b. Sultan Selim Şah Han" şeklinde rastlanır. Bu yüzyılda en çok görülen şekil ise "padişah-i âlempenâh" terkibidir. Batılılar, padişah unvanını daima "imparator" şeklinde tercüme etmişlerdir. Bazı terkiplerde padişah yerine kelimenin kökü olan *şah* tercih edilir. İran'da rakip olarak yükselen Safevîler eski şahinşah (şehinşah) unvanını benimsemişlerdir. Bu, Osmanlı hükümdarlarının padişah unvanına genel ve resmî bir mahiyet vermelerine sebep olmuş olabilir. Şah I. Abbas, H. 998 (1590) tarihli bir nâmesinde[2] III. Murad'a şahinşah unvanı ile hitap etmiştir ki, bu iki unvanın derece itibariyle eşit sayıldığına bir delil kabul edilebilir.

Devletin gazî *uc* beyliğinden Kanunî Sultan Süleyman'ın cihanşümul imparatorluğuna kadar inkişafı sırasında Osmanlı hükümdarının yetkileri ve unvanları da gelişmiştir. Yazıcızâde Ali, *Târîh-i Âl-i Selçûk*'unda, Osman Gazî'nin Oğuz Han'ın meşrû vârisi Kayı soyundan olmakla eski Türk töresine göre Türkmen beyleri tarafından han seçilmiş olduğunu iddia etmiştir. Bununla o, Osmanlı hanedânının Anadolu'da bütün Türkmenler üzerinde meşrû hâkimiyete sahip bulunduğunu belirtmek istiyordu. Osmanlılar böylece bilhassa Timur oğulları karşısında bağımsızlık, hatta üstünlük iddialarına da meşruiyet kazandırmak gayesini gütmekteydiler. II. Bayezid devrinde yazılmış derleme tarihlerde ise Osmanlı hanedânında hâkimiyetin menşei üzerinde çeşitli görüşler yer almıştır. Bunlarda Oğuz Han soyundan gelme iddiası yanında hâkimiyetin doğrudan doğruya Tanrı tarafından mübarek bir kişi (Edebâli) vasıtası ile Osman'a bağlanmış olduğu görüşü de yer alır. İslâm memleketlerinde sûfîliğin yayılmasıyla önem kazanan bu sonuncu görüşte, kağanla şaman arasındaki münasebete dair geleneksel inançların bir etkisi bulunabilir. Aynı kaynaklara göre Osman Gazî'ye beylik, yani siyasî hâkimiyet kılıç, bayrak ve davul

gibi hâkimiyet alâmetleriyle Selçuklu sultanı tarafından tevcih edilmiştir. Bu alâmetler, İslâm'da halifenin velâyet suretiyle hâkimiyet ve icra yetkisini valilere, sultanlara tevcihinde kullanılırdı. Böylece Selçuklu sultanı halifeden aldığı yetkileri gazî *uc* beyine intikal ettirmiş sayılıyordu.

Osmanlı hükümdarları Fâtih Sultan Mehmed'e kadar Hıristiyanlığa karşı İslâmî gazânın önderleri sayılmıştır. Hatta II. Bayezid devrinde Mısır sultanı kendisine halife tarafından menşur göndertmiş ve kâfir memleketlerinden fetihlerde bulunmak üzere kendisinin "Rum bilâdına kaymakam" yapıldığını iddia etmiştir. Mısır Memlûk sultanları, Mekke ile Medine'yi ve hac yollarını himaye ettikleri ve Kahire'de Abbâsî halifelerini yanlarında bulundurdukları için kendilerini İslâm âleminin en nüfuzlu ve üstün sultanları sayarlardı. Fakat Osmanlıların şaşırtıcı ilerleyişi ve özellikle İstanbul'un fethi gazâyı İslâm âleminde siyasî nüfuz ve kudretin başlıca kaynağı haline getirdi. Fâtih Sultan Mehmed bile Memlûk sultanlarına karşı üstünlük iddiasında bulundu. II. Bayezid ise kendi emriyle yazılmış olan Kemalpaşazâde tarihinin mukaddimesinde Hulefâ-yi Râşidîn'den sonra gelmiş Müslüman hükümdarların en büyüğü olarak nitelendirilir.

Klâsik anlamda Osmanlı padişahı tipi, devlet içinde mutlak örfî hâkimiyet yetkisiyle Fâtih Sultan Mehmed'in şahsında ortaya çıkmış, kudretini Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında kazanmıştır. Fâtih kendini, Rumeli ve Anadolu'nun hâkimi ve İstanbul'un sahibi sıfatıyla Roma kayserlerinin vârisi ve her şeyden önce İslâm'ın en büyük cihad temsilcisi saymaktaydı. 1509'da Portekizliler, Hint Okyanusu'nda Memlûklerin donanmasını yok ederek Kızıldeniz'e girmek, Hz. Peygamber'in mezarına saldırmak tehdidinde bulundukları zaman bütün İslâm âleminin gözü gazânın önderi olan Osmanlı padişahına çevrildi. Memlûklere yardım için Mısır'a Osmanlı gemicileri gönderildi. Bu suretle Memlûkler de Osmanlıların gazâ yolu ile İslâm âleminde üstünlüğünü tanımış oluyordu. Yavuz Sultan Selim, 24 Ağustos 1516'da Mercidâbık zaferinden hemen sonra Halep'te "hâdimü'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn" unvanını kullandı. Kahire'ye giderek Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah'ı İstanbul'a gönderdi. Mekke Şerifi Ebû Nümey kendisine bağlılığını bildirdi. Hilâfet alâmet-

leri olan Hz. Peygamber'in hırkası, sancağı ve diğer mukaddes emanetler İstanbul'a getirilerek özel bir hazineye konuldu. Mütevekkil'in Ayasofya Câmii'nde hilâfeti resmen Yavuz Sultan Selim'e terk ettiği hakkında yayılmış olan rivâyet dönemin kaynaklarının hiçbirinde bulunmaz. Yavuz Sultan Selim için önemli olan şey, halife unvanını kullanıp kullanmamak değil (13. yüzyıldan sonra her İslâm hükümdarı bu unvanı kullanmakta kendini serbest hissediyordu ve Yavuz Sultan Selim'den önce Osmanlı hükümdarları bu unvanı kullanmışlardı; fakat *hâdimü'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn* unvanı ile beraber hilâfet alâmetlerini muhafaza etmek, Mısır Memlûk sultanlarının İslâm âlemindeki yerini almak, Osmanlı sultanını *uc* gazî hükümdarı durumundan fiilen hilâfetin sahibi ve koruyucusu durumuna yükseltmektir. Kanunî Sultan Süleyman, Mekke şerifine yazdığı cülûs mektubunda "hâdimü beytillâh ve'l-Harem" unvanını kullanmış ve kendisinin *el-hilâfetü'l-kübrâ* makamına oturduğunu bildirmiştir. Şerif de cevabında, padişahı gazâda kazandığı başarılar dolayısıyla kendisinden ve bütün diğer İslâm hükümdarlarından üstün saymaktaydı.

Bununla beraber bu çağda, Abbâsîler devrindeki mûtat hilâfet telakkisinin çoktan tarihe mâl olduğu ve Osmanlı sultanlarının o manada bir hilâfet iddiasına kalkışmadıkları muhakkaktır. Osmanlı padişahlarının kullandığı *halîfe-i rûy-i zemîn* ve *halîfetü'l-müslimîn* unvanları tarihî-hukukî anlamından uzaktı. Hindistan'da Hint-Türk padişahları, Osmanlı hükümdarının İslâm âlemindeki üstünlük iddialarını hoş karşılamadıklarını belli etmişlerdir. II. Bayezid'den itibaren Osmanlı padişahının hükümdarlık ve devlet telakkisi şerîata gittikçe daha uygun bir hale getirilmeye çalışılmış, örfî tasarrufları giderek sınırlandırılmıştır. Ancak 18. yüzyılda Osmanlılar, Abbâsî hilâfet telakkisini canlandırmışlar ve padişahı bütün Müslümanların tek meşrû halifesi olarak görmeye başlamışlardır. On sekizinci yüzyılda İranlılar ile yapılan antlaşmalarda bu temayül açıkça kendini gösterir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Kırım Müslümanlarının dinî bakımdan Osmanlı padişahına bağlılığı hakkındaki 3. madde sonradan Rusya'ya verilen bir takrirle açıklanmıştır. Buna göre, "Tatar kavmi bi'l-ittifak bir hanı intihap eylediklerinde, hâdimü'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn ve imâmü'l-müslimîn olan padişah-ı Âl-i Osman hazretlerine ber

muktezâ-yi hilâfet-i uzmâ arz ve inhâ ve sultânü'l-müslimîn hazretleri dahi bir gûnâ ta'lîl ve ta'vîk etmeksizin derakab nişân-i şerîf-i hilâfet-penâhî îtâ ve teşrifâtını irsâl eyleye" ifadesi açıktır. Bundan başka hutbede ve sikkelerde Osmanlı padişahının adı geçecek, Kırım kadılarına İstanbul'dan kazasker tarafından "izn-i şer'î mürâselesi" verilecektir. Bu belgeye göre aynı zamanda iki halife (ictimâ-i halîfeteyn) olamaz. Bu sebeple Kırım hanı, halifeden berât alır. Bu maddeyi daha açık hale koyan 1779 Aynalıkavak tenkîhnâmesine göre Kırım halkı mebuslarını gönderip padişahı imâmü'l-mü'minîn ve halîfe-i a'zam-i muvahhidîn tanıdıklarını bildirecek ve seçtikleri han için misâl (berât) gönderilmesini ve padişahın takdîs-i şer'îsini dileyeceklerdir. Fakat bu durumun Kırım hanlarının dünya ve devlet işlerinde bağımsızlığına halel getirmeyeceği ayrıca belirtilmiştir. Burada halifenin siyasî ve dinî yetkilerini ayırt etmesi ve siyasî haklarından vazgeçmesi, Rusya'nın baskısı ile kabul edilmiş bir durumdur. Bu durum, Osmanlı hükümdarının hilâfet yetkilerini örfî padişahlık yetkilerinden ayırıp müstakil olarak icra etme iddiasının ilk ifadesidir. On dokuzuncu yüzyılda Tanzimat döneminde gayrimüslim tebaayı devlete bağlamak için de padişahın örfî hükümdarlık sıfatının belirtilmesine önem verilmiş, bütün Osmanlıların hükümdarı sıfatı bütün Müslümanların hükümdarı sıfatı yanında ayrı bir kavram olarak ortaya çıkmış ve her ikisi 1876 Kanûn-i Esâsî'nde şu şekilde ifadesini bulmuştur: "Zât-ı hazret-i padişahî hasbe'l-hilâfe dîn-i mübîn-i İslâm'ın hâmisi ve bi'l-cümle tebaa-i Osmâniyye'nin hükümdar ve pâdişâhıdır" (md. 4); "Saltanat-i seniyye-i Osmâniyye hilâfet-i kübrâ-i İslâmiyye'yi hâiz olarak sülâle-i Âl-i Osmân'dan usûl-i kadîme vechile ekber-i evlâda aittir" (md. 3). 1922'de saltanatı ilga eden kanûn Osmanlı hükümdarının padişah olarak hâkimiyet haklarının tamamıyla millete geçtiğini, fakat halifelik sıfat ve yetkilerinin hanedânda devam ettiğini onaylamaktaydı.

Osmanlı padişahının örfî hükümranlık yetkilerine gelince, bunun bir taraftan Orta Asya Türk devlet geleneğine, diğer taraftan Yakındoğu'daki kadîm imparatorluk geleneklerine bağlı olduğunda şüphe olmamakla beraber, gerçekte Osmanlı padişahı anlayışı daha ziyade Osmanlı tarihinin bir ürünüdür. Bazı Osmanlı müellifleri, bu arada 15. yüzyılda Tursun Beg, Gazâlî, İbn Sînâ, Nasîrüddîn-i Tûsî gibi İs-

lâm düşünürlerini izleyerek, Osmanlı padişahının mutlak örfî hükümranlık haklarına nazarî bir temel bulmayı denemiştir. Tursun Beg'in padişah yetkileri ve tebaa hakkında tarihinin mukaddimesinde yazdıklarına göre, içtimaî nizâmı korumak için her insanı kabiliyetine göre kendi mevkiinde hakkına razı tutmak ve başkasının hukukuna saldırmaktan men etmek gerekir; bu da bir padişahın varlığını zaruri kılar. Padişah olmazsa nizâm olmaz, insanlar birbirini yok eder. Bu sebeple padişaha mutlak itaat gerekir; Kur'an da bunu emreder. Padişah istediği gibi yüksektekileri alçaltır, aşağıdakileri yükseltir. Tanrının zâtına mahsus olan bu sıfat yani mutlak hâkimiyet onda belirir. Fakat bu yetki adâlet dairesinde kullanılmalıdır. Adâletsiz ülke ayakta durmaz. Adâlet insanlar arasında düzenin temelidir. Osmanlı padişahları bu mutlak hâkimiyeti fiilen ve hukuken kendi şahıslarında bilmişlerdir. Hatta Avrupa'da yeni çağların başında Machiavelli ve Jean Bodin gibi nazariyeciler, mutlak hükümdar örnekleri arasında Osmanlı padişahlarına geniş yer vermişlerdir. Osmanlı padişahları İslâm tarihinde belki en ziyade merkeziyetçi ve mutlakıyetçi hükümdarlar sayılabilir. Onlar, yalnız idarî sahada bu mutlakıyetin bir vasıtası olarak devletin icra yetkilerini yalnız kendi kullarına vermek, toprak üzerinde devlet kontrolünü kurmakla kalmamışlar, aynı zamanda ilmiye sınıfını teşkilâtlandırmak ve devlet hizmetine sokmak, her türlü vakfı devlet kontrolü altına almak suretiyle merkeziyetçi güçlerini, o zamana kadar hiçbir İslâm devletinde görülmemiş şekilde kuvvetlendirmişlerdir.

Padişahın örfî sahada mutlak hâkimiyetini gösteren hukukî müessese, hüküm, irade, fermân, berât, hatt-i hümâyûn adları altında gösterilen emir yetkisi teşkil eder. Bu belgelerde padişah, emir ve iradesini "buyurdum ki" tabiriyle belirtir. Yalnız her türlü tayin ve tevcih belgesi (berât-ı padişahî), her çeşit icra emirleri (fermân-i padişahî) değil, aynı zamanda kanûnlar da bir hüküm şekli içinde bir padişah iradesi olarak duyurulur. 1876 Kanûn-i Esâsî dahi bir irâde-i seniyye şeklinde ilan edilmiştir. Kanûn-i Esâsî'de 1908'den sonra yapılan değişiklikle "irâdât-i seniyye"nin kanûnî mahiyeti kabul edilmekle beraber, sahası tayin ve tespit olunmuştur. Bütün berât ve fermânlar, padişahın tuğrasını taşırdı. Ancak şer'î belgeler, özellikle vakfiyeler kendi geleneksel

şekilleri içinde düzenlenir ve yalnız padişahın berâtı ile tayin edilmiş şer'î yetkililer tarafından onaylanırdı.

Padişah, şerîatı uygulamaya ve muhafazaya mecburdur. Padişahın mutlak yetkisi şerîat sınırında durur. Yavuz Sultan Selim'den sonra ve bilhassa gerileme devrinde şerîat padişahın örfî hâkimiyet sahasını gittikçe daraltmış, devletin icra faaliyetleri şerîatın denetimi altına sokulmuştur. Yavuz Sultan Selim, Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi'nin dîvâna gelip devlet işlerine karışmasını protesto ettiği halde 18. yüzyılda önemli devlet işleri için şeyhülislâmdan fetva alınmasına lüzum görülüyordu. Şeyhülislâm, bu işlerin görüşüldüğü meclislere başkanlık etmekteydi. On yedinci yüzyıldan itibaren padişahların, şerîata aykırı hareket ettiklerine dair şeyhülislâmlar tarafından verilen fetvalarla tahttan indirildikleri de bilinmektedir. III. Selim'in hal'i için Şeyhülislâm Atâullah Mehmed Efendi'nin verdiği fetvada, onun saltanat tahtında istiklâlini kaybettiği, başkalarına alet olduğu ve Müslümanlara karşı hareket ettiği için hilâfete layık olmadığı belirtilmiştir. Bununla beraber onun hal'inden sonra yeniçerilere verilen teminat belgesinde padişah ve halifenin mutlak hükümranlık hakları tamamıyla teyit edilmiştir.

1839'da Gülhâne Hatt-i Hümâyûnu'nun ilanından sonra Tanzimat döneminde Batı'nın anayasa fikirlerinin etkisi altında padişahın mutlakıyetini sınırlandırma ve ana hakları teminat altına alma amacını güden bir cereyan gittikçe kuvvetlenmiş, Yeni Osmanlılar bu fikri savunmuşlardır. Nihayet Sultan Abdülaziz'in keyfî ve müstebit idaresinin ardından onun hal'i üzerine 1876 Kanûn-i Esâsî ilan edilmiştir. Bu anayasa padişahın devlet kuvvetleri içinde üstün durumunu ve mutlak hâkimiyetini korumuş, padişahın tayin ettiği vükelânın meclise karşı sorumluluğu esasını tanımamıştı. Fakat 1908 inkılâbından sonra yapılan Kanûn-i Esâsî değişikliğiyle bu sorumluluk tanınmış (md. 30) ve Osmanlı padişahı böylece meşrutî bir hükümdar durumuna gelmiştir.

23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin kuruluşu ile millî iradeye dayanan millî hükümet, padişahın bütün yetkilerini fiilen üzerine almış, zaferden sonra Büyük Millet Meclisi 30 Ekim 1922 ve 1-2 Kasım 1922 tarihli iki kararıyla (*Düstûr*, Üçüncü tertip, karar no. 307, 308) yeni Türkiye hükümetinin Osmanlı Devleti

yerine kaim olduğuna, Teşkîlât-i Esâsiyye Kanûnu ile hükümranlık hakkı millete verildiğinden "İstanbul'daki padişahın mâdûm ve tarihe müntakil bulunduğuna" karar vermiştir. Ancak hilâfet şu madde ile ibka edilmiştir: "Hilâfet hânedân-i Âl-i Osmân'a ait olup halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedânın ilmen ve ahlâken erşed ve aslah olanı intihab olunur. Türkiye Devleti makam-ı hilâfetin istinatgâhıdır" (md. 2). 23 Ekim 1923'te Teşkîlât-i Esâsiyye Kanûnu'nun bazı maddelerinin tavzîhan tâdiline dair kanûnla (*Düstûr*, Üçüncü tertip, no. 364) hükümet şekli cumhuriyet olarak belirlenmiş, aynı gün Mustafa Kemal *reisicumhur* seçilmiş ve 3 Mart 1924'te hilâfetin ilgasına ve hânedân-i Osmânî'nin Türkiye Cumhuriyeti memâliki hâricine çıkarılmasına dair kanûnla (Üçüncü tertip, no. 431) halife hal' edilmiştir. Bu kanûnun 1. maddesinde, "Hilâfet hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilâfet makamı mülgâdır" denilmektedir.

Islam in the Ottoman Empire

The first Turkish peoples to convert *en masse* to Islam were the Bulghar Turks of the middle Volga region and the Turks under the Karakhanid dynasty in the area between Kashgar and Lake Balkash in Central Asia, in 921 and around 960 AD respectively. It was not a coincidence that these were the regions in the Turkish world where commerce was most developed, and Muslim caravan trade and merchant colonies had long flourished. As representatives of the then most civilized part of the world, these Muslim traders must have impressed the Turkish ruling class as conveyors not only of luxury goods but also of refined manners and high cultural values. What I am trying to say is that Turkish conversion to Islam was the result of a long process of acculturation before it took a definite and massive form with the formal decision of a ruler. In 921 the ruler of the Bulghars asked the Caliph Muqtadir for *ulemâ* to teach the Bulghars Islam and for experts to build fortresses against the powerful Khazars. The conversion decision of the Karakhanid ruler seems also have had political implications since it entailed the conquest of Transoxiana from the Samanids who were known for their zeal in defending and expanding Islam among the steppe peoples beyond the Syr Darya river. The Karakhanid and Bulghar kingdoms were to become the centers of the most sophisticated and orthodox forms of Islamic culture. As early as the eleventh century, important religious

works in Arabic and literary works in Turkish were composed under the Karakhanids.

It was not, however, these Turks, Muslim Bulghars and Karakhanids who were destined to play a major role in the history of Islam, but the Oghuz-Türkmen tribes of the steppes beyond the Syr Darya and Khwarezm. These tribes were mostly Islamized through the *gazâ* activities of the Samanids and through religious propaganda from disciples of the Sufi orders. Like the Abbasid Caliphs before them the Samanids employed large numbers of Turks as mercenaries in their armies, and this practice became a most effective means of islamization. Thus, from the beginning, *gazâ,* Holy War, and popular mysticism gave Turkish Islam its original and permanent features. The employment of steppe Turks as slave warriors or mercenaries by the Caliphs and the Sultans from the ninth century accelerated with the changing historical circumstances of the eleventh century. The growing demand for their services gave rise to a mass migration of the Oghuz tribes into Eastern Iran. Now, organized under their own chiefs as mercenary or raiding units, many of these Oghuz groups began to pursue their own interests and at the same time to identify themselves increasingly with Islam. Eventually one of them, Toghril Beg, son of Seljuk, was able to unite under his leadership large bodies of Oghuz and to supplant the Ghaznevid Sultanate of Eastern Iran, a state founded by a Turkish slave-mercenary group dedicated to *gazâ* expeditions into the Indian sub-continent.

By bringing under his control the easternmost provinces of the Caliphate and delivering the Caliph of Baghdad from the domination of the heterodox Buyids, Toghril could lay claim to being the temporal power of the Caliphate and the protector of the "true" Islam. Indeed, under the Seljukids, the independent nature of the Sultanate, the formal embodiment of temporal power became a fact of political life, thus inaugurating Turkish political supremacy that was to endure in the Islamic heartlands down to the twentieth century. The initial Turkish role in Islamic history continued to aim at unifying and protecting Islam through continuous *gazâ,* Holy War, against the initially successful counter-offensives of Christendom, both Byz-

antine and European, and at combating schismatic and heretical movements by organizing Islamic teaching in the madrasas and upholding universally adopted religious and cultural precepts. Most of the Turkish Muslim dynasties realized the necessity of achieving these policies in order to maintain their own rule in the Islamic world. That is, they sought legitimization through the espousal of the "right" cause. It has also been suggested that with the reestablishment of stable political power and military vigor, the Islamic society under Turkish rule was enabled not only to survive but even to experience a regeneration.

What is historically ascertained is that the Turks introduced and superimposed a new concept of state and law based on the twin elements of strong, independent state-power and political action for the public good. The traditions and beliefs current in the Turkish Empires of Central Asia supported the view that the state subsisted through the maintenance of the *törü* or *yasa,* a code of law laid down directly by the founding Qaghan. They thus identified political with legislative power. In Islam the Turkish dynasties endeavored to create an independent public law in support of their absolute political power. To this end they received the cooperation of Muslim legists who reconciled the new concept of state according to such Islamic principles as *maslaha,* public good, or *'örf,* custom. Under the Caliphate the same principles were invoked to accommodate the Caliph's administrative regulations within Islamic Law. Al-Mawardi, the famous Muslim jurist (died 1052) justified the necessity of secular power, *kuwwa al-saltana,* and the Sultan's authority to make *qanuns,* as a means of ensuring the public good and of implementing the *Shari'a,* the Islamic religious law itself. Now, with the Turkish dynasties, the concept of independent state law was greatly strengthened. In the states founded by the Turks in Central Asia, Iran, Anatolia and India, decrees issued by the rulers on matters of state organization, military affairs, taxes, land tenure, and penal law created a rich corpus of state law entirely independent of the *Shari'a.* In the same period, the revival of the Iranian political traditions strengthened this trend. Since the first Turkish states in Islamic territory were founded in Iran, the native Iranian

bureaucracy in Turkish service became instrumental in this. In fact, this bureaucracy strove to revive the old Iranian traditions vis-a-vis the Caliphate and the *Shari'a.* Subsequently in the states founded by the Turks in the Islamic world, the conflict between state law and the *Shari'a* overlaid a politico-social struggle among the bureaucracy, the *ulemâ* and the ruling military class.

The Ottoman state, an offspring of the Seljukid empire, appears to have gone farther than any previous Islamic state in asserting the independence of state affairs and public law vis-a-vis the religious law. Mehmed the Conqueror (1444-1446, 1451-1481), the true founder of the Ottoman empire and promoter of a centralized and absolutist imperial system, further strengthened the principle of the ruler's legislative authority. Apparently he was the first ruler in Islamic history to promulgate codes of law based exclusively on Sultanic authority. A contemporary Ottoman historian, Tursun Beg, interpreted the "good order", *nizâm,* of this world as necessarily requiring the absolute coercive authority of the sultan and particularly the sultan's right to promulgate decrees of his own single will. But the early years of his successor Bayezid II (1481-1512) saw a strong reaction by the upholders of the *Shari'a* against the Conqueror's untrammeled legislative activity. Although Suleiman the Lawgiver was inclined to assert the *Shari'a*'s control over state law, it preserved its independence under him, too.

The Sultan's independent legislative power affected even the field of religious law. It was long established practice in Islam that in case of a serious dissention among the religious authorities on certain legal points the ruler might, in public interest, in order to avoid rifts within the community, decree that the precepts of one specific *madhhab* (school of Islamic Law) be flowed. Thus, under the Seljukids and the Ottomans it was made obligatory for the judges to follow the rules of the Hanafi school in their courts. Such a decision greatly affected the direction taken by later legal development and practice since the Hanafi school was characterized by its broader principles to allow the state to introduce measures to cope with newly arising problems. Let me give you an example. Ebû's-Su'ûd, *Shaykh al-*

Islam of Suleiman (1520-1566) the lawgiver, regarded the use of money to establish a religious endowment entirely acceptable to the *Shari'a,* whereas Mehmed Birgivi his opponent, regarded it as utterly illegal on the basis of the opinions of another school of law. Since the economic conditions encouraged money endowments and their abolition would destroy many already established charitable institutions, the state supported the *Shaykh al-Islam* on his stand. Also it should be pointed out that reforms which proved to be of vital necessity for the existence of the Ottoman empire, and, by interpretation for the good order of the Islamic community, were to be introduced only under broad principles of the Hanafi school by the decision of the ruler. Thus, it was no wonder that major modernization reform in modern Islam started and found its most radical implementation in the Ottoman empire. Before taking up this point in more details I would like to broach briefly on the rise of the *gazâ* movement and regeneration of the Caliphate with the foundation of the Ottoman Empire.

With the rise of the Seljukid Empire in the Middle East, comprising Iran, Irak, Syria, and Palestine, a mass migration of the Oghuz tribes from Central Asia into the Middle East started, an historic phenomenon of great importance entailing structural changes in the ethnic, social and political set-up of the region for subsequent centuries. Hastening to get rid of these nomads, the Seljukid administration drove them out to the borderland against the Byzantine Empire. As *gazî*s, warriors for Islam, on these frontiers they first penetrated inland as small raiding parties and then under able leaders, they were organized and conquered the whole of Asia Minor down to the Aegean Sea when in 1071 the Seljukid Sultan Alparslan (1064-1072) defeated a Byzantine imperial army at Mantzikert. Highly mobile, the Oghuz now, poured in growing numbers into Asia Minor from the East, occupying pasture lands in the central plateau and mountain ranges, and providing a high military potential for further expansion and conquest. The Crusaders starting in 1095 found Turkish Asia Minor difficult to pass through because of the fierce resistance of these Oghuz tribes.

First, principalities had emerged under the leaders of the conquests and finally an ousted branch of the Seljukid dynasty Suleiman Shah, son of Kutalmish (1075-1086) had been able to create there a Sultanate on the model of the Great Seljukid Empire in Iran. During the first decades of the 13th century, Seljukid Anatolia became a promised land in the Islamic world with its developing international trade, thriving cities and highly sophisticated social and intellectual life. The great mystics of the Islamic world, Muhyiddin İbnü'l-Arabî and Celâleddîn-i Rûmî found refuge in the Seljukid capital Konya. Now, the warlike Oghuz Türkmen tribes were concentrated on the mountains of the frontier zone against surrounding Christian lands. When the Seljukid state in Anatolia was subdued by the Mongols in the middle of the thirteenth century these frontier Türkmens resisted them. Repressed in their struggle again and again by the Mongol forces they finally turned their efforts to conquer the Byzantine provinces in Western Anatolia. They eventually established with the aid of the military leaders and, *ulemâ* who joined them from flourishing small states in the frontier zone, and dedicated themselves to continuous *gazâ* activity in the Aegean and the Balkans. At the beginning the Ottoman state was simply one of these *gazî* principalities. From the middle of the thirteenth century, the frontier Türkmens collaborated with the Mamluks of Egypt in a common effort to save Islam from the domination of the heathen Mongols. In actual fact, it was the Mamluks and Türkmens of Anatolia which were to be considered in the Islamic world as representing the only military power capable to face the Mongol armies. Thus, it was the Mongol threat, then definitely more dangerous than the Crusaders, that prepared the rise of the typically military states of the Mamluks and the Ottomans, dominant powers in the subsequent period of Islamic history later on. The Ottomans annexed the Muslim states in the region, including the Mamluks to form a common front now in the face of the growing challenge of Christian Europe. It was mainly their ability to adopt modern war technology and to become a sea power that enabled the Ottomans to assume this tremendous task. This new Muslim empire was, in the last analysis, an achievement

which Islamic culture, in its creativeness and adaptability made possible. On the other hand, the Ottoman supremacy in the Islamic world sought its legitimization in the revival of the idea of a universal caliphate under a new form.

Now let me give some details on the controversial subject of the Ottoman Caliphate. According to one tradition, at a ceremony held in the Ayasofya Mosque in Istanbul, the Abbasid Caliph al-Mutawakkil officially transferred to Sultan Selim I, upon Selim's conquest of Egypt in 1517, all rights to the Great Caliphate. In fact, however, there is no contemporary record of Selim's receiving or claiming to receive the Caliphate from al-Mutawakkil. It seems that in order to support certain political goals, the tradition originated much later in the 18th century. In reality, Selim or his son Suleiman must not have felt that his claim to supremacy in the Islamic world required such a transfer of rights. However, what is historically established is that Selim then took the title of "Servitor of the Two Holy Sanctuaries", Mecca and Medina, the most exalted title at that time for a sultan claiming preeminence in the Islamic World. In any case, the concept of the Caliphate at that time was different from what it was in classical Islam under the Abbasids.

In their studies on the Caliphate, Barthold and Arnold showed that the classical concept the of Caliphate as formulated under the Abbasids of Baghdad, namely one *umma* (community) and the Caliph as commander of the faithful and as successor to the Prophet, radically changed in the 13th century, especially when the Mongol invasions left the Muslim world with a Caliph and partitioned, with an important part of area ruled by pagan Mongol rulers. Subsequently, some Sunni legists revised the theory of the Caliphate to say that the Caliphate had really only lasted for thirty years after the death of Muhammed and that the Caliph need not be of the Quraysh, the Prophet' tribe. By the turn of the 14th century, Ibn Khaldun recognized that the function of Caliph could be assumed by the sultans of countries wide separated from one another. Thus, the practice became widespread that any independent Muslim sovereign could assume the title *Khalîfa* (Caliph). From the 14th century on the Ot-

toman Sultans, too, used the title *Khalîfa* to signify an independent Muslim ruler. In the reign of Suleiman the Lawgiver however, the question was posed as to whether it was licit for the Ottoman Sultans to use the titles of *imâm* and Caliph of all the Muslims, in the absence of any lineal descent from the Prophet's tribe. According to Lutfi Pasha, Suleiman, as the effective ruler, with God's help of all Muslim lands from Central Europe to the Yemen, "is the *imâm* of the Age in fulfilment of the relevant stipulation relating to the maintenance of the faith and guardianship of the homeland of Islam". This is reminiscent of Selim's previous invitation to the Shirvan-Shah to accept Selim's "Supreme Caliphate", *Khilafat-i 'Ulya* and to cite his name in the Friday prayer in the Shirvan-Shah's land on the grounds that Selim was the supreme Sultan who protected the pilgrimage routes and the Holy Places, Mecca and Medina. In other words, as the Ottoman Sultans considered it their task to defend the world of Islam and to protect the holy sanctuaries, both of which were matters of common Muslim concern, they claimed to hold the predominant position in Islam. Although they did not descend from the Prophet's tribe, they maintained that God had chosen them for this task. In this fashion the new concept of the Caliphate came to be based on actual power and influence with God's support, and eventually served as a policy aimed at establishing Ottoman mastery over the world of Islam. The idea was obviously derived from the idea of Holly War, the cornerstone of the Ottoman state itself. In the decline period, when the Empire lost its actual power and ability to protect other Muslim lands, the Sultans relied more on the theoretical conception of the Caliphate stressing their rights over all Muslims as universal Caliphs. The idea of universal Caliphate was employed for the last time during the First World War when the Ottoman Sultan and Caliph called all the Muslims to *djihâd,* Holy War, against the Allied powers.

A few words should be added here about Islam in the Ottoman Empire, particular Ottoman religious policy, and the spread of Islam. As a *gazî* state owing its success mainly to its espousal of the role of guardian of Islam, the Ottoman state paid special attention to abid-

ing by the stipulations of the religious law in all aspects of life. The state law, too, was considered as based on Islamic principles, and in complete conformity with the religious law. Thus, in the first one and a half centuries of its history the viziers, in charge of state affairs and the organization of the newly conquered lands, were mostly of *ulemâ* origin. *Kadı*s, Muslim judges, could be promoted to become governors and viziers during this period. The Sultans always showed great concern for justifying their conduct in terms of the *Shari'a*. For example, in order to justify war against their Muslim rivals the Ottoman Sultans often demanded that *mufti*s give *fetvâ*s (written opinions based on the religious authorities). The question was asked as to whether or not it was legal to fight Muslims who attacked the Ottomans and thereby prevented the *gazî*s from fulfilling their duty of Holy War. In addition, war against heretics was justified by religious authority. After the foundation of the Ottoman state with all the trappings of a typical Middle East state, the *Kizilbash,* Oghuz-Türkmen nomads or peasants who retained their own special organization and adhered to an extremist heterodox order, remained on the Anatolian plateau and mountains as a large group alienated from the Ottoman state and society. When, in the 16th century, they gave their allegiance to the Safavid Shahs of Iran of the *Shiite* sect, they were held to be the most dangerous enemies of the Ottoman state and were mercilessly persecuted. On the basis of the religious law the Ottoman *ulemâ* approved their suppression and even enslavement although according to Islamic law no Muslim can be enslaved. It was, indeed, the dangerous struggle against the *Kizilbash* sect on the one hand and the Ottomans' Caliphate's policies on the other that made the Ottoman Sultans, from Suleiman the Lawgiver onwards, increasingly concerned with the more stringent application of the religious law.

Parallel to these phenomena, popular fanaticism was heightened by a group of preachers, so called *faqîh*s following teachings of Mehmed Birgivi, who employed the teachings of the Hanbali school of Muslim jurisprudence to attack the various innovations introduced into Islam since the death of the Prophet. The *faqîh* regarded

such practices as holding ceremonies to commemorate the dead or visiting tombs, to seek aid from the deceased as to authentic Islam. In their belief, mysticism, all non-Islamic, and even Islamic theology were forms of blasphemy. At the same they attacked the luxury and extravagance of the ruling classes and railed against the injustices and lax morals of the age. In 1656 in a scheme to suppress all dervish hospices in Istanbul their efforts to strike religious heresy at its roots found considerable support among poor *medrese* students humble tradesmen. At this point the high *ulemâ* and the bureaucratic class in general opposed them and claimed that they undermined state and society and sowed dissent among the people. Finally, grand vizier Köprülü Mehmed (1656-1661) was able to quiet them and prevent civil war only by exiling the *faqîh*s from Istanbul. The theoretical basis of the dissent was the question of "innovation", *bid'at* in Islam. Later on the contention would re-emerge first as a militant religious movement of the Wahhabis of Arabia in the 18th century and as an intellectual-religious movement called *Salafiyya* against the innovations which were invading the Islamic society in the 19th century as a result of the accelerated of westernization.

The Ottomans not only considerably extended the realm of Islam into the Balkans and East Central Europe while maintaining their position in the Mediterranean, they also caused the spread of the Muslim religion in the Balkans. According to the estimates made in the middle of the nineteenth century the population of European Turkey, then including Serbia, Bulgaria, Bosnia and Herzegovina, Macedonia, Thessaly, Thrace, and the Islands was about 12 million. One fourth of it, that is a population of three million were Muslims, Anatolian Turks being 800.000 in this total. In 1878 when Turkey in Europe was reduced to Albania, Thessaly, Macedonia and Thrace there were 5 million and 335.000 inhabitants. Two millions and 601.000 or hardly more than half were Muslims and in this total Muslim Turks were 834.500.

Population of Rumeli, Ottoman census of 1894

Provinces	Muslim	Greek	Armenian	Bulgarian	Jewish
Edirne	434.366	267.220	16.642	102.245	13.721
Manastir	630.000	228.121	29	-	5.072
Yanya	235.948	286.294	-	-	3.677
Ishkodra	330.728	5.913	-	-	2.797 Catholic
Girit	74.150	175.000	500	-	200
Adalar	30.809	226.590	83	2	2.956
Cataldja	18.701	35.848	585	5.586	966
Selânik	463.000	277.000	1.257	223.000	37.206 (2.311 Catholic)
Kosova	419.390	29.393		274.826	1.706 (5.588 Latin)

Source: K. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison: University of Wisconsin Press, 1985, p. 155.

In fact, the Ottoman state followed an Islamization policy no more than any other Muslim state, always remaining scrupulously within the bounds of the Islamic *Shari'a*. In their policy of rapid expansion, they readily granted the Islamic *amân*, amnesty to the submitted Christian population, which guaranteed them, under the status of *dhimmîs*, the protection of the Islamic state for their lives, property and freedom of cult. Only in case of open rebellion they exposed themselves once again to the harsh conditions which the *Shari'a* stipulated for the enemies of Islam. Furthermore, desiring to make his capital the center of a universal empire, Mehmed the Conqueror officially recognized the autonomous religious administration of the non-Muslim communities by establishing the Greek Patriarchate, and Armenian Patriarchate, in Istanbul. No mass Islamization by force is recorded in Ottoman history since the religious law does not approve of it. Indeed, according to the *Shari'a* even a slave cannot be forced to convert to Islam. However, as a socio-cultural process

Islamization was a continuous phenomenon in the Ottoman society. First of all, it should be remembered that the non-Muslim *re'âyâ* always remained *socially* second class citizens in the Islamic society in spite of the guarantees of *dhimma* status. Thus, in spite of the restrictions on dressing, riding etc. the non-Muslims sought to identify themselves with Muslims in their life style, in order to escape social discrimination. Of course, Muslim-Ottoman culture also had an immense attraction and prestige among the subject nations, and even among Europeans who lived long enough amidst the Ottomans conversions were not rare.

The Ottomans, of course, encouraged conversions. For example, money was granted to help the converts dress as Muslims from a special fund called *nev-Muslim akçası,* the fund for new Muslims, at the imperial council. The new convert was led in ceremony on a horse along the streets of the city to receive the joyous congratulations of his fellow Muslims. The most widespread social factor leading to conversion was the marriage of Muslim men to non-Muslim women. In Islamic law there was no stipulation against carrying a non-Muslim female who, in fact, was permitted to continue the practice of her faith even though married to a Muslim. Murad II's wife, Mara Sultan, daughter of Serbian despot, had her special place of worship in the Place and remained a Christian until her death. The custom had found particular favor among the Ottomans since the time of the frontier *gazî*s. The *kadı* records of the newly conquered lands bear testimony of its widespread practice frequently followed by the woman's conversion.

Enrollment in the military organizations and Palace services of Christian boys of the so-called *devshirme,* levy boys, was the principal state institution in which one can detect "forced" Islamization. It was argued that Christians converted after the descent of the Qur'an were not entitled to the status of *dhimmî*s, and that most of the *dhimmî*s in the Balkans had been conquered by force, thus the levy of the Christian boys was held to be in conformity Islamic Law. An Ottoman historian, Sa'deddîn, denied the allegation of forced Islamization on the grounds that children were born with no religion and levy

boys became Muslim as a result of their contact with Muslims and not through force, at any rate, the scrupulous Ottomans sought to justify the levy on the basis of the religious law. But we can assert that the *devshirme* was not, as H.A. Gibbons puts it a device to convert Christian subjects. This does not, however, prevent, Sa'deddîn from stating that in 200 years over 200.000 Christians were converted to Islam merely through the *devshirme* process.

It has frequently been suggested that the strongest pressure leading to mass conversions to Islam was the aggravated tax burden on non-Muslims in the form of the *djizya,* Islamic capitation tax and dues imposed by the Orthodox church. The *djizya* was imposed upon non-Muslims at the rate of one gold ducat generally throughout the Ottoman Empire, but it was considerably increased from the end of the sixteenth century. The Christian peasantry living in poverty stricken areas found it especially difficult to pay this cash tax, and it has been argued that mass conversions took place precisely in such mountainous, unprivileged regions as Albania, Bosnia, Rhodopes, and Crete, the four principal regions where converted Muslims speaking their native tongues formed the majority or a substantial part of the population by the first decades of the 19th century. If we take into consideration only the historical, social and cultural factors, the following observations can be made about the Islamization of native populations in the Balkans. First, conversions occurred among members of the native military class, who were incorporated into the Ottoman provincial cavalry army as *sipâhi*s in possession of their lands as *timar* and of their privileges. Documentary evidence from the Ottoman state papers shows that Islamization among this group was rather a socio-cultural process, in some cases involving three or four generations. Individual converts among the *re'âyâ,* ordinary tax-paying subjects, are occasionally recorded in the Ottoman survey books particularly among townsfolk or groups performing some service for the state. Here, too, frequent social contact with Muslims apparently played a major part in these sporadic individual conversions. They are registered in the survey books as New Muslims. Also, groups of converts known as *Akhari-*

yan, from Greek word *Agarene,* most probably converted under the pressure of the frontier *gazî*s were to be found on the frontier zones in the early centuries of Ottoman expansion. They do not seem to have enjoyed, among the Muslims, the same esteem and privileges of true believers.

In the period of the Ottoman decline employment of Christian mercenary troops from Albania and Bosnia in the Ottoman army apparently became one of the main factors in the spread of Islam in these two areas. In Bosnia, Islam became the dominant religion of the native Slav population with Sarajevo as its cultural and commercial center by the 18th century. For the Islamization of Bosnia, it has been suggested that the Bogomils persecuted by the Catholic Church under the Bosnian kings, adopted Islam *en masse* upon the Ottoman conquest. On the evidence of the Ottoman survey books it is now demonstrable that Islam spread here gradually by several stages over a long time, as occurred in Albania. In the early period of the conquest, many members of the lesser military class of the Bosnian kingdom and some aristocratic families were incorporated, under the Ottoman reconciliatory expansionist policy, into the Ottoman *timar* system. In 1489 there were, in the *sancak* of Bosnia alone, about 4.500 Muslim households as against 25.000 Christian households. In the sixteenth century, as cities and towns expanded they became centers of Islamic culture and further Islamization. According to the survey of 1953 the population of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina in Yugoslavia was 2.847.790 out of which 911.191 were Muslims, that is over 32% of the whole population.

From the first decades of the 17th century on, the harmony and mutual trust that had existed between the Muslims and non-Muslims was upset partly because of heavier taxation and the widespread abuses of the local authorities, and partly because of the growing tendency among the Christian *re'âyâ* to cooperate with the crusading plans of Christendom. It is interesting to observe that while Muslims and non-Muslims used to belong to and work together in the same crafts in the earlier period, they now tended to have their own

separate craft guilds. This is also the period in which the Catholic missions settled and extended their activities in the Ottoman Empire. In the 18th century growing commercial and cultural ties between Europe and the Christians of the Ottoman Empire and the rise of national movements in the Balkans in the following century, threw the Islamic set-up of the Empire info disorder. Ottoman efforts to create a new kind of loyalty among the non-Muslim populations by furthering the idea of *Ottomanism*, that is equality before the law of all Ottoman subjects, as a kind of secularized state, did not take root. These developments, however, made a strong impact on the Muslim-Turkish society itself and prepared the way for the rise of the secular national state of Turkey in the twentieth century.

Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax

Following the Ottoman occupation of Hungary in 1541, the practical question arose as to how Islamic-Ottoman land law was to be applied in this newly-conquered Christian country. Out of concern for acting in strict conformity with the precepts of Islamic Law, Sultan Suleiman apparently asked the Ottoman jurist Ebû's-Su'ûd Mehmed (who was the Rumeli *Kadıaskeri* in 1537 and *Shaykh al-Islam* in the period 1548-1575) to give an authoritative opinion on this matter based on the *Shari'a*.

In the introduction to the survey registers of Budin (Hungary),[1] Ebû's-Su'ûd first summarizes the Sultan's order[2] to the effect that in this newly conquered land the population is not to be relocated, and full security is to be guaranteed for the people and their offspring. The decree continues:

> They are to keep their movable properties as well as their houses and shops and other buildings in the towns and villages, and their vineyards and orchards in the countryside, as their freehold property (*mülk*) to dispose of as they wish, by sale, donation, etc. When they die these properties are to pass to their heirs in full ownership, and no one shall interfere with them on condition that they

pay legal taxes (*hukûk*) on their vineyards and orchards. Also, the fields (*tarla*) which they have cultivated are to be left in their possession, and [their rights of possession] confirmed (*mukarrer*).

The fields, however, are not considered as freehold property in the manner of their other possessions. As elsewhere in the well-protected territories [of the Ottoman Sultans] they are rather considered as *memleke* lands, also known as mîrî.[3] On these lands the *dominium eminens* (*rakaba*) belongs to the public treasury (*beytü'l-mâl*) of the Islamic community. The fields are considered to be in possession of the *re'âyâ* on a lease (*'ariyet*); the *re'âyâ* may sow grain or other crops as they choose, and must render the *harac-i mukâseme* under the name of tithe (*'öşr*) and other taxes. Thus, they may cultivate these lands as they wish. No one shall interfere and transgress [their possession of their lands] as long as they continue to cultivate and improve them appropriately and to render taxes in their entire amount. They possess the land during their lifetime and at their death their sons inherit and hold possession in the same manner as described above. If no son survives, the land is to be given on a lease to a person outside the family who is capable of cultivating it in return for the payment of a rent paid in advance (*ücret-i mu'accele*). Thereupon he too holds the land in his possession under the aforementioned conditions. The plots of their vineyards and orchards are also included in the category of state lands (*mîrî*) when the vines and trees are depleted. Then the plots are to be possessed in the same manner as fields. Thus, the plots should not be assumed to be their private property in the same manner as their vineyards and orchards.

In this document Ebû's-Su'ûd, following *Shaykh al-Islam* Ibn Kemal and other Ottoman *shaykh al-Islams* before him, attempts to interpret the nature of state ownership of the land and peasants' possession rights in terms of the notions of Islamic jurisprudence. The point he emphasizes is that *mîrî* land, as a specific category, comprises only the fields reserved for the cultivation of grain, and excludes vineyards and orchards. The entire land, however, including vineyards and orchards, as well as the building lots in the towns, is considered under

the *rakaba (dominium eminens)* of the Sultan. When the land was no longer used as a vineyard or an orchard it was again included in the category of *mîrî*,[4] Ebû's-Su'ûd, always following the classic interpretation of the ninth century Muslim jurists,[5] interprets the *harac* tax as a rent (*ücret* or *kirâ)* on the land, which is leased *(icâre* or *'âriye)* by the state. In 1568, when he was asked to make the surveys of Üsküp (Skopje) and Salonica, Ebû's-Su'ûd, in the introduction of the register he drew up,[6] summarized in a more systematic manner his interpretation of the existing Ottoman land law in accordance with Islamic Law. Here is a translation of this important text in its entirety:

> In the former registers no attempt was made to determine the true nature of various forms of landholding in the well-protected territories of the Ottoman state. Since it was not scrutinized and clearly stated whether the lands are *'öşrî* or *haracî*, and whether they are the freehold property (*mülk*) of their possessors, the peasant *re'âyâ*, considering the lands in their possession as *'öşrî* (private property subject to tithe), dispute paying as much as one-eighth of their produce, and also buy and sell land among themselves like the rest of their property; some even think they can make *evkaf*. And the judges, being unaware of the true mîrî status of the land, deliver certifying documents for their buying and selling, and draw up wakf deeds contrary to the sacred *Shari'a*. Since this situation has caused a substantial deterioration in the orderly functioning of state affairs, and confusion in the transactions made among the people, the present Sultan [on his accession to the throne] ordered that, in the introductions to the imperial survey registers, the true nature of land and the possession rights of their owners in the well-protected territories be thoroughly investigated with the task of making a survey of the provinces of Üsküp (Skopje) and Selânik (Salonica), he set about drawing up the survey, placing his trust in God.
>
> At the outset it is to be explicitly stated that, in accordance with the sacred Shari'a, there are three categories of land in the Islamic territories. The first is tithe land (*öşrî*) which are granted to the Muslims as their private property (*mülk*). It is legally their

freehold property, to dispose of as they wish in the same manner as the rest of their properties. Because it is against Islamic Law to subject the Muslims to *harac* at the beginning [i.e., at the time of the conquest], only the tithe is imposed [as the land tax]. They cultivate the land and pay tithes out of the grain which they harvest, and nothing else; and the tithes are distributed to the poor and the disabled. The religion forbids that the tithe be taken by the military or others. Lands in the Hejaz and Basra are of this category.

The second category is *haracî* lands, those which were left in the hands of the unbelievers at the time of the conquest. They are recognized as their freehold property (*temlik*). Tithe is imposed on these lands at the rate of one-tenth, one-eighth, one-seventh or one-sixth, up to one-half, depending on the fertility of the soil. This is called *harac-i mukâseme*. In addition, they are subject to pay annually a fixed amount of money which is called *harac-i muvaddaf*. This category of lands, too, is considered the legal freehold property (*mülk*) of their possessors, which they may sell and purchase, or dispose of in any kind of transaction. Likewise, those who purchase such lands may cultivate them and must pay the *harac* due in both its forms of *mukâseme* and *muvaddaf*. If the purchasers are Muslims, the two kinds of *harac* which were paid by the unbelievers do not lapse; the new owners, too, must render them in full. Although it is not legal according to the Shari'a to impose *harac* on Muslims at the beginning, it is lawful to exact it as transferred from an initial status of the land. Those who are in possession of such land, whether *Dhimmî* or Muslim, dispose of it as they wish without any interference from outside as long as they keep it under cultivation. When its owner dies, the land is inherited by his heirs in the same manner as the rest of his property, whether movable or immovable. The land of the Sawâd in Iraq is of this category. The categories of land which are known and are dealt with in Islamic legal treatises consist of these two.

There is a third category of land which is neither *öşrî* nor *haracî* of the type explained above. This is called *ard-i memleke*. Originally it, too, was *haracî* but its *dominium eminens* (*rakaba*) is retained for the public treasury (*beytü'l-mâl-i müslimîn*) because,

were it to be granted as private property to its possessors, it would be divided among his heirs, and since a small part would devolve on each one, it would be extremely difficult, perhaps impossible, to determine the share of *harac* tax to be paid by each in proportion to the land in his possession. Therefore, such lands are given to the peasants on a lease (*ariye*). It is ordered that they cultivate them as fields, or make them into vineyards, orchards or vegetable gardens, and render *harac-i mukâseme* and *harac-i muvaddaf* out of the harvest.

According to some of the legal schools established by the great *imâms*, the land of the Sawâd in Iraq are of this category. Lands in this fertile country also belong to the *memleke* category and are known as *mîrî*. They are not the private property of the peasant *re'âyâ*, who hold it in their possession on a lease (*ariye*), farm it or otherwise cultivate it and, render *harac-i mukâseme* under the name of tithe (*öşr*) and *harac-i muvaddaf* under the name of *çift akçası*. So long as they continue to cultivate it and maintain it in the proper condition in the manner described above, and pay the taxes (*hukuk*), no one is allowed to interfere in their possession. They may dispose of it as they wish until their death; when they die their sons shall take their place and possess the land in the same manner as described above. If no son survives, the land is given in *tapu* to a person other than a family member who is capable of cultivating it in return for a rent paid in advance (*ücret-i mu'accele*). Thereupon he too holds it in his possession under the aforesaid conditions. If the possessor of the land ceases to cultivate it for three [consecutive] years it is taken from him with the legal decision of the *kadı* (*şer' ile*) and given to another peasant's possession under the *tapu* regulations. No one is permitted to hold the land in his possession in contravention of the conditions specified above. All transactions relating to selling, buying, donating, endowing, or otherwise disposing it as freehold property, in any way whatsoever, are entirely null and void. Also the certifying documents and endowment deeds which judges may issue on such transactions are all null and void. However, when a peasant wishes to cede the land in his possession to someone else, he

may do so under the supervision of his *sipâhi* who takes a certain amount of money for fee paid (*hakk-i karâr*); then it is lawful and acceptable if the sipâhi gives the land under tapu to the party [for whom the cession is made]. By God, the Omniscient and Wise.

In this document, Ebû's-Su'ûd's insistence on the *haracî* character of *mîrî* land is the key to his argument, reconciling the Ottoman and Islamic traditions. Some of the early authorities held that the religious status of the landholder determined the nature of land possession. Ebû Hanifa maintained that land held originally by a non-Muslim remained *haracî* even if acquired later by a Muslim.[7] In general, the Ottoman jurists followed this opinion; but some jurists held that the status of the land was ultimately decided by the *imâm* or caliph. The identification of *haracî* lands with "those lands belonging to all Muslims or to the *imâm*" best fits the Ottoman definition of *mîrî*. The *harac* tax is interpreted as a rent, whether the land was acquired by force or by agreement, or belongs to the category of ownerless lands (the so called *enfâl*, comprising wasteland, forests, meadows, abandoned lands, or lands belonging to the pre-conquest rulers).[8] It appears that in Iran as well as in the Ottoman Empire this broad interpretation became prevalent.

As Ebû's-Su'ûd indicated, and as court records attest, *mîrî* lands became the subject of sales among the people. Although it was extremely difficult to sell a piece of *mîrî* land –since the local sipâhis or other agents had a vested interest in keeping the *mîrî* status of the land intact, and when sold it was supposed to revert to its original *mîrî* status, the buyer losing its sale price– there were loopholes and legal devices by which the law, however, could be circumvented.

Once sold with a court document, land could not revert *mîrî* to status because it became the subject of a sale contract which, under the Shari'a, established absolute ownership.[9] It required the Sultan's radical decision to recover such lands for the state. The *Shari'a*, of course, was supreme, and it was a sin to act contrary to its prescriptions. It is for this reason that, in the survey books and *kadıs*' registers, in records concerning private estates and wakf land, we fre-

quently find a note emphatically stating that the land in question was acquired through a Shari sale. Sometimes the transaction even gives the impression of a collusion. The same device was widely employed by private interests to convert *haracî/fey'* lands into private estates in the early centuries of the caliphate.[10] It was obviously to serve the state that some jurists introduced the rule that any sale of *haracî* lands was contrary to the law and consequently null and void.

Ebû's-Su'ûd's[11] words give the impression that by the middle of the sixteenth century the illegal sale of *mîrî* lands had become widespread enough to cause alarm in government circles. Since the religious courts were instrumental in these sales, the opinion of the *shaykh al-Islam*, the leading religious authority in the realm, was needed to stop the practice. Ebû's-Su'ûd ruled that "the delivery by the *kadı*s of such documents of sale is absolutely null and void". In various fetvas[12] he declared such sale documents to be absolutely against Islamic Law and *harâm,* i.e., forbidden by Islam. The question was even raised whether a *kadı* who issued such a document was liable for punishment. It appears that in most cases a sale of *mîrî* land was made because the situation was ambiguous, or it was impossible for the *kadı* to investigate and establish the true nature of the possession. Of course, bribery or favoritism also played a role. Successive sales of such lands further consolidated the proprietary rights of their owners.

Ambiguity stemmed mainly from the fact that the transfer *(farâg)* of state land in return for monetary compensation, which was a lawful transaction, was also called a sale. To reduce this ambiguity, the fetva required that in such transfers the *kadı* in question should specifically state that "the possessor of the land transferred its full possession (*tasarruf*) to so-and-so with the sipâhi's permission in return for such-and-such a payment of money; thereupon the sipâhi confirmed it by giving it in *tapu* for such-and-such an amount paid as *hakk-i karâr* (payment for the establishment of possession rights)". Such a formula made it definite that the object of the transaction was not a regular sale with *rakaba* but a simple transfer of possession or tenure.

When an influential member of the ruling ('*askerî*) class entered into possession of land by sale, he usually went to the Sultan to ob-

tain a *temlik* document at the same time in order to consolidate his property rights.

Since they were given by the most authoritative religious scholar of the time, Ebû's-Su'ûd's fetvâs had a decisive effect on the way in which the Ottomans subsequently interpreted landholding and taxation practices in the empire. His formulation on *mîrî* land was to be included in the new law codes and survey registers as the ultimate and definitive commentary on the Ottoman land law.[13] Obviously, Ebû's-Su'ûd's main concern was to give an authoritative definition of the Ottoman *mîrî* regime and land taxation in accordance with Islamic Law, in order to stop practices which threatened to undermine the Ottoman landholding system. Of particular interest is his statement that some judges who were unaware of the *mîrî* status of certain types of land were issuing documents legalizing the freehold rights on such lands, and that this malpractice had become so widespread that it threatened the entire traditional order in the public as well as the private sectors.

In effect, Süleyman the Lawgiver's *shaykh al-Islam* tried to explain the Ottoman *mîrî* regime according to principles formulated by the great jurists of the ninth century, in particular Ebû Yusuf, the most liberal exponent of the Hanefi school.[14] Ebû's-Su'ûd stressed that all lands in the Ottoman empire were acquired by military force, and were therefore all *haracî* lands, subject to land tax at the rate of *harac*. This interpretation was bound to have drastic effects on the Ottoman peasantry because, prior to this ruling, the Ottoman imperial laws had fixed the tithe at only one-eighth on lands reserved for the cultivation of grain. And the survey registers show that this law was actually applied in the conquered lands in the fourteenth (Bithynia, Thrace, Bulgaria, and Western Anatolia), fifteenth (Albania, Serbia, and Bosnia) and sixteenth centuries. Only in lands conquered after Ebû's-Su'ûd issued his religious commentary –i.e., Cyprus (1570-71), Georgia (1578), Egri (1596), Crete (1669), and Kamenifa (1672)– was the rate of one fifth applied. In general, tithes at the rate of one-eighth were maintained in the lands conquered earlier, while the *avârid* or extraordinary taxes were now more frequently imposed. It appears

that in one way or another the state revenues had to be increased in order to meet the needs of a rapidly expanding budget. But, as Ebû's-Su'ûd informs us, in his time the peasants wished to take "tithe" (*'öşr)* in its literal meaning of one-tenth, and so disputed their requirement to pay one-eighth.[15] This must have been another reason why the government asked him to issue his opinion on the Islamic basis of the current taxation system.

On the other hand, Ebû's-Su'ûd justified, on the basis of practical necessity, the rule that a peasant's standard farm *(çift)* cannot be divided. For if that land was distributed among the heirs in the same manner as ordinary property it would be impossible to determine the share each heir was to pay for *harac*. State control, he concluded, was imperative; a regime of private ownership and freedom of disposition would lead to the collapse of "the order of public affairs", since the fiscal, economic and military –even political– structure of the empire depended on the state's control of the land and the peasantry.[16]

In the final analysis, the question of the nature of land ownership was closely bound up with the more practical issue of taxation. In his effort to bring Ottoman taxation practices in conformity with the *Shari'a*, Ebû's-Su'ûd, following the early jurists, focused on the methods of assessment of the land tax. Considering all lands as acquired by force (*anwâ*) or *haracî*,[17] he interpreted the tithes *('öşr)* and the *çift-resmi* –the two basic Ottoman rural taxes– as two different methods of assessing *harac*. He argued that in the Ottoman empire the *'öşr* had been mistakenly used for *harac-i mukâseme*, while *çift-resmi* was identified as *harac-i muvaddaf*.

In this interpretation, *harac-i mukâseme* was the land tax levied on the basis of a fixed percentage of the produce, while *harac-i muvaddaf* was a lump sum paid annually per unit of land. Originally, both types were associated in Islamic tradition with the Roman and Sassanian forms of land tax assessment.[18] In Islamic terminology, the first was known as taxation by *mukâseme* (percentage of the produce), the second as taxation by *muvaddaf* (or *misâha,* measurement of the land).[19]

In practice, both methods of assessment were controversial as they entailed important consequences for the peasantry. In general, assess-

ment by measurement was advantageous for the treasury as it secured a guaranteed amount of revenue from land. As early as the Sassanian period, however, objection was raised about the unjust effects of this method, since the peasant had to pay the tax even if he suffered losses from natural disasters or the breakdown of the irrigation system.[20] In general, the peasantry preferred the percentage method.[21] Taxation based on measurement was also discouraged on religious grounds since Islamic Law did not accept speculative obligation in contract (*selem*). By the percentage method, in fact, the peasantry gained when prices were low, while the government gained when prices increased. On the other hand, the percentage method was only suitable for crops which could be stored for a sufficient period. Consequently, it was predominantly used in taxing grain, while the measurement method was used in taxing fruit.[22]

Although Ebû's-Su'ûd assumed that the percentage method *(mukâseme)* was used in the assessment of tithes in the Ottoman lands, in actual Ottoman practice the measurement method *(misâha)* was used, because tithes were fixed not at every harvest year but for quite a long period of time, from ten to thirty years and even longer. They were recorded in the registers in terms of a fixed amount of produce, and calculated with a price fixed by the government for the entire period. It is true that the amount to be rendered as tax was computed on an average of three years, and thus whether harvest years were good or bad was taken into consideration. But, aside from the shortcomings of this computation method, climatic conditions and prices were also factors that could fluctuate drastically within a period of thirty years. In this system the tax payer had to deliver a fixed amount, in kind or cash, for a certain amount of land in his possession, without any adjustment over a long period. The percentage method was actually applied only in sharecropping (*ortakçılık*), but in this case the landowner's share was very high, usually no less than half the produce.[23]

The Ottoman government fixed grain prices for each region; but here too, the actual measurement in use should be taken into account. The grain measure –whether *mud, kile*, or *yük*– varied widely from

region to region, and this variation must have some connection with the fixed price factor.[24] We should remember that tithes were assessed according to the local measure, and the totals were given in this unit in the survey registers. In fertile regions, where the average harvest was usually high and prices low, the measure was generally larger than in the less fertile regions. Thus the sipâhi, or the government, which received larger amounts of grain in a fertile area per unit of measurement, realized approximately the same amount of cash per unit as in the less fertile areas.[25] Thus, the effects of price discrepancy were evened out. This situation must be one reason why the government did not insist on the standardization of grain measures throughout the empire. We should also bear in mind that trade in grain between different regions –except in coastal areas– was impractical under normal conditions because of prohibitive transportation cost. In order to protect the peasants, the central government spent much effort to enforce the law requiring the delivery of tithes always to be made in kind, since the timariots or other government agents preferred payment in cash when grain prices were low and in kind when prices were high. In any event, the Hanafi jurists, Ebû Yusuf in particular, had been against the fixing of prices by the government since, they argued, prices were determined by circumstances known only to God.[26]

Ebû's-Su'ûd's identification of the Ottoman *çift-resmi*, paid annually as a fixed sum per land/household combination, with *harac* assessed by measurement of the land, should be considered with reference to its pre-Ottoman origins. *Çift-resmi* was actually a combination of land and hearth tax that had been generally applied in the Middle East and the Mediterranean world since ancient times to the dependent registered or attached-to-land peasants.[27]

The points made in the law codes are actually formulated in Ebû's-Su'ûd's various fetvas which were compiled later on in the collection known as *Fetâwâ-yi Ebû's-Su'ûd al-'Imâdî*. His fetvas on landholding and land tax are partly published by Ertugrul Düzdağ. In these fetvas the specific points Ebû's-Su'ûd emphasizes are the same as in the law codes, namely the state's absolute *dominium eminens (rakaba)* on all

arable lands, and the illegality of practices attempting to convert such lands into freehold estates. At the same time, he endeavors to interpret various taxes imposed upon arable lands and peasants in terms of traditional Islamic rules and notions. While the land in the towns, he asserts, are freehold (*mülk*), the cultivated fields surrounding the villages are *mîrî* lands which cannot be sold, donated, or endowed as wakf (Düzdağ: no. 825). The *mîrî* or *memleke* nature of arable lands is most emphatically declared (Düzdağ: no. 825, 826, 836) and their conversion to freehold or wakf *is* absolutely forbidden by the *Shari'a*. Incidentally, the term *memleke* for such lands is preferred to *mîrî* since it is a legal term meaning "land under the absolute authority of the *imâm* (Caliph or Sultan)".

Ebû's-Su'ûd's commentaries on the taxes connected with *timar* revenue of the sipâhis also demonstrate his efforts to islamicize age-old state taxes or to reject them as incompatible with *Shar'i* principles. He states, for instance, that sheep tax is to be interpreted as the *zekat* on sheep (no. 835, 842) and *çift-resmi* and *ekinlü bennak* tax as *harac-i muvaddaf* (no. 848), while there is no *Shar'i* basis to legitimize personal taxes imposed upon unmarried *(mücerred)* and married *(müte'ehlil, müzevvec)* peasants without land (no. 838). The swine tax is not religiously lawful, but "it has been collected for a long time, so it would be inappropriate to change it" (no. 844). Here, a new principle of legitimation is introduced, viz. the commonly established tradition, or in *Shar'i* terminology "consensus of the Muslims" (*icmâ'-ı ümme;* no. 844, 847). Making a general rule he asserts that "all *mîrî* lands are *haracî* (no. 839), so that tithes *(âşâr)* are in fact *harac-i mukâseme* (no. 845).

The *fetvâ*s I am publishing here are in their formulation closer to the law codes drawn up by Ebû's-Su'ûd himself. Evidently, he took them from his fetvas and adapted them to the language of the state regulations.

Ebû's-Su'ûd is responsible for interpreting and adjusting the existing Ottoman state laws *(kawânîn-i örfiyye)* to the prescriptions of the *Shari'a* and the commentaries of the great jurists of the ninth century, in particular to the writings of the most liberal of the Hanafi jurists,

Ebû Yusuf. In the introduction added to the selection of his fetvas, he reportedly said to Sultan Suleiman that "for the order of the religion and the state, and the affairs of the realm, it is appropriate to act in accordance with the commentaries of certain religious authorities on certain problems in the empire". Upon the accession of Selim II, successor to Suleiman, some of the fetvas of Ebû's-Su'ûd on certain controversial issues were compiled under the title of *Ma'rûdât,* introduced with the same arguments.[28]

While in the sixteenth century *nişâncı*s, like Hamza Pasha (died about 1605), continued the old Ottoman tradition of '*örfî*-state rulings on landholding problems now *şeyhülislâm*' fetvas became prevalent on such problems in the "new and valid" law codes of the sultans.[29] The curious thing is, however, that *şeyhülislâm* followed, though using Islamic terminology, the well-established Ottoman notions in landholding, so that no basic changes occurred in the Ottoman *mîrî* system until 1700 when a new notion with the *mâlikâne* and *icâreteyn* systems revolutionized the whole possession-ownership system of the empire.

ویره‌مدکلری جهتیله سوارینك خارج مؤنتیدر و غله‌لرندن عشر آنه ویرورکه ب
خارج مقاسمه‌سیدر و ایکیسی ایله ملك صاحبنه و متولیه بالاشتراك اولور حتی بیدر
لکن کندولر دیرمکه خروج اولماغین سنه‌بجزء حواله ایدوب صاحبی آلدقدن
آیرلمشدر بو ذکر اولنان حقدر صاحبینك حقنه تصحیح درامات سخیف قدیمی
بو قدر تغییر بولنماز بو ملك صاحبلری و اوقاف متولیلری الدقلری زمینك
اجرت مؤجله‌سنی سنویه دکر قدیمدن اصحاب خبره و ارباب وقوف نظریله
تقدیر و تعیین اولنمشدر اولا اجرتدن غیری قدیمدن برمقدار دخی اجرت معجله
تقدیر اولنمش اولدیغی جهتیله اجرت معجله آلاغه قادر دکلدر زیرا
کاهن طابو رسمی صاحبینك حقوق شرعیه لازمه‌لرندن دکلدر زیرا بوندن
قدیمده صاحبی حاصل قیمتی تعیین ایتمشدر اوقاف اصحابی کما دخل یقدر
حق شرعی و ایپلری عمادن قدیمدن تعیین و تقدیر اولنان اجرت مؤجله سنویه‌در
معلول اولان بردن جبرایله اجرت معجله آلمازلر دفاترده ... رسم طابو
قید اولنمیان محلك حصه‌ده صاحبی حاصل قیمه اولنان ماده ترك جاعطاء
امانت و اوقاف اسمابی قبض و بسط تعریف ایدرلر بوقیه اولندیغی بابده
و اوقاف اصحابی معلول اولان بر ایچون نزاع ایله بر مقدار اجرت آلمق ممنوع و نادر

I.

[illegible]

[illegible]

Ebû's-Su'ûd's Fetvas *on Land (ca. 1540-1550).* Münşe'at, *Âtıf Efendi Library, no. 1734.*

The *Rûznâmce* Registers of the *Kadıasker* of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives

The Archives

It is with a deep sense of relief that we have learned on the baselessness of the rumors that the archives of the *shaykh al-Islam* in Istanbul had perished in a fire at the beginning of this century. These archives, consisting of over ten thousand volumes, are in fact presently housed in a building at the entrance of the Office of the *Müftü* of Istanbul (the *İstanbul Müftülüğü* located behind the Süleymaniye Mosque). These archives are definitely the most important source in Turkey on the history of the Ottoman *ilmiyye*, Islamic jurisprudence, the history of Istanbul, and the social and economic history of the Ottoman empire in general.

It was under Abdülhamid II (1876-1909) that, as a reaction to the *Tanzimât* policy of adopting Western institutions and laws, emphasis was placed on the sources of Islamic law, and measures were taken to improve religious education and the administration of religious law. In 1894, the two buildings on either side of the gate of the *Müftülük* (then officially called *Bâb-i Wâlâ-yi Fatwâ*, or *Dâ'îre-i Djalîl-i*

Meshîhat-panahî), were built to house the archives and the library. The building on the right side of the gate houses the archives of the *shaykh al-Islam* and those of the law courts of Istanbul, Galata, Üsküdar, Eyüp and their dependencies. By making the basic literature on Islamic law and the Ottoman court documents available, the library and the archives provided the sources necessary for the functioning of the *Bâb-i Fatwâ* up to the last days of the empire. According to the State Annuaries (the *sâlnâme*[1] the archives then formed a directorate under the responsibility of the *Sadrayn Evrâk Me'muru* and the *Sicillât-i Shar'iyye Müdürü.* These ten thousand volumes, containing at a rough estimate over five million documents, consist of four collections divided as follows:[2]

Collection I. The *Rûznâmce* registers of the two *kadıasker*s of Rumeli and Anatolia: 257 registers of the *kadıasker* of Rumeli covering the period 952/1545-1312/1894; and, 120 registers of the *kadıasker* of Anatolia for the period 1076/1665-1310/1892.

Collection II. The registers of *Nakîb al-ashrâf*: 33 *defters* altogether, covering the period 943/1536-1116/1704.

Collection III. The registers of seals *(muhr tatbîk defterleri)* containing the stamped seals of the *kadı*s to verify the documents sent by them: 16 registers altogether.

Collection IV. The *Shar'i* court registers: 9.870 registers of the 27 courts of Istanbul and its dependencies, covering the period 919/1513-1343/1924. The *Shar'iyye* courts were abolished in 1924.

The court registers constitute by far the most important collection comprising the *ilâm*s (court decisions), *hudjdjat*s (certifying documents), and *ma'rûd*s (cases submitted to the Sublime Porte).[3] Estate lists of the deceased, *wakf* deeds, and all kinds of notarial documents are included in these registers. Below is a list of these 9.870 registers as divided by the courts to which they belonged, and the periods they covered.

Court or office	Number of Registers	Period covered
1. Istanbul	334	1021-1342
2. Istanbul Bâb	544	1076-1327
3. Kasımpaşa	179	1104-1342
4. Evkâf-i Hümâyun Müfettişliği	801	888-1342
5. Kısmet-i 'Askeriyye	2.142	1000-1342
6. Üsküdar	802	919-1342
7. Ahîçelebi	664	1063-1327
8. Davudpaşa	192	1196-1342
9. Bakırköy (Makriköy)	16	1302-1342
10. Kartal	40	1129-1342
11. Adalar	8	1178-1262
12. Beykoz	3	1328-1342
13. Bilâd-i Metruke	36	1247-1296
14. Galata	1.040	948-1343
15. Hawass-i Ref'iâ	629	978-1342
16. Beledî Kassamlığı	155	1066-1303
17. Balat	155	964-1254
18. Yeniköy	174	959-1333
19. Hasköy	40	955-1254
20. Rumeli Sadâreti	644	955-1343
21. Mahfel-i Sher'iyyat	108	1271-1327
22. Anadolu Sadareti	177	1247-1341
23. Beşiktaş	231	960-1327
24. Tophane	275	960-1327
25. Mahmûdpaşa	246	1042-1341
26. Ewkaf Muhasebeciliği	129	1043-1255
27. Maliye Beytülmâl Kassâmlığı	106	1254-1327
TOTAL	**9.870**	

At the present time these archives and the library are under the authority of the *Müftü* of Istanbul who is appointed by the *Diyanet İşleri Başkanı* in Ankara (requests for scholarly research and applications are submitted to the *Başkan)*.

The series called *Kadıasker Rûznâmcesi* (daybooks kept under the *kadıasker)* constitute a particularly important source for the study of the Ottoman *ilmiyye* career, as they contain the appointments made

by the *kadıaskers*. The earliest defter available in the series covers the period 952/1545-958/1551. It starts with a list of candidates *(mulâzim)*, introduced by Mavlânâ Pîr Ahmad, known as *Leys-zade*[4] which was made at the beginning of his tenure *(nawba)*. The following record is about the candidacy of Mavlânâ Cafer,[5] the *tezkiredji* of Mavlânâ Ebû's-Su'ûd who was previously *kadıasker*, now appointed *shaykh al-Islam*. The candidacy (*mulâzemet)* was submitted to the Sultan and approved.

روم ايلى قاضى عسكرى اولوب حاليا مفتى اولان صدر العلماإ مولانا ابو السعود افندى تذكره جيسى مولانا جعفرك ملازم اولمسى أمرى پايهٔ سرير سلطنته عرض اولندقده ملازمتنه قبول بيورولدى فى ٢ رمضان المبارك سنه سابقا ٩٥٩

From the middle of the sixteenth century on, the appointment of the *mawâlî*, i.e., professors of higher madrasas, and judges with a daily income of more than 300 akça, was under the responsibility of the *shaykh al-Islam*. The appointment of minor judgeships, with a daily income of 300 akça and below, was the responsibility of the *kadıaskers* of Rumeli and Anatolia. In this paper, by examining the *rûznâmce* of the *kadıasker* of Rumeli between November 1647 and March 1648, we shall discuss the regulations and the patterns of appointment of the town *kadıs* (*kasabât* kadıları), and attempt to provide definitions for the terminology used.

Each register is introduced by a note specifying the date of the posts submitted to the Sultan for approval (*al-manâsib al-ma'rûda*). Each separate item in the register consists of two parts.[6] In the first part, the identity of the previous office-holder is given with the exact period of his tenure as well as the reason why the office became vacant. In the second part, beginning with the identity of the candidate and a description of his career, the appointment is recorded after being submitted to the Sultan. The *Kadıasker*'s note contains the exact date of the appointment and its duration. As will be seen later, all these specifications are of key importance for the smooth functioning of the system. Each record is coupled on the margin with a note showing at first glance the place and the nature of the appointment.

The *İlmiyye*

Before we begin analyzing the data from the *rûznâmce* register, let us have a bird's eye view of the *ilmiyye* organization and its relationship to other groups.[7]

The *ilmiyye* class as a whole was a privileged group whose status and hierarchy was based on the level of certified knowledge in the Islamic sciences. Its members represented the spiritual authority side by side with the military-political authority *(beylik* or *seyfiyye*), whose status and privileges were based on professional skill and experience in military arts and government. The ruler, as the *imâm* and the *padişah*, united in his person these two authorities (or *Dîn u Dawla).* The bureaucracy (*kalamiyye*) constituted an instrument to functionalize the ruler's authority in the political domain. In the Ottoman empire, the *ilmiyye* had its own autonomous bureaucratic machine, but in the last analysis, it was dependent on the ruler's authority. As the one and only deputy of the ruler, the grand vizier supervised both the *seyfiyye* and the *ilmiyye.*

Within the *ilmiyye,* the *tadrîs* (teaching) and the *kadâ* (administration of the law) were two branches closely interrelated in their function. The second Ottoman Sultan, Orhan (1324-1362) had founded the first *madrasa* chiefly for the purpose of training the *kadı*s to be employed in his realm. The *kadı*s were also authorized to execute the Sultan's orders concerning public administration. Professorships and judgeships were classified according to the fixed daily revenue for each rank. Judges' revenues were calculated as ten akça for each one thousand houses in the area of jurisdiction. As early as the reign of Mehmed II (1451-1481), judgeships were divided into two main categories, those with a daily revenue of 300 *akça* and below, and those above 300 akça.[8] The latter, distinguished by the title of *mawla* or *molla* (plural *mawâlî*), or by the rank of *mawlawiyyet*, made up a "noble" group *(ashrâf)* among the other status groups with privileges. However, *ilm* had to be within every Muslim's reach, and a student of any background had the opportunity to move up the ladder to the highest rank in the *ilmiyye* pyramid. Below is a chart of the *ilmiyye* ranks and career lines:

Tadrîs			Kadâ'	
Student	**Professor**	**Tenure**	**Kadâ'**	**Tenure**
Suhte (softa)	Dismissed from 40 madrasas	—	Judgeship of 150 and below (small town judgeships)	Two years (1006/1597)*
Dânishmend	Madrasas of 20 and 25 (Tadjrid m.) Madrasas of 30 and 40 (Miftâh m.)	Two years (1006/1597)	Judgeships of 300 and below (small town judgeships)	Two years (1006/1597)
Dânishmend	Madrasas of 50 (mawlawiyet) Hâridji and Dâkhil		Judgeships above 300 (mawlawiyyet)	
Dânishmend	Madrases of Sahn-ı Semân and Ayasofya Madrasas of 60: Suleymâniye		Judgeships of 500 (mawlawiyyet)	One year (17th century)

* According to the rescript introducing reforms into the *ilmiyye*, dated 1006/1597, facsimile copy at the Appendix, No. I.

At each stage of his studies, a student had to obtain a certificate *(tazkira* or *tamassuk)* from the professor under whom he studied. Later regulations required that the certificate specify the texts studied and the duration, as well as a detailed description of the student's identity to prevent its fraudulent use by others.

It was the *mulâzemet (mulâzama),* "attendance" of the *mawâlî*, which was considered a prerequisite for one's candidacy to the *manâsib*; and candidates were carefully listed chronologically with their qualifications in the registers kept at the *shaykh al-Islam*'s or the *kadıaskers*' offices. Qualification was also determined by official tests when necessary. A third method for the selection of candidates was a direct recommendation by the *mawâlî* who chose a certain number of candidates from among his students, assistants (*mu'îd*), or his own sons who were supposed to have had their education from their father.

It is to be remembered that those members of the *ilmiyye* who sought a *mansib* (plural *manasib)* at a *madrasa* or a *kadâ'* had to complete strictly defined degrees at the *madrasa*s, or to be in the attendance of the *mawâlî*, the authorities in Islamic sciences. Those who performed minor religious services for the people at mosques or similar institutions received only the *djihet* (plural *djihât*), not the *mansib.*

The former was called *ahl-i manasib* and the latter *ahl-i djihat*. But in reality, and particularly through patrimonial relationships, these rules and regulations were frequently overlooked, as contemporary critics have disclosed.[9] While the *mawâlî* formed quite a small, and in later periods practically a closed group (they numbered 296 individuals in 1883),[10] small town *kadı*s were quite numerous. At the bottom of the pyramid, the *imâm*s, *mu'azzin*s and *hatîb*s serving in the mosques as well as the *dânishmend*s and *sûhte*s constituted in fact large social groups.

The members of the *ilmiyye* and of the *djihât* were all exempted from taxation, as were the members of the *sayfiyye* and the *kalamiyye* status groups.

The Systems of Rotation (*Dawr* or *Nawba*) and *Mulâzemet*

Pressure from the candidates waiting for a position must have imposed a rotation system (*dawr* or *nawba, nobet*), to provide employment to as many candidates as possible, since the number of judgeships was limited and could not be increased at will. For example, a change in the regulation in 1127/1715[11] would have deprived of candidacy more than a thousand *madrasa dânishmend*s who had been waiting for more than five-years. On the other hand, since an *ilmiyye* career ensured social prestige and exemption from taxes,[12] thousands of young men, particularly of peasant origin, flocked to the small town *madrasa*s, or even created their own *madrasa*, in the Anatolian provinces during the sixteenth century. Appalling *sûhte (softa)* disorders of that period[13] forced the government to shut down most of the provincial *madrasa*s, and the reform rescript of 1006/1597 stipulated (see Appendix no. 1, line 48) that "from now on, no candidate shall be admitted from provincial *madrasa*s *(kenar madrasa)* unless that was a rule from a long time ago". Thus, *kadı* appointments and tenure periods concerned a large social group in Ottoman society[14], and the so-called *suhte* uprisings during the second half of the sixteenth century should be studied within this context.

The reform rescript of 1006/1597[15] described those groups which were responsible for further swelling the waiting list. The first group includes those employees of minor religious services who, by becoming clients of an influential person in the *ilmiyye*, or through other loopholes, find access to candidacy. Thus, Mustafa Âlî observes that "so many Turks of condemnable character of the *randjbar* class have been honored by the posts of *kadâ*'".[16] An *ilmiyye* career was the only way left for a Turk of *re'âyâ* origin to climb on the social ladder and thus share the privileges of the military class in the Ottoman empire, when in the sixteenth century, the ruling group's monopoly over the positions of power became more rigid than ever, as a logical evolution of the political system. The graduates of the provincial *madrasa*s flocked into *İç-il* (the imperial core region composed of Istanbul, Edirne and the Bursa districts) from the provinces, accepting any-religious position they could find, to later seek a *mulâzemet* (candidacy for judgeship). The second group of outsiders consisted of soldiers of the Porte, including the janissaries, *sipâhi*s, cannoneers, etc. Since the study of religious sciences was encouraged for every Muslim, a soldier too, could attend free and public courses at a mosque, and obtain some kind of certificate. We are informed that college professors without students admitted anybody regardless of his vocation and ability.[17]

Thus, these outsiders were to be denied the way to kadiship partly because they caused congestion in the cadre, and thus upset the established order, and partly because they belonged to separate status groups and had different loyalties. Since the *ilmiyye* career brought social prestige and many advantages, including exemption from taxes, even the high echelons of the military class sought the *ilmiyye* career for their sons.[18]

When such pressures from outside became too strong, as it occurred from the mid-sixteenth century on, the *ulemâ* class became more status-minded, and, increasingly monopolistic regulations were promulgated in order to consolidate its ranks. This led to a growing authority and control of the high *ulemâ*, as well as its bureaucratization. It may not be a coincidence that growing control of the spiritual authority over state affairs paralleled this development. Both trends

had already appeared under Suleiman (1520-1566) with the rise of Ebû's-Su'ûd's *(shaykh al-Islam:* 1545-1574) influence. Several collections of registers similar to the one analyzed here bear witness to this growing process of bureaucratization.

Trying to restrict the qualifications, through Sultanic rescripts, the reformists set up a bureaucratic tradition to prevent the inroads of patrimonialism. Complaints and pressure from the lower ranks,[19] as well as their occasional revolts often forced the Sultan to replace the *ulemâ* in power[20] with those favored by the reformist ones supported by the lower rank *ilmiyye* people, including the *dânishmend*s and the small town *kadı*s *(kasabât kadıları)*. Thus, the reformist *ulemâ*, acting in the name of the *Dîn u Dawla* (Islam and Islamic State), attempted to suppress patrimonial and personal interventions in the *tarîk* (the hierarchical line defined by the regulations, i.e., the *shafâ'at* (intercession) and the *'âtifat* (favor). It should be remembered that, in order to prevent the swelling of the number of the kadi candidates, the reformers[21] insisted that the number of candidates to be admitted upon the *mawâlî* recommendation be restricted. However, the *mawâlî,* as the recognized authorities in the Islamic sciences, had always the prerogative of entering in the list of *mulâzim*s, one, two or more advanced students *(dânishmend)*. In fact, it was a rule that to be a *mulâzim,* a student had to have an assistantship under a *molla* for a certain period of time. This was believed to be a guarantee for knowledge and experience in the *ilmiyye,* thence a guarantee for the authority and privilege of the high *ulemâ* class. Their sons, as they were considered to have access to a good education, were recognized for candidacy without the formatities to which others were subjected. However, the regulation provided that the prerogative not be abused.[22]

The *molla*s were warned not to admit too many *dânishmend*s and not to attempt to enter in the list more than the number of *mulâzim*s as determined by law according to their rank. All *mulâzim*s had to wait for the beginning of the new shift *(nawba, nöbet),* and none could be registered in the interim, even if a special favor was extended by the Sultan himself. Only two of the *dânishmend*s of a deceased *molla* were to be admitted to *mulâzemet*. Such *mulâzim*s were called

mawtâ ınulâzimi (*lmulâzims* of the dead). The historian Âlî tells us how the list of the *dânishmends* of deceased *molla* might be a source of revenue for the heirs who sold candidacy regardless of qualification. The rescript of 1006[23] ruled that from the list of a deceased *molla, dânishmends* should be admitted in specified number according to their rank only for "two shifts" *(iki nobetlik)* and the remaining *danishmends* in his list should be placed to serve under other *mollas*.

At any rate, the *mollas*' prerogative seems to have been the source of widespread rumors of bribery and favoritism, whether true or unfounded. The regulation, once made, was considered a fixed line *(tarîk)* and the candidates or *danishment* insisted that the *tarîk* rules be strictly applied, that the prerogatives not be abused, and that qualification be established on the basis of proficiency. But the latter could be established only by the recognized authorities, i.e., the *mawâlîs* who issued a written certificate and recommendation, or by a formal examination at the *kadıasker*'s office. The *tarîk*'s authority was based on tradition established by the founding Sultans, Mehmed the Conqueror, and Suleiman the Lawgiver. In the later reform rescripts, reference was always made for validity to the *tarîk* established by them.

Shaykh al-Islam Ebû's-Su'ûd is credited with introducing fundamental bureaucratic reforms including the *mulâzemet*, the *ilmiyye* system,[24] and for assuming responsibility for the appointments of the *molla* judgeships.[25] However, a report[26] to the Sultan, apparently of an earlier date, provides evidence that basic features of the organization, including the *mulâzemet*, were established before him. The principle that *kadı* appointments should be made from among the *madrasa* professors (*mudarris*), was in force at the time the report was written. The reporter tells us that contrary to this rule, *nâ'ibs* with no regular *madrasa* education, or other inferior religious functionaries, had gained access to judgeships thanks to their bribed intercessors. It points out that in the appointment of judges, the most important criterion should be the mastery of the religious sciences, which could be acquired only through a regular *madrasa* education and by attendance *(mulâzama, mulâzemet)* on the authorities *(mawâlî)*. He complains about the malpractice that "any candidate, whether quali-

fied or not enjoys the Sultan's favor if supported by an intercessor". Such intruders, he says, enjoy promotion without waiting for the *mulâzemet*. Thus, *mulâzemet* was considered to provide additional training under the *mawâlî* and enabled one to obtain a higher assignment. It is interesting to note that even in this early period, bribery and favoritism were indicated to be widespread malpractices resorted to, with the aim of obtaining and keeping judgeships.[27] Anticipating all the later critics, the reporter notes that under the circumstances, those who were studying the religious sciences were no longer held in esteem, and adds that, "no more serious failure can be imagined for a Sultan who is tolerant on the matters concerning the *Shari'a*, and does not bother to see whether his commands are executed."

Data from the *Rûznâmce* Register

Let us now examine a routine appointment case from the register. The record we have chosen for our purpose (11, Siroz)[28] says: "It was submitted to the Sultan (*ba'd al-'ard*) this *kadâ'* of Siroz is granted *(buyruldu)* to Mavlânâ Halil, who has left the *kadâ'* of Ahyolu with three hundred akça and has completed his time of two years out of office (*infisâl*) and the time of presence in Istanbul *(Âsitâne)*, on condition that Mavlânâ Mehmed, son of Baha' al-Dîn who is at present the *kadı* of Siroz, holding it for a limited time (*muwakkatan*), complete his tenure period (*tekmil-i müddet ettikden sonra*)".

The terms *takmîl-i müddet* (*mudda*), *muwakkatan*, *infisâl* and *Âsîtane* are all connected with a quite complex procedure of appointment.

A judgeship was limited to a tenure period. The famous rescript of 1006/1597 stipulates (lines 74-77): "a new candidate (*mulâzim*) shall not be appointed before he completes three years (of waiting) [...] The *kadı*s of small towns shall be in possession of their post for two full years."

The *müddet* or *müddet-i 'örfiyya* determined the duration of judgeship at a post. Before 1006/1597, it was three years,[29] and was shortened later on to two years, and then to twenty months, as at-

tested in our register (13. Kirebene). It was again further reduced to eighteen months during the second half of the eighteenth century. As a rule, tenure started on the first day of the month of Muharram. Establishing the period of tenure was called *'örfî* because it was based on the Sultan's order and could be changed at any time as he saw fit. The tenure period of the *mawlawiyyet*s, i.e., the high *ulemâ* ranks, was one year in the seventeenth century.[30]

Earlier we pointed out that as a rule, the number of *kadâ*'s (*kadâ'* meant the authority and area of jurisdiction of a *kadı*)[31] could not be increased at will. However, economic conditions as well as administrative expediency could bring about changes. In fact, towards the year 1057/1647, an order of the Sultan restored all the *kadâ*'s which had previously been abolished and annexed to others. This meant an increase in the number of posts available to candidates, a measure which evidently made the incumbent *kadıasker* who initiated the change popular with the entire *ilmiyye* group because the move (*hareket*) involved promotions at every level down to the *danishmend*s. On the other hand, partitioning signified smaller jurisdictions with reduced revenues. Sometimes a *kadâ'* was united with the *arpalık* (pension) of a *molla*, which caused the incumbent *kadı* to lose his source of income (114, Izdin). This was another reason why lower level *ulemâ* were resentful of the *mollas'* privileged status.

In 1078/1667, *Shaykh al-Islam* Minkarî-zâde Yahya Efendi ordered the *kadıasker* of Rumeli Abd al-Kadir Sinanî Efendi to revise all the *kadâ'* posts in Rumeli and make a new list.[32] Accordingly, Sinanî Efendi convoked in his *dîvân* the high ranking *kadı*s (*eshrâf-i kudat*), revised the existing *kadâ's,* and made a new list by unifying the *kadâ's* of insufficient revenue. The new listing contained 361 kadiships (*kadılık*), divided into twelve categories. In 1660 however, the number was increased to 477.

We can establish the actual tenure periods from the *kadıasker*'s *rûznâmce*s (cf. table I). In general, the shortening of the tenure period must have been determined primarily by the growing number of the candidates waiting for their appointment. The pressure becomes apparent by the fact that complaints were constantly expressed about

appointments made against the *ilmiyye* regulations through bribery or nepotism. Such malpractices which caused longer waiting periods for the candidates, sometimes gave rise to serious political crises which ended with the change of the *kadıasker* or the *shaykh al-Islam* in office. Thus, having serious political implications, each new regulation was promulgated with the Sultan's strict order prohibiting such malpractices. This was issued in the form of a *hatt-i hümâyûn*, i.e., an order written personally by the Sultan himself.

Our register demonstrates (see table I) that even before large-scale revisions, new *kadâ's* were formed or abolished when a particular area experienced a considerable growth or decline in population and/or prosperity.[33] However, it appears that a merely administrative motive –to create new kadiships to alleviate the congestion at the lower levels, or to meet a high revenue jurisdiction or a particular candidate– was responsible for most of the changes (as mentioned earlier, a *kadı*'s revenue was calculated on the basis of ten *akça* for every one thousand houses). The partition of a *kadâ'* is called *ifrâz*, and its unification is called *ilhâk*. Both the *ifrâz* and *ilhâk* created problems as far as the rotation period of the actual office holder was-concerned. When a judge lost his *kadâ'* because of its annexation to another jurisdiction, the *kadı* was usually transferred to a vacant *kadâ'* to complete his tenure. But then, the remaning months out of the twenty months of *müddet-i 'örfiyya* had to be filled with a shorter appointment. There are many such arrangements to fit actual cases in our register.

When a *kadı* completed his tenure period *(takmîl-i müddet)* in a *kadâ'*, he spent a certain period of time in "separation" (*infisâl*) before he came to Istanbul *(Âsitâne)*, and stayed here for a certain period of time in *mulâzemet* under the *kadıasker* he served. This *mulâzemet* period was three years in the rescript of 1006/1597. In our register (1647), the shortest *infisâl* (out of office) period was one year, and the *mulâzemet* in Istanbul also was one year. The duration of the "complete period" *(kâmil)* for both *infisâl* and a*sitâne* cannot be determined from our source. The *mulâzemet* is considered to be a period during which the *kadı* could increase his knowledge and experience to qualify for a higher position.

If the *kadı* was dismissed for any reason from office before his *müddet* was completed, this was called the *'azl* or *raf'* and he himself was included among the dismissed *(ma'zûl)*. The reasons for dismissal varied: it might result from popular complaint, usually in written form, signed by the local notables *('ard-i mahdar)*,[34] or, from the *kadı*'s failure to fulfill an important public assignment, such as collecting tax, or gathering men for some public service. For example, in our register, the *kadı* of Alasonya failed to gather oarsmen (*kürekçi*) in the time, so he was replaced by another who pledged to complete the service in time. The loss of one's office before the expiration of the tenure period was considered unjust (*maghdûran)* when it occurred as a result of a bureaucratic mistake, or in violation of the regulations. In such cases compensations were arranged, such as deducting the remaining time of the *müddet* from the waiting period at the *mulâzemet*. In general, the *kadıasker* was sympathetic to a judge who lost his tenure, and who thus remained without income *(sifr al-yad)*. The tenure period could be extended *(madd* or *damm*), or shortened *(kasr* or *taksir)* under special conditions. When travelling became hazardous due to adverse weather conditions or other factors, the central government would agree to grant an extension of several months. Sometimes an incumbent judge agreed by his own free will to an extension in favor of the departing judge, and both judges would then, by mutual consent, submit for the government's approval. However, an early arrival of the new *kadı* often caused friction so that a general order[35] was issued so as not to offend the new comer. In addition to dismissal (*raf')* death or resignation (*farâgh*) also entailed shorter terms.

The extension of a tenure for an incumbent *kadı*, usually of a few months, was not infrequent, and was made on the testimony that he conducted himself well *(husn-i suluk*), successfully fulfilled a special order of the Sultan, or helped the tax farmer in his job (13, Platamona). In the special case referred to, the testimony came from the *kadı* who came to replace him.

In addition to the bureaucratic concern of finding employment for as many candidates as possible, considerations of a political nature also affected the government's decision to grant a shorter period

of tenure *(tasarruf)*. In any case, it was a kind of "constitutional" precept in the Ottoman patrimonial system not to allow government agents to hold a provincial position for too long, lest he establish local connections and be integrated into the community. In fact, having a key position in a town, a *kadı* could gain a particularly strong position, and thus secure economic advantages. Some of the dismissed *kadı*s, taking advantage of the special conditions which arose in the eighteenth century, actually settled in the towns, and they, or their offspring became local notables. Many of the *âyân*s then, were former *kadı*s or *kadızâde*s.

During the *mulâzemet* period in Istanbul, on Wednesdays, when the *kadıasker*'s council *(dîvân)* was convoked, all the *kadı*s who were out of office attended the meeting in their ceremonial attire.[36] Those who had completed the *mulâzemet* period applied for a post with promotion.

Verifying his qualifications, i.e., his former service with income, his time in "separation" (*infisâl)* out of office, and *mulâzemet (Âsitâne)*, with the register called *tarîk defteri* or *akdiye defteri*, the office of the *kadıasker* would prepare a register called *matlab* (register of requests), to be submitted for the Sultan's approval.

Then, the *kadıasker* would issue a signed order (*buyruldu*)[37] notifying the candidate of the Sultan's approval, specifying the *kadâ'* jurisdiction, the daily revenue, the starting date and the duration of his tenure.

The *buyruldu*s were copied chronologically in the *tarîk defteri*, also known as the *rûznâmce* (daybook), like our register. The appointment *(tawdjih)* brought about the *ittisal* (joining the office). A diploma of the Sultan (*berât* or *nishân*)[38] established the possession of his *kadâ'* jurisdiction and his authority over the community in the *kadâ'*. Each *kadâ'* had its definite boundaries where the *kadı*'s jurisdiction, exercised in the name of the Sultan, was absolute. Another *kadı* could ask him to see to a matter by sending him a letter called *murasala.*

There were two *kadıasker*s: the *kadıasker* of Anatolia was responsible for the *kadı*s of Anatolia and Arabia, and the *kadıasker* of Rumeli, for those of the Balkans and the northern Black Sea. As a rule,

a judge had to stay throughout his career under either of them. The kadiships of Rumeli were considered of higher status.

It was possible for a *kadı* to be transferred from Anatolia to Rumeli, after submitting for the Sultan's approval. For example, in our register, Halil who was appointed to the *kadâ'* of Ladik in Anatolia, was transferred to Izdin in Rumeli, a *kadâ'* of corresponding revenue and rank (*bedel*), upon the Sultan's approval (14, Izdin).

As explained earlier, the *mulâzemet* period was considered to provide additional training. Besides, the patrimonial character of the Ottoman administration required that, a report *('arz)* by the immediate supervisor testify to the ability and qualifications of the candidate for any appointment. Similarly, a dismissed *sipâhi* who did not participate *(mulâzemet)* under a *sancak bey* in the campaigns for seven years, would lose his qualification for military service, and be reduced to the status of *re'âyâ* (tax-paying subject). However, it should also be noted that in all appointments, Ottoman bureaucratic rule stipulated that the candidate should qualify not only by keeping the company *(mulâzemet)* of his supervisor, but should also prove his ability and knowledge *(ehliyyet)* for the job. In other words, *istihkak* (right acquired by precedence) and *ehliyyet* were two basic qualifications which were required, as a rule, for office.

In our, register, the previous service and *the mulâzemet* at the *kadıasker*'s office were mentioned in the document submitting ('arz) the case to the approval of the Sultan. By submitting it, the *kadıasker* assumed the responsibility that the candidate had fulfilled the required conditions. The Sultan's approval was a formality.

Overriding the *istihkâk* and the *ehliyyet*, the Sultan could, without formalities, order the integration of a member of the *ilmiyye* community into the candidacy list by special favor (*'atifet* or *'inayet)*. But even then, the rules of appointment were not overlooked, because no one, not even the Sultan, could act arbitrarily in matters concerning the *Shari'a.*

During the *infisâl* (separation) and *mulâzemet (âsitâne)* period, the conditions in the capital of the empire actually imposed a costly lifestyle, with mounts, frequent visits of high dignitaries, etc. due to the

patrimonial relationships which were necessary for future appointments and promotion.

The author of *Kitâb-i Müstetâb*,[39] exaggerating of course, wrote: "Those *kadı*s who are present in Istanbul after their dismissal from office, live lavishly, having houses and country homes with gardens, servants and retainers all acquired by borrowed money. When he is finally appointed to a judgeship, this is obtained by bribery. He can hold this position for one and a half years, or at most two years if he has a supporter. Now to make money, enough to meet all these debts, including the bribe money given to the state dignitaries, and to save up for the years of dismissal ahead, he robs the *re'âyâ*. If he does his job within the bounds of the *Shari'a* and in justice, it is obvious that his revenues can never go beyond four thousand gold pieces a year." On the other hand, a short tenure period, leading to the plundering taxpayers, was a major problem not only in the *ilmiyye*, but also in governorship and in tax farming. Then, the bureaucrats, changing the system under pressure from those with vested interests, would introduce life tenure *(mâlikâne)* in tax farming and landholding, especially during the eighteenth century. However, the tenure period for judges and governors did not change under the new regime. The *kadı*s' rapaciousness became proverbial. Evliya Çelebi, with candor or sarcasm, mentions that such and such a kadiship brought an annual revenue so much 'injustice' but twice as much 'in injustice' as if this were quite a routine case. Ottoman bureaucratic concern led to a strict definition in the regulations and laws of all kinds of service fees and other dues which the *kadı*s were to collect for themselves and their assistants.[40] On the other hand, a *kadi*'s position was quite precarious in the Ottoman patrimonial system. He could be deprived of his office at any time, despite the stipulation that the appointment had been made for a definite period of time. The diary of a relatively successful *mudarris-kadı* Sidkî Mustafâ, reveals anxieties due to such uncertainties.[41] The revenue of the post might be too little. And, as Koçi Beg[42] puts it, "*kadı*s have become extremely despicable and contemptible. Upon a complaint of a *subashı* or *harâdji* collector, they are dismissed from their office. So many of them are discharged without justification."

The *kadıasker*s too, were accused of bribery, nepotism and favoritism. It was the Sultan's highest responsibility to see that "those who are his deputies in the administration of the *Shari'a* did not abuse the power entrusted to them". Just as provincial *kadı*s were inspected by secret agents assigned directly by the Sultan, the Sultan tested his *kadıasker*s sending secret agents who would attempt to bribe them. The author of such an inspection reports[43] those *kadı*s who obtained an office by being an assistant *(nâ'ib)* at a *kadı* court, or through a minor religious appointment. He discloses those *kadı*s who were known to be drinking wine, taking bribes, or simply, to be ignorant.

Similar criticisms of ignorance, of appointments outside the line and the regular promotion system, of bribery and favoritism were to be levelled later on by bureaucrats (Selânikî, Mustafa Âlî, Akhisârî, the author of *Kitâb-i Müstetâb,* Koçi Beg and others).[44] They all stress that two basic principles of *istihkak* and *ehliyyet* should be followed in the appointment of judges, and that all *kadı*s should be appointed from among the *madrasa* professors, and that they serve under the *mawâllî* in the *mulâzemet* period. In other words, the bureaucratic tradition believed it was imperative that the rules and regulations be followed against personal and patrimonial favors, including those coming from the Sultan, to ensure that such a fundamentally important sector of the administration function properly.

Feridun Beg's collection of state papers[45] includes an important document on the issues which the *kadı*s were concerned about at the turn of the sixteenth century. The document is the Sultan's order to the *kadıasker* of Rumeli about a joint petition of the *kadı*s in which they complained about the difficult times they were facing, particularly with regard to mistreatment by agents of the Sultan.

In this document they acknowledge the relief they had as a result of the careful observation of the tenure periods *(tavkît)* which secured an increase the number of kadiships available. Prior to that time, those *kadı*s who were in Istanbul to complete their candidacy *(mulâzemet)* period were stricken by poverty and hardships as a result of the *Djelâlîs* looting their homes and properties in the provinces. At present, they said, when the collection of extraordinary imposi-

tions (*'awârid)* such as wheat, barley, or flour from the *re'âyâ* was ordered, they made every effort to collect and deliver the goods at the place ordered despite many difficulties. But the army agents to whom they made the deliveries were unwilling to issue the consignment documents unless the *kadı*s agreed to pay an excessive fee. Some of the agents, claiming that an excessive amount was collected from the *re'âyâ*, pressured the *kadı*s for money and even caused the Sultan to order an investigation against the *kadı*s, and without a court decision they broke into their homes and seized their properties. When a consignment document was obtained after the payment of a large amount of money, it was not accepted when they arrived in Istanbul; what is more, those agents in charge of collecting the arrears there imprisoned them and pressured them for extra payments.

Secondly, the *kadı*s complained that the number of small kadiships had recently decreased because they had been combined with the kadiships of the ranks higher than 150 akça despite the Sultan's order. According to this order, these small kadiships should have been separated and assigned to those *kadı*s who were entitled to them.

Thirdly, they requested the Sultan's specific order that only the *kadıasker* should be responsible for the appointment of the *kadı*s, and that the viziers, *defterdâr*s or anyone else shall not interfere. The *kadıasker* should hear the case if a *kadı* is liable for punishment or prosecution for appropriating public revenue; and the judges and other officials in charge of the collection of taxes in the provinces should not interfere. The case should be examined in the presence of the *kadıasker* in the imperial council and the *kadı* should be punished when the charge is decided in due process of law. But, they said, what actually happened was that those officials who were empowered to protect the public interests in the provinces either initiated a public investigation and arrested the *kadı*s and confiscated their properties, or inflicted severe punishments and even found a pretext to hang them, against the established rule that no *kadı* or *ulemâ* is subject to execution. So the *kadı*s lost all respect and dignity and they became powerless in administering the commands of the *Shari'a*.

Fourthly, they said there were *kadı*s who obtained their posts on a permanent basis *(ta'bîd),* or by bribery, or being present in Istanbul less than the legal candidacy period, or without any service in the provinces they were appointed. Such *kadı*s should be removed and their posts assigned to those who were entitled to them.

When all these illegal practices were submitted to his attention, the Sultan ordered that no shortening of the tenure period was to be allowed without a just reason and, when the tenure period *(tawkît)* was to be shortened under certain circumstances, this should be restricted at most to a couple of months. Also he ordered that as far as the collection of *awârid* taxes was concerned, the *kadı*s should not be pressured when they held a delivery document, and that of those posts added to higher ranking *kadı* benefices, those which were created lately should be separated, because permanent appointment *(ta'bid)* is not permissible in the kadiship. This is permissible only for *madrasa* professors who hold tenure long enough and merit such a favor.

In the same edict the Sultan also ordered that those *kadı*s whose unlawful acts may entail severe punishment or execution shall be heard by the *kadıasker* in the imperial council; but in cases in which investigations involved the rights of common people, and decisions were already given by the trustworthy judges, it was an old established rule that a general inspection was to be ordered against the *kadı*s. The Sultan promised that in such cases, inspection was to be entrusted to the persons whose reliability was commonly attested. The Sultan also ordered that a kadiship assigned by the commanders in chief during a campaign should not be actually occupied by the appointee unless lie is added to the *kadıasker*'s appointment list *(rûznâmce).*

This *fermân* illustrates the widespread discontent among the lesser *kadı*s who called for reform in the last years of Mehmed III's reign. The fact that it was included among the important state papers shows the significance attributed to it in the period.

This imperial order was promulgated during the *kadıasker*-ship of Rumeli of Akhî-zâde Abd al-Halîm (his appointment was in Safer 1010/August 1601). Abd al-Halîm was a scholar highly acclaimed by his contemporaries.[46] He was known to be responsible for establishing

a new list of candidates for the kadiship (*nöbet)* and for obtaining the Sultan's approval in Receb 1011/January 1602. He became very popular among the *kadı*s and the *ulemâ*, and one of his contemporaries addressed him saying: "You are the *shah* on the throne of justice with perfect religious zeal and virtue, and every order of the Sultan relies on your rolls and council." Actually, to make the Sultan approve a new list of candidates for kadiships meant that the *kadıasker* had to create a new group of clients for himself.

Table I

The *Kadâ'* Appointments made upon the Sultan's Approval,
by the *Kadıasker* of Rumeli
According to the *Rûznâmce* Registers of 1057/1647

					Yawmiyya	
Kadâ'	**Müddet**	**Infisâl years**	**Âsitâne years**	**Bâ-berât**	**Previous akça**	**New akça**
Alasonya	After completion	2	Complete (kâmil)	No	150	200
	After completion	4		Yes	40 (madrasa)	100
Livadye	After completion	Ca. 1	I	No	150	200
Siroz (Serez)	After completion	Over 2	Complete (kâmil)	No	300	300
Vodena	After completion	2	Complete	No	100	150
Istifa	After completion	Ca. 2	Complete	No	80	130
Köstendil	Because of his good conduct two months extension (damm)					
Mundeniça	After completion	4	Complete	No	40 (madrasa)	130
Bosna Brodu	After completion	2	Complete	Yes	130	150
Balya-Badra	After completion	Complete	Complete	No (ifrâz)	40 (madrasa)	130
Sarta (?)	Annexed to the kadâ' of Akkerman					
Egri	After completion	3	Complete	Yes	40	130
Akçahisar	After completion	Complete	Complete	No	80	100
Kızılcahisar	Unjustly dismissed					
İlbasan	Because of his good conduct two months extension					
Lipv	After completion	Complete	Complete	No	100	130
Karinabad	Mudarris prepared for outside service			No	40	150
Delvine	After completion		Complete	Yes	40	100
Seksar	After completion	17 months	Complete	Yes	70	80
Pilevne	After Mas'ûd completed his time to be assigned to Mahmûd and then to Ahmed					
Platamona	Since the holder resigned the normal time shortened					
İzladi	Annexed to the nâhiye of Etrepoli					
Kirebene (Grebene)	Because of the good conduct of the kadı in office two months extension of his tenure					

Iskaradin	Shortening because of death					
Maçin	After completion	3	2	No	50 (madrasa)	100
Arnavud Belgradı	After completion	2	Complete	No	200	300
Üsküp	Extension because of previous shortening					
Pojega	After completion	—	Complete	No	40 (madrasa)	150
Segedin	Shortening of the tenure because of death, then, it was learned that the news was not true, it was confirmed (ibkâ)					
Preveze	Four months extension because of good conduct					
Hezargrad	After completion	?	Complete	Yes	300	300
Kefe	No one was willing to assume, so it was annexed to the kadâ' of Alusta					
Akhisar	After completion	Complete	Complete	No	130	150
İnebahtı	After completion	Complete	Complete		150	150
İzdin	Fallen vacant, it is assigned to Halil who had the kadâ' of Ladik of 130 akça in Anatolia					
Bereketli	Fallen vacant, assigned to mudarris Mavlânâ 'Alî				40 (madrasa)	150
Bac-afac	After completion	Complete	Complete	No	40 (madrasa)	150
Beckerek	After completion	4	Complete	No	40 (madrasa)	130
Ürgüb	After completion	Complete	Complete	No	40 (madrasa)	150

Table II

Promotions to Judgeship According to the Register of 1057/1647*

Previous grade	**Promoted to**	**Grade at madrasa**	**Promoted to kada**
50	100	40	100
70	80	40	130
100	150	40	150
120	150	50	100
150	200		
200	300		

* It is obvious that a factor other than previous grade can always be valid. However, promotion from 200 leads regularly to a 300 akça judgeship. On the other hand, a *mudarris* of 40 akça could have a *kadâ'* of 100, 130 or 150 akça. A *mudarris* of 50 akça did have a *kadâ'* of 100. Most of the new appointments occurred with a promotion (*tarakki*). If the appointment was made without a promotion, this was called *misliyye*, i.e., with the same (compensation). In this category were included the judges who wanted to be appointed to a specific *kadâ'* or who asked for some other kinds of favor.

APPENDIX I

Source: Süleymaniye Library, Istanbul, Âşir Efendi
K. no. 1004, 9b-71a.

APPENDIX II

Rumeli Kadıaskeri Rûznâmce Defteri, H. 1057/1647.

Cizye

Osmanlılarda Cizye

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıla kadar bu vergiyi ifade etmek üzere genellikle *harac* kelimesi kullanılmış, daha sonra *cizye* veya *cizye-i şer'î* yaygınlaşmıştır. Ayrıca bazı belgelerde arazi haracından ayırt edilmek için cizye yerine "*baş haracı*" tabirine de rastlanır. Bu vergiyi toplayanlara önceleri *haracî* veya *haraccı*, sonraları ise *cizyedâr* denilmiştir.

Cizye mükellefiyeti bazen toprak mülkiyetine bağlı olup elinde "baştina" denilen topraklar bulunan Müslüman veya gayrimüslim ile zimmî statüsünü haiz toprağa sahip kişiler için söz konusuydu. Hazine, cizye gelirlerini korumak maksadıyla ölçü olarak toprak mâliki olma statüsünü esas almıştı. Fethedilen topraklarda muhafazakâr bir siyaset takip ederek kendisinden önceki döneme ait baş vergilerini aynen kabul eden Osmanlılar, bunları cizye adı altında bütünleştirmişlerdi. Nitekim Macaristan'da yeni tebaanın talebi üzerine, fetih öncesi Macar krallarına ödenen kişi başına bir filorilik vergi Osmanlı hâkimiyeti döneminde cizye adı altında toplanmıştır. Balkanlar'da da önceleri uygulanmakta olan baş vergisi aynen benimsenmişti. "İspence" adı altında örfî vergi olarak mahallî bir özellik gösteren bu vergi, muhtemelen Macaristan'dakine benzer şekilde bir filori tutarındaydı.

Cizye verme durumunda olanlar *ispence*yi de ödemek zorundaydılar. Fakat bu sonuncusu doğal olarak timarların bünyesi içinde yer alıyordu. Dolayısıyla Osmanlıların, Mısır ve Suriye'nin ilk fâtihlerinin yaptıkları gibi, Balkanlar'da ve Macaristan'da muhtemelen Roma Dönemi'nden kalma bir uygulama olan bir filori altın tutarındaki baş vergisi sistemini sürdürdükleri düşünülebilir. Nas ve ictihadlarla belirlendiği fermânlarda zikredilen cizye, Osmanlılar için toplanması ve harcanması özel titizlik isteyen şer'î bir vergiydi. Doğrudan devlet hazinesi için padişaha bağlı görevlilerce toplanırdı. Cizye gelirlerinin timar veya mülk olarak bahşedilmesi oldukça istisnaî bir durumdu. Ancak çok özel durumlarda iltizama verilirdi. Beytülmâle ait şer'î bir vergi olarak kadıların kontrolünde bulunur, onlar tarafından toplandığı da olurdu. Cizye gelirleri daima askerî amaçlar için harcanıyor, bazen ocaklık olarak askerî birimlere yapılan ödemelere de tahsis ediliyordu. Nitekim II. Mahmûd cizye gelirlerini yükselterek cihad gayesi çerçevesinde yeni teşkil edilen Asâkir-i Mansûre ordusu ihtiyaçlarına ayırmıştı. Cizyeden muâfiyet ancak voynuk, martolos ve eflak gibi özel askerî yükümlülükler karşılığı olabiliyordu.

Fethedilen topraklar bir Osmanlı eyaleti haline getirildiğinde cizye vermekle mükellef durumda olanların tahrîri o bölgenin kadısı tarafından yapılır, hazırlanan defterlere "defter-i cizye-i gebrân" adı verilirdi. Asıl defter olarak nitelendirilen bu nüsha iki kopya halinde hazırlanır, biri hazineye gider, diğeri beylerbeyilik merkezinde saklanırdı. Yapılan tahrîrler bir süre sonra yenilenmek zorundaydı. Ancak bu tahrîrler uzun süre yenilenemediğinden ölüm, doğum, göç ve ihtidâ gibi değişikliklerin tespit edilemediği ve mevcut defterlerin gerçek durumu yansıtmadığı görülmüştür. II. Mehmed zamanında bir köyden kaçan yükümlülerin cizyelerinin yarısı timar sahibine tazmin ettirilir, diğer yarısı ise köyde kalanlara paylaştırılırdı. Fakat 16. yüzyılın sonlarında timar sisteminin çöküşüyle bütün yük ikinci grubun üzerinde kaldı. Bu duruma ancak 1691'deki cizye reformu ile çözüm getirilebildi ve herkesin sadece kendi vergisinden sorumlu olduğu belirtilerek yapılan ödemeleri belgelemek üzere mükelleflerin ellerine "kâğıt" veya "varak" denen bir belge verilmesi kararlaştırıldı. Kaçanlar ya sıkı takibata uğradı veya 1705'te Manastır sancağında terk edilmiş

köylere yeniden nüfus çekilmesi örneğinde olduğu gibi cizye vergisinde indirim yapılacağı vaadiyle geri döndürülmeye çalışıldı.

Cizye için düzenli olarak her üç yılda bir "nev-yâfte yılı" adıyla genel bir teftiş yapılır, ölüler kayıttan düşülür, herhangi bir sebeple gözden kaçıp deftere işlenmeyenlerle cizye mükellefi durumuna gelenler (bâliğ) "nev-yâfte" olarak ilave ve kaydedilirdi. Bu teftişler sırasında önceden tespit edilmiş cizye mükellefi sayısının düşürülmemesine hükümetin talimatı çerçevesinde dikkat edilirdi. Ayrıca başka bir bölgedeki yabancılarla yolcuların bulundukları yerde cizye ödemeleri usulü 1691 yılında gerçekleşen cizye reformundan sonraki fermânlarda yer almıştır.

Rahip ve keşişlerin ilk dönemlerde cizyeden muâf oldukları anlaşılmaktadır. Mesela II. Mehmed devrinde bir metropolidin cizyeden muâf olduğuna dair kayıt vardır. 1691'den sonra ise mâluller dışında bütün rahipler vergi mükellefi sayıldı. Bunun üzerine 1692'de hükümete bir dilekçe sunan rahipler, kazancı olmayan ve geçimlerini temin edemeyenlerin şer'î bakımdan muâf olmaları gerektiğini ileri sürdülerse de, devlet İmâm Yusuf'un görüşünü esas alarak bu talebi reddetti. Nitekim 1839'da Athos Manastırı rahipleri bütün vergilerden muâf olmalarına rağmen cizye ödemeyi sürdürüyorlardı. Ancak Osmanlılar, şer'î hukuka uygun olarak kadın, çocuk, kör, mâlul, işsiz ve fakir kimseleri bu vergiden sürekli olarak muâf tutmuşlardır. Yalnız kocalarının arazileri kendilerine intikal etmiş dul kadınlar cizye ödemekle yükümlüydüler.

İslâm hukukuna göre cizye, antlaşma şartlarıyla belirlenmiş, değişmez, sabit bir meblağ (maktû) ve şahıslardan toplanan vergi (cizye ale'r-ruûs) olmak üzere iki çeşide ayrılmaktaydı. "Ber-vech-i maktû cizye" usulü geniş ölçüde iki alanda uygulanıyordu. Bunlardan ilki, Osmanlılara bağlı vassal Hıristiyan prensliklerle haracgüzâr devletlerin belirli bir miktar üzerinden yıllık olarak ödemeyi taahhüt ettikleri vergi olup bu durumda prensliğin idaresi altındaki halk padişahın haracgüzâr tebaası sayılıyordu. İkincisi ise doğrudan padişahın tebaası olan zimmî re'âyâdan cemaat olarak toplu bir miktarın "ber-vech-i maktû" alınmasıydı. Çünkü bazı bölgelerdeki zimmî re'âyâ, cizye toplayıcılarının suiistimallerinden kurtulmak için toplu ve belirli bir

meblağı ödeme yolunu seçiyor, aksi takdirde yerlerini yurtlarını terk edecekleri tehdidinde bulunuyorlardı; köylerin ve kasabaların boşalmasından endişe eden devlet de bu istekleri çoğu defa kabul ediyordu. Öte yandan Arnavutluk'ta Klemeti dağ kabilelerinin yaşadığı beş köy, dağ geçitlerini bekleme ve koruma (*derbend*) hizmeti karşılığında topluca sabit bir rakam üzerinden 1.000 akça cizye veriyorlardı (1497). Yine Arnavutluk'ta Kurveleş'te isyan halindeki on yedi köy halkı, "ber-vech-i maktû" olarak 1695'te sabit bir meblağ üzerinden 3.031 esedî kuruş ödemek şartıyla itaat altına alındılar. Bu örneklere bakarak bazen devletin zimmî re'âyâ ile bir anlaşma zemini aradığı söylenebilir. Bazı durumlarda maktû cizye, cizye toplayıcıları ile kendi cemaatleri içinde cizye tevzi'inde yetkili olup bunun karşılığında da kendi payına düşen miktarın azaltılması gibi bir menfaat elde etmeyi uman ve "kocabaşı" adı verilen cemaat ileri gelenleri arasında yapılan anlaşma yoluyla tespit ediliyordu. Fakat devlet, bu gibi uygulamaları çeşitli yolsuzluklara sebep olduğundan kaldırmıştı. Öte yandan maktû sistemin uygulandığı Safed'deki Yahudi cemaatinin din adamları cizyeden muâf tutulmuştu.

Maktû uygulamalara rağmen devlet, cizyenin temel niteliğinin baş vergisi olduğunu düşünerek, ferdî ödenmesinde ısrar ediyordu. Ayrıca maktû cizye değişmeyen sabit bir meblağı ifade ettiği için, herhangi bir sebeple bir cemaatin nüfusunun azalması halinde, geride kalanlara düşen pay fazlalaştığından, giderek daha ağır bir yükümlülük oluyordu. Nitekim bu durumlarda vergi miktarını düşürmek veya ferdî hale getirmek için yeni bir sayım isteğinde bulunulduğu bilinmektedir. Cizyede maktû sistem, merkezî idarenin çöküş döneminde oldukça yaygınlaştı, dolayısıyla eyaletlerdeki vergi yükümlüleri üzerinde devlet otoritesi ve kontrolü zayıfladı. Kocabaşılar, çorbacılar ve knezler, tıpkı Müslüman cemaat içindeki âyân gibi kendi gruplarının vergi toplama işini üstlendiler. Bu da Balkanlar'da 18. yüzyılda yerli bir üst tabakanın doğuşuna zemin hazırladı. Maktû sistem, re'âyâ menfaatine olduğu inancı ile Tanzimat döneminde genelleştirildi (17 Mart 1841) ve bir fetva ile sisteme meşruiyet sağlandı.

Şer'î kaidelere göre şeyhülislâm tarafından verilen fetva ile her yıl cizye miktarının belirlenmesi ve ilanı hükümdarın sorumluluğu altın-

daydı. Osmanlı terminolojisinde cizye mükellefleri "âlâ", "evsat" ve "ednâ" şeklinde üç gruba ayrılıyordu. Bu terimler zengin, orta halli ve fakir gruplar için kullanılmakta olup gruplara dahil olanların ödedikleri cizye miktarları, saf gümüş olarak sırasıyla 48, 24 ve 12 şer'î dirhem, altın olarak 4, 2 ve 1 dinar şeklinde tespit edilmişti. Nitekim 16 Nisan 1491 tarihli bir belgede cizyenin şer'î ölçülere göre alındığı görülmektedir. Ancak 1475 tarihli bir fermânda vergi toplayıcılarının sabit bir rakam üzerinden cizyeyi almaları emredilmişti.

Cizye ödemeleri piyasadaki gümüş ve altın para üzerinden olabilir, nadiren tedavüldeki bakır para (mangır) ile de yapılırdı. 1690 Nisanı'nda en düşük derece (ednâ) bir eşrefi altın veya 2,25 esedî kuruş, yahut 90 para veya 1.170 mangırdı. Fakat cizye 16. yüzyılın sonlarına kadar "akça", daha sonraları ise "para" birimi üzerinden toplanmıştı. Malî bunalımın baş gösterdiği dönemlerden itibaren akçanın değerinin tekrar tekrar düşürülmesi üzerine cizye toplayıcılarına her yıl tedavüldeki paranın resmî değer ve miktarını bildiren fermânlar yollanmaya başlanmıştı. Ancak paranın resmî değeriyle piyasa arasındaki farklılık, vergi toplayıcıları ile mükellef arasında ihtilâflara yol açtı ve hazine bazen sadece altın para kabul etmeyi tercih etti. Diğer zamanlarda da vergi toplayıcıları kendileri halkı altın para vermeye zorluyor, sonra altını piyasada akçaya çevirerek hazineye teslim ediyor ve aradaki farktan bir menfaat sağlıyordu. Bunu önlemek için vergi toplayıcılarının gümüş para da kabul etmelerine dair fermân çıkarılmıştı.

Osmanlı gümüş parasına göre 1691'den 1834'e kadar cizye miktarları aşağıdaki şekildeydi (esedî kuruş olarak):

Yıllar	âlâ	evsat	ednâ
1102/1691	9	4,5	2,25
1108/1696	10	5	2,25
1156/1743	11	5,5	2,75
1218/1804	12	6	3
1231/1816	16	8	4
1239/1824	24	12	6
1242/1827	36	18	9
1244/1829	48	24	12
1249/1834	60	30	15

II. Mahmûd çıkardığı fermânda, cizye miktarındaki artışın (zemâim), verginin yeni konulmuş olmasından değil, eski miktarı aynı kalmakla birlikte paradaki ayarlamalar dolayısıyla meydana geldiğini izah etmek zorunda kalmıştı. Fakat bu her ne kadar gerçek bir artışı göstermeyip paranın ayarından kaynaklanmışsa da, zimmî tebaa arasında çeşitli huzursuzluklara yol açmıştı.

Bununla birlikte 17. yüzyılda maliyede yapılan köklü değişikliklere kadar cizye, imparatorluğun pek çok yerinde tek ve sabit bir rakam üzerinden alınmıştı. Mesela, zimmî tebaanın bütün sınıfları için Kanunî Sultan Süleyman zamanında Yeni-il bölgesindeki cizye miktarı 25 akça, 1583'te 40 akça, bazı yerlerde 35 akça, Bitlis'te 55 akça, Taşöz adasında 30 akça, Musul'da 46 akça idi. Adana, Safed ve Şam gibi Memlûklerden alınmış olan bölgelerde ise 80 akça civarındaydı. Bu sonuncular hariç, bu dönemlerde bir altının 60-70 akça olduğu düşünülürse, diğer sahalardaki vergi nispetlerinin normal nispetin altında kaldığı anlaşılır. Doğu Anadolu'da bu şekildeki bir özel uygulama muhtemelen bölgenin fakirliğinden kaynaklanmıştır. Diğer taraftan, adalardaki düşük nispetler de fizikî elverişsizlik yanında ada halkının muhafızlık gibi bazı ek yükümlülükler üstlenmiş olmalarına bağlıdır. Hatta İmroz adası zimmîlerinin cizyeden muâf oldukları bilinmektedir. Suriye ve Filistin bölgesindeki 80 akçalık cizye ise muhtemelen Memlûklerin bütün zimmî gruplardan 1 altın cizye alma ve buna ilave olarak vergi toplayıcılarının masraflarını karşılama biçimindeki uygulamalarının tek bir rakam altında birleştirilmiş şekliydi. Şerîatın belirlediği nispetlerin çok altında kalan sabit rakamlar padişahın tahta cülûsu sırasında yeniden tespit edilirdi. Mesela II. Selim tahta çıktığında cizye miktarını 10 akça artırmıştı. Cizye miktarları 16. yüzyılda Filistin, Macaristan ve Selânik'te, 1691 cizye reformundan önce de Balkanlar'daki diğer bazı yerlerde aile başına belirlenmişti. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde cizyeden muâf tutulmuş belirli gruplar da vardı. Prensip olarak cizye muâfiyeti, hazinenin veya "beytü'l-mâl-i Müslimîn"in bir kaybı olarak değerlendiriliyordu. Bununla birlikte bazı istisnaî hallerde askerî hizmetler karşılığında muâfiyet kabul edilmişti. Nitekim stratejik yerlerdeki kalelerin zimmî halkına, dağlık yerlerde bulunan geçitleri bekleyen ve koruyan derbendci

re'âyâya, yeniçeri olarak devşirilmiş çocukların akrabalarına, Selânik'te baruthâneye güherçile temin eden zimmîlere muâfiyet tanınmıştı. Bilhassa 15. yüzyılda Osmanlı ordusunda çarpışan zimmî sipâhiler, voynuklar, martoloslar ve eflakler gibi Hıristiyan askerler tamamen cizyeden muâftılar. Voynukların oğulları ve kardeşleri "bedel-i cizye" adı altında hayli düşük bir vergi öderlerdi; bu 1516'da 30 akça idi ve normal cizyenin yarısına eşitti. Bu gruplar, 16. yüzyılda askerî statüleri kaldırılınca zimmî re'âyâ olarak cizye mükellefi haline geldilerse de, vergi nispetleri oldukça düşük kaldı.

Bütün dönemlerde Osmanlı merkezî idaresi bazı özel durumları hesaba katarak zimmîlere kısmî cizye muâfiyeti tanımayı sürdürmüştü. Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan gibi sınır bölgelerinde bulunanlar cizyelerini en alt seviyeden ödemekteydiler. Savaş zamanlarında harp sahasına yakın yerlerde ve askerî yollar civarında bulunan zimmîler de bu miktarın yarısını verirlerdi. Düşman istilası sebebiyle yerlerini terk edenlere belirli bir dönem için cizye muâfiyeti tanınmıştı. Maden işleyen zimmîler alt seviyede vergi mükellefiydiler. Mesela Silistre'de 16. yüzyılın ortalarında sadece 6 akça cizye ödüyorlardı. 1757'de sakız üretimi yapan Sakız adasındaki yirmi bir köyde de cizye en düşük seviyeden alınıyordu. Kapitülasyonlara göre yabancı elçilerin tercümanı olan zimmîler, cizyeden muâftı. Hatta birçok zimmî, cizye vergisi ödememek için tercümanlık berâtı elde etmeye çalışıyordu. Osmanlı toprağında bir yıldan daha uzun bir süre kalma imkânı elde eden bir müste'men, normal Osmanlı tebaası gibi cizye ödemek zorundaydı ve ülkeyi terk edemezdi. Bu şer'î kaidenin tatbikini gösteren bazı davaların bulunduğu Bursa Şer'iyye Sicilleri'ndeki kayıtlardan, yabancı tâcirlerin 15. yüzyıl gibi erken bir zamanda bile, Bursa gibi büyük bir ticaret merkezinde cizye ödemeden uzun süre ikamet etmek için bazı yollar buldukları anlaşılmaktadır. Sonraları, kapitülasyonlar sebebiyle bu meselede daha müsamahakâr davranıldı. Osmanlı topraklarına genellikle ticaret için gelen İranlı Ermeni tâcirler ise, cizye mükellefi statüsündeydiler.

1691 fermânında şer'î kaideler çerçevesinde cizye mükellefi olanların kişi başına vergi vermeleri gerektiği belirtilerek, maktû sistem ve muâfiyetler yürürlükten kaldırılmıştı. Fakat buna rağmen birçok eski

uygulama ve muâfiyet devam etti; 1839'da vergi eşitliği prensibiyle bütün bu muâfiyet ve imtiyazlar lağvedildi.

Cizye ödeyenlerin iki ayrı yükümlülüğü daha vardı. Bu yükümlülükler, vergi toplayıcılarının "maişet" veya "maaş" adı verilen kendi masraflarını karşılamaktan ve merkezdeki cizye kalemine "resm-i hesâb, ücret-i kitâbet, harc-ı muhâsebe ve kalemiyye" gibi adlarla da anılan "resm-i kitâbet" harcını ödemekten ibaretti. Bu sonuncusu, bütün Osmanlı maliye bürolarınca uygulanan genel bir usuldü ve kâtiplik hizmeti karşılığı alınan harçları ifade ediyordu. 1475 tarihli fermâna göre cizye toplayıcıları resm-i kitâbet olarak her aileden 2 akça, il kethüdâları için de 1 akça alıyorlardı. On altıncı yüzyılda vergi toplayıcıları ve onlara refakat eden kâtipler kendileri için birer akça talep ediyorlardı. Macaristan'da ilave olarak 1 akça "resm-i hâne" istenmişti. 1691'de maişet adı altında alınan miktar âlâ, evsat, ednâ itibarınca 12, 6 ve 3 paraydı; bunların her birinden ayrıca birer para da kitâbet ücreti alınmıştı. Bundan dört yıl sonra kadıların maişeti için yeni bir ilave daha yapıldı. Yine âlâ, evsat ve ednâ olarak 9, 4 ve 1,5 para alınmaya başlandı. 1694 tarihli fermânla bütün bunların toplanması sırasında ortaya çıkacak suiistimalleri önlemek için bu miktarların vergi toplayanlar tarafından kendi adlarına değil, hazine adına alınması kararlaştırıldı. Toplanan miktar önce hazineye gidecek, sonra da ilgili memurlara oradan cizye bürosunda cizye gelirlerinden ödeme yapılacaktı. Bu kanûnî harçların toplam miktarı, cizyenin 1/25'ine varıyordu ve cizye gelirlerindeki artışa göre nispeti tespit ediliyordu. Yine aynı fermânda cizye toplayıcılarının kanûna aykırı olarak cizye ödeyenlerden zahire, kâtibiye, sarrâciye, kolcu akçası, harc-ı mahkeme, mum akçası, buyruldu avâidi vb. bazı "salgun"lar saldıklarına da işaret edilmişti.

1839 Tanzimat Fermânı ile bütün vergi toplayıcıları hazineden maaşa bağlandı; vergi ödeyenlerden sadece hayvanları ve kendileri için asgarî ölçüde olmak üzere erzak teminine izin verildi. Fakat cizye mükellefleri için en ağır yük, bazen bir köyün tamamıyla harap olmasına yol açan şu olaydır: Ölüm ve yeri yurdu terk etme (girîhte) neticesi kayıpların vergilerinin geride kalanlarca tazmin edilmesi teşkil ediyordu. 1691 fermânında ifade edildiği gibi, bazı yerlerde cizye mükelleflerinin sayısı çeşitli sebeplerle dörtte bire düştüğü halde diğer dörtte üçün

vergileri geride kalanlara yükleniyordu. Diğer taraftan cizye toplayıcıları bazen kadılarla anlaşarak, resmî izin olmaksızın cizye defterlerine henüz ismi girmeyenleri (nev-yâfte) tespit edip cizye almaya teşebbüs ediyorlar, bazen de defterlerde tanımlanamayan kişiler için bedel akçası (bedel-i cizye) istiyorlardı. Devlet, cizye mükelleflerinin her birine eşit oranda olmak üzere "girîhte" denilen yeni bir vergi belirleyerek bu gibi suiistimalleri önlemeye çalıştı. 1691 cizye kayıtlarında görülen bu verginin miktarı kişi başına 40 akçaydı ve cizyenin yaklaşık sekizde birine tekabül ediyordu. Ayrıca, buna benzer "nev-yâfte akçası" adlı bir vergi daha eski dönemlerde de mevcuttu. Fakat vergi toplayıcıları zorla ek para alma âdetlerini sürdürdükleri için bu vergiler re'âyâya yeni bir yük haline geldi. 1691 reformunda cizye toplama usulünde resmî kâğıt dağıtma yoluna gidildi; vergi toplayıcıları, hazine tarafından dağıtılmış olan kâğıtları tamamen kullanmak için cizye mükellefi olmayanları ödemeye zorladıkları gibi aşağı seviyede olması gerekenlere daha yüksek seviyede kâğıt kabul ettirmeye çalıştılar. Bazıları ise yüksek seviyeden vergi ödeyen zenginlerin vergilerini düşük göstermek için rüşvet alarak daha alt seviyeden ödemelerini temin ediyorlar ve onlardan meydana gelen açığı fakir kesime yüklüyorlardı. Çöküş döneminde vergi toplamada cebrî davranışlar, vergi toplayıcılarının kolcu adı verilen kalabalık maiyetlerinin ihtiyacını re'âyânın karşılaması da genel şikâyet olarak bu yolsuzluklara ilave edilmelidir. Ayrıca cizye mükelleflerine vergi toplayıcılarının oldukça sert ve haşin davrandıkları da gönderilen fermânlardan anlaşılmaktadır. Bütün bunlar, hiç şüphesiz re'âyânın 17. yüzyılın sonlarından itibaren yabancı istilacılarla işbirliği yapmalarının başlıca sebebini teşkil etmiştir. 1691'de veya daha sonraları alınan tedbirler de bu durumu düzeltememiş, özellikle yeni sistemde rahiplerin vergi muâfiyetlerinin kaldırılması, bazı nüfuzlu gayrimüslim zümrelerin Osmanlı idaresine karşı çıkmalarıyla sonuçlanmıştır.

Cizye, 1856 Islahat Fermânı ile kaldırılmıştır; zira bu fermân, Osmanlı tebaası arasında eşitlik prensibi getirdiği için gayrimüslimlerin de askerlik hizmeti yapmaları gerektiği ortaya çıkınca, bunlardan belirli bir vergi alınmak suretiyle bu hizmetten muâfiyetleri (bedel-i askerî) kararlaştırılmış ve böylece kaldırılan cizye vergisi bu ad altında mahiyet değiştirerek 1907'ye kadar sürmüştür.

The Appointment Procedure of a Guild Warden (*Ketkhudâ*)

The following is a typical document[1] featuring the successive stages in the appointment procedure of a guild warden *(ketkhudâ)* in the eighteenth century Ottoman empire.

I. This well-wisher of your imperial state submits that the person of the name of Halil the son of Mesud, whose *ketkhudâ*-ship with an imperial diploma of the guild of the hardware sellers *(khurdadjiyân hirfeti)* of Istanbul is established through the declaration of persons from the aforesaid guild whose names are known to us, came to the law court of Mahmûd Pasha, and in the presence of Yusuf son of Hizir, who was selected by the members of the aforesaid guild, he said the following: "I have ceded by my own free will my service of the *ketkhudâ*-ship of the hardware sellers, which I was holding with an imperial diploma without an assigned compensation *(bila ta'yîn-i wadîfa),* to the aforesaid Yusuf in return for one hundred *gurush*.

"And now I am handing over my old diploma to him so that hereafter the aforesaid *ketkhudâ*-ship may be assigned to him and may he obtain possession of it [with the same privileges] as those previous ones had enjoyed. [I declare that] I have no further claim on him (in relation to this cession)." The statement of the aforesaid Halil has [now] been recorded in the court book and upon his request it is being reported to

your exalted presence. The ultimate order belongs to those who are in command. [This is written] on 12 *Rabî* I, 1145/3 September 1732.

The seal

II. It has been received by the bureau of *ru'us*.

III. Check the seal *(tatbîk)*.

IV. (This record is made for) the transfer of the *ketkhudâ* office of the hardware sellers in Istanbul upon the voluntary cession of Hadjdji Mesud to his own natural son Halil and upon the fact that his son is capable of performing the services of the office of the *ketkhudâ* and was elected by the members of the guild. It is ordered to be assigned to Halil upon the cession of it by his father. A diploma is issued on the 8 of *Safar* 1145 on the basis of the petition and the certifying document of Musa Efendi, surrogate of the kadi of Istanbul, and of an imperial *ru'us* dated 26 of *Muharrem* 1145, [the diploma was] taken [and renewed] on 21 of *Djumâdâ* I, 1144 because of the Sultan's accession to the throne.[2] CORRECT

[The office is assigned] without compensation

It has been found recorded in the register that the aforementioned office of *ketkhudâ* is assigned to Halil son of Hadjdji Mesud as a result of his voluntary cession of it in favor of his son and upon the choice and election of the guild members. On the 8 of *Safar* 1145 an imperial diploma is handed over to Halil on the basis of the certifying document of Musa Efendi, the surrogate of the kadi of Istanbul, and of an imperial *ru'us*, and, the diploma is renewed upon the Sultan's accession to the throne. Now the ultimate order belongs to His Majesty the Sultan.

(This is written) on 20 *Rabî* I, 1145/11 September 1732

(The signature)

V. It has been ordered that it be assigned in accordance with the certifying document *(i'lâm)*, 25 *Rabî* I, 1145. It is correct.

In general, all assignments were made upon the completion of a specific procedure involving four stages: (1) A petition, recommendation, or report *('arz* or *i'lâm)* was made in support of the interested party by an official directly responsible for the proper execution of the job. (2) Upon the order of the grand vizier, investigations were

then completed by the pertinent bureau at the central government. (3) An order *(buyruldu)* of the grand vizier was made upon which a decree (*fermân*) was issued. And finally, (4) an imperial diploma (*berât*) was handed over to the interested person.[3]

The results of the bureaucratic procedure were all recorded on the original sheet of the petition or *i'lâm.*

Our document is a report notifying the Porte of the certification of a legal act by the *na'ib* of the *kadı* of Istanbul in favor of Halil, who applied for the transfer of his *ketkhudâ*-ship to Yusuf. The act of cession took place in the court of Mahmûd Pasha and in the presence of the *na'ib,* who acted as a notary in the name of the kadi of Istanbul. First, the persons involved were identified. Halil's identity as the *ketkhudâ* of the hardware sellers was testified to by authorized persons of the guild, while Yusuf was identified as the nominee *(mukhtâr)* of the guild. The process of transfer began with a statement by Halil about his willingness to do it and his receipt of a compensation. This constituted a contract, complete with an explicit declaration of waiver by Halil to the effect that from that time on he had no claim whatsoever on the *ketkhudâ*-ship. Although this was treated as a bilateral agreement between two private individuals, Yusuf evidently had first to receive the nomination by the guild before he came to the court. The notation of this preliminary process, which took place within the guild itself, reminds us of the guild's central role in the selection of its officers. In other words, Halil's choice for the recipient of the transfer of the *ketkhudâ*-ship was determined by the guild. Thus, the guild members' ancient right of electing their chief administrator was not superseded by the court proceeding. It is clear, however, that by 1145/1732, under the *gedik* system, the guild offices had become a kind of personal property; our document clearly demonstrates that.[4]

At the court, the notarization *(tesdjil)* of the act of sale and of the transfer of the office of *ketkhudâ* took place first, after which occurred the notification of the act, to the government so that a *berât* would be issued for the officer-elect. The kadi's report, that is, the document certifying the legal act was called *i'lâm* (I). The subsequent decision by the government was ultimately based upon it. An *i'lâm* was to bear the seal of the kadi or his *nâ'ib.*

A note at the bottom of the report tells us that it was received at the bureau of *ru'us (kalemi)* (II). At the Porte the first official act was to check the authenticity of the document (III). *Tatbik,* i.e., "application," was to compare the seal with the samples kept at the Porte. As a rule, the officer in charge would check, and if it was found to be authentic, he acknowledged it by the formula "*mutâbıkdır*" (it fits) written below the *tatbîk* order. In our document, this acknowledgement formula is missing, probably because this particular seal was familiar at the Porte.

The next step was to check the pertinent register *(defter)* at the Porte to verify that the incumbent *ketkhudâ* was in fact in possession of the office and to learn of whatever circumstances and documents were connected with his tenure (IV). The keeper of the *ru'us* registers[5] copied the record on the margin on the right corner of the same sheet exactly as he found it in his register and certified it by putting the sign *sahh* (correct). Even the *siyâkat* script used in the original register was maintained in the copy.

Upon verification, the grand vizier gave his order (V) that an imperial order be issued for the assignment as described in the court's notification.

The autonomous groups in the Ottoman empire, such as the non-Muslim communities led by their religious leaders or the guilds, were independent from the state authorities in electing their officers. But the various officers elected had to go as a group and register the act of election at the law court, a process called *tesdjil.* In important cases the nominee had to obtain the Sultan's diploma *(berât).* A *berât* was necessary as a prerequisite for exercising authority over dependents. The *berât* established and guaranteed the authority of the officer over a group of subjects of the Sultan, the sole and supreme authority, by whom solemn authorization and installation was therefore necessary. The *berât* not only put the guild members under the authority of the guild officer with regard to specific duties, it also made it incumbent upon the government authorities, when asked, to come to the aid of the officer, and to reaffirm and restore his authority. It is this general rule which made the persons in our document come to the court and to ask the *kadı* to submit the case to the Porte.[6]

I.

1. معروض داعیٔ دولت علیه لریدرکه
2. استانبولده واقع خرده جیان خرفتنك بابرآت عالیشان کتخدالری اولدیغی خرفت مزبوره
3. اربابندن معلوم الاسامی کمسنه لر اخبارلریله متعین اولان خلیل ابن مسعود نام کمسنه
4. محمود پاشا محکه سنه کلوب خرفت مزبوره مختارندن یوسف ابن حضر مواجهه سنده
5. بلا تعیین وظیفه متصرف اولدیغم بابرات عالیشان خرده جیان کتخدالغی خذمتمی حسن رضا
6. وطیب خاطرم ایله یوز غروش بدل مقبوض مقابله سنده مرقوم یوسفه فراغ وقصر ید
7. ایدوب عتیق برآتمی یدینه تسلیم ایلدم فیما بعد کتخدالغ مرقومی مزبور یوسف اوزینه
8. توجیه ایتدروب امثالی کبی متصرف اولسون مزبور ایله قطعا دعوام یوقدر دیو مرقوم
9. خلیلك تقریری تسجیل وبالالتماس حضور عالیلرینه اعلام اولندی فرمان من له الامرکدر
10. فی ١٢ من شهر ربیع الاول سنه ١١٤٥

The seal

II. رؤسه کلمشدر (signature)

III. نطيق

صح IV. كتخدالق خرده جبان در استانبول
بنام خليل عن قصر بد حاجى مسعود ولد صلبىء خود
باحسن رضا واختيار خود فراغت وتصرّ بد كرده غصر
ازان سبب كى ولدش خدمت كتخدالق مزبورادايه قادر
ومختار اصناف مزبور [فرا] غت وعن قصريداش به
ولدش مزبور
خليل توجيه شده فرموده برموجب عرضحال واعلام
موسى افندى نائب
قاضئ استانبول وروٴس همايون فى ٢٦ م سنه ١١٤٥
برات
داده فى ٨ ص سنه ء م براى جلوس همايون ستاده (؟)
فى ٢١ جاسنه ١٤٤
بلا تعين

كتخدالق مزبور الحاج مسعودك حسن رضا ميله واصنافنك اختيار لريله
قصر يدون يدن
مسعودك اوغلى خليله توجيه واستانبول قاضيى نائبى موسى افندى
اعلاميله باروٴس
همايون بيك يوز قرق بش سنه سى صفرينك سكزنجى كونى برات شريفه
ويريلوب واقع اولان
جلوس همايونده تجديدبرات ايلدوكى مقيددر فرمان دولتلو سعادتلو
سلطانم حضرتلرينك در
فى ٢٠ را سنه ١١٤٥
(signature)

صح V. اعلامى موجنجه توجيه اولنمق بيورلشدر
٢٥ را سنه ١٤٥

III

TOPLUMSAL TARİH, EKONOMİ VE TİCARET

Sources for Fifteenth Century Turkish Economic and Social History

The estate *(tereke or mukhallafât)* registers constitute a source of primary importance for Turkish economic and social history. In this article we shall attempt to introduce these sources and demonstrate their importance for research in economic and social history.

The oldest known *tereke* registers are presently housed in the Bursa Archeological Museum. We have been able to identify the following:

– No. A 1/1: March 1463 to September 1473.

– No. A 2/2: August 1467 to October 1468. [This register is presently bound with a fragment of another tereke register, dated 1468-1469, folios 119-126.]

– No. A 6/6: September 1487 to January 1469.

– No. A 10/9: February 1491 to October 1492.

– No. A 12/13: April 1497 to April 1498.

– No. A 13/14: October 1501 to July 1502. [A fragment of No. A 165]

– No. A 165: September 1501 to October 1503.

It must be noted that these registers are missing their initial and final folios, that sometimes pieces of them are scattered among various volumes of later binding, and that their arrangement is far from

chronological. There are significant gaps, between the Hijra years 898-902 and 904-907. The Hijra years 867-873, 892-894, and 902-904 are fairly complete. It is possible that new fragments of *tereke* registers from this period might be identified in the future.[1]

Contents of the *Tereke* Registers

The *tereke* registers, also known as *metrûkat* registers, were the kadi's record of the property of deceased muslims and the division of this property in accordance with canonical *Sharī'a* principles.[2] The canonical division of the estate by the kadi was done only with the consent of the parties involved.[3] The kadi could not force the estate to be recorded and the inheritance tax assessed. Only if the deceased left children who had not reached the age of majority could the kadi intervene of his own accord to protect the rights of orphans.[4] The kadi divided (*kasama*) the estate according to *Sharī'a* principles. He determined the portion accruing to each heir and recorded it, assessed a fee, called the *resm-i kısmet*. All of these rules were incorporated into Ottoman imperial *kanûnnâme* through personal decrees of the Sultan.[5]

It is clear from the above explanation that, first, the *tereke* registers included only those estates which were divided at the request of the heirs. Second, the canonical decrees applied only to freehold *(mülk)* property. In the Ottoman state, arable lands were generally considered state-owned *(mîrî)* lands, and their transfer could only be effected under the supervision of the state agents or beneficiaries (*sahib-i 'arz),* in accordance with specific sultanic regulations. Canonical principles regarding freehold lands did not apply to them.[6] Only freehold property, divided by the kadi according to the principles of the Islamic law, was entered in the *tereke* registers, the subject of our discussion. Third, as a rule, persons belonging to the military class are not found in the kadi's *tereke* registers. Their estates were divided only by an agent (*kassam)* of the *kadıasker,* and fees were allocated to him. The military groups of *yaya*s and *müsellem*s whose "division fee" (*resm-i kısmet)* came to less than 100 akça were exempted from

this rule, and their fees fell to the kadi. According to a *kanûn* dated Receb, 884 (September 1479),[7]

> division fee is taken at the rate of 20 akça for each one thousand: those assigned by the Sultan's diploma (*berât*) to an office or benefice and their dependents those retired sipâhis and their dependents are all considered in the military (*askerî*) class.

The exemption for *yaya* and *müsellem* was lifted later, however, and the division fee of all *askeri* personnel, whatever the amount, was allocated to the *kadıasker*[8] in Istanbul, an agent of the *kadıasker* was present in the *bedestan* market for the purpose of dividing the estate of *askeri* personnel among their heirs.[9] Those who carried *askeri* status were enumerated in the lawcode of Suleiman.[10] Finally, just as the kadi attempted to intervene in the division of the estate and tended to show high values for the property in order to raise revenue, so the inheritor attempted to conceal the property to be divided, with the purpose of having to pay less division fee. In the *tereke* registers which we have used, the entries have a disorderly appearance because corrections were frequently made in connection with property which came to light later. Since it is true that some of the inheritance did not find its way into the *tereke* registers, we cannot be certain that what was recorded always included the entire estate.

The *Shari'a* specifies in detail the manner of division and distribution of the estate.[11] The registers presently under study operate according to the canonical principles. The entries generally follow a three-part format:

a) The first section identifies the deceased who left the estate and established the heirs. The date of the entry is clearly recorded here.

b) In this section all of the property of the deceased, including slaves, is set forth and its value assessed in akça. It appears that some sort of regular order was followed in the enumeration of the estate. The household effects, male and female slaves, real estate and credits due are recorded separately. It must be borne in mind that used goods were usually entered according to their estimated value. When there

occurred an occasional surplus after sale of the goods, this was appended to the total. Slaves were recorded separately according to their specific circumstances, i.e., whether *mukâtab* or *müdebber*,[12] along with conditions of their manumission. At the end of this section a general total appears.

c) The third section records the division that was made of the entire estate set forth in the above total. First, the expenses for the burial and the shroud, and then the debts and bequeathals, were subtracted from the total, and finally the division fee was taken from what remained. In the regulation for the Sancak of Hüdavendigâr, dated 1487, mentioned above, the division fee was twenty in one thousand, and the entries in the *tereke* register dated H. 867 (1462) give the same figure.[13] Then on the basis of the canonical stipulations, the portions of the remaining sum to be distributed among the heirs were determined and recorded separately for each individual.[14]

Observations on the Social Structure of the City of Bursa

We will examine here the material in the *tereke* register dated H. 872-873 (1467-1468) (no. A 2/2) and in the *tereke* register dated H. 892-894 (no. 6/6). The first contains the estates of 319 deceased individuals, entered in the register of the kadi during the fourteen months between Muharrem 872 (August 1467) and Rabi'al-evvel 873 (October 1468). The second contains the estates of 402 deceased individuals entered in the fourteen months from Şevval 892 (September 1487) to Dhu'l-hicce 893 (November 1488). Classifying these according to wealth, we have obtained the following table. (The estates of those who appeared to have come to Bursa temporarily from other parts of Anatolia, and foreigners from Iran and Arabia, are not included in the table. We have considered only the inhabitants of Bursa. A listing of those in *tereke* register no. 6/6, whose wealth exceeded 10.000 akça, and some other notable individuals can be found in Appendix.)

1. Estates in the H. 872-873 tereke register

estate value (in akça)	number of persons	percentage
less than 1.000	79	24.8
1.000-5.000	124	38.9
5.000-10.000	57	17.9
10.000-50.000	49	15.3
50.000-100.000	6	1.9
more than 100.000	4	1.2
TOTAL	**319**	**100.00**

2. Estates in the H. 892-894 tereke register

estate value (in akça)	number of persons	percentage
less than 10.000	359	89.3
10.000-30.000	27	6.7
30.000-50.000	11	2.8
TOTAL	**402**	**100.0**

If we take into consideration the fact that the *tereke* registers do not include all of those who died within the given period, and that some of the property of those recorded had escaped assessment, it readily becomes apparent that only conclusions of a general nature can be drawn from these tables. We should also add that in order to check the results we have obtained here; it will be necessary to undertake more such studies encompassing longer time periods.

The first item we note is the similarity in each of the two tables between the percentage of those who left wealth amounting to more than ten thousand akça, and the similarity of the percentage of those whose wealth came to less than ten thousand akça. We might regard those higher than 10.000[15] as well-to-do. If we consider those below 10.000 as the lower class, we might draw up the following table, showing an approximate breakdown of classes, by wealth.

3. From the H. 872-873 tereke registers

Upper class (more than 10.000 akça)	18.4%
Middle class (1.000 to 10.000 akça)	56.8%
Lower class (less than 1.000 akça)	24.3%

Based on this, we can say that in Bursa the middle class comprised about half of the population, that the upper class formed a small minority and the lower class a large minority. We remind ourselves at this juncture that Bursa in this period, together with Istanbul and Edirne, was one of the three most active manufacturing and commercial centers in the Ottoman Empire.[16]

It is possible to a certain degree to determine the sources of wealth. The wealth of those who left estates of more than 50.000 akça consisted above all of cash holdings. This means money changers, jewelers, merchants in the export trade, raw silk merchants and silk weavers (*kadifeci*) (see Appendix, no. 2, 4, 7, 8, 12, 17, 28, 30 and 44). The estates of two persons who left wealth of about 200.000 akça (see the list in Appendix, no. 8 and 12) consisted primarily of cash. Their other sources of wealth were, in order, real estate, male and female slaves, valuable textiles and silk.[17] In summary, it is clear that the silk industry and commercial credit operations were the primary source of wealth. This observation corroborates perfectly the evidence of other sources we have on Bursa's advanced economy.

That a significant portion of Bursa's wealth appears as credit due shows the important role played by credit. As both the court registers of Bursa and the Florentine documents show,[18] the silk and textile trade in Bursa relied heavily on credit.

Estates, as we have said, consisted for the most part of two types of goods: business capital and household effects. Combining the effects of various groups into a list, it is possible to determine the kinds of goods common to each group. We can only make general observations on this matter here:

1. The middle and upper classes in general had private homes. The prices of the homes varied between 2.000-10.000 akça. Some wealthy families had shops, vineyards or gardens adjacent to their homes.

2. Not only the upper class, but also members of the middle class usually owned one or more male or female slaves. Prices were highest for slaves who worked primarily as weavers, varying from 1.500-6.000 akça. Because of their importance in the weaving industry, weavers especially owned more than one slave.

3. The upper class placed emphasis on collecting gold, pearls, silver, and rich fabrics. The wardrobes of the upper class, especially wealthy women, were full of valuable clothing, which was considered a form of wealth. Among the estate of *Sultan-Paşa*, the daughter of Hacı Murad, who left an inheritance of 14.000 akça, were a gilded velvet kaftan, a taffeta kaftan, an embroidered sheet, a green velvet mattress, an embroidered velvet pillowcase. In the estate of Kadem, the manumitted slave of Hacı Mahmûd, there was a velvet pillowcase cloth and an embroidered velvet pillowcase. Under the name of Devlet, who left an estate of 5.650 akça, were an embroidered velvet kaftan[19] worth 1.250 akça and a brocade kaftan worth 300 akça. As for the broadcloth kaftan worn by men, the price of these was over 100 akça, or more than two gold pieces. İskender, a wealthy mohair merchant from Ankara, gave gilded velvet worth 900 akça to a tailor and left 40 akça in cash for the seamster's payment.

The documents in the *tereke* registers enable us to take another step toward determining social origins. Among the manumitted slaves *('atik)* in the highest levels of the upper class, the slave of Saltuk, Sofu Mukbil (register A 2/2, total wealth 224.900), Yusuf, the slave of Hoşkadem (Appendix, no. 17, wealth 58.713) and convert Hoca Hasan (no. 30, wealth 93.745) stand out. In the register dated H. 872, there were thirty-four manumitted males and twenty-seven female slaves among the 402 possessors of estates. These figures do not include those entered as sons or daughters of "Abdullah", who were mainly converts. Manumitted male and female slaves were former slaves who, through various channels established by Islamic law, had gained their freedom. These freed slaves were always mentioned together with their former masters, because of the masters' rights of clientship of them.[20] These slaves worked under contract for a predetermined period for their owners in the weaving industry or in

commerce and then later became proprietors of their own establishments. (This practice known as *mukâtaba* in Islamic law was that a slave made a contract to pay a certain amount of cash or property, to work for a certain amount of time, in order to buy his freedom.)[21] In some *tereke* registers the conditions of the contract are recorded. For example, we encounter this entry in the estate of *kadifeci* Hamza, the freed slave of Derebegi: "Mahmûd, contracted slave, to be manumitted when he completed weaving 200 pieces of cloth of which ten were already done and 190 remain, 20 akça per piece to be deducted for clothing and other necessities; total value 3.000."[22] There is also this note for a slave found among the estate of İlyas, *atik* of Yusuf, who left a fairly significant inheritance of 22.149 akça: "İlyas willed that his slave named Hızır shall do ten years of service to his heirs and then be free; value of the slave 3.000."[23] This latter is noteworthy as an example of a slave who worked to become wealthy, and himself employed slaves. It seems that the terms *kul* (slave) and *atik* (manumitted slave) had no derogatory implications in this society. We find slaves in the highest positions in the state, and in the *tereke* registers and court registers of Bursa of this period, we find thousands of slaves of every social class. It is significant that a large number of the witnesses whose names were listed on deeds and other documents were *atik*. These kinds of people, introduced by their masters to the business world, gained experience, and expended great effort to gain a new life. Without a doubt, they formed an energetic, enterprising class in Ottoman society. Also a convert, Hoca Hasan (no. 30), who left considerable wealth, may have been one of the many Westerners or Jews whom we know to have done business in Bursa.

We note also that a number of the wealthy were sons or daughters of big merchants *(hoca)*. In Ottoman society of this period the term *hoca* carried the general meaning of "great merchant," an entrepreneur, a patron (as the term *maestro* was used in Italy during the same period).[24] Bertrandon de la Brocquière, in Damascus in 1432, found a *hoca* from Bursa who had been appointed by the Sultan as director of the great trading and pilgrimage caravan returning from Mecca.[25] In official papers preferential titles such as *iftiharü't-tüccar*,

iftiharü'l-meşâhir, or *iftiharü'l-âyân* were often used before the names of the great *hoca*-merchants. A significant number of the sons of such merchants appear to have constituted merchant families. We note that a majority of the fathers of wealthy women were known by the title *hoca* (see Appendix, no. 7, 24, 31). There are strong indications that these Bursa *hocas* possessed such power and influence that they played a role in political events; here we need only recall the role that they played in the negotiations between Sultan Bayezid and Djem after the death of their father, Sultan Mehemmed the Conqueror.

Among the wealthy entries the estate of Mahmûd Çelebi, son of the vizier of Murad II Hacı İvaz Pasha, son of Ahî Bayezid, is of particular interest. The estate of Mahmûd Çelebi (Appendix, no. 39) is included in the kadi register perhaps because he left the military class (*askeri*) after his father was dismissed. His estate also gives us an idea of the wealth of a family of military origin. His considerable estate of 67.420 akça makes him one of the eleven persons on our list whose estate exceeded 50.000 akça. Mahmûd Çelebi's wealth consisted not of cash or commercial goods, but essentially of valuable household effects such as china and silver, books, slaves (five male and three female), livestock, and real estate holdings in the village of Kozlu. Since his livestock and some types of agricultural equipment in his village are noted, this estate gives interesting details about agriculture, not encountered anywhere else before.[26] His estate included large quantities of grain and 5.300 akça in cash from his father's religious endowment (*vakf*).[27]

We have stated above that these *tereke* registers do not give us information about the wealth of those belonging to the military class. But based on the conclusions which have emerged from other sources (*kanûnnâmes*, tahrîr registers and *kadı sicils*)[28] we know that provincial governors and members of the imperial *dîvân*, at the highest levels of the military class, had annual incomes of half a million akça or more, and *kapu ağas* and provincial commanders between 30.000-150.000 akça. In fact, these individuals had to spend the majority of these sums in maintaining certain obligations assigned them by the state, for example, one armed retainer for every five thousand akça.

This is one application of the *havâle* system, which was a foundation of Ottoman finance.[29] In view of the fact that the greatest private wealth recorded in the Bursa *tereke* registers rarely exceeds 200.000 akça, the importance to the military class of their annual stipend is obvious. The military class took a very significant portion of the country's wealth, and the higher state officials, governors and judges in major urban centers constituted the highest class. This military, "feudal" character of Ottoman society was strengthened in the 16th century, and only seems to have been strongly affected by the inflation of silver coins which became apparent after 1584.

It is worthwhile to compare the estates of those belonging to the *ulemâ* class which have passed into the tereke registers. From an examination of the estates of Mavlânâ Osmân (11.820), Mavlânâ Lutfi el-Imâm (15.380), and Mavlânâ Muslihiddin (8.400), it appears that four pieces of *vale* (a fine silk gauze), four *vale* looms and four female slaves were recorded in the estate of Mavlânâ Osman. Apparently he was a producer of *vale* and the basis of his wealth was the value of his female slaves, 9.800 akça. The major part of Mavlânâ Halil's estate was composed of cash (3.000 akça and 16 *efrencî* gold pieces), credit and books. Mavlânâ Lutfi owned a shop, selling *vale* and other silk cloths. The estate of Mavlânâ Muslihiddin consisted chiefly of homes (6.800 akça) and his female slaves (1.600 akça). In the *tereke* register dated 872 (1467) Mavlânâ Veli b. Halil left an estate of 18.621 akça, Mavlânâ Ramazan b. Abdi an estate of 4.089 and Mavlânâ Husameddin b. Asilbeg an estate of 6.310 akça. In the same register, doctor Taceddin b. Yahya left an estate of 25.717 akça, furrier Muhammedî an estate of 13.906 akça, another furrier, Muhammedî b. Yadigar, an estate of 12.185 akça, and Hoşkadem, a copyist, an estate of 260 akça.

Evidence for the History of Commerce

Because the *tereke* registers also record the estates of merchants and other individuals who came to Bursa from other parts of the empire, or from around the Muslim world, and some died there, we

find in these registers material of importance on the commerce of the city.

They give us, for example, data on the origin of the merchants and the types and amounts of goods they brought. The following are some of the foreign merchants in the *tereke* registers dated H. 872 (1468):

1. Hoca Abdurrahîm b. Şeyh Bayezid of Şamaka (Shamakhi), died in the Sultan caravanserai, silk merchant, estate 227.347 akça.

2. Kiyâseddin b. Hayreddin, missing heir in the *vilâyet* of Şamaka, estate 5.182 akça (silk thread 3.000 akça).

3. Al Hâc Muhammedî b. el-Hâc Ahmed al-Gilani, died in Murad Beg caravanserai, estate 17.269 akça (the major portion of his goods consisted of Bursa velvets, brocade and *alaca* fabrics of Damascus).

4. Hoca Bayezid Lari b. Şehâbeddin, estate 34.095 akça.

5. Derviş Mahmûd Gilam, estate 575 akça.

6. Acem Şuccaeddin, estate 15.833 akça.

From the register dated 892-894 (1487-1489) we mention the following:

1. Salih el-Halebi b. İsâ Bali, died in the Daşkun-Hoca quarter,[30] estate 10.716 akça.

2. Hacı Ahmed Buçakçı b. Şeyh Muhammed el-Gilani, died in the Mahmûd Çelebi caravanserai, estate 6.523 akça.

3. Süleyman el-Acem, from the province of Horasan, died in the Hacı İvaz Pasha caravanserai, estate 215 akça.

It is clear that most of the foreign merchants were Iranians. Bursa had become by this time one of the greatest silk markets of the Near East, rivaling Aleppo and Damascus. The silk coming to Bursa was Gilan and Mazenderan silk, sought everywhere for its quality, and produced in great quantities and exported.[31]

The caravans which came regularly to the Bursa market via Tokat supplied not only the silk looms of Bursa and Istanbul, but also the European silk industry. Italian merchants, especially the Florentines and Genoese, competed for silk on the Bursa market.[32] They came to Bursa bringing the fine valuable woolen fabrics of Western manufacture to exchange for silk. Iranian merchants returning to their country from Bursa carried Western broadcloths, gold, silver and copper, as

well as the silk fabrics of Bursa.[33] The continuous rise in silk prices on the Bursa market from the mid-15th century to the beginning of the 16th century is a clear sign of the importance of this trade.[34]

The *tereke* registers demonstrate that Iranian merchants sold silk in great quantities. Abdurrahim of Shamakhi brought 4.400 lidres of silk (1.410 kg) to Bursa, the value of which amounted to the enormous sum of 220.000 akça. His seventeen packhorses were apparently employed to transport the load of silk. His fellow-countryman Kiyassedin also brought silk, though in smaller quantities. The silk fabrics shown in the estate of Al Hâc Muhammedî of Gilan (no. 3) were probably bound for the East. According to the Bursa court records of the same period, the great majority of Iranians who came to do business in Bursa came from either Tabriz or Said-Çukuru. The great caravanserai in Bursa, at which the Persian merchants unloaded and in which were located the silk scales, was known as the Acem Hanı (Persian Caravanserai).[35] The *tereke* registers reveal that there were a good many Iranians who settled in Bursa and who had left at their death *tereke*s of small value. The quarter known as *Acem-Reis,* encountered occasionally in the court registers of the late 15th century, probably took its name from one of these Iranian merchants.[36]

Bursa was not only a silk market, but also became an important emporium, shipping the cotton production of Western Anatolia to Istanbul, the Balkans and southern Russia, and the mohair of Ankara and Kastamonu to Europe by means of European merchants.[37] Thus, we encounter in the *tereke* registers the estates of persons who came to Bursa from all over the empire. Of these, mention should be made of Ahmed b. Nakkaş of Tire and Iskender of Ankara, whose names passed into the *tereke* register dated H. 892-894. The former left an estate of 19.560 akça, the bulk of which consisted of embroidered handkerchiefs he had brought to Bursa. The estate of Iskender, who seems to have been an important mohair merchant, was put into a supplement. Two of his pieces of mohair were already sold for 700 akça. In his estate besides various types of mohair there were eight tailored mohair kaftans. The Florentine documents for the first years of the 16th century show that Ankara mohair, so sought after by Floren-

tine merchants, was procured on the Bursa market.[38] It is also worth mentioning the presence of mohair from Kastamonu among the mohair Florentines took home. Moreover, the customs registers of the 15th century show that significant quantities of Kastamonu mohair were shipped to the West from Black Sea ports.[39] Another merchant from Ankara disembarked, with four female slaves, at the Karaca-beg caravanserai in Bursa. Among his goods were musical instruments (four *geng* and two *kanûn)*. As soon as he was there, he went to a tailor to have a suit cut of an expensive golden fabric (a Bursa guilded velvet?). We also learn from the *tereke* register that at home he had "a Christian wife, two sons named Ayvati and Satilmij, and a daughter named Marta." There were Armenians with Turkish names in Ankara at this time.[40] Iskender was in all probability one of these.[41]

To sum up, the *tereke* registers contain rich materials which shed light not only on the commercial aspects of economic life, but on other aspects of economic life as well. From these registers it is possible to extract long, detailed lists of prices, determine currency rates and values of precious metals, measure the importance of credit, procure information about branches of the arts, tools and industrial equipment, and determine the goods used by the common people. There is no doubt that detailed studies yet to be done in these areas will enlighten important aspects of Turkish economic history in the second half of the 15th century.

Appendix
Those *Terekes* Above 10.000 *Akça* Among 402 T*erekes* in the Register No. A 6/6, Covering the Period September 1487-January 1489

Name	Akça	Details
1. Veys b. al Hâc Yakub	31.776	(houses: 25.000)
2. Al Hâc Mehmed b. Ismael	41.832	(4 looms: 13.000; houses: 10.000)
3. Yusuf b. Ali, manumitted slave of Ali	14.331	(houses: 5.000; 2 male and 1 female slaves: 5.600; 32 turbans: 8.000) probably a turban seller

Name	Akça	Details
4. Al Hâc Mehmed b. Ömer	82.841	(80 lidre raw silk: 4.500; skeins of silk: 9.000; 5 slaves and a large amount of credit) a weaver of silk and cloth
5. Al Hâc Hasan b. Hamza	80.124	(4 shops: 11.000; 7.991 gold pieces; merchandise 34.422) a merchant (?)
6. Al Hâc Yusuf b. Abdullah, manumitted slave of Hacı Durahan	14.894	
7. Hoşkadem b. Abdullah	33.939	(raw silk: 15.675) a merchant of silk
8. Hacı Abdurrahman b. Hoca	220.329	(151.090 cash; silk skeins: 100 pieces, each valued 600) a merchant
9. Abdullah, manumitted slave of the dyer Murad	35.194	a dyer
10. Fatma b. Mustafa	12.441	(houses: 7.000)
11. Hûrî, the manumitted female slave of İshak Pasha	19.203	
12. Hacı Abdurrahmân	199.035	(credits: 127.500, gold pieces worth 36.015) a money-changer (?)
13. Yusuf, manumitted slave of Eynebegi	17.952	a weaver of silk cloth
14. Mavlânâ Osman	11.820	(3 vale skeins: 1.360; 4 vale looms: 200; 4 female slaves: 9.800) a weaver of silt
15. Mahmûd, minor son of Hoca Ali	13.317	
16. Sultan Pasha b. Hacı Murad	14.003	(brocade, velvet, satin, and tafetta dreses, and room furniture)
17. Yusuf, manumitted slave of Hoşkadem	58.713	(cash in akça: 23.470; gold pieces worth 10.969)
18. Bilun (?) manumitted female slave of Hacı Mustafa	11.678	(houses: 10.000)
19. Mustafa b. Süleyman	11.142	he was keeping a boza shop with his partner Veli
20. Bahaeddin nicknamed Altı-Parmak	1.545	(4 bags of hashish pastes, a scales and scissors) a drug seller
21. Hacı Benefşe, manumitted female slave of the silk cloth dealer Muhammedî	10.648	(houses: 5.200)
22. Hacı Hamza	59.079	(velvet, brocade&satin cloths; credits: 6.905; 7 female slaves; houses) a silk cloth weaver
23. Yûsuf b. Halil	8.262	(93 pair of shoes) a shoemaker
24. Shaykh al-Islam b. Tanrıvermiş	13.760	(loom, silk skeins: 4.000; one male slave: 2.000) a weaver

Name	Akça	Details
25. Şahî Hâtun, daughter of Hoca Kemâl	27.093	(gold pieces worth 15.086 akça,bracelet, pearles, velvet kaftan)
26. Hamza, manumitted slave of Derebeyi	19.800	(3 pieces velvet: 3.900; houses: 8.000; one male slave: 3.000) a weaver
27. Karagöz, manumitted slave of Ürgüplü Ali	15.385	(credit: 3.500; houses: 4.500)
28. Hacı Muhammedî b. Yûsuf	91.694	(silk cloths) silk cloth weaver
29. İlyas, manumitted slave of Tanrıvermiş	15.096	(credits about 8.000; cash: 4.000) usurer (?)
30. Hoca Hasan, a convert	93.745	(gold pieces worth 13.028; raw pearls: 15.475) a jeweller
31. Fatma	19.656	
32. Hâtun-begi b. Hoca Hüseyin	16.032	
33. Mehmed b. Mahmûd	22.201	cloth dealer
34. Emîr b. İshak	14.370	(weat, wood, charcoal, fine sieve, dough trough) baker
35. Mustafa minor son of the dyer Lutfi	16.550	(credit: 8.000; house: 7.000)
36. Mustafa minor son of Hacı Avreddin	38.221	(credits on tailors, velvet, weavers and dolâbî: over 23.000)
37. Avşe b. Ali	11.222	(one shop: 9.500)
38. Hacı Mûsâ	29.021	(houses: 10.000; 4 female slaves; 9.500) silk cloth weaver & dealer
39. Mahmûd Çelebi son of Hacı İvaz Pasha	67.420	(such valuable things as Chinese porcelain, silver, books, 5 male & 3 female slaves, 5 mules, 3 horses, other animals from the village Kozlu, agricultural implements, grain, and 5.300 from his vakf)
40. İlyas, manumitted slave of Yûsuf	22.149	(a loom with woven cloth&tools: 4.500; workshop: 4.000) a weaver
41. Hoca Mehmed b. Ahmed	73.250	(vineyard and orchard: 30.000; one male slave: 14.000; 4 female slaves. 9.000; 3 male slaves)
42. İbrâhîm b. Sanbûr, a Jew	9.324	
43. Seyyid Mahmûd	13.561	(credits: 8.700)
44. Yûsuf b. Muhsin	75.950	(shop with tools: 2.000; house: 5.000; gold pieces efrenci, eşrefi and sultânî worth 63.380)
45. Şirmerd, manumitted slave of Hacı Kemâl	18.630	(2 male and 1 female slaves, house and oven, flour and bread) a baker
46. Hacı Durmuş b. Hızır	11.680	(house: 7.000)

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle

Bir müddet önce *Belleten* dergisinde (sayı 51, s. 497-568) Dr. Mustafa Akdağ'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti" başlığı altında uzun bir makalesi çıkmıştır.[1] Osmanlı tarihinin şimdiye kadar hemen hemen hiç işlenmemiş bir bölümü üzerinde böyle bir tetkik tabii derhal dikkati çekti. Evvela *Oriens* dergisinde[2] Batı okuyucularına *Belleten* mecmuasının münderecatını tanıtmak üzere yaptığı bir listede B. Spuler, Akdağ'ın yazısından biraz genişçe bahis ile bazı işaretlerde bulundu. Bunu müteakip Saraybosna'da yeni çıkan bir mecmuada Hamid Hadžıbegic daha genişçe bir tanıtma yazısı yazdı.[3]

"İleri sürülen umumî hükümler ve varılan neticelerin istinad ettiği bütün tarihî delilleri" ileride çıkacak eserine bırakan (*Belleten*, sayı 55, s. 319) yazarın müsaadesiyle, bu neticeler ve hükümler üzerinde burada konuşmanın faydasız olmayacağını sanıyorum.

Makale şu bölümlere ayrılıyor:

a) Umumî ekonomik durum,

b) İmparatorluğun vergi sistemi,

c) İktisadî darlığın cemiyet bünyesindeki tesirleri,

d) Ziraî iktisadiyatta buhran.

"Marmara Ünitesi" Nazariyesinin Tenkidi, Osmanlı Beyliği'ni Doğuran Sebepler

Yazar, "Umumî Ekonomik Durum" bölümünde, evvela "devletin dünya iktisadî nizâmı içindeki yeri ve kendi ekonomik bünyesinin teşekkülü"nü göstermek niyetindedir. Burada, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu, iktisadî gerekliliğin bir neticesi, yeni bir "iktisadî ünite"nin teşekkülü olarak izah edilmek isteniyor. Bunun için birtakım görüşler ortaya atılmaktadır: Öyle ki, Anadolu'nun kuzeybatı kısmında bir "Marmara iktisadî ünitesi" ortaya çıkmış; bu durum, Osmanlı Devleti'nin teşekkülüne sebep olmuş, sonra Balkanlar ve bilhassa Anadolu, yeni iktisadî şartların etkisiyle "Marmara ünitesi"ne bağlanmış ve böylece Osmanlı İmparatorluğu meydana gelmiş.

Yazar, bu faraziyelerini şöyle inkişaf ettirmekte ve desteklemektedir:

a) "Marmara iktisadî ünitesi": "Bizans müthiş bir iktisadî darlık içinde yüzüyordu." "Bizans'ın ekonomik çöküntüsünün tesiriyle" Marmara etrafındaki "sanayici Rum şehirleri", "İzmit, Bilecik, İznik, Bursa, Alaşehir ve sair kalabalık ve mamur Bizans şehirleri", "kalabalık Türk yayla halkı" ile karşılıklı iktisadî bağlarla bağlanmışlardır. Türkler, sınaî mamûlâta, Rumlar ise hayvan mahsullerine muhtaç olduklarından, böylece, "yaylacı Türklerle Rum halk arasında Marmara iktisadî ünitesi diyebileceğimiz bir ünite" meydana gelmiştir. "Gerek Ege ve gerek Marmara çevrelerinde Türklere dayanmayan herhangi başka bir siyasî hâkimiyetin artık zoraki ve sun'i" olacağı anlaşılmıştır. Bu şekilde "Marmara iktisadî ünitesi" Osmanlı Devleti'ni doğurmuş. İşte bu, "Yakın Şark'ın istikbali için pek mühim" bir tarihî hadisedir.

b) Çünkü Yakın Şark da "Marmara ünitesi" etrafında toplanacaktır. Ona göre gerek Rumeli'de gerek Anadolu'da bu devirde meydana gelmiş olan iktisadî değişiklikler bu mukadder neticeyi doğurmuştur.

"Romanya, Bulgaristan ve Trakya'nın ziraatçı halkı mahsullerini genellikle Bizans şehirlerine sattıklarından dolayı Marmara çevrelerinde hazırlanan iktisadî-siyasî düzenin etkisinden uzak kalmalarına

imkân yoktu." Osmanlıların Balkanlar'ı istilası neticesinde "bu sahalardaki halkın yeni Türk devletine olan iktisadî bağları daha çok artmış olacağı tabii idi. 15. ve 16. asırlarda Anadolu ile Romanya'nın da dâhil olduğu bütün Rumeli arasında sıkı bir iktisadî bağın mevcut olduğunu görüyoruz. Anadolu'da sık sık görülen kıtlık yıllarında Rumeli'nin zahiresinden ve hayvanatından faydalanma kati bir zaruret halini alıyor. Eğer böyle hadiseler 13. ve 14. asırlarda da görülmüş ise, bu hâl Balkan kavimleriyle Türklerin Osmanlı hâkimiyetinden evvel de birbirleriyle temas etmiş olmalarına delâlet eder." (s. 500. Bunu buraya, aynı zamanda yazarın istidlâl tarzı hakkında bir fikir verir düşüncesiyle, aynen naklettik.)

Anadolu'ya gelince, Selçuklu devri Türkiyesi muhtelif tarihî şartların etkisiyle çok gelişmiş bir iktisadî-içtimaî nizâm yaratmıştı. "Şüphesiz bütün bu haller Türkleri bu yeni vatanlarında muhariplikten ziyade ekonomik faaliyete meylettirmekteydi. Selçukî rejimi, memleketin imârını ve sosyal-ekonomik tarihî çehresini çizmeyi maharetle başarmasına mukabil, siyasî sahada pek de muvaffak olamayışının sebepleri bizce bu durumdan ileri gelmektedir." (s. 498)

Fakat Anadolu için bu müsait şartlar sonra değişmiştir: 13. yüzyılda Anadolu iktisadî bakımdan düştü. Sebepleri, Papa'nın Müslümanlarla ticareti yasak etmesi ve Avrupa'da yerli kuvvetli bir sanayi kurularak Doğu'nun mamûl eşyasına ihtiyaç duyulmamasıdır.

"1300 sıralarına gelindiği zaman, Selçukî rejimi Türkiye'sinin ekonomik-sosyal bünyesini meydana getiren ve onu yaşatan dünya iktisadî ve siyasî şartları esaslı derecede değişmiş bulunduklarına nazaran, kendisinin değişmesi tarihî bir zaruret idi" (s. 503). Bu zamanda Anadolu'nun "iktisadî bir kriz devrine girmiş bulunduğuna dair deliller" Osmanlı Beyliği'nin kestirdiği ilk akçanın, dirhemin 0,37'sine düşmüş olması, İbn Battûta'nın Anadolu'da fevkalade bir ucuzluk müşahede etmesi ve Osmanlı yaya ordusuna yazılmak için vaki' tehacümdür.

Bunun neticesinde Anadolu halkı, Osmanlıların fethettikleri şehirlere gidip yerleşiyorlar, yarı göçebeler "köylerin timarlı sipâhiliğini" kabul ediyorlardı. Bunlar aynı zamanda "Rum halkın ekonomik hayatlarına tamamlayıcı ve işledikleri mallarını istihlâk edici bir unsur olarak getirdikleri görülmektedir".

Selçukî devri "iktisadî-içtimaî bir kadro" temsil ediyordu, hâlbuki Osmanlı rejimi ile şimdi onun yerini, bir "içtimaî-siyasî" yahut "siyasî-iktisadî kadro" alıyordu (s. 505).

"Bu haller Şarkî Akdeniz memleketlerinin hepsinde mevcut olduğundan, Hıristiyan Bizans da dâhil olmak üzere bütün Müslüman memleketleri arasında birbirleriyle daha sıkı bir ticaretin doğmakta olduğu, şu halde, Şarkî Akdeniz'in Avrupa karşısında kendi kendini tamamlayan unsurları yaratmaya çalışan müstakil bir iktisadî ünite olmaya çalıştığı görülüyor." (s. 502) Şimdi, Osmanlı Devleti'nin "kuruluş ve tekâmülünde esas ekonomik zemin vazifesini görmüş olduğunu söylediğimiz Marmara iktisadî ünitesini, tabii olarak, 'Osmanlı memleketleri büyük iktisadî ünitesi' şeklinde mütalaa etmek icabeder" (s. 507).

***

Akdağ, bu faraziyeleri başlıca W. Heyd'in klâsik olan *Histoire du commerce du Levant*'ından[4] ve Fuad Köprülü'nün *Les Origines de l'Empire Ottoman*[5] adlı eserinden aldığı bilgilere dayandırmak istiyor. Bizans hakkında V.V. Vasiliev,[6] Balkanlar için Jorga'nın *Histoire des Etats Balkaniques*'i[7] yegâne mehazlarıdır. Gordlevski'nin eserini[8] (*Gosudarstvo selcukidov Maloy Azii/Küçük Asya'da Selçuklular*) zikretmemekle beraber bazı görüşlerinde ondan hayli istifade etmiş olduğunu tahmin ediyorum. İbn Battûta, Âşıkpaşazâde ve Neşrî'ye, iddialarını desteklemek için ara sıra atıflar yapıyor. Bununla beraber bu kısımda iyi desteklenmemiş fikirler ve görüşler karşısında bulunuyoruz. Akdağ'ın başka birçok mühim etütleri ihmal ettiği görülüyor. Mesela bu devirde Bizans'ın iktisadî durumu hakkında E. Stein'in[9] ve G.I. Brătianu'nun[10] araştırmaları, Anadolu için *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*'nda Barthold'un[11] ve Z. Velidi Togan'ın[12] makaleleri, Osman Turan'ın *Belleten*'de çıkan çalışmaları,[13] Balkanlar için Jireček'in kitabı[14] bu anlamda akla gelen ilk mühim eserlerdir ve bu araştırmalarda belli başlı kaynaklar da gösterilmiştir.

Yıkılan Bizans ve Selçuk devletlerinin iktisadî bünyelerindeki değişikliklerle Osmanlı Devleti'nin doğduğu zamanki iktisadî şartlar hakkında kesin hükümlere varan ve bu hükümlere dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu, Doğu Akdeniz'de iktisadî tahavvülâtın bir neticesi gibi tahayyül eden yazarın cesaretini takdir etme-

mek mümkün değildir. Fakat hiçbir araştırmacı tasavvur olunamaz ki, bu görüşlerde ortaya konan meselelerden bir tanesi üzerinde olsun, doğrudan doğruya kaynaklar üzerinde uzun incelemeler yapmadan bu gibi nazariyeler ileri sürebilsin.

Bununla beraber bir görüş dahi, her şeyden evvel çelişkili hükümler ihtiva etmedikçe, kaynak hazırlığı ne kadar eksik olursa olsun bir araştırma ve teemmül noktası olarak ele alınabilir ve faydalı da olabilir. Hâlbuki Akdağ'ın nazariyesinde çelişkili hükümlere de rastlamaktayız: "Marmara ünitesi" bahsinde, Bizans rejiminden soğuyan Rum halkın Osmanlılara kendi arzularıyla iltihak ettiklerini, genellikle Osmanlı istilasını faydalı gördüklerini bildiriyor (s. 499-501). Fakat sonra, Bizans şehirleri Türklere geçtikçe kaçmalardan, bu şehirlerde "hayli boşluklar" meydana geldiğinden bahsediyor (s. 504). Gerçekte hâl ve zemine göre ikisi de mevcut olabilir. Fakat o takdirde bu, "Marmara ünitesi" nazariyesi aleyhine de kullanılabilir.

Anadolu'nun kuzeybatısında kurulan "iktisadî ünite"den bahsederken ilerleyen bölümde diyor ki: "Öyle sanıyoruz ki, Irak, Suriye ve İran istikametlerinden gelerek Anadolu'yu bir baştan bir başa geçtikten sonra Bizans'a ve oradan Balkanlar'a geçen ve en ehemmiyetli işi de, Şark mallarını buralarda satmak olan bu istikametteki kervan ticareti eskisine nazaran 14. asırda çok daha kuvvetlenmiş bulunuyordu." "Ankara sof sanayii çıkardığı kumaşları umumiyetle Bizans'a ve Bizans üzerinden Balkanlar'a, hatta Lehistan, Avusturya ve Venedik'e sevk ediyordu." (s. 503) Evvela, hiçbir kaynak ve delil gösterilmeyen bu fikirlerden birincisi, Heyd'den alınmış görünüyorsa da[15] ikincisinin mesnedi malûm değildir. Burada anlaşılan şudur ki, Osmanlı Devleti kuruluş asrında, yani 14. yüzyılda, mahallî yayla halkı ile kasaba ve şehirler arasındaki alışverişten şüphesiz çok daha önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunuyordu ve ona göre Yakındoğu ile Bizans ve Balkanlar arasında kuvvetli iktisadî bağlar mevcuttu. Fakat bu Balkan-Anadolu iktisadî bağlılığı; onun başka bir görüşüne hizmet etmek içindir. Çünkü "Marmara ünitesi" bu iki bölgeye de yayılmıştır.

Şimdi biz bu tezatları bir tarafa bırakarak burada, bir imparatorluk kuran bu sihirli "Marmara iktisadî ünitesi" fikrini tahlil edelim.

Âşıkpaşazâde'deki rivâyetlerde, Osman Gazî'nin etrafındakiler ile Rumlar arasında iktisadî ilişkiler hakkında dikkate değer bilgiler vardır: "Yaylaya ve kışlaya" giden bir yarı göçebe olarak tasvir olunan Osman Gazî'nin (Âli neşri, s. 4, 5) kasabalarda yerleşmiş tekvurlarla ve Rum halkı ile barışçı ilişkileri birçok yerde belirtilir: "Yaylaya gitseler emânetlerin Bilecik hisarında korlardı, kaçan gelseler teleme peynirler ve katıklar ve kadınlarıyla yağlar ve kaymaklar ve halılar ve kilimler gönderirlerdi" (Âli neşri, s. 11). "Osman Gazî dahi Eskişehir'in Hamam yöresinde pazar turgurdu, etrafın kâfirleri dahi gelürlerdi. Bir gün Bilecik kâfirleri gelmiş ve hem Germiyan'dan dahi gelmişler ve Bilecik'te kâfirler iyi bardak düzerlerdi; yükle pazara satmağa gelmişler [...] Hergiz Bilecik kâfirlerinin avratları dahi Eskişehir pazarına gelür pazar ederlerdi emn ü âmânla; bu Bilecik kâfirleri gayet itimad etmişlerdi, bu Türk bizimle iyi doğruluk ider derlerdi" (s. 12). Aynı rivâyetlerde Bilecik'te yapılan "akbörk"ten, mûteber "Donuzlu alemli akbezleri"nden, Alaşehr'in "kızıl evladisi"nden bahsedilir.

Zannımca bu gibi rivâyetler[16] Akdağ'ın "Marmara iktisadî ünitesi" görüşünün esas ilham kaynağıdır. Fakat burada her şeyden evvel şu soru karşımıza çıkar: Bu rivâyetlerin tarihî kaynak olarak kıymeti nedir? Bilhassa bu devre ait rivâyetlerin masal unsurlarıyla ne kadar karışmış olduğunu ve ne derece ihtiyatla kullanmak lazım geldiğini bundan önce Fuad Köprülü çok güzel göstermişti.[17]

Beşerî coğrafyanın ortaya koyduğu bir hakikattir ki, göçebe ve yarı göçebelerle yerleşik (*sédentaire*) halk arasında, bir tarafta hayvan mahsulleri, diğer tarafta ziraî ve sınaî maddelere olan hayatî ihtiyaç sebebiyle daima sıkı iktisadî ilişkiler olmuştur. Bu noktadan hareket ile eski Osmanlı rivâyetlerini tefsir ederek Bizans hudutlarında dolaşan Türk yarı göçebeleri ile şehirlerde ve köylerde yerleşmiş Rum ahâli arasında iktisadî münasebetlerin varlığını ve bunun iki tarafın yakınlaşmasına yardım ettiğini kabul edebiliriz.[18] Fakat Akdağ, bunu yeni bir iktisadî nizâmın ve sistemin temeli ve Osmanlı Devleti'nin menşei yapmakta haksızdır.

Biz, "uc" Türklerini menşede ekseriyetle göçebe olarak kabul edelim.[19] Fakat aynı rivâyetlerde görüyoruz ki, Osman Gazî ve etrafındakiler erkenden şehirlere yerleşmişlerdir. Orhan Gazî içinse elimizde

ayrıca Kantakuzenos, İbn Battûta, Al-'Umarî[20] ve Palamas[21] gibi çağdaş kayıtlar vardır. "Marmara iktisadî ünitesi" için bir tarafta yarı göçebe Türkler, diğer tarafta sanayici şehirlerde Rum halkı vardır. Fakat "sanayici Rum şehirleri", "kalabalık ve mamur Bizans şehirleri" görüşü de tetkike muhtaçtır. Ona göre, bu şehirlerin başlıcaları İzmit, Bilecik, İznik, Bursa ve Alaşehir'dir. Akdağ'ın bu kesin hükümlere nasıl eriştiği bizce meçhuldür. Çünkü bu hususta ne bir kaynaktan ne herhangi bir tetkikten bahsediyor. Vesikaları ve delillerini görmek için ikinci makalesinde *Türkiye İktisadî Tarihi* adlı eserini beklememiz icap ettiğini haber vermektedir. Ona intizaren, burada, bu şehirlerin, özellikle Bursa'nın tarihi üzerinde bazı mühim kaynaklardan ve neşriyattan bahis ile bunların hepsinin "zengin ve kalabalık Rum şehirleri" görüşünü desteklemediğini göstereceğiz.

J. Sölch'ın İzmit, İznik ve Bursa hakkında makalesinden[22] ve O. Dorn'ın *Islamische İznik*[23] adlı eserinden sonra Türkçede bilhassa Bursa üzerinde zengin arşiv malzemesine dayanılarak bazı yayınlar yapıldı. Bunlar bilhassa dönemin Bursa Müzesi'nde mahfuz bulunan şer'iyye sicil defterlerine dayanmaktadır.[24] Bursa Halkevi'nin dergisi olan *Uludağ* mecmuasında yapılan bol miktarda vesika neşriyatından sonra Kâmil Kepecioğlu'nun *Bursa Hanları* (Bursa, 1935), *Bursa Hamamları* (Bursa, 1938) adlı eserleriyle ve "Bursada Şer'i Mahkeme Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kayıtlarından Toplanan Tarihî Bilgiler ve Vesikalar" adlı makalesi (*Vakıflar Dergisi*, 2/1942, s. 405-421), Neşet Köseoğlu'nun *Tarihte Bursa Mahalleleri* (Bursa, 1946), Kâzım Baykal'ın *Tarihte Bursa Yangınları* (Bursa, 1948) ile *Bursa ve Anıtları* (Bursa, 1950) adlı mühim çalışmalar bu arada zikre değer. Gerçekten henüz bu neşriyat hiçbir şekilde tatminkâr sayılamaz; bununla beraber bu siciller sayesinde, Osmanlı devrinde, başlangıçtan itibaren şehrin büyüyüşü, âbideleri ve vakıfları, iktisadî ve içtimaî hayatı ile tam ve mükemmel bir tarihini yazmanın mümkün olduğu görülmektedir.

Bursa'nın fethi sırasında "tâli ehemmiyeti haiz" bir şehir olduğu hakkında Mükrimin Halil Yinanç'ın istidlâllerini[25] reddetmek için yeterli delillere sahip değiliz. Kâzım Baykal'a göre,[26] Osmanlılar şehri aldıkları zaman, hisar mıntıkasına münhasırdı. Osmanlı rivâyetlerine göre de uzun süren abluka esnasında "Bursa hisarından taşra kâfirün parmağını çıkartmayub taşra dahi bakmağa komaz oldılar".[27] Kâzım

Baykal, 19. yüzyılın başlarına ait sicil kayıtlarında Bursa Hisarı'nın doğusunu kuşatan bir Rum mahallesinin mevcudiyetini belirterek muhasaradan önce hisara dar bir varoşu da ilave ediyor. Fetih sırasında Arnakis'in Bursa için verdiği 30.000 nüfus[28] yalnız hisar için fazladır. 1432'de Bursa'ya gelen B. de la Broquière'e göre,[29] hisarda 1.000 ev vardı. On yedinci yüzyılın ikinci yarısında Evliyâ Çelebi[30] hisarda 2.000 ev tahmin etmiştir. O zaman Orhan Câmii'nin bulunduğu yerlerin bahçelik olduğu eski kayıtlardan anlaşılmaktadır.[31] (Fakat Kâmil Kepecioğlu'nun iddia ettiği gibi, Umur Bey kitâbesinde bir "Aşağı hisar"dan[32] değil, "Aşağa Bursa"dan bahsolunmaktadır.)[33] Bursa'daki âbidelerin yapılış tarihlerine ve tarihî şahsiyetlerin adlarını taşıyan mahallelere göre[34] şehrin 14. yüzyıl sonlarında ve 15. yüzyılın birinci yarısında büyük bir merkez haline gelmiş olduğu anlaşılmaktadır.[35]

Elimizde, Bursa'nın 15. yüzyılın ikinci yarısında nüfusunu gösterebilecek mahiyette[36] mühim bir vesika vardır. Burada *avârız* vergisi için şehir 5.000 hane sayılmıştır ki, bundan şehrin nüfusunu ortalama bir hesapla 40-50 bin tahmin edebiliriz.[37]

Bölgenin ikinci büyük merkezi olan İznik'e gelince, İbn Battûta'nın tasvirinden, Osmanlılar geldiği zaman şehrin ne kadar düşmüş olduğu açıkça anlaşılmaktadır.[38] Yirmi sene kadar sonra Palamas da aynı manzarayı tasvir etmektedir. Bu inhitat 1261-1331 yılları esnasında tedricen meydana gelmişti.[39]

"Bizans'ın ekonomik çöküntüsünün tesiriyle Marmara etrafındaki sanayici Rum şehirleri merkez olmak üzere yaylacı Türklerle Rum halk arasında Marmara iktisadî ünitesi diyebileceğimiz bir birliğin kendiliğinden doğmakta olması" görüşünü tahlile devam edersek, burada bir de Marmara bölgesine mahsus bir *iktisadî birlik* görüşünü buluruz. Bir bölgenin iktisadî bakımdan muhtelif kısımlarının birbirini tamamlayan ve böylece kendi kendine yeten bir iktisadî küll teşkil etmesi şeklinde anlaşılan bu mefhum, buraya, göçebe-şehirli ekonomik ilişkilerine uygulanabilir mi? Gerçekten, yeni çağların başlangıcında büyük milli monarşilerin teşekkülü ve milli iktisadiyatın şehir iktisadiyatı yerine kaim olması üzerine devletler *unités économiques* olarak telakki edilmeye başlanmıştı.[40] Fakat Osman Gazî veya Orhan Gazî'nin beyliği için aynı mefhumun alınması, realite ile alakası

olmayan bir klişe kullanmaktan başka bir şey olmaz. Burada Akdağ, tasvir ettiği ilişkilere göre, olsa olsa Jean Brunhes'nin bulduğu bir tabirle, "iktisadî adacık"tan (*îlot économique*) bahsedebilirdi.[41] Fakat bu da, Doğu-Batı arasında büyük ticarî-iktisadî ilişkiler çerçevesinde, Osmanlı Beyliği hakikî bir devlet hayatına geçtikten sonra kuvvet ve mahiyetini süratle kaybeden arızî bir iktisadî bağlılıktan ibaret olmalıdır. Bu devirde, yani Bursa alınıp Osmanlı Beyliği hakkıyla kurulmuş sayılıncaya kadar da bu "iktisadî adacık"ın etrafında uluslararası ticaretin ne kadar zayıflamış olursa olsun, faaliyet sahası mukayese edilemeyecek derecede geniş merkezleri bulunuyordu. Yani İtalya deniz devletleriyle Bizans, Ege ve Karadeniz limanları, Kefe ve Trabzon arasında, keza İlhanlı Devleti ile Bizans arasındaki ticarî faaliyeti kastediyorum. Bahsettiği sanayici Rum şehirleri de herhâlde en aşağı yayla mahsullerine olduğu kadar İstanbul ve Marmara etrafında kaynaşan bu batılı tâcirlere bağlı olmalıdırlar. Bizzat Osmanlılar, daha Orhan zamanında yaptıkları anlaşmalarla bu İtalyanların vazgeçilmez ticarî faaliyetlerine ülkelerini açmışlardır.

Sonuç itibariyle diyeceğiz ki, Akdağ'ın "Marmara iktisadî ünitesi" dediği şey, gerek unsurları gerek esas mefhum bakımından hakikatle teması olmayan bir faraziyeden ibarettir. Bu faraziyeyi ilham eden esas telakkiye, yani Osmanlı Devleti'ni muayyen iktisadî sebeplerin doğurduğu telakkisine gelince, iktisadî inkişafın, bu devletin kuruluşunda rol oynayan o kadar çeşitli ve karışık sebepler arasında ne yegâne ne de en mühim bir sebep teşkil etmediğini anlamak için, şu son yirmi, yirmi beş sene içindeki neşriyata bir göz atmak yeter.[42]

Esasen, Osmanlı Devleti'nin menşeinde iktisadî sebepler meselesine yeni temas edilmiş değildir. Daha önce Zeki Velidi Togan, Osmanlı siyasî kuvvetinin yükselmesine ait muhtelif sebeplerin başında iktisadî bir meseleyi belirterek Osman Gazî'ye ait bölgenin Bizanslılarla İlhanlılar arasında büyük ticaret yolu üzerinde olmasının, onun diğer beylikler arasında sivrilmesine yardım ettiğini önemle kaydetmişti.[43] Ona göre, Osman Bey, tarihte ilk defa Bizans kaynaklarında (Pachymeres) 1302 hadiseleri münasebetiyle, büyük ticaret yolu üzerinde Bizanslıları rahatsız eden birisi sıfatıyla zikredilmiştir. Fakat Zeki Velidi Togan, Sakarya Havzası'na gelmiş olan Türkmen urugları arasında

gazâ propagandası yapan dervişlerin oynadıkları büyük manevi rolü de belirtmektedir.[44]

Gordlevski, Osmanlı Devleti'nin menşeini izah için pek hususî olan şu görüşü ortaya atmıştır: "14. asırda ahîlerle feodaller arasında açıkça beliren mücadele eski feodaller içinden zuhur eden Osmanlı sultanları tarafından durduruldu. Yeni sosyal gruplaşmanın ideoloğu ve feodalite düşmanları olan ahîler Osmanlılar tarafından ezildiler."[45]

Gordlevski'nin Selçukî nizâmı hakkında öne sürdüğü görüşleri, yanılmıyorsam, Akdağ'a yabancı değildir. Gordlevski'ye göre, Selçuklu Devleti zamanla "ticaret sermayesi menfaatleri dairesine sürüklenmiş" (s. 114), bizzat "büyük servet biriktiren feodaller ticarete girişmiş" (s. 119) ve son zamanda devlet ahîlerin hâkim olduğu korporasyonların (lonca) nüfuzu altına düşmüştür (s. 110).

Bu görüşlerle Akdağ'ın, Selçuklu rejimini "kuvvetli korporasyonlar etrafında halkalanmış" "iktisadî-içtimaî kadro"; Osmanlı rejimini ise "siyasî müesseseler etrafında halkalanmadan ibaret yeni içtimaî-siyasî kadro" olarak vasıflandıran telakkisi arasında zannımca göze çarpan bir yakınlık vardır. Hatta Gordlevski'nin şu cümlesi de bize o kadar yabancı değildir: "önceleri hudutlardaki akıncılar hayvan sürülerini buralara (kültür ülkelerine) getirir, süt mahsulleri et, yün ve saire ile mübadele ederek kendilerine lazım olan şeyleri (mesela dokuma) alırlardı" (s. 114).

Bize göre, Osmanlı Beyliği iktisadî inkişafını, herhâlde esas itibariyle göçebe-yerleşik mübadele sistemine borçlu olmamalıdır. Orhan zamanında beylik oldukça geniş bir bölgeye yayılarak Bizans'ı istihlâf ettiği ve Doğu-Batı arasındaki ticaret yolları üzerinde yerleştiği zamandır ki, bu iktisadî gelişme kendini göstermiştir. Orhan'ın Cenevizlilerle ticaret anlaşması yapması,[46] kendi adına para bastırması, Bursa'da ilk büyük bedestanı yaptırması[47] bu gelişmenin ilk alâmetleridir.

Daha 15. yüzyılın birinci yarısında uluslararası bir ticaret şehri haline gelen bu merkezde Cenevizlilerin yanında *Levant*'ta iş yapan başlıca Latin milletleri, Katalonyalılar, Floransalılar ve Venedikliler de yer almışlardır.[48] Orhan'ın bedestanından sonra Çelebi Mehmed zamanında Yeşil Câmi'ye vakıf olarak İpek Hanı adını alan ikinci büyük bedestan inşa edilmiştir.[49] Osmanlı Devleti'nin inkişafı üzerinde ikti-

sadî mevkii ne kadar mühim bir rol oynamış olursa olsun, bu devletin kuruluşunu esas itibariyle bir iktisadî âmile irca etmek, hele Akdağ'ın yapmak istediği gibi mahallî göçebe-yerleşik iktisadiyatına mâl etmek hakikate tamamıyla aykırıdır.

Osmanlı Devleti'nin doğuşunu izah ederken Fuad Köprülü ve P. Wittek, Bizans-Selçuklu hududundaki "*uc*" cemiyet ve kültürüne esas olan geleneksel gazî ruhunun büyük rolünü kuvvetle belirtmişlerdir.[50] "*Sâhibü'l-ucât*"ı[51] Dârü'l-harb'e (devrin vesikalarında *yagilik,* aynı manada kullanılmaktadır) doğru hâkimiyetini gittikçe daha ziyade yaymaya sevk eden dinamik bir sebep olarak gazî geleneğinin büyük rolü hiçbir zaman unutulmamalıdır.[52]

Ömer Lütfi Barkan'ın belirttiği demografik âmile, nüfus hareketlerine birinci derecede bir önem atfetmektedir. Geniş mikyasta arşiv malzemesine dayanan Barkan'a göre, Osmanlı fütûhâtı büyük çapta bir nüfus ve *kolonizasyon* hareketinin neticesidir.[53] O, bu nüfus hareketinin ve yerleşmenin öncüleri olarak, "kâfirleri" yerlerinden kovan, toprak açan, zâviye sahibi şeyhlerin, abdalların, ahîlerin (bu sonunculara ait 36 vesika veriyor) büyük rolünü belirtmekte ve esasen bu dervişlerin bazen bir kabile reisi olduklarına da işaretle hareketin göçebe unsurlarla alakasını göstermektedir.

Osmanlı fütûhâtının önemli bir cephesini ortaya koyan bu değerli araştırmanın genel sonuçlarında ileride biraz değişiklik yapmak lazım geleceğini sanıyorum. Evvela, fütûhâtın çeşitli devirlerinde bu nüfus hareketinin etkisi farklı olmalıdır. Çünkü Sırbistan ve Arnavutluk fütûhâtında yerleşmek için toprak arayan kitleleri göremiyoruz. Yukarı Makedonya ve Arnavutluk'ta Paşa Yiğit Bey ile gelmiş Saruhanlılar, Tesalya'da Turahan Bey ile gelmiş "Türk aslından" sipâhiler birkaç yüzle ifade edilebilecek küçük gruplar teşkil etmektedirler. Buna karşılık Paşa livâsında Meriç nehir havzasında kuvvetli yürük grupları ve oldukça çok miktarda zâviyeler (Barkan'ın verdiği rakamlara göre[54] Paşa livâsında 67 zâviye) 14. yüzyılın ikinci yarısındaki fetihlerde bu gibi unsurların oldukça önemli bir rol oynadığı görüşüne delil olabilir. Fakat genel olarak Barkan'ın görmek istediği gibi kendiliğinden büyük nüfus kitlelerinin göç hareketleri, "Anadolu'da büyük bir izdiham halinde tekâsüf eden Orta Asya göçlerinin" (s. 284) "garba

doğru bir akınını", "Türk nüfusunun mütemadiyen garba doğru taşması"nı (s. 291) öne sürmek gerçeğe tamamıyla uygun görünmüyor. Rumeli'ye fetih sırasında göçlerin büyük kısmını kendiliğinden akın eden nüfus değil, devlet tarafından zorla sürülen (genellikle göçebe) unsurlar teşkil ediyordu. Hatta Osmanlı Devleti, Rumeli'de askerî hizmetlere yeterli kişi bulamadığı için, muhafaza ve sefer kuvvetlerinde bizzat yerli Hıristiyan ahâliyi ve Hıristiyan sipâhileri kullanmak gerekliliğini duyuyordu.

On altıncı yüzyılın ilk yarısında Rumeli'nin bazı bölgelerinde *avârıza* tâbi Müslüman-Hıristiyan nüfusu oranı hakkında şu tablo bir fikir verebilir.[55]

	Hıristiyan hane	**Müslüman hane**
İlbasan Livâsı	8.301	484
Ohri Livâsı	32.648	623
Yanina (Yanya) Livâsı	32.056	35
İskenderiye Livâsı	23.355	371
Tırhala Livâsı	12.763	461
Mora Livâsı	48.508	872
Karli Livâsı	31.266	—

Bu tablodaki rakamlar Rumeli'nin önemli bir kısmı için büyük "bir nüfus taşmasının" meydana gelmiş olduğunu ispat edecek mahiyette görünmüyor.[56] Nihayet 16. yüzyılda bulunduğumuza göre bu nüfus içinde mühtediler de az olmamalıdır.

Nüfus meselesi bizi asıl konumuzdan uzaklaştırmış görünüyor. Fakat Akdağ'ın aynı nüfus görüşlerinden birtakım büyük neticeler çıkarmaya kalkıştığını göreceğiz.

Akdağ'a göre, büyük Türk kitlelerinin, bilhassa göçebelerin, Rumeli'ye geçişi "iktisadî bir canlılık" yaratmıştır, "yüz binlerce anavatanlının her ne maksatla olursa olsun, geçici veya daimî bir şekilde Rumeli'de bulunuşu"ndan şu sonuca varıyor: "Rumeli'nin Anadolu'yu çok ileri geçtiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en rahat ve huzur içinde bir sahası haline geldiği hayretle görülmektedir." (s. 507)

Böylece Akdağ'ın görüşlerinin ikinci kısmına, yani "Marmara ünitesinin" Balkanlar'ı ve Anadolu'yu içine alması safhasına geçiyoruz.

Osmanlı Beyliği, Balkanlar ve Anadolu

Akdağ, Balkanlar'ın, "Marmara çevresine olan iktisadî bağlılık gerekliliği"nden bahsediyor. Ona göre, 15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'da kıtlık olunca Rumeli'den zahire ve hayvan geliyor; "eğer böyle hadiseler 13. ve 14. asırda da görülmüşse bu hâl Balkan kavimleri ile Türklerin Osmanlı hâkimiyetinden evvel de birbirleriyle temas etmiş olmalarına delâlet eder." (s. 500) Anadolu-Rumeli bağlılığını ispat için bu vasıtalı delile bir başkası eklenmektedir: Vasiliev'den naklen "İznik imparatoru J. Vatatzes'in zamanında (1222-1245) Anadolu'da bir defa kıtlık olmuş, zengin Türk halkı kitle halinde İznik İmparatorluğu'na dolarak pek çok zahire almışlardı" deniyor.

Osmanlıların yayılışı esnasında "Marmara ünitesi"nin Balkanlar ile bağlılığı hakkında bu delillerden birincisi Akdağ'ın tipik delillerinden biridir. İkincisine gelince, bu delilin de mevzu ile alakası çok şüphelidir. Evvela Vasiliev'den yapılan bu nakilde[57] bazı hataları düzeltmek lazımdır: Aslında "zengin Türk halkı"ndan değil, sadece "Türklerden" bahsedilmiştir. Sonra Vatatzes'in imparatorluğu 1254 yılına kadar sürmektedir. Nihayet bu imparatorun Balkanlar'da hâkimiyeti ancak son sekiz yıl içinde kurulmuştur. Farz edelim, zahire Rumeli'den İznik imparatorluğu arazisine taşınmış olsun, o takdirde de Osmanlı fethinden bir asır önceki bu arızî hadise Rumeli-Anadolu iktisadî bağlılığına nasıl delil gösterilebilir? Bize göre Akdağ, bu delille sadece İznik imparatorluğu ile Selçuklu sultanlığı arasında yeni bir "iktisadî ünite" kurabilirdi.

Yukarıda yazarın, 14. asırda bir taraftan Anadolu'nun iktisadî inhitatını anlatırken diğer taraftan aynı zamanda Suriye-Anadolu-Balkanlar arasında faaliyeti genişleyen bir kervan yolunun Anadolu-Rumeli bağlılığını artırdığından bahsettiğini söylemiştik. Bunun için bir kaynak gösterilmemiştir. Broquière'den,[58] yani 1432'de yapılmış bir görüşten faydalanan Heyd'e göre[59] Suriye kervanları mallarını Bursa'da boşaltmakta ve Peralı Cenevizliler bu mallardan (baharat) al-

mak için buraya gelmekteydiler (gerçekte bu kervan Osmanlı padişahının kendi memleketinden hacca gidenler için teşkil ettiği bir haç kervanı idi.[60] Fransız seyyahının söylediklerine göre 3.000 deveden müteşekkildi,[61] tabii aynı zamanda bir ticaret kervanı vazifesini görüyordu) fakat bahsedilen kervan yolunun Balkanlar'a kadar uzandığına dair hiçbir delil yoktur. Acaba Akdağ yine 16. yüzyıla ait olayları ilk devirlere teşmil mi etmek istiyor? Leaf, Anadolu ile Balkanlar arasında hiçbir zaman uluslararası ticaretin meydana getirdiği bir karayolu olmadığını söylerken büsbütün haksız değildir.[62]

On dördüncü yüzyılda Balkan iktisadiyatı için müspet olarak bilinen olay şudur ki, Balkan kavimleri için önemli olan başlıca merkezler: İstanbul, Selânik, Raguza ve nihayet Edirne, yine Balkanlar'da idi ve Balkan iktisadiyatı denizlere, zengin Batı tüccârlarının büyük ölçüde alışveriş yaptığı ticaret limanlarına çevrilmişti. İtalyan deniz devletleri, Ege'de, Karadeniz'de ve Akdeniz'de her tarafta Balkan yarımadasının belli başlı mahreçlerine yerleşmiş bulunuyorlardı. Yukarıda zikrettiğimiz büyük merkezlerden başka Akkerman (Moncastro), Sozopolis (Süzeboli), Anchialos (Ahyolu), bir buğday pazarı olan Tekirdağ,[63] esir pazarı olan Gelibolu, Enez, Agriboz adası karşısında Phtelion, Teselya buğdayını ihraç eden Bodonitza, Mora'da Modon, Koron, Arnavutluk kıyılarında Leş (Alessio), Dıraç gibi şehir ve limanlar, Ege'deki adaların hemen hepsi Latinlerin ya doğrudan doğruya ellerinde bulunan yahut ticarî ajanslarının yerleştiği düğüm noktalarıdır.[64]

Heyd'de oldukça belirtilmiş olan bu gerçeği Akdağ bilmemezlik edemezdi. Romanya, Bulgaristan ve Trakya ziraatçı halkı için Edirne ve Selânik gibi merkezler ve bu merkezlere götüren yolların Osmanlıların eline geçmesinin önemine kendisi de işaret etmektedir. (s. 500) Fakat iktisadî neticeler doğuran bu siyasî olayların "Marmara ünitesi" ile artık bir alakası yoktur ve bu mühim bir noktadır. Çünkü ısrarla üzerinde duruyoruz ki, Osmanlı siyasî nizâmı bir iktisadî vahdetin mekanik neticesi değildir; belki aksi geçerlidir. H. Sée ve Brătianu[65] gibi iktisatçı ve tarihçiler, tamamıyla siyasî mahiyette hadiselerin, mesela bir imparatorluğun büyümesi veya inhitatının bir iktisadî organizasyonun şartlarını tayin edeceğini bilhassa belirtmişlerdir.

Mesela 14. yüzyılda, Bursa ile Rumeli arasındaki ticarî-iktisadî bağların, Raguza veya Selânik ile –bilvasıta Batı âlemi ile– aynı bölge arasındaki bağlardan daha kuvvetli olduğunu iddia edebilmek için ne biliyoruz? Sonra, acaba Raguza veya Selânik bir Balkan imparatorluğunun iktisadî temeli olacak bir "ünite" doğuramadılar da, "Marmara ünitesi" bu öneme nasıl erişti? Evet, bu hususta birçok başka sebepler sıralanabilir ki, bunların "Marmara iktisadî ünitesi" ile hiçbir alakası yoktur.

Diğer taraftan İstanbul şüphesiz eski canlılığını muhafaza edememekle beraber,[66] Akdağ'ın iddia ettiği gibi "Marmara ünitesi" karşısında tamamıyla düşmüş değildi. Uluslararası ticaret merkezi ve transit yolu rolünü oynamaya devam etmekteydi. Daha 1436'da bile Floransalılar İstanbul ile kendileri doğrudan doğruya seyr ü sefer tesis ettikleri zaman buna büyük bir önem vermekteydiler.[67] Her yıl Venedik'ten İstanbul'a dört gemi hareket ediyordu.[68] Fakat şimdi İstanbul'un iktisadî faaliyetini bilhassa bir Ceneviz kolonisi olan Pera temsil etmekteydi.

Nikephoros Gregoras'ın bildirdiğine göre İstanbul gümrüğü 30.000 altın (*solidi*) gelir sağlarken, Pera'nınki yılda 200.000 altın getirmekteydi.[69] 1453'te İstanbul fethinde Venedikliler kendi kayıplarını 200.000 duka olarak hesapladılar.[70]

Wittek, Osmanlıların "ön Asya için hâlâ ticarî bir merkez olmakta devam eden Bizans İstanbul'una bağlılığını" önemle işaret etmektedir.[71]

Latinlerle ticaret o kadar vazgeçilmez bir mahiyetteydi ki, bizzat Osmanlılar Balkanlar'ın ve Anadolu'nun önemli bir kısmını kendi hâkimiyetleri altına aldıktan sonra, Levant'taki bütün Latin milletleriyle ve Balkan ticaretinde o kadar önemli bir mevkileri olan Raguzalılarla yaptıkları anlaşmalarla, bunların eski ticaretlerine serbestçe devam etmelerine müsaade ettiler.

Cenevizliler daha Orhan zamanında,[72] Venedikliler, Brătianu'nun ortaya koyduğu gibi,[73] herhâlde 1366'dan önce bu gibi ticarî müsaadeler aldılar veya bunun için müzakerelerde bulundular. Osmanlı hükümeti evvela bu geniş ticarî faaliyetin gümrük, mukâta'a vesaire yoluyla devlet hazinesine getirdiği büyük gelirleri kaybetmek istemezdi.

Onun için gümrük hususunda hassas davranıyor veya bu ticaret kolonilerini birer birer yıllık haraca bağlıyordu. Bu durum Paleologların boyun eğdiği açık kapı siyasetinin terkinden başka bir şey değildi.[74] Diğer taraftan, yüksek sınıfın ihtiyaçlarını karşılamak üzere pahalı Floransa kumaşlarını getiren, Osmanlı ülkelerindeki mahsulâtı ve ticaret maddelerini alan, "*uc*"lardan akıp gelen esirleri başka memleketlere bilhassa Mısır'a götürerek kıymetlendiren, Bursa, Edirne, Gelibolu pazarlarını canlandıran bu tüccârların vücudunu Osmanlılar daima elzem saymış olmalıdırlar.

Burada şunu tebarüz ettirmek yerinde olur ki, Osmanlı hükümetinin bir ticaret siyasetine yabancı olduğu katiyen doğru değildir.[75] Heyd gibi bir âlimin dahi muayyen peşin hükümlerin tesiri altında Osmanlıların ticarete aykırı bir zihniyet temsil ettikleri, bu suretle *Levant* ticaretini baltaladıkları görüşü artık terk edilmektedir. Fakat henüz Osmanlı Devleti'nin iktisat politikası ve teşkilâtı hakkında fazla bir şey bilmediğimiz de doğrudur. Ancak Akdağ'ın yaptığı gibi bu genel iddialarla, bu mevzuu aydınlatmaktan ziyade, bilakis yolumuzu şaşırmak ve yanlış istikametlere sürüklenmek tehlikesi vardır. Dünya ticaret tarihinin büyük bir inkılâp devrinde bu ticaretin yolu üzerinde kurulan Osmanlı İmparatorluğu'nun bu cephesi, şüphesiz, araştırmaların bugünkü durumunda, mahdut mevzularda tahlili sağlam tetkiklere başlamakla biraz aydınlanabilecektir.[76]

Rumeli'nin Anadolu ile ve "Marmara ünitesi" ile bir devlete vücut verebilecek kuvvetli iktisadî bağlılığı görüşünün mahiyetini bu suretle gösterdikten sonra şimdi yine aynı iktisadî ünitenin Anadolu'yu içine alması hakkında ileri sürülen fikirlere geçebiliriz.

Selçuklu Anadolusu'nun 13. asır sonuna doğru iktisadî sukûtu için ileri sürülen sebepler şunlardır:

1- Papa, Müslümanlarla ticareti men etmiştir.

2- Avrupa'da sanayi ilerlemiş ve bu suretle Doğu, Batılılar için yalnız "ham maddeyi yerinde almaya geldikleri bir istismar sahası" olmuştur.

Heyd'de öne sürülen bu ticaret yasağı[77] ancak Papalık arazisinde zengin şap madenleri keşfedildikten sonra bu madde için kısmen yürürlüğe konabilmiştir.[78]

İkinci iddia, modern bir gelişmenin, yani 18. yüzyıldan itibaren Batı sanayisinin Doğu memleketlerini sadece birer hammadde pazarı durumuna düşürdüğü olayının bu uzak devirlere tatbikinden ibarettir.[79] Bu iktisadî inkılâp hakikî manasıyla ancak 18. yüzyılda kendini göstermiştir.[80] 16. hatta 17. yüzyılda bile *Levant*'tan Batı'ya mühim miktarda sof, pamuklu bezler, pamuk ipliği ve maroken gibi mamûlât gönderilmekteydi.[81] Anadolu Selçuklu Devleti için ise şimdiden genel hükümler vermek pek mevsimsizdir.[82] Yalnız şu kadarına işaret edelim ki, "İktisadî hadiseler temel hadiselerdir" klişesine bağlı kalırsak, bir bölgede siyasî hadiselerin iktisadî gelişmelere yardım ettiği kadar bunları nasıl baltalayabildiğini de anlayamayız. Mesela Doğu'da, Moğol devletlerindeki, Kuzey'de Altınordu'daki iç kavgalar, Anadolu'da Tevâif-i mülûk devrine yol açan siyasî buhran şüphesiz bizzat iktisadî hareketleri tayin eden hadiseler olarak dikkatten uzak tutulamaz.

Akdağ'ın görüşüne göre Selçuklu Anadolusu iktisaden düşmüş ve "sonuçta Marmara ünitesi"nin yörüngesine girmiştir. Bu bağlılığı göstermek için şu durum zikrediliyor:

"Anadolu'daki iktisadî değişikliğin kadro dışı ettiği çeşitli iktisadî-içtimaî zümrelere mensup pek çok insanların gelip kendilerine (Osmanlılara) katıldıklarını gördüler." (s. 503)

Fuad Köprülü, bu göçün sebeplerini tahlil etmiş ve bu unsurların büyük bir kısmının Anadolu'ya dışardan, Orta Asya ve İran'dan geçtiğini tespit etmişti.[83] Osmanlı idarî, askerî kadrolarına girmek üzere sadece Anadolu'dan değil, doğrudan doğruya İran'dan, Deşt-i Kıpçak'tan, Mısır ve Suriye'den birçok unsur gelmiştir. Şüphesiz daha iyi bir gelecek ümidiyle bu tarafa, "*uc*"lara gelen bu insanları iktisadî bir inhitatın "kadro dışı" ettiği unsurlar olarak telâkki etmek ve sadece bundan bu memleketlerin iktisadî inhitatına karar vermek pek insafsızlık olur. Genelde kabul olunan bir hakikattir ki, bu muhacirlerin büyük bir çoğunluğunu göçebeler, yani Akdağ'ın "korporasyonlar nizâmı" ile en az ilişiği olan sınıf teşkil ediyordu. Yukarıda bu nüfus taşması görüşünün de biraz mübalağaya kaçtığına ve yeniden ele alınması lazım geldiğine işaret etmiştik.

Akdağ, iddialarını ispata çalışırken daha başka birtakım iddialar sıralanıyor ki, her biri evvela ciddi tetkikler isteyen meselelerdir:

1. Fethedilen yerlerde "köylerin timarlı sipâhiliğini kabul eden yarı göçebe Türk halkından bahsediyor (s. 505). Bunlar aynı zamanda "Rum halkın ekonomik hayatlarına tamamlayıcı ve işledikleri mallarını istihlâk edici bir unsur olarak" geliyorlarmış.

2. Fethedilen yerlere gidenler "Anadolu'ya olan bağlarını kesmemekteydiler. Hele tayini, nakil ve azilleri sık olduğundan dolayı memuriyetleri hemen daima muvakkat olan kadı, müderris müfti, sancak beyi, beylerbeyi gibi büyük memurlar gittikleri yerlerde nadiren yerleşiyorlardı".

Burada sadece şunları işaret edeceğim:

1- Arşiv'de en eski timar defterlerinde[84] timar sahipleri menşeleri itibariyle, yerli eski sipâhilerle, gulâmlar, kapıkullar ve ufak bir oranda sürgünlerden ibarettir. Ancak bu sonuncu gruptakiler, Anadolu'nun muhtelif yerlerinden zorla sevk edilmiş Müslüman Türklerdir. Eski Tırhala defterlerinde de[85] küçük miktarda "Evrenuz beyle Anadolu'dan gelmiş Türk"lere rastlıyoruz. Fakat Rumeli'de göçebe Türkler genellikle *yürük* adı altında ayrı bir statüye tâbi olup timarla alakaları yoktur.[86] Şimdiye kadar sanılana karşı olarak timar sisteminde de gulâmlar, ekseriyeti teşkil etmekteydiler. Fütûhât devrinde Türk göçebelerin fetholunan memleketlerde timarlı sipâhi olarak yerleşmesi görüşü yanlış ve eski bir görüştür.

2- İkinci iddia bir *anachronisme*dir. Osmanlı büyük memurlarının sık sık yerlerinin değiştirilmesi çok sonraki devirlere ait bir usuldür. On beşinci asra ait eski defterlerden ve kroniklerden, valilerin aynı yerde vazifelerini uzun zaman muhafaza ettiklerine dair bazı örnekler verelim: 1428'de Rumeli beylerbeyi olarak gördüğümüz Sinan Bey,[87] 1432'de hâlâ oradaydı.[88] 1439'da ölünce[89] yerine Rumeli beylerbeyi olarak Şehâbeddin Şahin Paşa geldi. 1444'te kısa bir ayrılıktan sonra o, 1445 ve 1446 yıllarında hâlâ Rumeli beylerbeyiydi.[90] Halefi Karacabey 10 yıl bu mevkide kaldı. H. 859'da Tırhala sancak beyi olarak gördüğümüz Ömer Bey H. 871'de hâlâ oradaydı.[91] 1422'de Ergiri-kasrı (Arnavutluk'ta) sancak beyi olan Evrenos oğlu Ali Bey 1432'de hâlâ mevkiini muhafaza etmekteydi. Gerek II. Murad gerek Fâtih Mehmed devri için bu örnekleri çoğaltabiliriz.[92]

Akdağ, işte bu şekilde Rumeli ve Anadolu'yu da "Marmara ünitesi"ne bağladıktan sonra normal genişliğine kavuşan devletin "Osmanlı memleketlerinin büyük iktisadî ünitesi" haline geldiğini iddia ediyor ve ilave ediyor: "Osmanlı devleti kendi kendine yetecek bütün iktisadî unsurlara sahip bulunuyordu. Sınaî ve ziraî mahsulleri yetiştirecek bir durumda idi ve büyük iktisadî ünite adını bunun için kullanıyoruz." (s. 509)

Osmanlı İmparatorluğu teşekkül ettikten sonra muhtelif bölgeleri arasında bir sistem teşkil edecek şekilde iktisadî bağlar faraziyesi müsmir bir fikirdir. Fakat geniş tetkikler isteyen bu mesele, şüphesiz Osmanlı memleketlerinin yetiştirdiği mahsulâtı ve yaptığı mamûlâtı sayıp dökmekle halledilmiş sayılamaz.

Para Darlığının Hakikî Sebepleri

Akdağ, burada Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaretinde yeri ve iktisadî rolü gibi büyük meseleleri ele alıyor. Bu hususta, hiç olmazsa şimdilik meseleleri doğru ve açık bir şekilde ortaya koyabilmek için, dünya ticaret şartlarındaki inkişafları dikkate almak gerekir. Bu yapılmadığı için, yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya iktisadî düzenindeki yeri değil, bizzat bu imparatorlukta birçok büyük iktisadî hareketlerin hakikî sebep ve âmilleri anlaşılamamış ve birtakım yanlış yorumlara gidilmiştir. Mesela o kadar mühim iktisadî-içtimaî neticeleri olan para hareketleri, dünya kıymetli madenler piyasasında meydana gelen büyük değişikliklerle sıkı sıkıya ilgilidir. Yazar, Osmanlı Devleti'nin kıymetli madenleri batıdan alıp doğuya aktarmasının sebep ve mahiyetini de tayin edememiş ve bundan Osmanlı ekonomisinin mütemadi yıkımı neticesini çıkarmıştır. Bununla ilişkili bir mesele, yani Osmanlı ticaretinin aktif mi, yoksa pasif mi olduğu meselesi tetkik ve münakaşa olunmadan bu ticaretin pasif olduğu kabul edilmiş ve böylece para darlığı ve iktisadî inhitat görüşü desteklenmek istenmiştir.

Akdağ, birçok yerde, sebeplerini bir türlü açıklayamadığı "müthiş bir para darlığı"ndan ve bunun müthiş neticelerinden bahsetmektedir. Hâlbuki bu nokta layıkıyla araştırılınca, birçok hadisenin bambaşka

bir manası olduğu anlaşılacak ve birçok mesele kendiliğinden açık ve aydınlık bir hal alacaktır.

Fâtih devrine ait neşrettiğimiz bir vesika,[93] Osmanlı İmparatorluğu'nda piyasada mümkün mertebe çok gümüşün para haline getirilmesi maksadıyla şiddetli tedbirler alındığını göstermektedir. Bu "gümüş yasağı"nın yeni akça çıkarılması ile alakalı tarafına ileride temas edeceğiz. Esasen, yeni akça çıkarılmasına, diğer sebepler yanında bizzat bu para darlığına bir çare bulmak düşüncesi de âmil olmaktaydı; çünkü bu suretle şahıslar elindeki külçe gümüşün paraya çevrilmesi mecburi oluyordu.[94] Fâtih Mehmed, 1454'te Venedik'le yaptığı anlaşmada ithal olunan külçe veya sikke halinde gümüşü gümrükten muâf tutuyordu. Ancak her çeşit külçe gümüşün para haline getirilmek üzere darphâneye getirilmesi mecburiydi.[95]

Âşıkpaşazâde ve *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân* (15. yüzyıl sonları) paranın hazineye toplanıp tedavülden alıkonmasına karşı şiddetli bir dil kullanırlar. Âşıkpaşazâde aynen diyor ki: "akçalar cem' edib hazînelere koyalar, memleket kesatlık oldu."[96] Vakâyinâmelere kadar aksetmiş olan bu halet-i ruhiye, o zaman para darlığının ne kadar şumullü bir mahiyet kazanmış olduğuna bir delil sayılabilir.

Para darlığı ve onun neticesinde başvurulan tedbirler, Akdağ'ın zannettiği gibi o zaman yalnız Osmanlı İmparatorluğu'na has değildi. Ortaçağlar sonunda bütün Avrupa'da ve Akdeniz memleketlerinde[97] büyük bir kıymetli maden ve sonucunda para darlığı hissedilmekte ve hemen aynı tedbirlere başvurulmaktaydı.[98]

Avrupa'da orta çağlar sonunda iktisadî inkişaf sonucunda genişleyen mübadele ihtiyaçlarını, bunun vasıtası olan altın ve gümüş para karşılayamadığı için bir kıymetli madenler darlığı kendini göstermişti. Yalnız ticaret değil, büyük monarşiler halinde teşekkül eden Avrupa devletleri de şimdi büyük malî ihtiyaçları sebebiyle bu darlığı şiddetle hissetmekteydiler. Daha 14. yüzyılda para darlığı yüzünden Fransa kralları gümüş ihracını engellemeye çalışıyor ve parayı tağşiş ediyorlardı.[99] Soetbeer aynen diyor ki: "Şunu hiçbir zaman hatırdan çıkarmamalıdır ki, 16. yüzyıl başlarında tedavüldeki madeni paranın artması ihtiyacı insiyakı bir surette her zamandan ziyade hissedilmiş ve paranın satın alma kabiliyeti o zaman önceki devre nazaran fev-

kalade yüksek olmuştur."[100] Bunun neticesindedir ki, merkezi Avrupa'da, Almanya'da, Tirol'de, Bohemya ve Macaristan'da Romalılar zamanından beri terk edilmiş maden kaynaklarının tekrar işletilmesine hummalı bir şekilde başlanmıştır.

Aynı darlık, o zaman dünya ticaretinin ana damarı olan Akdeniz Havzası'nda da şiddetle duyulmuştur.

İtalya'da genişleyen altın ve gümüş ihtiyacı için W. Sombart[101] Afrika altın madenleri ile Alman gümüşünü ve bu arada Bizans'tan gelen altını kaynak olarak göstermektedir. Mısır'a gelince, E. Strauss'un dikkate değer makalesinde gösterildiği gibi,[102] bu memleketin ticareti pasif olduğundan ve altın gümüş madenleri de tükenmiş bulunduğundan, 15. yüzyılda kıymetli madenler darlığını pek şiddetli bir şekilde hissettirmiştir. Sultan, 1436'da gümüş evâni kullanılmasını yasaklamış ve memleketten dışarı gümüş çıkmasına karşı tedbirler almıştı.[103] Akdeniz ekonomisine kuvvetle bağlı bulunan[104] ve büyük bir imparatorluk halinde teşkilâtlanmış olan Osmanlı Devleti, büyük malî ihtiyaçları sebebiyle bu para darlığını, bilhassa büyük fütûhât devri olan II. Mehmed zamanında şiddetle hissetmiş olmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda para darlığı, yani kıymetli madenler kıtlığı, şüphesiz 15. yüzyılda olduğu gibi 16. yüzyılda da devam etmektedir. Bilhassa devletin para ihtiyacı şimdi daha ziyade genişlemiştir: Maaşının mühim bir kısmını köylüden mahsul öşrü olarak alan timarlı ordusu muhtelif sebeplerle[105] işe yaramaz bir hale geldiğinden beri nakdî maaş olan ulûfeli ordunun mevcudu ziyadesiyle artmış, 15. yüzyılda 12 bini aşmamış iken 16. yüzyılın sonlarına doğru bunun birkaç misline çıkmıştı.[106] Bunlara *ulûfe*, *bahşiş* ve *terakki* yetiştirmek, devlet maliyesinin en büyük derdi ve meşgalesi haline geldi. Bizzat timarlılar da, aynî olarak alınması lazım gelen öşür vergileri yerine şimdi köylüden "kesim" olarak para istemeye başlamışlardır.[107] Devlet bir taraftan bunu önlemeye çalışırken kendisi de birçok hizmetleri veya cezaları nakdî bedele çevirmektedir. İşte bütün bunlar memleket ölçüsünde nakit ihtiyacının artması demektir. Bundan başka uzayan ve ganimet getirmeyen savaşlar (bilhassa 1578-1606 yılları arasında İran ve Avusturya savaşları) devletin malî yükünü, para ihtiyacını fazlasıyla artırmıştır. Bu suretle imparatorluğun "kıymetli madenler açlığı" daimî olduğun-

dan 16. yüzyılda bunların kıymeti, Batılı Hıristiyan memleketlerindekinden daima daha yüksekti. Böylece kıymetli madenler ucuz olan taraftan pahalı olan tarafa akmaya başladı.

Para darlığı, bazı sıkıntılar doğurmakla beraber, Akdağ'ın sandığı gibi zarurî olarak bir iktisadî inhitat alâmeti değildir ve Osmanlı ülkelerinde gümüş yasağı ve gümüşün ihracı memnuiyetinin asıl sebeplerini yanlış değerlendirmemelidir. Diğer taraftan bu devirde kıymetli madenlerin ihracına karşı yalnız doğu hudutlarında değil, batıda da tedbirler almak icap ediyordu; Fâtih Mehmed'in, yahut II. Bayezid'in, Raguza'ya veya diğer Hıristiyan memleketlerine gümüş çıkarmayı yasak eden ve nakliyatı şiddetli bir kontrole tâbi tutan bir fermânı malûmdur.[108]

Amerika Gümüşü ve Osmanlı İmparatorluğu

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya büyük miktarda kıymetli maden gelmesi bu para darlığını tamamıyla aksi istikamete çevirdi. Orada 1521-1544 yılları arasında senevî 90-200 bin kilo olan gümüş istihsali Guanaxuato ve Potosi madenlerinin keşfinden sonra 1545-1560 arasında 311.600 kiloya yükseldi ve 17. yüzyılda ortalama yıllık istihsal 300-400 bin kilo arasında kaldı.[109] 1520-1620 arasında bir yüzyıl zarfında gümüş istihsali beş misline çıkmıştır. Altın istihsali daha az 1/6 nispetinde artmıştır.[110] Son defa Amerikalı iktisat tarihçisi Earl J. Hamilton'un hesaplarına göre 1503-1660 yılları arasında Amerika'dan İspanya'da Sevilla'ya 181 ton altın ve 17.000 ton gümüş gelmiştir.[111]

Şimdi Avrupa pazarlarının kıymetli madenlere boğulması bir ilâ iki misli fiyat artışına sebep oldu.[112] İşte Osmanlı İmparatorluğu'nda para hareketleri, Avrupa'daki bu kapsamlı ekonomik hadisenin tesiri altında kalmıştır ve bu hareketler bu çerçeve içinde mütalaa olunduğu zaman olayların hakikî sebepleri daha iyi anlaşılmaktadır. Aşağıda Osmanlı malî-iktisadî hayatının Batı'daki bu tahavvüllere ne kadar sıkı bir şekilde bağlı olduğu görülecektir. Akdağ bu olaylardan bihaber görünmektedir. Mesela bir yerde pahalılıktan bahsederken "aynı yıl (1599) bilmediğimiz bir sebepten dolayı akçanın kesadı hadisesi ekonomik hayatı altüst etti" demektedir (s. 532).

Acaba Amerika altın ve gümüşü Akdeniz Havzası'nı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu ne zaman istila etti? Braudel eserinde bu meseleyi araştırmaktadır:

Doğu'daki İspanyol (Amerika) altın ve gümüşünün intikal basamağı Ceneviz'dir. Bu kıymetli madenler oraya 1550-1570 sıralarında gelmeye başladı. Bu zamanda Raguza arşivindeki vesikalarda Venedik altını ve Osmanlı akçasına ait kayıtlar varsa da, henüz İspanyol reyal ve dukalarından bahis yoktur. "Bu paralar henüz bu pazarı istila etmemişlerdir."[113] (1561'de İstanbul'daki balyosu "büyük bir dinar (dinaro) darlığı"ndan bahsetmektedir.) 1580'den sonra Sevilla'dan Ceneviz'e büyük miktarda İspanyol kıymetli madeni geçmeye başladı ve bu gittikçe artan bir tempoyla devam etti. İtalya, İspanyol parası ile dolu bir hale geldi. 1584'e doğru "Türkiye'ye giden başlıca ticaret eşyasından biri sandık sandık gönderilen İspanyol reyalleridir."[114] 1599'da Raguza'dan Tekirdağı'na ve İskenderiye'ye "talleri" ve "reyali" gönderilmekteydi.[115] 1584'teki büyük *devaluation*, *züyuf akça* çıkarılması hareketi,[116] İspanyol gümüşünün Osmanlı ülkelerini istilaya başladığı zamana rastlar. O tarihe kadar altının gümüş paraya nazaran yükselmesi tedrici olmuş görünüyor.[117] Braudel'e göre Akdeniz para tarihinde üç tabaka vardır: Sudan altını, Amerikan altın ve gümüşü ve kalb para devri.[118] Osmanlı İmparatorluğu'nda son iki safha birbirini süratle takip etmiş görünüyor.

Braudel'e göre, 1584 *devaluation*'u (paranın kıymetten düşürülmesi) 17. yüzyılın ortasına kadar süren malî bir buhrana yol açmış,[119] iktisadî-içtimaî yıkıcı tesirler yapmıştır.[120] Osmanlı kaynakları bunu teyit ediyor.

Batı'da ucuz para alıp Osmanlı ülkelerinde fazlaya satmak suretiyle kolayca elde edilen kâr birçok tüccârı bu ticarete çekiyordu. Antonio Serra'ya göre, 1613'e doğru Venedik, her yıl *Levant*'a beş milyon nakit para gönderiyordu.[121] Osmanlı hükümeti de ithal edilen yabancı paradan hiçbir vergi almamak suretiyle para ticaretini teşvik ediyordu. On altıncı yüzyılın sonunda birçok Fransız tüccârı kumaş ve saire gibi Fransız sınaî mahsulleri yerine kendilerini tamamıyla para ticaretine verdiler; hatta bu durum Fransız hükümetini endişelendirecek bir hal aldı.[122] Bunlar, İspanya'dan Sevilla veya Meksika gümüş kuruşları-

nı satın alıyor ve bunu daha pahalı olarak Türkiye'de satarak aradaki farktan kolayca büyük kârlar sağlıyorlardı. 1614'te krala verilen bir raporda aynen şunlar yazılıdır: "Depuis quelques années l'on ne porte que de l'argent monnaye qui monte par an â plus de sept millions d'escus seulement transportez par la ville de Marseille, sans ce qui se transporte d'ailleurs."[123]

Bu suretle 16. yüzyılın sonlarından itibaren *reyal*, *esedî* (=Arslanlı veya Abu-kelb) kuruş, *Zolota* gibi türlü türlü yabancı paraları Türk piyasalarını istila edecek[124] ve bundan eski Osmanlı para sistemi büyük tahavvüllere uğrayacaktır.

Bizzat Osmanlı ülkeleri de İran ve diğer Doğu memleketleri için kıymetli madenlerin nispeten bol ve ucuz bulunduğu bir bölge teşkil ediyordu. Bir Venedik *relazione*'sinde işaret edildiğine göre, 1572'de "Türkiye'den İran'a gümüş sevk etmekle yüzde 20 ve altın götürmekle yüzde 14-15 kazanılıyordu".[125] Bizzat bu altın-gümüş kazanç oranı çok manidardır. İran'da gümüşün altına kıymet oranı 1539'da onda birdi.[126] Aynı tarihlerde bu oran Osmanlı İmparatorluğu'nda 1/12'dir (Akça 3,5 kırat, 17,5 kırat altın 60 akça olduğuna göre).

İşte Akdağ'ın 16. yüzyıl Osmanlı vesikalarında sık sık gördüğü fakat esas sebebini anlayamadığı (s. 510) Doğu'ya kıymetli madenler kaçırılması olayı, böyle iktisadî bir gereklilikten doğuyor ve bunun karşısında hükümetin bütün tedbirleri sonuçsuz kalıyordu. Akdağ'a göre, "doğu malları memleketin servetini daimî surette alıp" götürmektedir. Fakat sadece bu değil, bizzat kıymetli madenler mühim bir ticaret mevzuu olmaktaydı.

Kıymetli madenin hakikî veya nisbî azlığı (piyasada altın-gümüş stokunun fiilen azalmasını, iş ve mübadele hacminin genişlemesi sebebiyle meydana gelen nispi azlıktan ayırt etmek lazımdır) Orta çağlar sonunda Avrupa'da ve Yakındoğu'da, her tarafta eşya fiyatlarının düşmesine sebep olmuştu. İbn Battûta, Broquière gibi seyyahlar ve İbn al-'Umarî Osmanlı ülkelerinde dikkati çeken bir ucuzluğa işaret etmektedirler.[127] Akdağ bunu da izah etmiyor ve "Osmanlıların kuruluşları sırasındaki durgunluğa" atfetmek isteyerek "Marmara ünitesi"ne bu sefer de önceki meziyetlerine pek uygun düşmeyen aykırı bir sıfat ilave ediyor. Akdağ, bilhassa *şer'iyye sicilleri*nden zarurî ihtiyaç

maddelerinin, işçi yevmiyelerinin ve altının akça olarak kıymetlerini tespit etmek suretiyle ilk defa 1548'den sonra, ikinci defa 1585-1595 yıllarında ani pahalılaşmalar bulmuştur. Fakat bunun hakikî sebebi tayin edilmediği gibi hakikî pahalılaşmayı bulmak için takip ettiği usul de noksandır ve kendisini yanlış neticelere götürmüştür.

Önümüzde SVI=QV2 düsturuyla ifade edilen mu'dil bir vaziyet vardır. (Burada S = muayyen bir devirde kıymetli maden stoğu VI = bunun kıymeti, Q = mübadele olunan eşyanın toplamı, V2 = bunların kıymeti). Buradan S/Q = V2/V1 çıkar. Bu demektir ki, fiyat, kıymetli maden stoğunun mübadele edilen eşya yekûnuna nispeti mahfuz kaldığı takdirde sabittir. Fakat mübadele eşyasının yekûnu ile kıymetli maden stoğu mütemadiyen değişir. Artma veya eksilme, aynı örnekleri muhafaza etmediği için de fiyat, S veya Q'nun muhtelif miktarlarına göre mütemadiyen değişir. Bu tahavvüller, mesela Amerika gümüş ve altınının bir yerde toplanması gibi hallerde hakikî bir inkılâp ifade eder. Şimdi, Osmanlılardaki durumu bu ölçüye göre gözden geçirelim: Akdağ, buğdayın pahalılaşmasından bahsederken "Buğday bir buçuk yüzyıllık zamanda (15. yüzyılın ortasından 16. yüzyılın sonlarına kadar) on misline yakın bir yükselme kaydetmiştir" diyor. Bu netice tamamıyla doğru olamaz. Çünkü aynı müddet zarfında akça da aynı nispette yani on defa kıymetini kaybetmiş ise buğdayda fiyatlar yükselmiş fakat hakikatte eşya pahalılaşmamıştır (yalnız gelirleri sabit kalanlar, ücretliler için bir pahalılık olabilir).[128] Eşyayı, kıymeti oranıyla sabit kalan altına kıyas edince bir değişiklik olmadığı anlaşılır.[129] Fakat akçanın Orhan zamanından 17. yüzyılın başına kadar takriben dört misli kıymetinden düştüğü de malûmdur. Şu halde dört misli bir pahalılık, muadelenin diğer hadleri sabit ise doğaldır. O halde hakikî bir pahalılaşmadan, darlıktan bahsedilemez. Gerçekten, işçi ücreti de beş misli artmıştır (s. 532).

1580'den itibaren gümüş stoğunun, yukarıda gösterdiğimiz sebeplerle, birdenbire mühim miktarda artması, bütün Akdeniz memleketlerinde olduğu gibi, fiyatların yükselmesinde ayrıca bir âmildir.[130] 1584'te akça yüzde 70 kıymetten düşürüldüğü halde altının yüzde yüz fırlamış olması daha ziyade bununla izah olunabilir. Şüphesiz, Akdağ'ın da temas ettiği gibi, bu devirde (1596-1610) Celâlî

kargaşalıkları ve kıtlıklar anormal yükselmelere sebep olmuş, hakikî bir iktisadî darlık kendini göstermiştir. Fakat genel olarak fiyatların mütemadiyen yükselmesi, yani paranın istikrarsızlığı, iktisadî-malî hayatta, sonuç olarak içtimaî bünyede mühim karışıklıklara ve buhranlara yol açmıştır. Biz burada sadece, birbirine sıkı sıkıya bağlı kıymetli maden ve para meseleleri üzerinde Akdağ'ın temas etmediği esas hadiselere dikkat-i nazarını çekmek istedik. Kesin sonuçlara varmak için bu istikametlerde arşivlerimizde esaslı araştırmalar yapmak lazım geldiğine şüphe yoktur. Hatırdan çıkarılmaması gereken bir nokta, Osmanlı para sisteminin dünya şartlarıyla yakından ilişkili bulunduğudur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ticaretindeki Durumu: 16. Yüzyılda Baharat ve İpek Yolu İçin Mücadele

Kıymetli maden stoğunun artması meselesi bir taraftan da ticaret ve hesap dengesi ile ilgilidir. Bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün ticarî faaliyetini rakamlar halinde tespit etmek görevini karşımıza çıkarır. Osmanlı ticareti aktif mi yoksa pasif mi olmuştur, bu durum çeşitli devirlere göre değişiyor muydu? Akdağ bu meseleleri açıkça ortaya koymamakla beraber, anlaşılıyor ki, o ticaretin batıya karşı aktif, doğuya karşı pasif fakat genel sonuç itibariyle pasif olduğu kanaatindedir. O diyor ki "Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticarî cereyanları içindeki rolü hammadde ve erzak satmak suretiyle Garp'ten aldığı altın ve gümüşleri işlenmiş maddeler ve baharat mukâbilinde Şark'a aktarmak suretiyle kıymetli maden alıp verme şeklinde bir aracılıktan ibaret olarak kabul olunabilir." "Avrupa ile Doğu arasında böyle bir ticarî durumun Osmanlı ekonomik tarihi üzerindeki devamlı ve yıkıcı etkileri"nden (s. 508) ve "Şark ile Garp arasında aracılığının kendisine zararlı bir şekilde cereyan" ettiğinden bahsediyor (s. 509).

Her şeyden evvel işaret edelim ki, Osmanlı ticaret tarihi hakkında bilgilerimizin bugünkü seviyesinde, hem de yukarıda söylediğimiz gibi açık ve anlaşılır rakamlar isteyen bir mevzuda, yazar elindeki kifayetsiz malzemeye göre pek acele ve kesin hükümlere varmıştır. Bundan

başka kendisinin klâsik hale gelen bazı mühim neşriyatın neticelerinden de habersiz kaldığı görülmektedir.

Osmanlı ülkelerinin Batı ile ticareti hakkında neşredilmiş sayıları pek çok seyahatnâme ve raporları[131] bir tarafa bırakalım, bu sahada önümüzde Batılı araştırmacılara medyun olduğumuz mühim araştırmaları vardır: Fransa için P. Masson,[132] Fr. Charles-Roux[133] son zamanlarda G. Tongas,[134] İngiltere için son defa A.C. Wood[135] ilk akla gelenlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu memleketleri ile İran ve Hind ile ticaretine gelince, yukarıda adlarını saydığımız eserlerde buna yer yer temas edilmiş olmakla beraber bu mevzu toplu olarak esaslı bir araştırma konusu olmamıştır.[136]

Biz sadece bu neşriyatı göz önüne alarak[137] her şeyden önce belirtmeliyiz ki, Akdağ'ın Türkiye ticaret tarihi hakkında fazlasıyla şematize edilmiş iddiaları hakikate mutabık görünmemektedir.

Evvela Uzakdoğu ve Hindistan ile Avrupa arasında Yakındoğu'dan geçen uluslararası ticaret yolunun Güney Afrika yolu keşfedildikten sonra derhal inhitat ettiğini kabul eden eski klâsik görüşü terk etmek lazımdır. Bilhassa Kulischer, Schulte, Falke gibi Alman âlimlerinin mesaisinden sonra, şimdi genellikle kabul olunmaktadır ki, baharat ve ipek yolu daha bir asır yeni yolla rekabet ve mücadele halinde bulunmuştur.[138] Braudel'e göre, Osmanlıların Mısır Memlûk İmparatorluğu'nun yerini alarak Kızıldeniz yolunu Portekizlilere karşı koruması, Basra Körfezi ve Hint Denizi'nde mücadelesi bu eski ticaret yolunun tamamıyla kesilmesi tehlikesini önlemiştir. On altıncı yüzyılın birinci yarısında Akdeniz'den büyük baharat pazarı Anvers'e hâlâ biber gelmekte devam ediyordu.[139] Hâlâ Kızıldeniz ve Basra Körfezi vasıtasıyla gelen Güney Asya'nın kıymetli malları, Halep ve Kahire pazarlarında Venedik tâcirleriyle hararetli bir ticarete mevzu olmaktaydı; 1554'te sade Venedikliler İskenderiye'den 6.000 kental baharat aldılar.[140] 1560-1564 arasında yıllık 12.000 kental baharat mübayaatı V. da Gama'nın Hint Yolu'nu keşfinden önceki miktar kadardır. 1564'te bir Portekiz casusu İskenderiye'ye 30.000 kental baharat geldiğini hükümetine bildirmekteydi. Osmanlıların Portekizlilere karşı mücadelesi Lizbon baharat pazarını zaman zaman buhranlı bir duruma sokmaktaydı. Ancak Osmanlılar bu mücadeleden vazgeçtikten sonra Lizbon eski durumunu tekrar kazanabildi.[141]

1583'te Basra'yı ziyaret eden J. Eldred, her ay bu limana yanaşan Hürmüz gemilerinin Hint eşyası, baharat, ecza, indigo ve kalikut kumaşları getirdiklerini yazar.[142] Hürmüz ile Hindistan arasında faal ticareti 1593'e doğru bir Augustin rahibi F.A. d'Azevedo çok canlı tasvir etmektedir.[143] Diğer taraftan aynı tarihe doğru her yıl baharat yüklü kırk elli gemi hamulesini Mekke'ye sevk etmekteydi.[144] 1548 tarihli bir Şam kanûnnâmesine göre Mekke'den gelen baharat ve kumaştan deve yüküne 7 altın gümrük bacı tahsil olunur, şayet bu "efrenc tâifesine" satılırsa 9'u "efrenc"den olmak üzere 19 altın alınırdı.[145] Bu mühim kayıtlar, yalnız 16. yüzyılın ortalarına doğru Kızıldeniz yolunun Hint ticaretine kapanmadığını teyit etmekle kalmıyor, aynı zamanda bu ticaretin *gümrük-resmi* olarak devlete ne kadar mühim bir varidat bıraktığını da ortaya koyuyor.[146]

Âlî, *Künhü'l-ahbâr*'da, dikkate değer bir kaydında, Cidde limanına her yıl Hindistan'dan gelen gemi adedinin yirmiden üç, dörde düşmesini gümrük emînlerinin tazyiklerine atfetmektedir.

Bu devirde İran ipeği, *Levant* ticaretini canlandıran ve Osmanlı hazinesini dolduran başka bir zenginlik kaynağı olmuştur. Bu tarihe doğru ipeğin Avrupa ekonomisinde yeni bir önem kazanması üzerine, Orta çağlardan beri meşhur olan İran ipeği,[147] Bursa, Halep ve İzmir'de Batılı tâcirlerin en çok aradıkları ve büyük meblağlar yatırdıkları çok faal bir ticaretin mevcut olduğu; Bursa'da İran tâcirlerinin indiği ve ipek mizanı emîninin oturduğu büyük han, Acem Hanı adıyla anılıyordu.[148] 1567 tarihli bir hükümde, Bursa'da, İran'dan gelen ipek tâcirlerine komisyonculuk yapan birinden bahsedilmektedir.[149] Fakat orta çağlardan beri ipeğin büyük pazarı Halep'ti. Mesela 1618 Baharı'nda Bağdat yoluyla Halep'e 1.000 yük ipek gelmiştir.[150]

İran'dan Güneybatı Anadolu'yu geçerek Halep'e ulaşan olan bir yol 16. yüzyılda faal olmalıdır.[151] Bu devirde Diyarbakır'da ipek bacı olarak yüzde 5 kesildiğini,[152] Mardin'den geçip giden ipek yükünden üç yüz akça *bâc-ı 'ubûr* alındığını[153] görmekteyiz. Bu şehirlerde ve bilhassa Mardin'de ipek imalatının gelişmiş olması da dikkate değer.[154] Halep'te de mühim ipekli imalathaneleri vardı.[155] On yedinci yüzyılda İzmir gelişerek İran ipek ticaretinin büyük bir kısmını kendi üzerine çekecektir. Bir Fransız kaynağına göre, 1670'e doğru İran'ın ürettiği

ettiği 22.000 balya ipekten 3.000 balyası İzmir'e gelmekte ve oradan ihraç olunmaktaydı.[156]

İran, Şah Abbas zamanında (1587-1628) büyük rakibi Osmanlı Devleti'ni bu servet kaynağından mahrum etmek için büyük bir faaliyet gösterdi. İran-Osmanlı savaşı, hakikî bir iktisadî savaş, bir karşılıklı abluka manzarası göstermeye başladı. Şah Abbas, İran ipeğinin Osmanlı memleketine gitmesini yasakladı. Bunu Avrupalılara başka yollardan satmak ve Osmanlı ülkelerinin transit vazifesine son verme gayesiyle büyük diplomatik faaliyet gösterdi. İranlılar ipeği yasak ettikleri gibi, Osmanlılar da altın ve gümüşün gitmesini engellemek için şiddetli tedbirler aldılar. Bu durum İran'da para buhranını şiddetlendirdi.[157]

1617'de İngilizler Hint Denizi yolundan İran ipeğine doğrudan doğruya talip oldukları zaman yalnız İngiltere için bu mübâyaat 3-4 milyon altına baliğ olmaktaydı.[158] İngilizler bilhassa bu kadar parayı krallık dahilinde bulmanın güçlüğünü düşünmekte ve esasen paranın dışarı çıkmasını istemediklerinden mal teklif etmekteydiler. Şah Abbas avans teklifinde bulundu. Nihayet 1618'de 1/3'inin para 2/3'sinin mal verilmek suretiyle ödenmesi kararlaştırıldı.[159] Bu ayrıntılar her şeyden evvel İran'a giden kıymetli maden miktarını ve bu ticaretin Osmanlı Devleti için ehemmiyetini göstermektedir. Bizzat Osmanlı ipek pazarının da İran'ın ipek yasağından müteessir olduğu anlaşılıyor. Çünkü veziriâzam Venedik balyosuna icabında memleketin ipek ihtiyacını sadece iç istihsal ile karşılayabileceğini söylüyordu.[160] İşte bu ticaret, Akdağ'ın sebebini tayin edemediği İran'a kıymetli maden akımının başka bir yönünü izah etmektedir (Yukarıda kıymetli madenler fiyatında Doğu-Batı arasında meydana gelen farktan da bahsetmiştik). Onun sandığı gibi bu, yıkıcı bir alışveriş değil, bilakis şahın Osmanlı ülkesini mahrum etmek istediği mühim bir ticaret mevzuu, bir servet kaynağıydı. İngilizler 1620'ye doğru baharat ve ipek ticaretinin kesilmesiyle sade Osmanlı hazinesinin yılda en aşağı 300.000 altın gümrük hasılatı kaybedeceğini hesaplamaktaydılar.

Safevîler İran'ı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bu karşılıklı abluka teşebbüsü mühim ve dikkate değer safhalar göstermiştir. Aşağıda İngiliz ve Venedik vesikalarına göre tasvirine çalışacağımız bu

mücadele, aynı zamanda Hint-İran ticareti için Yakındoğu yoluyla Güney Afrika yolu arasındaki rekabetin son safhasını teşkil ettiği için de dikkate değer. Şah Abbas, şüphesiz eski bir geleneğe bağlı olarak,[161] Osmanlıları ezmek için Hıristiyan âlemiyle ve hususiyle onların o zaman Batı'daki en büyük düşmanı Habsburglarla bir ittifak yapmayı düşünüyordu. Daha 1586 Baharı'nda Venedik resmî mahfellerinde, İran Şahı'nın İspanya'ya elçi göndererek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya tarafı İran'a Avrupa yakası İspanya'ya ait olmak üzere taksimini teklif ettiği söylentileri dolaşıyordu.[162]

Bu ittifak projesinin iktisadî cephesi daha az ehemmiyetli değildir. İspanya ve İran hükümdarları Osmanlı İmparatorluğu'nun hayat kaynaklarını kurutmak, onun Hint ve İran ile Avrupa arasındaki iktisadî aracılık rolünü bertaraf etmek emelindeydiler ve bu maksadı gerçekleştirmek için dikkatle çalıştılar. 1583'ten sonra Portekiz'in ve kolonilerinin sahibi sıfatıyla Hint denizlerine gelen kudretli İspanyol kralı II. Flippe, Hint yolunu tamamıyla keserek Osmanlı Devleti'ne ağır bir darbe vuracağını düşünüyordu. Bir taraftan Basra Körfezi'nin ağzında Hürmüz'ü elinde tutarken diğer taraftan Aden karşısında Perim Adası'nı tahkim etmesi İstanbul'da ciddi endişeler uyandırdı.[163] Venedik balyosuna göre Hint ticareti gümrük vergisi olarak padişaha senede yarım milyon altın getirmekteydi. Bu vaziyet karşısında İstanbul'da genel durum İspanyol tehlikesini önlemek için derhal İran ile barış yapılmasını istemeye başladı.[164]

1590'da İran ile Osmanlı Devleti arasında barış antlaşması imzalandı. Fakat bu barış belirli bir süreye mahsus, geçici bir durumdu. Şah Abbas, 1599 Yazı'nda belli başlı Avrupa saraylarına, Hüseyin Ali Bey adında bir adamını kendi hizmetinde bulunan Sir Anthony Sherley ile beraber elçilikle gönderdi. Bu heyetin vazifesi, Osmanlı İmparatorluğu aleyhine Hıristiyan hükümetleriyle büyük bir ittifak yapılması ve ticaret yolunun Osmanlı ülkelerinden başka tarafa çevrilmesini temin etmekti.[165] Karadeniz ve Kafkaslar'a doğru ilerleyen Moskof çarlığı ile Osmanlılar arasındaki gerginlik, İran ile Moskova arasında dostça münasebetlere yol açtığından[166] bu suretle Osmanlı İmparatorluğu her taraftan çember içine alınmış olacaktı. Osmanlılarla savaş halinde bulunan imparator, elçileri iyi karşıladı ve Şah'a müsait bir

cevap yazdı. Hıristiyan hükümetleri arasında kendisi Türklere karşı bir *liga* teşkili gayretlerine devam edeceğini vaat ettikten başka, Hıristiyanların Türklerle ticaret yapmamasını temine çalışacağını, İran Şahı'nın da kendi tarafında Gürcüler ve Moskoflarla aynı şeyi yapması gerektiğini bildiriyordu.[167] Papa tarafından da kabul olunan İran elçi heyeti İspanya'ya, oradan İngiltere'ye gitti. Osmanlı hükümeti bu münasebetlerden haberdardı ve İngiliz elçisini sorguya çekiyordu.[168] Bu elçilik, o zaman için fiili bir netice vermedi. 1603'te İranlılarla Osmanlılar arasında savaş yeniden başladı. Şah Abbas, Avrupa'ya elçi heyetleri gönderdi. 1610'da Avrupa'ya giden yeni bir İran elçi heyeti Lizbon'a beraberinde tecrübe olarak 200 balya ipek getirmiş ve deniz yolunun daha ucuz olduğunu göstermişti. O zaman Madrid'deki Venedik elçisinin istihbaratına göre, İranlıların başlıca maksatlarından biri, padişahı ipek üzerinden aldığı büyük gümrük gelirlerinden mahrum etmekti. Bu ipekten Osmanlı toprağında üç defa vergi alınmaktadır. Hâlbuki Lizbon yoluyla gelirse, yolun uzunluğuna rağmen bir defa gümrük ödenecekti. Elçinin teklifi aynı zamanda siyasî-askerî bir şart taşıyordu: İspanya, Osmanlı Devleti'ne taarruz etmelidir, o takdirde bütün İran ihracatı doğrudan doğruya Lizbon'a gönderilecektir. Bu girişimler, Venedik'i telaşlandırmakta, bunun Venedik pazarına da zarar vereceği düşünülmekteydi.[169] On yedi ay bekleyen elçi, nihayet ticarî tekliflerine müsait cevap aldı. Hatta kral ithal olunan ipeğin miktarı ve ödenen vergileri öğrenmek üzere Cenova, Fransa ve Marsilya'ya ajanlar gönderdi. Fakat elçiye, Haçlı seferi için Papa'ya müracaat etmesi bildirildi.[170] İngiltere'ye giden İran heyetinden Th. Sherley (A. Sherley'in kardeşi) ipek ticareti için İran'a gemiler gönderilmesini ve Türklere karşı silah götürülmesini istediyse de, müzakereler bir sonuç vermedi.[171] Londra'ya aynı tarihte İstanbul'dan çavuşlar geldi ve İngiltere kralı, Th. Sherley'i huzuruna kabul etmedi.[172] Bundan başka o yıl Türkiye'ye mühim miktarda İngiliz çeliği ve kılıç gönderildi.[173]

Bununla beraber aynı İngilizlerdir ki, çok geçmeden Hollandalılarla beraber Hint ve İran ticaretini ciddi surette baltalayacaklardır. İngiliz ve Hollanda korsanlarının daha 1613 tarihine doğru Kızıldeniz'deki taarruzları o kadar vahim bir hal almıştı ki, Osmanlı dîvânı buna karşı ciddi tedbirler alma lüzumunu hissetti ve Kızıldeniz'de bir

donanma yapılması için Mısır'a beş kalyon kereste gönderdi.[174] Çok geçmeden İngiliz hükümeti İran'ın ipek ticareti için yeni bir yol arama teşebbüsünü benimsedi. Şah, bu hususta İspanyollarla anlaşamamıştı; çünkü onlar, Bahreyn üzerinde iddiaları ve Hürmüz'deki durumları ile İran'a endişe vermekteydiler.

1617'de İngiltere kralının emriyle İran'a bir temsilci gönderen Hindistan'daki İngiliz elçisi Th. Roe, ipek ticaretinin Türkiye'den çevrilmesi için müzakerelere girişti. Bu suretle Osmanlı limanlarında olduğundan daha ucuz ve emin bir ipek yolu tesis edilmesi düşünülüyor ve *East India Company* buna büyük bir ümit bağlıyordu.[175] İngilizler, bu yüzden *Levant* ticaretini bırakmak mecburiyetinde kalsalar bile, en ziyade muhtaç oldukları pamuk ve mazıyı diğer Avrupalı tâcirler vasıtasıyla alabileceklerini düşünüyorlardı. İspanyol ve Portekizler, İran ile İngiltere arasında ticarete engel olmak için tedbirler aldıklarından, İngilizler Moskova yolunu yeni ipek yolu olarak Hint Okyanusu'na tercih etmekteydiler. Bu yoldan İran'a bilhassa kumaş ve kalay sevk ederek karşılığında ipek almayı tasarlıyorlardı.[176]

Roe'nin Şah'a gönderdiği ilk temsilci Ed. Cannok, bir ticaret anlaşması imzalatmayı başardı. Fakat Şah, 1618 Haziranı'nda Barker'in yaptığı geniş imtiyazları içeren yeni muahedeyi tasdik etmeyerek birinci anlaşmayı teyit etmekle iktifa etti.[177] İlgili devletler, Osmanlılar, Venedik ve İspanya, bu münasebetleri endişeyle takip ediyorlardı. İstanbul'da İngiliz elçisi fena muamele görmeye başladı.[178] 1619'da İran'a İngiliz gemilerinin gidip ipek aldıkları haberi Venedik'i çok endişelendirdi.[179] Diğer taraftan İspanyollar, entrikalar çevirerek bu anlaşmaya engel olmaya ve bu ticareti tamamıyla kendileri ele geçirmeye çalışıyorlardı.[180] İstanbul'daki Venedik balyosu, Osmanlı hükümetini ikaz ediyor ve bu suretle, Suriye yolu üzerinden ipek ve diğer eşya ticaretinin tamamıyla duracağını söylüyordu. Veziriâzam, bilhassa deniz yolunun uzunluğunu öne sürerek bu endişeye iştirak etmez göründü.[181] Gerçekten bu sırada İran ile barış antlaşması imzalanmış (1618 Serav Barışı)[182] Halep pazarına Bağdat yoluyla büyük miktarda ipek ve diğer maddeler gelmeye başlamıştı.[183] Fakat artık İran ipeğinin bir kısmı, İngiltere'ye Güney İran'dan, Hint Okyanusu yoluyla gidiyordu. Bu esnada Halep'te Türklerin yanlış bir siyaset-

le ipek üzerinden yeni yeni vergiler almaya kalkışması yeni bir ipek yolu tesisine çalışanların gayretini artırmaktaydı. 1622'de Londra'daki Venedik temsilcisi, Hindistan'dan gelen üç geminin İngiltere'ye mühim miktarda İran ipeği getirdiğini bildirmekteydi.[184] Esasen çok geçmeden Osmanlılarla İranlılar yeni bir savaşa tutuştular. Bu yıllarda İngiliz-İran dostluğu çok ilerledi, 1622'de İngiliz gemilerinin de yardımıyla İranlılar, Hürmüz'ü zapta muvaffak oldular.[185] Ertesi sene Yakındoğu'da Hint ticaret yolunun mühim bir transit merkezi olan Bağdat, İranlıların eline düştü. Yeni bir İran elçi heyeti İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'yi ziyaret etti (bu sonuncu memlekete beraberlerinde 80 balya da ipek getirmişlerdi. Sherley'lerden Robert Sherley bu heyete dahildi). Londra'da bir ittifak ve ticaret muahedesi imzalanmak üzereydi. 1626'da I. Charles da İran'a bir elçi heyeti gönderdi.[186] Şah, İngiltere'ye her yıl İran limanlarında 8.000 balya ipek teslim etmeyi vaat etmekteydi (Hâlbuki Londra'daki Venedik elçisine göre İngiltere için bu miktar çok fazladır. Çünkü İngiliz ipek sanayisine 600 balya kâfidir, ihracat için de 2.000 balya yetişir).[187] Hatta Bağdat'ı zapt etmiş olan Şah, Osmanlılardan Halep'i de alarak ipeği daha kısa yoldan ulaştırmak imkânını öne sürmekteydi[188] (Bağdat ve Halep'in aynı elde bulunması, Hürmüz-Basra-Bağdat'tan geçen Hint ticaret yolunun işlemesi için gerekliydi. İşte Osmanlı Devleti'nin Bağdat'ı geri almak için o kadar büyük gayretler göstermesinin bir mühim sebebi de şüphesiz budur. Bağdat ancak 1638'de IV. Murad tarafından geri alınacaktır). Bu kadar fazla miktarda ipek için İran'ın bilhassa istediği altın ve gümüşü bulma güçlüğü, sonra güney yolunun uzunluğu ve Portekiz-İspanyol taarruzları ve nihayet süratle inkişaf eden *Levant Company*'nin istikbali meseleleri Şah'ın teklifleri karşısında İngilizleri kararsızlık içinde tutuyordu. Bununla beraber İngilizler, onların arkasından Hollandalılar, Hint denizlerinde İspanyol-Portekizlerin yerini almış bulunuyorlardı. Onlar şimdi Basra Körfezi'nde Şah ile işbirliği yapmakla kalmıyorlar, Hindistan'dan Mekke'ye giden hac ve ticaret gemilerini de vuruyorlardı. Bu durum Kahire'de vergi gelirlerini azaltmaktaydı.[189] Osmanlı hükümeti, bu haberleri infial ile öğrenmekteydi. 1627'de bazı Araplar, İstanbul'da dîvâna çıkarak İngilizlerle İranlıların Basra Körfezi'nde gemilerini ve mallarını yağ-

maladıklarından şikâyet ettiler. Osmanlı hükümeti, içinde bulunduğu güçlükler yüzünden bazı ehemmiyetsiz tedbirler almakla iktifa etmek mecburiyetinde kaldı,[190] Şah'ın yeni kurduğu Bender-Abbas limanı, İngiliz ve Hollanda ticareti sayesinde süratle inkişafa başladı, 1633'te İngiltere'deki Venedik elçisi, İngilizlerin, Bender'deki (*Bendel*) ticaretinin çok gelişmiş bulunduğunu, oradan getirdikleri ipeği Avrupa'nın birçok yerine sevk ettiklerini bildirmekteydi.[191] Bender-Abbas, Güney Asya'nın en büyük limanlarından biri haline geldi.[192] Bu suretle İran ticaretinin kısmen Hint Denizi'ne intikali, Osmanlı transit ticareti için şüphesiz o oranda bir kayıp teşkil etmekteydi.[193]

Hint denizlerinde hâkimiyeti İngilizlere kaptıran Portekiz-İspanyolların, bu esnada eski düşmanları Osmanlıların yanında dikkate değer bir teşebbüste bulunduklarını görüyoruz: Onlar Kızıldeniz ve Hürmüz yoluyla baharat, ipek ve başka Hint eşyaları getirmeyi teklif ettiler. Bu bir Osmanlı-İspanyol işbirliğine yol açabilirdi. İngiliz elçisi bunun, yerine getirilmesi imkânsız bir yalandan ibaret olduğunu ispat etmek için acele bir muhtıra verdi ve Kızıldeniz'in İspanyollara açılmasının arz ettiği tehlikeleri hatırlattı.[194]

Mamafih, yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı (yolun uzunluğu, fazla kıymetli maden götürmemek arzusu, *Levant Company*'nin menfaatleri) İran ticareti Osmanlı limanlarını büsbütün terk etmedi. Bilhassa Türkiye ile İran arasında, iktisadî cephesini yukarıda belirtmeye çalıştığımız uzun ve yıpratıcı mücadeleye 1639'da uzun bir devre için son verilmişti (Halep'te rakip ipek ticaretini canlandırır korkusuyla İngilizler bu sulhun imzalanmasını istememişlerdi).[195] Şah Abbas ölmüş (1628) ve halefi onun ipek siyasetini terk etmişti. Eski şah, tüccârların sayısız hususî şahıslardan toplayarak Halep pazarına sevk ettikleri ipeği Bender-Abbas'a çevirmek için inhisarcı bir politika takip etmek mecburiyetinde bulunuyordu.[196] Venedik elçisine göre, yeni şahın ipek ticareti işlerini tamamıyla tebaasına bırakması memlekette memnuniyet uyandırdı. Şah I. Safî (1628-1642) İngilizlerin nakit para vermek istemediklerini görerek onlardan yüz çevirdi, Portekizlerle müzakereye girdi, hatta onlara, harac ödemeleri şartıyla Hürmüz'ü geri vermeye temayül ediyordu.[197] Bir defada İngilizlerden 150.000, Hollandalılardan 60.000 duka gümrük vergisi aldı. Halep'teki Vene-

dik konsolosuna göre, İngilizlerin ticaret için İran'a nakit para getirmelerine imkân olmadığından sonuçta şahın aldığı tedbirler, ipeğin tekrar Halep'e gelmesine sebep olacaktı.[198] Bu tahmin tamamıyla doğru çıkmadı; fakat 17. yüzyılda İzmir'i Halep'ten daha ileri bir ticaret mevkisi haline getiren başlıca sebeplerden biri, bu İran ticareti oldu.[199]

Osmanlı İmparatorluğu, İran ipek ticaretini kısmen kurtarabildiyse de, Hint baharat ticaretini 1630'a doğru tamamıyla kaybetmiş sayılabilir. Bağdat, Halep, Kahire, Doğu-Batı arasında dünya ticaretinin transit merkezleri olmaktan çıktılar. Servet ve kudretini bu ticarete borçlu olan Venedik, 1628'de ticarî sukûtunu itiraf etmekteydi. Beş *Savii*'lerin 31 Mart 1628 tarihli raporunda öyle denmekteydi: "Eskiden Levant ticareti bu pazarın (Venedik'in) esas temeliydi, bütün Almanya'ya baharatı bu pazar temin ederdi, şimdi ise bunu İngilizlerle Felemenkliler sağlamaktadır."[200]

İngilizlerle Hollandalılar, şimdi yalnız Hint Okyanusu'nda değil, Akdeniz'de de deniz ve ticarî üstünlüklerini kurdular.[201]

Onların Akdeniz'e gelişi, sade *Levant* ticaretinde Venedik'in ve 16. yüzyıl ikinci yarısında onun yerini almış olan Fransa'nın ikinci plana düşmesini intaç etmedi;[202] bizzat bu ticaretin mevzu ve mahiyetini değiştirdi; Hint yollarının yeni hâkimleri Hollandalılar ve İngilizler, baharatı şimdi kendileri Akdeniz'e getirmekteydiler. *Levant* ticareti, şimdi esas itibariyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun üretimleri ile (pamuk veya pamuk ipliği, pamuklu bezler, mazı, sof, tiftik, yün, deri, maroken, balmumu, şap, sabun, tıbbî ecza ve ayrıca mühim miktarda İran ipeği) Batı'nın sanayi mamûlâtı ve müstemleke mahsulleri (bilhassa kumaş, baharat, kalay, kurşun, kırmızı boya ve ayrıca nakit para) arasında bir mübadele mahiyetini aldı.[203]

Bu kısa tetkikimiz hiç olmazsa şunu göstermiştir kanaatindeyiz ki, Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılda İran ve Hint ile Batı dünyası arasındaki ticaretin uzlaşmacı olmak rolünü kısmen muhafaza etmiş ve ancak 17. yüzyılın otuzuncu yıllarında Hint ticaretini kesin surette kaybetmiştir. Bu hadise, Yakındoğu'nun iktisadî tarihinde hakikî bir dönüm noktası sayılabilir. Bununla beraber, İran ipek yolunu çevirmek için Şah Abbas'ın gayretleri tam bir başarıyla sonuçlanmamış ve bundan Küçük Asya istifade etmiştir. Şüphesiz, bu büyük iktisadî

değişiklikleri, bu ticaretin devam ettirilmesinde en hayatî bir menfaati olan Venedik devlet adamlarının dikkatli görüşleri kadar aşikâr bir surette başka hiçbir kaynak gösteremezdi. Biz yukarıda, başlıca bu kaynağa dayanan tetkikimizin başka kaynaklarla genişletilmesi gerektiğini inkâr etmemekle beraber, farklı bir neticeye varılacağını sanmıyoruz. Bu devrin uzmanı Braudel de, yukarıda kullandığımız kaynakları zikretmemekle beraber, Akdeniz'in dünya ticaretinde mevkiini kaybetmesini tam bu devirde görmektedir.

Burada tekrara hacet yoktur ki, Dr. Akdağ, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya iktisadî nizâmı içinde yerinden bahsederken bu esas gelişmeleri görmekten uzak kalmış ve durumu tamamıyla ters bir şekilde mütalaa etmiştir. Onun, 1584 *devaluation*'unu Yahudilerin paraların kenarlarını kırpmasıyla izah etmesi gibi, imparatorluğun kaderini tayin eden bir mesele olarak bahsettiği Doğu'ya altın ve gümüş kaçması da yukarıda ayrıntılarıyla açıkladığımız şekilde büyük bir meselenin ancak bir cüzünü teşkil etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Malî Siyaseti

"Devletin para rejimi" bahsine girerken Dr. Akdağ, "Türkiye sosyetesi için siyasî müesseselerin birinci plana geçmiş olduklarını ve bundan yeni bir içtimaî nizâm doğduğunu" daha açık bir şekilde göreceğimizi vaat ediyor. Burada öne sürülmüş olan iddianın esası şudur: Onun tabiriyle "ana para" olan akçada gümüş miktarı, Anadolu'da beylikler zamanında birden bire azaltılmış ve bu azaltma Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak devirlerinde dahi devam etmiştir. Selçuklular devrinde akça en küçüğü 0,73 dirhem gümüşü ihtiva ederken, Orhan zamanında 0,37, 1610'da ise 0,10 dirhem gümüş havi bulunmaktaydı. Bu küçültmenin sebebi, kıymetli madenlerin darlığıdır.

Bu görüşün tenkidine girişmeden önce işaret edelim ki, akçanın Selçuklular devrinden 17. yüzyıla kadar küçülmesi meselesine, Akdağ'dan çok evvel Zambaur dikkati çekmiş ve beylikler zamanında ani düşüşü muntazam devlet idaresinin bozulması ve halk servetinin sukutu ile daha küçük paraya ihtiyaç hissedilmesinin bir neticesi olarak izah etmeyi denemişti.[204]

Biz, evvela Dr. Akdağ'ın meskûkât materyalini nasıl işlediğini inceleyelim: Halil Edhem'in meskûkât kataloğunda Orhan'ın akçası için, 5 3/4 kırat (0,359 dirhem) ve yazısı biraz farklı 6 kırat (0,375 dirhem) ağırlığında iki numune verilmiştir.[205] Fakat Orhan Gazî'e ait, biri 11 1/2 kırat, diğeri 1 dirhem 13 3/4 kırat iki gümüş para daha mevcuttur.[206] Şu halde Orhan Gazî, büyük gümüş paralar da basmıştır.[207] Diğer taraftan I. Murad'ın 6 1/2 kırat (0,460 dirhem) bir gümüş akçası vardır[208] ki, Orhan'ın 0,359 dirhemlik akçasına nazaran hayli yüksektir. Hâlbuki Dr. Akdağ'ın yaptığı grafikte daimî bir düşüş gösterilmiştir.

II. Murad devri için grafik hep 0,35 dirhem altında gösterilmiştir. Biliyoruz ki II. Murad H. 834'te "Lidre (lodra) gümüşü iki yüz altmış üzerine kestirdi".[209] Bu 6,11 kıratlık bir akça yapar ki, 0,380 dirhemdir.[210]

Fâtih devrinde basılan akçaların tarihleri ve bazılarının vezinleri hakkında verilen malumat da tamamıyla doğru değildir. Onun verdiği tarih ve rakamlarla doğrularını aşağıda yan yana koyuyoruz:

Akdağ		Doğrusu		
100 dirhem gümüşten			Akça	
Tarih	Akça	Tarih	Asgarî	Azamî
1450	375,5	H. 855 (1451)	278	457
1462	300	H. 865 (1460-1461)	337	400
1470	337	H. 875 (1470-1471)	355	400
1475	400	H. 880 (1475-1476)	355	457
1477	280	H. 886 (1481-1482)	355	420

İkinci cetvel, Halil Edhem ve İsmail Galip beylerin meskûkât kataloglarındaki paralara ve Bursa şer'iyye sicillerinden çıkardığım kayıtlara göredir. Fâtih Mehmed'in on senede bir yeni para bastırarak eskilerini yasakladığı hakkında Spandouyn'un verdiği malumatın[211] esassız olmadığı görülmektedir. Yukarıda asgari ve azami miktarları verdik. Çünkü aynı yıl içinde imparatorluğun muhtelif merkezlerinde (bu devirde Edirne, İstanbul, Serez, Üsküp, Novaberda, Bursa, Aya-

soluk, Tire ve Amasya'da akça basılmıştır) basılan paraların kıratları birbirinden farklıdır. Bu farkı resmî kayıtlar da teyit etmektedir.

Akdağ'ın tablosunda 1477'de 100 dirhem gümüşten 280 akça kesildiği gösterilmiştir. O, buradan derhal büyük neticeler çıkarıyor: "Fâtih'in hayli uzun olan hükümdarlığı sırasında akçanın yavaş yavaş kıymetlendiği görülmekle beraber, eğer meskûkât kataloğu bizi aldatmıyorsa, 1475'te veznin yeniden düştüğü anlaşılıyor demektir. İki sene sonra 1477'de cedit akça 100 dirhemden 280 esası üzerine kesildiğinden devletin malî durumu düzelmiş olarak görülüyor."

Evvela, Fâtih'in zamanında "akçanın kıymetlendiği" (yani gümüş miktarının çoğalması demek istiyor) gerçek değildir. Bilakis, bizim listemizde görüleceği üzere, genel olarak bir düşme vardır ki, sebeplerine aşağıda geleceğiz. "1477'de yeniden 280'e inmek suretiyle akçanın değerinin dolayısıyla kıymetinin birdenbire artırılması" iddiası ise (s. 517) tamamıyla yanlıştır. Müellif, kullandığı vesikadaki kaydı yanlış yorumlamıştır. İlk defa olarak burada yayınladığımız bu metin şudur:

كم كندولر ادمله صرافى كمش ويا اسكى اقچه كتوررسا انلروك يوز درهمنه
هر ايكي يوز سكسن اكچه اوزره اكچه لرن ويره لر[212]

Burada, eski akça yasağı dolayısıyla getirilen külçe gümüş veya eski akçadan yüz dirhem ağırlığında gümüşe mukâbil iki yüz seksen yeni akça verilmesi emrediliyor "280 akça esası üzerine kesildiğinden" bahsedilmiyor.

Fâtih devrini görmüş olan Spandouyn yeni akça ile eskisinin tebdilinden bahsederken aynen der ki: "des douze viels aspres on leur donne dix nouveaux".[213] İşte bu, yukarıdaki meseleyi ve dolayısıyla Fâtih'in neden beş on senede bir akçayı tecdit ettiğini izah etmektedir. Esasen katalogların hiçbirinde, H. 880 tarihlerinde Fâtih'in 100 dirheme 280 akça hesabı üzerine kesilmiş, yani 5,7 kıratlık bir akçası yoktur. Yalnız H. 855'te Bursa'da basılmış 5,75 kıratlık bir akçasına rastlanmıştır.[214] H. 880'de 100 dirheme 355-457, H. 875'te ise 355-400 akça kesilmiştir. Burada Spandouyn'un işaret ettiğine göre 355'in onda ikisini çıkarırsak 296 akça kalır. Bu da aşağı yukarı o tarihte

gümüşün ticarî kıymetine tekabül eder.[215] Şu halde devlet, kendi rızalarıyla gümüş getirenlere ticarî kıymeti üzerinden bedelini para olarak iade etmektedir ki bundan doğal bir şey olamaz. Paranın gümüş kıymeti ile itibarî kıymeti arasındaki fark elbette devlete aittir.[216] Eski akça hukuken itibarî kıymetini kaybetmiş sayıldığından o da külçe gümüş muamelesi görmektedir. Şayet gümüş, kaçak olarak yakalanırsa sahibine ceza olarak 100 dirheme 200 akça hesabı üzerinden verilmektedir.[217] Bu itibarla, Kanunî Süleyman devrinde (1520-1566) yasakçıların yakaladıkları her yüz dirhem eski akça gümüşünden 400 akça kesildiği şeklinde Akdağ'ın yorumu ve bundan o devirde akçanın kıymetlendirildiği hükmü de tetkike muhtaçtır.

Bu mesele böyle aydınlanınca, Akdağ'ın yanlış bir kaziyeden çıkarmak istediği bütün neticeler de tabii kendiliğinden sukût eder. Onun, esasen yanlış olan bu tek delile dayanarak, 1477'de "devletin malî durumu düzelmiş olarak görülür" iddiası tamamıyla gayri vâriddir. I numaralı grafiğin (s. 519) Fâtih devrinde, 1477'ye doğru yukarı büyük çıkıntısı da lüzumsuzdur.

Yazar, "kesilen akçaların vezinlerine ümerâ, kadılar ve defterdârların çok defa hile ettikleri"nden bahsederken (s. 517, not 48), bu devirde darphâne teşkilâtı ve paranın ne şekilde darp edildiği hakkında açık bir fikri olmadığı da görülmektedir. Burada kısaca hatırlatmak lazım gelirse, para basımı yla vazifeli teşkilâtın rükünleri, âmil, darphâne emîni, sâhib-i 'ayâr ve kadının gönderdiği bir mümessilden ibarettir. Emîn ve kadının adamı ayrı ayrı hesap tutarak birbirlerini kontrol ederler.[218]

Şimdi akçada gümüş miktarının azaltılması sebeplerini görelim. Akdağ'a göre bu, bir gümüş darlığından ileri gelmiş ve devletin "maliye sisteminin uçuruma sürüklenmesi" neticesini vermiştir (s. 524).

Osmanlı İmparatorluğu'nda akçanın gümüş miktarının ve neticede kıymetinin küçülmesi tarihinde iki devri tamamıyla birbirinden ayırmak lazımdır: a) Yukarıda gösterdiğimiz gibi 1580 tarihlerine kadar gümüş darlığı sebebiyle küçültme, b) Bu tarihten sonra Amerika gümüşünün istilası neticesinde meydana gelen süratli küçülme. Akdağ tamamıyla aksi sebeplerden ileri gelen ve iktisadî-içtimaî hayatta mühim karışıklıklar doğuran ikinci hareketi de hâlâ aynı sebebe, "müthiş

para darlığına" atfetmekte devam ile 1584'ten sonra ani olarak görülen tezahürleri daha önceki uzun devre teşmil ediyor.

Akça, üç yüzyıl zarfında yüzde 40-50 bir küçülme gösterdiği halde 1584'ten sonra on sene içinde aynı oranda yüzde 50 kıymetten düşmüştür. Dr. Akdağ, ilk devirde esas itibariyle para darlığından ileri gelen küçülmeyi müşahede edebilmişse de, tamamıyla izah edememiştir. Para darlığının sebeplerini yukarıda görmüştük. Bu darlık kendini şu ârâz ile belli eder ve şu yollarla paranın küçültülmesine sebep olur: Tedavül vasıtası, hakikî ihtiyaca yetmez. Paraya, yani altın ve gümüşe talep gittikçe daha ziyade artar. Fiyatların düşmesi, malın para etmemesi piyasanın sıkıntısını gösterir. Para darlığına maruz kalan diğer Avrupa devletleri gibi Osmanlı Devleti'nde de bu dengesizlik şu mekanizma ile karşılanıyor: Devlet paranın darlığı sebebiyle ödeme ihtiyaçlarında güçlüğe, müzayakaya uğrar; elindeki kıymetli madenlerden, itibarî kıymetini muhafaza etmek şartıyla daha çok para basarak bu ihtiyacı karşılar. Bu suretle devlet vasıta olarak piyasada para darlığını önlemektedir ve esas ekonomik âmil gerçekten budur. Devletin, aradaki farktan kazanma düşüncesiyle parayı küçülttüğü iddiasında bulunan Belin ve başkalarına karşı Akdağ diyor ki: Bu "hem ekonomi ilmini ve hem devrin iktisadî ve malî durumunu hiç bilmemek manasına gelir" (s. 526). Zannımca bu hüküm haksızdır. Çünkü devleti doğrudan doğruya harekete getiren âmil, yine malî müzayaka dolayısıyla bu küçültmeden fazla para elde etmek düşüncesidir.[219] Çok defa devletler de, sadece muayyen ihtiyaç ve zaruretlerin elinde, hangi ekonomik kanûna hizmet ettiklerini bilmeden hareket etmektedirler.

Dr. Akdağ'ın göremediği mühim bir nokta daha var: Osmanlı Devleti her yeni akça çıkarışında, itibarî kıymet ile gümüşün hakikî kıymeti arasındaki farktan da büyük varidat temin etmekteydi. Çünkü yukarıda gösterdiğimiz gibi, şahısların elindeki eski akçayı, gümüşün ticarî fiyatı ile kabul ediyor ve külçe gümüşün de sadece ticarî kıymetine tekabül eden kısmını iade ediyordu. Yani piyasada 100 dirhemi 284 akça olan gümüşten 355 akça basıyor, fakat 280 akça iade ediyordu. Bu suretle Fâtih Sultan Mehmed'in her yeni akça çıkarışında hazineye temin ettiği hasılât 800.000 duka olarak hesaplanmıştır.[220] Yine Spandouyn'e göre bu miktar değiştirilen gümüşün 2/12'si oldu-

ğundan, tedavüldeki akça miktarı resmen 218.400.000 akça olarak görünür.[221] Buna kaçak eski akçaları ilave etmek lazımdır ki, Bursa şer'iyye sicillerine göre bunun da çok olduğu anlaşılıyor. Yeni akça çıkarılması bu suretle, fiilen, nakdî servetler üzerinden altıda bir vergi toplamak demek olduğundan[222] ve artan devlet masraflarının zoru altında Fâtih Sultan Mehmed bu usulü dört defa tekrarladığından memlekette hoşnutsuzluk yaratmış ve yerine geçen oğlu II. Bayezid bir defada fazla para basmamayı vaat etmek zorunda kalmıştır.

Mamafih bu usulü sık sık tekrar etmenin de yine, bilvasıta para darlığını gidermeye yardım eden bir tedbir olduğuna işaret etmiştik. Çünkü yukarıda da söylediğimiz gibi, akça ve gümüş yasağı ilan edilince,[223] yasakçılar vasıtasıyla her taraf aranarak külçe haline dönmüş olan hemen hemen bütün gümüş stoğu tekrar para haline getiriliyordu.

Diğer taraftan bu durum, Akdağ'ın zannettiği gibi, zarurî olarak bir iktisadî-malî sukûta delâlet etmez. Bazen, bilakis ekonomik faaliyetlerin genişlediğini gösterebilir. Bunun için diğer ekonomik âmilleri gözden uzak tutmak lazımdır. Mesela piyasanın tedavül vasıtası ihtiyacı artmış ise hatta itibarî bir para bile hayırlı neticeler verir. İtalya'da bronz paraların meydana çıkması ve çoğalması, iktisadî hayatın bir inkişaf devresine, 15. yüzyıla, tesadüf eder.[224]

1584'ten sonra görülen *devaluation*'a gelince, yukarıda gösterdiğimiz gibi, şimdi sebep kıymetli maden darlığı değil, bilakis birden nisbî bolluğudur. Yine bunu piyasa, yani ekonomik zaruretler zorlamıştır. Devletin, paranın kararsızlığı neticesinde onu küçültmesi, *züyuf* akçanın zuhuru, kalb paraların meydanı alması, kanaatimizce hep aslî bir hadisenin, piyasaya fazla miktarda Amerikan gümüşünün gelmesiyle birden bire artan gümüş stoğunun ârâzıdır.[225]

Akdağ, bu aslî sebebi kavrayamadığı için, ârâzı, mesela Yahudi kalbazanların faaliyetlerini sebep olarak alıyor. Aynen şöyle diyor: "Gerek akçaların kenarlarını kırpmak ve gerek taklitlerini piyasaya sürmek suretiyle, zaten gümüş miktarı gittikçe düştüğü için itibarı zayıflamış olan akçaya indirilen darbe cemiyetin ekonomik faaliyetini ve devletin vergi alma usûlünü mefluç hale getirmiş, hele devletin de 'mağşuş akça', 'züyuf akça' çıkarma yolunu tutması memlekette

hakikî akça ile taklidi veya akça ile altın ve yukarıda adlarını saydığımız kuruşlar arasında kârlı mübadele oyunları doğurmuş ve bu hale en ağır vergilerin mükellefi olan köylü bir türlü intibak edemeyerek mevcut içtimaî-iktisadî statüsü bozulmaya başlamıştır." (s. 523)

Meseleyi başka yönden ele almalıdır: Piyasada gümüş çoğalması genel bir fiyat yükselmesi ile kendini göstermiştir. Bu arada altın da resmî rayice[226] nazaran mütemadiyen daha yüksek bir fiyat kazanıyor. Bu durum altına talebi artırdığından bu psikolojik âmil akçanın kıymetten düşmesine ayrıca yardım ediyor. İşte akçanın süratle mütemadi düşüşü, altın ve gümüş para üzerinde geniş bir spekülasyon hareketine yol açmıştır. Diğer taraftan paranın istikrarsızlığı eskiden mevcut olan kalb paraların sürümünü ziyadesiyle kolaylaştırdığından kalbazanlık çok yaygın bir hal alıyor. (Aynı şey Hollanda'da meydana gelmiş ve sonra oradaki kalb para imalathaneleri İspanya'yı beslemeye başlamıştır. Bu kalb paralar *Levant*'a 17. yüzyılın başlarında gelecektir).[227] Paranın mütemadiyen kıymetten düşmesi bilhassa ellerinde büyük para stoğu bulunan sarrafları büyük zararlara sokabileceğinden bunlar doğal olarak spekülasyona ve kalbazanlığa sürüklenmişlerdir. Bu işlerde Yahudilerin adı çok geçmektedir. Çünkü Levant limanlarında banker vazifesi gören ve Avrupa'daki para hareketleriyle yakın teması olan onlardır.

Fakir halkın piyasada alışverişte kullandığı başlıca para olarak *bakır para*nın (pul, fülûs) bu devirde, diğer Akdeniz memleketlerinde olduğu gibi[228] Osmanlı ülkelerinde de kıymetlenip kıymetlenmediği ve piyasada eskisine nazaran daha mühim bir rol oynayıp oynamadığı ayrıca tetkike muhtaç bir meseledir. Şu noktayı bilhassa belirtmek isteriz ki, bütün bu *ârâzı* meydana getirmiş olan *esas âmil* Amerika gümüşünün Osmanlı pazarlarını istilaya başlamasıdır.

Bu durum devleti *dévaluation*'a sürüklemiştir. Devlet, üstelik genel fiyat yükselmesi karşısında, maaşlarının artırılmasını isteyen bir asker kitlesinin korkunç tazyiki altındadır. Bu ulûfelileri tatmin için parayı kıymetlendirme teşebbüslerinde bulunması beyhûdedir. Çünkü *Gresham kanûnu* derhal hükmünü icra etmekte, iyi para piyasadan kaybolmakta, *sağ* (iyi) *akça*, *züyuf akça*ya kalb edilmektedir; diğer taraftan gümüşün mütemadiyen kıymetini kaybetmesi ve kalb paranın

çoğalması sebebiyle hazineye giren varidat fiilen kıymetinden kaybetmekte, buna mukâbil devlet masrafları mütemadiyen kabarmaktadır (buna sonra İran savaşlarının büyük masraflarını da ilave etmelidir). İşte bu şartlar altında 1584 *dévaluation*'u bir zaruret halinde kendini göstermiştir. Fakat bunu hemen bir askerî isyan takip etmekte gecikmeyecektir.[229] Ulûfeleri artırmak lazımdır. Bu ise malî buhranı, malî buhran paranın tağşişini, bu ise fiyatların yükselmesini ve ulûfeli askerin yeniden ayaklanmasına neden olmaktadır, işte bu suretle devlet, Amerikan gümüşünün yarattığı bir nevi enflasyonun fâsid dairesine düşmüş, uzun bir bocalama devresine girmiştir.[230]

Dr. Akdağ, "Türkiye'nin İktisadî Durumu"nu göstermek gayesiyle "imparatorluğun vergi sistemi" üzerinde ayrı bir fasıl açmayı gerekli görmüştür. Bu ve ikinci kısımda ele aldığı "İktisadî darlığın cemiyet bünyesinde tesirleri" ve "Ziraî iktisadiyatta buhran" mevzuları bizi başka bir sahaya götürmektedir. Kendisi iki kısım arasında bağı şu suretle ifade ediyor: "Osmanlı rejiminin siyasî yükseliş devri olan ilk üç asrında, Türkiye'nin nasıl bir iktisadî hayat sürmüş olduğunu esas hatları ile göstermiş bulunmaktayız. Bu bahiste ise doğrudan doğruya cemiyetin bünyesini tetkik etmek suretiyle, iktisadî darlığın içtimaî neticelerini ölçmek istiyoruz." (sayı 55, s. 319)

Biz yukarıda, onun tabiriyle "Türkiye'nin nasıl bir iktisadî hayat sürmüş olduğunu" anlamaya çalıştık. Vergi bahsini ve "iktisadî darlığın içtimaî neticelerini ölçme" işini ise başka bir defa ele alacağız.

The Emergence of Big Farms, *Çiftliks*: State, Landlords and Tenants

The legal framework for landholding of agricultural lands in the Ottoman Empire was provided by the *Sharī'a,* Islamic Law, and the '*örfî kanûn's,* state laws issued by the Sultan. While the Islamic Law protected free-hold rights of the individual on land in general, the *kanûn* system was concerned with the maintenance of state control on agricultural lands. The history of landholding in the Ottoman Empire, or in Islamic countries in general, can be summarized as a constant struggle between the state and the individual for control of agricultural lands, which constituted the principal source of wealth for capital formation or state finances. The state's concern to maintain its control of agricultural lands was primarily determined by the state's absolute dependence on agrarian production for its finances and the maintenance of its *sipâhi*, mounted forces. The state was also concerned with the *çift-hâne* system as the basis of the traditional system in agrarian production peculiar to the Middle East.

The *Çift-hâne* System: Small Family Farm Units

The law guaranteed a tenant, normally a married man, and his heirs of male descendence the right to enjoy, permanently and freely, pos-

session and use of *mîrî* or state-owned land when this land was duly acquired and used under the specified conditions.[1] Permanent tenancy under a perpetual lease amounted to an actual possession of land by the farmer *re'âyâ*. In addition, the state saw to it through its agents on the land, *sipâhi*s and *kadı*s, that third persons did not alter the original status of the land.[2] The land and labor of the farmer-*re'âyâ* were were scrupulously protected by the state against third parties who might attempt to convert these lands into privately owned farms and reduce the peasants to laborers, sharecroppers, or serfs on these lands.

The *çift-hâne* system consisted of organization of agricultural production on the basis of peasant households, *hâne*s, each of which was given a *çift*, or *çiftlik*, i.e., a plot of land of sufficient size to sustain one peasant household and pay the "rent" to the landholder (the state). The size of the *çiftlik* varied with the fertility of the soil from 60 *dönüm* to 150.[3] This was the basic agricultural unit. If a *çiftlik* was found to be divided among several possessors, it was, as a rule, restored to its original form. Also, if the head of the household in possession of a *çiftlik* died leaving several sons, they were to possess it collectively. The size of household varied according to the region.

The *çift-hâne* system was an integral part of the *timar* system, the basic military institution in the classical period. In the *timar* system[4] control of agricultural production, and thence of the land, is shared actually by the state, the farmer, and the *sipâhi*, mounted soldier of the imperial army living in the villages. The *sipâhi* was assigned a *timar* which consisted of collecting the fixed amount of state revenue from the peasants in a defined area of land as his salary. The assignment of *timar* gave him some rights of control over the land; he implemented the state regulation the transference and use of land by the peasants.[5] Since the *timar* were indivisible and unalterable units as recorded in the survey books, the *çift-hâne* units too were held indivisible and unalterable in order to protect the fixed *timar* income. The *timar* system and the rigid stale controlled system of the *çift-hâne* was undoubtedly one of the main reasons why the organization of agricultural production in the Ottoman Empire remained static and resistant to changes entailing other forms of landholding and production.

This system was prevalent in Anatolia and the Balkans and was closely monitored by the state. It was considered an ideal system best suited to the socio-political conditions of what we may call the Middle East Empire tradition.[6] It was scrupulously maintained by a traditional bureaucracy as the basis of a unique imperial system of the state and society. However, despite the efforts of the central bureaucracy to safeguard state control on state-owned lands, such lands came partly under control of private individuals, especially during the period of decline and decentralization beginning at the end of the sixteenth century.[7] The principal form of alteration of the *mîrî* lands came about as a result of the Sultan's granting certain rights of control to the individuals on such lands. While such rights were rarely granted during the period when centralization and the *timar* system prevailed, they became widespread through administrative abuses during the sixteenth century. Influential figures from the palace or those close to palace circles obtained state lands in the form of apanges, or property grants, and subsequently turned them into *awkâf* or trusts for pious endowments. The change in the legal status of the land and labor on it did not in most cases involve a change in the organization of production. The *çift-hâne* system continued and the relationship between the farmer-re'âyâ and private individuals or *awkâf* was the same as under the *timar* system. As before, the newcomers were simply collectors of the "rent" in the form of dues, and as a rule, did not attempt to reorganize the labor and production on these lands. In brief, plantation-like farms rarely emerged on the *wakf* or *mülk* lands from *mîrî* origin. It should be added that the state reverted, though not so extensively and energetically as in previous centuries, some of these lands to their original *mîrî* status.

Big Farms on the *Mawât* Lands

In the Ottoman Empire, plantation-like farms, that is, large agricultural lands organized as a production unit under a single ownership and management and usually producing for market came into being mostly on *mawât*, i.e., waste or abandoned lands outside the

areas under the *çift-hâne* system. Prior to the eighteenth century, such big farms were usually developed by members of the ruling class on *mawât* lands, and labor on them was mostly supplied by slaves or sharecroppers.[8]

Reclamation, *şenlendirme* or *ihyâ* was accomplished under special provisions of the Islamic Law, and encouraged by the state. The first prerequisite to it was the introduction of some substantial improvements in the waste land, such as the construction of water canals and preparation for cultivation. The second requirement was the *imam*'s (Sultan's) permission through a special document which recognized proprietary rights on the reclaimed land. The *Shari'a* provided *mülk*, freehold status for the land reclaimed by the individuals, including non-Muslim subjects, and the *imam* (Sultan) readily authorized reclamation and ratified *mülk* character of duly reclaimed land. The state encouraged such reclamation projects for obvious reasons: for extension of arable land, most of which eventually became converted into a pious endowment for a charitable purpose or public use. The formal procedure for issuing a *temliknâme*, document of ownership, was that the promoter of the project submitted to the Porte his project, defining the land and specific reclamation method and objective, and asked the Sultan's permission. In the early period of Ottoman history we find examples of entrepreneurs first restoring the land and later obtaining the Sultan's *temliknâme*. The Finance Department issued an imperial fermân with the permission. The final *temliknâme* was a diploma granting freehold ownership and specified boundaries of the land. Usually a *sınırnâme* or a detailed document describing the land in detail after an on-the-spot inspection was drawn up.[9] At the same time the new status of the land was recorded in the *mufassal defter*, imperial land survey book which served as a basis and reference in all future decisions to be made by the central government. In the Sultan's *temliknâme*, it is noted that the land in question was originally of the *mawât* category, and that when reclaimed, it would be cultivated by the *re'âyâ* only if they agreed to work as paid hands and not as forced laborers. Also, their share of the produce was to be surrendered to them according to a proportion predetermined in the document. Since

the state did not allow the change of status of the *mîrî* lands, most of the typical big farms owed their origin to the reclaimed lands.

Reclamation usually meant investment of considerable amounts of capital and thus "entrepreneurs" were almost always members of the higher echelons of the ruling elite, including the military and clerical. Cases of merchants or urban guild masters owning such lands were rarely found in the survey books before the eighteenth century. In the period when the central bureaucracy was powerful, it was a deliberate policy on the part of the state to favor the ruling elite while social and economic developments with decentralization would bring about considerable changes in the composition of the class of the "entrepreneurs" in the eighteenth and nineteenth centuries.[10]

Even in the early period, labor was sometimes supplied by *re'âyâ* agreeing to extra work outside *timar* lands or by runaway peasants or free *re'âyâ* unregistered in the imperial survey books. Sharecropping was a common mode of labor of *re'âyâ* origin. However, it became necessary for the "entrepreneurs" to look for labor on reclaimed lands outside the *re'âyâ* since the state strictly adhered to the *çift-hâne* system to protect its regular source of income. On farms of *mawât* origin, use of servile labor was a general practice from the earliest times, though under various conditions this kind of labor did not prove to be as effective as sharecroppers.[11]

In summary, through the *mülk* lands from *mawât,* Islamic Law provided a legal framework to bring about large farms owned by individuals, and the Ottoman state, as a rule, encouraged the application of his legal device to expand the area of such lands.

A typical example of a project of this type in the mid-sixteenth century is a project for rice cultivation near the village of Yenice, submitted by Feridun Ahmed Beg and the Grand Vizier Sokollu Mehmed.[12] They proposed jointly to spend their own money to build a dam and canals to secure water from the Sakarya river. The total length of the canals is estimated at 17.000 *zirâ* or 12.876 meters. They proposed to grow rice by irrigating the land fallen into disuse near the village of Çaltı and others, and predicted to be able to sow 75 *mud* of seed in the area (one rice *mud* = 256,4 kg). The maintenance of the dam and the canals was to be performed by the founders.

They therefore applied for a fermân through the department of finance granting the Sultan's permission for the project. The total amount to be sown was fixed at 50 *mud* for Mehmed Pasha and 25 *mud* for Ahmed Beg. The produce was to be shared equally between them and the *re'âyâ* and others who chose to work for them. The tithe due to the *timar*-holders was to be paid by the peasants out of their share. From their share, Mehmed Pasha and Ahmed Beg vowed to meet the expenses for burning three candles or candelabra at the mausoleum of Ak Şemseddîn, as well as to construct a caravanserai and five fountains in the town of Göynük. Mehmed Pasha promised to expend funds for the repair of the caravan highway ruined by the flooding of the Sakarya river as well as for repairing a damaged dam in a nearby village (Nerdivanlu). Those farmers who would use the water supplied by them for their own cultivation of cotton and other staples would be required to surrender one half of their harvest. In the case that the land leased by Mehmed Pasha was worked by workers paid by him, the whole produce belonged to him. The Sultan gave his approval by a decree through the department of finance on the condition that the *timar*-holders and the *re'âyâ* of the area consented, and that when reclaimed, the land would be cultivated by the *re'âyâ* only when they agreed to work there as paid hands and not as forced labor. Also, the peasants' share of the produce was to be surrendered to them according to a proportion predetermined in a document.

The Spread of Big Farms: *Mukâta'a-Mâlikâne* System

Along with the expansion of plantation-like farms of *mawât* origin, there emerged processes leading to conversion of *mîrî* lands into big farms in some areas especially during the *Celâlî* disturbances of the end of the sixteenth century.[13] According to a justice decree, dated 1609,[14] influential people among the military, including *kapıkulu* in the provinces, appropriated for themselves lands abandoned by the villagers as a result of the *Celâlî* disorders. Settling in them slaves or hired men, they converted them into their own private estates. Because

of the general shortage of labor, lands of this sort were usually fenced and turned over to livestock raising, thus becoming veritable ranches. Use and appropriation of peasants' lands abandoned in the periods of internal disorders had became normal procedure in converting the *re'âyâ-mîrî* lands into estates of big landholders. (Incidentally, livestock raising, for the same reasons, constituted prevalent economic activity on many big farms of *mawât* origin, too).

Also, extensive lands of *mîrî* origin were converted to *wakfs* or privately-owned farms mostly as a result of administrative inefficiency in the decline period. Many villagers in debt lost their fields to the local notables and military chiefs through a simple decision of the local court.[15] Thus, usurers, mostly town-based military or *ulemâ* took over the possession rights of the *re'âyâ* on *mîrî* lands, and over time, as a result of administrative inefficiency, such lands turned into privately owned properties. Also, a special process developed from the leasing of state-owned lands which led to conversion of *mîrî* lands into big farms: from the earliest times the practice was established that abandoned arable lands *of mîrî* status commonly called *mezra'a* or *hâlî çiftlik* the survey books were rented by the state to the individuals. These types of lands became part of the private estates, owing to the inefficiency of government book-keeping or abuse of the *mukâta'a* system in the decline period. In fact, the most important development came with the changes in the *mukâta'a* or leasing-out system. During the decline period after 1600, under financial constraints the treasury leased out a growing number of *mîrî* lands to individuals for a life term, and later, on a hereditary basis which was called *mâlikâne*, so that such holdings became virtually like property, leasers actual landlords, and peasants their tenants. In other words, a whole class of lease-holders *(eshâb-i mukâta'a),* now intervened between the state and peasants. *Çift-hâne* as a system continued to exist as the predominant organization of agricultural production on these lands, but the relationship between landholder and farmer underwent a profound change. Now leaseholders who substituted for the state were naturally inclined to maximize their share in production and squeeze the *re'âyâ* labor to achieve their goals. Under a short lease, this re-

sulted in the ruin of the area and degeneration of *çift-hâne* units. For a remedy, the state introduced an extension of *iltizam*, or farming-out period, primarily with the expectation that the leasers would be more concerned with the continuous prosperity of the area and the *re'âyâ* under their control.

The leasing-out system became more widespread than ever during the decline period, practiced not only by the state treasury, but also by higher members of the ruling group, palace favorites, governors, and apanageholders, who were all a kind of absentee landlord. Most of the leaseholders in the provinces emerged as a new class of provincial notables, ayans *(âyân)* who as on-the-spot operators, controlled a greater part of *mîrî* lands as *mukâta'a* or *mâlikâne.*

The *Âyân* and *Çiftlik*s

Along with their control as lease-holder of the lands under the old *çift-hâne* system, the ayans also emerged as a new type of "entrepreneur" in land reclamation and expansion of plantation-like farms. They were economically motivated to maximize their revenues under both the impact of an expanding external market, and under the pressure of pecuniary needs in order to sustain their position as tax farmers and heads of local mercenary forces.[16]

It is assumed that in the decline period the Ottoman economy and social structure were transformed from being based on an Asiatic Mode of Production to being completely dependent on European capitalism which entailed fundamental changes in the conditions of agricultural production and peasant-landlord relations.[17] This hypothesis cannot be substantiated with the available documentary evidence. The process of conversion of the *mîrî* or waste lands into plantation-type *çiftlik*s as a result of commercialization of agriculture and subsequently, growing alienation of the peasants from the land and more intensive exploitation of cultivators by landholders were developments which affected only certain regions which were particularly exposed to external conditions in the Ottoman Empire.[18]

The Ottoman land regime, despite these developments in certain areas remained unchanged in its basic *çift-hâne* structure as revealed by contemporary Ottoman documentary evidence. It appears that we are not justified in seeing in the Ottoman land regime a parallelism with what was happening in other East European countries under the impact of the European-capitalist world economy.[19] Apanage like land grants with large income which were usually granted by the Sultan to the members of the court and of the ruling class from *mîrî* lands and even *mâlikâne* leases should be distinguished from the plantation-like *çiftlik*s since the apanages were simply the fiscal-administrative re-arrangement in the possession of the lands which did not necessarily bring about a change in the *çift-hâne* system. As far as their economic organization was concerned, they were not different from the lands where production was based on the *çift-hâne*. Thus, the large apanages cannot be included in, the category of big farms under study unless their possessors reorganized these lands as plantation-like *çiftlik*s, which was a rare case since most of these appanage-holders were in a position of absenteeism, simply leaving the collection of their incomes to their agents *(kethudâ*s *or woyvada*s), usually chosen from among the influential local people. When the system of collection of income or state revenues through such local agents or tax-farmers became a widespread practice from the seventeenth century on, these agents emerged over time as ayans, provincial notables controlling sources of revenue and thence landholding and agriculture in the provinces. In the eighteenth century, the period 1760-1808 in particular, witnessed the rise of ayans which coincided with the growing European demand and higher prices for agricultural products of the Levant as a result of what is called the commercial revolution in the West. During the new period, the ayans brought under their control much of the *mîrî* lands under the *çift-hâne* system as *mukâta'a* or tax-farming leases,[20] but at the same time, under growing Western demand, they began to open much abandoned or waste land to agriculture, and it was mostly on the latter category of lands that we find plantation-like farms.

The Plantation-like *Çiftliks* in the 18th Century

Our notion of the plantation-like *çiftlik* in the Ottoman Empire comes mainly from Cvijic, Busch-Zantner, and Stoianovich.[21] Physical descriptions of *çiftliks* were made by travelers in the nineteenth century: a *çiftlik* was composed of a manor where the landlord or his agent resided, a number of huts for quartering laborers, a stone tower (a new indispensable element) for defense against rival ayans, the stalls for the animals, storehouses, a bakery, and a smithy. The plantation-like *çiftlik* consisted of a whole village, or one might say that the big farm was, as a rule, a *çiftlik*-village. As far as socio-economic features of the new *çiftlik* are concerned, the following definition is given. The *çiftlik*, Stoianovich says,[22] "marks the transition from a social and economic structure founded upon a system of moderate land rent and few labor services to one of excessive land rent and exaggerated service". Stoianovich also adds that sharecropping with field, transportation, and other services supplement the rent given to the landlord. He labels this development as an "internal colonialism". He also points out that the new plantation-like *çiftlik* spread in the regions with special geographical conditions such as coastal plains and interior basins along the arteries of communication and involved staple agriculture with irrigation. Furthermore, he draws attention to the fact that the expansion of the *çiftlik* system was interrelated with the growing demand of European markets for the agricultural products of the Ottoman Empire. For example, cotton was the main staple for export from the Serez plain in Macedonia, where some three hundred villages were divided among several ayans, by the last decades of the eighteenth century. In the Balkans, Thessaly, Epirus, Macedonia, Thrace, the Maritsa Valley, Danubian Bulgaria, the Kossovo-Metohija basin, the coastal plains of Albania and parts of Bosnia are mentioned as areas where the *çiftlik*-village spread by the end of the eighteenth century. It should be added that such expansion coincided with the land reclamation and improvement activities in these areas.[23] In other parts of the Empire, in Egypt, Syria, and in the coastal plains of Southern and Western Anatolia, parallel developments took place in an earlier or later period.[24]

In the last three decades, the use of Ottoman archival materials has shed new light on the question concerning the emergence of the *çiftlik* system in the Ottoman Empire. Now the questions of how and why changes in the social structure in the rural areas and in the internal re-organization of agricultural production occurred have been examined in more detail and on a more solid basis. For instance, we are now able to scrutinize the extent to which ownership of land and growing control of labor by the land-owner were developed in connection with the rise of the new *çiftlik* system. In addition, we are now more aware that the spread of market-oriented large farms coincided with a parallel expansion of land reclamation and improvement activity in the marginal lands, pastoral and flooded lowlands in particular. We also now know that most of the new *çiftlik*s with their plantation-like structures came into being on such lands, beyond the old *mîrî* lands with their traditional small-sized *çift-hâne* units.

Here we shall take up the region of Western Anatolia in order to more closely examine the *çiftlik* formation in the eighteenth century. Detailed lists concerning the *çiftlik*s of two great ayans, Hacı Mehmed Agha, *mütesellim* of Teke in southwest Anatolia and Kara Osmanzade Hüseyin Agha, *mütesellim* of Saruhan in Western Anatolia shall be examined here. Drawn up in the years 1815 and 1816 respectively, these lists from the estate books show the private properties left by the two ayans upon their deaths.[25] The *çiftlik*s entered in these lists of inheritance cannot be *mukâta'a*s or state-owned lands leased out by the treasury though originally they might have been so.

Both men were *mütesellim*s, or agents acting on behalf of the governor or treasury in collecting revenues and performing some other financial and administrative functions in the *sancak*[26]. *Mütesellim*s were usually selected from among the local notables with influence and wealth, and they, in turn, used their connections with the government in increasing their local influence and wealth, especially in terms of land. In both cases, the total value of their hereditary properties reached approximately quarter of a million groush (253.000 groush for Hüseyin Agha and 251.000 groush for Mehmed Agha) which represents a large fortune for the time. The composition of their fortunes

was similar. It consisted of arable land, livestock, buildings, equipment, and crops.

The annual profit rate in relation to the capital invested was much higher in Hüseyin's *çiftlik*s (1/10, 1/6, 1/3) than in Mehmed's (1/50, 1/10, 1/7). The highest rate was realized by cash crops (cotton production in the *çiftlik*s Kara-Ağaçlı and Ulu-Bara in Hüseyin's estate and rice grown on Mehmed's *çiftlik*, Çeltükci). The high profit rate must have been due to the fertility of soil as well as to closeness to the Izmir market in the case of Hüseyin's *çiftlik*s.

The value of the land in Hüseyin's *çiftlik*s varied between approximately 11 and 30 groush per *dönüm* (1 *dönüm* equals 920, sq. meters). In Mehmed's *çiftlik*s, it was much lower (2-4 groush per *dönüm*). The value of land suitable for cotton and maize growing was highest (in the *çiftlik* Kara-Ağaçlı 33 groush per *dönüm).*

The size of *çiftlik*s varied between about 600 and 1700 *dönüm* in Hüseyin's and between 700 and 13.000 in Mehmed's estates. In the latter, the average size was 8000 *dönüm* or 734 hectares while in the former about 1000 *dönüm* or 90 hectares. According to Christo Gandev, *çiftliks* in the Vidin region on the Danube varied between 30 and 500 hectares.[27]

Evidently, high productivity and high value of land in Western Anatolia accounted for the smaller size of *çiftlik*s. Hüseyin's estate was made up of 8 *çiftlik*s, while Mehmed's were 12 *çiftlik*s of various sizes. It is to be noted that in some *çiftlik*s, uncultivated fields were quite numerous (in *çiftlik*s Mihâili and Ulu-Bara, for example) The estate of Hüseyin included three types of *çiftlik*s: those with fields in which the produce belonged entirely to the landlord, those combining fields of the former with fields rented to the *re'âyâ,* and those *çiftlik*s which were simply leased to tenants.

It appears that the first type of *çiftlik* the standard type with all the features of a plantation-like large farm. Since the share of labor was not deducted from the yield in the final accounts, we assume that the produce in these *çiftlik*s belonged entirely to the landlord, and that labor was wage-labor. With the second type of (*çiftlik,* part of the fields were rented to the *re'âyâ* who met the rent by surrendering

part of the produce at the rate of one *ölçek* (i.e. measure or *kile* equal to 25.656 kg) of barley and a half *ölçek* of wheat per *dönüm*. In the *çiftlik* Kayışçılar, the rent was paid in cash (at a predetermined rate). The first type of *çiftlik* comprised everything to make it a complete production unit: animal force for ploughing, threshing, and transport, ploughs, wagons, and other tools, stables, storehouse for crops, simple houses and shacks to accommodate agricultural workers *(çiftçi odaları)* and even grocery shop. Horse breeding also seemed to have been an important occupation on most of the *çiftlik*s of Kara Osmanzade Hüseyin. In the capacity of *mütesellim*. Hüseyin had to maintain a small security force, and during the wars, had to increase their number and join the Sultan's army.

After land, pairs of oxen for ploughing proved to be the most important and costly component of a *çiftlik*. It can be said that each *çiftlik* in Hüseyin's estate employed one pair of oxen for every 140 or 160 *dönüm* of land (Mihâili and Ulu-Bara were not typical in this respect since there existed too many uncultivated fields at the time of recording). In Mehmed Agha's estate, the ratio shows too great a difference from one *çiftlik* to another to give any example. Apparently, in the *çiftlik*s Hacılar and Çeltikçi, cattle breeding was an important occupation. Epidemics appear to have caused great losses of oxen with disruptive consequences for agriculture. Mehmed Agha lost 26 oxen out of 40 on the *çiftlik* İmhan before the listing.

Because of the high costs of maintaining agriculture and the shortage of agricultural labor in many areas, *çiftlik* owners preferred to convert their farms into cattle ranches or dairy farms *(mandıra)* supplying oxen for neighboring villages and dairy products to nearby towns. The rate of profit was much higher in such *çiftlik*s and most of these *çiftlik*s were found near cities. Examples can be given not only for the eighteenth and nineteenth centuries, but as far back as the sixteenth century. At any rate, cattle and sheep breeding had always been an important occupation in the large *çiftlik*s, unlike the ordinary *re'âyâ çiftlik*s.[28] Yegen Mehmed Agha, *voyvoda* of Tire, had several *çiftlik*s devoted predominantly to cattle breeding. In the *çiftlik* Kara-Yunuslu, for example, there were 113 cattle and 28 horses, but little agriculture.

In the *çiftlik*s directly exploited, we find a diversified agriculture with wheat, barley, cotton, and maize being the main crops cultivated. In Hüseyin's two *çiftlik*s (Kara-Ağaçlı and Ulu-Bara), cotton, however, made up the greater part of the income. Even there, though, we cannot speak of a monoculture. Cotton was one of the principal export items of the region since the fifteenth century. There were also vineyards and orchards which made up only a small part of the *çiftlik*s.

The greater part of the land on the majority of the *çiftlik*s of Hüseyin were rented to the *re'âyâ* or free peasants. Usually, the rent was paid in kind from the produce of the land and sometimes in cash (in Kayışçılar). The third type of *çiftlik*s leased by Hüseyin brought an important income as *mu'accele*, i.e., down-payment made at the moment of leasing and as *icar* or yearly rent. This type of *çiftlik*s was of relatively small size, 150, 250, or 1200 *dönüm*. In the directly exploited fields (first type), hired hands seem to have been the standard form of labor, with the landlord supplying all means of production: land, seeds, plough, oxen, beasts of burden, as well as accommodations. The totality of the yield belonged to the landlord. Mentioned in the *çiftlik*s of Hasan Agha in Central Anatolia, in the lists published by Yuzo Nagata,[29] sharecropping was a traditional form of agrarian labor, and seems to have been replaced by hired labor on the more advanced market-oriented *çiftlik*s in Western Anatolia.

Most of the *çiftlik*s of the Kara Osmanzade family had the physical features of a typical *çiftlik* as portrayed by western travelers. Our estate lists include costly *konak*s, i.e., mansions with kiosks and coffee rooms with separate watch towers of stone or earth. In addition, there were *çiftçi odaları*, or rooms for farmers, stables, and storehouses.

Big *Çiftlik*s in the Vidin Region

In a study published in 1943,[30] I examined the emergence of the big *çiftlik* owners in the Vidin region and concluded that the Bulgarian peasant insurrection of 1850 broke out primarily as the result of the socio-economic conflict between peasants and *çiftlik* owners.

The key process which gave rise to the emergence of big *çiftlik* owners in the Vidin region of northwest Bulgaria was the leasing out by public auction of state-owned lands to individuals. This type of lease was applied from the earliest times in the Ottoman Empire to the state-owned arable lands which were not actually in the possession of the *re'âyâ* and not under cultivation. The treasury leased such lands, wherever available, to increase state revenues. Such lands, referred to as *mukâta'a*, were given to individuals on the basis of perpetual lease inherited only by direct male lineage, as was the case with the *re'âyâ çiftlik* possession. The possession document was called *tapu*. At the time of the lease, the lessee made a down-payment to the treasury called *icare-i mu'accele*. This corresponded to *tapu* paid by the *re'âyâ* to get possession of *mîrî* land, and it amounted to only one year's income of the land in question. Anyone willing to pay the *icarî* or rent, could take possession of such land. This was a general practice known as far back as the fifteenth century when it first appeared in Ottoman land surveys. Urban people willing to make profitable investments acquired *mukâta'a* lands. For them, profitability was a decisive factor and so usually when such *mukâta'a* lands proved to be profitable producing such marketable crops as rice, cotton, and sesame, as well as favorably located for transportation, they found lessees among city dwelling investors. In Vidin, there was nothing new in this respect. What was new was that in the period 1760-1850, Central European markets began to offer higher prices for the agricultural products of this Danubian province with easy transportation possibilities.[31] The vast uncultivated arable land belonging to the treasury now became an attractive investment area. The treasury, however, leased the land only to the Muslim aghas since the area was a strategically sensitive one. Such landholdings, each comprising a whole area of a village was called a *çiftlik*. According to a document,[32] the Christian peasants did not have land in their possession because the Vidin province was located on the frontier and the Muslim population consisted of only a few thousand. So, in order to encourage their concern with the safe-keeping of the fortress of Vidin, each village in the area was given with a *tapu* to an agha, notable or commander of a garrison unit.

Furthermore, a special regulation forbade the sale of the *mîrî* lands to Christian peasants.

Another innovation in the system was the growing tendency to consolidate possession rights of the aghas on the *mukâta'a* lands, thereby making them actual proprietors. This tendency was reinforced by the liberal views on land ownership introduced by the reformers of the nineteenth century under Western influence. When, in 1839, the Rescript of *Tanzimat* abolished *corvée*[33] the Bulgarian peasants did not want to perform *corvée* services which actually were regarded as corresponding to the rent. The aghas argued that the rent was to be remitted, since they said, the Ottoman subjects are "lawful possessors and proprietors *mâlik ve mutasarrıf)* of their land, no one can occupy and cultivate someone else's land without consent and compensation".

It was through renting from the aghas that the Christian peasants were able to get and cultivate the land on these *çiftlik*. On the other hand, the lands still directly under state control were farmed out, first to lax farmers who, as a kind of middlemen, rented them to the peasants. Thus, in both cases peasants were simple rent-paying tenants. After the declaration of the *Tanzimat* reforms in 1839, the state tried to stop the sale by *tapu* of state lands to aghas. The Sultan's special order was required for the validity of such sales, but still the aghas managed to obtain possession of twenty villages after the date. Also, conversion of commons, pasture land, and forest areas (the possession of which was acquired by the *tapu* system) into *çiftlik* land seems to have gained momentum during this period.

The *ücret-i arâzî* or rent on the aghas' *çiftlik* lands was not a simple rent but involved various payments and services which were actually the combination of some old feudal customs. The peasant had to perform for the agha *corvée* services for two months a year, and deliver a certain portion of his produce, namely 25 *okka* or 31 kg from each crop he grew, 30-40 *okka* of maize per cart, one *okka* cheese for every ten sheep in addition to one cartload of wood or 12 groush instead, and 3/10 groush per *dönüm* of vineyard.

There were additional dues paid to aghas for beehives, pasture land, etc. The total sum of all the payments made by the peasant was estimated to be equal to or even greater than the taxes paid to the state. The obligations established by custom for the stewards or agents of the aghas were to be added to all this. In sum, the so-called *ağalık* or *gospodarlık* regime in the Vidin region was characterized by a combination of the new *çiftlik* system with the old Ottoman feudal customs. The continuation of the feudal services and dues made the conditions particularly onerous for the peasants in this region. The Bulgarian *knezes*, notables who coveted the position of Muslim aghas on the prospering *çiftliks*, provided leadership for peasants' rebellions in the region in the 1840s. The peasant protest was primarily against *corvée* services, and feudal customs and dues in particular, since the declaration of the *Tanzimat* reforms promised to put an end to the old Ottoman regime throughout the empire.

The reaction of the *Tanzimat* administration to the situation is particularly interesting. The administration first abolished the *corvées*. Upon the protest, however, of the aghas who argued that they had the ownership of the land, and since the *corvées* corresponded to the rent *(hakk-i arâzî)*, the government asked both sides to reach an agreement between themselves. The aghas could not give up the labor with the most favorable conditions for themselves. Without the labor, the *çiftliks* could not continue. The ultimate goal of the peasants and even more so of the *knezes* was to get possession of land which originally belonged to the state. For these reasons, a real reform could not be worked out. Only the *corvée* service for cultivation was abolished in return for an increase in the proportion of the produce to be delivered to the agha. The *Tanzimat* administration, under the influence of the western view of land possession and proprietary rights, eventually espoused the view of the *çiftlik* owners, while the Christian *re'âyâ* were aware of the original state ownership of the *çiftlik* lands. In other words, *Tanzimat* liberalism, though against *corvée,* confirmed and reinforced the rights of the landowners on land. Under the *Tanzimat*, the old Ottoman *tapu* system or leasing state lands on a permanent basis was in the process of turning these lands into a

real proprietorship for the aghas. Later, the hereditary rights on such lands were further extended and the aghas' exploitation of the peasant labor worsened. In 1850, a government report confessed that the aghas "reduced the peasant almost to slavery" on their *çiftlik*s.[34] The inspector sent to investigate the situation proposed as the only radical reform to prevent the renewal of the insurrection the abolition of the *gospodarlık* regime and leasing the land to the peasants. The down-payment *(mu'accele)* made by them would be used to compensate the dispossessed aghas. The proposal became law, but the government confirmed the state's proprietary rights on all such lands. As under the *tapu* system, the peasant was now to acquire permanent tenancy rights by making a preliminary down-payment *(mu'acele)*. This simply meant the return to the old *Çift-hâne* system, and the replacement of the aghas by the *re'âyâ* on state lands.

The *re'âyâ*, however, did not want to recognize the state's rights either, and claimed a pure and simple transfer of the land without having to pay any rent or lease money. These details from the Vidin region can illustrate how explosive the social implications of the *çiftlik*s system were in the Ottoman Empire.

Christo Gandev, who studies the *çiftlik* regime in the same area through local sources from the kadi court records of Vidin, gives more details about the internal organization of the *çiftlik*s.[35] As and the relationship between the Christian farmers and Muslim landowners. According to the more typological interpretation of this historian, the new (*çiftlik* system which emerged in this region under the economic incentive of the central European market by the second half of the eighteenth century had all the characteristics of "une mode capitaliste d'exploitation". In other words, the new *çiftlik*s were created by urban investors of every social background with the purpose of producing export crops for the Austrian market. The uncultivated state lands or waste lands were bought, and transformed into freehold land properties. The labor force was supplied by the growing numbers of landless "prolétarise" peasants who worked in the as paid agricultural workers, or sharecroppers. Seasonal wage labor was also hired at the harvest time. Profit being the only concern of these capital-

ist landlords, the rent was increased and inferior working conditions were imposed upon the workers, while in the typically feudal *çiftlik*s regulations and customs put restrictions on the exploitation of labor. The agricultural workers on the new "capitalist" *çiftlik*s constituted a mass of serfs cruelly oppressed and exploited. In the Vidin region, Gandev continues, the average size of a *çiftlik* varied between 30 and 500 hectares. Besides the landlord's mansion and a large courtyard, a typical *çiftlik* included shacks for workers, storehouses, stables, mills, slaughterhouses, presses, etc. On these *çiftlik*s, the number of oxen for ploughing varied from 5-12, while large herds of sheep, cattle, and horses were bred. Thus, the new capitalist type *çiftlik* was a plantation-like farm in its purpose and organization.

Gandev's observations on the organization of the *çiftlik* in terms of physical arrangement, employment, and the relationship between landlord and labor suggest similar features in the *çiftlik*s in Rumelia and Anatolia. But I cannot agree with his theory about the origin and evolution of the new *çiftlik*s which had to do more with the *mîrî* and *mukâta'a* than reclamation of new lands.

Postscriptum

In his important paper based mainly on French consular reports, Gilles Veinstein, "Âyân de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)"[36] rightly emphasizes that:

> si les deux ayan (Karaosmanoğlu Mustafa and Araboğlu) doivent bien leur fortune au blé et au coton, ce n'est pas, selon le consul (Charles de Peyssonnel), en tant que producteurs mais en tant que gouverneurs, qu'autorités administratives, fiscales, qu'ils en profitent; ici, comme dans tout le reste de sa correspondance, il ne montre aucunement en eux ces propriétaires de vastes *çiftlik* travaillés par une main-d'œuvre servile, ou même de «réserves» de type féodal, développant sur une grande échelle, en fonction du commerce européen, les cultures d'exportation, dont on nous brosse parfois portrait (p. 136).

Yuzo Nagata's article on the *çiftlik*s of the Karaosman oğlu (Kara Osman oğlu) family came only one year after Veinstein's (see G. Veinstein's review of it: *Turcica*, 20, pp. 296-297).

The list of the *çiftlik*s privately owned by Mustafa's successor Hüseyin Kara Osmanzade did not, of course, include the *mîrî mukâta'a*s (state-owned lands under tax farming); but they still amounted to a large landed property, obviously organized, at least in part, into certain farms in several villages the organization of which appears quite different from the traditional peasant family farm.

I still fully agree with G. Veinstein on the point that Mustafa Kara Osmanzade, founder of the family fortune, called by Peyssonnel as "le plus riche et le plus avide de l'Empire ottoman" (Veinstein, p. 138), owed his fortune mainly not to the production of his *çiftlik*s but to his financial operations as usurer, tax-farmer and controller of trade between European merchants and Turkish producers.

While G. Veinstein says that "il faut décidément écarter à propos de ces aghas Primage de grands propriétaires fonciers" (p. 137 note 28) and distinguished them from the ayans of Rumili (those of Serez, p. 136-137) they nevertheless can be compared, in their capacity of controlling land and production and trade under the system of *mukâta'a-iltizâm,* with the ayans in the other parts of the empire. In the rest of his paper, G. Veinstein gives ample evidence of this from the reports of the Peyssonnels.

The second important point G. Veinstein makes on the basis of the evidence provided by the French consular reports covering the period 1748-1778 is that the increasing importance for the rising cotton industries in France of the cotton of Western Anatolia in addition to the traditional wheat exports constituted the basis of the economic-financial activities and wealth and power of these ayans (for cotton see my article in note 30).

It is safe to say that in the eighteenth century changes were definitely taking place, under the impact of Europe, in certain coastal areas of the Ottoman Empire which ultimately led to the reorganization of agrarian production. I believe the evidence supplied by the French consular reports do not contradict but rather confirms the characteristics of these changes which we tried to demonstrate in our paper.

Also, mention should be made of a typical situation which (Veinstein stresses in his paper. It is extremely interesting to observe through consular reports the peculiar conflict of interests between the ayans who were trying to maintain their control or "monopoly" on the export trade of principal staples cotton and wheat from Western Anatolia and the French who were trying to break this "monopoly" by attempting to penetrate into the producing areas and buy these goods at lower rates (Veinstein, pp. 138-42). At times, the French tried to reach their goal by approving the Porte's centralization policies against the ayans. But in general, foreign trading nations found the ayans more cooperative and useful for their trade for the very reasons the Porte had allowed them to survive. In other words, the ayans had a long term interest and concern in protecting agriculture and trade in their respective areas while governors and tax-farmers with short-term tenure were, as a rule, trying to realize quick gains without being much concerned with long-term prosperity of the area under their authority.

The *Çiftlik*s of Hacı Mehmed Agha, Mütesellim of Teke

Çiftlik	Fields (in dönüm)	Animals	Outfittings
			Cart
1. İmhan, Nahiye of İstanos	8000	40 oxen, 14 left after epidemic	2
2. Kargın, Nahiye of İstanos	9324 (155 plots) 1 orchard	11 oxen	
3. Manay, Nahiye of İstanos	9500	8 oxen 2 unfit	
4. Çoban, Kazâ of Elmalı	950	23 oxen	
5. Kızılağaç, Kazâ of Kızılkaya	8000	24 oxen, 11 left after epidemic	2
6. Pınarbaşı, Kazâ of Tefenni	13.000 1 orchard	50 oxen	1
7. Pınarbaşı, Kazâ of Kemer-Hamid	8900 5000 pastureland	7 oxen, 2 cows, 13 horses	
8. Hacılar, Kazâ of Burdur	1800	66 oxen, 5 donkey, 3 buffalo, 1 horse	1
9. Çeltükci, Kazâ of glasun	12.000 3 vineyards	234 oxen	
10. İvazköy, Kazâ of glasun	?	142 oxen	
11. Zivind, Nâhiye of İstanos	10.000	22 oxen, 1 cow, 97 goats	
12. Yuva, Nâhiye of İstanos	700 (7 plots)	10 oxen	2

1 keyl = 14 okka = 17,959 kg

			Produce (in yük)			Value (in grous)
Storehouse	Seeds	Cottage	wheat	barley	millet	
4	millet 32 keyl		243	162	39	20.000
2	millet 20 keyl	40	197	157	51	20.000
	wheat 16 keyl millet 20 keyl	3	120	37	31	10.000
2			237	79	53	15.500
2	millet 58 keyl	22	200	141	10	20.000
	Wheat, 47 yük, Barley 10 yük, Millet 5.5 yük	16	75	1.5	71	10.000
2		19				12.500
		2				15.000
			798	584	118	60.000 rice yield not included
		—	278	263		30.000
		55	624	411		25.000
2	millet 26 keyl					15.000
					Total	253.000

The Ottoman Decline and Its Effects upon the *Re'âyâ*

The Seeds of Decline in the Ottoman Regime

The circumstances in which the villager lived during the final period of Byzantine rule and under the feudal regimes of the Balkans cannot be said to have been better than they were after the arrival of the Ottomans. Before the Ottoman conquest villagers who lived on *pronija* lands, those belonging to monasteries or feudal lords, were subjected to a variety of burdensome demands upon their labor. The so-called *paroikos* was obliged to render to his *seigneur* one wagonload each of wood, hay, and straw every year and was bound also to do wagon service and work for the *seigneur* two or three days every week. Even before the Ottoman period there was a tendency in maritime zones where a cash economy had developed or in the zones surrounding larger towns, towards the acceptance of a cash tax of a certain amount in place of these services, resulting, just as in Western Europe, in a loosening of the personal bonds which tied the villager to his *seigneur*. In general, this tendency was welcome not only to the *seigneur*, who had a need for cash, but also to the villager, provided that he was in a position where he could obtain cash. This development was accelerated with the establishment of the Ottoman central-

ized regime. Although the older labor services were allowed to survive in certain areas, the Ottomans generally eliminated the labor services and replaced them with a single clearly-defined tax of 22 *akça*s, called the *çift-resmi* or 'yoke tax', which was a specific sum paid by each villager once a year in place of the eliminated labor services. There is no doubt that this taxation policy eased the way for the Ottoman takeover.

In harmony with the traditional view of the state throughout the Middle East, the land and those who worked it were regarded by the Ottomans as belonging to the sultan himself. This direct control was regarded as one of the great principles upon which the state was based. With it in mind the Ottomans abrogated every sort of personal feudal bond and kept under vigilant control, subject to law, every sort of local military and legal authority and everything which might be exacted from the villager. Those to whom the *padişah* delegated his authority, primarily the provincial *bey*s and their local lieutenants as well as the judges whose duty it was to oversee and guarantee enforcement of the law, kept each other under control as countervailing forces and stayed in continuous written contact with the central authority. The prime duty of the central government was to protect the subject from abuses of authority by local figures. Nonetheless, in every period there was evidence pointing to abuses of authority by those to whom it was delegated. We can see that when the central authority was weak and financial crises were endemic, these abuses widened and worsened to the point that they threatened the very constitution of the empire. Nor can we overlook the fact that, under the *timar* system, certain rights over the lands and villagers were reserved to the military personnel to whom they were assigned and that in spite of all the intended limitations and attempts at control, these delegated rights were liable to abuse. As a start, let us take a glance at the labor services which were imposed upon the *re'âyâ*, the term used for villagers, be they Christian or Moslem.

According to a law dating from the end of the 15th century, the *re'âyâ* were obliged to transport the tithe belonging to the *sipâhi*, the cavalryman set over them, to a granary or a fortress garrison. More-

over, if the cavalryman wished it, villagers had to transport this tithe to the nearest market. But in no instance were villagers supposed to carry produce more than a distance of one day. The *re'âyâ* had to reap hay for the *sipâhi*s but were not obliged to transport it. But in spite of these limitations, there often were complaints that *sipâhi*s assigned to the land were using the *re'âyâ* animals and wagons for their own benefit. One more labor service recognized by law was the *re'âyâ*'s obligation to build a granary for the village cavalryman. Apart from this, however, *re'âyâ* were not supposed to be forced to build a house or do anything else for the *sipâhi*. One of the more onerous labor services was, of course, the *re'âyâ*'s obligation to work on land reserved for the *sipâhi*'s own profit. The *sipâhi* of each *timar* had his own special fields, called *hâssa çiftlik or* his own *hâssa* orchard and vegetable garden which had to be worked by the peasants. Ottoman law limited this sort of service to three days in a year.

Subsequently this form of labor service was usually commuted into a cash tax of three *akça* annually per villager, and the fields reserved for the cavalrymen were rented by him to the villagers. When Cyprus was taken by the Ottomans, they converted the two days of service per week by the *paroikos*, or serf, into one day of service per week in the sugar refineries belonging to the government. But it was not long before this was completely eliminated. Also in force was a custom surviving from older times by which one out of every fifty herders was supposed to render service to a *sancak-beyi* (governor) for a period of six months. However, this service was also completely eliminated in 1536. The State serfs, called *ortakçı kullar*, who in the 15th century were drawn in limited numbers from war prisoners, merged completely with the regular *re'âyâ* in the 16th century. Thus those forms of service which were at variance with the principles of the Ottoman system died out.

Another matter which always resulted in complaints by the *re'âyâ* was the practice of obliging the villagers to feed without compensation the soldiers and officials who happened to visit their village along with their animals and all those who accompanied them. To combat this, the State came to place a limit of three days upon the length of

time which a *sipâhi* might alight in a village within his *timar.* The Ottomans tried to ease the situation of the villager by requiring that these visits be as infrequent as possible, that the visitor take as few people as possible with him and that he pay for everything received from the villager.

A worse form of abuse was the illegal requisition of the villager's grain, livestock, and cash reserves, a practice called *salma* or *salgun.* Normally it was resorted to by high ranking officials and military officers and involved a request for a certain amount of the goods in question from each village household. For this sort of thing, the expression *tekâlif-i şâkka,* or 'onerous levies', was used. We know too that the central government sometimes issued special orders which permitted a general or commander to resort to this sort of requisition. Those who carried out unauthorized requisitions were severely punished in periods when the central authority was strong, but in the period of decline these arbitrary requisitions came at the head of the list of the abuses which stripped the villagers and ruined the country.

One more field for abuses lay in the widespread application of the practice by which the Ottoman administration allowed government officials to collect various forms of income directly from the *re'âyâ* to make up their salary. In order to prevent abuses, the Ottomans carefully specified in their laws the kind and the amount of tax to be gathered, and the time of gathering. The practice found its widest application in the *timar* system, in which the *sipâhi* collected for himself dues and taxes established by law. Each such *timar* had a known income. So that this income would neither diminish nor be lost, the government granted the *sipâhi* a right to use part of the land himself, and also a number of means to control the lands worked by the *re'âyâ.* Naturally, *sipâhi*s did not shrink from abusing the exercise of this delegated authority. Income from the larger *timar*s, called *hâss*, which were assigned to commanders and governors, was either gathered by farming it out to individuals or by means of agents or collectors (*voyvoda*s).

Apart from the *timar* system, the law permitted the collection of certain taxes from all *re'âyâ* in return for services which officials per-

formed directly for them. A tax collector, for instance, took for himself a certain fee from each household. Judges took standard fees for legal documents prepared for the *re'âyâ* or when they made judgements on inheritance matters. Only when the central government effectively operated its system of controls was it able to keep at a minimum the abuses arising from this sort of delegated authority.

Finally, we must touch upon those abuses which arose from the operation of the tax farming system *(iltizam)* which existed from the earliest times of the Ottoman empire. This system operated through the sale of state income sources, such as those coming from *timar* or *hâss* lands, to private persons at ever higher prices. The state contracted to turn over such collections to the tax farmers, who each time promised to deliver more; it thus was able to increase indefinitely the tax revenues to be collected. The activities of tax farmers were controlled by a state appointed commissioner, called *emîn*. But despite this, most of them managed to get out of the *re'âyâ* just as much as they could, and it must not be forgotten that the State's own military forces assisted the tax farmer in making his collections. The Ottomans knew of the shortcomings of this system, and to the extent that it was possible endeavored to limit its operation and prevent its abuse; but starting from the latter half of the 16th century it both expanded and degenerated, due largely to the concurrent decay of the *timar* system. No better method other than the tax farming system remained for the collection of these revenues once the *timar* holdings, instead of being in the hands of *sipâhi*s living in their assigned villages, passed into the hands of influential parties living in Istanbul or other cities, or on the other hand, once they were attached directly to the treasury. The tax farming system spread so far that even judges began to lease to substitutes the courts within their jurisdiction, with each court being a means of income through the dues collected in the judge's name. Anyone leasing a court for its proceeds was of course bound to get involved in bribery. In similar fashion all state positions, all instruments exercising state-delegated authority, came to be means for personal gain. As the central government fell into an embarrassing financial position, it began to sell posts and delegate authority to

the highest bidders regardless of qualifications. At the same time one must not forget that bribes were also received by those who vouched for appointees. In all cases, it was the *re'âyâ* who in the end paid for these ever pyramiding bribes.

So here we have the seeds of ruination which the Ottoman State carried within it. According to the traditional view of the state in the Middle East, chief among the factors which kept a government viable was its success in protecting *re'âyâ* from abuse and tyranny, since the impoverishment or dispersion of the *re'âyâ* masses would result in the diminution of a State's sources of income, and a State without income could not survive. Imbued with this belief, the early Ottoman statesmen endeavored to prevent abuses and to make these measures work. But from the 1570s onward, as central authority weakened, they were no longer capable of doing this and the entire system declined.

Efforts to Eliminate Government Corruptions: The Justice Decrees (*Adâletnâmeler*)

The 'justice decrees' are undoubtedly the Ottoman sources which reflect most authoritatively the administrative corruption which developed during the period of decline. A 'justice decree', or *adâletnâme*, is a decree of the *padişah* in the form of a manifesto which strongly forbids behavior contrary to law and justice, or any misuse of authority affecting the *re'âyâ* by those who exercised authority in the name of the state.

The 'justice decree' sent to the commander-in-chief of Anatolia and to the district commanders and judges in 1595 on the occasion of the accession of the Sultan Mehmed III describes with an unprecedented explicitness the confusion which then for the first time prevailed within the empire and the widespread abuses which accompanied it. After making clear that laws and regulations originating in the period of Suleiman the Lawgiver were being trampled underfoot and that dues and taxes extracted from the *re'âyâ* had swollen by virtue of a host of unlawful innovations, it goes on to list the principal abuses of the day as follows: (1) *Vizier*, commanders-in-chief, and

their agents in the provinces –the collectors, the other commanders, the bailiffs *(subaşıs)*, the property administrators and private trustees, as well as supervisors *(kâhyas)* in villages (positions which had been given to palace favorites), state collectors and tax farmers, and judges' substitutes– had all been making rounds in the provinces, frequently accompanied by ten or fifteen cavalrymen, and after alighting in the villages they would oblige the *re'âyâ* to feed them and their animals free of charge, and by misusing their authority would collect money in an unwarranted fashion. (2) *Sancak-beyis*, district commanders, and *subaşıs* bailiffs responsible for the peace and security of their zones, were collaborating with brigands instead of catching them. (3) Individuals from the various regular forces maintained by the central government *kapıkulu*, or at least individuals who pretended to be such, had been going around in groups to villages and towns to rob the *re'âyâ* causing the *re'âyâ* to flee and scatter. The 'justice decree' adds that because of this oppression the *re'âyâ* were abandoning their villages and scattering. This decree was published on the eve of Mehmed III's major expedition against the Habsburgs.

Here we must pause for a moment to give attention to the *kapıkulu* groups calling themselves government regulars who descended upon the people at that time. The beginning of all this dates to the last years of Suleiman's reign. At that time, because of the competition for the throne which was going on, worrisome pockets of resistance had arisen *vis-a-vis* the central government. One contender for the throne, Prince Bayezid, attracted freebooters coming mostly from the villages of Anatolia, and from them he founded a personal army, promising that if he acceded to the throne he would take them into the regular forces, or *kapı kullar*. After Bayezid passed from the scene, the Ottoman government put this Anatolian soldiery on the payroll because of their skill with firearms, and used them during the wars in Iran (1578-1590) and Hungary (1593-1606), increasing their numbers steadily. These forces, which bore the name of *Sarıca* or *Sekban*, got into the habit of living off the people of Anatolia during periods when the government was not paying their wages by means of requisitions of their own invention, burning, plundering and killing in villages and towns

which did not give in to their demands. To these the Ottoman statesmen gave the name *Celâlî, eşkiya*, or 'rebels'. Most of them purported to be janissaries or regular army men and appropriated for themselves the privileges that went along with such status. On the other hand, the real janissaries and regular army men who had settled in cities and towns used what authority they had to intimidate and exploit the people around them, thus making themselves into a privileged socio-economic group. This situation thrust Anatolia into anarchy. Some of the people fled to Rumeli and to other surrounding regions. After 1603, when Iran became the aggressor and the Ottoman forces in Azerbaijan were withdrawn to Anatolia, the situation took on the proportions of a catastrophe. The confused scattering of the masses of villagers who fled Anatolia to save themselves from the *Celâlî*s, was called the *Büyük Kaçgun*, the 'Great Flight'.

The 'justice decree' published by Ahmet I in 1609 reflects the grave circumstances of the time. The Anatolian and Rumelian commanders-in-chief and district commanders and judges are told:

> You are not making the rounds of your provinces doing your duties. Instead you are going around taking money from the people unlawfully. And it has been brought to my attention that during these so-called 'patrols' which you are making for this purpose accompanied by unnecessary numbers of cavalrymen you are committing the following abuses: If somebody falls out of a tree you make this out to be a murder, you go to a village, settle down, and in order to rout out the supposed killer you harass the people by putting them in irons and beating them. Finally, besides taking hundreds of gold or silver pieces as 'blood money', you collect from the villager free of charge as a so-called 'requisition' horses, mules, slaves, barley, straw, wood, hay, sheep, lambs, chickens, oil, honey and other things to eat. You lease out your incomes to collectors at excessive rates. They on their part go out to collect with far too many horsemen and instead of satisfying themselves with collecting your incomes according to law and as is prescribed in the record, try to get as much money as they please. And besides the normal villages, they go onto imperial holdings,

which are immune, under the pretense of following criminals and demand thirty or forty extra gold or silver pieces per month. And because you, you commanders and bailiffs, have been taking money from brigands and letting them off rather than giving them their just deserts, brigands have been getting hold and have been descending upon the people in groups. This is the sort of tyrannizing that I have been hearing about.

The decree continues:

The object in appointing you commanders-in-chief and district commanders and in giving you incomes is not to have you go around collecting goods and ruining the country. Rather, it is so that the holy law and the government's laws be respected, so that no one be allowed to tyrannize, so that individuals who caused trouble will be taken in hand and if necessary imprisoned and handed over to the government, or if necessary to get punishment executed according to the decision of the local justice and in this way to protect the country by every means and to make it prosper and flourish. To take from the re'âyâ a tithe of blood money belonging to the victim's relatives, calling it 'blood tithe', is contrary to law and forbidden. Commanders who descend on a village with two or three hundred horsemen in order to get a blood tithe are causing the ruination of that village.

In the same justice decree we find information on abuses by judges:

Judges and judges' surrogates have been going around from village to village together with bailiffs on the pretext of judging wrongdoers in the villages or seeing to other legal work and have been taking sheep, chickens, oil, honey, barley, straw and wood from the re'âyâ without paying for them.

Judges had the authority to take a fee of fifteen or twenty parts in a thousand in inheritance cases, but instead, they had been interfering into inheritance matters without being invited and without its being

necessary and had made it a rule that people must get permission from them before the dead could be buried.

> They have been denying permission for the burial of non-Muslims unless they get some money. When they make the rounds of the villages they have been going around to the graveyards, counting graves and fining those who have buried their dead without permission. And they have been committing various abuses in the settlement of inheritances. They have been raising appraisals of the value of goods in order to raise the tax they take, or have been making inheritance settlements a second time claiming that the first settlement was unjust. In this way the majority of inheritance goods have been adjudged two or three times and as a result a large part of these goods end up in the judges' hands in the form of a fee.

From time to time, the central government appointed judges as inspectors in order to establish the reasons for confusion in this or that district or in order to hear the complaints of the *re'âyâ*. Judges abused these missions for the purpose of robbing the people: they went around from village to village judging people who were innocent of any wrongdoing and then taking bribes for crimes which did not exist.

> Judges have not hesitated to interpret the decrees of His Majesty the Sultan according to their own advantage. If anyone tries to find out how the decree actually runs, they accuse him of the crime of opposing that decree and thus get money out of him.

Again according to the aforesaid justice decree, judges who were in the process of making up tax registers deliberately overstated the number of those who were liable to taxes to extort bribes from them. Judges were taking fees higher than the law allowed on documents and copies of documents which the *re'âyâ* received from the courts. Also judges had been ignoring clear instructions contained in imperial decrees with regard to *timar*s or religious posts by issuing documents awarding them to whichever claimant gave the most bribe money.

Judges, who had the right to appoint surrogate judges in their own jurisdictions, were dispensing these positions to whoever gave the most money. These in turn went out to harass the *re'âyâ* in order to collect various taxes and on those visits they forced the villagers to feed their numerous companions free of charge.

The same justice decree touches upon abuses by hoodlums, both military and non-military. This sort of individual would dispense some little thing to the *re'âyâ* as a so-called gift –a knife, a skullcap, or a bar of soap– and afterwards would demand in return from each village family a sheep, a beehive, or two or three measures of wheat. In general soldiers did this sort of thing in order to fulfill their needs. Others of these strong arm soldiers would buy goods cheaply as they went into a town and then sell the same goods at a high price inside the town and in that way exploit the people.

Finally, this justice decree depicts what a social blight the usurers had become for the villager. The *re'âyâ* left penniless by the lawless extortions of the military, were obliged to take money from usurers, the rate of usury going up to fifty percent. The *re'âyâ*, unable to pay off this ever increasing debt load, were obliged to work for the usurer and become little more than his slaves. It was always easy for the usurer to have anyone opposing him thrown into jail.

The Fundamental Causes of Corruption

The deterioration of order in the empire was already being cited by historians of the late 16th century such as Selânikî and Âlî. In the 17th century, Koçi Bey laid out the reasons for the Ottoman decline in sharp clear lines in his representations to Sultan Murad IV (1623-1640). And already in the 1610s an Ottoman author who concealed his identity dwelled on the same points in his *Kitâb-i Müstetâb*. Both writers assert that the authority of the sultan had weakened and broken down. In olden times, the grand vizier, acting as the sultan's right hand, secured order and unity in administration and maintained the state's interests above all other considerations. Now, they said, palace favorites and irresponsible individuals were interfering in the use of

this authority, thrusting the administration into confusion and using their influence to fill their own pockets. Bribery was widespread. Palace favorites were handing out leases and posts as they pleased and taking money for it. Also very important, these favorites were having *timar* and *hâss* lands assigned as their own farms and as a result the *sipâhi* forces living on the land were greatly reduced. For this reason, it had been necessary to increase the other regular forces, especially the janissaries, and because these got their wages from the central treasury, the load on it had become excessive. Therefore, the state was obliged to lay heavier taxes upon the shoulders of the *re'âyâ*. One result of the increase in the remaining regular forces was that the latter was becoming rebellious and unmanageable both in the capital and in the provinces. Both writers considered the decline to be a consequence of the degeneration and abandonment of the classic laws and regulations of the Ottoman State. According to them, in order to straighten out the situation, it would be necessary for the sultan's authority to be concentrated in the hands of the grand vizier, for the *re'âyâ* to be protected from abuses, for the *timar* system to be reformed, for the number of janissaries to be reduced and discipline restored in the army, and for the practice of taking bribes to be eliminated absolutely.

The similarity between these views and the kind of thinking we see in the justice decrees is striking. No doubt there is a lot of truth in this thinking, which conforms to a traditional view of state and society by attributing decline to corruption. But the modern historian sees more in the Ottoman decline than administrative failings and corruption. Population increase accompanied by economic stagnation, and the destructive financial and political consequences of long years of war with Iran and in Hungary are accepted among the valid deep-running causes. Here we shall pause to discuss them.

It has been established that the population of the Ottoman Empire increased two-fold during the 16th century just as was the case in other Mediterranean lands. The Ottoman government was not able to send this excess population into conquered territories as in the past when compulsory deportations, called *sürgün*, played a large role in

the Turkicization of certain parts of the Balkans. The last time this kind of deportation had been resorted to as a systematic effort had been following the conquest of Cyprus when landless villagers from central Anatolia were sent to the island. But now the great conquests in Europe had come to a halt.

At the same time the Ottoman economic system was not suitable to the task of securing new economic resources at a rate even with the population increase, a condition which I have attempted to demonstrate in a study on the capital formation in the Ottoman Empire. The Ottoman State was intrinsically bound to the corporation system typical of the Middle Ages. Here the principles found their place in the religious law of pre-Ottoman Islamic states under the name of *ihtisab* or *hisba*. Under this system, an industrial development capable of utilizing the increasing masses of workers in the cities was impossible. The concept then current among the mercantilist elite of West Europe held that industrial development and the exportation of goods enriched a country, but this concept was utterly foreign to the Ottomans. In the Ottoman economic system only in commerce was there any encouragement for the investment of capital. There did indeed exist a capitalist-minded class of traders in the 16th century, but changes in world trade routes at the end of that century and the beginning of the 17th began to take their toll on the Ottoman market with the result that the mercantilist states of the West were enabled to subordinate the Levant to their own economic systems. Moreover, due to the fact that the English and the Dutch gained a supremacy in the Mediterranean, the Ottomans lost the upper hand at sea even in their own waters. Thus the advantages which could have been obtained by the Ottomans from the East-West or North-South trade were lost.

One more development of greatest significance can be seen in the great financial and economic crisis which befell the Ottomans following the 1580s. In Western Europe silver fell in value with reference to gold and it began to infiltrate the markets of the Levant. In the Ottoman markets now it was not the Ottoman *akça* but the Spanish *reale* and the Dutch *rixdal* which prevailed. All the conse-

quences which the 'price revolution' had brought in its train in Europe were experienced equally in the Ottoman Empire. The loss in value of silver money caused prices to jump to twice what they were. Counterfeit money flooded the market while speculation and soaring interest rates turned the finances and the economic existence of the state upside down. All of this upset the state's old establishments and institutions. The new circumstances opened the way for unpleasant incidents and frequent revolts by groups with fixed incomes, particularly the janissaries and other standing forces who subsisted on a small daily wage. This financial chaos had to be counted as one of the basic reasons for the confusion and slippage which became apparent after the 1580s.

The situation was not only the underlying cause of the military rebellions at the center but also of the attempts by military groups in the provinces to squeeze more money out of the *re'âyâ*. *Timar*-holders whose incomes had been cut in half were so impoverished that they were unable to make their way to the battlefields of the Hungarian and Iranian wars and were instead robbing the *re'âyâ*, avoiding campaigns and abandoning their holdings. Commanders and judges were resorting to bribes and abuses in order to hold their incomes level in the face of ever costlier living conditions.

The central government too was sharply aware of the insufficiency of its older fixed income. The continuous need for meeting the heavy expenses of long wars made its financial crisis ever more severe. Lowering the amount of silver contained in the *akça* as a counter measure simply opened the way to more confusion. The government often was forced to resort to collecting extraordinary levies for the treasury (*avâriz-i dîvâniyye*) a practice which formerly had been saved for only the most unusual circumstances. These levies became a regular cash tax collected year in and year out from villager and townsman alike. Gradually the amount of the tax rose. It was about 250 *akça* per household in 1590 while the usual taxes were maintained. The principal traditional taxes were: *ispence*, 25 *akça* for an adult male; tithes of usually one-eighth from each kind of crop, garden and orchard; 2 *akça* for each one thousand square meters;

pig-tax and sheep-tax, one *akça* for each two; and fines and occasional dues grouped under the names of *bad-i hava* and *niyâbet*. Our calculation based on the *defter*s, Ottoman surveys, showed that the average tax burden per household was about 250 *akça,* which was equal to four gold florins by 1580 and only two florins in the early 17th century. Thus an increase of a hundred per cent in the amount of taxes was not real in value. The same was true for *cizye,* poll-tax. It was usually one gold florin which the Christian *re'âyâ* had been bound to pay yearly but now it was raised to conform to the new value of the *akça*. In the middle of the 16th century, when the gold florin exchanged for sixty *akça* the poll-tax varied between 40-60 *akça* whereas by the beginning of the 17th century the tax amounted to 140 *akça*. About the same time the government announced that the official exchange value of a gold florin was 120 silver *akça*. But the rate for gold was always 10-20% higher on the free market. At any rate in the countryside where the effects of the monetary changes were slow and incomplete the new *avâriz-i dîvâniyye* taxation was felt as a heavy burden by the *re'âyâ*. And, as we have already pointed out there were many other abuses committed in the collection of these taxes. Under these conditions the situation of the Balkan villagers became drastically worse.

The Villager and The Land: The Advent of Large Estates

When a villager had become saddled with an impossible tax burden his only choice was to abandon his land and move. Such villagers, wandering on the loose, show up in the records as *haymana* or '*re'âyâ* left out of the record' (*defter harici re'âyâ);* often their trails were lost and they settled in other regions altogether. Naturally some of them turned to brigandage which constituted one of the chief headaches of government. The passive resistance by the villagers was a most effective factor in forcing the central government to condemn abuses and to take measures to lighten taxes. Now influential people among the military were appropriating lands abandoned by the villagers and set-

tling on them by bringing slaves and hirelings to work them, thus converting them into their own estates. Because of the general shortage of labor, lands of this sort were generally used for livestock raising, thus becoming veritable ranches. After the confusion died down, the *re'âyâ*, dreading these soldiers, found it impossible to return to their old villages. Although the sultan often demanded that the houses and stables of these military interlopers be torn down and that these soldiers quit their holdings immediately, such orders were rarely obeyed.

There were three main modes by which the great estates of Rumeli came into being in the 16th and 17th centuries:

1. Estates Established on Unused Lands

Rich and influential individuals would buy for cash land which was not officially registered in the tax registers or which was not being worked, then would settle slaves on it and make it into their own estate. In the records, one notices that private estates were generally established on lands to which the state had not previously laid claim and that they utilized slave labor instead of *re'âyâ* labor. *Re'âyâ* working for wages on these estates as farm laborers, called *ırgad*, are those who had fled their own lands and were left out of the tax surveys. Starting from the 17th century this kind of *re'âyâ* constantly increased. Because of the confused way in which tax registers were maintained at this time it became easier to get state land through bribery and add it to a private estate or for the *re'âyâ* to sell their fields and enter the service of the estate owners. According to citations from the Edirne region dating from the 16th and 17th centuries, a large part of the estates there were established in this manner and were generally turned over to animal raising. The animals were sold to the villagers while the grain which was raised was sold either directly or by circuitous routes to European merchants who paid good prices in return. Under these conditions, large estates developed and became numerous. Most of the estate owners were military men by origin. They often lent money to villagers, who then lost their fields because they were unable to pay these debts. With some local differences the same conditions can be identified in other parts of Rumeli.

2. Trust Estates (Wakf) Founded by Turning State Land into Property

Influential figures from the palace or close to palace circles got hold of state lands in the form of property grants and subsequently turned them into trusts, thus giving rise to plantation-like establishments. This sort of trust-estate was not unknown in the older periods, but to the extent that central authority and control loosened in the decline period this style of converting state land into property and *wakf* increased proportionally. There was no great difference between these trust estates and the other big estates just described from the point of view either of their management or even their basic purpose. A large part of their rent went either to the trust founder personally or to his family. Slave labor and animal raising were widespread. Estates and trust establishments in the hands of the powerful were generally free from the interference of local governors and for this reason it is understandable why fugitive *re'âyâ* generally settled on them. But once they did that, the *re'âyâ* were bound tightly to the trust or the estate.

3. Estates Founded by Renting State Lands

Because the treasury rented out on a rent-lease basis (*mukâta'a*) the *timar* and *hâss* lands belonging to the state, rich and influential individuals were enabled to take control of many villages and farms. Owing to the treasury's difficulties in the era of decline, rent-lease contracts began to be made out on a life-term basis, sometimes even on a hereditary basis, so that they became virtually like private property. Originally the lessor was the villager who now was regarded as leasing the land hereditarily and eternally from the holder of the *timar* or *hâss*. Under this arrangement, the villager paid taxes and dues fixed by law to the *timar* or *hâss* holder and in theory was not obliged to pay anything else. Under the new system, where a whole class of rich and influential landlords intervened between state and *re'âyâ* and obtained the rights to the usufruct of the soil, the villager was obliged to pay a separate rent to them in addition to the taxes due to the state.

The majority of the new leaseholders were again of military origins. Landlords who had succeeded in obtaining lease rights to extensive holdings were eventually entrusted with a number of functions, such as gathering taxes, raising troops, and keeping order, thus ushering in the era of the *âyân*s. But this era only reached its full development in the second half of the 18th century. Thus the state allowed its control, even its sovereign rights over the *re'âyâ*, to grow weaker, demonstrating that the classic regime associated with the Ottomans had completely broken down and that the Empire had become feudalized.

There is one other important development which took place at the same time in which the great landlords and notables (ayans) were making their appearance: This came about as the state left to communities of villagers and townsmen the collection of certain taxes and their delivery to the treasury; or to put it another way the communities took on the task of farming taxes. As a result, an individual who headed such a community gained some control over it. At the same time the community took on an organization which began to function in ways other than the collection of taxes. The Ottoman government used this method in many districts both to defend the interests of the treasury and of the *re'âyâ* from the rapacity of the officials and tax farmers. And in fact the *re'âyâ* would promise more than the tax farmer precisely in order to secure the application of this other system, which was called *maktû'a bağlamak* or *maktu'iyyet*. This *maktu'iyyet* system was applied especially in Balkan Christian zones for the collection of the poll tax *(cizye)*. By giving the Christian communities an opportunity for some kind of organization this system actually provided a means and prepared the ground for future action on their part against the Ottoman regime.

For all these reasons, we can verify that, starting from the 1590s, the *re'âyâ* under Ottoman rule, including the Christian *re'âyâ* of the Balkans, fell into far worse circumstances than had formerly prevailed. As a result, dissatisfaction spread among the *re'âyâ*, and brigandage increased. This situation contributed to the rebellion of Michael, Prince of Wallachia, starting in 1594, the first large scale reaction to the Ottoman regime in the Balkans; and to the resulting

reverberations which this created south of the Danube. Nor can one forget the upsurge of rebellious activity in the mountainous parts of Albania in the same period nor the fact that the Serbs, Greeks and Albanians were making contact with foreign powers in opposition to the Ottomans.

Systematic archival research to uncover the precise forms which the Ottoman decline took in the Balkans is still in its beginning stages. To this end there is a great need for detailed studies on changes within the framework of village life, the spread of brigandage and its causes, migrations and the reasons for them, the circumstances leading to the formation of landed estates, and changes taking place in town life.

On the other hand, it should not be forgotten that in the beginning years of the period of decline Rumeli was not as deeply affected as Anatolia. Recent studies have suggested that an acceleration in trade relations between Rumeli and Europe had a positive effect upon the circumstances of the *re'âyâ*.

Ottoman Archival Materials on *Millets*

Kadı Court Records

The *kadı* court records, *sicillât,* constitute an extensive collection,[1] scattered across the former area of the empire, and perhaps the most important source for the social life and actual legal conditions of the non-Muslims under Ottoman rule. This happened not only because the non-Muslims, as the *ahl al-dhimma,* were under the jurisdiction of *kadı*s in so many areas of the law, but also because the *dhimmî*s often preferred to seek a *kadı*'s decision or certificate. Use of Muslim courts provided greater, assurance, or the means to escape the more rigid stipulations of their own religious law in such matters as marriage, divorce, and parenthood rights, which were supposed to be under the exclusive jurisdiction of the Christian or Jewish authorities. In the eighteenth century, the Greek Patriarchate had to take serious measures to prevent the latter practice, as result of which the infiltration of Islamic and customary law was being seen in such areas as marriage and dowry practices.[2] At any rate the *kadı sicillât* abound with court decisions, as well as contracts, transactions, certificates and other kinds of documents, drawn up not only between Muslims and non-Muslims but also between non-Muslim parties.

Since the *sicillât* were deposited in the *kadı* courts of the cities and towns throughout the empire, their rediscovery has given existence from the 1930s on to many local archives in the lands once under Ottoman rule –Yugoslavia, Bulgaria, Albania, Greece, Syria, Turkey, Israel, Jordan and Egypt. One of the most extensive, and for obvious reasons the most important collections, is that in Istanbul, under the office of the *Müfti*. About ten thousand well-preserved volumes of the *kadı* records of Istanbul, Galata, Eyüp, and adjacent districts, collected under Abdülhamid II, have been barely touched for study. The Bursa collection, comprising the oldest *kadı* registers dating back to the 1460s, is the best known to the students of Ottoman history, and has been exploited since the 1930s.[3] Also, a number of publications have been made from the collections in such centers as Monastir, Sarajevo, Vidin, Sofia, Salonica, Cyprus, Damascus, Jerusalem, and Cario.[4] Documents from the *sicillât* of Vidin and Sofia concerning the Church and ecclesiastical matters have been collected and studied by Joseph Kabrda.[5]

Monastery Archives

Ottoman documents preserved in monastery archives bear a special interest not only for the history of particular monasteries and the administration of monastic properties under Ottoman rule, but also for Ottoman history in general, since some monasteries preserved documents form the earliest Ottoman times, even the fourteenth century. Monastic documents have been published by Paul Wittek and Paul Lemerle, Elizabeth Zachariadou-Oikonomids (Greece), D. Ihciev (Bulgaria), P. Dzansazov and J. Jastrebov (Yugoslavia), Eutimo Castellani (Jerussalem), Klaus Schwarz (Sinai) and Zdenka Vesela-Prenosilova (Sinai).[6] It should be added that the Ottoman survey registers of the fifteenth and sixteenth centuries preserved in the central archives in Istanbul contain complete lists of the monasteries in Ottoman territories and often copies of their *fermân*s and statutes.

Collections in the Central Archives (Başvekâlet Arşivi, Istanbul)

The collection of *Mühimme* registers in the Ottoman archives, containing copies of the decrees decided upon in the Imperial Council, and covering the period from 1553 to 1905, is definitely one of the most important sources for Empire. Among the collections of documents on this subject selected from this source, those published by Ahmed Refik Altınay and Uriel Heyd are particularly worthy of mention.[7] Ahmed Refik, his selection, included principally documents concerning the non-Muslim communities in Istanbul and their organization. Uriel Heyd selected those on the Jews in Palestine. A brief examination of these publications will suffice to show that the *Mühimme* collection documents deal with all aspects of the relations of non-Muslims individually or collectively matters affecting its *dhimmî* subjects, especially in relation to taxation, security and peace among them. A great number of the decrees are concerned with the enforcement of the restrictions that Islamic law imposed upon non-Muslims as, for example: the bans upon selling wine in public, upon dressing as Muslims, riding horses, possessing slave, having houses too close to Muslim places of worship, upon any construction of churches or synagogues beyond the maintenance of those Mehmed the Conqueror had permitted to remain in use. A need to reinforce restrictions of this sort was apparently felt in times of war against Christian powers and in times of public distress. When the sultan made a show to the Muslim public of the fact that he was scrupulously applying prescriptions of the *Shari'a*.

On the other hand, since the *dhimmî*s were involved in every aspect of public life in the Ottoman Empire, the papers and registers dealing with public affairs, especially with public finances are important, such as the *mâliye ahkâm* the and *mukâta'a* registers, the *avariz-i dîvâniyye* registers, and the registers of petitions and complaints, *şikâyât* and *ahkâm*. Of special interest is a register called *Avrupa* (*tüccârı*) containing decrees and diplomas issued to non-Muslim merchants of the empire who were engaged in trade with European

countries and who were given special privileges and tax exemptions to enable them to compete on an even footing with those enjoying capitulary privileges.[8] It is important to emphasize that these documents show that the Ottoman government deal with non-Muslims directly as its *dhimmî* subjects.

The *tahrîr*, or *tapu defterleri*, the population and tax survey books of the Ottoman state,[9] are of basic importance for statistical data on the non-Muslims in the areas of demography, economic conditions and taxation. Frequently the contents of important *fermân*s, or of diplomas granting exemptions or appointments as well as laws and regulations, *kanûnnâme*s, are entered in these registers along with the persons or groups to whom they apply. These are the best known registers in the Ottoman archives and a number of publications have already been made based on them with full reproductions or summaries.[10] Mention should be made here of the surveys of imperial *evkâf*, comprising valuable statistical data on the non-Muslims who paid their taxes to *evkâf*. The best example is the sultanic *evkâf* o the *Fâtih* Mosque (Tapu registers no. 240, dated 952 Cumadelûlâ 1/1545 July, and no. 210),[11] which is a mine of information on the Greek, Armenian, Jewish, and European (*Efrenciyân*) communities of Istanbul. From this register we learn, for example, not only the population of each district and the taxes paid, but also individual, and group places of origin. These records attest to a large immigration of Armenians and Greeks from Anatolian towns into Istanbul before 1545. As for the nineteenth century, starting from 1831 several detailed population surveys have been the subject of research and publication by E. Z. Karal, K. Karpat, and J. McCarthy.[12]

As for the principal registers concerning only the non-Muslim communities in the Ottoman Empire, they are:

1. the *cizye* registers, registers of the Islamic poll tax, which go back to the fifteenth century. The important *cizye* register of the year 1489 has been studied and published by N. Todorov and Ö.L. Barkan.[13]

2. the *peskopos mukâta'ası* registers, on which we will focus our attention below.

3. the *cemâ'at-i gayr-i Muslima* registers, altogether eighteen reg-

isters containing copies of papers on all matters of affairs concerning the non-Muslim communities from the year 1837 on.

4. the *kilise defterleri*, which start in 1837 and contain permissions for construction and repair of churches, schools and other buildings, as well as cemeteries, run by the non-Muslim communities of foreigners.

From 1916 on imperial orders, *irâde*s, were classified in dossiers according to individual subject. Among the *irâde dosyaları*, dossier no. 62 is devoted to the non-Muslim communities and includes such important documents as petitions from the Greek Patriarchate for the appointment of a new patriarch, the reaffirmation of the regulations governing the Armenian Patriarchate, and the resignation of the Haham-başı, Hayim Nahum.

In the nineteenth century important events involving the non-Muslim communities prompted special investigations by the government and resulted in such special *defter*s as that on the *Rum fesâdı*, the Greek insurrection, a survey of all Greek merchants in Istanbul *han*s, one on Serbian affairs, and other registers on the Bulgarian uprising in Vidin, the question of the Bulgarian Exarchate, the disorders in Lebanon, and the question of Crete.[14]

Briefly speaking, all of these documents show that the Ottoman government treated the non-Muslims simply as its *dhimmî* subjects, and that their religious leaders were given full independence of action only in matters concerning the church hierarchy and property. It was only in 1764 that for the first time the sultan gave the Greek and Armenian patriarchs direct authorization to punish troublemakers in their community without having to bring the case to the attention of the Porte; at the same time *kadı* courts were ordered to refuse cases involving dubious marriages.[15]

A Study of the *Peskopos Mukâta'ası* Registers, Başvekâlet Archives, Istanbul, Kâmil Kepeci Tasnifi no. 2539-2542

In this series the introduction to register no 2540-2 reads: "This is a register of the diplomas and decrees (*berevât ve ahkâm*) concerning the Office of the Public Revenues from the Appointments of Bishops

(*Kalem-i Mukâta'a-ı Peskopos)*, during the time of his Excellency Abdullâh Nâ'ili Efendi, *Defterdâr-i Şıkk-i Evvel*, and Ali Efendi, secretary to the grand vizier's *kethudâ* and chief secretary of the said office. First of Muharrem 1167/29 October 1753)."

The introduction makes clear the following points.

1. There is a special office at the department of imperial finances responsible for the collection of the revenues connected with appointment of the religious heads of the Christian communities in the empire.

2. The head of this office is a *hoca*, head-secretary, under the finance minister, but at the same time he is a secretary to the grand vizier's deputy, thus under the direct control of the grand vizier's office.

The register contains diplomas and decrees on appointments, changes and other matters concerning the title and jurisdiction of the metropolitans *(medrepolid*) and bishops *(peskopos)* in the empire. In other words, the registers kept at this office are essential for the study of church organization throughout the empire and its relations with the Ottoman government. The records concern the Orthodox Greek Patriarchate of Istanbul and the Patriarchates of Jerusalem, Alexandria, and Antioch, Ohrid (Ohri) and Peč (İpek) as well as the Armenian Patriarchate of Istanbul. It also includes decrees concerning monasteries. The first register in this series contains documents from the period 1051-1061/1641-1651, but it also has notes on circumstances dating back to the sixteenth century as well as marginal records of years 1061-1082/1651-1671. The office was then under the *defterdâr* of the *şıkk-i sânî*. There are four registers in this series, covering the period between 1051-1253/1641-1837. The office of *Peskopos Halifeliği Mukâta'ası* was abolished in 1837; after that, diplomas and decrees concerning the non-Muslim communities were copied in the registers of the *Cemâ'at-i Gayr-i Muslima* in the *Dîvân-i Hümâyûn* under the direct control of the grand vizier or prime minister.[16]

The following list of the Metropolitan and Episcopal sees under the Patriarchate of the Orthodox Greeks *(Rumiyan)* with the amount

of *pîş-keş* is based upon the *Peskopos Mukâta'ası* register no. 2539 covering the period 1641-1651.

	Pîş-keş
Patriarchate of Istanbul, over the Christians in Istanbul and its dependencies. 105 *okka* meat per day for the Imperial gardeners (*bostancı*)	20.000 *kuruş*
Metropolitanate of the Christians in the *nâhiyes* (counties) of Terkoz and Hâslar (area between Bosphorus, Marmara Sea and Black Sea) and the city of Galata	4 gold pieces
Bishopric of the town of Çatalca with the villages of Hamillu(?) and Haridin(?) and Büyük-Çekmece and its dependencies	800 akça
Metropolitanate of the Christians of Bigados and its dependencies	1.440 akça
Metropolitanate of the Christians of the district (*vilâyet*) of Ereglü (Heraclea) and its dependencies	20 gold pieces
Metropolitanate of the *nâhiye* (*county*) of Istanimaka and its dependencies	20 gold pieces
Metropolitanate of the district (*vilâyet*) of Siroz (Serrès) and its dependencies	65 gold pieces
Metropolitanate of the district of Zihne and its dependencies	9 gold pieces
Bishopric of the Christians of the village of Potemkali(?) and its dependencies in the *kazâ* of Argirikasrı	2.000 akça
Gumenot-i Manastır-i Prokri or Panaya along with the Christians of Kızıl-Kaya	5 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of Salonica with the Bishopric of Liti and Andelissa(?) in Sidre-Kapisi (Siderokavsja)	150 gold pieces
Metropolitanate of Arhi, and its dependencies in the *kazâ* of Sidre-Kapisi	30 gold pieces
Metropolitanate of Kara-Ferye (Pherrai) and its dependencies	25 gold pieces
Kethudalık of the Christians of the *kazâ* of Sidre-Kapisi	10 gold pieces
Kethudalık of the salt-works in the area of Salonica	730 akça
Metropolitanate of the Christians of the district of Varna and its dependencies	10 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Kortos (Corinth) and Its dependencies	130 gold pieces (100 for metropolitan and 30 for bishop)
Metropolitanate of the Christians of the church of Koron with Kalamata	15 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of Narda with the church of Inebahtı and its dependencies	30 gold pieces
Fixed sum paid annually by the monks in the Aynaroz (Athos) monasteries	200.000 akça

	Pîş-keş
For *zarar-ı kassâbân* and *kirbâs-bahâ* for the *bostancı*s as ordered in the year 1063/1652	200.000 akça
Metropolitanate containing the bishopric of the district of Moton (Modon)	8 gold pieces
Bishopric of the Christians of Yeni-Kale in the provinces of Morea with the districts of Moton, Koron and Arkadya comprising fifty villages	7 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the Island of Sakız (Chios) and its dependencies	35 gold pieces
Tercümanlık (office of dragoman) at Sakız	500 akça
Metropolitanate of the Christians of the islands of Rhodes and Limnos and their dependencies	24 gold pieces
Bishopric of the Christians of the islands in the Marmara Sea	20 gold pieces
Bishopric of the Latin Christians (*efrenciyye*) in the *kazâ* of Bar and its dependencies	1.800 akça
Metropolitanate of the Christians in the villages of Ganos and Hora and its dependencies in the *kazâ*s of Gallipoli and Magalkara	8 gold pieces
Metropolitanate in the district of Bursa and its dependencies	15 gold pieces
Metropolitanate of the Christians in Mudanya Sigi (Sige) Pulad, Gusi and Subashi in the *kazâ* of Kite	25 gold pieces
Bishopric of the Christians in the villages of Kurşunlu (Megas Agros) Mir-Ali and Yeni-Köy	6 gold pieces
Kethudalık of Mir-Ali and its dependencies	30 gold pieces
Metropolitanate of the Christians in the district (*vilâyet*) of Amasya with the *kazâ*s of Sinop, Samsun, Bafra, Aydınat and their dependencies	40 gold pieces
Metropolitanate of the province (*livâ-sancak*) of Canik with the church of Panaya	10 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of Trabzon Torul (Ardasa) with the districts (*nâhiye*) of Gümüş (Argyropolis) Bayburt (Paipert) and their dependencies	50 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Rize (Rizaion)	20 gold pieces
Metropolitanate of Konya and its dependencies	9 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Niğde and its dependencies	12 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Antalya	20 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Aydıncık (near Cyzicus)	20 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Kefe (Caffa) and its dependencies	50 gold pieces

	Pîş-keş
Metropolitanate of the Christians of the district of Mangup	20 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of Tat-Ili (in the Crimea) and its dependencies	15 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Kayseriye and its dependencies	12 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Ankara and its dependencies	10 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Filibe (Philippopoli) with the kazâ s of Hasköy and Tatar Pazarı and their dependencies	50 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Sofya	112 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Ayaslug	20 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the district of Izmir (Smyma)	10 gold pieces

Under the Patriarch of the Christians of the island of Cyprus	*Pîş-keş*
Patriarchate of the Christians of the province of Cyprus and its dependencies	73.500 akça
Dragoman at the Court of Cyprus	1.600 akça
Bishopric of the Christians of the *kazâ* of Baf and its dependencies	5.400 akça
Bishopric of the Christians of the *kazâ* of Kirine and its dependencies	1.400 akça
Bishopric of the Christians of the *kazâ* of Gilani and its dependencies	2.400 akça
Bishopric of the Christians of the *kazâ* of Limasson and its dependencies	2.400 akça
Bishopric of the Christians of the *kazâ* of Lefkoşa and its dependencies	3.600 akça
Bishopric of the Christians of the *kazâ* of Hirishora and its dependencies	2.800 akça

Under the Patriarch of Ohri (Ohrid)	*Pîş-keş*
Patriarchate of the Christians of the province of Ohri and dependencies and the fixed lump sum to be delivered to the imperial treasury annually	1.000 gold pieces 60.000 akça
Bishopric of the Latin Christians (*Efrenciyân*) on the island of Andrea and its dependencies	8 gold pieces

Under the Patriarch of İpek (Peč)	*Pîş-keş*
Patriarch of the Serbian Christians of the province of İpek with the provinces of Budin (Buda), Temesvar, Bosnia*, Gyula, Egre, Kanija, İskenderiyye, Prizrin and their dependencies as found on July 1, 1615. Besides the *pîş-keş* he agreed to pay each year to the imperial treasury a lump sum in the amount of 100.000 akça, as fixed down.	100.000 akça
Metropolitanate of the Christians of the districts of Iştip (Štip), Maleşeva, Kratova, Islavişte and their dependencies; later on with an addition of 6.200 akça.	45 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the province of İpek later in with addition that was fixed down as 3.000 akça.	22 gold pieces
Since the aforesaid metropolitanate lies at İpek, the Patriarch himself holds it, and paying the *pîş-keş* he possesses it independently; this was decided on March 27, 1584.	
Bishopric of the Christians of the church belonging to the Latin clergy (*ruhbânân-i Latin*) in the province of Bosnia, Kilis, Hersek and their dependencies. Bishop is nominated by the Patriarch of İpek.	40 gold pieces
Metropolitanate of the Christians of the city of Budin (Buda) and its dependencies. Its holder is nominated by the Patriarch of İpek.	10 gold pieces
Metropolinate of the Christians of the districts of Sigetvar with Peçuy. Its holder is nominated by the Patriarch of İpek.	10 gold pieces

* In a register of *mukâta'a* dated 1479 (Başvekâlet Archives, Maliyeden Müdevver Defterleri, no. 176), the metropolitan of Bosnia (*Medrepolid-i vilâyet-i Bosna)* was to pay fifty gold pieces each year. The high rate of *pîş-keş* can be interpreted as an indication of the importance of the Greek Orthodox Church in Bosnia at that time; cf. John Fine, *The Bosnian Church, A New Interpretation*, New York and London, 1975, pp. 375-78.

The following is a list of all the Metropolitan and Episcopal sees in their hierarchical order as found in the *berât* renewed for Kyrillos, the patriarch of the Greek Orthodox Church, on the occasion of Osman III's accession to the throne in 1753 (Register no. 2540/2, fl. 39). For the titles Metropolitanate (M), Archbishopric (AB), Bishopric (B) we followed the list in T. Papadopoullos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Brussels, 1952, pp. 82-122.

1. Istanbul and its dependencies (M)
2. Kayseriye (Kayseri) (M)
3. Lititisa (AB)
4. Kuş-Adası (Ephesus) (M)
5. Ereğli (Hrakleia) (M)
6. Radoscuk (Rodosto) (B)
7. Gelibolu (Kallioupoli, Gallipoli) (B)
8. Mirtofona (Miriofiton, Mürefte (B)
9. Çatalca (Metrai) (AB)
10. Çorlu (Tsuralon) (AB)
11. Ankara (Ancyra) (M)
12. Kapıdağı (Cyzicus) (M)
13. Iznikmid (Izmit) (Nicomedia) (M)
14. Iznik (Nicaea) (M)
15. Kadıköyü (Chalcedon) (M)
16. Selânik (Salonica) (M)
17. Çitroz (Kitros) (B)
18. Kapaniya (Kampania) (B)
19. Balatomina (Platamuno) (B)
20. Serfice (Serfion) (B)
21. Toyran (Tolvan) (B)
22. Petros (Petras) (B)
23. Ardamiri (Ardamerion) (B)
24. Aynaroz (Mount Athos)
25. Silistre (Dristra) (B)
26. Tırnovi (M)
27. Çirmen (Tsernevon) (B)
28. Lofca (Lovec) (B)
29. Şumnu (formerly Preslav) (B)
30. Edirne (M)
31. Ahtabolu (Agathopoli) (B)
32. Amasya (Amasea) (M)
33. Bursa (M)
34. Niksar (Neokaisaria) (M)
35. Konya (Iconion) (M)
36. Kara-Ferye (Pherrai) (M)
37. Antalya (formerly Pisidia) (M)
38. Talantova (Talantion) (formerly Athens) (M)
39. Girit (Crete) (M)
40. Trabzon (Trebizond) (M)

41. Yenişehir (Larissa) (M)
42. Tırhala (Trikkala) (B)
43. Narda (B)
44. İnebahtı (Lepanto, Naupakhton) (M)
45. Filibe (Philippopoli) (M)
46. Rodos (Rhodes) (M)
47. Siroz (Serez, Serrai) (M)
48. Drama (Philippi) (M)
49. Zihne (Zichna)
50. Midillü (Mytilene) (M)
51. Yanya (Ioannina) (M)
52. Dimetoka (Didymoteichon) (M)
53. Alaşehir (Philadelphia) (M)
54. Menlik (Melenikon) (M)
55. Badracık (Neo-Patras) (M)
56. İstifa (Tsivon) (M)
57. İnoz (Enez, Ainos) (M)
58. Melo (Melos island) (AB)
59. Nakşa (Naxos)
60. Misivri (Mesembria) (M)
61. Vidin (M)
62. Agriboz (Euboea) (M)
63. Sofya (M)
64. Vize (Byzon) (M)
65. Ahyolu (Anchialus) (M)
66. Varna (M)
67. İbrail (Braila) (M)
68. Gömülcine (Komotene) (M)
69. Silivri (Silivria) (M)
70. Süzebolu (Sozopoli) (M)
71. İskete (Xanthi) (M)
72. Golos (Volo) (M)
73. Kefe (Caffa) (M)
74. Gözleve (Kozlov, Jevpatorya)
75. Sakız (Chios) (AB)
76. Limni (Lemnos) (M)
77. İmroz (Imbros) (M)
78. Hâslar (Villages between Istanbul and Bosphorus formerly Derkos or Terkos) (M)
79. Kördos (Kortos, Corinthos) (M)

80. Benefşe (Monemvasia) (M)
81. Ravendos (Reontos) (B)
82. Balya-Badra (Palaia Patra) (M)
83. Moston (Mothonis?) (B)
84. Mezistre (Misithra, Mistra) (M)
85. Arkadya (Christianoupolis) (M)
86. Anabolu (Nauplion) (M)
87. Marmara (Marmora island)
88. Ilıca
89. Santorin (Santorin island) (AB)
90. Mesta
91. Alosonya (Elassonia) (AB)
92. Sisam (Samos) (AB)
93. Istanköy (Karpathos) (AB)
94. Fenar (Phanarion) (AB)
95. Gümüşhane (Argyropolis)
96. Mezid Adası
97. Kesendire (Kassandra) (AB)
98. Değirmen Adası
99. Sifnos (Sifnos) (AB)
100. Andre (Andros) (AB)
101. Egin (Aigina) (AB)
102. Bogonyani (Pogonianis) (AB)
103. Kirine
104. Ayamavra (Levkas) (AB)
105. Ala-Kilisa (Phersalon?) (AB)
106. Kefalya (Kephallenia) (AB)
107. Istendin (Tinos) (AB)
108. Kördos (Corinthos) (B)
109. Eflak (Wallachia) (M)
110. Bogdan (Moldavia) (M)
111. Venice (M): in 1782 the patriarchate notified the Ottoman Porte that since 1557 the Orthodox Greeks resident in Venice had been electing a metropolitan for themselves with the approval of the patriarch.[17]

The list of the metropolitan sees under Ottoman rule as established by T. Papadopoullos on the basis of seven *Notitiae Episcopatum* and the *Synodal Acta* can be checked against the above lists drawn up on the basis of Ottoman documents. The amount of the *pîş-keş* to

be paid by each metropolitan or bishop can be an indication of the importance of the see and the size of the Orthodox population in the area under its jurisdiction. Among the *Notitae* the one drawn up by the Patriarch Serapheim in 1759 is chronologically the closest to our document. The next *Notitae* known is dated 1855, while the *Peskopos Mukâta'a* registers contain lists of the same character for the whole period after 1641. The hierarchical structure of the Greek church during the Ottoman period, T. Papadopoullos said, exhibited essentially the same structure as it had in Byzantine times. Under the immediate jurisdiction of a metropolitan is placed a bishop, *peskopos*. Those metropolitans under the direct jurisdiction of the Ecumenical Patriarchate who have no bishops under their own dominion, are considered higher in rank than a bishop but lower than an independent metropolitan. Otherwise, the metropolitans are all of equal importance, distinguished only according to an established order of precedence. As our document makes clear, the respective boundaries of metropolitan dioceses and episcopal sees are determined by Ottoman administrative divisions. T. Papadopoullos stressed the fact that a metropolitan diocese or an episcopal see owes its historical continuity to the continuing existence of the Orthodox population in that particular area. They flourish, decline and disappear as the Orthodox population increases, decreases and disappears. Thus the actual geographic distribution of the Orthodox population is reflected in the *Notitia Episcopatum*. The Ottoman *cizye* registers on the other hand furnish us with complete lists of the Orthodox population subject to the poll tax in Istanbul and the provinces; these lists can be used as reliable sources for actual population estimates.[18]

Peşkeş or *Pîş-keş*

Peşkeş or originally *pîş-keş* meaning gift, present in general usage, was actually "an offering made by an inferior as a mark of respect and dependence" (Redhouse). In the Ottoman Empire, *pîş-keş* was given at the moment of a governor's acceptance of his diploma of appointment. The rate for each rank was fixed by regulation in the

sixteenth century. For example, the governor of Rumeli gave to the *mîr-'alem* at the Porte, ten thousand *akça*. Originally, the exchange of presents was a symbolic act, used to establish a bond of dependency between lord and retainer in the Turco-Mongol world. The exchange of presents was, from the beginning of Ottoman history; a, persistent custom practiced by the Ottomans (as an early example, see Sultan Orhan's *temlîknâme* in *Arşiv Kılavuzu,* Istanbul, 1938, document no. 1). Officials of lesser grades paid a fixed amount of money called *resm-i berât* accompanied by some costly presents from the sultan, such as a caftan, a horse with gilded saddle, or a sword. These presents symbolizing the authority delegated by the ruler in Islamic states, were generally called *al-'alâmât-i mulûkiyya.*[19] It should be noted that *pîş-keş* cannot be interpreted as bribery from the Ottoman viewpoint. The money paid by high clergy at the moment of receiving their *berât* from the Porte was also called *berât pîş-keşi*, *pîş-keş* paid for *berât.*[20]

According to a tradition perpetuated in the circles of the patriarchate, Gennadios, at the time of his appointment as the first patriarch under the Ottomans, was granted one thousand gold pieces for his maintenance.[21] The contemporary historian Kritovoulos confirms that "the sultan loaded him with noble and costly gifts.[22] It is known from documentary evidence that before the Conqueror's time metropolitans and bishops were assigned regular income from the Ottoman treasury in the form of *timar.*[23] Hence, these metropolitans, as well as Gennadios, must have given customary *pîş-keş* to the sultan. What was, perhaps, striking for the contemporaries was the extravagant increase of the amount of *pîş-keş,* first to 2.000 gold pieces and then to 2.500 by the rival metropolitans to obtain the patriarchate.[24] As a result of the competition for the patriarchal throne in the Greek church[25] and the growing tendency of the Ottomans to farm out public offices to the highest bidders, *pîş-keş* was over time substantially increased and considered a source of revenue for the state.

“Arab” Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century

In the chapter describing the settlement of the newly conquered lands by Suleiman Pasha on the European side of the Dardanelles in 1352 Âşıkpaşazâde says:[1]

> Suleiman Pasha sent word to his father (Sultan Orhan) saying to fortunate one, with your miraculous care now Rumili has been conquered by us. The infidels here became extremely weak. So, let it be known that we need here many men of Muslim faith to make secure and prosperous the lands and fortresses which have been conquered. These places need [to be protected], so, in order to place garrisons in the fortresses you send us in particular fighters for Islam (ghâzî yoldash). Orhan Gazî agreed with what was said and sent over those dark skinned Arab nomad families (*Kara göçer Arab-evleri*) who had previously come over to Karesi-ili. These Arabs stayed for some time in the environs of Gelibolu. Then, Suleiman Pasha continued his onslaught and reached the coasts of Tekvur-Daghi, on the way he took the above-mentioned fortress by either convincing them to surrender or conquering by force and pillaging. He finally made the fortresses of *Odkükelek* his headquarters on the frontier and advanced against Hayrabolu. In the meantime, there arrived day after day new settlers from

> Karesi-ili. As soon as they arrived and settled there, they busied themselves with Holy War against the infidels. In sum, the fighters of Islam found support; wherever they went the infidels could not resist.

This is Âşıkpaşazâde's story of the first conquests of the Ottomans in Europe. The story, I first thought, was Âşıkpaşazâde's imagination who wanted that Arabs, the people of the Prophet, should have had a part in this great deed of Islam. But then, in the *wakfiyya* of Orhan dated 762/1360 for the endowment he established for Suleiman Pasha at Bolayır[2] who had died there two or three years earlier, I found a village called Arablu near Eriklice (Greek: Herakleia).

"Arab Camel Drivers" in the Çanakkale Peninsula

If Âşıkpaşazâde was right, we are to find "Arab nomads" on the Asiatic side of the Dardanelles in the early Ottoman history. Actually, in a regulation of Mehmed II (1451-1481)[3] four groups of camel driver Arabs, namely those of Karaburun, Edremid, Ayazmend and those of Kızılca-Dağ are mentioned in the *sancak* of Karesi in the transport service of the salt extracted at the Kızılca-Tuzla. Karaburun and Kızılca-Dağ (apparently Tuzla-Tepe on modern maps) are situated on the tip of the Çanakkale peninsula, Edremid on the bay of that name and Ayazmend (today Altınova) on the Aegean coast south of Ayvalık. The regulation refers to these "Arabs" as in the service from "earlier times" (*evâ'ilden*). Byzantine remains were found on top of Tuzla-Tepe and the old mosque in the village Tuzla displays some Byzantine features.[4] Since salt was produced from these famous salt-pans from antiquity, it is sensible to suppose that production continued under the Turcoman principality of Karesi before the Ottoman occupation under Orhan (1324-1362). In a later document in the fiscal survey of 1528 "the emigrant camel driving Arabs"[5] in the transport service of the Kızılca-Tuzla were classified as follows:

> A group (djema'at) of 44 men in the Behram area
> A group (djema'at) of 27 men in Andavazlu village in the area of Ezine

A group (djema'at) of 15 men again in the area of Ezine
A group (djema'at) of 21 men in the area of Karaburun

Today the village of *Araplar*, obviously a settlement of "Arabs" of Karaburun in the document, is to be found on the Ekmek (Emek)-Yemez-Baba headland[6] (Strabo's Altar of the Twelve Gods is situated in the area). The name of Araplar was recently changed by the government to Koca-Köy but local people still call it *Araplar*. J. Cook describes it as follows: "To the west of the great loop in the middle, southwest of the Ballu-Dağ, the maps from Lechevalier to Philippson mark a village of *Araplar* whose name just survives in local memory. Napier marked it (without a name at point W) on his map as a Turkish village with a few remains and a fountain. Raoul-Rochette in 1838 noted a dilapidated Turkish cemetery and spoke of the village as deserted, but argued that it was the site of Scamandria."[7]

Araplar is situated on the road from Behram to the small port of Baba-Kale. Piri Reis (writing in 1521)[8] finds Baba-Burnu unsuitable for ships to anchor; but four "miles" to the north there was a small harbor called Ak-Liman where small ships could find shelter against northerly winds. "The harbor at Baba", J. Cook notes, "seems to have been a terminal for camel-borne merchandise in the nineteenth century and steamers called there".[9]

In 1904, Bacon saw camel drivers carrying valonia to the Behram-İskele (Assos) to the east. On their return home, they were taking a couple of blocks from the ruins of Assos J. Cook discovered one such stone in *Araplar*.[10]

To the north in the Ezine area, *Arap-aşireti* (Arab-Tribe) village is mentioned in the Turkish census of 1940 with a population of 410 souls. It is evidently the same as *Araplar* shown in the maps on Menderes River north of Ezine. In my trip of 1975, I found about 10 kilometers from Edremit a village also named *Araplar*. (The name was recently changed to Yol-Ören by a government decision.) Concerning the origin of the name *Araplar*, the only theory suggested by the villagers was that the place is very hot "like Arabia" and that is why it is called *Araplar*. The composition of the village population appears to

have changed over time. Now there are a few immigrant families from Bosnia who still speak Serbo-Croatian, and many villagers apparently came from outside to rent land and work in the village. I was told that once there was an old mosque which does not exist anymore. I could not find any clue about the earlier inhabitants of the place or about the name *Araplar*.[11]

In the register of the pious endowments of Bergama dated 1455 Kızılca-Tuzla, Dere-Köyü and Baba-Deresi altogether made an endowment unit farmed out to a tax-farmer for 20.600 *akça* a year (or about 515 gold ducats).[12]

Dere-Köyü, on the Tuzla River (ancient Satnioeis) was the central settlement (*nefs*) for the salt-works at Kızılca-Tuzla at the foot of Kızılca-Dağ (today Tuzla-Tepe). The population in the three settlements numbered 273 persons 115 of which were *çift* and 158 *benlak*.[13] The village population, all Muslim, consisted of 26 households with *çiftlik* (*ba-çift*) and 78 households with a piece of land less than half a *çiftlik* or no land (*benlak*). Out of the revenue of Kızılca-Tuzla, fifteen *akça* a day was endowed to the mosque built by Murad I (1362-1389) and the local kadi was appointed a trustee (*mütevelli*). Apparently it was a prosperous village, the population of which included a jeweler and a dyer and two converts –Karaca son of Mikhal and Muhammed son of Vasil.

The population of Baba-Deresi, situated in north of Tuzla, was made up of “tuzcu”, workers at salt-works under government regulation. They were all Muslims at the time of the registration, including the freed man Şahin. Nine persons were appointed as the headmen or supervisors (*reis*) over the workers. They had in their possession 606 salt-pans (*gölek*) altogether. They were responsible for supervising the production and delivering the product at the price set by the Porte. Except for 15 *akça* for payment per day for the local mosque, the rest of the revenue from the salt-works and two villages was made an endowment by Bayezid I (1389-1403) to the tomb of the Prophet at Medina.

In the survey dated 1566[14] workers at the Kızılca-Tuzla numbered 343. In 1532 there were 14 headmen and 720 *gölek*. The post of *reis* appears to have been hereditary.[15]

Salt was produced at the salt-pans in the plain at the Tuzla village. The waters from the hot and cold springs by the village of Tuzla flowed into small pools where water was left to be evaporated in the summer heat.[16] Another more primitive method described to me by the *muhtar* of Behram village, Nuri Koç was that of placing sieves against the running water from the springs and salt is accumulated in the sieves. Spring salt of Kızılca-Tuzla was appreciated for its high quality and consumed at the Sultan's palace as the account books of the fifteenth century show. Villagers at Behram today find its taste a little bitter.

A government agent (*emîn*) or farmer of public revenues was responsible for the supervision of all activities and transactions connected with the production and marketing of the government controlled salt works. In order to maintain the public revenue from the salt works the agent or farmer had to do marketing and keep the production at a certain level.[17] All this was contingent to the transport and distribution of this heavy good at a certain cost. Therefore, it became necessary to establish a monopoly on the production and the sale of salt within delimited areas and to organize under government control the task of transport. The whole system depended on how the salt would be carried to distant places and at what cost. It was from this situation that originated the organization of camel drivers under government regulation in Western Anatolia. Since the agent or farmer was concerned about keeping the transport costs at the lowest possible level disputes often arose over the transport rates between him and camel drivers.[18]

On the other side, the camel drivers tried to escape this labor service or raise the rates of hire when they found more favorable conditions at large. During Sinan Pasha's governorship of Anatolia (1481-1482 and 1486-1489) the Sultan issued strict regulations under severe penalties to keep camel drivers in the service.[19]

In 1522 the government's revenue from Kızılca-Tuzla salt work amounted to 383.393 akça or about 6.400 gold ducats.[20] In the nineteenth century the annual production was estimated in various sources between 500 and 3.000 tons.[21] The last figure corresponds to at least twelve thousand camel loads. Camels were used in the salt

transport as late as the twentieth century. Moreover, camels were the main transport to take native products (chiefly valonia) from the back country down to the Baba or Behram harbors.[22]

During my one-day visit to Behram in the summer of 1975 the *muhtar* of Behram, Nuri Koç informed me that in the village *Araplar* as well as in Behram, camels were employed until recently in the transport of crops, straw or wood. Now, he said, trucks superseded the use of the camel in transportation of heavy goods. Also, in the past, 9 the inhabitants of *Araplar* used to transport with their camels a great amount of pottery made in Çanakkale to Anatolian towns as far as Adana.

Since the mine was state property and farmed out to a tax farmer, salt produced at Kızılca-Tuzla was to be distributed in a monopoly area (*örü*) comprising districts (*kadılık*) of Edremid, Kemer, Ivrindi, Balıkesir, Kepsud, Bigadiç, Mihaliç, Kirmasti and Lapseki in the province of Karesi. In this large area every one without exception had to buy the salt of Kızılca-Tuzla exclusively, at the government fixed price. Enforced by law in all major salt producing areas, the monopoly system was designed to maintain production and protect the interests of the treasury. Even when the population did not need salt each district had to buy its share of salt annually. Every time the tax farmer complained against people's reluctance and excuses not to purchase the salt the Porte sent strict orders to the local *kadı*s to aid the tax farmer in enforcing the regulation. According to a fifteenth century decree issued to enforce the monopoly,[23] a special state agent (*yasakdji*) was sent to the province having been given the authority to seize salt from any other sources and punish its carrier, owner and buyer. Also, those local authorities who failed to cooperate with the agent to uncover non-monopoly salt were threatened with capital punishment.

The document apparently of the last years of Mehmed II's reign (1451-1481) tells us that[24] "the Arabs living in the areas of Karaburun, Edremid, Ayazmend (today Altınova) and Kızılca-Dağ since earlier times had loaded and transported on their camels the salt produced there (Kızılca-Tuzla)". The decree orders them to continue in this service.

The following description of the camel driver Arabs of the area north of Tuzla is found in the register of Biga dated 1517.[25]

> The following groups of *'Arabân* take on their camels the salt produced at the Behram-Tuzla to the places ordered (in the regulation) and in return for this service they are given tax exempting diplomas by the past Sultans. Thus, they are exempted from all kinds of extraordinary impositions taken either by custom or by the government decision. It is ordered that they carry the salt [of Behram] to the usual places and that no extraordinary taxes be imposed. The imperial decrees order that. Now our Sultan Selim Han too confirmed it by his diploma:
>
> The group of *Yatak Arabs*: 27 persons
> The group of *Andavazlu Arabs*: 15 persons
> [Arabs] in the villages of Kinik, Alemshalu and Kara-Turahan
> The Arabs of Karaburun live in the *kadılık* (county) of Tuzla: they transport salt from the salt works of Behram.

The same document informs us that in the area near the sea passage at Gelibolu there were "camels belonging to the state" (*khassa develer*) used for transport.

Behram and its *Nâhiye*

Administratively, Behram was the center of this complex with the organization of salt production and distribution.

According to the *wakf* surveys[26] covering the second half of the fifteenth and the first two decades of the sixteenth century, Behram (originally from the Greek name Machramion)[27] was a village in the district (*nâhiye*) of Bergama and was comprised of various groups of population with different status.

Originally the arable land of the village was divided into *çiftlik* units in possession of 32 Greek peasants. These Greeks were assigned as *nobetdji*, guardians in the fortress of Bergama. Then, apparently under Mehmed II the number of guardians dropped to eleven who

possessed eleven *çiftlik*s in Behram while nine *çiftlik*s (with the peasant families) were made part of the *timar* of sipâhi Hamza. One *çiftlik* was possessed by the warden of the guardians by the name of Manul, a Greek. The remaining five *çiftlik*s went back to the treasury as *mevkuf*. Finally, around 1500, we are told that none of these Greek guardians were left in their places.

We know that native Greeks were assigned similar duties in return exemption from certain taxes in Mytilene and other islands in the northern Aegean under Mehmed the Conqueror.[28] Those who were living in Behram were assigned to make oars (for the navy) under Mehmed II (1451-1481). This obligation was abolished and then reimposed in 1522.

Above the village of Behram (*Karye-i Behram*) there stands on top the castle of Behram (*Behram-Kale*), a Byzantine castle used by the Ottomans. Because of its economic and strategic position this have had an unusual significance for the Ottomans during the period before Mytilene came under the Ottoman rule (1462).[29] The main reason for the conquest of Mytilene by Mehmed II was it gave refuge to the Christian (Catalan) pirates who tried to attack and ruin opposite Turkish coastal areas.[30]

Table I

The list of the villages of the district of Behram in 1522 and their modern names in 1940 census.

The survey of 1522	In the 1940 census and modern maps
—	Araplar (in the district of Ezine)
Arab-Köy	Araplar (Koca-Köy)
Büyük-Çepni	Büyük and Küçük Çipne (in Edremit) or Büyük and Küçük Çetme
Küçük-Çepni	—
—	Çetmi-aşireti (in Ezine)
Hünkârlar also known as Kutlu	Kutlu-oba? (in the district of Bayramiç)
Ayvacık (or Ivecik)	Ayvacık
Dögendi?	—
Kozlu	Kozlu (in Ayvacık)
Çukur-Köy (abandoned)	—
Hızır-Şeyh (abandoned)	—

Ozer	—
Göksek	—
Kuyumcu also known as Menteşe	Menteşe
Ada-Tepe	Ada-Tepe (in Küçük-Kuyu)
Çanak	—
Koru	—
Borgos	Bergaz (in Gülpınar)
Paşa-Yiğit	Yiğitler (in Bayramiç) or Paşa-Köy (in Ayvacık)
Nusrat-Köy	Nusratlı (Musuratlı) (in Küçük-Kuyu)
Eşeklü-Köy	Eşeklü (Saidiye, Merkepli)
Eymirler	—
Şahi-Köy	—
Timurciler	Demirci (in Ayvacık)
Burunlu	—
Saruhanlu-Davud	—
Balaban-Lala	Balabanlı
Viranlu	Viranlı (in Bayramiç)
Kalfal	Kulfal (in Ayvacık)
Kapucı-Köy	—
Kalabaklu	Kalabaklı (in Erenköy)
Purun	—
Yeniler	—
Tura-Beg	—
Kızıl-Ya'kub	Kızıl-Köy (in Bayramiç) or Kızıl-Tepe (in Ezine) or Kızıl-Yar (in Ayvacık)
Güvendik	Güveniç (in Bayramiç)
Akpınar	Akçapınar (in Erenköy)
Akça-in	İn-Tepe? (in Erenköy)
Ali-Fakih	—
Üç-Kilise	—
Çoraklu	—
Sed-Obası	—
Ovacık	—
Bayramça	—
Mihlu	Mihlu
Çölmek	—
Behram	Behram-Köy (in Ayvacık)

Djemâ'at-i Yürükân-i Behram (nomads of Behram)

"Arab Camel Drivers" in Western Anatolia

In the region south of Karesi "the emigrant Arab camel drivers" are to be found in four groups in Saruhan, Izmir, Ayasoluk (Hagios-Theologos, Ephesus) and Teke. The fiscal surveys and *kanûnnâme* (regulation) of Aydın *sancak*[31] make it clear that a group of "*'Araban-i boghurdjiyân*", 82 men in record, lived "in the *kadılık* of Izmir". The second group, 58 men, came from the *sancak* of Saruhan (capital city: Magnisa > Manisa) and joined that of Izmir in the sixteenth century. In his book on the *Yürük*s of Saruhan, İbrahim Gökçen included a document dated 1611 concerning people from a nomadic group called "*Arap-emmiler*".[32] I am inclined to read it rather as *'Arab-boghurcilar*. The shift of the Arab camel drivers to the Izmir area might be connected with the fact that Izmir was on the way to becoming the major outlet of the Western Anatolian products to Istanbul and later on to Europe.[33]

In 1628 there was still mention made in Saruhan of "boghurciyân" (camel drivers) who sent complaints to the Sultan against the exactions of the local military authorities.[34] Later in the middle of the eighteenth century, a certain 'Arab-oghlu Hadjdji Mehmed, *voyvoda* of Bergama, who organized a militia known as *Arab-oghlulları* played, an important role in the power struggle between *âyân*s in west Anatolia. His hired men, *levend*s, were accused of all kinds of violent acts, and the government finally declared him an outlaw.[35] We do not know whether he himself or his men had any connection with "Arabs" of Western Anatolia. The Ayasoluk (Ephesus) group of *boghurdji* Arabs must actually be one of the earliest camel driving groups since Ayasoluk had become the most important commercial center between the Italians and Turcomans during the fourteenth century before the Ottomans came. From the fourteenth century on, cotton exported to Italy in great quantities from Western Anatolia was carded to the port of Ayasoluk. In the mid-fifteenth century the value of the annual export of cotton to Italy was estimated at over half a million gold ducats.[36] Cotton bales were usually transported on camel back Çukur-Abad/Cilicia, Magnisa.[37]

In the *sancak* of Menteşe too, salt produced at the Peçin salt works was to be taken into towns in the interior by camel drivers. Production was quite considerable (government drew 513.500 akça in 1583 as revenue).[38]

Further south, in the *sancak* of Teke another group of "*'Arabân-i ghurbetân*" (emigrant Arabs) is mentioned in a register dated 1671. Their total tax revenue was assessed in the amount of 133.333 akça.[39]

On the basis of documentary evidence, emphasis is put on the importance of camel transport for the Izmir-Aydın area as late as the middle of the nineteenth century.[40] By the time Aydın-Izmir railroad was opened to the traffic in 1861, all bulky and heavy goods such as cotton, hides, figs, raisins, cereals and oilseeds were transported on camel back from inland to the port of Izmir. In 1856, rates per *kile* (25,6 kg) of grain were 5 ghroush for Magnisa-Izmir, 14 ghroush Aydın-Izmir, 25 ghroush Uşak-Izmir and 45 ghroush Konya, Izmir. It was estimated that this camel transport was five times more expensive than transport over good roads.[41]

As earlier seen in the Karesi province, the camel driving Arabs of Izmir and Ayasoluk areas too were performing transport services with their camels (*boghur hizmeti*) for the state principally carrying salt to the various parts of the province, but also provisions such as wheat, cotton, dried fruits to the port of Izmir for the provisioning of the Sultan's crowded palace and the city of Istanbul. Prior to its spectacular expansion in its trade with Europe in the seventeenth century, Izmir appears to have steadily developed thanks to its growing trade with Istanbul, the Balkans and the Black Sea areas in the fifteenth and sixteenth centuries. On the other hand in the Izmir area the largest salt works under government control was that of Menemen (public revenue in 983/1575 was 540.885 akça).[42]

The rather harsh conditions imposed on the camel drivers by the government during the second half of the fifteenth century (see supra: camel drivers of Kızılca-Tuzla) were relaxed under Suleiman I (1520-1566). The salt of Menemen, for instance, used to be taken by camel drivers to the interior (Adala and Demirci). Later, the Porte intervened in favor of the camel drivers to settle disputes over the rates of transport fees.[43]

An interesting note tells us that Bayezid the Thunderbolt (1389-1403) brought ten thousand camels from his campaign in the Antalya (Pamphylia) area in 1399.[44] No detail is given about where so many camels were transferred. They were apparently needed for the transport of army baggage and provisions during the long campaigns executed in the areas as distant as the Danube and Eastern Anatolia. It is sensible to suggest that these camels might be moved, at least partly, to Western Anatolia conquered by Bayezid I in 1389-1390 which has the same climate as the Antalya plain. Conquered in 1397, Karaman land might also have been a new home for these camels. In fact, we find there camel breeding Turcoman in the subsequent periods. But it appears that camel driving "Arabs" in Western Anatolia immigrated there earlier, in the first half of the fourteenth century.

Thus, nomadic "Arabs" with their camels, usually referred to in the fiscal surveys as "boghurdji 'Arablar" that is, "camel (boghur) driver Arabs" or "urub'etân-i ghurbetân",[45] that is "emigrant Arabs", were to be found not only in the area of the eastern coast of the Dardanelles but also down to the bay of Antalya. The government, gave them all a special status of performing transport service with their camels in return for exemption from the extraordinary levies and services (*avariz-i dîvâniyye*).

A change in the status of the *boghurdji* Arabs in the law of Aydın *sancak* dated 1528 is recorded as follows. "The boghurdji Arabs in the areas of Ayasoluk (Ephesus) and Izmir (Smyrna) used to perform service with their camels in earlier times. Then, this service was abolished, and by law, eighty akça was taken instead. At the present, it is still done in the same way."[46]

It was a common Ottoman practice to exempt a group of the *re'âyâ* from extraordinary impositions whenever they were required services to the state in mining, agriculture, transport or in security matters. Whenever such services were no longer required, the government subjected them to a fixed amount of money for the services abolished. In the Ottoman tax system, personal tax, which every person of the *re'âyâ* status had to pay, was rendered either in public services or in cash.[47] The legal status of the camel drivers in public service should be viewed in the light of these provisions.[48] In 1636 the tax revenue

from the "*'Arabân-i ghurbetân*" in Aydın amounted to 133.333 akça. If the tax rate was still eighty akça per household at this date this gives 1.666 households. These "Arabs" called *ghurbetân* (emigrants) might be those who immigrated there after 1516. Again in the *sancak* of Aydın another group called "*'Arabân-i Boghurciyân-i Halebî*" (camel driving Arabs from Aleppo) is mentioned in the same treasury register of 1636.[49] This group must number 416 households on the same basis of computation. What is of particular interest for us in the record is the reference to their origin Haleb (Aleppo). This is the only positive clue we can include about the Arab ethnic origin of such groups in Western Anatolia.

The circumstances which might have attracted "camel driver Arabs" to Western Anatolia can be summarized as follows. In general, the transport of heavy and bulky goods such as grain, salt, and cotton from the production centers to the towns was economically feasible only by camel transport. The use of other available means of transport –horse or mule, which were twice as expensive as camel– made the trade of these goods almost prohibitive despite the fact that these goods were of vital importance for the provisioning of the towns, and for providing raw materials to the town handicrafts.[50]

Salt production and distribution under government control apparently played the most important part in the widespread use of camels from the early Turcoman conquest of Western Anatolia. Being a necessity for the population and an important source of revenue for the treasury, the government regulated salt production and distribution over large areas. It was within this system that camel driving Arabs were organized and controlled by the government as a group under a special status. Also, the growing need for heavy transport which resulted from the expansion of trade at the ports of Ayasoluk and Izmir with Europe and Istanbul in such bulky goods as wheat, cotton, hides and dried fruits must have been another important factor, attracting camel driving Arabs to Western Anatolia. Arab tribesmen had long been specialized in caravan transport in the Middle East, and we know from the examples of the later nomad migrations from northern Syria into Western Anatolia that the shift was not difficult.

"Araplu" Turcomans

The question is raised as to whether or not we are justified in considering all the groups bearing the name Arab (or Arap) in Anatolia as ethnic Arabs.[51] The word Arab, it was argued, is used not only for ethnic Arabs but also for any dark-skinned people including gypsies and negroes in Turkey. It is true that the quarters referred to as "Arap mahallesi" in many Anatolian towns included, in a non-distant past, Turkish speaking gypsies or dark-skinned people. It is possible, however, to distinguish as ethnic Arabs those groups who speak Arabic or who keep some linguistic evidence in their language. As far as we know no such linguistic study has been done on camel drivers of Anatolia. Besides Arabs, there existed in fact groups of gypsies and Turcoman who were engaged in camel transport activities in Asia Minor. As attested by archival documents, Turcoman of Akça-Koyunlu, for example, were breeding a great number of camels. The number of camels in the possession of each registered man varied in average between 30 and 80. There were some having as many as 800.[52]

On the other hand, *Yürük*s (Turcoman) called *Arablu* (Araplu) should not be confused with groups who were specifically called *'Arab*. The *'Arablu* does not actually signify ethnic Arab but people connected with the Arabs or Arabia. *Arablu Yürük*s were quite a large group scattered in Western Anatolia and Eastern Balkans. Today in Turkey, *Araplar* and *Araplı* as village names survive in widely spread areas.

Table II

Araplı	Araplar
Denizli (Acıpayan and Buldan), Mersin, Malatya (Adıyaman), Manisa (Alaşehir, Akhisar), Maraş, Seyhan (Karaisalı), Zonguldak (Devrek), Aydın (Bozdoğan), Sivas (Zara), Balıkeseri (Edremid)	Afyon (Egret), Aydın, Elazığ (Çan), Giresun (Keşap), Kastamonu (Kuzeyyaka), Seyhan (Karaisalı), Sinop (Gerze), Yozgat (Musabeyli), Maraş (Camuzlu)

Source: *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, I, Ankara 1946.

In this list are not included quarters in towns with the name *Arap* and compound toponyms made the word *Arap* such as *Arap-oğlu*, *Arap-zade*, *Arap-ören*, *Arap-uşağı*, *Arap-özü*. Also, we have not been interested here in the Arabic speaking minorities in southern Asia Minor in the provinces of Hatay, Seyhan, Gaziantep, Urfa, Mardin and Diyarbakir.

Apparently toponyms directly referring to Arabs are to be found concentrated in Western Anatolia, and those referring to *Araplı* are more scattered.

In historical sources we find an *Araplu* ('Arablu) tribe settled in the eighteenth century in Ilica, Musacalu and Mendoharya in the province of Saruhan. A separate group under an Araplı Battal Bey is also mentioned in this province.[53] In Rumili, *Araplı* ('Arablu) *Yürük* groups are referred to in Hadji-Oğlu-Pazardjik (Dobrudja), Rusikasri (southern Bulgaria) and Silistre in the sixteenth century.[54]

As mentioned above earlier records mention *Araplu Yürük*s in the Tekirdagi province on the European side of the Dardanelles.

The pious foundation deed of Orhan (1324-1362) dated 762/1360 mentions an Araplu ('Arablu) village situated near Eriklice (Byzantine Herakleia)[55] on the Marmara coast which was one of the early Ottoman conquests in Thrace between 1353 and 1358. Twenty-six Christian and five Muslim households lived in the village according to the survey of *Müsellem*s made in 1519.

Dr. Şinasi Tekin, who is himself from the *Araplu Yürüks* in origin, informed me that the *Araplu Yürük*s lived today settled in about forty villages around Atramos. Tribal tradition tells us that they moved north in this area from the Gediz valley to escape heavy taxation and disputes with the local landowners. According to the tradition, they were formerly "in the service of the Arabs" in the Syrian desert before they moved in the areas of Gediz and Domaniç. They were pastoralists breeding sheep and goats. Also, Şinasi Tekin says that his father remembers the time of the pastoralist life of the tribe and that they also had herds of horses (*yılkı*).

It can be said that there was an *Araplu Yürük* (Turcoman) tribe which appears to have spread in Western Anatolia and Eastern Bal-

kans during the early Ottoman conquests along with other Turcoman groups such as Saruhanlu and Yuva (Yiva) under Orhan and Murad I. Ottoman conquests in Rumili seem to attract many nomadic groups from Western Anatolia towards the Dardanelles and the Balkans. Now Âşıkpaşazâde's "Arab göçer-evleri" might be either these *Araplı* ('Arablu) Turcomans or a group belonging to the camel-driving "Arabs" settled on the Asiatic side of the Dardanelles and in Western Anatolia. In fact, the salt works at Seydi-Kavagi in Thrace came under Ottoman control in the period before Suleiman Pasha's death (1357 or 1358).[56]

With its rich pasturelands the Çanakkale peninsula from Edremit to the Dardanelles, Kaz-Dağı massif in particular, became an attractive region for pastoralist nomads when a general westward move began at the turn of the thirteenth century. Byzantine historian Pachymeres (d. 1310) tells us how around 1300 the population of Assos (Behram) emigrated and took refuge in Mytilene under the pressure of the invading Turcomans.[57] Later on the area continued to attract Turcoman nomads from various origins who, over time, settled in the villages or *oba*s in the area. In the survey of 1522 (Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Eski Kayıtlar, no. III) the villages Menteşe, Eymir (Eymür), Saruhanlu, Büyük-Çepni and Küçük-Çepni in the *nâhiye* (district) of Behram can be mentioned as examples of the Turcoman settlements. Recording to the same survey, the *Yürük*s of Behram (*djema'at-i Yürükan-i Behram*) paid 3.564 akça sheep tax and personal (*bennak*) tax in the same period (one akça for two sheep). Apparently, Turcoman *Yürük*s from the Saruhan area (the Gediz River valley) migrated into the Çanakkale peninsula and the Marmara basin as far as Kocaeli before the sixteenth century.[58] The *Yürük* groups of Kubaşlar, for example, or Saruhanlu were found in the nâhiye of Kızılca-Tuzla as well as in the Saruhan province. In the Marmara area, Kubaslar had their summer pastureland in the kadilik of Manyas, and their taxes were included as those of the Behram *Yürük*s in the endowment of Medina.[59] Their move in this area from Saruhan apparently dated back to the establishment of the pious foundation by Bayezid I (1389-1403) or even to an earlier date. In later periods

Kızıl-keçili settlements were found in the area (two villages bore the name).

In the Ottoman fiscal surveys mostly of the sixteenth century, Faruk Sümer[60] found Turcoman groups of Çepni (in the *nâhiye* of Behram) in our area, Afsar (in the Ayazmend and Kepsut areas), Karkın (in Ezine), Eymir (Eymür) (in the Behram and Edremit areas), Kinik, Bugdüz and Iğdır (in the Çan area). Apparently, camel driving *Yürük*s existed among the *Yürük*s of Karaca-Dağ in the *sancak* of Karesi. The government tried to keep them as a separate group from the ordinary peasant population.[61]

Part of the settlements in the area reflected a rather transitory phase in the process from nomadic to the sedentary life as they were not called *karye* or *köy* but simply *oba* which means a nomadic clan or its pastureland.[62]

In the *oba*s population is found settled in *bölük*s, a term also used for the small tribal groups. It appears that most of the Turcoman nomads arrived in our area from Aydın and Saruhan, but at the same time, nomadic groups from Eastern Anatolia too were encountered in our area according to the early Ottoman surveys. For example, the *Çepni*s in our area must have migrated from Eastern Asia Minor. A group of Abi-Safi Kurds arrived in Geyve in 1487 and then, were transferred into the Balkans and dispersed.[63] Thus mobile elements, Turcoman, Kurds and Arabs could migrate to Western Asia Minor from Eastern Anatolia or the Syrian desert without great difficulty, especially when there were some economic attractions on this side.[64]

Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü

Pamuklu dokumaların ve pamuk-ipek karışımı kumaşların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak pek geniş bir kullanım alanı vardı. Saray eşya defterleri, ölmüş kimselerin mahkemece saptanan eşya listeleri ve gümrük *rûznâmce* kayıtları bunu açıkça ortaya koymaktadır. Sarıklarda ve kadın başlıklarında kullanılan tül ve tülbent (*dülbend*) çeşitlerinden, şalvar, kaftan, iç çamaşırı, yorgan, mendil ve yağlıklardan hamam peştamalı ve havlulara, yastık ve minderlerden duvar ve kapı askı ve perdelerine kadar pek çeşitli eşya pamuklu bez ve kumaşlardan yapılırdı. 1640 tarihli Narh Defteri'nde 24 çeşit *dülbend* sayılmıştır. Bu geniş talep, "memleket içinde, köylerde ve kentlerde çok çeşitli ve çok yaygın bir el dokuma sanayisi ile karşılanırdı. Anadolu'da pamuklu sanayisinde uzmanlaşmış belli bölgeler, iç talebi karşılar ve bir dereceye kadar dış pazarlar, özellikle pamuk yetişmeyen Kuzey memleketleri ve Avrupa için de üretim yapardı. Özetle, pamuklu sanayi, üretim ve ticaret boyutları ile Türkiye ekonomisinin hububattan sonra en önemli sektörünü oluşturmaktaydı. Pamuklu üretim ve ticaretinde uzun vadeli değişiklikleri, imparatorluk ekonomisinde bazı yapısal değişikliklerin nedeni sayabiliriz. Özellikle, 1600'lerden başlayarak, imparatorluğun dış ticaret denge-

sinde ithal olunan pamuklular; baharat, koloni ürünleri ve madenler yanında belki hepsinden daha önemli bir ticaret maddesi haline gelmiştir. 17. yüzyıldan beri Hindistan'dan ve 19. yüzyılda Avrupa'dan pamuklu ithalatı, imparatorluk ekonomisini en çok etkilemiş gelişimler olarak görünmektedir. Aşağıda bu sorunlar ele alınacaktır. Pamuk üretimi ve memleket içinde pamuklu el sanayi örgütü başka bir yazıda incelenecektir.

1500 tarihlerinde Anadolu'nun pamuklu üretim ve ihracatı kapasitesini göstermek için Tuna ve Kuzey Karadeniz gümrük defterlerini kullanacağız.[1]

1487-1490 tarihleri arasında Kefe iskelesi gümrük bakâyâ defterine göre, Anadolu'dan bu limana gelen pamuklu kumaşlar listesi şöyledir:[2]

Çizelge I

Çeşit	**Miktar**	**Fiyat (Akça Hesabı ile)**	**Getiren Tâcirin Geldiği Yer**
Pamuk	9 tay veya 6300 parça	—	Kayseri, Bursa, Kastamonu: Hepsi Müslüman
Dülbend	11 parça	parçası: 275	İran: Müslüman
Bogasi	yaklaşık 1.000 parça	parçası: 40-60	Konya, Ankara, İstanbul, Bolu, Bursa, Karahisar, Gümüş, Tosya, Denizli: Hepsi Müslüman
Kirbâs	yaklaşık 160.000 parça	parçası: 3-3.25	Tosya, Merzifon, Zile, Amasya, Gümüş, Küre, Kastamonu, Sinop, Bolu, Ankara, Konya, Karaman, Kayseri, Niğde, Gördes (Gördes), Sivrihisar, Denizli, Uşak, Bursa, Samsun
Kirbâs çadır	53	parçası: 56	Merzifon
Futa (peştemal)	90	parçası: 38	Bursa, İstanbul: Müslüman, bir Yahudi
Yorgan	9	parçası: 100	Ankara: Müslüman
Döşek yüzü	4	parçası: 37.5	Kastamonu: Müslüman

Astarlık ve örtü (bitane)	1.800	parçası: 20-50	Ankara, Uşak, Bursa, Konya, İstanbul, Niğde: Hepsi Müslüman
Bergama bitanesi	332	parçası: 30-50	Bursa, İstanbul, Konya: Hepsi Müslüman
Mendil (makrama)	246	parçası: 7	Sinop: Müslüman tâcirler, bir Yahudi
Makrama harcı	76	—	İstanbul: Müslüman
Destâr (sarık)	46	parçası: 50-100	Bursa, Konya, İstanbul: Hepsi Müslüman
Mücevveze destârı	20	parçası: 40	İstanbul: Müslüman
Yorganlık	34	parçası: 50	İstanbul, Kastamonu: Hepsi Müslüman
Pamuk ipliği		batman: 150 yükü: 100	Ankara, İstanbul, Niğde, Konya: Hepsi Müslüman

(*Parça* uzunluğu ve genişliği kumaşa göre değişirdi: bkz. Aşağıda 1640 tarihli Narh Defteri'nden misaller. Standart *batman* 18 okka veya 23 kg'dır. 1 tay, 700-800 parçadır).

Her şeyden önce belirtelim ki, bu listede toplamlar bir gümrük bakâyâ defterinden gelmektedir. Bu yüzden belli tarihler arasında yapılmış tüm ithalatı göstermez. Fiyatlar, gümrükçe saptanmış kesin rakamlardır. Bu tarihlerde 1 Venedik altını 50 akça civarındaydı. Listemizde ihracatta en büyük sayı *kirbâs*a aittir. *Kirbâs* kaba bez olup pamuk, keten veya kenevirden yapılırdı. Çoğu zaman gümrük kâtibi, hangisinden olduğunu belirtmiştir. Biz belirtilmediği hallerde pamukluya yazdık. Tâcirin geldiği yer, genellikle getirdiği malın o yerde yapılmış olduğunu veya oradan yeniden ihraç olunduğunu gösterir. Bursa, İstanbul, hatta Ankara menşeli malların önemli bir kısmı, bu ticaret merkezlerine, Anadolu pamuklu sanayi merkezlerinden yerli tüccârın getirdiği mallardan ibarettir. İstanbul gibi yeniden-ihraç yapan büyük pazarların arasına Kastamonu, Amasya, Sinop, Kayseri ve Konya'yı koyabiliriz. Bu merkezlere pamuklular çoğu ham olarak gelir; orada boyanır, cendereye çekilir ve sonra tam mamûl olarak ihraç olunurdu. Mesela, biliyoruz ki büyük bir pamuklu yapım bölgesi olan Hamid-ili'nden (Isparta, İğridir, Borlu, Senirkent, Ağlasun) bo-

gasi ve bürüncükler Bursa'ya gelir, burada boyanırdı. İstanbul'a Gelibolu, Manisa, Bergama, Kırkağaç, Akhisar bölgesinden ham pamuk ve pamuklu gelirdi. Kayseri, Tokat ve Amasya'da büyük boyahaneler vardı. Bu saydığımız şehirlerde, aynı zamanda gelişmiş pamuklu el sanayisini buluyoruz.[3] Pamuk yetiştiren bölgelerden, yani başlıca Batı Anadolu, Hamid-ili, Silifke, Beypazarı ve Yeşilırmak Vadisi'nden bu büyük merkezlere pamuk veya pamuk ipliği ithal olunurdu. Pamuk üretim bölgelerine yakın önemli pamuk sanayi merkezleri, Batı Anadolu'da Denizli, Tire, Menemen, Manisa, Çine ve Bergama; Orta Anadolu'da Hamid-ili bölgesi, Karaman (Lârende), Konya, Niğde; kuzeyde Merzifon, Zile, Tokat, Kastamonu, Küre, Tosya özellikle anılmalıdır. Bu merkezlerden bazıları, belli bir pamuklu çeşidinde veya pamukludan yapılmış eşyada sivrilmişti. Tire ipliği (*rîşte-i Tire*) imparatorluk pazarlarında o kadar hâkim duruma gelmişti ki, ince pamuk ipliği için *tire* kelimesi bugüne kadar yerleşmiş kalmıştır. 1500'lerde Menemen, özellikle astarlık ve örtü olarak kullanılan pamukluları ile tanınmıştı. Merzifon çadır yapımında,[4] Gelibolu ve Bergama yelken bezinde, Hamid-ili, Konya ve Karaman *bogasi* denilen iyi kalite pamuklularda şöhret kazanmışlardı. Çok ince yüksek kalite *dülbend*lerde Çine kasabası tanınmıştı. *Dülbend*, bu dönemde Suriye, İran ve Hindistan'dan da ithal olunmaktaydı. Kısa, kalın ve sert olan Anadolu yerli pamuğundan bu çeşit *dülbend* yapılamıyordu.

Tuna limanları, Akkerman ve Kili gümrük defterleri[5] (16. yüzyılın başları), yukarıda Kefe defterinde ortaya çıkan üretim ve ihraç biçimlerini yinelemektedir (Çizelge II). Daha kesin rakamlar veren bu defterlerden gelen veriler, daha bu tarihlerde (ve kuşkusuz daha önceki dönemlerde), Tuna'dan Kafkasya'ya kadar kuzey memleketlerinin Anadolu ve Rumeli pamuklularını geniş ölçüde ithal ettiklerini göstermektedir. Bu durum, Orta-kuzey Anadolu bölgesi (Kastamonu, Sinop) ile Kırım Boğdan ve Eflak arasında 13. yüzyıldan beri var olan siyasî, kültürel bağların ekonomik temelini oluşturmaktaydı.[6]

Çizelge II

Akkerman ve Tuna Limanlarına Gelen Anadolu Pamukluları

Akkerman'a karayolu ile üç ay (Ekim, Kasım, Aralık) içinde pamuklu ithalatı (Boğdan ve Lehistan'a giden mallar)	Bogasi elbisesi (yaklaşık 540), Borlu renkli bogasisi (23 kıta), renkli bogasi (yaklaşık700 kıta), pamuklu dolama (7 takım), beyaz bogasi (138 kıta), kadın için dolama bogasi (15 takım), kirbâs (yaklaşık 2000 zirâ), teğelti (200 adet), meyân-bend (kuşak) (yaklaşık 800 kıta), Bergama alacası (6 parça), Tire alacası (6 parça), makrama (yaklaşık 50 deste), bitâne (yaklaşık 700 kıta), gömlek (2 deste, 20 kıta).
Yergöğü (Giurgiu) iskelesi (Eflak'a giden mallar)	Bogasi, kirbâs, bürüncük, astar, kemer, iplik, kaftan ve başkaları.
Tulça (Boğdan'a giden mallar)	Bogasi, kirbâs, bürüncük, gömlek vb. (Tulça aynı zamanda esir ticareti merkezidir).
Semendere (Smederovo) iskelesi ve Hiram, Güvercinlik iskeleleri (Eflak ve Macaristan'a giden mallar)	Bogasi, yorgan, bitâne, meyân-bend (kuşak), astar, pamuk, kaftan (pamuklu, ipekli ve yünlü) vb.

Tuna iskelelerine indirilen malların başında bogasi, özellikle Borlu (Hamid-ili) bogasisi gelmektedir. Yergöğü iskelesinden 1506 Kasımı'ndan 1507 Haziranı'na kadar sekiz ayda 1.800 parça bogasi, yalnız 12 kantar pamuk (kantarı 600 akçadan) geçmişti. Buna karşılık, Eflak ve Erdel menşeli deri, at, balık, öküz, bal, şarap, tuz ve bıçak ithal olunmuştu. Yergöğü kadar önemli olmayan Harsova iskelesinden Eflak'a pamuk ipliği, destâr, kemer, astar ihraç olunduğu; oradan tuz, öküz, inek, at, bal ve balık ithal edildiği görülmektedir. İhraç malları arasında tabii başka güney malları, biber, baharat, safran, Selânik çuhası, pirinç, sabun, günlük gibi mallar vardır. Bu defterde görüyoruz ki, Anadolu'dan gelen malları ihraç edenler, yalnız Müslüman değildir. Rum (Kaloyan, Aleksi, Yorgi), Rumen (Mirça, Tiho, İstanko) ve Yahudi tüccârı da ithal ve ihraç ticaretinde etkindirler. 1515 Ekimi'nde Yergöğü'den *İstanko Eflakî*, büyük miktarda, beyaz bogasi yorgan ve biber ithal etmişti (toptan değer 20.600 akçayı buluyordu ve bunun için 1030 akça gümrük ödemişti). Semendere'de Müslüman tâcirlerle beraber yerli birçok Sırp tâcirler (Belgradlı Radevan, Yuvan, Radic) bu ticarette etkindiler.

Kefe yanında kuzeye ihraç olunan pamukluların en önemli iskeleleri Kili ve Akkerman'dır. Bu mallar çok çeşitlidir. Mesela, yalnız *meyân-bend* (kuşaklar), *siyah*, *şehrî*, *alaca*, *Tire*, *Edirne*, *dolama Bergama* kuşakları olarak yedi çeşittir. *Makramalar*da *Serez*, *Edirne*, *Tire* çeşitleri ayırt edilir. Rumeli'de, 18. yüzyılda Orta Avrupa'ya büyük ölçüde pamuk ve pamuk ipliği ihraç eden Drama-Serez bölgesinin, 16. yüzyılın başlarında pamukluları ile tanınmış olması kayda değer. Edirne kuşkusuz, daha bu dönemde, Rumeli'ye ve kuzeye ihraç yapan önemli bir pamuklu sanayi ve transit merkezi olarak görünmektedir. Edirne boyahaneleri bu merkezileşmenin başlıca nedenidir. Edirne boya tekniği o kadar şöhret kazanmıştı ki, 18. yüzyılda Fransız ve Hollanda pamuklu sanayisi bu tekniği çalmak için uzun zaman uğraşmışlar, nihayet buradan gizlice getirilen Rum ustalar sayesinde sırrı öğrenmişlerdi.

1500 tarihlerinde Kefe'den Semendere'ye kadar Tuna ve Karadeniz iskelelerine güneyden giden mallar arasında pamuklular miktar ve değer bakımından başta gelir. Diğer güney dokumaları arasında yünlüler, Osmanlı mamûlâtı kebe ve çuha (yünlü kumaş, özellikle Selânik çuhası), halı, keten ve ipekliler önemli bir yer tutar. Akdeniz ürünleri (zeytin, zeytinyağı, turunçgiller, kuru üzüm ve başka kuru meyveler), Arabistan ve Hint malları (günlük ve baharat) bu ithalat listesini tamamlar. Dokumalara, erkek ve kadın için dikilmiş pamuklu, yünlü ve ipekli elbiseler (kaftan, dolama, çakşir, takye, gömlek/*nîmtene*) eklenince, kuzey-güney ticaretinde güneyin dokumalar, kuzeyin ise daha ziyade hammadde ve yiyecek maddeleri gönderdiği ortaya çıkar. Lehistan ve Orta Avrupa'dan gelen yünlü kumaşlar, Osmanlıların *Eflak bıçağı* dedikleri Orta Avrupa menşeli bıçaklar, kuzeyden gelen en önemli mamûl mallarıdır.

Anadolu pamukluları, Tuna ve Karadeniz'den Osmanlı sınırları ötesindeki yabancı memleketlere, özellikle Lehistan, Erdel (Transilvanya) ve Macaristan'a da gidiyordu. 16. yüzyılın başlarına ait Braşov gümrük defterlerinde buradan geçen Doğu malları arasında Anadolu bogasilerini buluyoruz.[7] Buna karşı, Orta Avrupa'dan ithal olunan meşhur *Eflak bıçağı*'nın büyük kısmı Osmanlı memleketlerine Braşov yoluyla gelmekteydi (1503'te iki milyon adet üzerinde).[8] L. Fekete,

Gy. Káldy-Nagy ve E. Vaas'ın Macaristan'da 1550-1580 yıllarına ait Osmanlı gümrükleri üzerine yayınladıkları materyaller,[9] Macaristan'a pamuk, *bogasi* (bu arada *Karaman bogasisi*), bürüncük, takye, teğelti, bogasi elbise mintan, dülbend, pamuk ipliği, kirbâ, meyân-bend, yorgan gönderildiğini ortaya koymaktadır. Bu mallar arasında geniş ölçüde gönderilenler, pamuk, pamuk ipliği, bogasi ve kirbâstır. Karadeniz bölge gümrüklerinde de aynı malların geniş bir ticaret konusu olduğunu gördük. Vaas'ın hesaplarına göre,[10] 1560 yılında Vac (Waitzen) gümrüğünden Eylül ve Ekim aylarında 700 Macar altını değerinde pamuk, 250 altın değerinde *dülbend* (*müsselin*) yaklaşık 70 altın değerinde iplik geçmiştir. Daha sonraki tarihlerde, 1685'te Erdel'de Turnu-Roşu gümrük defterlerine göre,[11] bu bölgeye ihraç olunan Osmanlı malları arasında pamuk ipliği, kaba bez (*gyapot*, Türkçe *çaput*) ve çeşitli bogasiler (*bogazia*) önemli bir yer tutuyordu ve oldukça önemli bir kısmı oradan transit olarak Lehistan'a geçiyordu. Bu maksatla Bursa ve Edirneli tâcirler tarafından Tuna limanlarına getirilen pamuklular, özellikle beyaz veya boyanmış pamuk ipliği ve ince pamuklu (*mousseline*, dülbend) kumaşlar dikkati çeker.

Hint Pamuklularının Osmanlı Pazarını İstilâsı (1500-1800)

Osmanlı pazarlarına Hint kumaşlarının ithaline ait vesikalar 15. yüzyıla kadar gider. Hindistan'da Behmenîlerin meşhur veziri Hoca Mahmûd Gâvân (1405-1481) ticarî vekilleri ve ajanları ile Osmanlı ülkesiyle doğrudan doğruya ticaret ilişkileri kurmuştu.[12] Bu ajanlardan birinin ölümü üzerine yapılan mahkeme işlemleri dolayısıyla öğreniyoruz ki, 1476 yılında Hoca Mahmûd, Osmanlı ülkesine gelen Hindistanlı Hoca Ali'yi kendisine vekil yapmış ve yanına Abdülaziz adlı adamını katmıştır. Hoca Ali, Bursa'ya geldiğinde, Abdülaziz'e "Mahmûd Gâvân'ın ticaret için verdiği *akmişe*den 877 pare kumaş teslim etmiş ve kendisi Rumeli'ye gitmiş"tir. Daha sonraki vesikalar, bu ticaret ilişkilerinin sürekli olduğunu göstermektedir. Osmanlı kaynaklarında *Hâce-i Cihân* diye anılan Hoca Mahmûd, 1479 yılında dört kişiyi kendisine vekil yapmış ve "enva-i akmişe (kumaşlar) ve

emtia verüb Rum diyarına (Osmanlı ülkesi) ticaret etmeğe irsal etmiş". Bunlar, Arabistan yoluyla Bursa'ya gelmişler (biri yolda, biri de Bursa'da handa ölmüş). Kadı sicili, kalan malların güvenlik altına alınması hakkında işlemle ilgilidir. Hoca Mahmûd'un 1481'de "diyâr-i Rum'a ticaret için irsâl ettiği vekiller" başka kişilerdir. Bu vekiller, Mahmûd Gâvân'ın ücretli adamlarıdır, başlarında bir *reis* vardır. Aralarından biri ölürse, ötekileri malları vekâletle kendi üzerlerine alırlar.[13] İslâm vekâlet hukuku Hindistan'da ve Osmanlı ülkesinde yürürlükte olduğundan bu ticaret güvenlik içinde yürümektedir. 16. yüzyılda Basra Körfezi ve Kızıldeniz yolu ile Hindistan ile etkin bir ticaret görüyoruz. Özellikle Hindistan'ın en önemli pamuklu sanayi ve ihraç bölgelerinden biri olan Gücerat'la Osmanlılar arasında sıkı siyasî ilişkilerin[14] temelinde bu ticarî bağlılık yatar. 1503-1508 yıllarında Ortadoğu ve Hindistan'ı gezmiş olan Ludovico di Varthema,[15] Calicut'ta "İran'dan, Yemen'den, Suriye'den ve Türkiye'den" tüccârlar görmüştü. Gücerat'ta başka bir ticaret limanı olan "Kambay, bütün İran, Tataristan, Türkiye, Suriye, Magrib, Yemen, Habeşistan, Hindistan ve üzerinde halk yaşayan birçok adalara ipekli ve pamuklu kumaş göndermekte idi". *Bender-i Rum* (Rum, bu dönemde Osmanlı ülkesini göstermektedir) diye bilinen Diu'da Ludovico "sürekli olarak oturmakta olan dört yüz Türk tüccârı" görmüştü.[16] Bu gözlemler, Osmanlı-Gücerat ticaretinin yerleşmiş sürekli niteliği hakkında kuşku bırakmaz.

I. Süleyman dönemine ait olup fetihten önceki zamana ait bir *bâc* kanûnnâmesi Bağdad-Âna-Hit-Halep yolunun işlek bir ticaret yolu olduğunu gösterir. Bu kanûnnâmede,[17] Bağdad'dan gelen mallar arasında *bürüncük* ve *kasab* kumaşlarından söz edilir. Hint malı olarak çivit anılır. Keza Mısır, Halep ve Şam'dan gelen ipekli ve başka çeşit kumaşların da buradan geçtiği görülmektedir.

Basra Körfezi'nde ve onu çevreleyen bölgelerde Osmanlılarla Portekizliler arasında 16. yüzyıl boyunca egemenlik için uzun çekişme döneminde, özellikle 1550'de başlayan Osmanlı saldırı siyaseti denizde başarısızlığa uğradıktan sonra kendiliğinden bir uzlaşma durumu ortaya çıkmış; Osmanlılar Hürmüz'de Portekiz egemenliğini fiilen tanıma gereğini anlamışlardır.[18] Hindistan ile Basra, Halep arasında ticaretin canlanışına ait en kesin kanıt, Hürmüz'ün görülmemiş ge-

lişimidir.[19] Hürmüz, 16. yüzyılın ikinci yarısında, Basra-Bağdat-Halep ve İran ticaretinin bir antreposu halini almıştır. Halep pazarının 16. yüzyılın sonlarına doğru gelişimi kuşkusuz, İran ipeğinin yanında Hürmüz ve Basra yoluyla gelen Hint malları ve bu arada pamuklu dokumalar ithalatının bir sonucudur.

1610 tarihinde Bağdad'dan Halep'e gelmiş olan 120 kişilik bir kervana ait Osmanlı kayıtları[20] konumuz için özel bir değer taşır. Bu kervanda en az on Hintli tâcir sayıyoruz. Kervan'da çeşitli menşeden tâcirler, Basra yoluyla Hint malları, yani çivit, Hint kumaşları ve ıtriyât getirmektedirler. Kervan'da Bağdadlı ve İranlı tâcirler çoğunluktadır ve onlar da aynı çeşit mallar, yani başlıca çivit boyası ve kumaş (bu arada Lahûr kumaşı) getirmektedirler. Ayrıca, biri konsolos beş İtalyan bu kervanda idiler ve külliyetli mâl getirmekteydiler. Ölenlerden mirasçısı olmayıp terekesi Osmanlı hazinesine ait olması gereken malları saptamak için işlem konusu olan bu kervan, tabii, bu yol üzerinde işleyen kervanlardan sadece biridir. Bu yolun, işlek bir ticaret yolu olduğuna ait başka kaynakların tanıklığı vardır. 1583'te Basra'dan geçen İngiliz J. Eldred[21] aynen şunları yazmaktadır: "To this port of Balsara come monthly divers ships laden with all sorth of Indian merchandise, as spices, drugs, indice, and *Calecut cloth*" (o zamanın İngilizce imlâsını sakladık). 1622'de Hollandalı Visnich'in Hürmüz'e gelen Hint malları listesinde,[22] İndus Irmağı ağzından, beyaz ve boyalı dokumalar (yılda sekiz gemi), Nagena'dan *calico* ve ucuz *bâfta* pamuklu dokumaları (üç gemi) ve Chaul'dan çeşitli dokumalar sayılmaktadır. Hindistan'dan gelen malların en önemli bölümünü bu pamuklular oluşturmaktaydı. Hürmüz'ün Şah Abbas tarafından zaptı (1622) ve ticaretin sekteye uğramasından sonra Hıristiyan gemileri, Hindistan'dan, doğru Basra'ya gelmeye başladılar. Bağdad'ın İranlılar eline düşmesinden sonra Basra paşası İranlılara direndi ve çölden doğrudan doğruya Basra-Halep kervan yolunu kullanmaya başladı.[23]

Basra-Halep yolu, her dönemde koşullara göre ayrı ayrı güzergâhlar izlemiştir. Kervanların izlediği bir yol, Basra'da Fırat'ın batı yönünü alarak, El-Kuseyr-Kerbelâ-Kubaysa (Hit yakınında), Kusûr-al-İhvân üzerinden Halep'e varırdı. Bağdad'dan kalkan kervanlar ise Hit-Âna üzerinden giderdi. Çölde Arap bedevî saldırılarının arttığı

dönemlerde, en emin ve çabuk yol nehir yoluyla kelekler üzerinde Birecik veya Musul'a çıkıp oradan Halep'e inmekti.[24]

Diğer taraftan, Kızıldeniz yolu, 17. yüzyılda başlıca çivit boyası, kumaş ithalatı ve Mokka'dan Yemen kahvesi ihracatı ile işlekliğini sürdürecektir. Kahire, bundan sonra, Hint kumaşlarının Ortadoğu'da Basra gibi başka bir antreposu durumuna gelecektir. Safevîlerin, İngiliz yardımı ile 1622'de Portekizlilerden Hürmüz'ü ve ertesi yıl da Osmanlılardan Bağdad'ı zapt etmeleri üzerine, Kızıldeniz yolu daha da önem kazanmış olmalıdır. Nihayet, değerli Pencâb Hint kumaşları ithalatında Kandihâr-Isfahan yolunun küçümsenemeyecek bir önemi vardır.[25] Bu yolu, özellikle Isfahanlı (Culfalı) Ermeni tüccârı kullanırdı. Onlar, yalnız İran'dan Halep ve İzmir pazarlarına İran ipeği değil, aynı zamanda Acem ve Hint kumaşları getirmekteydiler.[26] Şu unutulmamalıdır ki, savaş hali, İran-Osmanlı ticaretini tamamıyla engellememekte, özellikle Ermeni tâcirleri iki taraf arasında gidip gelmekteydiler. 1690'da İngiliz *East India Company*, Hindistan ile Osmanlı ülkeleri arasında ticaret yapan Ermeni tâcirlerine, Halep ve Akdeniz yolunu bırakmalarını istediklerinde onlar, bu kârlı ticaretten vazgeçemeyecekleri yanıtını vermişlerdir.

Bir örnek: 1682-1692'de Isfahan'dan Hindistan'a ve Tibet'e giden Hovhannes'in ticarî faaliyetine ait ayrıntıları biliyoruz. O, Surat ile Basra ve Isfahan arasında özellikle kumaş, çivit ve pamuk ticareti ile uğraşıyordu. Bir aralık İzmir'de de bulunmuştu.

Venedik balyosunun tahminlerine göre,[27] Hindistan ticaretinden yalnız padişahın hazinesi yılda yarım milyon altın gelir sağlıyordu.

Hindistan, İran ve Osmanlı ülkeleri arasında, Akdeniz ticaretinde Yahudilerinkine benzer bir rol oynayan Ermenilerin, bu dönemde başarısı her şeyden evvel bu memleketlere yayılmış Ermeniler arasında yakın ilişki ve kredi olanakları ile açıklanmalıdır. Ermeni toplulukları, Osmanlı ticaret merkezlerinden Venedik'e ve Lehistan'da Lwow'a kadar yayılmışlardı.[28] Onlar Akdeniz ticaretinde sonraları kazandıkları durumu, önceleri Hindistan ve İran ticaretinde başarmışlardı. 1647'de Manisa'da "Acem Ermenileri"nin pamuklu kumaşları ithal edip hanlarda satarak rekabetlerinden yerli bezzâzlar kaygılanmış, şikâyetlerini padişaha kadar duyurup bu durumun önlenmesini istemişlerdi.[29]

Hint-İran-Osmanlı ticaretinde, Ermeniler kadar olmamakla beraber, Hintli tüccârın da faal oldukları unutulmamalıdır. Osmanlı ülkelerinde Müslüman Hintlilerin iş yapmaları karşısında İran'da büyük para işlerinde Hindûlar üstün durumdaydılar. Tavernier (1632) Isfahan'da 12.000 (?) Hintli *banyan*dan söz eder. Bu dönemde, Hindistan'ın denizaşırı ticaretinde, özellikle pamuklularda merkez olan Surat'ta birçok Arap ve Türk tüccârının da faaliyetinden söz edilmektedir.[30] Yukarıda 1610 kervanına ait kayıtlar bunu doğrulayacak niteliktedir.

Osmanlıların Hint şalları ile beraber ince lüks Hint pamuklularına (*dülbend* ve *bogasi*) büyük rağbet göstermeleri, ithalatın artması, 17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ekonomisinde bir bunalımın başlangıcı gibi görünüyordu. Durum, Osmanlı yönetim çevrelerinde, daha bu dönemde bir kaygı doğurmuştur.

Büyük Osmanlı tarihçisi Mustafa Naimâ (ö. 1716) şu sözlerle bu kaygıyı yansıtmaktadır: "Hind meta'larına bu kadar hazîne emvâl gider, Hindîler memâlik-i Osmâniyye'den bir şey almazlar ve lâzımları dahi değildir. Bunlardan gümrük alınmak fâidesi, zımnında olan zarar-i manevîye değmez. İrâdları çok, bilâd-i âharâ adem-i ihtiyaçla masrafları yok menzilesinde olmakla, dünyanın malı Hind'de ve kahvesi sebebi ile cem' olup mutemevvilleri Karûn'a muâdil olmuşlardır." Naimâ'nın asıl tenkit ettiği nokta, lüks eşya ithal edilerek "memleketin nukûd ve emvâli ol meta' sebebiyle âhar memlekete" gitmesidir. "Ekseriyâ kendi memleketinde hâsıl olan tuhaf-i rağbet etmek lâzımdır ki, mâl (para) memleketinden hariç yere dağılmaya. Alınan gümrükler âidesi devlete faidedir diyenlere cevap veririz ki, memâlik-i sâirden emtia getirip furûht edenler aldıkları meblağı bilâd-i İslâmiyye mahsûlünden kendülere lâzım eşyaya verirlerse, devri dâim akça yine memlekette kalmış olur. Bu surette defeâtla alınan gümrük fâideden addolunur."[31]

Hindistan ile ticarette, o tarafa fazla altın ve gümüş akımı çoktan beri bilinen yapısal bir ekonomik olaydır.[32] İngiliz *East India Company* idarecileri, 17. yüzyılda, Yakındoğu'nun bu bakımdan *passif* durumuna kuvvetle parmak basmışlardır. Bu dönemde, Kızıldeniz ve Basra'ya, Hollanda ve İngiliz aracılığıyla gelen Hint ve Güneydoğu Asya ürünleri (Hint pamukluları ve şalları yanında özellikle baha-

rat, boyalar) karşılığında, burada kâr getiren mallar bulmak güçtü. İran, ipek ihracı ile bunu büyük ölçüde karşılayabiliyordu.[33] Fakat Basra'nın hurması, Mokka'nın kahvesi ve Arap atları dışında uygun ihraç malı bulunamıyordu. Bunun sonucu ortaya çıkan açık, altın ve gümüş ile ödeniyordu. On yedinci yüzyılda kumaş ithali yapan Osmanlı ithalatçı tüccâr *bezzâz*ların terekelerinde büyük miktarda nakit para, özellikle altın, riyal ve esedî guruş bulunması sırf bir rastlantı olmamalıdır.[34]

Özetle, Hindistan-Ortadoğu ticaretinde 17. yüzyıldaki gelişmeye paralel olarak büyük ticaret ve para devir hareketinin, Naimâ'nın dediği gibi "Karûn gibi" zengin Hintli tüccâr ortaya çıkmasını sağladığı ortadadır. Herhâlde Avrupa'dan önce Osmanlı pazarı, Hint pamuklu kumaş ihracatı için esas pazar olmuştur. 1690'a doğru İngiliz *East India Company* ajanları, Ortadoğu'ya gönderilen pamukluların Avrupa'ya giden miktarın dört katı olduğunu bildirmektedirler.[35] Malumdur ki, 17. yüzyılda Hint pamukluları Ortadoğu'dan sonra Avrupa pazarlarını da istila edecek, bu hareket bir bunalım dönemi ve ardından Batı Avrupa memleketlerinde pamuklu sanayisinin yükselmesine yol açacak ve nihayet 18. yüzyılın ikinci yarısında geniş pazarlar için yığın üretim yapma gereği, bu sanayide mekanik yöntem ve araçların uygulanması ile Batı'yı büyük sanayi devrimine götürecektir.

Merkantilist Avrupa'nın, Hint pamuklularının istilası karşısında reaksiyonu Osmanlılarınkinden çok farklı olmuştur. 17. yüzyılın ortalarından başlayarak Fransa ve İngiltere'de ilkin yüksek sınıflar, sonra halk yığınları arasında pamuklu dokumalar moda olup büyük bir talep ortaya çıkınca, yünlü, ipek ve keten dokuma sanayisi güç duruma düşmüş, onların baskısı ile pamuklu kullanımına karşı yasaklar konmuş, ithalata ağır gümrük tarifeleri uygulanmış, fakat nihayet 18. yüzyılın ortalarında himayecilere karşı "economist"ler davayı kazanmışlar, pamuklu ithalat üzerindeki önlemler hafifletilmiş, yerli pamuk sanayisi teşvik edilmiş ve desteklenmiştir.[36]

On yedinci yüzyılda Hollanda'dan sonra İngiltere'de de Hint pamuklu ithalat ve ticareti temel ticaret kollarından biri halini almıştır. 1650-1750 döneminde İngiltere'de Hint pamukluları, özellikle kibar sınıf için ince müslinler, *chintz* (Türkiye'de çit diye bilinen iyi kali-

te basmalar), *calico* denen nispeten ucuz pamuklular, *Masulipatam*, *Dakka*, *Gücerat*, *Bengal* lüks pamukluları, İngiliz *East India Company*'nin bütün ticaretinin dörtte üçünü oluşturuyordu.[37] 1680'lerde İngiliz kumpanyası ithalatta bir buçuk milyon parça üzerine fırlayarak rekor bir düzeye çıktı. Bundan sonra yasaklara ve kısıtlayıcı önlemlere rağmen Hint pamukluları piyasaya hâkim oldu.

Osmanlılar bu dönemde, özellikle İzmir'den gönderilen Anadolu pamuklular ile Asya'dan Avrupa'ya büyük pamuklu ihraç hareketine katıldılar. 1700'de Fransa'ya 314.000 Fransız lirası olan Türk pamuklu ihracatını, üç yıl sonra yasaklar gevşetilince, üç milyon liraya çıkmış buluyoruz.[38] Bu Türk-Arap pamuklular listesinde şu adları tanıyabiliyoruz: *Kilis*, *Mardin*, *Diyarbakır*, *Hama*, *Antep*, *Antakya*, *Halep*, *Kudüs*, *Şam bezleri*, *bogasi* (*boucassin*), *kutnu* (*kutnî*), *beledî* çeşitleri.[39] Bu listede, Osmanlı sanayisinin Hint, Acem taklitleri, basma, müslin ve *indiennes*leri de anılmalıdır. Orta Amerika'da plantasyonlarda esirlere giydirilen ucuz, kaba ve sağlam mavi pamukluların büyük bir kısmı, o zaman Osmanlı topraklarından gidiyordu. Keza, Marsilya boyahanelerinde boyanan Batı Anadolu ham pamukluları oradan İspanya'ya ihraç edilmekteydi.[40] İzmir'in 17. yüzyıldan başlayarak, öteki ihraç merkezlerini, bu arada Halep'i geride bırakarak, imparatorluğun en önemli ihraç limanlarından biri haline gelmesi özellikle pamuk ve pamuklu ihracatındaki bu gelişime bağlıdır.[41] Serez-Selânik ve Teselya bölgesi ise, 18. yüzyılın ikinci yarısında Orta Avrupa'ya, özellikle Almanya ve Avusturya'ya yaptığı büyük pamuk ve pamuk ipliği ihracatı ile görülmemiş bir ekonomik gelişme dönemine girecektir.[42]

Hint pamukluları, Osmanlı pamuklu sanayisini çöküşe götürememiştir. 19. yüzyılda Avrupa pamuklu istilası karşısındaki çöküntüye benzer bir durum görülmüyor. 17. ve 18. yüzyıllarda Türkiye, ana sanayi kolunda, yani pamuklu sanayisinde büyük iç pazara egemendir. Türk ustaları, hiç olmazsa bazı çeşitlerde, Hint mallarını taklit ederek doğulu rakiplerine karşı başarılı olmuştur. Özellikle bogasi bezde, Türk pamuklu sanayi o zaman hammadde ve emek bakımından rekabet olanaklarına sahip görünmektedir.

1650-1750 arasında Hindistan'ın, dünyanın bir numaralı pamuklu üreticisi ve ihracatçısı durumuna gelmesi başlıca iki faktörle açık-

lanır: emek maliyetinin düşüklüğü, hammaddenin yerinde üretimi ve ucuzluğu.[43] Bunun yanında, zarafet ve moda da önemli bir rol oynamıştır. Hint pamukluları, özellikle müslinler (*dülbend*), boyanmış ve basma pamukluları, çekici desenleri ile Ortadoğu alıcısını, sonraları Avrupalıları büyülemiştir. Çoğu zaman moda, fiyat faktörünü ikinci plana düşürmüştür. Osmanlı ülkesine giren Hint pamukluları genellikle lüks ve çok pahalı çeşitlerdendi. Hindistan'da şüphesiz ilkin sarayın ve yüksek tabakanın talebi etkisiyle renk, desen ve dokuma teknolojisinde büyük ilerlemeler olmuş, Hint lüks dülbendleri ve basmaları eşsiz bir kalite üstünlüğüne erişmişti.[44] Diğer taraftan Hint pamuklularının başka memleketlere bakarak ucuzluğu, daha 14. yüzyılda, İslâm dünyasını dolaşan Arap seyyahı İbn Battûta'nın gözüne çarpmıştır.[45] Pazar koşullarını rasyonel bir biçimde inceleyen İngiliz *East India Company* ajanları ve bunların gözlemlerine dayanan ekonomi tarihçileri, Hint pamuklu sanayisinin olağanüstü gelişme ve yayılışını, temelde asgari fiyat farkı (*price differential*) ile açıklamaya çalışır ve başlıca işçi gündeliği indeksi üzerinde dururlar.[46] Bu nokta bizim için önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi Hindistan'da da pamuklu sanayinin temeli pamuk ipliği yapımıdır. (On yedinci yüzyılda Dakka'da 25.000 dokumacıya karşılık 80.000 iplikçi vardı. Bu iplikçilerin büyük bölümü de kadındı).[47] Genellikle, pamuk ipliği üretiminde büyük işçi kitlesini, emeğini en ucuza arz eden şehir fakir halkı ve özellikle kadınlar ve çocuklar veya şehre yakın köylü halk oluşturur. Diğer taraftan harcıâlem ucuz pamuklulardan kalan kâr (*profit margin*) çok az olduğundan, emeğin azami ucuzluğu en önemli faktör halini alır. Chaudhuri'ye göre, Hindistan'da pamuklu sanayisi *kast* içindeki gruplara göre örgütlenmiştir ve küçük kasabalara ve köylere yayılmış halde son derece dağınıktır.[48] Eksilmeyen büyük işsizler yığını, bu sanayi için daimi ucuz emek sağlar. Bu sistemde, ihracatçı büyük tüccâr, işçi ile uzak pazar arasında ilişkileri düzenleyen ve örgütleyen vazgeçilmez temel elemandır. Fakat köylü-işçi ile büyük tüccâr arasında toplayan gezginci tüccâr ve başka aracılardan oluşan geniş bir örgüt vardır. Tüccâr, köylüye, İslâm hukukunda dikkatle düzenlenmiş olan *salam* (*selem*) kurallarına göre avans verir ve kendisine bağlar.[49] Böy-

lece, işçi kredi ve ürettiği mal için pazar garantisi sağlamış olur. Fakat diğer yandan, bu sistemde gezginci tüccâr veya aracı, işçinin içinde bulunduğu zaruret halinden yararlanır ve gündeliği asgarî düzeyde tutma olanağını bulur. Hindistan'da 18. yüzyılda, Avrupa'dan pamuklu için gelen büyük talep karşısında *salam* sistemi yerine parçacı ev sanayi (*verlag system*) ve nihayet gündelikçi işçi sistemi gelecektir. Emek üzerine tüccâr kontrolü gittikçe daha kuvvetlenecektir. Her üç sistemde de tüccâr, pazar ile işçi arasında fiyat mekanizmasının işlevinde hâkim elemandır.

Yukarıda işaret ettik ki, *East India Company* ajanları, emek maliyetini, üretim maliyet hesaplarında çoğu zaman en önemli eleman olarak ele alırlar. Emek maliyeti ise, temel gıda maddeleri, pirinç ve buğday fiyatlarındaki dalgalanmalarla bağımlıdır. Bu maddeler genellikle Avrupa fiyatlarından çok aşağıdadır. Böylece, Hindistan koşulları, pamuklu el sanayisinde gündeliği en aşağı düzeyde tutabilmekte ve dış pazarda, yani emeğin çok daha pahalı olduğu yerlerde rekabet olanağını kaldırmaktadır.

Osmanlı pamuklu sanayisi, piyasayı kontrol altında tutmakla beraber bazı Hint pamuklularında özellikle lüks *dülbend*lerde rekabet olanağı bulamamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda yalnız yüksek tabaka arasında her zaman alıcı bulan çok pahalı lüks dülbendler değil, ucuz Hint basmaları ve Hint pamuk ipliği de Osmanlı pazarında tutunmuş bulunuyordu. Bunda, kullanılan pamuk kalitesinin üstünlüğü, renk ve desen nedeniyle çekicilik, lüks ve moda faktörü önemlidir. Bunun dışında, bir açıklama bulmak için, Osmanlı ülkesinde emeğin maliyetini de hesaplamak ve karşılaştırmak gerekir. Osmanlı ihtisâb defterleri, kadı sicillerinde nafaka tayinleri böyle bir incelemeyi olanaklı kılmaktadır. Böyle bir karşılaştırmanın sonucunu bekleyerek, o zaman Osmanlı emek maliyetinin Avrupa'dan aşağı, fakat Hindistan'dan yüksek olduğu düşünülebilir.

Son olarak şu noktayı da belirtelim ki, Hint pamuklu sanayisi, kuşkusuz, tüccârların kontrolü ve örgütlenmesi sonucu olarak, pazar talep koşullarına uyabiliyordu. Osmanlı pazarında rağbette olan bazı pamuklu çeşitlerinin, aynı adla (*alaca*, *kutnî vb.*) Hindistan sanayisinin başlıca yapım ve ihraç malları arasında yer aldığını biliyoruz.

Bu bir rastlantı değildir. Fakat aynı zamanda Anadolu pamuklu el sanayisi, Hint pamuklularının taklitlerini yapmakta gecikmeyecektir. İki memleket arasında sosyal koşullar, örgütlenme ve teknolojide benzerlik ve akrabalık vardır. Bir misal olmak üzere, Yakındoğu'da moda olan üzeri kâğıt gibi çirişle parlatılmış pamuklu çeşidini Abbâsîler dönemine kadar götürülebilen bir gelenektir.[50] Avrupa zevkine uymadığı halde, Ortadoğu pazarı için Hint sanayisi geniş ölçüde üretiyordu. Osmanlı sanayisinde pamuklular, bunun için *cenderehâne*lerde (veya *mengenehâne*) cendereden geçirilirdi. Biz aynı teknolojiyi Hindistan'da buluyoruz.

Hindistan'dan İthal Pamuklu Çeşitleri

Aşağıda Osmanlı kaynaklarından çıkardığımız listeler (bkz. Çizelge III-V), bazı pamuklu çeşitlerinde Hint mallarının Osmanlı pazarında tutunmuş olduğundan, özellikle *dülbend*lerde (müslin) bu pazara hâkim olduğundan söz etmemizi haklı kılar.

I. Edirne: 1543-1659

1543-1659 yılları arasında Edirne'de ölmüş olan 19 bezzâzın stokları içinde ve terekesi kayıtlı 175 kişinin ev eşyası arasında[51] Hint menşeli şu pamuklu kumaşları buluyoruz:

Çizelge III

Pamuklu Kumaşlar		Fiyat (akça)	Tereke Def. Sahife
Destâr-i Kanbil (1554)	(adedi)	80	129
Kutnî Hindî Laciverdî (1568)		230	138
Peşgîr-i Hindî (1569)		20	
Hindî makrama (1572)		15	
Bihârî dülbend (1637)		300	270
Ser-Hindî (1637)	(topu)	360	271
Lekepûrî (Lakapûrî) beyaz bogasi (1637)		600	271
Çit (1637)		180	271

Pamuklu Kumaşlar	Fiyat (akça)	Tereke Def. Sahife
Bihârî dülbend (1641)	200	306
Kayyim-Hânî dülbend (1641) (değirmisi)	320 15	306
Bayrâm-pûrî dülbend (1641)	50	306
Ser-Hindî makrama (1641)	20	306
Lekepûrî (Lakapûrî) bogasi (1641)	250	307
Pafta bogasi (1641) (değirmisi)	15	307
Hindî iplik (1641) (okkası)	100	325
Hindî yorgan (1596)	150	335
Hindî kuşak (1596)	70	336
Hindî kırmızı bogasi (1596)	200	336
Dapul (Dabhol) alacası (1651)	225	353
Kabûlhane dülbendi (1658)	150	406
Çit (1658)	120	406
Kayyim-Hâne dülbendi (1658)	213	407
Kabûlhane dülbendi (1658)	170	407
Kırmızı keşmir şal (yün)	1530	430

II. Basra: XVI. yüzyıl

1551 ve 1575 Basra tahrîr defterleri, Basra Körfezi bölgesinin Osmanlı-Hint ticaretinde oynadığı rol üzerinde önemli ve güvenilir kaynaklarımızdandır.[52] Bu defterdeki kanûnnâmelere göre, Hindistan'dan gelen başlıca eşya şunlardır:

Dokumalar: Dülbendler, bu arada dülbend-i hâssa, bayrâmî bez, *mi'cer-i Hindî* (Hint örtüsü) "vesair akmişe", Bayrâmî *âlâ* ve harciâlem olarak iki kalite ithal olunur. Beyaz bayrâmî ve *mi'cer-i Hindî* Basra'da boyahanede siyaha boyanır, buradan gemi ile başka taraflara gönderilir.

Hindistan'dan Basra'ya pamuk da ithal olunur ve burada oldukça önemli bir pamuklu sanayisine vücut verir. Basra'da pamuğu atmak ve temizlemek için büyük *penbehâne* vardı. Bu *penbehâne*de alınan resim 1551'de 16.983 akçadan, 1575'te 135.232 akçaya

yükselmiştir. Basra, Katîf ve Bahreyn'de yapılan pamuklular öteki Osmanlı bölgelerine ihraç olunmaktaydı. Özellikle Katîf'te kirbâs, destâr, bez ve alaca olarak çeşitli pamuklu kumaşlar dokunmakta ve ihraç edilmekteydi. Katîf'in mavi bezi, kadınların başlarına örttükleri *bürüncük* meşhurdu (mavi boya için çivit Hindistan'dan ithal olunmaktaydı). Bahreyn'in dülbendleri de meşhurdu. Basra'ya karadan, yani Osmanlı topraklarından ve İran'dan da pamuk ve dülbend geldiği kanûnnâmede yazılıdır. Hindistan'dan Basra'ya ithal olunan öteki malların başında baharat, çivit (Arapça nil), demir, çelik (pûlâd) gelmektedir. 1630'larda Tavernier,[53] Şam çeliği diye tanınan çeliğin aslında Hint çeliği olduğunu açıklar.

Basra'ya Nacd ve Al-Hasâ yolu ile kumaş ve çivit ithal edildiği de kayıtlıdır. Hint menşeli mâllar Mekke'den çöl yolu ile geliyordu. Hürmüz ve Hindistan'dan gelen gemiler eşyalarını ya Basra'ya çıkarır yahut transit olarak Bağdad'a giderlerdi. Basra, civar bölgelere, Cezair, Huvayza ve İran'a (Dizful, Şuştar) Hint mallarının dağıtım merkezi rolünü oynamaktaydı. Kanûnnâmede, Basra'dan Hürmüz'e at ihraç olunduğu kayıtlıdır. Basra'nın ihracatı arasında mazı, camus derisi, hurma, pirinç, kına, kızıl boya ve deve sayılmaktadır. Gücerât pamuklu sanayisi Arabistan'dan ithâl edilen kızıl kökboyaya bağımlıydı. Deve, İran'a ihraç olunurdu. Hindistan'a buradan giden malların en önemlisi kuşkusuz at idi.

Basra gümrük mukâta'aları iç ve dış ticaret genişliği üzerinde bir fikir verebilir (akça hesabı ile: 1 altın = yaklaşık 60 akça).

	1551	1575
Hürmüz ve Hindistan'dan gemilerle gelen mallardan	1.394.799	1.150.583
Şattularab'dan küçük gemilerle gelen mallardan (hurma, pirinç, hububat, sebzevât, balık vb.)	547.269	749.338

Hürmüz-Hindistan gümrüğüne olan ilginin azalmasına karşılık bölge ticaretinden elde edilen gümrük geliri artmıştır. Hint mallarından gelen gümrük geliri 19-23 bin altın, azımsanamayacak bir

miktardır. Unutmamak gerekir ki, Hint mallarının büyük bir bölümü Bağdad'a transit geçmekte, Basra'da gümrük ödenmemekteydi.

Basra bölgesi İran ile deniz ve kara yolu ile geniş ölçüde ticaret yapmaktaydı. İran'dan Basra'ya ithal edilen mallar şunlardı:

Dokumalar: **Pamuklular**
Davrak mavi kirbâsı
Isfahan bezi (mavi ve beyaz)

İpekliler
Kemhâ
Mahâzim-i Yazdî
Siyah Yazdî
Kaftan
Kuşak
Futa (peştemal)
Mulla (beyaz kadın baş örtüsü)
Halı (kalîçe)
Keten
Yün ipi
Yapağı
(Bu mallar Bandar ve Şuştar yolu ile geliyordu)

Öteki Mallar: Pamuk
Arpa, buğday
Kuru meyveler (fındık, ceviz, incir, kuru üzüm, fıstık)
Koyun
Şiraz'dan yay ve gülâb

III. İstanbul Pazarı: 1640

Yalnız pahalı keşmir şalları (1640 narh defterinde fiyatı 1600 akça) ve ipeklileri değil, Hint ince pamukluları da Osmanlı seçkin sınıf arasında değerli hediyeler olarak alınıp verilmekteydi. Bu gelenek, bu kumaşların lüks sayıldığını gösterir. 1547'de eski Zebîd

(Yemen) valisi Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelirken padişaha getirdiği Hint menşeli eşya arasında şunlar sayılmaktadır (BOA, Fekete tasnifi, 345); *Kemhâ-i Hindî*, *kutnî-i Hindî*, *Hindî alacadan peşgîr*, *beyaz bayrâmî*. Bir saray hazine mevcudu yoklama defterinde (*Arşiv Kılavuzu*, II, İstanbul, 1940, vesika 21), hazinedeki değerli eşya arasında Hint ridâsı (perde) dikkati çeker. 1640 tarihli bir narh defterinde liste bize, bu tarihte İstanbul'da yerli ve ithal kumaşlar, bu arada pamuklular üzerinde tam ve sistemli bilgi vermektedir. Bu liste, ölçü ve fiyatları da verdiğinden son derece değerli bir kaynaktır. Aşağıdaki listede, yerli ve ithal malı bütün bogasi ve dülbend çeşitlerini ayrıntılı bilgileriyle veriyoruz. Renk ve desene göre birçok adlarla anılan pamuklular aslında *dülbend* (*tülbent*), *bogasi* ve *bez* olarak başlıca üç kategoride toplanmıştır. Şehir ve köylerde pamuklu dokuyanlar, *cullah* (culah, çulah veya çulha şekilleri daha yaygın) ve *bogasici* olarak ayrılır. Cullahlar, kaba bez dokuyanlar, bogasiciler ise ince kalite pamuklu dokuyanlardır. On dördüncü yüzyılda İlhanlılar döneminde yazılmış bir kaynak, *mermeri*, *kutnî* ve *kirbâs* olarak başlıca üç çeşit pamukludan söz eder.[54] Kirbâs (Sanskrit dilinden: karpasi) kaba pamuklu için Arapça ve Farsçada yerleşmiş bir sözcüktür ve 15.-16. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında sık sık kullanılır. Bunun yerine sonraları, bez kelimesi yerleşmiştir.

Aşağıdaki listeye kaba pamuklu çeşitlerini (bezleri) almadık. Keza, çoğu zaman pamukludan yapılan yorgan, makrama (mahrama), kavuk, takye, peştemal, hamam havlularını koymadık. Bu gibi mallarda yerli pamuklular egemendir. Lüks yorganlarda bazen Hint dokumaları kullanılır. Kaba pamuklular tamamıyla yerli malıdır. (Narh defteri, bu bezlerin menşeini çoğu zaman gösterir: İstanbul bezi, Akşehir bezi, Soma bezi, Edremit bezi, Nazilli bezi, Mısır bezi, Çine çenberliği, Akhisar bezi; yorganlarda Kayseri bogasisi, Bilecik dolaması, Urla beledisi; yastıklarda Kastamonu, Tire, Halep pamukluları kullanılır. Peşgirde, Sirfica ve Tire pamuklusundan söz edilir.)

Çizelge IV

Çeşitli kalitelere göre 1640 narh fiyatları (akça olarak)

1 zirâ: 68 cm. 1 rub': 8,5 cm. 1 gireh: 2,04 cm.

Pamuklu Çeşidi	**Âlâ (En iyi kalite)**	**Evsat (Orta kalite)**	**Ednâ (Aşağı kalite)**	**1640'ta 1 Flori Altın = 120 akça 1 Kâmil Guruş = 80 akça narh verilmiştir. 1637'de 1 altın 250 akçaya çıkmıştı.**
Bogasilar				
Beyaz Lakapûrî (topu)	400 zirâı: 25	360 zirâı: 23	–	Eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 16 zirâ, evsatı 15 zirâ
Beyaz Bayrâmî (topu)	320 zirâı: 26,5	–	–	Eni 1 zirâ 5 rub', boyu 12 zirâ
Lakapûrî, Cihângir (topu)	460 zirâı: 26	–	–	Eni 1,5 zirâ, boyu 17,5 zirâ
Lakapûrî, acem al ve gülgûnî	160 zirâı: 26	–	–	Eni 6 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 6,5 zirâ
Lakapûrî, heft-renk	155 zirâı: 25	–	–	
Beyaz Ferespûri, acem	195 zirâı: 12	–	–	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 16 zirâ
Ferespûri (Feroz-pûri veya Firûz- pûri)	–	173 zirâı: 11	–	Boyu 15 zirâ 6 rub' 1 gireh
Ferespûri acem, heft-renk	135 zirâı: 12,5	–	–	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 11 zirâ
Beyaz Semâni acem	320 zirâı: 29	–	–	Eni –, boyu 11,5 zirâ 3 rub' 1 gireh
Beyaz Haydarâbâdi acem	295 zirâı: 17	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 17,5 zirâ
Haydarâbâdi, heft-renk	140 zirâı: 17	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 8,5 zirâ
Hind bogasisi, beyaz	330 zirâı: 17	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 8,5 zirâ

Hind bogasisi, heft-renk	170 zirâı: 16,5	–	–	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 19 zirâ
Hamid bogasisi, beyaz isperek	140 zirâı: 18,5	120 zirâı: 16	100 zirâı: 14	Âlâsı: eni 1 zirâ 1 rub', boyu 7 zirâ
İsperek neftisi Hamid bogasisi	165 zirâı: 21	130 zirâı: 18	112	Tonluk: eni 1 zirâ 1 rub' 1 gireh, boyu 7.5 zirâ Evsatı: eni 1 zirâ, boyu 7,5 zirâ. Aslında boy 8,5 zirâ imiş, üç ay mehil verildi, yine aynı boyda yapılması için.
Beyaz Borlu bogasisi	115 zirâı: 9	–	–	Kaftanlık: eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 11,5 zirâ
Heft-renk, Hamid ve Borlu bogasiları	120 zirâı: 10,5	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh,
Borlu isperek neftisi	147	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 11,5 zirâ
Kırmızı Diyarbakır bogasisi	220 zirâı: 22	200 zirâı: 20	–	Âlâsı: eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 10 zirâ
Tokat'ın Diyarbakır benzeri kırmızı bogasisi	140 zirâı: 14	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 10 zirâ
Kastamonu kırmızı bogasisi	133	120 zirâı: 12	110 zirâı: 11	Eni 1 zirâ, boyu 10 zirâ
Musul bogasisi, beyaz	500 zirâı: 24	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub' 1 gireh, boyu 21 zirâ 2 rub'
Musul bogasisi, siyah	200 zirâı: 29	–	–	Boyu 7 zirâ 1 rub'
Musul benzeri Hamid siyah bogasisi	110	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 7,5 zirâ
İstanbul siyahı	500	–	–	–
Borlu bogasisi, heft-renk	109 zirâı: 9	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 11.5 zirâ
Borlu bogasisi, mâi	113 zirâı: 8,5	–	–	–

İstanbul bogasisi, mâi	92 zirâı: 8	–	–	–
Borlu bogasisi, al	140 zirâı: 13	–	zirâı: 12	–
Borlu bogasisi, nebâti	zirâı: 9,5	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh
Manisa bogasisi, beyaz	zirâı: 11	–	zirâı: 10,5	Boyu 11,5 zirâ
Manisa isperek neftisi	180 zirâı: 23	–	–	Eni 1 zirâ 2 rub‘, boyu 6 rub‘
Manisa nar neftisi	165 zirâı: 15	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub‘, 1 gireh, boyu 11,5 zirâ
Musul Kırmızı bezi	zirâı: 30	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub‘
Beyaz Mardin bezi	230 zirâı: 11	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 22 zirâ
Denizli beyaz bogasisi	zirâı: 25	–	–	Eni 1 zirâ 2 rub‘, boyu 8 zirâ
İstanbul beyaz bogasisi	zirâı: 6,5	–	–	Boyu 11,5 zirâ
İstanbul heft-renk bogasisi	zirâı: 7	–	–	–
Hindî Burûcî beyaz bogasisi	600 zirâı: 31	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub‘, boyu 20 zirâ
Beyaz Bâfta bogasi	zirâı: 14	–	–	Eni 7 rub‘, boyu 14 zirâ
Beyaz İstanbul astarı	zirâı: 4	zirâı: 3,5	zirâı: 3	Eni 7 rub‘
Mâi İstanbul astarı	zirâı: 4	–	–	–
Nebâti İstanbul astarı	zirâı: 3,5	–	–	–
Borlu beyaz balta-sapı bogasisi	zirâı: 8,5	zirâı: 8	zirâı: 7	Eni 1 zirâ, boyu 11,5 zirâ
Borlu balta-sapı heft-renk	zirâı: 9.5	zirâı: 9	zirâı: 8	–
Kıbrıs astarı	zirâı: 5	–	–	Eni 7 rub‘
Mısır mendil alacası	180	150	130	Eni 6 rub‘, boyu 12 zirâ
Kentûm Hindi alaca bogasisi	340	–	–	

Manisa alacası	130	–	–	Eni 1 zirâ 2 rub‘, boyu 8 zirâ
Ibn-Baba alacası	100	80	70	Eni 6 rub‘ 1 gireh, boyu 12 zirâ
Beğşehri alacası	70	–	–	Eni 1 zirâ 2 rub‘, boyu 6 zirâ
Tire alacası	60	–	50	–
Dülbend'ler				
Mutallâ bî-misil	1600	–	1200	Eni 1 zirâ 3 gireh, boyu 24 zirâ, ağırlığı 116 dirhem, "Padişah'a lâyık" en iyisi
Raksindi	1000	800	–	Eni 1 zirâ 1 rub‘ 1 gireh, boyu 18 zirâ, ağırlığı 107 dirhem
Sûsî-mutallâ	1200	–	–	Eni 1 zirâ 3 rub‘ 16 *değirmi*, boyu 22 zirâ
Sûsî-Ferhâdî	700	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh 18 *değirmi*, ağırlığı 102 dirhem, boyu 20,5 zirâ
Hammâmi-mutallâ	800 değirmisi: 80	–	450 değirmisi: 35	Eni 2 zirâ, boyu 20 zirâ, 240 dirhem, 10 *değirmi*, ednâsı: eni 1.5 zirâ 13 *değirmi*
Şerbeti (topu)	720 değirmisi: 48	–	–	Eni 1 zirâ 3 rub‘ 1 gireh, boyu 21 zirâ 15 *değirmi*
Keriârlı mehker	325 değirmisi: 25	–	–	Eni 1 zirâ 2 rub‘ 1 gireh, boyu 18 zirâ 13 *değirmi*
Muhker kenarlı Ferhâdî, kesim harcı	640 değirmisi: 42	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub‘, boyu 18 zirâ 15 *değirmi*
Mutallâ Raksindi	480	440	–	Eni 1 zirâ 1 rub‘, boyu 18 zirâ, ağırlığı 100 dirhem 15 *değirmi*

Mermerşahî	1400 değirmisi: 80	1000 değirmisi: 50	540 değirmisi: 30	Eni 1,5 zirâ 1 gireh, boyu 30 zirâ, ağırlığı 150 dirhem 18 *değirmi* Evsatı: eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 29 zirâ, 20 *değirmi*. Ednası: eni 1 zirâ 2 rub', 1gireh, boyu 23 zirâ, 18 *değirmi*
Renkli mutallâ	300	280	260	–
Hâssa kebîr	1400 değirmisi: 80	–	–	Eni 1 zirâ 5 rub' 1 gireh, boyu 31 zirâ, 18 *değirmi*
Hâssa destâr meyane	1040 değirmisi: 55	400 değirmisi: 20	–	Eni 1 zirâ 5 rub', boyu 26 zirâ, 18 *değirmi*
Destâr-i tensûh, kırmızı uçlu	900 değirmisi: 30	–	–	30 *değirmi*
Şabgül Ferhâd-Hâni	360	320	280	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 16 zirâ 15 *değirmi*
Destâr-i Bihârî mutallâ	260	220	180	Eni 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, boyu 17 zirâ, 14 *değirmi*
Destâr-i Kayyim-Hâni kesim harci	400 değirmisi: 20	300	200	Eni 1 zirâ 3 gireh, boyu 25 zirâ, 21 *değirmi*
Mendceri (?) dülbend	200	180	–	Eni 1 zirâ
Bihârî destâr-nîmgül bir ucu mutalla bir ucu Ferhâdî	200	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 16 zirâ
Agabânû destâr	330	280	–	Eni 1,5 zirâ, boyu 8 zirâ 5,5 *değirmi*
Behrâm-pûrî, harc-ı âlem al Hindî dülbend	400	260 değirmisi: 20	200	Eni 1 zirâ 2 rub' 1 gireh 13 *değirmi*
Şir-Şeker (?)	1000 değirmisi: 56	600 değirmisi: 35	500	Eni 1,5 zirâ 18 *değirmi*
Meselpatan, harc-ı kesim	200 değirmisi: 17	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 14 zirâ

Beyaz Bogasi-i Hümâyûnî, baş makramalığı	değirmisi: 110	değirmisi: 80	–	7 *değirmi*
Celâl-şahî beyaz bogasi	280 değirmisi: 32	240	–	Eni 1,5 zirâ, boyu 15 zirâ, 9 *değirmi*
Tafsîlî-zedî alaca bogasi	260	–	240	–
Alaca Kâşânî	480 değirmisi: 42	400 değirmisi: 35	–	12 *değirmi*
Hind'in alaca kafisi	480 değirmisi: 42	400 değirmisi: 35	–	12 *değirmi*
Alaca Hindî Mavdihî (?)	1000 değirmisi: 56	–	–	Eni 1,5 zirâ, 18 *değirmi*
Büyük taklîdî yemeni hurda nakış	340 değirmisi: 26	–	–	13 *değirmi*
Taklîd yemeni, iri nakişlu	280 Değirmisi: 24	–	–	12 *değirmi*
Behrâm-pûrî yemeni tefârik destmâl	60	–	–	Eni uzunı 1,5 zirâ
Çine dülbendi	65	–	–	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 12,5 zirâ
Çine dülbendi	30	–	–	Eni 5 zirâ 1 gireh, boyu 9 zirâ
Beyaz üzerine meyân-pûr mendil-i Hindî	değirmisi: 120	değirmisi: 100	–	Eni 1 zirâ 2 rub' 18 *değirmi*
Mendil-i Tebrîzî	560 değirmisi: 40	500	–	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 18 zirâ 14 *değirmi*
Tefârik ser-bend-i zertârî	480	400	–	–

Tefârik makrama, sekizi bir sırma kenarlu	tanesi: 145	–	–	Eni 1 zirâ, 2 rub‘, boyu 2 zirâ
Ahırnasi	120	–	–	–
Serinci yemeni taklîdî makrama	360 tanesi: 30	–	300 tanesi: 23	13 tane bir yerde
Kâşânî alaca makrama	300 tanesi: 22	–	260 tanesi: 18,5	14 tane bir yerde
Beyaz kenarlı makrama	tanesi: 90	tanesi: 80	–	Eni 1,5 zirâ, boyu 1,5 zirâ
Alaca bürüncük musannaf yazdî	720 değirmisi: 57	600 değirmisi: 53	–	Eni 1 zirâ, 2 rub‘ 12,5 *değirmi*
Çubuklu bürüncük	arşını: 40	–	–	Eni 6 rub‘ 1 gireh
Sade bürüncük	arşını: 40	–	–	–
Kuşak siyah çubuklu bürüncük	arşını: 30	–	–	Eni 5 rub‘ 1 gireh
Penâres sâde kenarlu kuşak	70	–	–	Boyu 4,5, eni 1 zirâ
Penâres meyân-pür kuşak	120	–	100	Eni 1 zirâ, boyu 6 zirâ
Penâres meyân-hâlî	90	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 5,5 zirâ
Zertârî tefârik kuşak	480	–	400	Boyu 5 zirâ
Zertârî tefârik kuşak	180	–	150	Eni 1,5 zirâ, boyu 4 zirâ 2 rub‘
Şam’ın kırmızı ve güvezi ve al mukaddem kuşağı	dirhemi: 5	–	–	–
Şam heft-renk mukaddem kuşağı	dirhemi: 4	–	–	–

IV. Basra: 1690

1689-1690 tarihli Basra limanı gümrük kanûnnâmesine göre,[55] bu tarihte Hindistan'dan gelen pamuklu ve başka dokumaların listesi şudur:

Çizelge V

Sade köşe destâr (sarık) (çok ince lüks pamuklu)
Hezârî destâr
Pansadî destâr
Hunkârî destâr
Savâî destâr
Kanpûrî destâr
Varangal destâr (Varangal Hindistan'da bir şehir)
Kanbîl destâr ve benzeri destârlar
Şîlâ-Cûnî destâr
Şîlâ-Bengalî destâr

Sade kutnî (pamuk-ipek karışımı)
Zertâr kutnî
Zencir-bâf (?) kutnî
Mahremât kutnî
Sade atlâs (ipek)
Zertâr atlâs
Çeşm-i bülbül atlâs ve benzeri atlâslar

Alaca-i Buruc (pamuk-ipek karışımı) (Broach, Hindistan'da bir şehir)
Sahib alaca
Keşmir alacası
Alaca-i Ahmed-âbâdî (Ahmed-âbâd, bir şehir)
Alaca-i Mav (Mhaw, bir şehir)
Alaca-i Kesarî
Kampûre alacası
Benares alacası
Benderî alacası
Fatra (?) alacası
Divil alacası (Dabhol, bir şehir)

Siyah bâfta dû-tâbî (pamuklu)
Siyah yekunîmi bâfta
Siyah bâfta-i Ahmedpûr
Siyah bâfta-i nîm
Sefîd bâfta-i Burucî
Sefîd bâfta-i Ahmet-epir (Ahmed-pûr)
Sefîd bâfta-i Suratî
Bâfta-i Lakapûrî
Sefîd bâfta-i miryâzî
Çit-i penc-reng
Çire-i destmâl-i penc-reng

Bâdle-i sade (Arapçada *badle* veya *bazle* elbise demektir)
Bâdle-i tamâm-zer
Bâdle-i zerî
Bâdle-i puta-dârî
Bâdle-i Nesavunî (Nausari)
Nîm-bayrâmî

Sakkarî-Cûni
Hammâmî sakkarî
Ferruh-Hânî sakkarî
Patka hamî ve benzerleri

Yukarıda yazılan kumaşlardan Basra'da gümrükte, her yüz parçadan dört parça vergi olarak alınır. Ayrıca yüz (parçayı) geçeli her denkte *ser-boğca* adıyla bir parça alınır. Kapancılık (veya kapaniyye), yasakçılık ve dellâliye için yine her yüz adette bir parça alınır. Tavvâfiyye adı altında yirmi parça başına dört heştî para alınır. Hindistan gemilerinden, sahibi Müslüman ise 200 şahî resim alınır. Aynı kanûnnâme, *Hint penbesi* adıyla bu bölgeye ham pamuk ithal edildiğini de göstermektedir. Diğer ithal malları başlıca baharat, Çin porseleni ve çivitten ibarettir.

Kayda değer ki, Basra'ya Bağdat'tan yani Osmanlı mamûlâtından kutnî, dülbend, kavuk ve arak-çîn (takye) gelmektedir. Basra'ya İran'dan, çoğu ipek ve ipek-pamuk karışımı çok çeşitli kumaşlar ithal

olunmaktadır. Bağdat'tan tüccâr ile gelip gemiyle kumaş ve baharat yükleyip giden kul taifesi, yani padişahtan ulûfe alan askerler gemi başına 500 Abbâsî öderler (İran Abbâsî parası için bkz. Steensgaard, s. 418). Buna karşı, Bahreyn'den gelen gemiler Basra'dan geri dönerken *resm-i reftî* adı altında üç (yüz) Abbâsî öderler.

***

Bu listelerdeki Hint menşeli pamuklulardan bazıları hakkında ayrıntılı bilgi edinebiliyoruz.

Bayrâmî: Bayrâm-pûrî ile Bayrâmî aynı çeşit kumaş olmalıdır. İbn Battûta (Defrémery ve Sanguinetti yayını, IV, 2), Hint'ten Çin imparatoruna hediye olarak çok değerli bayrâmî elbise götürdü; her topu 100 dinar değerindeydi. Ludovico di Varthema (1501-1507) Türkiye'ye ithal olunan kumaşlar arasında *bairami*'den söz eder. Fakat *East India Company* kayıtlarına göre, 17. yüzyılda *Byrampautes* (Chaudhuri, s. 501) beyaz veya boyalı, kaba ve orta kalitede bir kumaştır. Başlıca, Gücerat ve Dekkan'da yapılırdı. Özellikle Batı Afrika'ya ihraç olunurdu.

Dapul (***Divil***): Dabhol, Bombay'ın güneyindedir. Duarte Barbosa[56] (1516-1521) burasını, pek çok sayıda Müslüman tüccârın bulunduğu önemli bir şehir olarak anlatır.

Hammâmî: *East India Company* kayıtlarında *kummum* (bkz. Chaudhuri, s. 504) çok yüksek kalite beyaz bir dülbenddir. 17. ve 18. yüzyıllarda Bengal'den ihraç olunurdu. Elbise için kullanılıyordu.

Çit: İngilizceye *chintz* olarak girmiş bu pamuklu çeşidi basmadır. Bir çeşit halk harcı pamuklu olup 17. ve 18. yüzyılda Hint'ten büyük ölçüde ihraç edilmekteydi. Başlıca Bengal-Bihar, Kasımbazar, Patna, Kalkuta'da daha ince, yüksek kaliteleri Masulipatam ve Madras'ta yapılmaktaydı. Gücerat ve Dakkan'da ince ve kaba çeşitleri yapılırdı (Bu kumaş hakkında bkz. John Irwin ve Paul R. Schwartz, *Origins of Chintz*, Londra, 1970). Çit, Osmanlı ülkesinde de yapılıyordu (Halep çiti için bkz. Barkan, *Edirne*, s. 271). Pahalı nakışlı, ipekli ve pamuklu kumaşların bir taklidi olarak halk arasında basmalar, 16. yüzyıldan sonra geniş bir tüketim konusu olmuştur. Kadın şalvarı, yatak örtüsü, yastık yüzü ve entari olarak çok çeşitli yerlerde kullanılmaya başlayan basma, Ortadoğu'da çok erkenden bilinir. Tahta bloklarla pamuklu

üzerine renkli desenler basmadan ibaret olan bu teknik, pre-endüstriyel ekonomide geniş pazar için toptan üretim şekillerinden biri olarak yayılmış görünmektedir.

***Bâfta veya Pâfta*:** Kelime, Farsça *bâften* (dokunmak) yahut *fâhîden* (yolmak, pamuğu atmak) kelimesinden gelmiş olmalıdır. Orta Asya Türkçesi'nde *pakhta*, pamuk ve pamuklu anlamına *fâhîden* kelimesinden türemiş olup *bâfta* pamuklu çeşidi Orta Asya menşeli olabilir.[57] Bu kumaş, Chaudhuri'ye göre (s. 501) beyaz, kırmızı veya başka renklerde kaba veya ince kalitede başlıca Gücerat, Broach (Buruc), Bihar, Bengal, Dakka, Nausari, Bardoli, Konkan ve Rajapur'da yapılırdı. 9-14 yarda uzunlukta ve 0,75-1 yarda genişlikteydi.

***Şerbetî*:** Bu, lüks bir dülbend olup başlıca Bengal ve Dakka'da yapılırdı. *East India Company* kayıtlarında *seerbettes* diye geçer. Bengal'de yüksek ve lüks kaliteleri vardır.

***Agabânû*:** Farley (s. 236) 19. yüzyılda bile bu pamuklunun Türkiye'ye ithalinden söz eder. *East India Company* kayıtlarında açabani (*atchabannies*) diye adı geçen çeşit olmalıdır. Genel sürümü olan bu pamuklu çeşidi başlıca Bengal'de yapılırdı. Osmanlı 1640 narh listesinde *agabânû destâr* (sarık) tutunmuş bir çeşittir.[58]

***İzârî*:** Osmanlı tereke kayıtlarında geçen *izârî* (*East India Company* kayıtlarında *izarees*, Chaudhuri, s. 502) orta kalite beyaz pamukludur. Güney Hindistan'da yapılmaktaydı. Genel kullanımı olan bu bezin topu 8 yarda uzunlukta ve 1 yarda genişlikte olurdu.

***Savaşpûr*:** Bu Hint dülbendi, 1826 tarihli *tamga* listesinde (bkz. Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, c. I, İstanbul, 1922, s. 379) geçer. *Salaşpur* diye bilinen bu pamuklu çeşidi astar için kullanılan seyrek bir dülbenddir. Güney Hindistan, Masulipatam ve Malabar kıyılarında yapılan *Salampur* (*sallampore*, Chaudhuri, s. 502-503) çeşidi ile belki aynıdır. Sallampore, *East India Company* kayıtlarında beyaz ve mavi boyalı orta kalitede bir pamuklu olarak gösterilir. Topu 15-18 yarda uzunlukta ve 1 yarda genişliktedir. Başlıca bir ihraç malıdır. 18. yüzyılda beyaz salampur, İngiltere'de kalıpla desen basıldıktan sonra yeniden ihraç olunurdu.

***Bogasi veya bohasi, buhası*:** Bogasi, İtalya'da Ortaçağ'da *bocassino* diye ün alan Yakındoğu'nun ince pamuklu kumaşıdır. Anado-

lu'dan o zaman İtalya'ya bogasi ihracını biliyoruz.[59] Lüks kaliteye kadar birçok çeşidi ve beyaz ve renklisi vardır. Kaftan, kapama, zıbın gibi giyecekte veya döşemelik olarak kullanılırdı. Hamid-ili, Karaman, Tokat bogasileri yüzyıllarca şöhretini saklamıştır. Pafta bogası, bir Hint malı olabilir. Narh defteri, çeşit Hint bogasisinden söz eder.

Hindî iplik: İthal Hindî iplik ince kalite iplik olmalıdır. 1640 tarihli narh defterine göre Anadolu iplikleri fiyatları şöyledir:

(Okka hesabıyla, akça olarak)	
İnce Akhisar ipliği	40
Menteşe ipliği:	gayet incesi 70, kalını 60
Mavi Geyve ipliği	110
Kırmızı Diyarbekir ipliği	220
Hindî iplik	100

(1 okka = 1,2828 kg; 1 zirâ (arşın) = 68 cm)

Hint pamuklu ipliği ithali 1800'e kadar önemli bir konuydu. Suriye pamuklu sanayi, İngiliz ipliğine geçmeden önce Hint pamuk ipliğini kullanıyordu.

Pamuk-İpek Karışımı Kumaşlar

Meselibeten veya Meselpatan: Çit basma pamuklularıyla tanınan Hindistan'ın doğu kıyısında Masulipatam'dan ihraç olunan bir pamuklu çeşidi, Türkiye'de bu adla tanınıyordu. Bu kumaş çeşidi örnekleri John Irwin ve Margaret Hall'in eserinde gösterilmiştir.[60] East India Company kayıtlarına göre (Chaudhuri, s. 501-505), buradan çit, alaca, salampur adlarıyla basma, boya çeşitli pamuklular ihraç olunmaktaydı. Osmanlı narh defterinde Meselibeten Hint kutnîsi (uzunluğu sekiz arşın) bir pamuk-ipek karışımı kumaş olarak anılmaktadır. Meselibeten başlık dülbendi Osmanlı pazarında tutunmuştur.

Alaca: Kaşgarî'de (*Divanü Lâgat-it Türk*, B. Atalay yayını: barçın) *yolak barçın* tarifi, alaca ve kutnî tarifine uyar (Krş. *A Survey of*

Persian Art, yay. Poppe, III, s. 2043). On dördüncü yüzyılda İran'da Moğol Hanı'na takdim edilen kumaşlar arasında kutnî (*Resāla-ye Falakiyyä*, vrk. 137a) vardır. Moğol döneminden sonra 13. yüzyıldan beri Hindistan, İran ve Türkiye'de çok tüketimi olan ipek-pamuk karışımı bir grup kumaş çeşidine *kutnî* ve *alaca* denir. Osmanlı tereke ve gümrük defterlerinde 15. yüzyıldan beri alaca adı altında birçok çeşit kumaş buluyoruz: Mısır alacası, Şâmî alaca, Yezd alaca, Hindî alaca, anaberî alaca, Manisa alacası, Tire alacası, Kaşan alacası, Dapul (Hint) alacası, alaca basma, divar izârı alacadan birçok eşya yapılırdı: Alaca kaftan, alaca heğbe, iplik alaca kaftan, alaca çarşaf, alaca minder, alaca kilim, alaca atlas mak'ad (minder), alaca peşgîr. İstanbul'da alaca satıcıları ayrı bir hirfet (lonca) halinde örgütlenmişlerdi. Evliyâ Çelebi döneminde (c. I, s. 616), Tire, Şam ve Hint alacaları meşhurdu. Atlas veya kemhâ kaftan yerine ucuz bir kaftan çeşidi alacadan yapılıyordu. Giyecek ve ev döşemesi olarak alaca kumaşının tüketim alanı pek genişti. Alaca, Hindistan'da bu adla meşhurdu. Alaca, Asya'da Endonezya'dan Yakındoğu'ya kadar uzanan geniş bir sahada yaygın *ikat* denilen kumaş grubu içinde incelenmektedir. Bu kumaşların özelliği, ipliğin dokunmadan önce yer yer boyanarak dokumada deseni bu iplikle sağlamadan ileri gelir. Türkiye'de *makaslı* veya *taraklı* denen bu tekniğin menşei eski çağlara kadar izlenmektedir.[61]

***Kutnî* (*kutnu*):** Alacanın benzeri bir kumaş olan kutnî, atkısı pamuk ve çözgüsü ipek olan yollu (*raye*, *striped*) bir kumaştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca tekstil sanayi merkezlerinde, Şam, Halep, Bağdad, Bursa ve İstanbul'da önemli ölçüde dokunduğu ve ihraç olunduğu gibi Hindistan'dan da ithal olunurdu. Naimâ (V, s. 25), Hint kutnîsini, Hindistan'dan ithal edilen malların başında sayar. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Mısır'a ithal edilen Hint menşeli kumaşlar arasında Hindî kutnî, bâfta ve şal başta gelir. Bu ithalat dolayısıyla Mısır, Hindistan ile ticaretinde açık vermekteydi.[62] Kutnî, Anadolu'da ve Suriye'de özellikle köylülerin alıp giyecekte ve döşemede çok kullandıkları bir kumaş çeşidi olarak yaşamaktadır. Bugün ipek yerine sunî ipek kullanılır. Sarık, başlık, makrama mendil ve kuşak halinde bogasiden ve dülbendden birtakım eşya da Hint menşelidir: Bihârî destâr, agabânû destâr, mendil-i Hindî, çeşitli Penares

(Benares) destâr ve kuşakları bunlar arasındadır. Çoğu *değirmi*, yani dört köşe parça olarak satılan bu değerli dülbendlerden bazıları pahalı yorganlara astar olarak da kullanılırdı. Hint canfesinden ve çitten lüks yorganlar yapılıyordu. Narh listesine göre Hint dülbendleriyle rekabet edebilen yerli dülbend olarak Çine (Menteşe'de), Ahırnasi (Kayseri yanında Agırnas'tan) çeşitleri listeye alınmıştır. İran (Acem) ve Yemen (yemenî) ince pamukluları da terekelerde ve narh listesinde oldukça önemli bir yer tutar. İnce dülbend dokumacılığı yüksek kalite pamuk ister. Hindistan'da ve İran'da üstün vasıflı pamuk çıkıyordu. Türkiye'ye erkenden ithalini gördüğümüz Hint pamuk ipliği ihtimal dülbend ve ince kumaş yapmada kullanılıyordu. Narh defteri, Menteşe'de "gayet ince" pamuk ipliği çıktığını göstermektedir. Çine dülbendinden "çenberlik" (kadın başlığı) yapıldığını biliyoruz. Keza, Maydos'ta (Gelibolu) çok ince bir pamuk ipliği yapılmaktaydı (1640 narh defteri). Gelibolu-Mürefte arasında iyi çeşit bir pamuk çıktığı bilinmektedir.

Şunu da önemle belirtmek gerekir ki, gerek bezzâz stoklarında gerek ev eşyası arasında Hint menşeli kumaşlar, Anadolu, Bağdad, Bursa, Halep ve Şam kumaş ve bezleri kullanımı karşısında önemsiz bir miktardadır. Fakat 1640 tarihli İstanbul narh defteri ve Basra Gümrük defterine göre Hint dülbendleri, özellikle sarıkları, piyasada önemli bir yer tutmaktadır. İthal Hint eşyasının büyük tüketim pazarının, imparatorluğun payitahtı İstanbul ve başka büyük şehirler olduğu, bu malların taşrada çok daha kısıtlı bir sürümü bulunduğu düşünülebilir. Kesin bir şey söyleyebilmek ancak taşra pazarları üzerinde daha etraflı araştırmalardan sonra olanaklıdır.

On Sekizinci Yüzyılda Anadolu'dan Kuzeye Pamuklu İhracatı

On sekizinci yüzyılın ortalarında Türkiye'nin pamuklu sanayi üretimi ve ihracat kapasitesini göstermesi bakımından değerli bir kaynak olarak aşağıda M. de Peyssonel'in Karadeniz bölgesinde konsolosluğu sırasında topladığı bilgileri özetliyoruz.[63] Peyssonel, Fransız ticaretine yeni pazarlar bulma çabasıyla araştırmalarına 1750'de

başlamış; 1753'te konsolos olarak Kırım Hanlığı'na gönderilmiş, 1758'de oradan ayrılmış ve eserini 1762'de Girit'te tamamlamıştır. Kırım'a gitmeden önce İzmir ve İstanbul'da bulunduğu sırada Türk, Rum ve Ermeni tüccârından bilgi toplamaya başlamış, Kırım'a gittikten sonra yerinde araştırmalarını sürdürmüştür. Kırım'ı dolaşmış, Özi tarafına bir seyahat yapmış, ihraç ve ithal mallarını, miktar ve fiyatları, ölçüleri dikkatle saptamaya çalışmıştır. Peyssonel'in eseri, yalnız o zamanki koşullara göre güvenilir istatistikî bilgiler sağlaması bakımından değil, aynı zamanda merkantilist bir Batı devletinin yeni pazarlar açmak, rakipleri alt etmek için başvurduğu yöntemler bakımından da son derece ilginçtir. Osmanlı Devleti'nin kendine özgü ithali serbest bırakan sisteminden yararlanarak, bizzat yerli Osmanlı sanayi yapıtlarının yerini almak için Peyssonel'in kendi hükümetine önerdiği önlemler özellikle dikkati çeker. O, Osmanlı bogasilerinin ucuzluğu sebebiyle, Fransız yünlü kumaşlarının sürümünü nasıl kısıtladığına parmak basar. Osmanlı ve yabancı rakipleri ortadan kaldırmak için her şeyden önce fiyat faktörü üzerinde durur, kaliteden önce pazarda ucuza satmanın önemli olduğunu vurgular. Önem verdiği noktalardan biri de ucuz hammadde kaynakları bulmaktır. Bunların daha ucuza mâl edilmesi için bizzat üretim bölgelerine sızma, aracıları olabildiği kerte ortadan kaldırma yollarını gösterir. Fransız malları sürümünü sağlamak için numune vermek, alıştırmak, deneme alış ve satışları yaparak maliyetini hesaplamak gibi o dönemde İngiliz, Felemenk ve başka koloni devletlerinin dikkat ettiği bütün yöntemleri Osmanlı pazarında deneyerek pazar olanakları arar. Merkantilizmi iş başında görmek için Peyssonel'in çabalarını incelemelidir. Burada amacımız sadece onun pamuklu ticareti üzerinde verdiği istatistikî bilgileri değerlendirmektir. Aşağıda, Anadolu'dan Kuzey Karadeniz bölgesine yapılan pamuklu ihracatına ait bilgileri özetlenmiş olarak sunuyoruz.

Mal Çeşidi	**Yıllık ithalat (guruş olarak)**	**Fiyat**	
Tokat Basması	200.000	arşını 6-15 para	Kırım'da, Karadeniz kuzeyi steplerinde Nogaylar ve Çerkesler arasında çok kullanılır, şalvar, yatak örtüsü ve yastık yüzü gibi eşya yapılır.
Hollanda Basmaları	–	arşını 20-30 para	Bu basmalar, kısmen Hollanda malı, kısmen Hollanda tarafından Hint'ten ithal edilmiş olmalıdır. Hollanda, Hint pamuklularının Avrupa'da başlıca ithalatçısıydı. 18. yüzyılda bu mallar, Doğu Avrupa'ya Leipzig Fuarı yoluyla yayılırdı, Karadeniz'in kuzey bölgesinde tüketimi kısıtlıydı. Kalitesi daha iyi olmakla beraber fiyatı bakımından Anadolu basmaları ile rekabet edemiyordu.
Bogasi	400.000	10 arşınlık parçası: en iyisi: 4-5 guruş orta: 3-3.5 guruş aşağı: 1.5-2 guruş	Tokat, Kastamonu ve Amasya bogasileri çok ucuz olup halk çok alır. Başlıca erkek ve kadın kaftanları yapmada kullanılır. En iyi kalitesi Tokat bogasileridir. Bogasi çeşitli renklerde olur. Kefe tüccârları bunları almak için Anadolu'ya adamlarını gönderirler.
Astar	250.000	20 arşınlık parça en iyisi (dağ bezi): 1¼-2 guruş orta (çadır bezi); 1¼-1½ guruş aşağı (Çorum bezi) 1-1¼ guruş	Anadolu'da dağınık olarak birçok yerde yapılan bu kaba pamuklu, Sinop ve Samsun'dan Kefe'ye getirilir ve oradan bütün Karadeniz bölgesine dağılırdı.
Dülbend	10-12.000	parçası en iyisi: 15-20 guruş ikinci kalite: 17-18 guruş	Kadınlar dış baş örtüsü, erkekler sarık olarak kullanırlar. En iyi kalitesi *şerbetî* diye bilinir. Mendil veya yaşmak şeklinde kenarı nakışlı çeşidi var. İkinci kalitesine *deve-tabanı* denir.

Çenber	250.000	Parçası 6 -16 guruş	Bir çeşit başlık olup örtüsü arkadan topuklara kadar sarkar. Frenk mermeri, hanze-mermeri, sultan-mermeri, mendil-mermeri ve Bengal-mermeri çeşitleri vardır. Şehir ve köylerde kadınlar giyer.
Târpûş	150-200.000	–	Kırımlı ve Nogay kadınları tarafından giyilen bir nevi başlık olup renkli pamukludan yapılırdı.
Pamuklu Gömlek	4.000	2¼-10 guruş	Hamamdan sonra kadınların sarınıp kurulandıkları bir çeşit bornoz.
Havlu	8-10.000	İpek kenarlısı 1¼-2¼ guruş	Çoğu Serez'den gelir.
peştamal	10.000	en iyisi: 40-45 para, orta: 20-25 para, aşağı: 15-16 para.	Çok çeşidi var, ipek ve ipek karışımı olanlarla sırf pamuktan olan çeşitleri var. Mısır ve Selânik peştemalları lüks pahalı çeşitlerdir; ipek yollu ve kenarlıdır. Selânik'in *kırk kalemi* meşhurdur. Keten ve pamuk karışığı *kara-burga* ve ak-baş denilen çeşitleri mendil ve yağlık olarak kullanılır.
Pamuk ipliği	18.750-22.500	okkası: 2½-3 guruş	İstanbul yoluyla Anadolu'dan ithal olunur. Çoğunluk boyalıdır, önlük, peştemal, örtü, şalvar dokumada kullanılır.
İnce Tire	16-18.000	turası (60 çile) 30-35 para	Pamuk olanlar İstanbul ve Sinop'tan, keten olanlar Trabzon, Rize ve Rusya'dan ithal olunur. Renkli olan çeşidini özellikle terziler, kaba ipliği ayakkabıcılar kullanır.
Pamuk	7-8 bin balya		En iyi kalite pamuk Anadolu'da Kırkağaç ve Akhisar'dan gelir. Pahalıdır. Daha ucuz çeşitleri Gelibolu ve Kasaba pamuklarıdır. Pamuk fiyatını İstanbul pazarı belirler.

Peyssonel'in, bu rakamları, pazarı tanıyan tüccârdan sorarak dikkatle topladığını biliyoruz. Böylece, sadece Kefe yolu ile Kırım Hanlığı'na (yani Kırım yarımadası, Deşt denilen Kuzey Karadeniz step bölgesi ve Çerkezistan) güneyden gönderilen pamuklular, 1750'lerde yaklaşık bir buçuk milyon guruş bir toplam değer tutmaktadır. Anadolu, bu bölgenin çeşitli giyim ve döşemelik ihtiyaçlarında kullandığı tekstil mallarının büyük bir bölümünü sağlamaktadır. Bu bölgede yünlü ve keten dokumalara bakarak pamuklu ithalatı çok daha önemli bir düzeydedir. Peyssonel, büyük miktarda kullanılan bogasinin, bu pazarda Fransız yünlü tüketimini kısıtlayan başlıca faktör olduğunu kabul etmektedir. Dış giyimini en ucuza sağlamaya çalışan halk kitlesi, Anadolu bogasisini seçiyordu. Açıkça, Hollanda ve Hint pamukluları bu pazarda ucuz Anadolu pamukluları ile fiyat bakımından rekabet edemiyordu. Bununla beraber, İstanbul pazarında olduğu gibi, ince pamuklularda (dülbend ve mermerler) Hint malları hâkimdir.

Genellikle, 15. yüzyılın sonlarında Kefe gümrük defterlerinde gördüğümüz durum pek değişmemiştir. Ucuz pamuklular, kuzey-güney ticaretinin temel maddesi olmaya devam etmiştir. Ortakuzey Anadolu, Kastamonu'dan Tokat'a kadar uzayan bölge, 15. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyılda da kuzey bölgesinin pamuklu gereksinmesini karşılayan temel üretim bölgesidir. Özellikle, çok harcanan kaba pamuklularda yalnız şehir ve kasabaların değil, kırsal bölgelerin de bu sınaî üretime katıldığı anlaşılmaktadır. Bölgede Kastamonu, Amasya, Merzifon, Tokat, Çorum gibi dokuma ve boyacılık el sanayi merkezlerinin, Sinop, Samsun, İnebolu gibi ihraç limanlarının ekonomik yaşantısı ve refahı bu ekonomik bağlantıya, özellikle pamuklu ihracatına dayanıyordu. Kuzey Karadeniz bölgesinde Rus işgalinden (1783) sonra da bütün güçlüklere rağmen, bu bağlantı bir süre devam etmiştir. Fakat daha 18. yüzyıl sonlarından beri İstanbul'dan geçen İngiliz pamuk ipliği ve pamukluları bu pazarda Anadolu mamûllerinin yerini almaya başlayacaktır. İşte bölge için asıl çöküntü dönemi o zaman başlayacaktır.

İngiliz Pamuklularının Osmanlı Pazarını İstilâsı

Avrupa'da 1793'te başlayan savaş döneminden önce, yalnız Hint pamukluları değil, Almanya, Avusturya ve İsviçre pamukluları da Levant pazarında İngiliz pamuklularına karşı rakip görünüyordu. O za-

man Alman pamukluları, İzmir'de yılda 55-60 bin parça ve Bursa'da 30 bin parça satılıyordu. Osmanlı ülkesi, özellikle Serez-Selânik bölgesi ve Tesalya'daki pamuk ipliği merkezleri Almanya'ya geniş ölçüde pamuk ve pamuk ipliği ihraç etmekteydi. On sekizinci yüzyıl sonuna doğru yalnız pamuk ipliği ihracatı yılda 20.000 balya veya iki buçuk milyon kilogram olarak hesaplanmaktaydı.[64]

Batı'dan 1770'lerde İstanbul'a İthal Olunan Pamuklu ve Yünlü Kumaşlar
(Fransız lirası olarak toplam değer)

	Müslinler	Yünlüler
İngiltere (1777)	691.000	656.000
Hollanda (1778)	298.000	583.000
Venedik (1782)	97.000	–
Trieste (Alman ve Avusturya)	108.000	220.000
Fransa	42.000	7.448.000

(Kaynak: P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant XVIIIe siècle*, Paris, 1911, s. 495, 615; R. Paris, *Le Levant*, Paris, 1957, s. 552).

Görülüyor ki İngiltere daha bu tarihlerde Levant'a pamuklu ihracatında Avrupa ülkelerinin başında gelmektedir. Fransa ise çok daha aşağı bir düzeydedir. Fakat yünlü kumaşlarda Fransa, İngiltere'nin yerini almış, Levant pazarına hâkim olmuştur. Yünlü kumaş ticareti, Ortaçağ'dan beri Levant'ta daha ziyade bir lüks ticaretidir; zengin ve halivakti yerinde olan tabakaya satılır. 1580'den beri İngilizler nispeten ucuz yünlüler ihraç etmekle pazarı genişletmiş, rakip pahalı Floransa ve Venedik yünlülerini piyasadan kovmuşlardır. Evliyâ Çelebi (17. yüzyıl ortaları) çoğu Osmanlı şehirlerinde zengin halkın ithal mâlı yünlü kumaştan elbise giydiklerini kaydeder, aşağı tabakanın pamuklu giydiklerini söyler.[65] Özetle, Ortadoğu'da köylü-kentli büyük halk yığınlarının pamuklu tüketimi, temelli ekonomik değişmeleri belirleyen asıl büyük pazarı oluşturur. Görülecektir ki, İngiltere sonraları bilhassa bu pazarı ele geçirmeye çalışacaktır. İngiltere'nin, İstanbul *müslin* pazarını, yalnız Almanlardan kapmak için değil, yerli Osmanlı sanayisi girişimlerini öldürmek için de nasıl çalıştığını gösteren

dikkate değer bir durumu, İngiliz ticaret ajanı C. Aubin[66] anlatıyor: "Napoléon harpleri sırasında, İstanbul pazarında, Alman *müslin*lerin fiyatları fazla yükseldi. Zira Fiume ve Trieste yolları savaş dolayısıyla kapanınca karayolundan gelen pamuk Almanlara daha pahalıya mâl olmaya başlamıştı. O zaman, yerli Osmanlı girişimcileri, yüksek fiyatların etkisi altında, İstanbul'da büyük bir han yapıp içine dört-beş yüz tezgâh yerleştirmek ve bu müslinleri İstanbul'da yapmak isterler." Aubin, bu yerli sanayinin İngiliz *twist* pamuk ipliği tüketimini artıracağını kaydetmekle beraber, yüksek kalite ve ucuz *müslin*ler yapıp ihraç ederek rakip olacaktır, onun için bu girişimi öldürmek ve bu geniş pazarı ele geçirmek gerektiği kanısındadır. Bunun için İstanbul pazarında revaçta olan müslinlerin örneklerini İngiltere'ye gönderir. İki yıl sonra 1814'te Isaac Morier, İngiliz pamuklularının ucuzluk, renklerindeki parlaklık ve dayanıklılıklarıyla Kahire'den İstanbul'a kadar Osmanlı pazarında "prodigious demand" bulduğunu ve bu ticaretin İngiltere için son derece önemli olduğunu kaydetmektedir.[67] Bununla beraber, Hint müslinleri ve pamuk ipliği, 19. yüzyılda da Avrupa sanayi yapıtları karşısında Ortadoğu'da rekabetini sürdürmüştür. Zira Osmanlı kibar sınıfı, Avrupa'nın Hint taklitlerini beğenmiyordu.

1806 tarihli Osmanlı-İngiliz gümrük tarifesine göre, İngilizlerin Türkiye'ye ithal malları arasında Hint menşeli şu malları buluyoruz:[68] Hint pamuk ipliği (rîşte-i Hindî) (fakat onun hemen arkasında rîşte-i penbe-i İngiliz), agabânû şeridi, çeşitli Hint mermerleri (müslinler, hazine, hümâyûn), cevizi (Cûni) destâr, Hindî mahabethâne kumaşlar. Bununla beraber, bu tarihte Osmanlı ülkesinden giden mallar arasında ak, kırmızı ve elvan pamuk ipliği kayda değer. 1806 tarifesinden sonra 1812'ye doğru, İngilizlerin Ortadoğu'ya ithal ettikleri Hint menşeli pamuklular, Aubin'e göre şunlardı:

Cossaes, calicoes, long cloths, terrendams, Mulmuls, surbities, alliballies, f. mulls ve cirbans, humhums, sursuckers, bassas, addaties, emmerities, guercks, doosooties, mamoodies, sallembores, jamdonies, alatches. İngilizcede okunuşu çok bozulmuş olan bu Hint pamukluları arasında bazı eski çeşitleri tanımak zor değildir (şerbetî, mahmudî, salampûr, alaca, hammâmî gibi). Asıl İngiliz malı olan pamuklular da, Hint taklitlerinden ibaret olup *calic*olar, (bunlar Hint cossalları ile re-

kabet ediyordu), yollu kumaşlar (stripes), boyalı *calico*lar, döşemelik *chintz* (çit), basma *calico* (kışlık ve yazlık, perdahsız), *şerbetî*ler, Hint nankinleri idi. 1826 tarihli bir Osmanlı vesikasında, yerli *dülbend*-ler yanında Hint dülbendleri, savaşpûr, nezif ve mermer dülbendleri hâlâ başlıca pamuklu mallar arasında sayılmaktadır.[69] Fakat artık bu dönemde, aynı vesikaya göre, İngilterekâri basma, enli patiska, Fransız patiskası ve Amelikan (Amerikan) bezi de yer almaktadır.[70] İngilizler, ancak Hint kumaşlarını taklit için teknikte ilerledikleri ve çok daha ucuza mâl ettikleri zaman Hint mallarını piyasadan kovabildiler. Hargreaves'in eğirme makinesi (1767), Arkwright'in *water-frame* makinesi, atkı ve çözgü iplikleri yapımını kat kat artırdıkları hâlde Hint müslinlerini taklit için gerekli çok ince pamuk ipliğini yapmaya yeterli değildi. Bu, ancak Samuel Crompton'un bulduğu *mule* ile 1780'den sonra gerçekleşti ve yayıldı. Bu buluş, İngiliz pamuklularının Levant pazarında yayılması bakımından genellikle İngiliz pamuklu ticaretinin gelişmesinde gerçekten bir dönüm noktası oldu. Yine de, Hint malları ile rekabet edebilmek için kasarlama (*bleaching*) ve basma tekniğinde ilerlemeleri beklemek gerekti.[71] Aubin'e göre, Hint müslinlerinin taklitleri, 1810'a doğru, ucuzluğu nedeniyle, hakikî Hint mallarının yerini almaya başladı. İngiliz sanayinin tam etkinlik göstermesi ve Levant'ta Hint müslin ve basmalarının tamamıyla yerini alması, 1825'ten sonradır. Nihayet 1833'te David Urquhart şunları yazabiliyordu: "While we observe the avidity with which our goods are sought, the preference now transferred from Indian to Birmingham muslins, from Colconda to Glasgow chintzes, from Damascus to Sheffield steel, from Cashmere shawls to English broadcloth."[72]

Görülüyor ki bu aşamada İngilizler, Osmanlı pazarında ancak Hint müslinleri ve basmaları ile rekabet edebiliyordu. Türkiye'de yerli büyük bez piyasası, henüz yerli el dokumacıların elindeydi. Başka bir deyişle, İstanbul, Bursa, İzmir gibi büyük merkezlerde satılan Hint ve İngiliz malları henüz geniş iç pazarı ele geçirmiş değildi. Geniş iç pazarın fethi, ancak ucuz bezin üretim maliyetinde Osmanlı (ve Hint) yerli sanayisi ile rekabet edebilecek memlekete nasip olacaktır. Yerli pamuklular yerini almak için en önemli sorun, üretim maliyetini, özellikle emek maliyetini bu Asya ülkelerindekinden daha aşağı bir

düzeye indirebilmekti. İşte bu sorunu, ilk defa İngiltere, atılgan kapitalist çevrelerin baskı ve öncülüğü ile pamuklu sanayisinde emek maliyetini ziyadesiyle indiren mekanik yöntemleri uygulamakla çözdü. Geniş pazar için bu mekanik araştırmalar, Batı'nın öteki kapitalist ülkelerinde, özellikle Fransa'da yapılmaktaydı. Yukarıda gördük ki, Orta Avrupa pamuklu sanayisi daha 18. yüzyılda İngiltere'ye karşı ciddi bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Fakat 1793-1815 savaşları, onun ardından özellikle İngiltere'nin Avrupa abluka siyaseti, bu ülkelerin pamuklu sanayisinde yıkıcı etkiler yapmış, İngiltere'nin pazar rakiplerini bertaraf etmiştir.

Levant'ta geniş pazarda ilk defa tutunan mal, İngiliz pamuk ipliğidir. Biliyoruz ki 1790'larda İngiliz sanayisi yeni yöntemler uygulayarak pamuk ipliği fiyatlarında önemli bir düşme sağladı (100 no. çile *pound*'ı 38 shilling iken, 1792'de 16'ya düştü; 1812'de ancak 5/2 idi).[73] Bu iplikler büyük kâr bırakıyordu. İngilizler, Levant pazarına, ilkin yerli ve Hint numunelerine üstün *mule* ve *twist* pamuk iplikleriyle girdiler.[74] Daha 1790'larda İngiliz ipliğinin ucuz çeşitleri büyük talep alıyordu. 1806 Osmanlı gümrük tarifesinde İngiliz pamuk ipliği önemli bir ithal mâlı olarak yer almıştır. 1840'larda Diyarbakır pamuklu el sanayisi, Trabzon yoluyla ithal edilen İngiliz ipliği işliyordu.[75] Halep ve Şam, İzmir, Bursa ve İstanbul pamuklu sanayileri İngiliz ipliğine dayanıyorlardı.[76] Fakat yine de Anadolu'da şehir ve kasabalarda iplik eğirmekle geçinen geniş halk tabakaları henüz bu gelişmenin etkisi altına girmiş görünmüyor. Anadolu'da 1820'lerde ucuz pamuklular, hâlâ yerli iplik yapımına dayanıyordu. Burada da, yine iplik işçisinin emek maliyetinin ne zaman İngiliz fabrika ipliğinden daha pahalıya geldiğini hesaplamak gerektir.

1831'de Urquhart Ambelakia'da pamuk ipliği ve bez maliyetini hesaplamayı denemiştir. Genellikle ucuz ve üstün kalite İngiliz ipliği ithali, yerli iplik fiyatlarının düşmesine, dolayısıyla emeğin ucuzlamasına yol açmıştır, fakat İngiliz pamuk bezleri henüz Türk bezlerini pazardan kovamamıştır. Her şeyden önce büyük işsizler kitlesi, gündeliği gittikçe indirmektedir. Urquhart, aynen der ki: "the people must go on working merely for bread, and reducing their price in a struggle of hopeless competition."[77]

Bu savaşta tabii en ucuz emeği, Urquhart'ın İngiliz kapitalizmi adına "most remarkable" diye aferin çektiği şehirlerin iplikçi kadın ve çocukları temsil etmektedir. Pamuk ipliği üretim merkezi Ambelakia'da 1831'de, işçinin (çoğunluk evde çalışan Rum kadınlar) gündelik eline geçen kârı 20 paraya kadar inmiştir. Buna rağmen bu tarihte onlar ürettikleri ipliği satamıyorlardı. Urquhart, 5 okka pamuktan iplik yapım giderlerini şöyle hesaplar.[78]

	Guruş	Para
Beş okka temizlenmemiş pamuk değeri	2	5
Bir kadın işçinin iki gün gündeliği	0	35
Pamuğun atılması (hallaç yayı ile)	0	10
İplik eğrilmesi (bir kadının arasız yedi gün çalışması)	5	30
Pamuk temizlenirken bir okkadan fazla kayıp	0	20
Elde edilen bir okka iplik maliyeti	9	20

(1 guruş = 40 para, bu tarihte 1 guruş = 1.2 penny veya 1 penny = 33 para).

Kadın işçinin tarım sektöründeki işçiye göre gündeliği yarı yarıyadır, 2 *penny*dir; buna karşılık ürettiği pamuk ipliği, yine de İngiliz ipliği karşısınca rekabet edemez. Bu pamuk ipliğinden bir erkek işçi üç gün çalışıp kırk arşın (27.2 metre) uzunlukta ve 7/8 arşın genişlikte bez dokur. Bu bezin değeri 20 kuruştur. Bu fiyat işçiye günde iplikçi kadının yevmiyesinin beş misli bir kazanç, yani 10 penny sağlar. Urquhart kabul eder ki, bu tarihte İngiliz kaba pamukluları henüz bu fiyatla rekabet edecek durumda değildi. İngiliz işçinin gündeliği Osmanlı işçisininkinden çok daha yüksekti.[79] Diğer taraftan Osmanlı dokumacısı sırf İngiliz ipliğinden veya yarı Türk yarı İngiliz ipliğinden bez yapmayı tercih eder. Yarı İngiliz Türk ipliği, köylünün tercih ettiği daha sağlam bir bez verir. Sırf İngiliz ipliğinden yapılmış bez ise biraz daha (beşte bir) pahalıdır.[80] Özetle, üretim maliyetindeki büyük fark sebebiyle İngiliz bezleri geniş Osmanlı pazarını bu tarihlerde ele geçirememiştir. 1830'da Osmanlı pazarına İngiliz pamuklu kumaş ihracatı toplam değeri ancak 351.000 İngiliz lirası civarındaydı.[81] Urquhart, aynen diyor ki:

> the coarse cotton cloth [...] makes $5.000.000. This embraces only the coarse and heavy stuffs, used by the peasantry, and which do not figure at all in our first exports [...] The Americans were the first to turn their attention to the coarse unbleached assortments; but, as I have above remarked, although our handkerchiefs and imitation shawls are to be seen throughout villages and at the country fairs, we can scarcely be said to have entered on the branch to which our future commerce will be chiefly indebted.82

Aynı yazar, Osmanlı el sanayisinin ucuzluk ve kalitede daha dikkatli davranarak rekabete çabaladığını ve bir derece başarı kazandığını da kabul eder ve der ki:

> still the consumption of eastern articles is immense, and the intricacy of their circulation throughout the country is quite surprising.

Ondan sonra, bu iç ticarette Musul ve Mardin pamuk ipliği ve pamuklularını, Diyarbakır Hint taklitlerini, boyalı pamuklularını, kırmızı ipliğini, Urfa, Antep, Kilis, Malatya, İzmir pamuklu bezlerini sıralar.

Adam Smith ekonomik liberalizminin önderlerinden olan David Urquhart'a göre[83] Osmanlı köylüsü, bez yapımını İngilizlere bırakıp kendisini tahıl yetiştirmeye verse, emeğini daha çok değerlendirmiş olurdu. Ona göre, Türkiye'de bir himaye politikası olmaması, bırak geçsin politikasının bir gelenek olarak yerleşmiş olması, iki memleket arasında serbest alışverişi garanti edecek ve nihayet kendiliğinden bu uç gerçekleşecektir. Liberalizme inanmış bir ekonomist-politikacı olarak o, aynı anda Türk mallarının girişinin kolaylaştırılması, yani buğday üzerinden yüksek tarifenin kaldırılması taraftarıdır. Böylece, kazanç gören Osmanlı köylüsü, üretimini artırır, aynı zamanda İngiliz mallarını alacak mali gücü elde eder, diyor. İngiltere'de emeğin ekonomik-rasyonel değerlendirilmesi, bir dünya pazarı ekonomik sistemi işbölümü ve karşılıklı bağlılık felsefesi, İngiliz ekonomik yayılışının temel taşı olarak zaten çok geçmeden benimsenmiştir.[84] Garip olanı,

Osmanlı Devleti'nde ıslahatçı bürokratların aynı görüşü benimsemiş olmalarıdır.[85] Gümrük meselesinde çıkışlar ve yükseltme girişimleri daha ziyade gümrük gelirlerini artırma kaygısından doğmuş olup[86] sistemli bir himaye ekonomi politikasının izlendiği ileri sürülemez. Bu, diplomat ıslahatçılar için siyasî ve malî kaygılardan çok daha hayati bir nitelik taşıyordu. İngiliz tarafında, tersine, siyaset rasyonel bir ekonomi politikasının hizmetinde bulunuyordu.

Üzerinde durulması gereken nokta, büyük halk yığınlarının temsil ettiği büyük bez pazarının İngiliz sanayisi tarafından nasıl ve ne zaman ele geçirildiğidir. Aşağıdaki çizelge bu gelişimi ana hatlarında yansıtır.

İngiltere'nin Pamuklu İhracatı, 1825-1860

Tarih	Osmanlı Ülkesine İhracat		Bütün İhracat Toplamı	
	Pamuklu (bin yarda)	Pamuk İpliği (bin libre)	Pamuklu (bin yarda)	Pamuk İpliği (bin libre)
1825	3.578	557	132.129	35.334
1830	15.940	1.528	219.355	64.645
1835	25.692	3.272	421.122	118.470
1845	46.793	5.830	673.268	135.144
1850	31.124	2.384	757.979	131.370
1855	132.605	8.446	1.230.827	165.493
1860	229.201	22.824	—	—

(Kaynak: F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, s. 247-270; 1860 rakamları şuradan: J.L. Farley, *The Resources of Turkey*, s. 62; krş. Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1974, s. 49).

Bu çizelgeden ortaya çıkan şudur ki, 1825-1830 döneminde pamuk ipliği ithalatı üç katına, sonra gelen beş yılda altı katına, 1860'ta 1825 rakamının yaklaşık dört katına çıkmıştır. Pamuklular ise yine 1825-1830 döneminde yaklaşık beş katına, 1860'ta 1825 rakamının 65 katına erişmiştir. İngiliz genel ihracatı içinde Osmanlı ülkesinin payı gittikçe büyümüştür. İthal edilen öteki mallar da hesap edilince 1850'de Osmanlı ticareti, İngiltere ticaretinde üçüncü sırayı almıştır. 1850'de İngiltere'den yapılan ithalatın toplamı yaklaşık 8,5 milyon İngiliz sterlinine erişmiş olup bunun yaklaşık üç milyonunu dokumalar oluşturmaktaydı.[87]

Daha sonraları, İngiltere'den pamuklu ithalatı, Fransa, Avusturya ve İsviçre'ye bakarak çok ileri bir düzeyde kalmıştır. 1878-1880 döneminde İngiltere payı, ithalatın toplamında yüzde 45, Fransa 16, Avusturya 14 idi.[88] Urquhart pamuklu ithalatının Osmanlı dokuma sanayisi için yıkıcı etkilerinden söz ederken Üsküdar'da 600 tezgâhtan 1821'de ancak 21'i kalmıştır, Tesalya'da Tournovo'da (Tırnova) 2.000 tezgâhtan 1830'da 200 tezgâh işliyor, der.[89] 1840'lardan söz ederken C. Hamlin (*Among the Turks*, New York, 1877, s. 59) der ki:

> five thousand weavers in Scutari were without employ, and reduced to the most deplorable beggary. The fast colors and firm material of Diarbekir disappeared [...] and Bursa towels came from Lyons and Manchester [...] Thus, all the industries of Turkey have perished.

Bu perişanlığı, 1868 tarihli bir Osmanlı belgesi şöyle tanımlamaktadır:

> İstanbul ve Üsküdar'da min'el-kadim 2750 aded kumaşçı destgâhi bulunarak bu sanatla İslâm ve Hıristiyan teba'a-yi Devlet-i Aliyye'den 3500 kadar nüfus ta'ayyüş etmekte iken, otuz kırk sene zarfında bu destgâhlar yirmi beşe ve kumaşçı esnafı usta ve kalfalar olarak kırk nefere tenzil etmiş ve kemhâcı esnafının 350 destgâhi olub [...].[90]

Burada sözü edilen "kumaşçı" esnafı herhâlde pamuklu dokumacıları olmalıdır. Urquhart'ın iyi bilgi aldığı anlaşılıyor. Osmanlı kaynağı, çöküşün başlangıcı olarak 1828-1838 yıllarını gösterir. 1845 tarihli bir Fransız resmî raporu ise Suriye'de durumu şöyle anlatıyor:

> A l'exportation générale, l'Angleterre occupe le premier rang; les toiles écrues, les cotons files, les impressions sont les principaux articles qui alimentent ses relations avec la Syrie [...] Leur bon marche (de ces étoffes) les avait fait préférer aux tissus indigènes similaires; de là ruine presque complète de l'industrie de Damas et d'Alep. Ces deux villes comptaient, il ya une vingtaine d'années, au-delà de 25.000 métiers produisant des étoffes moisie, mi-cotton; aujourd'hui c'est â peine si le sixième a survécu.[91]

Başka kaynaklarda, bu beklenmedik çöküşü yansıtan başka birçok gözlemler vardır.[92] Bizim için burada önemli olan nokta, değişikliğin ani ve yıkıcı etkisini, 1825-1830 yıllarında herkesin gözüne çarpar bir biçimde gösterdiğini saptamaktır.

Dikkate değer ki, İngiltere'de sanayi mamûllerinin temel milli gelir içinde birdenbire bir sıçrama yapması (yüzde 20,8'den 31,9'a fırlaması), 1811-1821 arasında olmuş ve sürekli artma göstermiştir. Büyüme hızı, sanayi ve inşaatta 1801-1831 arasında yüzde 4,7 (1901 yılına kadar görülen en yüksek oran) iken, öteki sektörlerde bunun hayli altındadır (Tarım, ormancılık ve balıkçılıkta 1801-1831 döneminde bu hız sadece yüzde 1,2). Sanayi için 1821-1831 arası yavaş bir canlanma, 1850-1861 dönemi ise bir refah dönemi olarak nitelendirilir. Phillis Deane ve William A. Cole'nin hesaplarına göre İngiltere'nin pamuklu ihracatı toplam değeri şöyle bir gelişme göstermiştir:[93]

(Milyon İngiliz lirası olarak)

1805-1807	12,5	cari fiyatla
1811-1813	17,4	cari fiyatla
1815-1817	17,4	cari fiyatla
1819-1821	52,8	mamûlun değer yüzdesi olarak
1824-1826	51,1	mamûlun değer yüzdesi olarak
1849-1851	60,8	mamûlun değer yüzdesi olarak

Yazarlar, 1816-1840 döneminde pamuklu sanayisinin en yüksek büyüme hızına eriştiğini kabul ederler. Bu dönemde İngiliz iç pazar talebi, gelişmenin temel nedeniydi. Sonra dış pazar, pamuklu üretiminde daha büyük bir önem kazanıyor. Pamuklu sanayisine en büyük yatırım da aynı dönemde makinenin bu üretime uygulanmasıyla gerçekleşiyor. Kapitalistler en büyük kâr oranını bu dönemde elde ettiler. Ortadoğu'da olduğu gibi, İngiltere'de de el tezgâhları 1820'lerden başlayarak ortadan kalkmaya başladı, 1850'lerde el tezgâhlarının üretimi önemsiz bir düzeye indi. Özetle, İngiliz pamuklu sanayisinde gerçek devrim 1820'lerde başladı.[94] Sonuç olarak, İngiltere'deki Sanayi Devrimi ile Ortadoğu'daki çöküş dönemi 1820-1840 olarak saptanabilir. Fakat yine de asıl büyük pazarın, köylünün harcadığı kaba bez piyasasının ele geçirilmesi zaman alacaktır.

Büyük Osmanlı el sanayisi merkezlerinde Halep, Şam, İstanbul, Üsküdar'da kaliteli pamuk dokuma sanayi çökerken köylerde ve kasabalarda yerli halkın gereksinimini karşılayan el tezgâhları yerel pazarı henüz elinde tutmaktaydı. Bu küçük yerlerde "manifaturacı", yani Avrupa'nın makine mamûllerini satan aracı henüz köylünün aradığı adam olmamış görünüyor.[95] Panayır ve pazarlarda bu malların egemen olması için Avrupa kapitalizmi daha bazı sorunları, ulaştırma problemini çözmek, fiyat rekabetini etkileyen bir sürü iç (kara) rüsûmu kaldırtmak veya kararlı bir miktar saptamak zorundaydı.[96] Fakat 1862'de Edirne'den gönderilen bir Fransız raporuna göre kırsal bölge ticaretinde o kadar önemli bir yeri olan panayırlarda artık bu tarihlerde Avrupa pamukluları başlıca ticaret konusu olmuştur.[97] Rumeli'de en büyük panayırlardan biri olan Uzuncaova (Edirne-Filibe arasında) panayırına 40 milyon guruş değerinde, çoğu İngiliz menşeli pamuklu kumaş, o arada *calico* (ucuz basmalar) ve *madapolam* (kuşkusuz Hint Masulipatam) getirilmiş, bunun 25 milyonluk bölümü orada satılmıştır. Getirilen öteki mallar, bu miktarın yanında önemsiz kalmaktaydı. (Hırdavat 3 milyon, koloni ürünleri bir buçuk milyon, yabancı yünlü kumaşlar bir buçuk milyon, İngiliz pamuk ipliği bir milyon). Buna karşılık panayırda satılan yerli ürünlerin başlıcaları, aba bir milyon, koyun ve keçi derisi yarım milyon, demir 200.000 guruş değerindedir (1 guruş o zaman Fransız parası ile 20.8 santim karşılığıdır).

1860'ta Lewis Farley, İngiliz kapitalizmi için Osmanlı ülkesinin pazar ve hammadde kaynağı olarak olanaklarını incelemeye geldi. Bu yeni aşamada o, durumu şöyle özetliyor.

> Turkey is no longer a manufacturing country. The numerous and varied manufactures which formerly sufficed, not only for the consumption of the empire, but which also stocked the markets of the Levant, as well as those of several countries in Europe, have in some instances, rapidly declined, and in others become altogether extinct.[98]

Buna karşılık bu ülke ona göre, eşsiz bir hammadde kaynağıdır. Bu sıra Amerikan iç harbi dolayısıyla Türkiye'nin İngiltere için önem kazanan pamuk ihraç kapasitesi hakkında şu hükme varıyor:

There can be no doubt, therefore, entertained as to the possibility of an immense increase of the quantity of cotton grown in Turkey... It is, in fact, this capability of supplying raw material at a low price and of excellent quality which gives to Turkish commerce that importance and consideration in which it is held by the European Powers.

Sonuçlar

Bu incelemeden bazı sonuçlar çıkarmak gerekirse denebilir ki, gerek dinamik ekonomiler karşısında Osmanlı ekonomisinin durumu, gerek bizzat Osmanlı ekonomisinin içyapısı incelenirken, pamuklu dokumalar yapım ve ticaretini birinci derecede göz önünde tutmak gereklidir. Eskiden Anadolu'da belli pamuk üretim bölgelerinde pamuklu el tezgâhı sanayisinin merkezileştiğini, uzak iç ve dış pazar için üretim yapıldığını gördük. Bu durum sonucunda, Yakındoğu hirfet üretimi ve kervan ticareti yöntemlerinde en ileri biçimlerin ortaya çıktığı da kadı sicillerindeki işlemlerden anlaşılıyor. Diğer taraftan köylerde giyim kuşam gereksinmeleri, en çok aile tezgâhında üretildiğinden, bu işbölümü ve uzmanlaşmanın kısıtlı kaldığını söylemek gerekir.

Bununla beraber, pamuklu tüketimi bu ekonomi aşamasında dahi bölgelerarası yoğun bir ticaret konusu olmuştur.

Hint pamuklularının, 15. yüzyıldan beri Osmanlı ithal malları arasında olduğunu biliyoruz. Özellikle, sarıklarda ve kadın başlık veya örtülerinde, çok ince müslin tül çeşidi, çok erkenden lüks bir ithal malı olarak kullanılıyordu. 1640 tarihli narh defteri, 17. yüzyılda Hindistan'ın pahalı müslin çeşitlerinin Osmanlı pazarına hâkim olduğunu kanıtlar. Avrupa'dan Osmanlı ülkesine giren gümüşün doğuya, Hindistan'a doğru akışı yalnız baharat, kıymetli taşlar ithali sonucu değildi; belki daha çok pahalı Hint müslinleri ithalinden ileri gelmekteydi. Hindistan'da pahalı çeşitler yerine halk için harcialem taklitlerin ortaya çıkması, özellikle çit (*chintz*) basmaların ve ucuz müslinlerin yapımı, bu malların Ortadoğu ve Avrupa pazarlarını istilası, dünya ekonomisinde gerçekten bir devrim olarak nitelendirilebilir. Bu gelişme, özellikle basmalarda, 17. yüzyılın ilk yarısına götürülebilir. Pazar

genişlemesinin, Hint pamuklu ithalatında artışın, doğuya değerli madenler akışını hızlandırdığı için, Osmanlı idare sınıfı arasında kaygı doğurduğu da bir gerçektir. Avrupa'da ise bunun, endüstri devrimine götüren bir gelişimin hareket noktası olduğu genellikle kabul edilir.[99] Osmanlı pamuklu sanayisi kendini toparlamış, ham pamuk üretimi, ucuz işçi ve gerekli teknik ve beceriye sahip olması nedeniyle bunalımı bir derece önlemiş görünmektedir. Bununla beraber, 17. yüzyıldan beri Hint pamuk ipliği ithali, dikkatle üzerinde durulacak bir olgudur. Hint pamuklu sanayisinin Osmanlı ekonomisi üzerinde etkilerini hakkı ile ölçmek için daha derinliğine araştırmalar yapmak gereklidir.

Şu bir gerçektir ki, 18. yüzyılın ikinci yarısından beri Avrupa pamuklu sanayisi Ortadoğu pazarına Hint müslin ve basmalarının taklitleri ile girmiştir. 19. yüzyılın ortalarına doğru, hâlâ başlıca Avrupa çeşitlerini bu Hint taklitleri oluşturmaktaydı. Öyle görünüyor ki, İngiltere, Ortadoğu piyasasında her bakımdan Hindistan'ın izleyicisi ve mirasçısı olmuştur. Ortadoğu'da sürümü olan Hint mallarının yapımını İngilizler Hindistan'da öğrenmiş, iç ve dış büyük pamuklu pazarının kapitalist genişleme için vaatleri İngilizleri ucuz ve massiv yapım metotları bulmaya itmiş ve nihayet İngiliz fabrika pamukluları Ortadoğu'da Hindistan mallarının yerini almıştır. İngiltere'nin başlangıçta transit (*re-export*) şeklindeki rolü, sonra kendi pamuk ipliği ve kumaşlarını ihraç şeklini almıştır.

Doğu'da emek maliyetini düşüren faktörler, büyük işsiz yığınları, yaşam-geçim giderlerinin çok aşağı düzeyde olması, buğday ve pamuk ürünlerinin memleket içinde yetişmekte olması İngiltere için rekabeti güçleştiriyordu. Makine öteki problemlerle birlikte maliyet sorununu çözmüştür. Bu da, ancak 1815-1830 döneminde kesinleşmiş, dünya ekonomisi ve Osmanlı ekonomisi için yeni bir dönem başlamıştır.

Bu incelememizde pazar açmada, kalite, zevk ve moda ve hepsinin üstünde de emek maliyet faktörünün rolü üzerinde durduk. Osmanlı sanayinin çöküş sürecinde aşamalar vardır ve her aşama başlıca İngiliz teknolojisinin emek maliyetinde başardığı indirime bağlı olmuştur. Öyle görünüyor ki, ilk aşamada pamuk ipliği, sonra müslin ve basmalar, üçüncü aşamada da asıl büyük pamuklu piyasası, yani kaba pamuk bezleri ithalatı önem kazanmıştır.

Osmanlı pamuklu sanayisi yerini almak için İngiliz kapitalizminin üstün (rasyonel) ekonomi yöntemleri ile çalıştığı noktasını unutmamak gerekir. Osmanlı pazarında fiyat, kalite, talep koşulları, firmaların zaman zaman gönderdikleri ticaret ajanları ve konsoloslar tarafından dikkatle izlenmekte, ölçülmekte, ticarî-sınaî strateji ona göre ayarlanmaktadır.

Avrupa sanayisinin Osmanlı büyük köylü pazarını ele geçirmesi, yani gerçekte Osmanlı ekonomik çöküşü hangi tarihe rastlar sorusunu yanıtlamak için, yukarıda ileri sürdüğümüz aşamaları göz önünde tutmak gerekir. Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisinin tam bir uydusu durumuna düşmesi, pamuklu gereksinimin büyük bölümünü dışardan alıp ham pamuk satar hale gelmesiyle ilgilidir. Bunda madenler, koloni malları yanında pamukluların başta gelen önemi unutulmamalıdır. Buna göre, Osmanlı ana geleneksel sanayisinin çöküşü süresini 1830 hatta 1850'ye kadar geciktirmek olanaklıdır.

Son olarak işaret edilebilir ki, bugün Türkiye, yeniden ana sanayi kolu haline gelen pamuklu sanayisinde ihracatçı durumunu korumaya çalışıyor. Bu savaşta başarı için, öyle görünüyor ki, her şeyden önce üretim maliyetini, dış pazar koşulları ile ayarlamak, hammadde, kalite faktörleri yanında özellikle emek maliyetini avantajlı düzeyde tutmak zorundadır. İşçinin yaşam-geçim düzeyini ileri Batı toplumlarındaki düzeyde tutmakla beraber, bu avantajın nasıl sürdürülebileceği, herhâlde bugün Türkiye ekonomisinin en çetin sorunu olarak ortaya çıkmıştır.

The Question of the Closing of the Black Sea under The Ottomans

The Black Sea Region

Obviously the question of the Black Sea cannot be studied independently of that of the Straits.[1]

Historically, that state which controlled the Straits has consequently always striven to establish control over the Black Sea. And in fact, those states ruling over the mainland on both sides of the Straits, the Byzantines and the Ottomans did achieve this. Conversely, those states which were dominant on the Black Sea, and those which were a naval power in the Mediterranean, have endeavored to extend their control over the Straits, as did Venice, Genoa, Russia and England. Furthermore, as the Straits constitute a passage way between Asia Minor and the Balkans every bit as much as they do between the Mediterranean and the Black Sea, one can posit that the two lands and two seas connected by these Straits make up a kind of "historical region", or "geopolitical unit" as it is sometimes called. Certainly that is how Mehmed the Conqueror viewed his empire when he styled himself "the Sultan of the two lands and the Hakan of the two seas". The course of events, as it had in the Byzantine past, led him to create his empire out of this territory, which area was to remain the core area of the Ottoman Empire for three centuries.[2]

Again, specific geographic conditions determined that from antiquity on, the Southern and Northern coasts of the Black Sea should form a closely knit economic unit. The Northern Black Sea, with its immediate hinterland in Moldavia, the Crimea, the *Dasht* (the steppe area between Kuban and Akkerman) and Circassia, sparsely inhabited and producing in surplus great quantities of grains, meat, fish and other animal products, on the one hand, and the Southern Black Sea, extending into Asia Minor and the Aegean, with exports of Mediterranean products such as wine, olive oil, fruits, cotton and rice as well as certain manufactured goods, on the other, constituted two integral parts of a regional economy. This regional trade was of basic importance, keeping the whole area economically healthy even at times when the international trade between Central Asia and the Mediterranean countries or the Arab lands and those of the North might slacken. The analysis of the customs registers of the 1480 will, I hope, sufficiently illustrate this point.

It should be stressed that Istanbul played a key role in the formation of this highly developed regional economy; while the city depended heavily for its provisions in wheat, meat and salt on the Northern Black Sea, this area in turn was dependent not only on the stimulus of the Istanbul market to maintain its export production level but also on the import from that great transit center of many of its basic commodities: silk and cotton cloths of Asia Minor, fine woolens of Europe, arms, minerals, paper, spices, drugs, sugar and all kinds of manufactured goods. Istanbul imported by sea from the North its bulky necessities at the lowest prices possible, while the North realized high profits for its foodstuffs in the crowded capital of the Empire. Istanbul's spectacular growth under the Ottomans from a population of 30 to 50 thousand in the 1450's to over 300.000 in the first half of the sixteenth century was made possible, obviously, by an increase in the supply of essential commodities, most of which came from the Northern Black Sea area.[3] The growing demand of the imperial capital for foodstuffs and raw materials brought about an extension of animal husbandry and wheat cultivation in the steppes of the Crimean Peninsula and even in the *Dasht* among the *Nogays*. It is interesting to note that in response to

the growing wheat demand from Istanbul, the Crimeans exploited slave labor on a large scale to put the steppe area in the Crimea under cultivation. It is reported that the slave population of Cossack origin in the Crimea thus employed numbered four hundred thousand and that there were six thousand agricultural estates as against one thousand six hundred villages.[4] Slave raids into Russia, Poland and Circassia, were, for the Crimeans, a regular business venture, through which they supplied the Crimea and the slave markets of Istanbul, Bursa and other Anatolian cities. Novoselskij has calculated from Russian archival sources that in the period 1607-1645 alone, the Crimeans took 126.840 slaves.[5] In brief, already in the fifteenth century, the Black Sea area was totally integrated into the Ottoman imperial economy, of which Istanbul had been made the center. It was the policy of focusing on Istanbul which entailed the prohibition of the export of certain goods from the Black Sea area on foreign merchant ships. Mehmed the Conqueror, in building up his empire around the city of the Caesars, concerned himself above everything else with its repopulation and with the promotion of its trade and industries just as he transferred urban populations, artisans and merchants in particular, from conquered cities, among then Amastris (1460), Trebizond (1461) and Caffa (1475), so also from the very beginning he took measures to ensure the provisioning of the city with foodstuffs and raw materials.[6] Logically he was led to control the export of these goods beyond the Straits by the Italians. Whenever a shortage or a famine occurred the export of necessities was prohibited, and then, late on, allowed again only reluctantly. Among the things, the export of which would be prohibited were included grains, cotton, leather, beeswax, lard and slaves, as well as other items considered strategic.[7] To enforce the prohibition, inspection of foreign vessels was mandatory at the castles on the Bosporus and sometimes at the Dardanelles. As will be discussed later on this did not mean a total prohibition of trade and closing of the Black Sea, although the unusual growth of Istanbul in the second half of the sixteenth century and frequent shortages and famines did compel the government to take increasingly stringent measures against foreign trade on the Black Sea.

It should be emphasized that as a result of the restrictions on navigation Istanbul became the principal market for goods of the Black Sea area. The Ottoman Sultans as the Byzantine Emperors before them consciously pursued the policy of making their capital the main market for foreign traders.

The Ottoman Expansion and The Closing of the Black Sea

It was the declared policy of the Ottomans from the start not to allow any Latin sovereignty to survive in the Balkans or in Anatolia. Appropriating for themselves the heritage of Byzantium, they considered all the territories and fortresses in Latin hands to be under a form of usurpation. Even if they agreed later to a Latin presence in the form of foreign trading communities, the territorial rights of the Latin's were never respected.[8] In 1357, Venice failed totally in negotiations with Murad I to get a piece of land at Scutari, facing Pera, on which to set up a commercial center with capitulary guarantees.[9] There is no single case of the Ottomans granting such a territorial concession to any foreign nation.

It should be added that at least down to 1354, and despite the efforts at the union of churches, the Orthodox world felt the same threat of a crusade that the Ottomans were to feel later.[10] Latin economic exploitation, coupled with naval supremacy and political dominance, was the reality for the peoples of the area, making a prolonged struggle inevitable, and bringing into the picture the frontier Turks, first as mercenaries and the most efficient military force to be found and then as allies, under able leaders such as Umur, Orhan and Suleiman, who cooperated with the anti-Latin Byzantines.[11]

In brief, the Ottomans, in their efforts at reviving the centralized empire of the Caesars, consciously and systematically followed an anti-Latin policy, and skillfully exploited the anti-Latin feelings of the Orthodox masses, which saw in the Genoese and the Venetians the source of all their material miseries. The Greek populace in Byzantium, suffering from famine under the Palaeologi, was wont to accuse,

and not without justification, the Latin merchants of speculation in grains and of the diversion from Istanbul of the wheat produced on the northern Black Sea coasts, in Thrace and the Marmara basin.[12]

The process by which the Ottomans achieved incorporation of the Karesi principality in the 1340's, which gave them possession of the east coast of the Dardanelles and the Southwestern coast of the Marmara Sea, opposite Thrace, has not yet achieved satisfactory clarification. It appears that the *gazîs* in Karesi-ili whose livelihood depended on raids to the other side of the Dardanelles saw that the continued success of their raids was dependent on the support of a strong state like the Ottomans. By 1348 they had no choice, since the navies of Umur Gazî, and Saruhan oghlu were effectively neutralized by the Holy League, and all the *gazîs* of Western Anatolia were now turning their eyes toward the Ottomans for leadership in the *gazâ*.

Immediately after the incorporation of the northern part of the Karesi principality the area was organized for *gazâ* as an Ottoman frontier *sancak,* with Biga (Pegai) as its center, under the leadership of Suleiman Pasha. The new *sancak* had important sea bases at Lapseki (Lampsacus), Aydıncık (near Cyzicus) and Kemer (Keramides), which in Byzantine times had sheltered corsairs preying on the merchant ships travelling between the Bosporus and the Dardanelles. It was from Kemer in 1352 that the main Ottoman forces were to embark for their decisive conquest of the isthmus of the Gallipoli peninsula.

The struggle for the control of the Eastern Aegean and the Straits, which broke out between Genoa on the one hand and Venice, Aragon and Byzantium on the other in 1348 (especially the Genoese reconquest of Scios from the Byzantines and their construction of new fortifications at Pera), was principally responsible for creating the circumstances which made the Ottoman settlement on European soil possible.

The details of the first Ottoman-Genoese cooperation on the Straits, which was to maintain its strategic importance for a century, are worth recapitulating here. The negotiations with the Genoese ambassadors, two Peran citizens, Filippo Delomede and Bonifazio Sauli, sent by the admiral of the Genoese fleet, ended with a formal treaty of alliance between Sultan Orhan and the Genoese. The Genoese prom-

ised to pay tribute, which, in the eyes of the Ottomans, put Pera under Ottoman protection. During the war, in fact, the Ottomans supplied the Genoese with one thousand archers, stationed at Pera and on the Genoese ships. These forces defended Pera in the summer of 1351, when the city was besieged by joint Venetian-Byzantine forces. Orhan, himself, with his army, met Doria on the Southern shores of the Bosporus at Chalcedon. Following the crucial battle of the Bosporus (February 1352) between the Genoese armada and the allied fleet of Venice and Aragon, the Genoese cited with praise the aid given them Orhan. John VI. Cantacuzenus, surrounded in his capital by Ottoman and Genoese forces after the battle, had to submit to a treaty of peace with the Genoese on May 6, 1352. The treaty forbade that Greek territories or seamen be used by the Venetians against the Genoese, and recognized new additions to the territorial limits of the Genoese possessions at Pera.

The Genoese-Ottoman alliance, which was to last up until the Ottoman occupation of Pera in 1453, was to become of great importance for both sides. For the Ottomans, the safe crossing of the Straits was a factor of vital importance in their ability to maintain an empire on two continents. It should be emphasized that it was not a coincidence that the Ottomans developed their foothold on European soil shortly after the battle of the Bosporus in 1352. Already in 1351 the Genoese had occupied Heraklea (Ereğli), on the European coast, forty miles to the north of Tzympe, which was to be the first Ottoman bridgehead on European soil. As for the Genoese, they secured Ottoman protection for Pera against the Byzantines and the Venetians, as well as commercial privileges in the expanding Ottoman territories. The close ties between Pera and Bursa, the Ottoman capital, were to benefit the prosperity of both cities.

During the course of the struggle for the control of the Straits, the question of Tenedos soon came to the forefront. The Venetians persuaded John V Paleologos to relinquish the island in return for their support against John VI Cantacuzenus (October 1352). While the Venetians were eventually disappointed in their efforts to seize Tenedos,[13] the Ottomans managed, following an earthquake on

March 2, 1354, to occupy Gallipoli and surrounding fortresses. The success not only gave the Ottomans a strong position from which to establish themselves in Thrace, but also from which to control sea traffic between the Mediterranean and the Black Sea. This occupation of Gallipoli made Europe conscious of the Ottoman threat for the first time, and its recovery now became one of the main objectives of the crusades.

Gallipoli was captured from the Ottomans in 1366 by a Western crusader, Count Amadeo VI of Savoy. Until its re-conquest ten years later, the Ottoman presence in the Balkans was under constant threat.[14] During Murad I's reign Gallipoli was turned into a naval base, but even then it continued to be threatened by the Venetians until full Ottoman control was established over the Dardanelles in 1452. The Venetian fleet first appeared before the Ottoman Gallipoli in 1388.[15]

Bayezid I, in his determination to secure mastery of the Straits, constructed an inner harbor at Gallipoli to accommodate his fleet, and a castle on the Bosporus, Anadolu-Hisarı. Nevertheless Ottoman naval forces were not strong enough to prevent Marshall Boucicault from sailing past Gallipoli on his way to bring relief to Constantinople in 1399. At any rate the Venetian Senate passed decisions to seize Gallipoli at various dates: in 1402, during the war of 1423-1430, and in 1444. In 1416 the Venetians under Pietro Loredano destroyed the Ottoman fleet in front of Gallipoli, and in 1429 Silvestro Mocenigo launched an attack on the inner harbor in an attempt once again to destroy the Ottoman fleet. To protect its merchant ships in the Dardanelles, Venice was forced, from the 1400's on, to mount arbalestriers on them and to send warships to the Dardanelles, and sometimes as far as Istanbul. Tenedos was used by the Venetians during this period as a base from which to monitor navigation through the Straits.

The years 1431-1451 are considered as the best years of the Venetian trade in Constantinople with the Venetians obtaining there alum, copper, beeswax, hides and lumber from the Black Sea area. The Ottomans followed a peaceful policy towards Venice during this time

except in the period 1444-1446.[16] In those years, Venice joined the Crusaders' navy in attemting to cut off Ottoman communications on the Straits, and hoped to occupy Gallipoli and Salonica, and even Scutari on the Asiatic side of the Bosporus.[17] In the fall of 1444, when the collapse of the Ottoman power was thought imminent, an event of historic significance took place on the Bosporus: Murad II crossed the Strait under the protection of artillery placed on the spot where later Mehmed II would build his Boğaz-Kesen castle. One of the Byzantine ships trying to hinder the Sultan's passage was sunk by gunfire.[18]

After the Ottoman victory at Varna, Constantinople was doomed. Mehmed II realized that now he had the weapon not only to demolish the walls of Constantinople, but also to cut off the Straits to navigation. Under the protection of his navy, he built on the opposite side of Akçahisar (Anadolu-Hisarı), a castle "so that" as Kritovoulos put it "he might control as much of the shore as possible for the sake of the stone hurling machines [...] They were not all in a straight line, but pointed in various directions at the deep water and guarded both approaches [...] and in this way he united the two continents and placed the Crossing under his own control."[19]

At the same time two castles were built one both sides of the Dardanelles and huge guns were placed to cut off the passage of ships coming from the Mediterranean.[20] After the conquest of Constantinople when in 1462 war seemed imminent against Venice, the Conqueror extended and reinforced these two castles to make his capital city invulnerable.

As soon as the Boğaz-Kesen Hisarı was completed (August 31, 1452) on the Bosporus, Mehmed II declared his absolute sovereignty over the Straits, asking all ships to lower their sails at the castles of the Bosporus, pay dues and obtain a permit to proceed on their way. That these were not just empty words became apparent when the ship of the Venetian Antonio Erizzo, carrying a cargo of grains for Constantinople, was sunk by gunshot from the castle (November 25, 1452) upon his refusal to obey.[21]

Ottoman customs regulations of the Conqueror's time[22] required that customs dues for the whole cargo of a ship be paid at the rate of 5 per cent or 4 per cent ad valorem by foreigners and Ottoman

subjects respectively at one of the ports of Istanbul, Gallipoli or Mudanya. Export of grains, beeswax, sulphur, cotton and silk was prohibited except from Istanbul. Ships sailing without stopping at Istanbul or Mudanya paid no dues there except in the case of non-Muslim foreigners. All ships paid customs dues at Gallipoli if they had not done so at Istanbul or Mudanya. Severe punishments were prescribed against smugglers. All ships were examined and given sailing-permits at the castles of the Bosporus and Gallipoli. It was customary for each ship to give presents to local authorities.

By special stipulations put in the capitulations, the Porte exempted foreign ships from a second examination at the Dardanelles.[23] Compared with the free trade and passage imposed by the Latins during the Byzantine period, all these restrictions meant, of course, a drastic change in the situation. And in addition to export restrictions and various taxes, there were exactions by the local authorities. Such conditions must have caused further shrinkage in the international Black Sea trade under the Ottomans.

The story of how after 1453 the whole Black Sea area came under Ottoman sovereignty is well known.[24] What we are going to deal with in the following is the Black Sea trade and navigation in the last decades of the fifteenth century in the light of the Ottoman documents.

Characteristics of the Black Sea Trade Before the Ottomans

G.I. Brătianu[25] put great emphasis on the fact that the Black Sea entered into the orbit of the international trade between East and West, and became one of the commercial centers of the medieval world during that period in the 13th century when the great Mongol Empire established itself in Asia and Eastern Europe. It was also asserted firstly that this trade was based on luxury goods, satisfying the conspicuous consumption needs of a ruling class with immense accumulated wealth, and that it was a basic contribution to the expansion of commercial capitalism centered in Italy. Secondly it was argued that its survival-depended on the maintenance of the caravan routes

terminating at the principal transit ports of Azov, Caffa, Soldaja and Trebizond on the Black Sea.[26] This new development in the Black Sea trade should not lead us to ignore regional trade, based on the exchange of food stuffs, raw materials and slaves from the North, with the locally produced textiles and other Mediterranean products of the South, the significance of which had not diminished in the least from ancient times.[27] By the time the Ottomans came onto the scene, the Black Sea's significant role in international trade was already a thing of the past.[28]

Golden Horde, Tatars and the Black Sea Trade

In discussing the Black Sea trade, emphasis should be placed on the changing conditions of the vast market of the Golden Horde Empire and the Tatar world in Eastern Europe in the 13th through 15th centuries. Saray, its capital on the Volga became, at the height of the Golden Horde Empire, not only a great consumption market for luxury goods,[29] but also an emporium of "the great commerce" between Europe and the Orient, the Crimea (Caffa and Azak) and Khwarezm (Urgendj) being the transit centers of this lively transcontinental traffic.[30] Also it is now a commonplace that the North-South international trade between Egypt and the Golden Horde passing through Anatolia became livelier than ever during this period, due in particular to the exchange of the luxury goods of the Middle East for the slaves and furs of the North.[31]

One cannot ignore or simply dismiss as myth the observations on the cities and economic conditions of the Golden Horde Empire made by travellers, which archaeological findings corroborate. In this connection one also commonly finds mention of the collapse of central power in the Golden Horde and the outbreak of the long-struggle among the various branches of Djodji's descendants. What I should like to emphasize is the resurgence of tribal warfare on the steppes, resulting in the weakening of the population and economic well-being of the core area around Saray. Many tribes migrated, some to the steppes east of Astrakhan and others to the Crimea. The latter area,

one of the most economically developed areas of the Golden Horde lands, became a center of attraction for many tribes under princes descending from Tokhtamish, thus giving rise to a new political formation in the Northern Black Sea region.[32] Timur's intervention in the internal struggles of the Golden Horde in the last decades of the fourteenth century not only contributed to the fall of Azak (Azov), Saray and Astrakhan as international trade centers, but, perhaps more importantly, by destroying the rising power of Tokhtamish, further accelerated the process of the dissolution and polarization of the tribal confederations in the Eurasian steppes. The Tatars of the Crimea and of the Dasht now under the *Girays*, a branch of the Tokhtamish family, were now to separate themselves from the rest of the Golden Horde, and become increasingly integrated into the economic and political system of the Black Sea, which was to entail eventually their complete fusion with the Ottoman Empire.

The analysis in this paper of the Caffa customs register of 1486 shows clearly, I think, how the whole area, with its large Turkish-Tatar population, was integrated into the economy of the Black Sea region, an economic system encompassing not only the Southern coasts of the Black Sea, Istanbul and Bursa, but also Asia Minor and the Aegean.

Islamization and the growing cultural and political ties with the South, which go back to the early thirteenth century, greatly contributed to the consolidation of the Black Sea economic system. Due to the common cultural background and ways of life within Islam, the Crimean Tatars and the Dasht Nogays imported innumerable "articles of culture" manufactured in Anatolian towns, including such luxury articles as swords, caftans of costly brocades and mohair, and even fine European woolens for the upper class of the steppe aristocracy.

Apparently, in the second half of the fifteenth century, the caravan route from the Middle Volga basin to Azak and the Crimea had not yet been cut off. The Ottoman customs registers of the period mention goods of Tatar origin, among them *bulgarî*, a kind of fine morocco of the Kazan area, furs and Tatar bows. In the first half of the sixteenth century, the Crimean *Girays*, supported by the Ottomans, were able temporarily to extend their rule to the Kazan and Astra-

khan areas, and tried to protect the caravan route between the Volga and the Crimea from the Noways.[33] The Great Nogays seem to have been alienated from the Black Sea trade region from the 1520's on, when Muscovy began to supply their needs in arms, textiles, precious northern furs, minerals and, in times of famine, grains, in exchange for Nogay horses. The caravan routes from Kazan and Astrakhan then became the targets of the Nogays and the Muscovites.

When Ivan IV invaded Kazan and Astrakhan in 1552 and 1556 respectively, the Khans of Khwarezm and Turkestan complained of the cut-off of the trade and pilgrimage route between their lands and the Crimea, and urged the Ottoman Sultan to take action against the Tsar.[34]

Regional Trade and International Trade

F. Thiriet concluded that the Venetian Black Sea trade was in decline long before the Ottoman conquest of Constantinople.[35] He suggested that because of growing local insecurity Venetians migrated from Azak (La Tana) and other Black Sea ports including Trebizond, to Constantinople, in the first, half of the fifteenth century, and that the movement grew in momentum in the period 1431-1451, leading to an expansion of commercial activities in the Byzantine capital in this period.[36] In other words, Constantinople became the center of the Venetian Black Sea trade, rivaling Pera on the other side of the Golden Horn. From our standpoint what is notable is that during this period the bulk of the Venetian trade consisted of grains, honey, fish, hides and slaves imported from La Tana and silk from Trebizond. The establishment of a Venetian factory at Akkerman (Maurocastro) in 1435 and the creation of a Venetian consulate in Caffa in June 1444, seem not to have promoted appreciably, Thiriet observed, the Venetian trade in the Black Sea.[37]

On Azak, we now have M. Berindei and G. Veinstein's study, based mainly on Ottoman documents.[38] Agreeing with R.H. Bautier's suggestions for earlier periods, they have argued that the trade of the Italian maritime states at Azak or in the Crimea relied essentially from

the beginning not on the "great" trade of spices and silk coining over the Asiatic transcontinental route –the so-called Mongol Route– but on regional trade. Even if in the fifteenth century the Italians found spices, pearls, gold and "Russian" furs at Azak, the profits realized, Berindei and Veinstein have argued, were quite modest and they have questioned if Azak was ever a major emporium of "the great commerce" in luxury goods.

While the spice trade was of quite a modest size in Azak, the greater part of Venetian silk imports from the Levant came from the Black Sea ports of Azak and Trebizond, the first being an outlet for Chinese silk, the second for Iranian.[39] Before Bursa became the emporium of Iranian silk for the Italian silk industries, Trebizond seems to have been the most important outlet Iranian silk in the Levant, brought by caravan from Tabriz,[40] the great center of raw silk and silk cloths, as well as of spices. Because of its high quality, large production for export, and existence of relatively convenient transport facilities, Iranian silk from the Caucasus and the Caspian provinces appear to have dominated the silk market in the Black Sea area at all times but definitely after 1336.[41] Prices at Azak seem to be subject to fluctuations: In 1361 a one fourth increase in silk prices is noted in there, but towards the end of the century the price at Azak went down to its previous level.[42]

The Rise of Bursa and Change of Trade Route in the Region

The system of trade routes through Asia Minor which had developed under the Ilkhanids collapsed in the 1340's as the main thoroughfare of East-West trade, this system had linked Tabriz, the great emporium of Asian trade, with Constantinople-Pera or Caffa via Trebizond, on the one hand, and with the great Mediterranean port of Ayas via Sivas in Central Anatolia, on the other.[43]

It is the collapse of Mongol power, first in inner Asia and then in Iran in the first half of the fourteenth century, that must be stressed as having permanent repercussions for the Levant trade in the Black Sea

area and Asia Minor. However, for Asia Minor as a whole, the ensuing changes seem not to have been as radical as sometimes assumed, since the valuable silk production of the Caspian provinces of Iran, that area's main object of international trade in medieval times, continued to be brought into Turkey by caravan. The difference was that in the course of the second half of the fourteenth century, the Iranian silk caravans began mostly to make their destination the capital of the Ottoman state, Bursa. Following this new route Iran's silk caravans came overland the entire way to Bursa, travelling from Tabriz via Erzurum-Erzincan-Tokat-Amasya-Ankara-Bolu or Eskişehir to Bursa.[44] Trebizond, Caffa and Constantinople suffered from this diversion of the silk trade; but Pera, by sending its agents to Bursa, continued to receive Iranian silk there.

The rise of Bursa as an international silk market and important center of silk industries, which has generally been overlooked by economic historians, must be considered as one of the major factors in the decline of the silk trade and industry in the Black Sea area. Caffa silk cloths, mentioned as famous towards the end of the fourteenth century, must have been a thing of the past at the end of the 15th century as witnessed in our customs register.[45]

The switch-over in trade routes, which had apparently taken place already under Bayezid I, was an outcome of Ottoman imperial policy, which sought to secure control of the main centers on the route to Tabriz, such as Ankara (1354), Osmancık and Amasya (1392).

Strict state control meant that silk loads could be sent safely along this route without danger of diversion to other areas or of being opened and subjected to dues until they arrived at the Bursa market.[46] The sea route from Trebizond to Istanbul, on the other hand, involved various hazards, in particular ship wrecks and seizure by corsairs were not infrequent occurrences. Apparently the higher costs of land transportation were offset by the high value of the loads and the large profit margins. During these centuries the majority of the silk merchants in the caravans were Azeri-Iranians who must have felt themselves more comfortable in the Ottoman capital than in a Christian city. At any rate, since the local silk industry consumed a

large part of the imports (five *fardello* a day in 1501) and since Italian and Jewish purchasers, mostly from Pera, were waiting eagerly to buy the rest,[47] Bursa became an attractive and busy market for silk, a second Tabriz in many ways, in the fifteenth century. It appears that Pera greatly benefited from the expansion of so close a market in silk, thereby offsetting its declining trade in the Black Sea.

Ottoman documents prove that Istanbul received silk via Trebizond as late as the second half of the fifteenth century.[48] This must, however, have been quite a limited amount. In the customs register of 1486 silk is mentioned as arriving in Caffa not from Trebizond but from Bursa.

Black Sea Trade During the Ottoman Period

This essay on Ottoman trade and navigation on the Black Sea during the period 1486-1505 is based on the following customs registers and regulations:

1- The customs register of Kefe (Caffa) 1486-90, from the BOA, Istanbul, Kâmil Kepeci Tasnifi, Kefe-Avlonya Mukâta'ası, no. 5280 mükerrer. It contains only the arrears of the customs dues apparently drawn up upon an order given by the Ottoman Imperial Treasury in 1490. We are preparing the edition of this register.

2- A volume from the BOA, Istanbul, Maliyeden Müdevver Defterleri, no. 6, containing the following fiscal registers:

I. A *rûznâmce,* day-book, for the produce of the salt works of Ahyoli for the years 1491-93.

II. A *rûznâmce,* day-book, for the fisheries of Kilia for the year 1504.

III. A register of the customs dues for Akkerman for the years 1505-1506.

IV. A register of the customs dues and other dues for Kilia for the years 1486-90 and 1504-1506.

3- The survey book of the population and revenues of the *sancak* and city of Kefe for the year 1542, from the BOA, Istanbul, Tapu Defterleri, no. 214. Regulations on customs dues and tolls are to be found

in the introductory part. These have been translated into French by M. Berindei and G. Veinstein.[49]

Important descriptions of the Black Sea countries in the seventeenth and eighteenth centuries are to be found in Evliya Çelebi's travel book[50] and M. de Peyssonel's accounts based on personal experience.[51]

A list of Ship-owners in the register 1487-1490
of customs dues arrears

Ship Owner	Itinerary
Haraccı-oghlu	apparently Trabzon – Sinop – Kefe
Veled-i Salman, Merchant	Istanbul – Inebolu – Kefe
Hasan of Inebolu	Istanbul – Inebolu – Kefe
Mahmûd Atcı	Kerpe – Kefe
Cici-oghlu, Merchant	Istanbul – Inebolu – Sinop – Kefe
Yusuf of Izmir	–
Bali Rayis (reis), Captain	Istanbul – Inebolu – Kefe
Resûl of Samsun	Samsun – Kefe
Mihal	Azak – Kefe
Hoca Seyyidî	Istanbul – Inebolu – Kefe
Kara Tayyib	Samsun – Kefe
Zorzi	Istanbul – Inebolu – Kefe
Çepni Ali Rayis (reis), Captain	apparently Samsun – Sinop – Kefe
Knoto	–
Gündüz Rayis, Captain	Samsun or Sinop – Kefe
Turak Rayis of Izmit	Captain apparently and merchant apparently Istanbul – Inebolu – Sinop – Kefe
Lorence, Italian	Azak – Kefe
Kara Tulum	Istanbul – Kefe
Yusuf Fakîh	Istanbul – Kefe
Buri Şâtir	Istanbul – Inebolu – Sinop – Kefe
Sinân Beg	Kerpe – Inebolu – Kefe
Nikiroz	Samsun – Kefe
Yani of Inebolu	Istanbul – Inebolu – Kefe
Eyne Hoca	Inebolu – Kefe

Bostan Rayis	–
Karaca-Oghlu	–
Kara-Oghlan	Istanbul – Kefe
Pandazi	apparently Istanbul – Inebolu – Kefe
Hasan of Inebolu	Istanbul – Inebolu – Kefe
Mesîh Paşa	Istanbul – Sinop – Kefe
Salman of Taşköprü, Merchant	Inebolu – Kefe
Mubârek, Merchant	Trabzon – Kefe
Hacı Rayis of Gerze, Captain	Sinop – Kefe and other Crimean Ports of Balıklagu and Taman
Ahmed Çelebi, Merchant	Istanbul – Sinop – Kefe
Veled-i Karak	–
Küreleş-oghlu	apparently Istanbul – Inebolu – Kefe
Vasil	Sinop – Kefe
Praskova	–
Ali Rayis of Samsun	Samsun – Kefe
Paskal Rayis, Captain	Inebolu – Kefe
Afendul	Sugdak – Kefe
Istrepan	–
Sava	Ozan-Kefe, Hurzuf-Kefe
Todoros	Istanbul – Kefe
Manul	Uskut – Kefe
Kapucu Sinân	Crimean ports – Kefe
Yani Altuncı	–
Yorgi Kileci	Hurzuf – Kefe
Kaliyoros	Crimean ports – Kefe
Sava Manul	Crimean ports – Kefe
Todoros Afendike	Crimean ports – Kefe
Baştiya Drad	Crimean ports – Kefe
Halil	Kopa – Kefe
Kılaguz	–
Gerge, Italian	apparently Galata – Kefe
Todor	Sugdak – Kefe
Emirze	–
Murâd	–

Ship-owners, as far as we can identify, can be classified as sea-captains, state officials and merchants. Nine Muslim *rayis* are specified in the register as ship owners: Bali, Çepni Ali, Gündüz, Turak, Hacı of Gerze, Ali of Samsun, Resûl of Samsun, Bostan and Dâvûd. Hâmid Rayis, Hayreddin Rayis and Salih Rayis are mentioned only in their capacities as guarantors.

The title *rayis* (from Arabic *ra'îs)* designates a sea captain, private or official. Apparently many sea captains were engaged in trade since they are registered as owing customs dues for wares for which no other owner is shown. In times of war private captains were ordered by the Sultan to join the navy with their ships, or to engage in corsary activities or *gazâ* against the ships of unfriendly nations. Of course, following the establishment of Ottoman control over the Straits in 1452, the Turkish sea captains of the Black Sea coasts no longer had occasion for such naval activities in this area. On our list Çepni Ali Rayis, obviously of the Çepni Türkmens (Turcoman) of the Eastern Black Sea coast, must have been one of these local captains, now engaged in transportation and trade. Hacı of Gerze, Hasan of Inebolu, Resul of Samsun, Salman of Taşköprü, and Salman of Sinop must all have been ship-owners of the same region. Seamanship would seem to have been a hereditary profession, for obvious reasons. For example, Ali Rayis was the son of Resûl of Samsun and Veled-i Salman was evidently the son of Salman of Taşköprü.

Turak Rayis of Izmit and Hâmid Rayis, on the other hand, seem to have been captains in active service in the Ottoman navy at the time. It was Ottoman practice at all times to permit, sometimes even encourage, members of the Ottoman military class to engage in long distance caravan and overseas trade and transport. On our list Mesih Pasha and Sinan Pasha, both grand-admirals under Bayezid II appear to have employed their privately owned ships in the profitable Black Sea trade.

The majority of the Muslim ship owners, two thirds of the total, were evidently not professional seamen or officials but rather merchants or businessmen "resident" in the big commercial centers of the Empire. From this group we can cite Hoca Seyyidî, Yusuf Fakih, Mubârek and Ahmet Çelebi. In Ottoman society, moreover, not

only resident merchants but also ordinary citizens possessed of some wealth were engaged in what was called *mudaraba (commenda)* trade ventures and transport.[52] There is no way to distinguish the persons on our list belonging to this group.

The non-Muslim ship-owners, 25 in number, make up 41 percent of the total ship-owners on our list. Three of them, Zorzi, Lorenc and George are designated as *efrenc,* which in general means European, but in this case Italian. Baştiya Drad and possibly also Knoto and Karak can be included in this group. Zorzi was active in the Istanbul-Kefe line, and Lorenc between Azak and Kefe. The rest of the non-Muslim ship-owners are Greeks and evidently sea captains, although this is specified only in the case of Paskal Rayis, who was active between Samsun and Caffa. The majority of the Greek ship-owners (Afandul, Istrepan, Manul son of Praskova, Sava, Yani, Kaliyoros, Sava Manul and Todoros Afendike) were engaged in the regional traffic in fish, fish oil, caviar, salt, and especially wine, between Kefe on the one hand, and the Crimean ports of Sugdak, Hurzuf, Ozan (Özen) and Azak on the other. Other ships belonging to Greeks (Mihal, Pandazi, Vasil, Paskal, Praskova, Sava, Todoros) were active between Kefe and Inebolu, or Kefe, Samsun and Trabzon.

Ship-owners

	Muslims		**Non-Muslims**	
	Sea Captains	Others	Greeks	Efrenc (Italians)
	9	32	21	4
Total		41		25

As to itineraries, they can be re-established even when they are not specified in the registers, according to the origin of the merchant and his goods. The most active lines across the Black Sea were apparently Istanbul-Inebolu-Kefe, Sinop-Kefe and Samsun-Kefe, while traffic between Trabzon (Trebizond) and Kefe seems less significant in this period.

It appears that merchants from Western Anatolia and Bursa disembarked at Istanbul, which was the main transit center between Kefe

and Mediterranean ports. Under the Ottomans, as before, ships from Istanbul called, on their way to Kefe, at Inebolu and Sinop, taking on merchants from as far away in the hinterland as Ankara, Sivrihisar, Begşehri, and Konya.

The great volume of trade between the Crimea and the Kastamonu-Sinop-Amasya area kept direct lines between Kefe and the ports of Inebolu, Sinop and Samsun quite active as they had been in pre-Ottoman times. The Samsun-Kefe line seems to have been particularly active as an outlet for the economically well-developed area of the hinterland containing the towns of Merzifon, Amasya and Karahisar. Sinop appears to have been a rallying point between eastern and western portions of the Black Sea. Ships from Trabzon apparently stopped at Sinop to take aboard merchants from Tosya, Merzifon, and Amasya. Sea communication between the Circassian port of Kopa (Copa) and Kefe seems to have been active as it had been under the Genoese. Kerpe, a small port near the mouth of Sakarya, had a direct sea link with Kefe. Kerpe was an outlet for wood and lumber from the surrounding forest area, and a transit port for the slave traffic between Kefe and Anatolia. Sea traffic between Kefe and the other Crimean ports of Hurzuf, Ozan (Özen), Taman, Sugdak and Uskut as well as with Azak appears to have been quite busy.

What we can assert is that certain individual captains were particularly active along certain trade routes: Bali Rayis, Cici-oghlu, Yusuf Fakih, Yani, Hasan of Inebolu, Ahmed Celebi, Küreleş-oghlu, Todoros, Pandazi (and the ship of Mesih Pasha) on the Istanbul-Inebolu-Kefe route; Hacı Rayis between Sinop and Kefe; Eyne Hoca between Inebolu and Kefe; Kara Tayyib, Nikiroz and Ali Rayis between Samsun and Kefe; and Haracci-oghlu between Trabzon and Kefe. The ships of Bali Rayis, Hasan, Mesih Pasha, and Hacı Rayis apparently made more than one journey during the year 892 AH (the year starting 28 January 1486), and that of Bali Rayis appears to have been particularly active during this period. At least 13 merchants and their merchandise were carried on Bali Rayis ship, 10 on that of Pandazi, and 7 on that of Mesih Pasha that year.

Since the register includes only those merchants in debt to the treasury, it is not possible to get an exact idea of the number of the mer-

chants on board and the size of the ships. However, judging from the number of merchants and the amount of goods in our register, the ships belonging to Sinan Beg, Yani, Pandazi, Bali Rayis and Praskova would appear to have been particularly large.

Special shipments known as *irsâliye* were made from Kefe to Istanbul under the responsibility of an agent known as the *irsâlât âmili*. The shipments included slaves, flour, wheat and clarified butter, sent by members of the military class, and customs dues had to be paid on them. The *irsâlât âmili* was an agent in charge of forwarding goods belonging to the Sultan and the members of the military class.

As to the merchants the register shows a total of 212 people engaged in some way in trade. Of these, the professional merchants, as far as can be identified, numbered 182; the rest include ship-owners, military persons engaged in mercantile activity, and persons such as tax-farmers (*'âmil*) or their employees, brokers, and slaves *(ghulam) or* freed slaves (*'atîk)* acting as traders on behalf of their masters.

Fourteen ship-owners acted at the same time as traders, bringing goods on their own account: Veled-i Salman, Yusuf of Izmir, Cici-Oghlu, Bostan Rayis, Karaca-oghlu, Ahmed Çelebi, Rayis Hayreddin, Sava, Yani Altuncı, Yorgi Kileci, Istrepan, Sava Manul, Todoros Afendike and Yorgi.

As for the military persons, these were mostly simple *azeb*s, fortress guardians, or their commanders *(agha, kethudâ, dizdâr*, *ser-oda),* stationed in the fortresses of the Crimea (Kefe, Taman, Mangup, Sugdak and Azak). Among the military group can also be included a chief waiter *(çaşnigir-bashı)* and the chief gate-keeper *(ser-bevvâbîn)* of Mesih Pasha, both of whom were engaged in trade. Most of them are entered in the register as paying a slave tax on slaves to be sent to Istanbul, obviously for sale. However, some of them were engaged professionally in trade activities, such as the *kethudâ* of the garrison of Azak who exported caviar, and that of Taman who shipped out wheat, and Ali, guard at the fortress of Caffa, and Sinan, commander of the garrison at Sugdak, who imported various kinds of textiles and foodstuffs. Some of this trade was apparently in goods needed by local garrisons.

In some cases the port of departure of the merchant or ship is specified by the scribe. The following is a list of such ships with the merchandise aboard.

Port of Departure	Ship Owner	Merchants Aboard	Merchandise Aboard
Azak	Mihal	Todoros, Anton *Efrenc*	caviar
Azak	Lorenc *Efrenc*	Owner, Nikola, Murad of Sinop	fish, vessels, textiles
Hurzuf	Yorgi	Hoca Dravdik, Hudaverdi, Dânişmend	wine, hardware, mats, raisins
Hurzuf	Yorgi	Owner	wine
Hurzuf	Sava	Owner	fish oil
Inebolu	Eyne Hoca	Hacı Safa of Amasya, Ibrahim of Kastamonu, Hacı Ali of Tire, Hoca Ali of Merzifon	Mohair, cotton goods, leather
Istanbul	Veled-i Salman	Owner	*kirbâs* (sea below), rice
Istanbul	Hasan	Murad of Istanbul	kidney beans
Istanbul	Bali Rayis	Mustafa of Kastamonu	mohair
Istanbul	Yani	Mehmed of Istanbul, Seyyidî of Konya, Yakub of Amasya, Hasan of Istanbul	leather, silk and cotton textiles, spices, hardware
Istanbul	Kara-Oglan	Seyyidî of Istanbul	silk and cotton goods, cotton
Istanbul	Mesih Pasha	Hamza of Istanbul, Mahmûd of Sinop, Hüseyin of Sinop, Hüseyin of Küre	silk and cotton goods, cotton, rice, copper hardware
Istanbul	Bali Rayis	Ahmed of Karahisar, Seyyid Ali of Denizli, Hacı Mehmed of Ankara, Hacı Veli of Uşak, Hacı Baba of Karaman, Yusuf of Sinop, Cuki of Istanbul	cotton goods, leather, furs, shoes, copper, rice

Istanbul	Ahmed Çelebi	Owner, Gâyib Tatar, Mehmed of Tire, Mehmed of Kefe, Hacı Ali of Bursa, Arslan and Tuta (Jews)	rice, leather, mohair, nails, soap, hardware, silkens, ıron, european woolen cloth
Kerpe	Mahmûd Atçı	his agent Halil	wood and lumber
Samsun	Nikiroz	Ahmed of Amasya	silk, silken tetiles
Sugdak	Afendul	Nikola	wine
Sugdak	Todor	Owner, Ayas	wine
Trabzon	Mubârek	Owner	alum, hazelnuts, hemp, furs, pots

The following table breaks down the professional merchants by religion and origin:

Total no. of merchants	**Muslim**		**Non-Muslim**				
	Ottomans subject	Foreigners	Orthodox Greek	Armenian	Jew	Efrenc (Italian)	Other
182	130	5 (Hacı Ali the Persian, Hoca Cemal from Shemâkî, Mehmed of Maghreb, Murâd and Tevekkül of Georgia)	23	2 (Isfador, Toros)	8	11	Baba-Çeşan, Papo Petrac

The striking fact about this table is the overwhelming majority of the Ottoman-subject Muslim Turks, about two thirds of the total number. Ottoman-subject non-Muslims make up about 18 per cent of the total. Among these must be included some *efrenc* of Galata. Since the *efrenc* from Chios and Moldavia came from tribute-paying lands, one can justifiably wonder whether there were really any foreign traders (i.e. directly from the *Dar al-Harb*, Abode of War) in the Black Sea at this time. The customs registers of Kilia and Akkerman do not provide any more of a clear cut answer to this question.

a. Muslims

Though few in number, foreign Muslim merchants were to be found in Caffa. Caucasians were in a majority in this group. Only one Iranian is recorded, though we know that Iranian merchants, mostly from Azerbaijan, and travelling with the silk caravans, were to be found in great numbers in Bursa and Istanbul during the fifteenth and sixteenth centuries. Another Muslim foreigner, Mehmed of Maghreb, traded in goods originating in the Ottoman lands.

Those Muslim merchants from Ottoman territories whose birthplace or origin were specified in our register (such as *İstanbulî* or *Amasî* or *Amasya)* can be classified according to their origins as follows:

Birthplace or Origin	Number of Merchants
Sinop	9
Istanbul	8
Konya and Karaman	6
Bursa	5
Trabzon	4
Ankara	4
Merzifon	4
Amasya	4
Kastamonu	4
Kefe	4
Küre	3
Bolu	3
Kayseri	3
Zile	3
Niğde	2
Gordos (Gördes)	2
Tire	2
Taşköprü	2
Bayburd	1
Begşehri	1
Sivrihisar	1
Gümüş	1
Canik	1
Karahisar	1
Tokat	1

Tonuzlu (Denizli)	1
Uşak	1
Bor	1
Milan	1
Tosya	1
Samsun	1

The above list covers about half the merchants, showing their place of origin, which was apparently in most cases also the center of their commercial activities. In some cases, they seem to have chosen to settle in such important commercial centers as Istanbul, Sinop, Amasya, Inebolu and Kastamonu. According to this list, 42 per cent of the Muslim merchants originated from the town and cities of the Anatolian Black Sea coast. Those from Istanbul and from Bursa, Ankara and Kayseri, commercial and industrial centers in the south, on the other hand, also made up quite a high percentage (29 per cent). Bursa and Istanbul were the transit centers for goods brought by the merchants of Western Anatolia, the Aegean area and Europe. Some merchants from Western Anatolia as far as Denizli (20 per cent) and from Central Anatolia (10 per cent) appear, however, to have travelled as far as Kefe. This picture of the Turkish merchants trading in Caffa presumably reflects the general pattern in this period. The native Muslim Caffans, interestingly enough, occupy a very modest place in the overseas trade of the city, numbering only four. The Muslim Tatar merchants, on the other hand, acting mostly on behalf of the Crimean Khan or the military, appear to have been among the wealthiest of the merchants.

b. Greeks

The Greek merchants, who make up the second largest group in our register, were mostly from the South Crimean ports, Hurzuf, Ozan, Uskut, Sugdak, from Azak (Todoros, Nikola), or from the Southern Black Sea coast ports, Trabzon (Konstandin, Dimitri, Manul), Samsun (Kiryakoz), Kerpe (Karli), and Bartın (Aleksi). Those from the Crime-

an ports were mostly captains engaged in the wine trade and those from Azak in the fish and caviar trade. The Greek merchants from Trabzon imported into Caffa wine, *arak* and hazelnuts, while other Greek captains or merchants also brought local products: Kiryakoz of Samsun ropes, Karli from Kerpe coarse textiles of flax, Aleksi from Bartın wheat, millet and rice. Luka, who imported silk and silk cloth, and Vasil, who imported rice and large amounts of alum, must also have been from the Southern Black Sea coast, while Yorgi, who imported soap, was probably from Galata.

c. Jews and Armenians

The Jews make up two groups: those who exported horse or cow hides from the Crimea (Yusuf, Avram, Tamarin, Ilyado and Ilyadon; perhaps these last two are the same), and those who imported costly silk or European woolen cloth (Arslan Yahudi, Hoca Bikeş, Tuta, and Netil), obviously via Istanbul. Those of the latter group appear to be rich merchants. Arslan Yahudi, or Khodja Arslan, was a former tax-farmer *'âmil)*, and his title, Khodja, denotes the status of a large scale merchant usually with a place of business in the *bezzâzistân* (bedestan).

Of the two Armenians in our register, Isfador of Kefe was a wealthy merchant engaged in the trade in silk cloths, while Toros imported large amount of henna. Apparently, after the conquest of Caffa, Ottoman-Turkish merchants replaced partly the Jews and especially the Armenians in the important and growing commerce in imported fine textiles (Khodja Dravdik was probably also an Armenian).

d. Efrenc, Italians

The Franks, or *Efrenc*, which for the Black Sea area means the Italians, were active as captains and ship-owners, as well as merchants, in the period after 1475 when the Ottomans established complete control over the Black Sea. In the register we count four merchant ships belonging to the Italians (Zorzi, Lorenc, Baştiya, Drad, Gerge) and eleven Italian merchants. The Italian merchants were involved either in regional trade, such as bringing to Caffa caviar and fish from Azak (Anton, Lorenc, Cakomi), or in importing costly European clothes (Cakomo son of

Filip, Markete and Bortema Balestrin) or soap (Zani Beliekseri), or in exporting regional products such as fox skins (Zani) or leather (Zorzi) or beeswax (Karagöz Efrenc). This last mentioned, bearing a Turkish name, was a guard at the fortress of Caffa, who was probably taken into Ottoman service as a mercenary after the conquest. Yet another Italian merchant, Zorzi, traded in goods typical of the Southeastern Black Sea coasts such as hemp of Fasha, arak and vinegar.

Among the non-Muslims is to be found a certain Aksina or Eksina, a merchant from Kara-Bogdan (Moldavia), who engaged in the silk trade. Petraç who brought logs and lemon juice in containers to Caffa, might also have been from the Balkans. Ön-Yarun, who came from Taman with a cargo of hemp and caviar, must have been a Circassian. The nationalities of Papo, son of Aylo, and Baba (or Papa) Çesara, who brought lumber from Hurzuf, we have been unable to identify.

Merchant Cargoes Classified According to Value (in akça)

below 2.000	2.000–5.000	5.000–10.000	above 10.000
20 %	23 %	21 %	36 %

Thus, those merchants with merchandise which valued above 5.000 akça (111 gold ducats) constituted about half the total number. Those with merchandise valued below 2.000 (44 gold ducats) were only one fifth. This shows that the merchants engaged in the Caffa trade were mostly business men of some importance. The highest figures belong to the following merchants.

It becomes clear that a great majority of the big merchants were engaged in textile importing, especially in bringing in *kirbâs* (a kind of coarse textile made of cotton, flax, or hemp) for common use. Luxury textiles, such as silk cloths, fine woolen cloths, of European origin, and mohair (*sof*) from Asia Minor, are next in importance. On the other hand, the export of sheep skins, hides and especially Crimean salt was also a big business. The wealthiest merchants appear to be those doing business with or for the Crimean ruling class (Şaban, Cat Cat Hacı Ahmed, Hacı Tanrıvermiş). These merchants imported for the ruling class luxury textiles (silk, fine woolens or cottons) and for the army arms and other materials –swords, iron and tents. Şaban imported iron and exported, apparently, sheep skins for the Crimean Khan. Emir

Hasan was guarantor for the dues to be paid on cereals imported from Bartın by Aleksi; and on *kirbâs* and caftans imported by Ali of Zile. Cat Cat Hacı Ahmed, a noteworthy figure in our register, exported salt, which was a monopoly of the Crimean Khanate. The local wine trade, mostly in the hands of Greek captains, also appears to have been an important business.

Professional merchants specialized mainly in textiles, foodstuffs and slaves. Since it was considered good in medieval trade practice to invest in various types of wares, we sometimes find textile merchants trading also in spices, henna, dyes, sugar, hashish, soap, swords, combs, leather and hardware. Likewise, we find that the slave merchant Hacı Veys was engaged at the same time in the textile trade. Provincial merchants specialized mostly in the export of local products. Merchants from Hursa and Amasya imported into Caffa mostly silk stuffs, those from Ankara mohair and rice, those from the Kastamonu area copper and rice, those from Western Anatolia carpets and cotton goods; and those from Northeastern Anatolia alum, hemp, hazel-nuts and wine; while those from Istanbul carried wares of various origins, including European cloth, readymade clothes, hardware and tin. Merchants of the Crimean Riviera traded in wine; those of Azak in fish, caviar and slaves. Cotton and leather goods were brought in by the textile dealers from all over Asia Minor, some dealers specializing exclusively in leather goods. The Italians, and some Jewish and Muslim merchants from Istanbul, specialized in imported woolen cloths.

Since our register gives data only on those merchants who owed arrears to the customs no estimate can be made of the total number of merchants or volume of freight at the port of Caffa for the period in question.

Cargoes Valued Above 19.000 akça

Merchant's name	**Total value of merchandise taxed**	**Principal Goods**	
Şaban	55.000	silk cloths, sheep skins and iron	for Mengli Giray Han
Yusuf of Bursa	22.800	*kirbâs*, carpets, and coverlets	
Mustafa of Istanbul	19.000	*kirbâs*	
Seyyid Ali of Denizli	29.600	*kirbâs*	
Kutlu Beg	19.200	hemp textiles, hides	
Ahmed, slave of Bursavî	32.950	*kirbâs*	
Ömer of Uşak	18.900	*kirbâs* (its value 13.000)	
Hacı Tanrıvermiş of Merzifon	43.000	*kirbâs* (its value 36.000)	
Cat Cat Hacı Ahmed	–	189 *sapo* of salt	one *sapo* = 410.56 kgr.
Veled-i Salman of Sinop	20.000	all *kirbâs*	
İshak of Kayseri	30.000	all *kirbâs*	
Sadullah of Nigde	20.150	*kirbâs* (its value 18.600)	
Hacı Hamza	22.000	all *kirbâs*	
Sinan, son of Sarraf of Sinop	60.900	*kirbâs* (40.000) mohair and silken cloth	
Ahmed of Istanbul	30.800	*kirbâs* (11.000) felt (7.000), fox skin (6.000)	
Musa	19.000	indigo and *halva*	
Gaybi	20.000	coarse wollens	He left for Copa in Circassia
Yahya of Konya	20.000	indigo and fine woolen cloth	
Hoca Nimyan	19.100	silk cloth and silk	
Istrepan	about 20.000	wine	
Agent of Mengli Giray Han	–	225 *sapo* of salt	paid 2.500 akça customs dues

Conclusions

1. The Ottomans attempted to establish their control on the Dardanelles from the moment they settled on both sides of the Strait in 1352. The capture and fortification of Gallipoli (1354), with the construction of a naval arsenal and base there, was the first step in this direction. The Ottomans became particularly threatening on the Straits between 1393 and 1430. But since they did not have a navy powerful enough to control the sea, the Straits remained free until with the guns placed at the castles they built on the Bosporus and the Dardanelles in the period 1452-1455 they were able to cut off passage.

2. The Ottoman motives in controlling navigation on the Straits and Black Sea were: (a) to establish a complete safeguard on the passage between Anatolia and Rumeli and to protect their capital against a surprise attack, (b) to secure the provisioning of Istanbul, (c) to put an end, in favor of the indigenous populations, to the economic and political dominance of the Italian maritime states, which exploited and diverted the wealth of the region as alien colonial powers.

3. The Ottoman state was concerned with maintaining the commercial and fiscal benefits of the Black Sea international trade so long as the above objectives were not impaired. However, in the area of the international trade too, native or tribute-paying nations were given preferential treatment.

4. To protect and expand the economic resources of the countries surrounding the Black Sea the Ottoman Empire established its control over them by steps first as suzerain state in the period 1453-1475, and then through direct rule over the main transit centers such as Amastris (1460), Trebizond and Sinope (1461) on the southern coasts of the Sea, Caffa, Sugdak, Balıklava, Gözleve, Kersh and Azak (1475) in the Crimea, Copa and Anapa (1479) in Circassia, and Akkerman and Kilia (1484) in Moldavia. The Black Sea became an Ottoman lake when Southern Bessarabia or Budjak was annexed to the Ottoman Empire in 1538.[53] Thus, the Black Sea countries were integrated into a regional economy much more completely by the Ottoman Empire than they had been by the Italian maritime states. This development

in turn entailed a more stringent and jealous control of the area by the Ottoman government. While the Black Sea's place in international trade shrunk in the new period, the growing demand of an expanding empire and the giant city of Istanbul for foodstuffs and raw materials as well as for slaves resulted in the economic expansion and specialization of the individual Black Sea countries. The extension of estate agriculture and animal husbandry in the Crimea, the Dasht, Moldavia and Dobrudja, and the increase in slave raids by the Crimeans should be recalled. From the end of the sixteenth century Western industrialized economies, especially the English, French and Dutch, tried to get access to the Black Sea's abundant and low-priced foodstuffs and raw material resources. But apparently the pressure and rising prices in the Ottoman market made the Ottoman government more than ever reluctant to open the Black Sea to international trade.

5. The closing of the Black Sea to international trade was a gradual process. Restrictions were imposed only when new conditions demanded it. Prohibition of the export of an individual commodity by a particular nation was initiated at a particular time and maintained or extended according to conditions. As a strict state policy "the closing of the Black Sea to any foreign vessel" must be considered as something of a later date. While Maurice Aymard,[54] on the evidence of an Ottoman document, suggested 1551 as the final date for the wheat exports from the Black Sea, English merchants still had permission to trade at Caffa and Azak in their capitulations of 1675.[55] Venice had capitulary guarantees to trade with Caffa and Trebizond until 1540, when the special reference to these Black Sea ports in the capitulations was omitted.[56] However, the Ottoman regulations dated 1542 contained stipulations about grain export by European ships from Caffa, and in 1549 the Sultan warned the *kadı* of Istanbul not to interfere with the Venetian merchants who were buying caviar, fish and other provisions in the Black Sea. The Venetian wine trade with the northern countries via the Black Sea continued until about 1592,[57] although Joseph Nasi tried to make a monopoly of it under a special charter from Sultan Selim II (1566-1574). A fiscal record made in 1560 reads: "Most of the fish caught at the fisheries of Kilia had been sold to the

Christian foreigners who brought wine from Europe (*Frengistan*) in their ships. This wine was not sold here at Kilia, but after the customs dues were taken, it was exported to Poland and Muscovy where it was exchanged with native products. These in turn were subject to customs dues here at Kilia in transit, and thus the Otttoman treasury obtained substantial revenue from it. Since the wine ships have ceased to come to this port the fish cannot be sold, and consequently the Sultan's treasury is to loose annually three hundred thousand akça (5.000 gold ducats)."[58] However, the Venetian documentation tells us that by 1592 Venetians imported into Poland alone seven or eight galleon loads of wine from Crete via the Black Sea.[59]

Strict measures against European navigation on the Black Sea seem to have been introduced about the time that the Cossacks started their devastating raids against the Ottoman coasts in the last decade of the sixteenth century.[60]

IV
Osmanlı ve Avrupa

Turkey and Europe: A Historical Perspective

The earliest known Neolithic sites of Hacılar and Çatalhöyük, dating back to 7000 BC "stands out as an incomparable prehistoric center of culture. It was here that man created one of his first great works of art".[1] Agriculture was then practiced, as revealed by the excavations. Anatolian civilization seems to have been retarded and remained at the stage of a village civilization until 2500 BC when the Bronze Age started with the Hatti. The Hatti gave their name to Asia Minor which was then called the Land of the Hatti. Before the Hittites, an Indo-European people, began to arrive from 2200 BC, the Hatti had reached a high level of urban civilization, writing in cuneiform from the beginning of the eighteenth century BC. The Hatti's cultural influence, particularly in religion and state organization on the Old Hittite Kingdom (1750-1450 BC), was paramount. The Hatti language was different from all other Near Eastern languages. In its basic structure it has common characteristics with the Altaic or Turkic language family.

Other known inhabitants of Asia Minor before the Hittites were Luvians, an Indo-European people living in southwest Anatolia. The Hurrians, whose language showed an Altaic structure, occupied the

southeast around 2000 BC. They came under the strong influence of Babylonian culture. The Hurrians were followed by the Mitanni, an Indo-European people in Eastern Anatolia. The newcomers, the 'people of Hatti' from which the Old Testament name Hittite was derived, spoke an Indo-European language called Nesian (Hittites called themselves *Nesi* or *Naşi)*.

With the invasion of these Indo-European tribes between 2200 BC and 2100 BC, a new period began in Asia Minor. The Hittites founded the first strong state uniting the whole of Asia Minor under their rule (1450-1200 BC), and annexed Aleppo and Babylon. The name Asia comes from the Hittite word *Assuwa.* In Syria they clashed with the Egyptian empire of Ramses II in 1299 BC, leading to the earliest known peace treaty signed at Qadesh in 1299 BC. At the excavations in the Hittite city of Kültepe there came to light the first state archives of mankind.

Scholarship underlines the artistic and cultural influence of the early Asia inor civilisations on Aegean and Greek culture.[2] Archaeological excavations, to which in the 1930s Atatürk gave impetus, delivered solid evidence that before the Aegean culture flourished in Ionia, Anatolia had become the cradle of great civilizations. Atatürk regarded the Hittite state as the prototype of the modern Turkish state in Asia Minor with its territorial boundaries and its capital in the central plateau.

While the central plateau and mountainous east came under the strong influence of the highly developed Mesopotamian civilizations in the early periods, later on Western Anatolian cultures, as uncovered in Troy and the western coastal areas, represented a different cultural tradition coming from the Aegean. In fact, throughout its history Anatolia became the bridge for the transmission and fusion of oriental and Western cultures from the Bronze Age to the present time. The Ionian civilization in Western Anatolia was a product to the coexistence of Greek people with the natives of Asia Minor.[3]

Scholarship has established that no fewer than seventy languages have been used in Anatolia up to the present time and that more than twenty different ethnic groups live today in Turkey. In the nineteenth

and twentieth centuries, hundreds of thousands of refugees from the Caucasus, the Crimea, Bosnia, Bulgaria, Greece and Albania, who felt themselves to belong to the Turkic culture came to Anatolia and were settled by the government in various parts of Anatolia. It is suggested that every third person in Turkey today belongs to one of these refugee groups. The explanation is that under the Turkish states which succeeded each other in Anatolia and the Balkans in the course of the last millennium, all of these indigenous and immigrant peoples acquired a common Turkish identity. Very long coexistence and common historical experience under a unified state structure gave rise to one Turkish culture and a common culture is the solid foundation of the Turkish nation today. Ideological attempts to break up this unity are against the historically formed, organic existence of the Turkish nation of today.

The Ionian civilization, which gave to the Greco-Roman civilization the principle of national thinking and science, flourished in Western Anatolia among the Greek colonies on coastal regions. During the highly developed trade during Hellenistic and Roman periods, blending Greek civilization with the Orient wisdom and mysticism, Anatolia then appeared as the world's richest and most advanced region. The ruins of magnificent cities from this period witness this golden age of the peninsula.

In the following period, Asia Minor became the scene of an inconclusive struggle between the Caliphate and the Byzantine Empire, and declined until the time when, under the Seljuk sultanate of Konya, it recovered its prosperity. With the Seljuks, the Turkish-Islamic period of Asia Minor began The Great Seljukid Empire in the east, encompassing Central Asia and Iran, vigorously continued the struggle against the Byzantines who lost the final confrontation at the battle of Manzikert in 1071. Then, the whole peninsula to the Aegean was flooded with Turkish tribes.

The first period of the Turkish invasion and settlement under the local Turcoman dynasties ended with the unification of Asia Minor, except for the Western regions. Under the Seljuks of Konya, the peninsula rose once again to be one of the most prosperous and advanced

areas of the world and at the crossroads of the then flourishing east-west trade (trade privileges, for example, were granted to Venice in 1220). Anatolian cities of the Seljuks can be compared to those of the Greco-Roman period, with the difference of their oriental characteristics. The Seljuks built on trade highways magnificent caravansaries comparable to Western cathedrals. In the classical period of this refined civilization, Konya became the most celebrated center of oriental mysticism with Mavlânâ Celâleddîn-i Rûmî and other great mystic philosophers of the thirteenth century. Under the Seljuks, Islamic religion and civilization became prevalent in Asia Minor.

The task of Islamization was completed under the second period of the Turcoman principalities, which arose on the frontier areas and conquered Byzantine Western Anatolia. The Ottoman state in its first stage was one of these Turcoman principalities. The frontier military tradition and the Seljuk cultural heritage made it possible for the Ottomans to create one of the most powerful and enduring empires of the world, replacing the Byzantine Empire in Istanbul and the Balkans.

Although ethnic and cultural identity in Anatolia has been Turkish for the last millennium, it represents in fact a synthesis of various cultural and ethnic heritages which have been juxtaposed and fused in the long history of the peninsula. Archaeological and anthropological research shows that in the daily life, beliefs, language, toponymy, arts and anthropological features of present Turkish nation, there are numerous elements from the bygone people and their civilizations. Five main periods in this long evolution can be identified: I) the Hatti and Hittite period, 2500-900 BC; II) the Urartian civilization in Eastern Anatolia and Phrygian, Lydian and Carian civilizations in Western Anatolia, 900-300 BC; III) the Minoan and Ionian-Greek civilizations in Western Anatolia and the Aegean, a Persian interlude (546-334 BC), and Hellenistic civilization, 900-30 BC; IV) the Roman and Byzantine period, 30 BC-AD 1071; V) Turkish Asia Minor: a) the Seljuks and Turcoman principalities, 1071-1307, b) the Ottomans, 1307-1923, and c) the Turkish Republic, 1923 onwards.

The Ottoman Empire's Place in World History

In this synopsis an attempt will be made to review Turkish-European relations in past political, economic and cultural perspectives. The dividing line in these relations is, without doubt, the rise of the modern nation-state of Turkey.

In the period 1250-1500, the Levant, that is the Eastern Mediterranean region with its hinterland of economically integrated countries, was the world's most lively region for the exchange of goods and ideas between East and West before the Great European discoveries. The Ottomans unified under their rule the entire region conquering first Anatolia and the Balkans from the Euphrates to the Danube and from the Crimea to the Aegean islands in the period 1300-1453. In 1453, they conquered Constantinople/Istanbul despite the threat of a Western Crusade, thus creating a compact empire around the imperial capital and the Straits. In the early sixteenth century, they annexed the Arab lands of Syria, Egypt, Arabia and Yemen (1516-1517), thus taking under their control the trade and pilgrimage routes through the Indian Ocean and the Red Sea, which involved them in a long struggle against the Portuguese. In the east, at various dates they extended their rule as far as Tabriz (1517, 1534, 1585), Georgia (1549) and the Caspian Sea (1585) in an effort to establish full control of the silk route from Tabriz to Bursa and from Tabriz to Aleppo. By annexing Iraq (1534), and gaining access to the Gulf (1534) they participated, along with the Portuguese and the Iranian Safavids, in the flourishing trade of the Indian Ocean through Hormuz, Basra and Baghdad. In 1453, the full control of the Straits (the Dardanelles, Marmara Sea and the Bosporus) gave the Ottomans a strategic position in establishing full control over the trade of the Black Sea and East European countries (for instance the conquest of the Genoese colonies of the Crimea in 1475, and the first commercial agreement with Muscovy in 1497).

The first Ottoman grant of trade privileges, or capitulations, to the Genoese in 1352, and subsequently to Venice and Florence, guar-

anteed the continuation of the important commerce of these maritime republics with the Levant, thus securing the economic prosperity of Renaissance Italy. The Ottoman sultans extended the same trade privileges to France in 1569, to England in 1580 and to the Netherlands in 1612. At one time, half of the foreign trade of France was with the Levant, while England's Levant Company, the pioneer of such trade companies, established the basis of that country's commercial expansion and its capitalistic development. In the early centuries when the Ottoman emperors represented a superpower in the East, they granted such privileges only to those nations judged as friendly. Capitulations became a kind of bilateral, binding treaty only when Russia elicited such capitulations in 1783. Extended at each renewal and practically mandatory, the capitulatory privileges with a low rate of three per cent customs dues became a means for the European economic exploitation of the Middle East and were responsible for the collapse of its native handicraft industries in the period 1600-1900. In the 1840s, England's exports to the Middle East jumped to one-third of its whole foreign trade. In brief, it can be said that in the period 1500-1990, the Ottoman Empire, whose territory comprised Asia Minor, the Balkans and the Arab lands of the Middle East, played one of the most crucial roles in the economic development of Europe.[4]

The European State System and the Ottoman Empire (1500-1815)

Medieval Europe was supposed to make up one unified *Respublica Christina* under the Pope and the Holy Roman Emperor. This unity began to dissolve with the rise of national monarchies in the fifteenth century. Then, the crucial issue in the realignment of the rising powers in Europe was, on the one hand, how to keep the balance of power among the rival national monarchies and, on the other hand, how to keep the balance of power between the national monarchies and the Holy Roman Empire under the Habsburgs. In the sixteenth century the Ottoman Empire, rising as a superpower in the east, in rivalry with the Habsburgs, played a crucial role in this struggle.

In his struggle against Emperor Charles V, the French King Francis I (1515-1547) admitted that the only power capable of checking Charles V's domination of Europe was Suleiman the Magnificent (1520-1566). Francis's successor Henry II (1547-1559) had to borrow, through the Jewish banker family of Mendes, large sums of money from the Ottomans to finance his wars against the emperor. Again, the French Prince Henry was able to gain the Polish throne (1573) only with the strong support of the Ottomans who opposed a Habsburg-backed king in Poland. The Ottomans also encouraged and promised to the Protestants in Germany as well as to the Dutch in rebellion against the Habsburgs in the Low Countries. Historians today unanimously underline the fact that Protestants obtained significant concessions from the emperor because of the impending Ottoman pressure from the east. Later on, when Elizabeth I (1558-1603) of England was under threat from the Spanish Armada, she tried to stir up Ottoman naval action in the Mediterranean against Spain. Examples can be multiplied to demonstrate how significant a role the Ottoman state played in maintaining the balance of power in Europe in the sixteenth century. In general, the Ottoman state pursued a policy aiming to ensure that none of the European powers became powerful enough to unify Europe under its domination.

In the end, two superpowers, the Ottoman and Habsburg empires, reached a kind of balance in east-central Europe and the Mediterranean, and made a truce in 1547 which stabilized the Ottoman territories in Europe and opened a new period of balance of power in Europe. Following the Catholic reaction and the Thirty Years War (1618-1648) in Europe, the France of Louis XIV (1643-1715) challenged the emperor, who emboldened the Ottomans to resume their expansionist policy against the Habsburgs. The Ottoman siege of Vienna in 1683 resulted in a coalition around the Habsburgs against the Ottoman Empire (the Holy League of 1684). England and the Netherlands, worried by the French advances in the Rhine valley, were endeavoring to achieve peace between the Ottomans and the emperor. English and Dutch pressure on the Habsburgs during the

peace negotiations at Karlowitz in 1699 were duly appreciated by the Porte which subsequently granted them new commercial privileges. This was the beginning of England's special influence in the Ottoman Empire which would last until 1878. This is also the date at which the Ottomans finally recognized European superiority in military technology and decided to imitate. European experts were invited to modernize the Ottoman army.

During the long war of 1683-1699 another very important development took place. The Russian Empire, joined the Holy League and entered the Black Sea region by capturing Azov (Azak) in 1696. Now Istanbul itself was under threat. Equally important was that Russia then was admitted into the European state-system as a result of its joining the Holy League, whereas the Ottoman Empire remained outside the system until 1841.[5]

Russian Imperialism, the Ottoman Empire, the West and the so-called Eastern Question

In the eighteenth century, Russia, now officially recognized as a part of Europe, pursued a plan of replacing the Ottoman Empire in Istanbul, the Tsar claiming to be the protector of the Christian populations of the Balkans. Weakened and threatened by Russia and the Habsburgs, the Ottomans, along with the Western powers, now became more than ever an advocate of the balance of power in Europe. This Ottoman policy became particularly apparent in the protagonist Poland's partition between Russia, the Habsburgs and Prussia (1772-1795). Once more, the Western powers, France and England, joined the Porte in this policy. In the wake of the Russians' spectacular military success against the Ottoman armies during the war of 1768-1774, the Russian annexation in 1783 of the northern Black Sea countries, inhabited mostly Muslim peoples of Turkic origin alarmed the whole of Europe. Russia now had exclusive trade monopoly in the Black Sea and had become an imminent threat to Istanbul and the Straits. The Porte now sought aid and guarantees from Western powers for its territorial integrity. This new situation was labelled Eu-

ropean diplomacy as the Eastern Question, showing Western concern to preserve the Ottoman Empire, considered necessary for the European balance of power. (Incidentally it is totally misleading and is a mistake in Western literature to call the Ottoman Empire simply the Turkish Empire; identifying the Ottoman state –a patrimonial, dynastic empire– with the present-day nation-state of Turkey, which came into existence in 1923. This mistake is often responsible for the unjust anachronistic treatment by European states of the issues concerning modern Turkey.) This Western policy, however, did not go so far as to make the Ottoman state a member of the European state-system under the guarantees of international law. It was mainly the religious ideology that was responsible for the Europeans denying the fact that the Ottoman state had long become part and parcel of the continental state-system. However, it is to be noted that the Protestant countries, particularly England, overriding the Pope's prohibition of the sale of strategic materials to the 'infidel', used to export to the Ottoman Empire high quality powder and steel as early as the sixteenth century. It is also to be remembered that the Ottoman government systematically supported Lutherans and Calvinists throughout Europe. In the Ottoman Empire, too, while pragmatic-minded bureaucrats put the state interests above everything else, the *ulemâ,* –representing Islamic ideology– endeavored to impose, most of the time without success, their influence on state policies.

European Security Systems and the Ottoman State (1815-1878)

One century before the establishment of the League of Nations and the United Nations, Metternich, the Austrian statesman, considered Europe not as a continent in which separate nations and states were in constant struggle against each other, but as one single integrated European republic. This unity, he said, could be achieved only by the "co-operation of the states", not through the control of one dominant state. As a protection for and guarantee of the peace and existing monarchical order in Europe, a league of the four leading powers should have the right of supervision over revolutionary move-

ments anywhere in Europe. At the Congress of Vienna the Quadruple Alliance of 1815, in accordance with the Metternich System, made the decision to assemble annually to review the situation in Europe, thus creating a permanent mechanism to maintain the status quo established in Vienna. Regardless of the specific nature and function of the Metternich System, all its arrangements can be considered as the precursor of the international organizations of the twentieth century.[6]

The Porte was not represented at the Congress of Vienna in 1815. The Ottoman statesman and historian, Cevdet Pasha, notes with regret that the Ottoman Porte then failed to seize the opportunity to participate in the Congress of Vienna.[7] Since, he argues, in a later stage of the congress all those European states, connected with the issues discussed in one way or another sent their delegates. Obviously the Ottoman state had also the right to participate in the negotiations, at least on the problems directly concerned the Ottoman Empire. Unfortunately, he notes, the Porte was deeply engaged in so many urgent problems within the Empire –the struggle against the rebellious provincial notables in particular– that such important external events escaped the government's attention. Charles Talleyrand, the French diplomat, Cevdet adds, raised the issue of an agreement among the European Great Powers about a joint guarantee for the territorial integrity of the Ottoman Empire in the instructions sent to the French delegation. Ottoman participation in the Congress, Cevdet suggests, might have been useful in checking Russia's ambitious plans. Along with the French and the Austrian governments the English government, too, supported the idea that "the Ottoman Empire should be included in the general treaty guaranteeing the status quo in Europe which [Canning, British statesman] hoped would be a result of the congress."[8] Upon Russia's rejection, the idea of a general guarantee for the Ottoman Empire was dropped.

It was to isolate the Ottoman Empire from Europe that, in the Holy Alliance of September 1815, Tsar Alexander I insisted on the Christian nature of the Alliance. Let us add here that down to our days, such a policy is the cornerstone of Greek diplomacy against Turkey. Predicting the future, Metternich's overriding concern was that

the dismemberment of the Ottoman Empire in the Balkans and the ensuing collapse of the European balance of power would result in a general war.

Developments during the Egyptian crisis of 1832-1833 fully justified Metternich's apprehensions. The Russian Empire had reached a dominant position in European politics following the fall of Napoléon, hoping to replace the Ottomans in Istanbul. In 1832, in the desperate situation caused by Mehmed Ali of Egypt whose armies had invaded Anatolia, Mahmûd II (1809-1839) had to recognize Russia's special status in respect of the Straits with the Treaty of *Hünkâr İskelesi* in 1833, virtually making the Ottoman sultan a vassal of the tsar and changing the European balance of power in favour of Russia.[9] The tsar had profited from the hesitant policy of Western powers during the first phase of the Egyptian crisis. During the second phase of the Egyptian crisis (1837-1839), France's pro-Egyptian attitude obstructed Western co-operation over the problem of the integrity of the Ottoman Empire. In the critical situation in the wake of the Ottoman defeat at Nizib (June 24, 1839), the Great Powers including Russia, France and Prussia, on the initiative of the England and Austria, delivered a unanimous note to the Porte and assumed the responsibility of bringing a solution to the crisis. Thus, the concert of Europe was restored in the face of the dangerous situation in the east which seriously threatened the balance of power in Europe, and aimed at neutralizing Russia's exclusive position. England, which had obtained vast commercial, privileges in the Ottoman dominions through the treaty of 1838, decided to support effectively the integrity of the Empire and the *Tanzimat* reforms. This was the beginning of the period covering the years 1839-1878 when England's influence in the Ottoman Empire became preponderant in all fields. All the Great Powers, except France, agreed among themselves in London (July 15, 1840) to force Mehmed Ali to abandon his plan of an Arab empire matching the Ottoman sultan's. At this point, although rivalry among the members of the European concert continued, the concern to keep the balance of power in Europe brought them together, the fate of the Ottoman Empire having become the most important issue in nineteenth century European politics.

Actually, the policies or excuses for interference in the internal affairs of secondary states followed by the Great Powers in the period 1815-1878 were not very different in essence from those of our time, except that they are now globalized to control world issues which can lead to a general war.

In 1841, a very important document signed by the five powers with France joining the Alliance re-established the old status concerning the Straits superseding Russia's privileged position. "The ships of war of the foreign powers" were prohibited to enter the Straits of the Dardanelles and the Bosporus and the five Great Powers would "engage to respect this determination of the sultan, and to conform themselves to the principle above declared." The particular importance of this agreement was that the Great Powers were united in accepting the principle as binding on themselves, which became part of the public law of Europe. It is interpreted as the first step toward the Ottoman Empire's inclusion in the European concert. This became apparent when the tsar attempted to make the sultan recognize his protectorate over the Christian subjects of the sultan in 1853. The British and French governments decided to support the Porte against Russia (the Crimean War, 1854-1856). By the treaty of Paris (March 30, 1856) the Great Powers admitted Turkey into the European concert. Article VII says: "Their majesties engage, each on his part, to respect the independence and the territorial integrity of the Ottoman Empire".

In return, the Porte promised (The *Hatt-i Hümâyûn* of 1856) fundamental reforms to improve the conditions of its subjects. By a special agreement, Britain, France and Austria jointly guaranteed Ottoman sovereignty and territorial integrity and infraction of them was to be a *casus belli*. Historically, this meant the culmination of the long process of integration of Turkey with Western Europe.

Ottoman Reforms and the Emergence of Modern Turkey

The westernizing reforms of the *Tanzimat* period (1839-1877) were responsible for the adoption of a series of Western law codes, judicial organization with secular law courts, introduction of the

French-style provincial administration (1864), and, for the so-called *millet* system, which made it possible for the Christian minorities to have their own religious autonomous administration with representative councils. These liberal westernizing reforms culminated in the declaration of a constitution and the convocation of a parliament in 1876-1877. However, the disastrous war of 1877-1878 with Russia, during which the Western powers remained neutral, resulted in the loss of large territories in the Balkans. Dismemberment of the Empire created such a deep disillusionment amongst the Turks that, under Sultan Abdülhamid II (1876-1909), a strong Islamist reaction against Western influence became a state policy. Also, radical changes were happening in European politics and the balance of power in the wake of the Berlin Congress (1878), with the emergence of a unified Germany and the ensuing triple alliance making Russia a partner of the Western powers. Taking advantage of the Ottoman helplessness in the wake of the Russian advances in the Balkans and the Caucasus, England managed to take the lion's share in the partitioning of the Empire by occupying Cyprus (1878) and Egypt (1882) as well as penetrating the Gulf and the Red Sea. Thus, the security of the British Empire was believed to be guaranteed. These changes also entailed a complete reorientation in Ottoman foreign policy. Abandoned by the West, faced with Russian imperial ambitions and the Greek *Megali Idea* of restoring the Byzantine Empire, the Ottomans turned to Germany (Kaiser Wilhelm II's visit to Istanbul in 1899).

The events in the course of World War I, the defeat of the Allied fleet at the Dardanelles in particular, showed the world the key strategic importance of Turkey and the Straits. Another historic importance of the struggle at the Dardanelles was that Turks found, in the person of a young, brilliant soldier named Mustafa Kemal (later Atatürk) a national hero who was destined to be the savior of the homeland of the Turks in Asia Minor and Europe from the Greek invasion in 1919-1922. At the end of World War I, the prime minister of Greece, Eleutherios Venizelos, a consummate diplomat, succeeded in obtaining the full support of the Allied powers for the realization of the Greek dream of reviving the Byzantine Empire. On 15 May 1919, the

Greek forces landed at Izmir under the protection of an Allied fleet, an episode which vividly recalled the Navarino operation of one century earlier. The story of the ensuing events is well known. Dictated by the Allied powers, then occupying the capital of the sultanate, the Treaty of Sèvres of 1920 (articles 65-83) granted Greece Izmir and its hinterland, and distributed large territories in Asia Minor as booty to the Allied Powers. No one then could anticipate that the use of the Greeks for the Allied scheme of partitioning the Turkish homeland would be a fatal mistake, and would arouse the whole Turkish nation in staunch resistance to the Allied verdict. Following a three-year struggle (1919-1923) a new nation was born. The point to be stressed is that in his fight against the Greeks and the victors of World War I, as well as against the Caliph's maneuvers in occupied Istanbul, Mustafa Kemal always made sure that important decisions went through National Assembly on the principle of the absolute sovereignty of the Turkish nation. Thus, the War of Independence signified a national revolution which asserted the Turkish nation's determination to end the Ottoman dynasty's imperial-patrimonial rule once and for all, and to join on equal footing the club of the European nation states. In 1922, Arnold Toynbee, then visiting the Turkish-Greek front, declared that the Turks were fighting there with Western ideals against the West itself. In the peace conference of Lausanne (July 24, 1923), the Turkish delegation's insistence on equality with European states was the recurring theme of every issue discussed. Capitulatory privileges, which had reduced the Ottoman Empire to the conditions of a semi-colony of the Western powers, became the subject of the most heated discussions causing the rupture of the negotiations for three months (the recent attempt to give Turkey secondary status in the European Union is interpreted as another sign of how Europe still regards Turkey as the continuation of the Ottoman Empire). During the period of 1923-1928 the Grand National Assembly (GNA) in Ankara, acting as the sole representative of the Turkish nation enacted, under the leadership of Mustafa Kemal, a series of revolutionary laws all aiming to make Turkey a modern nation state, democratic and secular. Atatürk and his *inkılâbcı* group in the GNA, considered

the total westernization of the country as the absolute precondition for Turkey's becoming a member of the Western family of nations. Atatürk introduced his revolutionary *inkılâb*s one after another: Declaration of the Republic (October 29, 1923), abolition of the caliphate (March 3, 1924), adoption of the Swiss civil law (October 4, 1926); the law for a unified secular education (March 2, 1926); changes in the constitution to secularize the state (1928); the adoption of the Latin alphabet (October 1, 1928), and finally reforms making the Turkish citizen appear as a European and to give him a national Turkish identity. The last *inkılâb*s about the alphabet or dress may be looked on as symbolic, but in fact they are crucially important for cultural, social and political identity in a traditional society. Seeing stiff resistance from a deeply traditional society, Kemal's attention turned to the education of the youth of the country. The enactment of the law of the 'Unification of Education' of 1926 must be looked on as one of the most prudent *inkılâb*s. His hope was that youth brought up under an absolutely national, secular education system would be the guarantee of the new Turkey. Through educational and cultural institutions, Atatürk hoped to create out of a traditional community a modern nation on the model of Western nations.

The Turkish Impact on the Development of Modern Europe

Since a Euro-centric view of history in the West began to be replaced by a true world history concept, the history of the Ottoman Empire which lasted in a very important part of the world for over five centuries is attracting new interest. A number of contributions recently made in Europe and America on the problem of the place of the Ottoman Empire in European history can be considered as a sign of this growing interest. Although some of these new studies were still not free of certain biases, mainly because they did not make use of the Ottoman evidence, they, however, explored new ideas and had new orientations.

Under the light of these publications we are now able, for instance, to speak of how the Ottoman state became an important factor in the

balance of power of European politics. Even during the first stage of the Italian wars from 1494 to 1525 the Ottoman state was an important part in Italian diplomacy. Fr. Babinger and J. Kissling in their studies based on the Italian archival material, and S. Fisher, Pfefferman, Schwoebel, D. Vaughan in their more general treatment of the subject showed how the Italian courts maintained diplomatic relations with the Ottoman Sultan. It is true that the Western archives do not yield much on the subject, for political and military matters were concealed in such negotiations and never put in writing. But sometimes even if an Ottoman military intervention was not really desired, the rumor of a secret alliance was used as an intimidation. Hard-pressed Italian states used as a last measure the threat of calling on the Ottomans. In 1525, the French followed actually this alliance policy when their king was made prisoner by the emperor. The Ottomans welcomed this opportunity to invade Hungary in 1526 and open a sea front against the emperor in the Mediterranean in 1532 just as in the past they had exploited the situation in Italy against Venice. From 1480 onwards, the Ottomans have always thought of an invasion of Italy. Two factors made them hesitate for a decisive move, the possibility of resistance of a Europe united under the Pope and emperor, and their own naval weakness to open an overseas front. In 1537, however, Suleiman decided that it was the time for such a move. As early as 1531, the Venetian ambassador was writing to the doge that Sultan Suleiman says, 'To Rome, to Rome,' and he detests the emperor for his title of Kayser (Caesar), he, the Turk, causing himself to be called Caesar. Ottoman attempts to capture from the Venetians strongholds along the Adriatic coast and the isle of Corfu in 1537 and 1538 were in fact a preparation for the invasion of Italy. France was then an ally of the Ottomans. They were reinforced by the French navy at the siege of Corfu. But the king and emperor saw the great danger for the whole of Christendom in Europe. In July 1538, Francis made peace with Charles V at Aigues-Mortes and what is more he promised to take part in a crusade against the Ottomans. Two months later Barbarossa, Grand Admiral of the Sultan, succeeded in routing a powerful crusading

fleet at Prevesa. Then, this victory became useless without French alliance. What I am trying to emphasize is that the Ottomans became an active part in the second stage of the Italian wars and there was a moment when the Western contenders for Italy saw that the balance of power was lost in favor of the Sultan. It must be added that the Ottomans fully appreciated the value of the French alliance and also supported the King financially. In 1533, the Sultan sent Francis a sum of one hundred thousand gold pieces to enable him to form a coalition with England and German princes against Charles V. Two years later the French King asked the Sultan to send him a subsidy of one million ducats. Later on the French King Henry II, pressed for money, floated a loan in France with the interest increased from 12 to 16 percent (1555), and at this time many Turks, pashas among them, found it profitable to invest in this loan. The King borrowed 150.000 scudos from Joseph Nasi, the Jewish tax farmer of the Sultan. On his part the French king appreciated the Ottoman Alliance as the principal power to check the Habsburg supremacy in Europe. In 1532 Francis I admitted to the Venetian ambassador that he saw in the Ottoman Empire the only force guaranteeing the continued existence of the states of Europe against Charles V.

In brief, one can say that the Ottoman Empire played an important role in the balance of power in Europe in the sixteenth century and consequently in the rise of the nation-states in the West. This role continued with the Ottoman support and encouragement to the English and Dutch in the period after 1580 when these nations proved to be the champions of European resistance to the Habsburg attempts at supremacy.

In the sixteenth and seventeenth centuries support for Protestants and Calvinists was one of the fundamental principles of Ottoman policy in Europe. Already in 1552, Suleiman tried to incite the Protestant princes in Germany against the Pope and Emperor. He wrote in his letter to them that he himself was about to embark on a campaign and promised on oath that they would not be harmed when he entered Germany. Melanchton was directly in touch with the Patriarch of Istanbul, who was in effect an official of the Sultan. Later on in a letter

to Lutheran princes in the Low Countries and in other lands subject to Spain, the Sultan offered military help and saw them as standing close to him. Since they did not worship idols, believed in one God and fought against the Pope and Emperor. Under Ottoman rule, Calvinism was propagated freely in Hungary and Transylvania, which became a Calvinist and Unitarian stronghold in the seventeenth century. It is convincingly argued that Ottoman pressure on the Habsburgs was an important factor in the extension of Protestantism in Europe.

Further, it should be pointed out that the Ottomans contributed to the rise of Muscovy by supporting, as a great power in the politics of Eastern Europe, the Muscovy-Crimean alliance against the Jagellons and the Golden Horde, which then tried to establish or restore their hegemony in the region. When the Ottomans realized the danger for their Black Sea and Caucasian interests in the Muscovite supremacy and expansion in the middle of the sixteenth century it as too late.

Now, I would like to deal in a more detailed way with the economic relations of the Ottoman Empire with Europe. Speaking of the Ottoman economy one can certainly not ignore the attitude of the Ottoman ruling class towards the productive classes and the problem of its economic policy in general.

At the outset it must be emphasized that the Ottoman state was not a nomadic empire, the models of which could be found in the Eurasian steppes. It was a typical Middle Eastern empire with all its age-old administrative principles and institutions. It was concerned primarily with the protection of the settled populations under its rule and promotion of their agricultural and commercial interests. It should be added that this policy was not based on purely economic reasoning but mainly on the financial ends of the state. Even if in the thirteenth century nomadic elements in the Ottoman frontier society played a certain role, the Ottoman state had soon become a typical Islamic sultanate with the basic structure of a Middle East state. Its legislation and actions leave no room for doubt on this point. We know, for instance, that the longest internal struggle the Ottoman state had to make in the fifteenth and sixteenth centuries stemmed from the basic fact that it endeavored in the interests of the settled

population to take under control the semi-nomads of the Uzun-Yayla in Inner Anatolia and of the Taurus range from the Euphrates to Western Anatolia.

The economic system of the Ottoman Empire and its basic economic principles derived from a traditional view of state and society which had prevailed since antiquity in the empires of the Middle East. These principles, since they determined the attitude and policy of the administrators, were of considerable practical importance.

In a Muslim state, as in earlier states in the Middle East, all classes of society and all sources of wealth were regarded as being obliged to preserve and promote the power of the ruler. Hence, all political and social institutions and all types of economic activity were regulated by the state in order to achieve this goal. The populace was regarded as forming two main groups –those who represented the ruler's authority (the administrators, the troops, the men of religion), and the ordinary subjects, *re'âyâ*. The former were not concerned with production and paid no taxes, while the latter were the producers and tax-payers. A main concern of the state was to ensure that each individual remained in his own class; this was regarded as the basic requisite for politico-social order and harmony.

To increase revenue from taxation, the governments of Near East States appreciated the necessity of developing economic activity and promoting the greatest possible increase in production from all classes of the *re'âyâ*. It was recommended that cultivated land should be increased by the digging of canals and that trade between different regions should be promoted by the construction of roads, bridges and caravansaries, and by ensuring the safety of travelers.

Within the class of the producers, the tillers of the soil and craftsmen were subject to a code of regulations distinct from that of merchants; the methods of production and profit margins of the former were under strict state control, since, in this view of society, they were the classes who produced the essential necessities of life and whose labors therefore were most intimately connected with the preservation of social and political order. That a peasant or a craftsman should freely change the methods of production was not countenanced; his

activities were permitted only within the limits of the ordinances laid down by the state. In Near East society, it was only the merchants who enjoyed conditions allowing them to become capitalists. "Merchant", *tüjjar,* in this context, means the big businessmen who engaged in interregional trade or in the sale of goods imported from afar. Craftsmen who in the cities sold goods manufactured by themselves and trades-people who sold these goods secondhand fell outside the category of "merchant". The merchant class was not subject to the regulations of the *hisba*, that is, rules of the religious law to ensure fair deal in the market.

In an Ottoman Mirror for Princes, Sinan Pasha's *Marifnâme* written in the second half on the fifteenth century, the ruler is advised:

> Look with favor on the merchants in the land; always care for them; let no one harass them; let no one order them about, for through their trading the land becomes prosperous, and by their wares cheapness abounds in the world; through them the excellent fame of the Sultan is carried to surrounding lands, and by them the wealth within the land is increased.

Going through the state papers issued by the Ottoman Chancery one is struck by the fact that the administration was always most concerned in applying the principles summarized above.

The Ottoman government's concern for promoting commerce and protecting the interests of the merchant class found its expression in various ways. It was mainly with the purpose of encouraging trade that the Sultans granted capitulations to the foreigners. It should be emphasized that a capitulation had never been considered as a contractual bilateral document and it maintained its character of a grant of concession by the Sultans until the eighteenth century when they had to give the same privileges to the Habsburgs and Russia. Before this actual change, the Sultan retained the authority to decide unilaterally when the pledge of friendship on the opposite side was broken and the capitulation rendered void.

Once its nature as a concession granted by the Sultan is established, a capitulation was, however, granted with certain political, financial and economic expectations. The determining factors were usually the opportunities of acquiring a political ally within Christendom, of obtaining scarce goods such as woolen cloth, tin, steel and paper, and especially bullion and increasing customs revenues, the principal source of hard cash for the imperial treasury.

The Ottoman Empire was not self-sufficient economically as it is sometimes claimed. It was vitally important for its economy and finances to import Western silver. Its import was encouraged by tax exemption and measures were taken to hinder its flow to the Eastern countries where gold was cheaper. The Europeans knew well that the Ottomans were dependent on their commerce in the Levant and when they had to bargain for a special privilege in the capitulations their chief weapon was to use the threat that they were going to boycott the Ottoman ports.

A new period in the economic history of the Ottoman Empire started with the annexation of the Arab countries between 1516 and 1550 which actually gave it the control of the trade routes between the Mediterranean and Indian Ocean. It is now commonplace knowledge that the Near East continued to receive spices directly from India and Southeast Asia throughout the sixteenth century. According to the Ottoman records, in 1562 customs levied on spices transported from Mecca to Damascus alone amounted to 110 thousand gold ducats. What is interesting to note is that most of the spices imported there went to Bursa and Istanbul to be shipped further north. To give an interesting example, in 1547 we find a Hungarian merchant in Bursa selling kersey and buying a great quantity of spices.

In this period the newly rising nation-states of the West, France, England and the Netherlands, became most anxious to get trade privileges in the, Ottoman Empire. The belief was that the Levant was, as in the past, the most promising field for economic growth. It was not solely on religious grounds that the Marrano family of Mendes, then controlling the spice trade in Europe, came to settle in the Ottoman capital in the 1550s.

The Ottomans had always favoured the rival nations, first the Genoese, then the Ragusans and Florentines against the Venetian dominance in the Levant trade in the fifteenth century.

As to the Western nations, the French made their first progress in Syria and Egypt after Selim's renewal of the Mamluk capitulations in 1517. But they really began to replace the Venetians in the Levant trade only after the Ottoman Venetian war in 1570-1573. Incidentally, the so-called French capitulations of 1536 had never been concluded. The first official Ottoman capitulation to the French is dated 1569. The other Western nations were then to sail and trade under the French flag. At the beginning of the 17th century, the volume of French trade in the Levant rose to thirty million French livres, making up one half of France's total trade at that time. Later on when the English and Dutch proved to be even stronger rivals of the Habsburg power than the French, the Ottomans did not hesitate to favor these nations, too, by granting those capitulations to the English in 1580, and the Dutch in 1612. Except during the civil war between 1642 and 1660, the English had the lead in the Levant trade in the seventeenth century. According to a contemporary source the Levant market for the English cloth which was the main article for export, expanded by one-third and was one-fourth of all English manufactures exported to the Levant. As W. Sombart puts it, without recognizing the significance of the Levant trade for Western economic expansion it is difficult to comprehend the rise of Western capitalism.

The capitulatory privileges were gradually extended so much that Paul Masson and R. Mantran, two French specialists on the Levant trade, could unanimously assert that in the seventeenth century there was no other state in the world practicing a more liberal policy than the Ottoman Empire towards foreign merchants.

The Ottomans had then no idea of the balance of trade, an idea that we find for the first time in a clearly defined form only in the mercantilist England of the sixteenth century. Originated from an age-old tradition in the Middle East the Ottoman trade policy was that the state had to be concerned above all with the volume of goods in the internal market so that people and craftsmen in the cities in particular

would not suffer a shortage of necessities and raw material. Consequently, imports were always welcomed and encouraged and exports discouraged. Hence, sometimes we find higher customs rates for exports and even prohibition of the export of such goods as wheat, cotton, hides and beeswax. As for silver and gold no, customs dues were levied to encourage their import and every step was taken to discourage export. The Ottomans were definitely *bullionists*, a stage preceding true mercantilism in the West. The difference with the mercantilist nations of the West was that the Ottomans clung to the guild system as the mainstay of the state and society while Europeans, on the other hand, saw in the export of manufactured goods a principal means of jetting bullion from outside. In order to achieve a favourable balance of trade they intervened in domestic industries and trade organizations to develop them on capitalistic lines and to export more and more goods and conquer more and more overseas markets. Incidentally, one might speculate that the increasingly infavourable balance of trade of the West in the fifteenth century pushed them perhaps in this direction and caused a mercantilistic policy to develop, since they had no important commodities other than cloths and minerals to export to the East. The capitulations were complementary to this pattern and it is noteworthy that the mercantilistic nations of the West had been concerned in the first place to found their Levant companies and obtain capitulations. Unwittingly the Ottomans became a part of a European economic system which gave rise to modern capitalism.

Revolution in War Technology: Upsetting the Balance Between Europe and the Ottomans

An approach from a broad spectrum in Europe-Ottoman relations in the fields of politics, economy, culture and military showed that the mutual influence between Europe and the Ottomans was actually quite extensive and profound. The Ottoman-French alliance played a definite role in the emergence of the European political map in modern times. Also, the influence of the sixteenth century Ottoman-Middle East in the formation of the European capitalist economy is definite. However, the Ottoman State gradually began to decline; and started to be considered in the West as a traditional, backward medieval state against a rapidly rising Europe in every field in respect to the military and technology, in the period following the sixteenth century.[1]

It is a fact that from the beginning the Ottomans were of close interest for Europe in the political as well as in the military field. Starting from the thirteenth century states in Europe began to fight their wars by hiring professional mercenary military companies rather than using feudal armies.[2] First of all, these mercenary companies were operating under the name of *condottieri* in Italy. One of the companies organized by a *condottiere* and providing service for a fee was the Catalan company of the famous Roger de Flor, that

was used in the service of Byzantium between 1303-1304 against the Turks who invaded Western Anatolia. On the other hand, because the frontier Türkmens (Turcomans) were considered to be among the best warriors of this period, the Byzantine and Balkan states hired Türkmen mercenary companies (the most famous of these was the İshak's mercenary company which cooperated with the Catalans and captured Athens together with them).[3] These mercenary and professional Turkish warriors became known as *Turcopouloi* in Byzantium and Rhodes in the fourteenth century. Italian city states competed with each other to use the mercenary Türkmen soldiers.[4] As we have seen above, when the 500 strong Turkish garrison left at Otranto by Gedik Ahmed was forced to surrender to the King of Naples in 1481, they entered into his service and provided effective services against the Papal forces. The Ottomans were the first to establish a standing army that received pay from the treasury of the sultan. This standing army was always under his command.

Sultan Orhan (1324-1362) created a *yaya ordusu* (infantry army) among the Türkmens who were his own people in the first period of his *beylik*.

Sultan Murad I (1362-1389) established a janissary army from the slaves taken prisoner in war. The infantry and Janissary armies were the first standing armies in Europe. It is known that the Janissaries used muskets in the fifteenth century and their mastery in the use of firearms was given due credit.[5] The Janissary army was one of the important factors in the continuous military successes of the Ottomans. In Europe, it is accepted that the first standing army from the mercenary companies was formed by the Spanish Kings.[6] For the first time in France, Charles VII (1445-1446) created a standing army by using mercenary companies during the Hundred Years War.

It is stated that during the reign of Sultan Suleiman the Lawgiver, the Ottomans had an advanced artillery in Europe.[7] The Turks first encountered firearms in 1344 during the attack on Izmir by a Crusader fleet. The Ottomans had learned about firearms through Italy-Dubrovnik (Ragusa) as early as the reign of Murad I. We know definitely that the Ottomans used cannons in the Kossovo Battle (1389) and

they claimed technical superiority of their own cannon fire over those of the Serbs. Firearms were mentioned in Europe for the first time in the period between of 1304-1331. It was recorded that large cannons were used for the first time in 1388 for sieges in Europe before large bronze cannons were used by Sultan Mehmed the Conqueror in the siege of Constantinople in 1453.[8] The Conqueror employed Urban, the Hungarian cannon master to cast cannon of a size heretofore unseen (it could fire 1200 pounds of cannon balls) to hit the Constantinople city walls and the Ottoman military forces entered the city through the "breach made by the cannon balls". The Conqueror's cannons no doubt introduced a significant change in artillery. The large cannons definitely played a role in the destruction of the feudal fortresses in Europe and in the establishment of centralist monarchies. The Ottomans learned the *Wagenburg* tactic in the war with the Hungarians during the reign of Murad II. They used wagons and cannons called *darbuzen* that can be easily earned on these wagons during wars with the Hungarians.[9]

It appears that the Ottomans first used handguns in 1420. The invention of the rifled guns in Europe was one of the factors providing for the superiority of the European armies (the European war technology, especially the rifled guns, was adopted by the Russians before the Ottomans and provided them with superiority on the battlefields). When the French King Charles VIII withdrew from Italy, many of his cannon masters entered into the service of Sultan Bayezid II. Upon the defeat of the Ottomans in the seventeenth century against the Austrian and Russian armies, they were forced to bring masters from the Europe for making and using improved types of firearms. Bonneval who later was called Ahmed Pasha was in the Ottoman service in 1729 and Baron de Tott in 1769, then military schools were opened for teaching military technology at the *Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn* (Imperial School of Engineering Artillery Officers and Army Engineers) and for maritime technology at *Mühendishâne-i Bahri-i Hümâyûn* (Imperial School of Naval Engineering).[10] Borrowing from the European weapons technology continued in the nineteenth century. In 1889 rifled cannons were developed by experts brought from Europe started to be cast at the cannon factory in Istanbul.

As for borrowings of the Europeans from the Ottoman military perhaps there have been more influences other than the military band, which appears to be an imitation of the Ottoman *mehterhâne* in this field. The state band known as the *növbet-i sultani* in the Middle East during the Middle Ages. The victories of the Ottomans at the battlefields in the sixteenth century left deep impressions on the Europeans and information was given in general books and treatises on the Ottoman army and its tactics at that time. Europeans, however, produced analytical works only in the Ottoman army and its tactics only in the seventeenth century (Montecuccoli, Marsigli). A revolution was experienced in the military technology in Europe in the second half of the sixteenth century.[11] The Ottomans were forced to conform more or less to conditions of this revolution. The situation was not only limited to weapons, the organization of the army and the tactics, it also paved the way for profound changes in the society and state structure.[12] The Habsburg and Ottoman border zone in Europe was a continuous battle front. Soldiers from all over Europe including the Germans, Walloons, French and Italians, served in the Austrian army. The Long War between Austria and the Ottoman Empire in Central Europe between 1593 and 1606, was one of the important causes of the military revolution in Europe, as well as on the Ottoman side. The Ottomans were then confronted with an army composed of infantry and cavalry who used light firearms with a superior fire power. On the Ottoman side, it was observed that the *timarlı* (fief held under condition of military service) cavalry, who fought with conventional weapons, swords and spears, remained ineffective against the European soldiers equipped with improved firearms. In the *telhîsler* (reports) coming from the front it was stated that it would not be possible for Ottoman soldiery to resist unless soldiers with muskets were sent.[13]

It is time to give some details concerning these new European soldiers and weapons confronting the Ottomans. J. Kelenik, depending on the *Kriegsarchiv* (Military Archive) of Austria and the Austrian-Hungarian war history literature, made it clear that the "Military Revolution" realized in Western Europe was completely put into

practice in Hungary against the Ottomans in the period between 1593 and 1606.[14]

One of the important points set forth by Kelenik is that manual firearms, rifles and pistols took the place of conventional weapons to a great extent in this war period and as a result, it changed the range of fire power and war tactics. Concomitantly, the number of infantry soldiers using pistols in the army increased and the cavalry acquired the skill of using rifles and pistols while riding on horseback.

At the same time, the supportive role of the artillery in battlefield increased and the artillery started to play a more important role in the military tactics of the middle of the sixteenth century. These developments meant the revolutionary increase of fire power of the European armies in this period. It is necessary to keep in mind the technological developments in the making of weapons and metallurgy behind this change. Rifles and pistols had become lighter, more effective and less expensive. In this period the following types of rifles were used in the Austrian army: matchlock, wheel lock, hook guns and harquebus (arquebus).

The musket fired with a matchlock appeared around the mid-fifteenth century and did not change in the sixteenth century. The Ottomans used muskets in 1444.[15] The matchlock was a dangerous and difficult device to use. The wheel lock rifle became widespread after 1580 and this type of rifle, inexpensive, safe and easy to use, remained in use for two hundred years. This rifle, which made it possible to fire under any circumstance, could especially be used with one hand by the cavalrymen. However, the main weapon of the cavalry at this period was the pistol (1,2-2 kg in weight, 50-60 cm in length).

European cavalrymen equipped with firearms obtained a definite superiority against the Ottoman cavalry. The initiative of Rustem Pasha, an open-minded *paşa* around the middle of the sixteenth century, to form a cavalry unit equipped with handguns failed.[16] The *falcognette* or harquebus (arquebus), which is used being mounted on a hook support, was considered to be a type of small cannon whose firing power was strong and was used during sieges. The changes providing superiority to the European soldiers towards the end of

the sixteenth century reduced the weight of all of these weapons and thus, making them easy to carry, extending their ranges and increasing the piercing effect against armor.[17] Around the middle of the sixteenth century, a musket weighed 8-10 kg, while it weightend 4-5 kg at the beginning of the seventeenth century. The rifle which was reduced in size could be carried by the cavalry. A well-trained archer could shoot 10 arrows per minute up to 200 meters. The range of the "*kati* (hardened) bow" of the Turks was longer. On the other hand, the musket loaded from the muzzle took 1,5-2 minutes. Taking the *yaya* units shooting arrows in the Ottoman army from the battlefield and employing them in services such a transportation and opening roads is related to this new situation. We observe that the Janissaries were gradually equipped with more rifles. According to one Austrian source, there were 30 cannons and ten thousand Janissaries during the 1532 campaign of Sultan Suleiman; and nine thousands of them carried muskets and one thousand carried halberds.[18] Along with this, we learn from the fortress weapon inventories that the use of arrows had an important place in the defense of fortresses even in the seventeenth century. In 1643, thousands of bows and arrows were recorded (three types of bows mentioned: *İstanbul*, *Tatar* and *Çağa* Türkmen bows, *Tatar* and *Mısır* [Egyptian] arrows) in the Eğri ammunition register.[19] These registers document that while the Ottomans had firearms, they also continued to use conventional weapons, bows and arrows, swords, spears, maces, halberds and daggers. The *tüfenk-i kafiri* (rifle of the non-Muslims) recorded among the rifles could be a type of rifle seized from the enemy or imported. Among the armor there were those imported from Europe. The range of the first clumsy muskets was only 100 meters. In the major 1515 Pavia Battle, a musket could shoot a 57 gr bullet 300 paces, whereas, towards the end of the sixteenth century, the range of the harquebus reached to 200-300 m and the range of the rifle to 400 paces (314 m) and it was effective up to 620 paces. The rifle bullets could pierce an armor. Thus, the tradition of using armor ended when confronted with firearms.

Other factors which made the firearms in Europe more effective was the advanced metallurgy and the manufacture of high quality

gunpowder. The Ottomans imported high quality steel and gunpowder from England in the sixteenth century.[20] This Protestant country did not pay attention to the prohibition by the Pope on exports of strategic war materials to the Turks.

The use of pistols was one of the important factors in the "Military Revolution" in the second half of the sixteenth century. In the seventeenth century, in the Ottoman fortress equipment inventories (Mark Stein) from Hungary, cannons of various sizes together with, muskets and pistols were registered. The rifles were old style, long and with small calibers. European sources of the seventeenth century described that as a typical Ottoman tactic, a large number of soldiers were brought together and they made all out attacks in the form of columns against fortresses. In contrast, the Europeans had firearms superiority. One method used by the Ottomans in the siege of fortresses reminds one of the ancient Mongolian tactics. The Ottoman soldiers, just like the Mongols, piled up soil to the level of the city walls and then marched on.

The widespread use of inexpensive and easy to use firearms in the battlefields due to the "Military Revolution", created profound social and military ramifications both in Europe and in the Ottoman domains. The population boom in the sixteenth century Europe accompanied with an increase in poverty replenished the demand for mercenary military services. In the European armies, infantry soldiers were composed mainly of these peasant soldiers. Any commoner? Could become a soldier by purchasing a rifle and materials from recruitment officers, since the use of a rifle did not require extensive training or hand-to-hand fighting.[21] The population explosion Anatolia and gradually increasing needs of the state for soldiers with muskets also caused a similar development in the Ottoman lands. According to a report, dated 1593, ten thousand Janissaries in the army who were not equipped with firearms were defeated by the Hungarian infantry.[22] In the long period of warfare with Iran between (1578-1590) and Austria (1593-1606) the Ottomans recruited mercenary soldiers with muskets extensively from the Turkish and Kurdish Anatolian villagers. These soldiers were organized as companies of 50-100 soldiers under the flag of a Janissary officer sent by the State, just like in

Europe, and formed the most important part of the army in the name of *Sekban* and *Sarıca*.[23] These companies, resorting to banditry when their fees were cut off, became an anarchistic element that terrorized Anatolia during this war period under the name of *Celâlî* bandits.[24]

The gradual expansion of the armies and recruitment of mere infantry with rifles from among the people, appears as a result of the "Military Revolution" in Europe and the Ottoman lands. In other words, the Revolution that started in Europe paved the way for a similar development in the Ottoman military structure and the traditional Ottoman military regime based on the Sultan's slaves and *devşirme* (boys recruited for the Janissary corps) confronted with a profound change. The fundamental reason of the change on both sides was handguns.[25] And the fact that soldier equipped with bows and arrows, spears and armor, lost function in the battlefields. Towards the end of the sixteenth century the Ottoman cavalry (*timarlı sipâhi*), who still used conventional weapons, faced the European cavalry carrying a heavy sword, long-range and a short-barreled pistol. The "black cavalry" of the Germans were carrying two pistols ready to shoot. The Ottoman soldiers had to fight against these equipped European soldiers for thirteen years between 1593 and 1606. When these points are taken into consideration, the 1593-1606 war against the Ottomans was the real turning point of the "Military Revolution" in Europe.

A superior side of the Ottomans was the fact that they had a light cavalry units with advanced maneuver capability, *timarlı* cavalry, and a light infantry units. The Europeans became aware of this advantage of the Ottomans and decrease the use of armor to a minimum in their infantry (only a breastplate, neckpiece and helmet) and thus the weight carried by the infantry was reduced to 7-7,5 kg. Artillerymen and those using muskets bore only a sword and a light helmet.[26] The Ottomans had the advantage of having a standing army, the Janissary army, and no doubt a better organized logistic system[27] and were able to increase the number of soldiers continuously. However, problems also started to appear in relation to these subjects. Even at this date in the West, many people believed that the military strength of the Otto-

man Empire had declined and that it would collapse and disintegrate in the near future.[28]

At the final analysis, the superiority of the German firearms industry enabling the Austrians to equip its cavalry and infantry soldiers and castles and fortress redoubts fortified with artillery, may be considered to be the main reason behind the failures of the Ottomans during the war between 1593 and 1606. In other words, this war may be taken as a turning point in which the Ottomans lost their military superiority against the Europeans. Europe left the Ottomans behind in economy, technology and the art of war. Developments in mechanical science and technological revolution in the West, just as with firearms, also showed the finest skill in clock works and astronomical instruments. These inventions captured the admiration of the Ottomans. In 1532, Sultan Suleiman the Lawgiver placed an order to the masters in Venice for *automata* such as ant alarm clock in a gold ring, a dancing wooden doll and a sailing ship.[29] In 1547 when a peace treaty was signed with the Habsburgs, Rüstem Pasha asked a master watchmaker to be sent to make a wall clock for the Sultan. In 1721 Ibrahim Pasha wanted to have a microscope and binoculars from France. The latest instruments of anatomy were imported from Europe for the observatory built for Murad III (1574-1595). Upon the reaction of the conservatives who said that the work of God in the skies should not be meddled with, the observatory was destroyed in 1580. The Ottoman administration became aware of the technological superiority of Europe and wanted to base its army on rifled soldiers (increasing fourfold the numbers of the rifled Janissary army and the *Sekban* and *Sarıca* soldiery), but these efforts were in vain. One of the main reasons of decline was that the Ottoman economy and finances as well were in deep trouble in this period.[30]

Also, the wars in Hungary in the sixteenth and seventeenth centuries were mainly “Fortress Sieges”. The most important advancement in fortification and artillery in Europe was the construction of the fortresses with the bastion system. Walls as low as possible, bastions organized in the form of a star all around supported with soil from behind were the principles observed in the construction of new for-

tresses. The Ottomans were aware of these innovations. They had captured some fortresses built in the new style and thus tthey had chances to learn more about the construction of the new fortification system. As always anticating for a Habsburg invasion they tried to reinforce the old fortresses with bastions for the defense of Hungary. Montecuccoli (1664) pointed out that fortresses in Ottoman Hungary were generally constructed in the old style and were of poor quality. The modern fortresses made it practically impossible for the Ottomans to invade Austrian lands. Following Sultan Suleiman's siege of Vienna in 1529, the Austrians spent enormous amount of money (one if million gold coins per year) to build modern bastioned fortresses in line with the new methods at the border and on the road to Vienna, and thus prevented Ottoman advance. It took ten weeks to come to the Austrian border from Edirne and much time was wasted to capture the fortresses on the road to Vienna, and when the Ottoman army approached the city, the campaign season was over. Besides bad weather conditions, the *timarlı* cavalry had to return to their villages in the autumn. Their logistic supplies, prepared for six months, would be exhausted by that time (400 thousand liters of food were needed per day for an army of 100 thousand persons and 80 thousand animals).[31] Sultan Suleiman's journal of the 1532 campaign describes the story of the arrival of the Ottomans in front of the Hungarian fortresses held by Austria after overcoming unbelievable difficulties.[32] On 28 August when the army captured the Güns (Koszeg) fortress at a distance of one day from Vienna, they were forced to return. The invasion of Austria had become an impossible task for the Ottomans.

Avrupa Devletler Denge Sistemi ve Osmanlı-Fransız İttifakı

1494-1559 İtalya savaşları, Avrupa tarihinde devletlerarası ilişkilerde yeni bir kavramı gündeme getirdi. Şarlken tüm Avrupa'da üstünlüğünü kurmak, Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi Avrupa'yı bir tek imparatorluk egemenliği altında birleştirmek emelindeydi. Bu siyasî hedef için en çok başvurulan propaganda konusu, Türklere karşı bir Haçlı seferi başlatmaktı. Asıl maksat, İtalya'ya sahip olmak, böylece Avrupa'da egemen bir durum gerçekleştirmekti. Oysa o dönemde Avrupa'da Fransa ve İngiltere gibi millî devletler ortaya çıkmış olup her devlet, imparator karşısında kendi bağımsızlığını savunmak azmindeydi. Fransa, İngiltere, Hollanda ve Alman prensleri, imparatora karşı bağımsızlıklarını destekleyecek herhangi bir dış güçle ilişkiye girmekte sakınca görmüyorlardı. Başka bir deyişle, o zamanki Avrupa politikasında bağımsız devletler arasında bir denge politikası, bir devletler sistemi ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu denge politikasını en yakından izleyen devletlerden biri İngiltere idi. İngiltere kralı VIII. Henry bu denge politikasını, kuvvetliye karşı zayıfın yanında yer alarak *baskül siyaseti* diye adlandırmaktaydı. İşte bu dengeyi arayan Avrupa yanında, Doğu'da bir dünya gücü olarak

yükselen Osmanlı Devleti, bu devletler sisteminin bir üyesi olarak yer alacaktır. İmparator karşısında kendini tehdit altında hisseden her devlet doğudaki bu süper güce başvuracak yahut onu kullanma tehdidinde bulunacaktır. Böylece, Osmanlı Devleti bu bağlamda kendiliğinden Avrupa devletler sisteminin bir parçası haline gelmiş bulunuyordu. 1525-1559 döneminde Şarlken'in ürkütücü imparatorluğu karşısında Fransa, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak bu dengeyi sağlamaya çalışacaktır.

1537'de Osmanlı Devleti Venedik deniz devletiyle savaş halindeydi. Akdeniz'de mücadele büyük önem kazanmıştı. Tunus'un düşmesinden sonra Fransa ile diplomatik ilişkilere hız verilmiş ve Fransa elçisi Jean de la Forest 1535 Şubatı'nda İstanbul'a gelmişti. İttifak maddeleri arasında Osmanlı donanmasının Fransa deniz kuvvetleriyle birlikte Şarlken'in elinde bulunan Sicilya, Sardunya, Napoli ve İspanya'ya saldırılar yapması ve Tunus'un geri alınması vardı. I. Fransua, İtalya'yı istila ederek Lombardiya'ya girecek, Osmanlılar da Napoli'yi istila edeceklerdi. Böylece, Osmanlı Devleti İtalya Savaşları'nda aktif bir rol üstleniyor ve kendi payını belirliyordu. Fâtih'in 1480 Otranto fethinden beri, Osmanlılar Güney İtalya istilasını planlarında açık tutuyordu. 1537 Mayısı'nda Lütfi Paşa kumandasındaki 160 kadırgalık donanma demir alıp Akdeniz'e açıldı. Fransız ve Osmanlı donanmaları Adriyatik'te buluşacaklar ve padişahın ordusu Korfu adasına çıkarma yapacak, oradan Güney İtalya'yı istilaya gidecekti. Venedik senatosunda Süleyman'ın "Roma'ya Roma'ya" diye hedefi gösterdiği kaydediliyordu. 1537'de Süleyman'ın İtalya'yı istila etmek kararında olduğuna hiç kuşku yoktur. Barbaros, bu harekât sırasında Güney İtalya'da Apulia'ya saldırmış ve Fransızlar ekim ayında Kuzey İtalya'da Savua'yı işgal etmişlerdi. Aynı tarihlerde Ege Denizi'ne gelen Fransız donanmasına İstanbul'dan para ve erzak gönderildi. Mukaddes Liga'ya karşı Osmanlı-Fransız ittifakı artık Haçlılar döneminin son bulmuş olduğunu gösteriyordu. Mukaddes Liga donanması, Ege Denizi'ne varmak için Preveza önlerine kadar ilerledi ve işte orada Barbaros'un Andrea Doria'ya karşı büyük deniz zaferi gerçekleşti (27 Eylül 1538). 1538-1571 döneminde Akdeniz'de kesinlikle Osmanlı üstünlüğünden söz edilebilir.

Osmanlı Devleti, Venedik ile nihayet barış yapmış (Ekim 1540) ve Fransız-Osmanlı ittifakına davet edilmiştir. Kanunî Süleyman karada Şarlken'in kuvvetlerine karşı yeni bir sefere çıkarken (1541), Barbaros denizde Fransız donanması ile işbirliği yapmaktaydı. Doria kumandasında imparatorun güçlü donanması karşısında Fransız donanması ancak Barbaros'un işbirliği ile dayanabilmekteydi.

Kayda değer ki, Hıristiyan Avrupa karşısında imparator ve Fransua karşı karşıya bir propaganda savaşı yapmaktaydılar. Şarlken, Fransua'yı, Hıristiyanlığın büyük düşmanı ile ittifak etmek ve Hıristiyanlığa ihanet etmekle suçluyor, bu maksatla Fransızca risâleler bastırıp dağıtıyordu. Fransa kralı ittifakı yalanlıyor, Osmanlı dîvânı ile gizli görüşmeler daima şifahi görüşmelerle yürütülüyordu. Fransua ile Şarlken arasında bu propaganda savaşı asıl Almanya'daki Cermen prenslerini amaçlıyordu. Şarlken Osmanlı'ya karşı bu prenslerin askerî yardımını sağlamak için büyük çaba gösteriyor, Fransua ise Süleyman'ı teşvik eder hareketlerden kaçındığını ilan ediyordu. Fransua Nürnberg'de toplanan Alman prenslerine gönderdiği bir mektupta (9 Ocak 1543) "La république chrétienne" dediği Batı Hıristiyan dünyasının birliğini vurguluyor, kendisinin Türk tehlikesine karşı 30.000 kişilik bir ordu ile katılmayı vaat ettiğini hatırlatıyor. Osmanlı sultanı ile "ittifak veya işbirliği" (*alliance or cooperation*) değil, ancak geçici ateşkes yaptığını beyan ediyordu. Şarlken ise kralın saldırıları yüzünden Türklere karşı savaşı sürdüremediğini ve onun sultanı kışkırttığını söylüyormuş. Kral, bunları reddederek Şarlken'in şöhret düşkünlüğü ve ihtirası yüzünden Türkleri saldırıları ile tahrik ettiğini ileri sürüyor ve sonunda Fransua, Cermen prenslerine vaatte bulunarak "Très Chrétien" unvanının gerektirdiği gibi Türklere karşı Almanya ile beraber olacağına söz veriyordu. Gerçekten kral, Şarlken ile aralıkla yaptığı barış antlaşmalarında Haçlı seferlerine katılmayı vaat ediyordu. Tüm propagandalara rağmen asıl mücadelenin Avrupa'da üstünlük mücadelesi olduğunda kuşku yoktu.

1543 Baharı'nda Sultan Süleyman tekrar Macaristan üzerine yürümek üzere İstanbul'dan hareket ettiği zaman Barbaros kumandası altında Osmanlı donanması denize açılacak, İtalya savaşları ve Osmanlı-Fransız ittifakının çok ilginç ve yeni bir aşaması başlayacaktı.

Süleyman, Fransua'nın ikiyüzlü politikasını biliyordu ve mektuplarında kralı bu iki taraflı oyundan caydırmaya çalışıyor fakat sonunda anlayışlı davranarak fazla sıkıştırmaktan kaçınıyor, her şeye rağmen Hıristiyan dünyasını parçalanmış bir halde tutan bu değerli ittifakı bozmak istemiyordu. Barbaros, donanması ile o yaz İtalya sahillerine vardı, Roma'da Papa, korku içinde Fransa'dan yardım istedi. Bunun üzerine Hayreddin donanma için gerekli erzakı parayla aldı. Papalık topraklarına saldırmaktan kaçındı. Anlaşmaya göre, Barbaros, Fransız sularına girdiği andan itibaren donanma için gerekli erzak Fransızlar tarafından karşılanacaktı. Donanma, 20 Temmuz 1543'te Marsilya limanına ulaştı. Osmanlı donanması, 110 kadırga, 40 fusta (küçük kadırga), üç büyük yelkenli *köke*den oluşmaktaydı. Barbaros, şehri top ateşi ile selamladı. *Kapudân-i Deryâ*, Marsilya'da görkemli bir merasimle karşılandı. Onun şehre geleceğini duyan halk uzak yerlerden koşup gelmiş, bu efsane korsanı yakından görmek için sabırsızlanıyordu. Şehir büyüklerinin verdiği ziyafette Barbaros taht gibi bir koltukta Fransızların merak dolu gözleri önünde oturuyordu.

Fransua, kuzeyde Flandre'da Şarlken'e karşı savaşırken, Osmanlı donanmasının Fransız donanmasıyla birlikte gidip Nice şehrini zapt etmelerini istedi. Doria, onları 140 gemisi ile bekliyordu. Şarlken, Cenova'daydı. Bu arada Nice üzerine giden dört Fransız kadırgası düşman eline düştü. Barbaros ertesi yıl harekâta devam için kışı Fransa'da geçirmenin zorunlu olduğunu sultana bildirdi. İstanbul ile Paris arasında elçiler gidip geldi, yapılan görüşmeler sonunda Osmanlı donanmasının Toulon liman şehrinde kışlamasına karar verildi. Fransua, aynı zamanda Osmanlı donanmasının erzak ihtiyacının ve tayfaya maaşlarının Fransa tarafından karşılanacağına söz vermişti. Sultan, bu donanmanın yapımı için 1.200.000 altın duka harcamıştı (bu dönemde Osmanlı Devleti'nin tüm bütçesi 9 milyon duka idi). Fransız deniz tarihçisi La Roncière'in itiraf ettiği gibi, Barbaros Toulon limanına vardığı zaman hazırlıklar noksandı. Halkı da dahil tüm şehir, Osmanlıların yerleşmesi için boşaltılmıştı. İstanbul'dan kış koşulları altında erzak vs. gelmesi imkânsızdı. Sayısı 30.000'i bulan Osmanlı donanma efradının beslenme ve maaş sorunu Fransız makamları ile tatsız tartışmalara neden olacaktır. Fransız makamları Türklerin ge-

reksiz yere para sızdırmak çabasında olduklarını ileri süreceklerdir. Bazı Fransız kaynakları kuşatma sırasında Osmanlıların yağma yaptıklarını söylese de, başka Fransız kaynakları Türkler arasında itaat ve disiplini övmüştür.

Nice şehri o zaman Savua dukasına ait olup Şarlken'in himayesi altındaydı. Osmanlı-Fransız birleşik donanması şehri bombardıman ateşine tuttu. Donanmada hazır bulunan Fransız elçisi Polin binaların yıkılmaması için Hayreddin'den güvence istedi. Barbaros buna dikkat etti. Sıkışık durumda savunucular bir ara Polin'e Osmanlı askeri çekilirse teslim olacaklarını bildirdiler. Osmanlılar çekildi, fakat Fransızlar tekrar savaşa başladılar. Barbaros, Fransızların güvenilir olmamasından ve gevşekliğinden dolayı hiddet içindeydi. Fırtına yüzünden donanmasını alıp yakındaki bir adaya çekildi. Bu arada eylül ayında Doria donanma ile Nice'nin yardımına koştuysa da, Barbaros'un karşısında çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı donanması harekât sahasından çekilmeden, Nice etrafındaki birçok kalenin itaatini sağlayarak Fransızlara teslim etmiştir. Harekâttan sonra Barbaros donanma ile kışlamak üzere Toulon'a vardı (9 Ekim 1543). Şehir 8 Eylül'de boşaltılmış bulunuyordu. Her şeyin değeri tespit olunmuş ve şehir meclisi Türkleri beslemek için sadece 20.000 altın tahsisat ayırmıştı. İstanbul ile Barbaros arasındaki yazışmalarda, sultanın donanmanın güvenliği için kaygı içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kış yaklaşmakta olduğundan donanmanın dönmesi imkânsız gibiydi. Uzun yolculukta tayfanın beslenmesi en güç işlerden biriydi.

Genelde Osmanlı donanmasına sadece altı aylık sefer için lojistik ihtiyaçlar sağlanırdı. Bu yüzden sultan, kralla yapılan görüşmelerde Toulon'da erzak ve maaşların Fransa tarafından sağlanmasının bir anlaşma ile güvence altına alındığına inanıyordu.

Osmanlı denizcileri Toulon şehrinde ve banliyödeki evlerde yerleştirildiler. Kral yöre halkına on yıl vergi bağışıklığı vermiş bulunuyordu. Bununla beraber bu 30.000 kişi için erzak bulmak büyük güçlüklerle oldu. Barbaros, yerel Fransız tüccârından borç almak zorunda kaldı. Osmanlı donanması Nice'yi alamadıysa da, o zamanki Fransız elçisinin raporlarına göre, Osmanlı işbirliği sayesinde Güney Fransa bir saldırıdan korunmuş bulunuyordu. 1544 Baharı'nda harekât ye-

niden başladı. Barbaros, İspanya kıyılarına 22 gemilik bir donanma göndererek saldırdı ve kendisi donanmanın büyük kısmıyla Sardunya ve Korsika adaları üzerine yürüdü.

1544 harekât planı, Korsika'nın zaptı, Sardunya'ya saldırı ve imparator kuvvetlerinin Tunus'tan atılması noktalarını içeriyordu. Osmanlı amirali, Fransızların düşmanla anlaşmasından ciddi olarak kuşkulanmaktaydı. Erzak ve maaş sağlanmadığından, İtalya sahillerine yaptığı akınlarda ahâliyi esir edip arkasından fidye ile satma yoluna başvurdu. Bütün bu anlaşmazlıklara rağmen, Süleyman ittifaktan çekilmeyi düşünmüyordu. Barbaros, Fransızların ricası üzerine papalığa ait topraklara saldırmaktan kaçındı. O zaman Fransız elçisi Maurand'ın yazdığına göre, Akdeniz kıyılarında Barbaros'un saldığı korku o derecede idi ki, donanmanın sadece görülmesi üzerine kaleler teslim oluyor ve Osmanlı denizcisi bu kaleleri Fransızlara devrediyordu. Şarlken'e bağlı olan Napoli krallığındaki kalelere saldırılar yapıldı, binlerce esir alındı, şehirler yakıldı. Sonunda ağustos ayında *Kapudân-i Deryâ*, Fransız elçisi Polin yanında olduğu halde İstanbul'a ulaştı. Kanunî Süleyman, eylülde Fransua'nın bir kez daha Şarlken ile barış yaptığını öğrendi. Fransa kralı tekrar tekrar müttefikine ihanet etmiş ve düşmanla birleşme vaadinde bulunmuştu. Bununla beraber Fransua, sultan ile ittifakını devam ettirmeye büyük önem veriyordu. Kral, Şarlken ile Osmanlılar arasında barış için aracılık önerisinde bulundu. O zaman böyle bir barış sultanın da işine geliyordu. Bu tarihte Osmanlı dîvânı, İran Safavîleri ile bir savaşı gerekli görmekteydi. Osmanlıların temel stratejisi, Doğu'da ve Batı'da aynı zamanda savaşmaktan kaçınmayı ister. 1545'te Şarlken'in Viyana'daki kardeşi Arşidük Ferdinand ile 18 aylık bir mütareke imzalandı (10 Kasım 1545). Görüşmeler iki yıl daha sürdü ve sonunda sultan, Şarlken ve Ferdinand ile beş yıllık bir barış antlaşması imzaladı (19 Haziran 1547). Arşidük Ferdinand bazı yerler için yılda 30.000 altın ödemeyi kabul etti. Fransua, Papa ve Venedik bu mütarekeye dahil oluyorlardı. Kral barışın devam etmeyeceği düşüncesindeydi. Şarlken'e karşı savaşlarında iflas durumuna gelen Fransua, bu arada Osmanlı Devleti'nden 300.000 altın borç istedi.

On dokuzuncu yüzyıl Fransız tarihlerini gözden geçirdiğimiz zaman genellikle daha çok Şarlken'i destekleyen ifadeler buluruz. Onlar

sultanla ittifakı kötülemişlerdir. Oysa 16. yüzyıldaki Fransızlar bu ittifakı hiç de böyle yorumlamıyorlardı.

1542'de Venedik'e elçi olarak gönderilen Jean de Montluc'ün orada yaptığı konuşmada ileri sürdüğü noktalar dikkate değer. Montluc'e göre Hıristiyanlığın başına gelen bütün tahribat ve musibetlerden imparator sorumludur. O, bizzat imparator ile kardeşi Ferdinand'ın İstanbul'a elçiler göndererek Süleyman ile gizli görüşmeler yaptıklarını ve Habsburgluların "Büyük Türk"e yıllık harac ödediğini hatırlatmıştır. Montluc, verilen 30.000 altın Hıristiyanlığa karşı bir destek olmuyor mu, sorusunu soruyor ve sultan ile ittifakın siyasi anlamda zorunlu bir hareket olduğu üzerinde duruyordu. Fransa elçisi bir tarihî olayı da anımsatıyor. Milano Dukası Ludovico Sforza İtalya'daki rakiplerine karşı sultan Bayezid'in kuvvetlerini kullanmıştı. Keza o dönemde İmparator Maxmillian'ın Türkleri Fransa'ya karşı kışkırtmış olduğunu da buna ekliyor. İmparator askerinin 1544'te Venediklilere karşı yaptığı zulümleri hatırlatarak şunları söylüyor: "Bizim dinimize yabancı askerlerden (Türklerden) oluşmuş bu büyük ve güçlü ordu, efendim Fransa kralına yardım için gönderilmiştir. Herhangi bir kimseyi incittiklerine dair şikâyet olmamıştır. Nazik davranmışlardır. Geçimleri için aldıkları her şeyi karşılığında para vererek almışlardır."

Fransa elçisi o tarihte Avrupa'da yepyeni bir kavramın, devletler arasında denge kavramının egemen olduğunu konuşmasında açıkça ifade etmiştir. Ona göre, imparatorun adamları, efendilerinin Fransa'ya karşı saldırısını haklı göstermek için Fransa kralının sultan ile ittifakını bahane etmektedirler. İmparator, Hıristiyanlık davasını yaparken, diğer taraftan Papa'ya karşı bir *heretik* ve *âsî* olan İngiltere kralı VIII. Henry ile ittifak etmekten çekinmemiştir. Keza, imparator, Protestan Alman prensleri ile birlikte hareket etmekte bir sakınca görmemiştir. Polin'in söylediği bütün bu durumlar, Avrupa diplomasisinde o zaman nasıl yeni bir durumun ve kavramın, siyasî denge politikasının egemen olduğunu göstermek bakımından ilginçtir. Müslüman sultanı ile ittifakın çağdaşları tarafından bir denge politikası gereği gibi yorumlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı dîvânı da bunu böyle anlamaktadır. İslâmlık ve Hıristiyanlık bir propaganda aracı gibi kullanılmaktadır. *Süleymannâme*'de bu ittifak hakkında

Osmanlı görüşü ise çok ilginçtir. Bu kaynağa göre, imparator, *kayserlik*, yani tüm Avrupa'nın başı olmak iddiasıyla Fransa'yı Müslümanlara karşı ittifaka zorlamış, bu nedenle İslâm'ın sultanı Kanunî Süleyman'ın Fransa kralı ile ittifakı bir zorunluluk halini almıştır, demektedir. Eğer Fransa bu ittifaktan cayarsa, bütün Hıristiyan dünyasının Osmanlılara karşı tek bir cephe halinde birleşmesi kaçınılmaz olur. O zaman Osmanlı tarihçisinin görüşü, Osmanlıların da Avrupa'da bir güçler dengesi politikasını izlemek zorunda bulunduklarını açıkça ifade etmekte, Osmanlıların Hıristiyan bir devletle ittifakını, onları askerî yardımla desteklemeyi bir *real-politik* gereği gibi gördüklerini göstermektedir.

Fransızlar o yüzyılda Osmanlı sultanını, "dünyadaki en büyük hükümdar" olarak görmektedir.[1] Kral Fransua, Venedik elçisine Avrupa devletlerinin bağımsızlığını güvence altına alan tek gücün Osmanlı padişahı olduğunu itiraf etmiştir.

1559'da İtalya Savaşları'na son veren *Cateau-Cambresis* barış antlaşmasına kadar, Fransa kralı II. Henry (1547-1559), Osmanlılar ile ittifak siyasetinin gereğine inanmıştı. Askerî destekle beraber, Türkiye'den önemli miktarda malî destek sağlamıştır. Habsburg üstünlüğüne karşı Osmanlı ittifakı, Fransa'nın vazgeçilmez geleneksel bir siyaseti olmaya devam edecektir. Tabii, bu ittifaktan Osmanlılar da büyük yarar sağlamaktaydı. Dönemin Osmanlı tarihçisi Matrakçı Nasuh'un belirttiği gibi, Avrupa Hıristiyanlığının parçalanmış durumda kalması, Papa ve imparatorun tasarladıkları bir Haçlı saldırısının önlenmesi, Osmanlıların Avrupa politikasının temel prensibiydi.

Muhteşem Süleyman dönemi seferlerini minyatürlerle süslenmiş *Süleymannâme* adlı kitapta anlatan Matrakçı Nasuh, ittifak hakkında o zamanki Osmanlı görüşü ve Hayreddin Paşa'nın Fransa seferi hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. O, Fransa kralından gelen elçi dolayısıyla verdiği haberde, Fransa kralını şöyle tasvir etmektedir (bugünkü dile çeviriyoruz):

> Kâfir sultanlarının muazzamlarından, küfür diyarının çok eski hükümdarlarının başta gelenlerinden taht sahibi hüsrev ve memleket sahibi haşmetli kral sınırsız hazineler ile tanınmış Françamem-

leketine Nûşin-Revan tahtıyla başa baş olan Françeşko, sultanın dünya gücünü temsil eden yüce kapısına elçisi ile arzıhal gönderip demiş ki...

Bu girişten sonra Matrakçı Nasuh, kralın mektubunu şöyle özetlemiştir:

> Ey yedi iklimin pâdişâhı, dünyanın sığınağı yiğitlik membaı, ey şahım benim halimden haberdar ol ve bu gönlü yaralıya lütuf merhametini gönder. Senin gibi bir dünya hükümdarı yok. Başka hükümdarlar senin kapında ancak kapıcı olabilirler. Sen şaha, ben bütün gönlümle itaat eyledim. Senin kullarına dostum, düşmanlarına da düşmanım. Ben kendi halimce Françe ülkesine Şah bulunuyorum. Puta tapan Hıristiyanların sığınağıyım. Siz Cihan Şahı'na durumumu anlatmak gerekirse, şunu beyan ederim ki, benim neslim Nûşin-Revan'a çıkar. Bizim aramızdan bir kötü talihli adam (Şarlken), aslı cuhut ve mel'ûn birisi Çazar oldum deyü ortada dava kılıp, bu hile ile yüksek pâyelere yol bulundu, ey şah ben de bu hali görünce yanıma nice asker, kul topladım ki, varıp onunla savaşayım. Onu, o kötü adamı ortadan kaldırayım. O, Çazarlık havasıyla bu tarafta dünyayı kargaşaya verdi ve Ungurus vilâyeti tarafında Alaman vilâyetinin kaim-makamı olan kardeşi Ferendoş (Ferdinand), oradaki âdemoğullarının ıstırap çekmelerine sebep olup, kendilerinin vücutlarını bu dünya yüzünden kılıçla ortadan kaldırmak gerekir, bu vâcib olmuştur. Siz cihan padişahının kapısından şu beklenir ki, Avrupa'da kötü hükümdarları saldırıları ile bertaraf eden Hayreddin Paşa, donanma gemileri ile bu tarafa gelip yardım eder ve Ungurus tarafında da padişah hazretleri savaşa girerse düşmanın fesadı, kılıç ile ortadan kaldırılmış olur ve dünya yeniden eski parlaklığına kavuşur. Bunda şüphe yoktur.

Kral mektubunda durumu arz etmiş ve yardım için yalvarmıştır. o zaman Françe kralının isteği ve sonuçları dikkatle gözden geçirilmiş, fakat cevap verilmesi ertelenmiştir. Ondan sonra gelen ikinci bir elçi devlet büyüklerine varıp kral adına şöyle bir arzda bulunmuştur:

> Benim dileğimi ve halimi sultana bildiriniz, çünkü beklemeye mecâlim yoktur. Şah-i cihâna günlerce yüzüm sürüp bir cevap bekledim. Kendi kralımdan bir rica mektubu getirdim ve padişaha ilettim. Bunun cevabı bana verilmedi. Biz kendisinden doğru bir cevap beklemekteyiz.

Bunun üzerine elçinin sözleri padişah hazretlerine arz olundu. Padişah nihayet cihad ve gâzâya karar verdi ve Hıristiyan denizcilerine dehşet veren kahraman savaşçı Hayreddin Paşa İstanbul'a davet edildi. Hayreddin Paşa fermanı alınca derhal, Edirne'de bulunan padişahın huzuruna geldi. Hayreddin Paşa'nın 100 pare gemiyle Françakralının yardımına gitmesi kararlaştı. Süleyman, elini öpen ve yere baş koyan Hayreddin Paşa'ya şöyle hitap etti: "Ey denizcilerin önderi, deniz ilminin ve tekniğinin bilgisine sahip Kapudân: Sana bu deniz seferinde tam yetki veriyorum, sen de bütün gereken şeyleri gör, her durumda adamlarınla meşveret et, o diyarı fethet." Hayreddin Paşa, sultanın bu sözlerinden sonra, padişaha dua edip hareket etti ve sultan, Edirne'de Macaristan seferi için hazırlıklar yapmaya başladı. Hayreddin Paşa 950 Muharremi'nin 12'sinde (17 Nisan 1543) donanma ile denize açıldı. *Süleymannâme*'de burada Toulon şehri ve donanma ile şehri gösteren bir minyatür konmuş bulunuyor. Bu minyatürde Toulon limanında üstlenmiş kadırgalarla, yüksek bordalı üç büyük yelken gemisi tasvir edilmiştir. *Süleymannâme*'de Fransız amiralinin Toulon'a gelip Hayreddin'i Marsilya'ya davet ettiği kaydedilmektedir. Hayreddin donanma ile Marsilya'ya varmış, Fransız donanması Hayreddin'i karşılamış, Hayreddin Paşa top ateşiyle şehri selamlamış, Marsilyalılar Kapudân-i Deryâ'yı karşılayıp türlü şenlikler ve şadilikler yapmışlar (burada Marsilya şehrinin bir minyatürü konmuştur). Marsilya şehrinin ileri gelenleri paşaya ziyafet çektiler.

Ne denlü var ise ta'zim-u iclâl
İdüp kılmadılar bir kılca ihmâl

Marsilya şehri, Osmanlılar üzerinde çok güzel bir şehir izlenimi yapmış görünüyor. Marsilya'da Fransızlarla Nice kalesi üzerine sefer

yapılmasına karar verildi. Bu kale alınırsa İspanya'nın telâşa düşeceği belirtildi. *Süleymannâme*'ye göre, Fransız askerleriyle beraber kaleye saldıran Osmanlı askeri dış hisarı ele geçirdi ve iç hisardaki düşmanı kuşattı. Nice'e karşı harekât yukarıda anlatıldı. Şehir alınamadı ve Osmanlı donanması kışlamak üzere Toulon'a geri döndü. Matrakçı Nasuh, Hayreddin Paşa'nın Fransa sularındaki harekâtı üzerinde bu bilgileri verdikten sonra, padişahın Macaristan'daki seferlerini anlatmaktadır. Süleyman, Macaristan'daki başarılı harekâtı Fransua'ya bildirmek için bir haberci gönderdi. Özellikle, Macar krallarının taç giydikleri İstoni-Belgrad'ın fethedildiğini bildirdi.

Avrupa Güvenlik Sistemleri ve Osmanlı Devleti (1815-1878)*

Avrupa'yı tek bir egemen efendi idaresinde birleştirme girişimini Napoléon üstlendi. Napoléon, geleneksel Osmanlı dostluğunu hiçe sayarak Mısır'ı istila etti (1798-1799). Osmanlı Devleti Fransa'ya savaş ilan etti. Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler'in kuruluşundan bir yüzyıl önce, Avusturya devlet adamı Metternich, Napoléon'un bertaraf edilmesinden sonra, Avrupa'yı birbiriyle sürekli mücadele halindeki devletler ve milletlerden oluşmuş bir kıta değil, tersine tek ve birleşik bir Avrupa Cumhuriyeti yapma görüşünü ortaya attı. Ona göre, bu birlik büyük bir devletin egemenliğinde değil, devletler arasında bir örgüt içinde işbirliğiyle sağlanabilirdi. Avrupa'da barışın ve mevcut monarşik düzenin korunması ve garanti altına alınması için dört büyük devletten oluşan birliğin, Avrupa'nın herhangi bir yerindeki ihtilal hareketine karşı müdahale hakkı getirildi. 1815 Viyana Kongresi'nde Dörtlü İttifak, Metternich sistemine uygun olarak Avrupa'nın durumunu görüşmek üzere her sene toplanmayı, böylece Viyana'da kurulan statükoyu sürdürecek daimî bir mekanizma oluşturmayı kararlaştırdı. Özel niteliği ve fonksiyonu dikkate alınmazsa, Metternich sistemini 20. yüzyıldaki milletlerarası örgütlenmelerin habercisi olarak düşünebiliriz.

Babıâli, Viyana Kongresi'nde temsil edilmedi. Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi Cevdet Paşa, Babıâli'nin o zaman Viyana Kongresi'ne

---

* Bu yazının İngilizcesi için bkz. s. 587-590.

katılma fırsatını yakalayamadığını üzülerek yazmaktadır. Kongrenin son aşamasında, görüşülen konularla herhangi bir şekilde ilgisi olan her Avrupa devleti temsilci göndermişti. Tabiatıyla, Napoléon'a karşı savaşan Osmanlı Devleti'nin de en azından kendisini doğrudan ilgilendiren birçok konuda görüşmelere katılma hakkı vardı. Fakat Cevdet Paşa'ya göre o zaman devlet, imparatorluk içindeki iç sorunlarla uğraştığından (özellikle *âyân*lar ile mücadele) bu gibi önemli dış olaylarla ilgilenemedi. Oysa Fransız heyetine verilen direktifte, Fransız dışişleri bakanı Talleyrand Avrupalı *Büyük Güçlerin* Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne ortaklaşa güvence vermesi gerektiği fikrini ortaya atmıştı. Cevdet Paşa'nın inancına göre, Osmanlı Devleti'nin kongreye katılması, Rusya'nın saldırgan politikasının dizginlenmesinde yararlı olabilirdi. Fransa ve Avusturya ile beraber İngiliz hükümeti de "Osmanlı Devleti'nin Avrupa statükosunu güvence altına alan genel bir antlaşmaya dahil edilmesi" fikrini desteklemiştir. İngiliz devlet adamı Canning, kongreden böyle bir sonuç beklemiş fakat Rusya'nın itirazı üzerine Osmanlı İmparatorluğu için genel bir güvence fikri suya düşmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan ayırmak için, Eylül 1815'te kurulan Mukaddes İttifak'ta, Çar I. Aleksandr ittifakın Hıristiyan niteliği üzerinde ısrarla durdu. Günümüze kadar bu tür bir siyaset, Türkiye'ye karşı Yunan diplomasisinin de temel taşı olmuştur. Olacakları tahmin eden Metternich'in başlıca kaygısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının Avrupa kuvvetler dengesini bozacağı ve bunun genel bir savaşa yol açacağı idi.

1832-1833'te Mısır'ın karışık bir hal alması sırasındaki gelişmeler, Metternich'in korkularını tamamen haklı çıkarmıştır. Napoléon'un düşmesinden sonra Rusya, Avrupa siyasetine hâkim duruma gelmiş; Balkanlar'da ve İstanbul'da Osmanlıların yerini alma hayaline her zamankinden daha çok bir umutla devam etmiştir. 1832'de Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ordularının Anadolu'yu işgal etmesi karşısında çaresiz kalan II. Mahmûd (1809-1839), Rusya lehine Avrupa kuvvetler dengesini değiştiren ve fiilen Osmanlı sultanını adeta çara tâbi bir hale getiren 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı hükümeti, Boğazlar'da Rusya'ya özel bir statü tanımak

zorunda kalmıştır. Böylece çar, Mısır meselesinin ilk aşamasında Batı Avrupa devletlerinin çekingen siyasetinden faydalanmıştır. İkinci aşamada ise (1837-1839), Fransa'nın Mısır yanlısı tavrı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü hususunda Batılı işbirliğini engellemiştir. Fakat Osmanlı ordusunun Nizip yenilgisi (24 Haziran 1839) ertesindeki nazik durumda, İngiltere ve Avusturya'nın öncülüğü ile Rusya, Fransa ve Prusya da dahil Büyük Devletler birleşmişler, Babıâli'ye bir nota vererek soruna bir çözüm bulmasını talep etmişlerdir. Böylece, Avrupa'daki kuvvetler dengesini ciddi olarak tehdit eden bu tehlikeli durumda *Avrupa Konseyi* tekrar ortaya çıkmış, Rusya'nın Hünkâr İskelesi'nde sağladığı farklı durum kaldırılmış oluyordu. 1838 Ticaret Antlaşması ile Osmanlı topraklarında geniş ticarî imtiyazlar alan İngiltere, imparatorluğun toprak bütünlüğünün korunmasını ve Tanzimat reformlarını sıkıca desteklemeyi kararlaştırdı. Bu, İngiliz nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğu'nun her alanında egemen hale geldiği 1839-1878 yıllarını kapsayan yeni bir dönemin başlangıcıydı. Fransa hariç büyük devletlerin hepsi Londra'da bir araya gelerek 15 Temmuz 1840'ta Mehmed Ali'yi, "Osmanlı padişahınınkine rakip bir Arap imparatorluğu" fikrinden vazgeçmeye zorladılar. Bu noktada, Avrupa devletleri arasındaki rekabet devam etse de Avrupa kuvvetler dengesini koruma kaygısı onları yine de birlik halinde tutuyordu. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun alın yazısı, 19. yüzyıl Avrupa diplomasisinin en önemli ortak sorunu haline geldi.

1841'de Fransa'nın da birleşmeye katılımıyla beş devlet tarafından imzalanan önemli belge, *Boğazlar Sözleşmesi* eski statüyü geri getirirken Rusya'nın imtiyazlı konumuna son vermiştir. Bu sözleşmeyle, "Yabancı ülkelerin savaş gemilerinin Çanakkale ve İstanbul boğazlarına girişi" yasaklanıyor ve beş büyük devlet bu karara saygı göstermeye ve alınan karara uymaya söz veriyorlardı. Sözleşmenin en önemli yanı, Avrupa milletlerarası hukukunun bir parçası haline gelmesi ve büyük devletleri bağlayıcılığı ilkesidir. Bu, Osmanlı Devleti'nin Avrupa Konseyi'ne girme sürecinde ilk adım sayılmıştır. 1853 yılında çar, Osmanlı Ortodoks Hıristiyan tebaasının koruyucusu olma iddiasında bulununca büyük devletler harekete geçmiştir. İngiliz ve Fransız hükümetleri Rusya'ya karşı Kırım Savaşı'nda (1853-1856)

Osmanlıları desteklemeye karar vermişlerdir. 1856 Paris Antlaşması ile de büyük devletler, Türkiye'yi doğrudan Avrupa Konseyi'ne dahil devletler arasına sokmuşlardır. Antlaşmanın VII. maddesinde, "[...] majestelerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne ayrı ayrı kefil oldukları" ifade olunmaktaydı ve böylece Türkiye ilk kez Avrupa milletler hukuku güvencesi altında Avrupa devletler sisteminin bir parçası haline geliyordu.

Buna karşılık, Osmanlı Devleti, *1856 Hatt-i Hümâyûn*'u ile tebaasının yaşam koşullarını iyileştirecek temel reformları yapmaya söz vermiştir. İngiltere, Fransa ve Avusturya, Osmanlı egemenliğini ve toprak bütünlüğünü ortaklaşa güvence altına alırken buna karşı girişimleri savaş sebebi saymışlardır. Tarihî olarak bu durum, Türkiye'nin Batı Avrupa ile uzun birleşme sürecinin başlangıcı anlamına gelir.

V

TARİH YAZICILIĞI

Some Remarks on the Study of History in Islamic Countries

In Turkey, as in other Islamic countries, it is necessary, when one begins the study of history, to divide Turkish and Ottoman historical writings into two categories. Study of history prior to Western influence, and after the beginning of the nineteenth century when Ottoman historians became more familiar with European histories.

In the very early stages of the development of the Ottoman Empire (which originated as a state of *gazîs* or soldiers living on the frontier and as frontiersmen devoted to the extension of their lands and only incidentally to the extension of the World of Islam), historical works such as *gazâvâtnâme*s or *menâkıbnâme*s are permeated with the *gazî* spirit. Undoubtedly, these works were written expressly to appeal to the ordinary soldier and the common people. Not until a time well-along into the fifteenth century, some one hundred years after the establishment of the Ottoman state, was there developed a court historiography, producing works in an orthodox style for the well-educated class.

To view the matter broadly, however, Ottoman historians considered the history of their own state and empire as a part of and a continuation of general Islamic history. In the fifteenth century, Şükrullâh, who wrote in Persian, and Neşrî, the author of the first important Ottoman history written in Turkish after *Âşıkpaşazâde*,

planned originally their works as general Islamic histories. In the following centuries, the most distinguished Ottoman historians, such as Ali and Müneccimbaşi who wrote his works in Arabic, included Ottoman history as a part of Islamic history.

It should be remembered that classical Ottoman historiography took as its model that Persian school of historiography which became popular after the great work of Rashid-al-din toward the end of the thirteenth century. Moreover, it should also be noted that the Ottoman historians, particularly in the introductions to their works, demonstrated a favorable view toward the ideas of Ibn Khaldun. Tursun Beg, for instance, in writing the history of the reign of Mehmed the Conqueror toward the end of the fifteenth century, attempted to summarize in his initial chapter the historical philosophy of Ibn Khaldun, and later, in the early part of the eighteenth century, Naima followed the same course. Again in that same century, Naili Abdullah Pasha took Ibn Khaldun as the basis for some interesting chapters concerning the origins of states in his book *Mukaddime-i Teşrifat*.

It is only with the beginning of the nineteenth century that Western influence appears to any great extent in Ottoman historiography. Then, for the first time, Şanizade referred to French works in his history. Following the proclamation of the Tanzimat in 1839, a strong movement of Westernization appeared in every field and history was no exception. Thus, in the second half of the nineteenth century some of the Ottoman writers referred to de Guignes for Turkish history and to Sedillot and d'Herblot for Islamic history as well as to the classical Arab and Persian authors.[1]

Perhaps the most significant result of this growing Western influence on Turkish historians was the importance won by studies on national Turkish history. The best known representative of this movement is Fuad Köprülü. Essentially, he investigated the Turkish elements in the Turkish-Islamic culture and showed the Turkish cultural developments under Islam. Furthermore, Fuad Köprülü, as the chairman of the Turkology Department at the University of Istanbul, played an important role in the spreading of Western methods of historical criticism and research in Turkey.

After the proclamation of the Republic in Turkey, just thirty years ago, every reform movement was inspired by the spirit of nationalism. Atatürk gave great importance to Turkish history before the Islamic period, establishing the Turkish Historical Society, *Türk Tarih Kurumu,* and organizing a Congress on Turkish History. This national view of history was not free from soma exaggerations, but it did encourage and improve historical studies in Turkey.

Between the years of 1932 and 1949, this new historical view was taught to all the Turkish youth in the schools. After Atatürk's death, a humanistic movement also appeared, and translations of the Greek classics were started and Latin was added to the programs of secondary schools.

During the last five years, it has been well understood that the most important period of Turkish history was the one which took place in Islam, and that Turkish history together with Islamic history constitutes an organic whole. As a result, the Faculty of Theology which had been closed at the University of Istanbul a number of years ago was re-opened in 1949 at the University of Ankara and an Institute of Islamic Studies was established in the University of Istanbul. Along with this, importance was given to religious education; voluntary religious courses have been added to the elementary school programs. Although there are still two opposing views on Islamic history –one, orthodox and conservative, and the other, Wester– the latter has become the generally accepted view. An example of the two opposing views is the "case of the encyclopedias". In 1939, the Ministry of Public Education decided to translate the *Encyclopedia of Islam,* which had been published in Leiden into Turkish. Those of the traditional views criticized this step strongly and decided to publish another encyclopedia with conservative views under the name of the *Turkish Islamic Encyclopedia.*

To summarize very briefly the situation in Turkey one can say that there have been three problems: (1) from time to time studies on Islamic history have been influenced by political opinions; (2) the conservative and traditional Turkish writers have generally rejected the methodology of the Western historians in dealing with Islamic history; and (3) the modern feelings of intense nationalism,

occasionally, overlook the fact that the history of the Islamic peoples is an organic whole.

It is not necessary here to discuss the dangers of requiring history to conform to current political views. The second problem directly concerns us. It must be said that today the way the Western scholars deal with Islamic history is essentially scientific and objective. There is no other way for any serious student of the Islamic past. There is no need to say more about this. The scientific method is concerned only with discovering historical truth and facts and explaining the causes which brought them forward.

It is a known fact, however, that Western studies on Islam developed with European colonial expansion. In other words, practical considerations originally contributed important influences on the course of these studies and it cannot be claimed that these influences have completely disappeared today. At least the subjects of the studies on Islam are often chosen according to some particular interests. This side of Western Orientalism would seem to justify to some extent the reaction shown by some Muslim conservative historians. But those modern writers who have a fanatical devotion to traditions are unaware that historical truth is beyond their reach, too, because they are bound to past errors and prejudices.

Today the extreme nationalistic movements that have come into existence in Islamic countries constitute a strong factor influencing their historical studies. National prejudices often overshadow historical realities. Sometimes ridiculous assertions are encountered. Today, for instance, certain nationalistic historians of modern Islamic states dispute among themselves as to the origin of certain great Islamic personalities who belong to all of Islam, claiming these men as the sole property of some particular modern state. They do not want to believe that all of these great men of the Islamic past did not concern themselves at all with nationality. In 1950 in London, the principal theme which a well-known Muslim scholar developed in his lecture was that the sole and only cause for the decline of Arabic literature had been the Turkish political domination over the Islamic countries.

In my opinion, historical studies will form a strong foundation for the real cultural movements in Islamic countries today. The objective study of Islamic history with Western methodology will bring about general progress in all Islamic learning. Certain Islamic fundamentals such as the Quran, Sharia, and the Islamic Institutions have provided the unity of Islam's history and have played a role as the most important factor throughout the history of all Islamic peoples. Thus, the history of any one Islamic country cannot be understood unless it is studied in the general framework of Islamic history. This Colloquium on Islamic Culture, itself, is, no doubt, a fine expression of this fundamental idea.

It is important, too, that there should be a genuine collaboration among the modern historians of Islam. For instance, the Ottoman empire, which unified the greater part of the Islamic world under its sway in modern times, has left us very valuable state archives and many libraries rich with manuscripts, important for the study of the history and development of all Islamic countries. After the fifteenth century especially the archives constitute, I suppose, the most important source for the study of Islamic countries. Only mention need be made of the general imperial registers which contain census, land survey and taxation records of the provinces.[2] Contemporary research in these archives may give us a detailed picture of social conditions in some Arab countries of those times. These sources, only recently used, have proved to be most important for the study of Turkish history.

Another important source is the records of the local *kadı*s in the provinces. The oldest of such records in Turkey, which are now kept in provincial museums, goes back to the year 867 AH, and there are rich collections of this kind for most of the provinces in Turkey.

All of this material in the Turkish archives should now enable us to write a social history of the Ottoman Empire based on documents. Such a work could show real basic developments and problems of our joint history.

Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings

"A major historiographical problem, a zone of formidable uncertainty: the Ottoman Empire"

F. Braudel, *The Mediterranean*, I, p. 13.

In the late nineteenth century, French social thought and positivism in particular had a strong impact on the minds of the Young Turks in exile in Paris who sought an intellectual foundation upon which to base their program for the reformation of the Ottoman Empire.[1] Ziya Gökalp, the first to hold the chair of sociology at the University of Istanbul (1915) and an able follower of Emile Durkheim, was directly indebted to this group for his intellectual development.[2] The spreading influence of French sociology was further consolidated under Gökalp's disciple, Mehmed Fuad Köprülü, the founder of modern Turcology in Turkey.[3] In the intense nationalistic mood of the early years of the Turkish Republic, Köprülü focused his studies on the cultural roots of the Turkish nation. After 1930, his interest in the work of Lucien Febvre and *Annales* became increasingly evident in both his methodology and his mode of conceptualization. In 1931, he published the first scholarly journal on Turkish legal and economic

history, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.* At the same time a group of young scholars studied with him, among whom they were Abdülbaki Gölpınarlı, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, Faruk Sümer, and Mustafa Akdağ. As one of his students, I am also greatly indebted to Köprülü for my orientation towards institutional, social and economic history.

Thus, Durkheim's sociology, intimately associated with the movement for reform and social change, wielded a dominating influence on social and historical studies from the beginning of the Republican period. It was, however, not until after the Second World War that any great progress was made in the study of the social and economic history of the Ottomans. This development was due largely to the great upsurge in interest in contemporary socio-economic problems, and was facilitated by the fact that the archives were only then made ready for study. It was not mere coincidence that the initial studies of Ömer Lütfi Barkan, which dealt with land reforms in various Balkan countries emphasizing their Ottoman background, came at a time when a land reform project with far-reaching social implications was under discussion in the Turkish parliament.[4] It is to Barkan, a graduate of the University of Strasbourg and a colleague of Fuad Köprülü, that we owe the most original works during the postwar period on the demographic, social, and economic history of the Empire, all of these are-based exclusively on archival materials.

During the past thirty years there has been tremendous progress in research on the socio-economic structure of the Empire, both inside and outside Turkey. The publication of Fernand Braudel's *La Méditerranée*, which clearly defined the issues and offered suggestions of seminal importance, has been the most significant milestone in this period.[5] One of the major contributions of Braudel's work, not only to Ottoman studies but also to general historiography, was, I believe, his rediscovery of the historical place of the Ottoman Empire. Previously it had been treated as no more than an intruder, a constant disruptor of the normal course of European events. Viewing events and developments in their long-term significance, Braudel was able to demonstrate, courageously, and in the face of numerous biases,

that the Ottoman Empire was an integral part of the Mediterranean world, participating in its general development. The history of the Mediterranean in the sixteenth century, he showed, cannot be properly evaluated without acknowledging the significance of the Empire of the Ottomans, whose capital city was the largest city in Europe, whose Levantine trade competed with the growing Atlantic economy, and whose military ventures gave occasion to such unprecedented events as Lepanto. To illustrate accurately the influence of the Annales School, or more exactly that of Braudel, upon Ottoman studies during the last two decades, I thought it best to discuss some specific points raised in *La Méditerranée* which, in my opinion, gave a new orientation to those studies. In this paper I intend to review new research, and add my comments on the problems of population change and its relation to the economy, and the concomitant topic of Ottoman production and trade with Europe, and the monetary impact this trade had on the Ottoman Empire.

Problems of Ottoman Demography

"Le nombre partage, organise le monde."

F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme*, p. 68.

Population Problems Associated with the Foundation of the Ottoman State

Ömer Lütfi Barkan is undoubtedly the pioneering scholar of Ottoman demography. The results of his extensive and still unfinished research were published in the form of short articles.[6] These were available to Fernand Braudel only after the initial publication of *La Méditerranée*, but he was able to consult them in the preparation of the second edition of his work.[7]

Barkan's studies cover a wide range of Ottoman demographic history, starting with the role played by the dervish convents *(zâviye)* in the process of the expansion and settlement of Turkish population in the frontier zone during the foundation of the Ottoman state, a

subject upon which attention was focused following Fuad Köprülü's studies.[8] Referring mainly to R. Busch-Zantner's summary of the subject,[9] Braudel stated that "the Ottoman success was intimately connected with the waves of invasion, or silent invasion, which drive the peoples of Turkestan westward and also with the extraordinary propaganda of the Muslim orders." The population pressure in the frontier zone, noticed by contemporary Byzantine sources seems to be the basic phenomenon in this development.[10] It was the result of the concentration in the area of mobile Turcoman tribes, pushed forward in the second half of the thirteenth century by the Mongols and attracted by the prizes ensuing from successful raids into 'infidel' lands. This massive population movement brought to the area a stream of unsettled population and discontented political leaders, and resulted in the transformation of Asia Minor west of the Kızılırmak (Halys) river into a new Turkey. Toward 1330, Al-'Umarî's sources estimated that the sixteen Turcoman principalities established by that time could mobilize over a quarter million cavalrymen.[11] This figure is obviously exaggerated. However, it can be said that Al-'Umarî's figures give rough estimate of the size of the adult male population of fighting capability in the tribes inhabiting the frontier zone. Compare it with the figures given by Ibn Sa'îd (died in 1274 or 1286) of two hundred thousand tents in Menteşe, in the southwest sector of the frontier, one hundred thousand tents in Paphlagonia, and thirty thousand tents in the middle area.[12] With a new Turkey of great demographic potential and a heightened "Holy War" ideology emerging on the old Seljukid-Byzantine frontier zone, a thrust against the neighboring Byzantine territories in Western Anatolia became almost inevitable.

This westward Turkish expansion was accomplished in the following stages:

1. The seasonal transhumance movements of Turcoman nomads into the Byzantine coastal plains.

2. The organization of small raiding groups under *gazî* leaders, who were mostly of tribal origin, for booty raids or for employment as mercenaries.

3. The emergence of successful leaders capable of bringing together

local chiefs under their client-ship for conquest and for the establishment of Turcoman principalities in the conquered lands.

But underlying all these, the major factor seems to have been a population pressure occasioned by both the continuing immigration from inner Asia Minor and the inelasticity of the rather primitive economy prevalent in the frontier zone an economy relying mainly on animal husbandry, forest products, carpe weaving, and the slave trade.[13]

By comparing the data from the early Ottoman surveys published Barkan[14] with the descriptions in the Ottoman chronicles,[15] one can establish the following facts: Popular Turcoman dervishes of various denominations were the pioneers in the settlement of the frontier areas in the late thirteenth and fourteenth centuries. These dervishes led and organized the actual settlement process in its initial stages by providing in their orders a kind of organizational framework within which to arrange the relationship of these settlements to the founders of the Turcoman principalities. The newcomers, mostly uprooted peasant youth from the hinterland, joined the founders of the convents and became their dervishes, reclaiming and cultivating the surrounding land for the convents. Since under the constant raids of the *gazîs* the Christian population was fleeing the frontier lands, extensive areas were available for settlement and cultivation. Dervishes, or settlers in the guise of dervishes, penetrating deep into half-abandoned Byzantine territory, were able to found their simple convents, soon to become points of attraction for further immigration and the nuclei of future Turkish villages. The *softa*s or *suhte*s of the second half of the sixteenth century, poor country youths in search of livelihood, flocking in the thousands to the religious colleges of the provincial towns, can appropriately be compared to these dervishes of the earlier period in their origins, motives, and their use of the religious institutions for social and economic purposes. A basic difference of the sixteenth-century phenomenon was that now the surplus population from the countryside could no longer orient itself toward frontier lands open to new settlement, and had to turn rather to a ruinous invasion of urban centers.

The founders of Turcoman principalities considered it the best policy to protect and give legal sanction to these convents, granting them title to the land and the status of pious endowments. The convent-settlements were outposts not only for settlers but also for *gazî*s and military leaders in their raids into Christian territory, often reached through wild and unsettled country. Service to travellers and settlers was expressly required in the diplomas granted by the *gazî* lord, an obligation to be fulfilled in return for the endowment. The community thereby acquired a permanent legal status within the body politic. The significance of this institution's position in early Ottoman society can be measured by the unusually great number of convents of this kind in the countryside under the first Ottoman Sultans.

Population of the Ottoman Empire: 22 or 35 Million?

In his recent writings, Braudel favors the idea of a universal increase of population in the sixteenth century, a so-called biological revolution.[16] At the same time, the Mediterranean world as a whole recorded, according to Braudel, a growth rate of 100%, increasing from 30 or 35 million to 60 or 70 million. There was definitely a rapid increase in the periods 1500-1550 and 1560-1580 in the Western half of the sea. This increase was, he asserted, "the major factor in all the revolutions with which we are concerned, more important than the Turkish conquest, the discovery and colonization of America, or the imperial vocation of Spain."[17]

Braudel estimates the population of the Ottoman Empire around 1600 to be 22 to 26 million, breaking down this figure by regions as follows.[18]

	millions
European Turkey	8
Asian Turkey	8
Egypt	2-3
Tunis and Algeria	2 or 3

On the basis of the figures suggested by Barkan for the 1520's, (12 or 13 million only for Asia Minor and the Balkans) this means an increase of about 33% in a period of 70 or 80 years.[19] According to

Barkan, the rate of increase was highest in the cities, reaching 83.6 per cent.[20] His estimate of 12 or 13 million for the early, sixteenth century is based on the total number of households *(hâne)* obtained by counting the entries in the general tax and population surveys made under Suleiman I in the period 1520-1530.[21] The geographical distribution is given below:

	Households
Asia Minor (modern Turkey in Asia, excluding the eastern provinces of Bayburt, Kemah, and Malatya)	872.610[22]
Arab provinces (Syria and Palestine)	131.843
Rumeli (the Balkans south of the Danube and Sava rivers)	1.040.457
Total	**2.044.900**

In addition to the taxable population, these registers include the tax exempt such as the military in the provinces, functionaries, and the retired, but they exclude the domestic servants and retinue of the governors, the Sultan's palace servants, members of the standing army and slaves. Barkan uses a multiplier of five for households, and adds one million for those not included in the registers.

Adding the population of the lands conquered between 1530 and 1600 and assuming a population growth of 60 percent in the same period, Barkan suggests a figure for the whole empire of 30-35 million at the turn of the century. Braudel has labeled this an "optimistic judgment" and sticks to his own estimate of 22-26 million.

In a paper published in 1970, Barkan gives the following population figures, based on the results of research on the Ottoman surveys in the period 1570-80:

	Households
Asia Minor (modern Turkey, excluding its eastern provinces)	1.360.474
Arab provinces (Syria and Palestine in the period 1570-1590)	283.551
Iraq (Bağdad and Basra provinces)	88.297
Total	**1.732.322**

(no figures are given for the Balkans)

As in his previous paper, Barkan thus finds a population growth rate of 59.9% for the period 1520-1580. In Braudel's opinion a growth at this rate "seems reasonable".[23] However a natural growth rate of 60% on the basis of a population of 12 million would add about 7.2 million, thus bringing the total population up to about 19 million in 1580. Even if we add the population of the new conquests and annexations in the period 1530-1600 (Northeast Asia Minor, Georgia, Northern Azerbaidjan, Iraq, North Africa, Temesvar, and Cyprus), it is not clear how we could reach a figure of 30 million. One of the most interesting findings of Barkan is that on the social structure of Asia Minor.[24]

		Households		
	1520-1530	1570-1580	Percent growth	Percentage of total pop. in 1580
Settled Muslim	640.193	1.025.487	60	75.4
Nomadic Muslim	160.564	220.217	38	16.2
Christian	71.577	114.198	60	8.4

Evidently pastoral nomads still constituted an important percentage of the population of Asia Minor in 1580. But the rate of increase of their population was about half that of the other sectors, a fact obviously attributable to sedentarization. The rate of growth of the Christian population follows the general Ottoman growth rate trend. A different growth rate is observed among the individual regions,[25] and in large cities, mainly as a result of migration.

Research on Balkan demography during the Ottoman period has been considerably expanded by recent studies based on Ottoman archival materials. Publication by Todorov and Barkan of the Ottoman poll-tax registers has provided us with a firm basis for the study of non-Muslim population in the Balkans in the period 1488-1492.[26]

Non-Muslim Population subject to Poll-tax in Rumeli (Balkans south of the Sava and Danube including Istanbul).

Year	Households (hâne)
1488	625.729
1489	665.846
1490	696.661

The increase in the number of *hânes* should be attributed to improvement in registration methods rather than to natural increase in this period of three years. *Eflaks*, Christian pastoral nomads of the Balkans, 19.079, 34.902 and 34.970 in 1488, 1489, and 1490 respectively, are included in the above totals. The revenue totals from the poll-tax showed considerable growth in the 1520's, which can be interpreted as an indication of a natural increase in population.

Poll-tax Revenue from the Non-Muslim Population in Rumeli and Anatolia[27]

Year	Million akça
1488	32.4
1524	36.4
1527	42.2

Barkan gives the following figures for the whole population in the Balkans (excluding Istanbul) for the period of 1520-1535:[28]

	Households
Muslims	194.958
Christians	862.707
Jews	4.134
Total	**1.061.799**

The increase at the rate of about 25% between the years 1490 and 1535 must be partially accounted for by natural population growth. Increases due to declining exemptions from the tax and to more thorough survey work alone could not explain such a huge increase.

Urban Population

In his *La Méditerranée*, Braudel pointed out a general and steady increase in a population in the sixteenth century, both in the Christian West and in the Islamic East.[29] He further observed that all categories of towns shared this trend of urban populations rising more quickly than rural. In the following century, this trend was reversed. Barkan, publishing preliminary results of his research on this subject, underlined the truth of these observations for Ottoman urban centers.[30] Leaving aside exceptional cases such as Aleppo and Bursa, the population in these principal cities increased on the average by about 90 per cent. A comparison of Barkan's lists[31] makes it clear that some cities and towns in the Balkans had a population with a Muslim majority while the surrounding rural areas had a Christian majority in the early sixteenth century.

	Households in rural areas		Households in cities	
	Muslims	Christians	Muslims	Christians
Sarajevo	16.935	19.619	1.024	—
Triccala	12.347	57.671	301	343
Nicopolis	9.122	31.891	468	775
Sofia	1.569	24.341	471	238

The Ottomans were city builders. The most important cities in the region were originally the seat of the military chiefs on the frontier zones, which rapidly developed into relatively crowded commercial centers with such typical Ottoman institutions as *bedestan*s, caravanserais, and bazaars, all based on pious endowments (*Bedestan*s, the economic centers of the Ottoman cities, were to be found only in the important cities on the main trade routes).[32] The bulk of the population in many of those cities consisted of Muslim artisans.[33] The Balkan cities were real centers of Ottoman rule and culture and the network of the Balkan cities today dates back actually to the Ottoman Empire.

Ronald Jennings' examination of population changes in five selected cities of central and eastern Asia Minor in the sixteenth century

is of particular interest from a methodological point of view.[34] His conclusions may be summarized as follows:

Population Growth in Four Anatolian Cities, based on Jennings' article.

(Percentage)

City	1500-1523	1523-1550	1550-1585	1523-1585	1585 (adult male pop.)
Kayseri	3	49	134	249	8.251
Karaman	—	—	—	195	2.048
Amasya	—	—	—	67	3.326
Trabzon	—	11	29	44	2.122

Kayseri and Karaman, Jennings stressed, "expanded at a rate far in excess of the expectations of Braudel". The rate of growth varied from one city to another as a result of local conditions and general political circumstances, but, says Jennings, they all benefitted from the *Pax Ottomanica* in the sixteenth century. Kayseri's spectacular growth seems to be the outcome of particularly favorable conditions –its rich agricultural hinterland, its vigorous local industry, and, perhaps most importantly, its location on north-south and east-west Anatolian trade routes. Furthermore it received considerable immigration during this period.[35]

Research on the Balkan town and its demography under the Ottoman rule has recently been intensified, thanks to the two conferences organized by International Association of Southeast European Studies in 1969 (Moscow) and in 1973 (Istanbul).[36] Nikolai Todorov's important monograph on the Balkan town with an emphasis on its demographic and social structure is especially to be mentioned here. What makes all these figures and calculations shaky, or even mere guesswork, is the fact that the surveys in the Ottoman archives were not made for statistical purposes, but simply as a basis for taxation, and in the nineteenth century for military conscription. To determine whether they are useful for statistical purposes, and, if so,

to sift and interpret the demographic data accurately, one ought to have an expert knowledge of the ways in which these registers were prepared, and of the specific Ottoman laws which determined the rate, liability, and collection methods of a particular tax. Yet the size of the Ottoman *hâne* (household) or *avariz hâne* or the meaning of such terms as *nefer*, *mucerred*, *caba*, or *kara*, which changed regionally or from one period to another, are still matters of controversy.[37] Furthermore, the level of our knowledge of changes in crop patterns, cultivation methods, and types of land tenure, as well as the political and institutional conjuncture at a given time in Ottoman society, does not permit us to make appropriate analyses on the data on population. At this stage of research, the focus should be on detailed studies for each particular area, taking into account local factors as well as historical conjuncture.

Problem of Population Pressure: Demography and Economic Conditions

Following Maurice Aymard's basic work[38] on wheat trade between Venice and Levant, Braudel suggested that the drop in Italy's wheat imports from the Ottoman dominions during the period 1564-1600 can be taken as an indication of population pressure in the Empire.[39] The strict Ottoman prohibitions on wheat exports which began in 1564 were, he thought, the result of growing demand in the Levant; in the previous period, 1548-64, however, wheat exports on a large scale were made possible by the great quantity of surplus wheat in the Levant –the Turkish wheat boom. The tolerant attitude of the Ottoman government toward wheat exports and the considerably lower prices in the Levant during this period were seen as indication of a large surplus owing to a "smaller population."[40] Of course, the variations in grain trade were dependent not only on the size of the population but also on such factors as wars, government policies, and climate. But the question still remains whether the changes observed were really long-term ones determined by population growth or short-term ones caused by occasional factors.

In one of his early studies published in 1950, Mustafa Akdağ[41] posed the question of population pressure in Anatolia without being aware of Braudel's hypothesis (first published in 1949). Though admitting that no detailed investigation had been done of the subject, he suggested, on the basis of the growing frequency of reports on shortages in the major cities, that it was not before the reign of Suleiman I (1520-1566), and particularly not before the middle of the sixteenth century, that a "long-term shortage in grain" seems to have appeared in Turkey.[42] Increasingly concerned with the difficulty of provisioning of the big cities, the government made every effort to stop the contraband wheat trade. It is interesting to read in the Ottoman reports that widespread contraband trade was carried on in the coastal areas: the profiteers, offering 20% more than the officially set prices, amassed in their storehouses large quantities of wheat to sell to "European ship owners" and *timar*-holders, governors, Janissaries, and even members of the *ulemâ* were actively involved in this profitable trade. According to Akdağ,[43] however, the real cause of long-term shortage in Anatolia was not the contraband trade stimulated by higher European prices, but the spread of the *çiftlik* system (estates owned by grandees), which entailed the decrease of cultivated land in favor of animal breeding. According to Aymard, who used Venetian documentation, the situation in the second half of the sixteenth century can be summarized as follows:[44]

1548-53	Bad harvests and shortages in Italy; exceptional abundance and low prices in Turkey; 300-400 thousand staia (240-320 thousand hectoliters) were exported from Turkey in 1552.
1553-60	Bad situations continues in Italy (except the year 1553); Ottoman government imposes export prohibition because of shortages and wars
1565-67	Ottoman prohibitions
1570-72	Ottoman-Venetian war; prohibitions
1574-75	Shortage and famine in Anatolia and Istanbul
1582-88	Fluctuations in the imports from the Levant

1589	Great shortage in the Levant
1590	Great shortage in Italy; wheat imports from northern countries
1591-93	Re-opening of the wheat market of the Levant
1594	Ottoman prohibition; Italy's massive imports from northern countries
1595-1629	Levant competes with northern countries in supplying Italy's wheat

The Venetian Bailo, always looking forr the possibility of wheat export from the Ottoman dominions, provides us in his reports with reliable observations on the fluctuations of grain production in the Empire. Investigations of the Turkish archives might provide further data for comparison and lead us to more conclusive findings.

But Güçer's research on crop shortages in the period 1578-1637 according to Ottoman sources is not complete enough to enable us to make meaningful comparisons. The following list can be drawn up from his findings:[45]

1564-65	Widespread shortage in Anatolia (cf. Akdağ, *Belleten* 13/51, p. 396)
1574-76	Severe shortage in Istanbul (also in Akdağ, 401)
1579	Shortage in Archipelago, Syria
1580	Shortage in Western Asia Minor, Archipelago
1583	Shortage in Archipelago, Aleppo
1584	Shortage in Western Anatolia, Syrian coasts, Tripoli
1585	Shortage in Western Anatolia, Rumeli (Edirne, Berkofca, Temeşvar), Lepanto, Zulkadriye in Eastern Asia Minor
1590	Shortage in Damascus
1591	Shortage in Skoplje
1609	Shortage in Crimea, the Tokat-Çorum area, Batum, Western Anatolia

In this list, the shortages indicated in the Aegean area are particularly noteworthy, since that area provided the main source for Vene-

tian wheat purchases, whether by permit or contraband. The severe crop shortages and rising prices in Western Anatolia during 1564-65, witnessed in Venetian sources as well,[46] led to active wheat traffic from Macedonia and Thrace to the Aegean coasts of Asia Minor. Akdağ, in a sweeping generalization, suggested an almost permanent shortage and relatively high prices in Western Anatolia and the Marmara basin as a result of massive purchases by Western nations in the sixteenth century.[47] As to the shortages and rising prices in Istanbul in the 1580's, these are attributed in the Venetian sources to a diversion of surplus to the army in the East.

Briefly speaking, in the period 1549-1593, the Levant, or to be more precise, the Aegean coasts and Albania, constituted the principal wheat market from which Venice replenished its short supplies. It has been suggested that, prior to 1549, the Republic relied upon Italian wheat-producing areas. After 1593, however, massive wheat imports from the Baltic countries changed the pattern, without, however, eliminating the imports from the Levant. In fact, in the years 1600-1601 and 1628-29, because of favorably low price levels, Levantine wheat supplies replaced those from northern countries.[48] Within this broad picture, variations in wheat imports from the Levant do not seem to suggest a progressive decline which might be attributed to a constant factor such as long-term population pressure. The boom of 1549-1553, taken as the beginning of a new era in the east-west trade, may simply have been the outcome of an unusual disparity of prices between the two areas resulting from exceptionally good harvests in the Levant and great shortages in Italy.[49] It should be added that the Ottoman campaigns in Transylvania in the years 1551-52 did not obviously affect the large scale wheat exports. In any case, because of the high transport costs, imports from the Levant were economically feasible only when prices in the Levant sank below half the Italian prices.[50] In fact, price seems to be the most comprehensive single indicator of the east-west trade.

The Price Factor in East-West Trade

In the period 1548-52, the massive exports from the Levant also coincided with cheaper silver in Italy from 1540, so that Italian buyers made massive purchases not only in wheat but also in such other commodities such as wool, leather, timber, sugar, and furs.[51] Thus a price disparity large enough to justify speculation, whether resulting from a real shortage or from an inflation in silver in Italy, seems to have played a decisive role in the variations in the Levantine trade. It must be recalled that even acute times of acute shortages in the Levant contraband trade continued.[52]

If we take the period 1550-1582, when silver coins in the Ottoman Empire as well as in Ragusa and in Venice remained fairly stable in value, we see that the official Ottoman wheat price almost doubled, rising from a 4-5 *akça* to 8-10.[53]

The rise was approximately the same rate in Venice except at the time of shortages in Venice, 1551-1554. Ragusa, an Ottoman tributary, was granted *trata* (export licenses) at times when this was denied to Venice. As to the price levels in the three different areas, we see that in Venice they were 4-10 times higher than the Ottoman prices during 1551-54 and 4-5 times higher in the following period, while in Ragusa they were 2-3 times higher than the Ottoman prices from 1550-82, but almost the same as Anatolian prices in the period of 1590-1600. Ottoman devaluation of 1584-86 caused a sharp increase in prices. It seems that during the *Celâlî* depredations in Anatolia (1595-1610) wheat prices were much lower in Rumeli; wheat shipments from Rumeli to Anatolia seem to confirm this fact. The depredations of the *Celâlî*s, rebellious mercenary companies, caused the peasant population to flee the countryside en masse, and seem to have resulted in a dramatic decline in agriculture and in famines in Central Anatolia.[54] Thus, considering wheat prices in the Levant, roughly four distinct periods can be discerned in the sixteenth century. These are 1500-1550, 1550-1585, 1585-1595, and 1595-1610. But did this pattern emerge from a population pressure, production level, or disparity in the price of silver?

Theory of *Çiftlik* System and Integration of Ottoman Economy with the West

In the context of east-west wheat trade, the Ottoman Empire is also brought into the theory of the "re-feudalization" of Eastern Europe. Braudel, subscribing to Aymard's hypothesis, suggests that:

> The grain crisis, combined with the money crisis, was largely responsible for encouraging the development of inherited property [...], to full ownership as exemplified by the contemporary estates of Hungary and Poland. If historians talk of "re-feudalization" [...] in the West between the sixteenth and eighteenth centuries, a very similar pattern was developing in Turkey [...]. Ömer Lütfi Barkan and his pupils in the course of an extensive research program have confirmed this spread the modern estate (*çiftlik*) to the advantage of the Sultans and Pashas whom we know to have been engaged in the grain boom. [...] One suspects that this transformation was very far reaching. Turkey like Western Europe was living through the "price revolution" and the agricultural revolution imposed upon her, as upon other countries, by population growth. [...] Great changes were certainly on the way after the 1560's.[55]

On this interesting theory which seeks to show another way in which the Ottoman Empire shared a "common destiny", let me here add only the following remarks. Among various factors affecting the level of Ottoman wheat exports was the demand for silver by the treasury to finance the war machine, which increasingly depended on paid mercenary troops, by the members of the ruling class to maintain their retinue and position, and by the simple peasants to fulfill their tax obligations to the state or to the *timar*-holders. These three must be considered the most significant variables, sometimes overriding all other considerations. In 1548, a report from Egypt to the Sultan stated that the five hundred thousand gold pieces for the annual fixed payment to the treasury were not easily collected because

of unusually low grain prices, the result of the consecutive abundant harvests.[56] The storehouses, the report added, were full and awaiting buyers, but "for both *emîn*s, *keşşâf*s, and other imperial collectors as well as the common tax paying subjects it was extremely hard to sell their wheat and pay the tax due". In 1549-1551, the availability of great quantities of grain at such low prices was evidently the main reason for "the renewal of Italian commerce with Egypt (cereals, but also spices, linen, sugar, etc.).[57] Thus silver was so badly needed in the Ottoman Empire that the Ottomans were ready to offer their valuable wheat reserves for sale to the Westerners. It must also be recalled that almost half the revenues from the *timar/khass* or *wakf* lands, which constituted no less than 90% of the arable lands in the Balkans and Asia Minor, were exacted in kind, but then had to be converted to cash for the treasury or the *timar*-holder. Farmers were asked to pay their obligations in cash and, despite government orders to the contrary, *timar*-holders also pressed taxpayers to pay their tithes not in kind but in cash.[58] Under these circumstances the Ottoman economy strained to adjust, it is argued, to a money economy, whose actualization obviously demanded a closer economic integration with the Western Mediterranean.

It is also true that there was strong pressure toward integration from the West, manifesting itself in the offer of high prices and the organization of large-scale contraband trade in the Aegean.[59] The Ottoman government struggled to protect its internal market through the enforcement of fixed prices, the prohibition of export of basic necessity goods as such grain, cotton, leather, hides and wax along with strategic items such as powder, arms and lead; through fighting against smuggling, not only in the Aegean Sea but also in the internal market; and by pursuing and prosecuting those native merchants engaged in collecting and hoarding the above-mentioned goods directly from the villages.

Although Aymard says in one place that Ottoman efforts to curb the large-scale wheat trade to Venice were indeed successful, he seems generally to have accepted that as a result of disorganization and ineffectiveness, combined with the demand for bullion and luxury goods,

the Ottoman market was virtually a free one.[60] Thus, there apparently was no serious obstacle to the integration process which led to the spread of estate (*çiftlik*) agriculture in the Ottoman dominions.

But still the problem of the origins and nature of an Ottoman *çiftlik* system, supposedly capable of changing the Ottoman social structure, is a very complex one. Let me only say here that those Sultans or Pashas supposedly converting their "beneficium" to full ownership in Braudel's terms[61] were in fact simply selling the tithe income of their "beneficium" (*timar*, *arpalık*, *paşmaklık*, etc.), which was paid in kind by the *re'âyâ* the peasant possessors of the state owned lands. If such lands granted by the Sultan as *mülk*, freehold property, they were immediately turned into *wakf*, pious endowments, as practiced in the periods prior to the sixteenth century. The persisting characteristics of the Ottoman socio-political system were such that the large Ottoman estates, owned or controlled by the grandees *(ekâbir çiftliği)* had a character peculiarly their own in the seventeenth and even the eighteenth centuries. At any rate the existence of *çiftlik*s does not allow them to be identified with Central or Eastern European forms, where developments took place within a totally different context dominated by an aristocracy in absolute control of the land.

The Evidence Supplied by the Ottoman Surveys on Population Pressure

Setting aside theories that population pressure might be inferred from such external variables as the change in the volume of grain exports, shortages in urban centers, or the rise in prices, all of which depended on diverse and often accidental factors, Michael Cook, Wolf-Dieter Hütteroth, and Mustafa Soysal, and most recently Suraiya Faroqhi and Huri İslamoğlu[62] have set out to study the problem directly in the Ottoman countryside. By using Ottoman fiscal surveys they have sought to examine the ratio of population to its resources in selected areas and whether it changed considerably over a given period of time; thus giving rise to those phenomena such as unavailability of marginal land, arise in land prices, an increase in the number of

landless peasants, emigration, etc., which would indicate a population pressure.

M. Cook was the first to examine carefully and critically the Ottoman fiscal surveys in the period 1450-1575, looking at three selected areas comprising some seven hundred villages: Aydın on the Aegean coast and one of the most fertile areas of Asia Minor; Hamid in a mountainous region of the Southwest; and Tokat in Northeastern Anatolia. Cook observes that in all these areas, "a demographic saturation under sixteenth century conditions".[63] As to the conditions of cultivation, he points out "a general reduction of the size of the land holding in the possession of the individual peasant"[64] and that "the peasants were reaching the limits of cultivation as defined by their physical environment as can be seen" through the attempts to squeeze a harvest out of the hillside towards the end of the period.[65] A growth in both the size of the population and the extent of arable land was an undeniable fact, but "the population growth was more rapid than the extension of cultivation." On the basis of an index with a base level of 10 in 1475, the population by 1575 had grown to 17 while the land under cultivation had reached only 12.[66] In addition, the average peasant household landholding had fallen from half *çift* (one *çift* varied between 60-150 thousand square meters) to a third or even a quarter *çift* by the end of the period. However, he pointed out, this does not necessarily indicate real population pressure, for there is always the possibility of a more intensive exploitation of the soil.[67] Moreover, he adds, conclusions drawn from the study of the fiscal surveys are always questionable due simply to the shortcomings of the records themselves.[68] "The surveys indicate a dramatic increase in the proportion of adult males unmarried [...] If this can be taken at all seriously (since it may simply have to do with an unrecorded change in fiscal practice), it provides an elegant confirmation of the population pressure hypothesis."[69] Also the fact that food prices rose faster than wages is "a fairly convincing case for a shift in demand, but the evidence is slight." Cook also points out that our present knowledge of Ottoman agricultural history is not adequate to determine whether there was intensification in agricultural methods.[70]

Faroqhi and Erder[71] have studied the question of population pressure during the period 1550-1620, with special emphasis on the demographic and economic consequences of the *Celâlî* disorders in Asia Minor. Selecting two areas of very different characteristics, the Sancaks of Şebin (Şabin) Karahisar and Izmit (Kocaeli), they found in both for the years 1550-1620 a decrease in the number of settlements:

Kocaeli from 161 (1561) to 141 (1615)
Karahisar from 426 (1569) to 402 (1613)

and in the size of the tax-paying population (in *hâne):*

Kocaeli from 5.439 (1540's) to 4.730 (1613)
Karahisar from 13.679 (1569) to 7.755

After making note of the uncertainty of Ottoman survey data, they stated in conclusion that Karahisar showed a sharp increase in total population during the period 1547-1569 and an equally dramatic decline during the period 1569-1613, while in Kocaeli the pattern of decline was less evident. In their opinion, the difference in the Kocaeli pattern can be attributed to the formation of large land holdings (*çiftlik*), with the introduction of new crops and farming patterns and an ensuing rise in productivity. They noted that their findings that there was some decline in population towards the end of the sixteenth century concur with the conclusions of Necdet Tunçdilek, Akdağ and Hütteroth for other regions of Asia Minor.

Recently Faroqhi and İslamoğlu have made comparisons of the rate of population increase with agricultural production in other areas in Asia Minor.[72] They have tried to correlate population change with shifts in production and crop patterns. In their joint paper, Faroqhi and İslamoğlu, using the data on fifteen selected districts (*nâhiye)* from Ottoman survey registers dating from 1520 to 1600, conclude that the increase in grain production in most of these districts was much below the rate of growth in population. According to their calculations, with the exception of Iznik and Adana, the population in all districts grew at a rate greater than 50 percent. The authors' explanations for the two exceptions are, first, that the Adana (Çukurova)

area was in this period still predominantly a tribal area, and secondly, that the *çiftlik* system of "commercialized large estates" was presumably on the rise in both areas. In response to population growth, they think an increase in production as well as a change in crop pattern occurred. On the dry central plateau there was a shift from wheat to barley and minor grains and on the coastal plains of Tire and Adana to barley and cotton.

The authors, arguing that no more objective basis of calculation has yet been derived from the data in the surveys, adopted tax on crops and number of taxpayers as the indicators on which changes in grain production and population could be demonstrated.[73] But it is a well-known fact that the general fiscal surveys (*mufassal defter*s) are not complete in their data on revenue and population because a part of these two items was often recorded in separate surveys, particularly those for the extensive *wakf*s. Sometimes the data thus separated from or reinstated in a survey might change not only the amount of tax revenue and number of taxpayers but also the picture on crop patterns. Some of the unusual situations which have been observed may be explained by this fact. On the other hand the switch from wheat to barley may simply have been due to the fact that the government demanded large quantities of barley during the military campaigns in the East. This demand may have manifested itself in the form of a tax levy in kind (*nüzül*), required 2/3 or 4/5 in barley and 1/3 or 1/5 in wheat, and also in the form of forced government purchases (*sürsat*)[74] which brought about a rise in barley prices.[75]

What Faroqhi and İslamoğlu tried to show was that the shrinkage in wheat production, the corresponding growth of commercialized crops, and the rise of the so-called *çiftlik* system were all developments that occurred under the impact of the "capitalist world-economy" in the period 1515-1600. But in Çukurova (Adana), the only place where a change from grain to a commercialized crop has been established,[76] "world-economy demand" does not seem to have been a factor in reality. There, cotton was cultivated on small-sized *mezraa*s (uninhabited arable land) by nomads since there is no evidence of large estates *(çiftlik*s) for this period.[77] At any rate the theory that,

already in the second half of the sixteenth century, the Ottoman Empire was witnessing the beginning of a fundamental change in agricultural production and landholding system, leading finally to "the dissolution of its social formation"[78] cannot be accepted at this stage of research.

Ottoman Price Revolution: A Result of Silver Influx or Population Pressure?

"The Turkish Mediterranean lived and breathed with the same rhythms as the Christian."

F. Braudel, *The Mediterranean*, I, p. 14.

When all the studies in population pressure are evaluated, one is left with one key indicator of the complex demographic and economic phenomena involved, that is, rise in prices.

Since the publication of Braudel's *La Méditerranéen*,[79] studies on the rise of prices in the Ottoman dominions have been pursued in two directions. Some stress as the determining factor the impact of the silver influx and monetary policies, others stress the effects of a growing differential between supply and demand resulting from population growth and urbanization within the empire and an expanding trade with the West. Given the chain of upheavals in an empire with an undeveloped monetary economy, how can one, Braudel asks, avoid using the term "price revolution"? In a critical review (1951) of Akdağ's study which focused on surface phenomena such as the shortage of precious metals in the market and state devaluations to explain the rise of prices, I drew attention[80] to the Hamilton/Braudel theory[81] which stressed the impact of silver on the rise in prices throughout the Mediterranean world and added the fact that devaluation played only a partial role in the complex price mechanism in the Ottoman economy.

In a recent article summarizing research on price movements in the Ottoman Empire, Barkan[82] concludes that the rise in prices cannot be explained solely by the general inflation in silver, but must be

attributed basically to the population pressure in the Empire and the mercantile pressure of Europe, on the one hand, and to Ottoman devaluations of the *akça* as a result of growing public expenditures on the other.

It must immediately be noted that one cannot exaggerate the vital significance of the import of precious metals from the West for Ottoman imperial finances and for the economy in general. Certainly the Ottomans themselves were keenly aware of its importance as early as the time of Murad I (1362-1389), when they imposed a tribute of silver on Serbia[83] and Bayezid I (1389-1403), when the Sultan tried to re-organize and exploit the silver mines of Eastern Serbia.[84] The control of these rich silver mines was one of the principal incentives underlying the Ottoman struggle to dominate upper Serbia and Bosnia during the fifteenth century.[85] When Mehmed the Conqueror, in great need of silver to finance his costly imperial policies, established full control over the area, he prohibited the export of silver to Hungary and Italy through Dubrovnik, one of the principal routes by which silver was supplied to Europe.[86] The Ottomans encouraged imported silver and gold by exempting them from customs dues and by taking strict measures to prevent any flow out of the country. To further illustrate this Ottoman policy of attracting and accumulating bullion, it might be added that, not only did the Ottomans exempt silver and gold from customs dues, but they even made it mandatory in some cases for Europeans to bring with them annually a certain amount of silver to be struck in Ottoman mints.[87]

When, in the second half of the sixteenth century, the Ottoman government decided to extend capitulatory privileges to the Western nations, the decision was made under conditions of urgent demand for cash to finance the growing needs of the war machine. By this time, a state of war entailed for the Ottomans the equipping of costly armadas,[88] the mounting of siege warfare, the construction of fortresses, and, most importantly, the recruitment of increasingly large numbers of paid mercenary troops equipped with firearms.[89]

This meant, as it did for the Spanish Empire with its numerous financial crises that vast amounts of bullion had repeatedly to be found

at short notice to ensure prompt payment. And it must be remembered that, until vellon replaced it in the following century, the only money acceptable was gold and silver specie.[90] If one is looking for an immediate explanation of the Ottoman shift to a monetary economy in the second half of the sixteenth century, one should focus primarily on the conditions outlined above.

According to Barkan, the price of food more than quadrupled in the 127 years between 1490 and 1617, while in the same period the ratio of gold to silver increased 2.6 times.[91] Thus, he infers, factors other than silver inflation, such as the growing demand resulting from population growth and the expansion of trade with Europe, must be taken into account to explain the difference. Within this long period, however, the years between 1584 and 1606 show a steep rise in prices, reaching a peak in 1606, with all the consequences of a real inflation. Measured on the basis of the price of silver, the general index of prices increased only 62% between 1490 and 1584, but 165% in the following decade.

The impact, sudden and devastating, of Western mercantilism in the "free" trade region of the Levant came first in currency and prices. Selânikî, a contemporary historian and officeholder in the Ottoman finance department, while explaining of an uprising of cavalrymen at the Porte in 1588, complained of a sudden price change in the following way:[92] "One gold piece, he said, "went up in value from 60 *akça* to 120, and following this increase all the prices in the market were doubled by the traders. As a result food stuffs and clothing became twice as expensive as before. One who previously received a salary worth ten ducats now found himself seemingly getting only five." It should be noted here that Selânikî takes gold alone as the standard in his evaluation. Âlî, another high official in Ottoman finances, echos the alarm among people with fixed salaries, when he said: "Since trades people were selling their goods as they pleased, prices, though officially fixed, went up every day, with the result that a group of traders in the market became wealthy while the military and the elite went bankrupt".

Barkan, summarizing Sahillioğlu's study on Ottoman devaluations, places emphasis on this factor as the principal cause of the price rises

at this time.[93] Devaluations of the *akça*, the basic Ottoman monetary unit and money of account, occurred several times before 1584. The first important devaluation took place in 1461 under Mehmed the Conqueror, when 355 *akça* were struck from 100 *dirhem* (320.7 gr.) of silver, a devaluation at a rate of 13 percent. In the long space of the next century, *akça* was further devalued by 13%, but neither of these devaluations can be compared with the drastic devaluation of 1584-1590. By the end of these six years, Sahillioğlu says, 800 *akça*s were being struck from 100 *dirhem* of silver. Through succeeding devaluations the rate became 950 in about 1600, and 1000 in 1618. Barkan makes no attempt to explain the relationship between the sudden increase of Western silver coins in the market and the devaluations introduced by the state. He interprets the devaluation simply as an attempt to ease the financial straits of the state, the explanation forwarded by other historians before him.[94] The real mechanism leading to devaluation, bound up as it is with silver inflation or, more exactly, with the presence of silver specie at different rates in the market, has not been studied in the Ottoman case.

This process is more closely examined by Luigi de Rosa in connection with the monetary problems of the Kingdom of Naples in the period 1570-1600.[95] He notes that the first signs of imbalance appeared with the increase of clipped money on the market and the flight of precious metals from the country, an observation equally valid for the Ottoman case. Frequent government imports of bullion from Spain to Naples did not ease the situation, but only caused an increase in prices. Growing expenditures by the state, and the consequent increase in taxation and in the public debt, were only one aspect of the inflationary process at work. The acute budgetary crisis led to partial state bankruptcy. To prevent the flight of precious metals from the country, it was explicitly requested in 1587 that the value of the currency be re-adjusted to the changed value of silver. The date is of particular interest to us since we know that at about the same time, under similar pressures, the Ottoman government made its devaluation. Now, I think, we know why and how Ottoman devaluation occurred at a particular date.

After 1571, massive Spanish silver shipments were arriving in Italy. In one of the brilliant chapters of *La Méditerranée* Braudel describes in detail how, from 1571 onwards, the Barcelona-Genoa route replaced the Atlantic route for the transfer of the bulk of American treasure to Flanders.[96] A great part of this silver found its way to the Levant through Genoa, Naples, Venice, and Ancona. The reason for this is to be sought primarily in the fact that during just this period there was a great demand for gold on the Spanish side, while in the Levant silver was relatively scarce and gold cheap in relation to silver; thus a new phase in the long history of exchange between Islam, now suffering a silver famine, and Europe, with a gold famine was opened.[97]

The Spanish government, then, to give some more details on this important point, had to convert its silver into gold, since the transport of the former overland to Flanders involved great difficulties and expense, and perhaps more importantly, the soldiery in Flanders insisted on payment in gold. Furthermore, it must be noted that in the West, all bills of exchange were payable in gold. In a period of silver inflation, gold became the safe investment. Thus, the great demand for gold and at the same time large production increases at the Potosi silver mines caused an unusual inflation in silver in the Western Mediterranean and made the Levant, where the ratio of gold to silver was lower, a profitable market for the exchange of silver for gold. From 1570 on the scarcity of silver was felt more than ever in the Levant, as a result of the unusual increase in state expenses. Italy owed, Braudel shows, its great prosperity during this period to its role as intermediary between these gold and silver zones.[98] Currency traffic between the eastern and western parts of the Mediterranean reached an unprecedented height, from 1570's onwards and, in a short time, Spanish *reale*s invaded all the Levant markets. Stimulated by the enormous profits to be realized, often as high as 30% the speculation in silver and gold even disrupted the traditional pattern of the Levantine trade.[99] In 1603, for example, a return of 250.000 sequins from the Ottoman Empire was reported with amazement.[100] In the same period the amount of silver exported yearly from Venice alone to the Levant was estimated at five million silver pieces.[101] The French government

with its strong mercantilist beliefs, was alarmed by this new development among its merchants, now more busily engaged in the profitable trade of Sevillan and Mexican silver coins than in the export of French manufactures to the Levant. A report submitted to the King in 1614 reads:[102] "In the last few years, only minted silver is traded, reaching a figure of more than 7 million *ecu*s a year in terms of transit through Marseilles alone, without counting other regions."

Counterfeit and clipped money appeared in the Ottoman market as soon as silver inflation upset the ratio of silver to gold, thus unleashing further speculation on the currencies in circulation. This occurred in fact much earlier than 1600.[103] A report dated 1575 from Bursa tells us that the Jewish money exchangers were collecting good akças at the rate of 50-55 for one gold piece and after converting them into counterfeit akça, were selling them at a rate of 70 akça for one gold piece.[104]

The following Ottoman document dated 997 AH (1589 AD) tells us under what conditions and how the Ottoman devaluations were carried out:

> New groush are officially circulated at the rate of 80 *akça* and each groush contains 9 and 1/2 *dirhem* of silver and a little over one *dirhem* of copper. If it is melted and, from the silver thus obtained, *akça* are struck, only 65 *akça* are procured. People in the market are aware of this fact and of the advantage of keeping their good silver *akça* and using only groush in their payments. As a result of this *akça* disappears from circulation. The remedy for this is that the groush be devalued to a rate of 70 *akça* per groush [...]. So, the gain being negligible at the new rate, no one would be interested in hoarding the new silver *akça*.[105]

Obviously it was the same disparity between silver coins in circulation which was responsible for people's clipping and falsifying the good silver *akça* put into circulation by the imperial mint. It was this "unofficial devaluation" which forced the state to effect its own devaluation. It is clear from the report that the Ottoman finance experts were fully aware of the workings of Gresham's Law. With this adjust-

ment *akça* and groush were brought back to the same level vis-a-vis gold coin, one gold coin now being worth 1,7 groush, or about 120 *akça*. Similarly, the explanation for the Ottoman devaluation after 1584 must be the desire to prevent speculation occurring in silver specie at the expense of the state treasury and to prevent the movement of gold to the West, and of silver out of circulation or to Iran, where the ratio of silver to gold was higher than in Turkey. (The ratio was 1 to 12 in Turkey and 1 to 11 in Iran, but 1 to 15 in Sicily.)[106] The devaluation was apparently carried out with the advice of experts, the Jewish bankers who were in control of Ottoman finances during this period, and who were fully informed of the conditions prevailing in Italy and the measures taken there.[107] The complex problem facing the Ottoman statesmen was that of maintaining the stability of a monetary unit vis-a-vis different species under circumstances of a changing ratio of gold to silver: a situation that surfaced from time to time in ail medieval currency systems.

Discussion

NEVILLE DYSON-HUDSON (*SUNY-Binghamton*): I was struck by İnalcık's comment that many of these studies of an *Annales* sort, dealing with phenomena which the *Annales* practioners like to deal with, apparently relate to a time when the Ottoman Empire was going through a profound crisis. Now that strikes me as very interesting, in the light of Hobsbawm's earlier suggestion that a characteristic deficiency of *Annales* style of history might well be its difficulty in coping with great events. And I wonder if we can here get at this question of what kind of great event an *Annales* approach can deal with and what kind apparently it cannot. Surely the crisis of an empire is a great event in some sense; first of all I guess we could do it by asking Hobsbawm if the Ottoman crisis is what he would legitimately consider a great event.

HOBSBAWM: I did not say great events. I said certain formative events in the history of countries. There is a slight nuance. I think the crisis of the Ottoman Empire, about which I know nothing, is admi-

rably explainable in terms of the *Annales* School. What it seems to me is more difficult are these curious but formative events in national life, whose origin may well be analyzed in terms of *longue durée* and structural change, but whose subsequent impact on the shaping of national life is autonomous. There is nothing at all in the *Annales* approach, of indeed if I may say so, even in the classical Marxist approach, to stop us from analyzing the origins of the French Revolution. The difficulty it seems to me is to say what difference has it made to subsequent French history, politically and culturally. Other states too have passed through this experience which is not an economic experience only. And here it seems to me this is a question not only for the *Annales* School. It is a question I think for all of us. Some people, even in the *Annales* School, have begun to recognize the need once again to cope, as it were, with the crucial event, as something which occurs and radiates outward. I don't think however in answer to your question that the crises of empires, such as occurred in the Ottoman Empire in the sixteenth century, is one that I was thinking of.

DYSON-HUDSON: As a social anthropologist, I find it fundamentally very distressing to think of the possibility that there might be two sorts of events, as it were, out there.

HUPPERT: Isn't there a special difficulty in the case of the Ottoman Empire? Is there a moment in the history of the Ottoman Empire when it isn't in crisis?

INALCIK: Fernand Braudel's book, in its discussion of the impact of Western Mediterranean on the Ottoman Empire revealed to us that the empire was integrated in world history, and not only from the political point of view. We knew that Turkish power in the sixteenth century played a major role in shaping European politics. We began now to understand better this political and military impact of the Turkish in the sixteenth century. Thanks to Fernand Braudel's book, we now see that the Ottoman Levant played a very important role in conveying American silver through the markets of the empire toward the East, to Iran through the Persian Gulf to India, and from there to China. This is one structure which Fernand Braudel brought to light for us, indicating the place of the Ottoman Empire in universal

history. Of course the radical change which occurred in the Ottoman Empire had an impact on general conditions, not only in the Eastern Mediterranean, but in the whole Mediterranean. There are now some who believe Venetian decadence can be linked to conditions in the Levant.

I mean the collapse of the Ottoman central control system affected greatly trade and economic conditions in the Levant, which in turn affected the conditions of the Italian maritime states. But the empire finally adjusted itself to the new conditions and created a viable structure to survive. The whole military and financial system changed; new estates were created. The crisis was important in the way that it prepared a society for a new structure. In light of the question about a theory of change, I think that, by studying the Ottoman example, we can find some interesting points about the mechanism of change.

WALLERSTEIN: I would like to pursue Eric Hobsbawm's point because I think it is very important. The great political event, the great formative event which he gave as an example, was the French Revolution. It is obviously an excellent example. Now it wasn't clear when he made the point at first, but on the second round it became much clearer what he was talking about. If he says the *Annales* School cannot explain an event like the French Revolution, he clearly does not mean that they can't account in some sense for it having occurred, because he went on to say that in some sense they could. In fact, of course, we have the work of Labrousse which attempts an explanation of why the French Revolution occurred and why it occurred when it occurred, taking into account cyclical conjunctures and various other considerations which are typical of an *Annales* approach. So that is not the problem.

There are however two other issues which he raised. One was an assessment of how much change something like the French Revolution really made. Now I don't know any *Annales* historian who ever did that, but I would have thought that the whole *Annales* approach was central to answering that kind of question. Because the *Annales* approach says you take an event and you look underneath it and you see it in terms of the long term, asking: was it epiphenomenal? Was it

momentary? Was it a kind of flash? or did it really make a difference? So one can respond to that question.

Finally, there is the question about the collective mental impact of a great formative event. This refers us back to what Aymard was talking about when he discussed the needs of Italian history and historians today. To what extent does the formative event shape people's perception of their own nation or their own group for a century or two centuries afterward? Aymard was saying that Italian historians today have to cope with the issue of Italian unification and of its final realization, in a sense, under Fascism, that this was their heritage to which they had to give meaning. Hobsbawm was, I thought, making the point that that is also a very central problem of French national history. What has been the legacy of the fact that there had been a French Revolution, that it took the form that it took, that it was complete or incomplete according to your interpretation of the French Revolution? And to what extent is it a living reality in terms of French contemporary politics, which I certainly think it is? Again I don't see why, logically, that is not a question that one could deal with in terms of the Annales method. However, the *Annales* School (as well as indeed Marxism) might be resistant to posing that question, in that it becomes very much a question of the impact of idea systems on social structures. Both *Annales* and *Marxism* historically have placed their great emphasis on economic and social underpinnings, not on idea systems, although to be fair, Febvre of course was centrally concerned with idea systems.

KISALTMALAR

Annales, E.S.C.: *Annales: Economies Societes Civilisations*
AOASH : *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae*
AÜ DTCFD : *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*
Belgeler : *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*
Belleten : *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS : *Bulletin of School of Oriental and African Studies*
EI^2 : *Encyclopedia of Islam, 2nd edition (Leiden)*
fol. : folyo
GOR : *Geschichte des Osmanischen Reiches*
IJMES : *International Journal of Middle East Studies*
İA : *İslâm Ansiklopedisi*
İFM : *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*
JESHO : *Journal of the Economic and Social History of the Orient*
JOAS : *Journal of the American Oriental Society*
MAD.d : Maliyeden Müdevver Defterler
MD : Mühimme Defteri
MOG : *Mitteilungen zur Osmanisehen Geschichte*
MTM : *Milli Tetebbular Mecmuası*
RGIU : *Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul*
TDK : Türk Dil Kurumu
TOEM : *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*
TSMA : Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMK : Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TTEM : *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*
TTK : Türk Tarih Kurumu
TVM : *Tarih Vesikaları Mecmuası*
vrk. : varak
ZDMG : *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*

NOTLAR

THE YÜRÜKS: THEIR ORIGINS, EXPANSION AND ECONOMIC ROLE (Sayfa 3-33)

1 F. Taeschner (ed.), *Masâlîk al-Absâr fî Mamâlik al Amsâr,* Leipzig, 1929, pp. 2, 19, 28, 31-33, 49; and P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche; Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13.-15. Jh. Unveränderter Nachdruck,* Istanbul, 1943, p. 2.

2 Aksarayî Kerîmüddin Mahmûd, *Müsâmeret ül-Ahbâr,* O. Turan (ed.), Ankara, 1944, pp. 171-172.

3 B. Atalay, *Türkçemizde Men, Man Eki*, Ankara, 1940.

4 İ. Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı,* Ankara, 1958, p. 128. The earliest Ottoman traditions speaking of the forefathers of 'Osmân Ghâzî, the founder of the Ottoman state, say: "Those Oghuz groups who were nomadic Yörüks"; Beşîr Çelebi, *Tevârîh-i Âl-i Osmân,* İ.H. Ertayalan (ed.), Istanbul, 1946, p. 7; also see note 44.

5 İ. Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", pp. 129-130.

6 In the Ottoman sources of the mid-fifteenth century (O. Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler,* Ankara, 1954, pp. 40, 58), the peoples of Kadı Burhan al-Din (Sivas region), Zulkadriyye (Dulkadur), Karakoyunlu and Akkoyunlu (eastern Asia Minor) are all called *Türkmen* or *ulus.* In Âşıkpaşazâde, writing around 1476, Türkmen is used for Central and Eastern Anatolian nomads. In the Karamanid epic history by Şikâri the nomads under the Karamanids are called *Oghuz,* not *Türkmen* (see R.P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia,* Bloomington, 1983, pp. 145-50).

7 C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey,* London, 1968, pp. 55-91; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti,* Ankara, 1965, pp. 109-34, 195-216; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor,* Berkeley, 1971, pp. 145-288; O. Turan, "Süleyman-Şah", *İslâm Ansiklopedisi,* XI, pp. 201-219.

8 Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor,* p. 184.

9 Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor,* pp. 146-87.

10 Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor,* p. 191; O. Turan, "Süleyman-Şah", pp. 209-210.

11 M. Halil Yinanç, *Anadolu'nun Fethi,* Istanbul, 1944; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İslâm Ansiklopedisi,* X, pp. 393-396; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey,* pp. 143-55.

12 O. Turan, *Selçuklular Tarihi,* pp. 260-84.

13 Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor,* pp. 166-67, 251-59.

14 Cahen, *Pre-Ottoman Turkey,* pp. 143-265.

15 This aspect of the nomadic society within the context of the larger settled society has been ignored by historians who depended on the contemporary chronicles which are mostly biased against the nomads. A more authentic picture comes out of the documentation of the Ottoman period; D. Bates, observes that "the same is found to encompass both far-ranging nomadic pastoralist and sedentary agricultural segments"

(*Nomads and Farmers: A Study of the Yörüks of Southeastern Turkey,* Ann Arbor, 1983, p. 22). It may be mentioned here that the nomadic Nogays of the Crimean *Dasht* cultivated a great quantity of wheat on the fertile soil of the Ukraine for the Istanbul market during the Ottoman period.

16 P.M. Holt, Ann Katherine S. Lambton and B. Lewis (eds.), *Cambridge History of Islam,* vol. I, Cambridge, 1970, pp. 163-166; the most important of the first frontier emirates were the principalities of Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi, and Osmanlı (Ottoman); those on the Seldjuk territory were Çandar, Germiyan, Hamid, Eşref, Teke and Karaman; see, İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri,* 2nd edition, Ankara, 1969; in particular see P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche,* Istanbul, 1943; H. İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and the Crusades", *Byzantinische Forschungen,* 9 (1985), pp. 179-217; Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor,* pp. 249-259; E.A. Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydın (1300-1415),* Venice, 1983.

17 H. İnalcık, "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies,* 2/2 (1981-1982), pp. 71-80.

18 Early Ottoman surveys and *wakfiyye*s confirm the traditional statement that the first Ottoman military organization was based on the enrollment of the *yürük*s who were settled and given arable land to cultivate. There is a striking similarity between the military organization of *yaya* and the *yürük*s: see *infra,* note 88.

19 Ibn Battûta's observations about 1332 are of particular interest (*The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354,* (ed.) H.A.R. Gibb, vol. II, Cambridge, 1962): " 'Alâyâ (Alanya)", he says, "is inhabited by Turkmens" (p. 417); "Ladhiq (Denizli) is one of the most attractive and immense cities. In it there are seven mosques. [...] Its bazaars are very fine, and they contain manufactured cotton fabrics edged with gold embroidery, they are unequalled in their kind and long-lived on account of the excellence of their cotton and strength of their spun thread" (p. 425); "the city of Milas, one of the finest and most extensive cities in the land of al-Rum" (p. 428); the palace of Sultan Mehmed of Aydın with its Greek pages "wearing robes of silk" (p. 442) is impressive; the city of Bali-Kasri, "a fine and populous city with pleasant bazaars" (p. 449); "Bursa, a great and important city with fine bazaars and wide streets" (p. 449); "Kastamuniya (Kastamoni) one of the finest and largest cities where commodities are abundant and prices low" (p. 461); Sinope "a superb city" (p. 465).

20 Aydın Defteri, Başvekalet Archives, Istanbul, Tapu Defterleri, no. M1/1.

21 Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor,* pp. 411-415.

22 H. İnalcık, " 'Arab' Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century", *Revue d'Histoire Maghrébine,* 31-32 (1983), pp. 263-270.

23 For the rise of the Kızıl-Baş, see, F. Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü: Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri,* Ankara, 1976; the articles by Efendiev, I. Beldiceanu-Steinherr, I. Melikoff and J.-L. Bacque-Grammont, in no. *Turcica* VI (1975); also Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens in 16. Jahrhundert", *Der Islam,* 41 (1965). The Türkmen tribes which supported the Safavids are identified by Sümer (pp. 43-53) as follows: Rumlu (from Sivas, Tokat and Amasya areas), Ustacalu (from the Ulu-Yürük Türkmen tribes), Tekelü (from Teke), Şamlu (from Ulu-Yürük), Dulkadır (from Bozok living in the Yogzat region); also smaller groups from Çepni, Turgutlu and Kurds from Hinis and Çemişkezek.

24 K. Güngör, *Cenubî Anadolu Yürüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki,* Ankara, 1941, p. 38; T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân,* Istanbul, 1957, p. 4: "The word *yürük,* though designates a way of life, actually indicates an ethnic origin."

25 Aksarayî Kerîmüddin Mahmûd, *Müsâmeret ül-Ahbâr,* footnote 1, reads *Alp-Yürek* as *Alp-Yürük* which is rejected by F. Sümer. In the historical and literary texts of the fifteenth century (see *Tarama Sözlüğü,* vol. VI, Ankara, TDK, 1972) the word "yörük" or "yürük" does not occur. In Anatolian dialects today (see *Derleme Sözlüğü,* XI, Ankara, TDK, 1978, p. 4310) "yörük" stands for nomad.

26 F. Sümer, "XVI. Asırda Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası,* (hereafter *İFM),* 11/1-2 (1949-50), p. 519.

27 F. Sümer, "XVI. Asırda Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", p. 520.

28 *Fâtih Kânunnâmesi* in Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları,* Istanbul, 1943, p. 391.

29 H. İnalcık, "The Khan and Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I", *Harvard Ukrainian Studies,* 3/4 (1979-80) p. 452.

30 Güngör, *Cenubî Anadolu Yürüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki,* pp. 38-39.

31 F. Sümer, "XVI. Asırda Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", p. 511.

32 F. Sümer, *Karakoyunlular,* Ankara, 1967; J.E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire,* Minneapolis-Chicago, 1976.

33 See for instance, Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân,* (ed.) Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri I, Istanbul, 1949. pp. 77-319.

34 F. Sümer, "XVI. Asırda Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", p. 511; T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân,* p. 8.

35 F. Sümer, "XVI. Asırda Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", p. 511.

36 P. Traeger, "Die Jürüken und Konjaren in Makedonien", *Zietschrift fur Ethnologie,* 37 (1905), pp. 198-206; F. von Luschan, *Les peuples nomades de l'Asie Mineure (Wandervolker Kleinasiens),* Abhandlungen der Berliner Gesellschaft fur Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, 1866, pp. 167-171; A. Philipsson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien,* 5 vols., Gotha: Justus Pethes, 1910-15. For a systematic bibliography on the *yürüks* including works in Turkish see I. Svanberg, *A Bibliography of the Turkish-Speaking Tribal Yürüks,* Uppsala, 1982.

37 Important archival materials on the *yürüks* of Western Anatolia have been published; for a bibliography see I. Svanberg, *A Bibliography of the Turkish-Speaking Tribal Yürüks,* p. 8-13.

38 M. Tsakyroglous, *Etudes Ethnographiques sur les Yörük,* Izmir, 1891; G. Lejean, *Ethnographie de la Turquie d'Europe,* Gotha, 1861; E.M. Hoppe, "The Yuruks", *The Journal of Royal Asiatic Society,* 65/1 (1933), s. 25-28.

39 *Fâtih Kânunnâmesi,* p. 391, provision 15. For *Saruhan Koyun-eri Yürüks* see, M.Ç. Uluçay, *Saruhan-oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar,* c. I, Istanbul, 1940, p. 74.

40 *Tarama Sözlüğü,* III, pp. 1717-23.

41 Ö.L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of Economic and Social History of the Orient,* 1/1 (1957), s. 9-36.

42 See supra, note 1.

43 B. Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphleten, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter,* Wiesbaden, 1964, p. 3.

44 K. Su, İ. Gökçen, N.K. Atabeyli, K. Güngör, F. Sümer, C. Orhonlu, H. Dağlıoğlu and A. Refik Altınay published archival materials concerning *yürüks.* For a full bibliography, see I. Svanberg, *A Bibliography of the Turkish-Speaking Tribal Yürüks.*

45 For these traditions see H. İnalcık, "The Rise of the Ottoman Historiography", (eds.) B. Lewis and P.M. Holt, *Historians of the Middle East,* London, 1962. For the

deportation under Murad I and Bayezid I in particular see Âşıkpaşazâde, pp. 133, 141.

46 Ö.L. Barkan, "15. ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I: Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Istanbul, 1980, pp. 596-607.

47 For Boz-Ulus in eastern Asia Minor see, F. Demirtaş "Bozulus Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 7/1 (Mart 1949), pp. 29-60; for Türkmen groups in Western Anatolia in the sixteenth century, F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara, 1967, 178 ff. The following tax estimates can give an idea about the relative population in various regions in the seventeenth century. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *IFM*, 17/1-4 (1955), p. 203:

	Akça
Boz-Ulus Türkmens of Aydın	862.860
Boz-Ulus Türkmens of Rum (Tokat-Sivas area)	233.980
Boz-Ulus Türkmens of Ankara	827.700

While during the sixteenth century there was an extensive migration of the Boz-Ulus groups in the direction of Azerbaijan due to the Safavid encouragement and the attraction of the rich pastures (see F. Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, 21/83, 1957, pp. 429-447); during the *Celâlî* disorders in the period 1596-1610 and after, the main stream of migration seems to be in the direction of Western Anatolia. Documents on this migration which alarmed the government, were published by İ. Gökçen, *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, Istanbul, 1946, p. 129, doc. 52 and 70; and M.Ç. Uluçay, *17. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Istanbul, 1944, doc. 209, 217, 239; Kâmil Su, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, Istanbul, 1938, doc. 46, 98-100; A. Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri, 966-1200*, Istanbul, 1930, doc. 100, 157, 181 (Yeni-il, 1701), 201, 203 (dated 1719), 238 (Yeni-il, Haleb-Türkmenleri); (Çepni migration). The Türkmen/Yürük waves reached Rumeli, see, Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, p. 67.

48 For a general outline, see X. de Planhol, "Geography, Politics, and Nomadism in Anatolia", *International Social Science Journal*, 11/4 (1959), pp. 525-531. Westward migration of the Türkmen groups as a result of the Arab Bedouin pressure and the government's heavy impositions is documented by a report dated 1740, see A. Refik, doc. 212, 216, 233. On government action connected with the increasing depredations of the nomads in Southeastern Anatolia since 1687 and the government decision to settle them in Northern Syria in the period 1691-1699, see C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü, 1691-1696*, Istanbul, 1963, pp. 53-76; on the other hand the powerful Bedouin confederation of *'Anaze* arrived in northern Syria at the turn of the eighteenth century and their immigration continued for a century, see E. Graf, "Anaze", *EI*[2], p. 482-483; W. Caskel, *Die Beduinen*, I, Leipzig, 1939, pp. 62-130, Leipzig, 1943, pp. 342-351. The confusion caused by the Arab Bedouins can be seen through the gimperial decrees BOA, *Mühimme* defter, no. 18.

49 See H. İnalcık, "'Arab' Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century", pp. 256-270.

50 He summarized his various studies in *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara, 1967; but a special collection on *aşâ'ir* (Maliyeden Müdevver Defterleri, no. 3912 and 19138 and others) and other collections contain immense materials still unexplored on nomadic populations of the Ottoman empire, see İ. Şahin, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981), pp. 687-712.

51 F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, pp. 199-208; cf. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, pp. 186-96; Z.V. Togan, *Oğuz Destanı*, Istanbul, 1972, pp. 115-152.
52 For a general study on how Turkic peoples or nomadic groups took their names see L. Rasonyi, "Türk Özel Adlarının Kaynakları", *Türkoloji Dergisi*, (1964), pp. 71-101; see also J. Woods's theory of "dispensation", Woods, *The Aqquyunlu*, Index: *Dispensation.*
53 For the At-çeken, see F. Sümer, *Oğuzlar*, Index: At-Çeken, 490; R.P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, pp. 99, 75-103, 115-37.
54 Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, p. 83 and statistics in pp. 115-137. Lindner, comparing the circuits of the nomads according to the surveys of 1501 and 1591, suggests that the districts of the Horse Drovers were quite shrunken in 1591.
55 Y. Petsopoulos, *Les Kilims, Tapis tissés et brodes du Moyen-Orient*, Fribourg, 1979, p. 153.
56 Kâmil Su, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, Istanbul, 1938, pp. 36-38, doc. 46, pp. 78, 85, 92-94, 141.
57 Petsopoulos, *Les Kilims, Tapis tissés et brodes du Moyen-Orient*, p. 80.
58 See, F. Sümer, "XVI. Asırda Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", p. 487. For *Yahyalu Yürüks* and *yürüks* in the Kayseri sancak, see, R. Jennings, "The Population, Society, and Economy of the Region of Erciyes Dağı in the 16th Century", (eds.) J.-L. Bacqué-Grammont and P. Dumont, *Contributions à l'histoire économique et social de l'empire Ottoman*, Louvain, 1983, p. 164-171.
59 F. Sümer, "XVI. Asırda Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", p. 489.
60 A. Tanoğlu, "The Geography of Settlement", *Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul (RGIU)*, 1/1 (1954), pp. 1-17; N. Tunçdilek, "Yayla Settlements and Related Activities in Turkey", *RGIU*, 1/9-10 (1963-64), pp. 58-71; X. de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: nomadisme et vie paysanne*, Paris, 1958; W.-D. Hütteroth, *Ländlicher Siedlungen im südlichen inneranatolien in der letzten Vierhundert Jahren*, Gottingen, 1968; B. Aswad, *Property Control and Social Strategies in Settlers on a Middle Eastern Plain*, Ann Arbor, 1971.
61 Cotton was used in making *bez*, a kind of coarse cotton cloth for underwear and dress, as a heavy cloth in bolstering a tent cover and in rugs, see "Economy and Trade". Until recently the *yürük* met all of his needs in woven materials, see note 89.
62 The size of a *çiftlik* varied between 50-150 *dönüms*, see my "Rice Cultivation and the *Çeltükci Re'âyâ* System in the Ottoman Empire", *Turcica*, 14 (1982), p. 121.
63 BOA, Hüdavendigâr surveys, Tapu Defterleri, no. 23, 111, and Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, no. 570, 580.
64 M. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, London, 1972, pp. 10-29; X. de Planhol, "Geography, Politics, and Nomadism in Anatolia", pp. 525-553.
65 See, for example, the At-çeken: Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, pp. 115-137.
66 N. Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu bir Bakış", *İFM*, 15/1-4 (1953), pp. 189-200.
67 Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu bir Bakış", p. 199.
68 Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, pp. 51-74.
69 Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, p. 57.
70 Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, p. 59.
71 For this system, see my "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, 23/92 (1959), pp. 575-610, and "Rice Cultivation and the *Çeltükci Re'âyâ* System in the Ottoman Empire", pp. 89-102.
72 Bates, *Nomads and Farmers: A Study of the Yörüks of Southeastern Turkey*, pp. 26-27. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, p. 59.

73 I. Mélikoff-Sayar, *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris, 1954. An analysis of this source under the light of Byzantine and Western sources is provided in P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident, Recherches sur la geste d'Umur Pacha*, Paris, 1957.

74 E.A. Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydın (1300-1415)*, Venice, 1983. See also, J. Day, *Les douanes de Gênes 1376-1377*, 2 vols., Paris, 1963; C. Foss, *Ephesus, after Late Antiquity, Byzantine, and Turkish City*, Cambridge, 1979, pp. 141-67; still essential, W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, I, (ed.) F. Raynaud, second reprint, Leipzig, 1936, pp. 534-54. Al-'Umarî (p. 34), speaks of how on the river "Menderos" the ships sail up and down from the Mediterranean and how people of this land organize sea expeditions for *gazîs* and merchants. He also speaks about (p. 46) the slave trade involving a great number of Greek women and children.

75 See, H. İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and the Crusades", *Byzantinische Forschungen*, 9 (1985).

76 F.B. Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, (ed.) Allan Evans, Cambridge, Mass., 1936, Indexes: Commodities

77 For the trade conditions, Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydın (1300-1415)*, pp. 125-58; for commodities, pp. 159-73.

78 Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydın (1300-1415)*, pp. 159-73. On the rugs of Aksaray, Ibn Battûta, *The Travels of Ibn Battuta*, Cambridge, vol. 2, 1962, pp. 432-33, says: "There are manufactured there the rugs of sheep wool called after it, which have no equal in any country and are exported from there to Syria, Egypt, al-Iraq, India, China, and the lands of the Turks." The international fame of the rugs manufactured at Aksaray is confirmed by Ibn Sa'id (d. 1274); see C. Cahen, "Ibn Sa'id sur l'Asie Mineure Seldjuqide", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1968), p. 45; Ibn Battûta (p. 440) also noted that the tent sent to him by the Sultan of Aydın "consisted of wooden laths put together in the shape of a cupola and covered with pieces of felt. They also brought rugs and furnished it"; for the fame of the Anatolian carpets in this period also see H. Yule (ed.), *Catay and the Way Thither*, vol. I, London, 1913, ch. 2; for the old Seljukid rugs in general see Ş. Yetkin, *Historical Turkish Carpets*, Istanbul, 1981, pp. 15-42; for the old Anatolian carpets exported to Europe see, *Oriental Carpets and Textile Studies II*, (eds.) R. Pinner and W. Denny, London 1986, pp. 13-27.

79 J. Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961, p. 393.

80 Zachariadou, *Trade and the Crusades, Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydın (1300-1415)*, pp. 163-65.

81 Zachariadou, *Trade and the Crusades, Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydın (1300-1415)*, p. 142.

82 On *Tahtacı*s various studies are published, see bibliographies in X. de Planhol, *The World of Islam*, Ithaca, 1959, p. 139; Bates, *Nomads and Farmers: A Study of the Yörüks of Southeastern Turkey*, pp. 227-36; and Svanberg, *A Bibliography of the Turkish-Speaking Tribal Yürüks.*

83 Ş. Tekindağ, "Karamanlılar", *İslâm Ansiklopedisi*, VI, p. 317.

84 On the importance of socio-political differentiation in the Turcoman society for political development, see, H. İnalcık, "The Rise of Turcoman Maritime Principalities" and A.M. Khazanov, *Nomads and Outside World*, Cambridge, 1984.

85 See H. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, 2 (1960); the customs registers, BOA, MAD. d., no. 7387: *Mahsûl-i Resm-i Tahta ve Tevabiha.* For an

Ottoman merchant engaged in lumber export to Egypt, see H. İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten,* 24/93 (1960), p. 91, document no. 37 dated September 1480. Ibn Battûta, p. 417, remarked the importance of wood export and said, "It (al-'Alaya) is inhabited by Türkmen, and is visited by the merchants of Cairo, Alexandria, and Syria. It has quantities of wood, which is exported from there to Alexandria and Dimyat and thence carried to the other parts of Egypt."

86 The Ottoman customs registers as well as Transylvanian sources leave no doubt as to the extensive character of the carpet export to northern countries. For the collection of old Turkish carpets in Transylvania see note 84; for the trade see R. Manolescu, *Comerţul Ţării Romîneşti şi Moldovei cu Braşovul: (secolele XIV-XVI),* Bucureşti, 1965, pp. 160-175.

87 BOA, MAD. d., no. 6222; A. Zigura, *Covoare Turceşti din Colectia Muzeului,* Bucharest, 1966, collections included carpets from Kula, Gördes, and Ladik. See also Emil Schumutzler, *Altorientalische Teppiche in Siebenbürgen,* Leipzig, 1933. Rich Transylvanian collections have special significance for the study of early Ottoman carpets in general. Yetkin, *Historical Turkish Carpets,* pp. 42-100.

88 See Yetkin, *Historical Turkish Carpets,* pp. 101-134; also O. Aslanapa and Y. Durul, *Selçuklu Halıları, Başlangıcından Onaltıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı,* Istanbul, 1973.

89 For the tax exempt groups, see H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu" (1959). Both the nomadic and the settled *yürük*s were organized as an important part of the Ottoman army in Western Anatolia and the Balkans during the first century of the Ottoman state. They were organized under what is called the *ocak* system. An *ocak* consisted of a unit of a certain number of families which numbered as many as twenty-five or thirty in the sixteenth century. The unit had to provide expenses for an active soldier, *eşkünci,* from among themselves for the sultan's campaigns. Soldiers from each region were put under the command of a *subaşı.* As time went by several military organizations came into existence under such names as *yürük, yaya* (piyade), *canbaz, müsellem.* All were of *yürük* origin and organized on the basis of the *ocak* system. In the 1560s, in Rumeli, the *yürük*s were organized into *ocaks* as follows:

Yürük Military Organization in the Balkans
(Source: T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân,* Istanbul, 1957)

	Çeribaşi	Eşkünci	Yamak
1. *Subaşı* of Selânik (mainly in Macedonia but also in Thessaly and Dobruja)	13	3.000 (600 *ocak* in 1543)	9.000
2. *Subaşı* of Vize (earlier of Hayrabolu nothern Thrace)	4	525 (105 *ocak* in 1574)	1.575
3. *Subaşı* of Yanbolu (the upper Tunca river)	—	—	—
4. *Subaşı* of Naldöken (Bulgaria, densely found in Eski-Zağra and Filibe area)	42	1.715 (in 1602)	7.548
5. *Subaşı* of Ofcabolu (the İştip-Üsküp area)	1	485 (in 1566)	2.218
6. *Subaşı* of Kocacık (densely found in the Yanbolu, Varna, and Şumnu area)	—	900 (180 *ocak* in 1581)	2.700

7. *Subaşı* of Kesriye (the Kastoria area in Macedonia)	—	—	—
8. *Subaşı* of Tanrıdağ (Tekvurdağı, also called Karagöz, found densely in Western Thrace, Thessaly and Eastern Macedonia)	47	2.125 (in 1591)	14.710

When the *yaya* organization was abolished at the turn of the sixteenth century, there were 26.500 men in the *ocaks* in the province of Anatolia (Western Asia Minor) from which came 6.900 *yaya* soldiers. Around 1465, in the Teke Sancak alone there were 361 soldier *müsellems* with 3.763 *yamaks* (supporting members of the *ocak*), while in the previous registration they had numbered 283 and 2.242 respectively. The great number of soldiers of *yürük* origin from Western Anatolia is another proof of their paramount role in the foundation of *gazî* principalities in Western Anatolia and in westward expansion.

90 Employment of the *yürüks* in various services for the state has not been systematically examined; references to the materials published by A. Refik, İ. Gökçen, M.Ç. Uluçay, K. Su, T. Gökbilgin, C. Orhonlu will be found in the notes above; for the important role of the *yürüks* in rice cultivation, see H. İnalcık, "Rice Cultivation and the *Çeltükci Re'âyâ* System in the Ottoman Empire", pp. 103-106.

91 *Okçular* villages in the forest area are studied by X. de Planhol, "Les Nomades, la steppe et la foret en Anatolie", *Geographische Zeitschrift,* 53 (1965), pp. 101-116.

92 Weaving in *yürük* economy occupies a special place. It is a woman's job. "The Yürük makes himself all kinds of weaves he needs including shirts and sacks. He spends as little cash as possible. But recently by 1931 it is becoming fashionable to buy European manufactures on such occasions as weddings." Ali Rıza Yalman (Yalkın), *Cenupta Türkmen Oymakları,* I, Ankara, 1977, pp. 246-47, 214-22; for the *yürük* weaves also see Güngör, *Cenubî Anadolu Yürüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki,* pp. 46-48; Tevfik Eşberk, *Türkiye'de Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti,* Ankara, 1939; Ursula Reinhard, "Silifke Yöresi Dokumaları", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, V: Etnografya,* Ankara, 1977, pp. 241-50; and other papers published in the same volume by M. Gönül (weaving techniques), M. Akok (designs), M. Constantin (dresses), N. Dunare (motifs), J.M. Jones (symbolism), M. Önder (dresses, headgear); particular mention should be made of Ersu Pekin, "Yörüklerde Un Çuvalları", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, V: Etnografya,* pp. 207-30 and Sabiha Tansuğ, "Türkmenlerde Giyim Gelenekleri", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, V: Etnografya,* pp. 251-56. For *halı* and *kilim* weaving in particular see A.N. Landreau (ed.), *Yörük: The Nomadic Weaving Tradition of the Middle East,* Pittsburgh, 1978; H. Yurdaydın said "the *yürüks* of Akça-keçilü in the Eskişhir area villages used to produce all the material they needed for their dresses which have distinctive colors and designs. Weaving and making carpets is a woman's task in the *yürük* family". Female child labor is widely used because it provides cheap labor; an important contribution by Şahin Yüksel Yağan, *Türk El Dokumacılığı,* Istanbul, 1978, deals with urban textile weaving.

93 Ş. Yetkin, *Historical Turkish Carpets,* pp. 73-100; Yetkin, "Osmanlı Saray Halılarından Yeni Örnekler", *Sanat Tarihi Yıllığı,* 7 (1977), pp. 143-64.

94 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme: Anadolu, Suriye, Hicaz, 1671-72,* vol. 9, Istanbul, 1935, pp. 35-60.

95 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* pp. 38-39.

96 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* p. 36.

97 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* p. 50.

98 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, p. 52.
99 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, p. 42.
100 The *yürük* groups found in the upper Gediz area arond 1875 (Gökçen, *Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, pp. 94-98):

Yürüks	Area
Tahtacı	Demirci, Gördes and Kula
Siyah-Kozan	Selendi (Kula)
Karayağcı	Selendi (Kula)
Kalabak	Demirci
Kızılkeçilü	Selendi
Kaçar	Murad Dağı, Uşak
Yağcı-bedirler	Balıkesir

101 Dr. Tevfik Eşberk, *Türkiye'de Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti,* Ankara, 1939, pp. 95-97. Dr. Eşberk, director of the Institute for Plant Dyestuffs and Village Crafts, published in this book as the results of an extensive fieldwork.
102 Today the most sought-after and popular *halı*s come from Karapınar, Dazkırı, Milas, Adana-Yörük, Yağcı-bedir (Balıkesir), Kazak (Kars), Bünyan and Yahyalı (Kayseri), Ezine (Çanakkale), Kız-Bergaması (Izmir), Banaz (Uşak), see *Hürriyet,* 17 July 1984.
103 In fact, this is a register of tax areas which occurred between 1487 and 1491: BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi, no. 5280.
104 I published some tereke from the Bursa court records of the 1460s in *İFM*, XI (1950).
105 Yaşar Yücel, *1640 Tarihli Esar Defteri*, Ankara, 1982; a new edition, annotated and rendered in the Latin alphabet, has been prepared by Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Istanbul, 1983.

KAYNAKLARIN ELEŞTİRİSİ IŞIĞINDA OSMAN GAZÎ'NİN FAALİYETLERİ VE OSMANLI BEYLİĞİ'NİN KURULUŞU (Sayfa 35-42)

1 Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, 2. baskı, Ankara, 1984.
2 Bu çalışmaların bir kısmı şurada yayınlanmıştı: H. İnalcık, "Osmanlı Devleti'nin Gerçek Kuruluş Hikâyesi: Osman Gazî'nin İzinde", *NTV Tarih*, sayı 13 (2010), s. 49-56; İnalcık, "Son Araştırmalarla Ertuğrul Gazî'nin Gerçek Hikâyesi", *NTV Tarih*, sayı 15 (2010), s. 51-58; keza İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İstanbul, 2010 (e.n.).
3 Bu beş taşı *NTV Tarih* dergisinin Şubat 2011 sayısındaki "Osman Beg'in Sakarya Seferleri" makalesinde fotoğraflarıyla yayınladık.
4 Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nüma: Neşrî Tarihi*, 2 cilt, (yay.) F.R. Unat-M.A. Köymen, Ankara, 1949, c. I, s. 74-76.
5 İnalcık, "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Beg", *Belleten*, 71/261 (2007), s. 479-536.

POLUNYA (APOLLUNİA) –TANRI-YIKDIĞI–: OSMANLI RUMELİ FETİHLERİ KRONOLOJİSİNDE DÜZELTMELER (1354-1371) (Sayfa 43-70)

1 Constantin Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, s. 318.

2 Bu kompilasyonların dayandığı bazı menâkıbnâmeler ortaya çıkmaktadır: *Gazavât-i Sultan Murad b. Mehemmed Han*, (yay.) H. İnalcık ve M. Oğuz, Ankara, 1978; Neşrî, iki menâkibnâme içerir. Bkz. *Devlet-i 'Aliyye*, c. I, s. 97-101 (e.n.).

3 Sırp-Bulgar ordusuna karşı Kantakuzenos'un müttefiki Sultan Orhan, ona oğlu Süleyman kumandasında 10-12 bin kişilik bir orduyu yardıma gönderdi. Süleyman, Sırp-Bulgar ordusunu Meriç Nehri üzerinde bozguna uğrattı (1352 Kışı). Bu zaferin ardından Türkler Bulgaristan'a akın yaptılar; Filibe, Yanbolu ve Aydos bölgelerine kadar ilerlediler. Bu, Osmanlı Türklerinin Bulgaristan topraklarına ilk girişleriydi (G.J. Weiss, *Joannes Kantakuzenos, Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch, in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Weisbaden, 1969, s. 32-44: Kantakuzenos, III, 250; D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge, 1996, s. 238).

4 İnalcık, "Edirne'nin Fethi, 1361", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara, 1964, s. 189-196.

5 Nikephoros Gregoras (kronik için bkz. not 11) Süleyman Paşa için, "Saltanat vârisi ve devletin genel idaresine memur olan büyük oğlu" demektedir. Bu tarihte Orhan ihtiyar ve hasta idi. Bazı Osmanlı kaynakları da Süleyman'ı üçüncü padişah sayar. Osmanlı rivâyeti, Rumeli'ye ilk geçiş girişimini tamamıyla bir Osmanlı tasarımı olarak anlatır. Aslında geçişi Karesili Ece Bey planlamıştı. Osmanlılardan çok önce Karesi gazîleri Gelibolu yarımadasına geçip yerleşmek için akınlar yapmakta idiler. Bizans bunu önleyecek gemiye sahip değildi; hatta Karesili gazîler Gelibolu'yu ele geçirmiş olan (1305-1308) Katalanlarla işbirliği yaparak geçici olarak Maitos (Eceabad) kalesinde yerleşmişlerdi. Grup, 6.000 İspanyol ve 3.000 Türk'ten oldukça önemli bir kuvvet oluşturdu (Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, s. 131-133).

6 Gregoras'ta, Süleyman'ın ölümü, 1356 Yazı'nda Şehzade Halil'in korsanlara tutsak düşmesinden hemen sonra gösterilir.

7 Çağdaş Floransalı tarihçi M. Villani, Dimetoka'nın bu tarihte Osmanlılar tarafından alındığını teyit eder.

8 Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, 43. bâb, (yay.) Nihal Atsız, İstanbul, 1949, s. 126; ancak, Murad'ın sultan olduktan sonra Rumeli'ye ilk geçişi tahta çıktığı zaman (1362) değil, 767/1366'dadır.

9 Gregoras'ın bu olaya ait oldukça iyi bir çevirisi bkz. "Şehzade Halil'in Sergüzeşti", (çev.) Yanko İskender Hoçi, *Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1/4 (1910), s. 239; krş. V. Parisot, *Cantacuzène, homme d'état et historien*, Paris, 1845, s. 301-302.

10 Fakat imparatorun bilmediği şu idi: Türk-Moğol dünyasında taht üzerinde verâseti belirleyen ve oğullardan kimin hakan olacağını gösteren bir yasa yoktu ve veliahtlık kurumu geçersizdi. Bu tamamıyla Tanrı'ya bırakılmış olup herhangi biçimde başarı kazanmış oğullarından biri meşru sayılırdı. Fiilen egemenliği ve *ulug yurd*u ele geçiren oğul, Tanrı'nın *kut*una sahip olarak meşru hakan (han) sayılırdı. Bu kural, Osmanlılarda saltanat verâsetinde I. Ahmed dönemine kadar kutsal bir kural olarak süregelmiştir. Bkz. İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet

Telâkkisiyle İlgisi", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14/1 (1959), s. 69-94; İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, c. II, "Saltanat Verâseti ve Kardeş Katli", s. 79-87.

11 Nikephoros Gregoras, "Şehzâde Halil'in Sergüzeşti", (çev.) Yanko İskender Hoçi, s. 250; Gregoras'ın güvenilir bir çevirisi: J.L. van Dieten (çev.), *Rhomäische Geschichte = Historia Rhomaïke*, c. I-IV, Stuttgart, 1994: Orkhan (Hyrkanos).

12 K. Sılay, "Ahmedî's History of the Ottoman Dynasty", *Journal of Turkish Studies*, 16 (1992), s. 151.

13 13. yüzyılın başından beri Türklerin Avrupa yakasına geçişini önlemek için Bizans donanması Çanakkale Boğazı'nda devriye geziyor ya da bu maksatla Ceneviz gemileri kiralanıyordu. Lapseki ve Kavak'a Haçlı çıkarması için bkz. İnalcık, "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1451", *A History of the Crusades*, (yay.) K.M. Setton, c. VI, (1989); Kavak Tuzlası'na Haçlı çıkarması için bkz. *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân*, (yay.) Fr. Giese, s. 17-18.

14 Özellikle bkz. İnalcık, "Edirne'nin Fethi", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara: TTK, 1964, s. 189-196.

15 *İskendernâme*'de *Tevarîh-i Mülûk-i Âl-i Osman* bölümünde Karaman oğlu'nun askerini sıralamada (Tatar, Varsak, Turgud, Rum ve Şam Türkü), Neşrî'nin aktardığı ayrıntılı menâkıbnâmede: "Tatar ve Türkmen ve Varsak ve Turgud ve Bayburd çerisi" biçiminde verilmiştir. İkisi de aynı kaynağı (herhâlde Yahşi Fakîh?) kullanmış olmalıdır.

16 *Düstûrnâme-i Enverî*, (yay.) M. Halil Yinanç, İstanbul, 1930, s. 84.

17 P. Charanis, "An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century", *Byzantion*, 13 (1938); P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, 3 cilt, Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975-79, c. 3, s. 290-291. 1352-1371 olayları üzerinde C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, İstanbul: ISIS, 1990, s. 24-33, yanlışlarla doludur. Sonraki eseri *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002, s. 9-11, kısaca aynı yanlışları tekrarlar. Imber'e göre Murad'ın 1361'de sultan olduğunu söylemişim (*The Ottoman Empire*, s. 29, not 16). "Edirne'nin Fethi" (aşağıda not 18) makalemi dikkatle okumadığı anlaşılıyor, orada Murad'ın 1361'de şehzade olduğu yazılıdır.

18 Ayrıntılar için bkz. İnalcık, "Edirne'nin Fethi", s. 189-196.

19 Fr. Babinger, "Chronologische Miszellen", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, 2 (1926), s. 311-312; A. Burmov, "Türkler Edirne'yi Ne Vakit Aldılar", (çev.) Hasan Eren, *Belleten*, 13/49 (1949), s. 97-106; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, 2. baskı, Ankara, 1961, s. 163; G.A. Škrivani, "Bitka na Marici 26. septembra 1371", *Vojnoistorijski Glasnik*, 3 (1963), s. 71-94; I. Beldiceanu-Steinherr, "La conquête d'Adrinople par les Turcs", *Travaux et Mémoires*, 1 (1965); E. Zachariadou, "Conquest of Adrianople by the Turks", *Studi Veneziani*, 12 (1970); P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, s. 297-299; Schreiner, Beldiceanu-Steinherr ve Zachariadou'ya dayanarak 1368 ve 1369 tarihlerinde ısrar eder.

20 "Gelibolu'yu geçtiler, Biga [Kara-Biga] tarafına geldiler, Murad Han Gazî eyitdi: 'Allâhu Ta'âlâ bunu dahi bize vere', dedi" (Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, 47. bâb). Verilen H. 766 tarihi yanlıştır, H. 773 (1371 yaz-sonbahar) olmalı.

21 Âşıkpaşazâde'de (48. bâb) Kara-Biga fethi için verilen 766/1365 tarihi yanlıştır, kale *Sırp Sındığı*'ndan hemen önce, 1371 Yazı'nda fethedilmiştir.

22 *Neşrî* (c. I, s. 190): "Bu etrafın mülûku Bursa'ya kasd ettiler"; Bodleian Rûhî: "Yukarı Rum'da olan müteferrik beylerin Bursa'ya kasdleri"; "Mulûk ve hükkâm-i Karaman [...] ba-cânib-i Unguriye ve hudûd-i Karaman nahdat numûd" (İdrîs, *Heşt Bihişt*, Kâtîba-i Siyum, Dâstân-i Ahval). Hacı Halîl Konevî'ye göre (vrk. 28-19) Karaman oğlu'nun saldırısı Murad'ın Ankara'yı almasından sonra olmuştur: "mîr-i vilâyet-i

Karaman yâgî şod"; Sultan Murad'ın 1362-1365 döneminde Rumeli ve Anadolu'daki faaliyeti üzerinde bkz. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, c. I, s. 49-65.

23 Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, 46. bâb: "ve hayli oğlanlar cem' oldu; Han'a getürdiler; Halil eydür 'Bunları Türk'e verelim, Türkçe öğrensinler, bunları dahi çeri edelüm', dedi, adın [...] Yeniçeri kodılar."

24 Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, 54. bâb (Atsız yayını, s. 131-132): "Leşker ile Gelibolu'ya geldi; andan doğru Malkara'ya vardı; Gazî Evrenos, Lala Şahin Rum-ili'nin leşkeriyle geldiler [...] İncegüz üzerinde Polunya derler bir hisar var [...] Bu ağaç Devletlü-Kaba(Kara)-Ağaç'dur"; krş. Neşrî, c. I, s. 210; İdrîs ve ondan naklen, Hoca Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, c. II, İstanbul, H. 1279, s. 88-90: "Malkara'ya varılub [...] Çatal-Burgaz cânibine ağâz buyrulub [...] Polunye kal'ası fethine âzim oldu [...] tutuk-i ihticâbdan yüz göstermedi [...] Karadeniz kenârına sarf-i 'inân-i azîmet [...] Devletlü-Kavak deyu nâm verdi."

25 Krş. Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 88-89: "arba'a ve sab'în ve sab'a-mie'de (774) Vize hâkimi olan Şîrmerd Beg cânibinden haber geldi ki, İstanbul tekvuru [...] Polunya kal'ası fethine 'âzim oldu". Bu cümle, bize kadar gelen Âşıkpaşazâde nüshalarında yoktur. Sefer hakkında Neşrî'de (c. I, s. 210), metin pek kısa üç cümle ile verilmiştir. Üsküf ve Kavak-Ağacı rivâyeti Anonimlerdendir. İdrîs'in, Âşıkpaşazâde ve Anonimleri kullandığına şüphe yoktur.

26 Kroniklerde Polunya, Pelinye şekillerinde geçen bu kale, Karadeniz sahilinde *Apollunia*'dır (Süzebolu, Sozopol): bkz. H.J. Kissling, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert,* Wiesbaden, 1956, s. 113.

27 Hoca Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 89, bu cümleyi menfi olarak "mahtûba-i feth tutuk-i ihticâbdan yüz göstermedi" diye çevirmiştir.

28 İdrîs, evvelce Azerbaycan'da Uzun Hasan hizmetindeki bürokratlardandı, Türkçe sözleri Azerî lehçesiyle söyler, yer adlarını da genellikle yanlış yazar.

29 *İstimâlet* için bkz. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), s. 103-129.

30 Bkz. Atsız yayını, s. 131-132.

31 Neşrî, c. I, s. 212: "kendü sürüp defî Fircük'i feth ettiler. Bu tarafdan Murad Han Gazî dahi Sırf-iline vardı."

32 Neşrî, c. I, s. 212: yok

33 Neşrî: "hayli ceng olunup alınmayup âhir üzerinden göçüp."

34 V. Gjuzelev, *Mittelalterliches Bulgarien: Quellen, Geschichte, Hauptstädte und Kultur,* İstanbul, 2001, s. 233: "Amadeo VI, di Savoia porto alla rovina molte cittâe fortezze bulgare sulla costa del Mar Nero (Sozopol, Anchialo, Nessebar, Emona); V. Gjuzelev, *Medieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea, Venice, Genoa,* Villach, 1988, s. 273 (*Scaffida, Anchtalo, Mesemvria Emona, Kozdoke Sozopol*).

35 Bugünkü haritalarda Kırklareli'nin kuzeyinde Kofçaz'ın batısında *Devletliağaç*; 17. yüzyılda bu bölgeden geçen elçiler *Devletlü-Ağaç, Devletlü-Kavak* diye kaydetmişlerdir (bkz. Fr. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien,* Münih, 1944, s. 57).

36 Farsça *saht* olmak, kederli, hüzünlü olmak (F. Steingas, *Persian-English Dictionary*).

37 *Anonim,* Giese yayını, s. 24-25; *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân*, N. Azamat yayını, İstanbul, 1992, s. 26-27; (Sözde) Beşîr Çelebi, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, İ.H. Ertaylan yayını, İstanbul, 1946, s. 37-38; *Anonim Paris 1047*, *Anonim Ayasofya, Lûtfi Paşa, Rüstem Paşa* tarihleri bu kaynağı izler.

38 Saraya, bürokratlara karşı sert eleştiriler için bkz. Fr. Giese yayını, Text: s. 25-26.
39 Bkz. İnalcık, "How to Read 'Ashik Pasha-zâde's History", *Essays in Ottoman History*, İstanbul, 1998, s. 31-50.
40 Papa V. Urban 1363 Mayısı'ndan beri Türklere karşı bir Haçlı seferi için hummalı faaliyet içindedir. Papanın teşvikiyle Macar kralı Büyük Louis 1364-1365 kışını Haçlı hazırlıkları yapmakla geçirdi. Bu Haçlı seferi için bkz. Delaville le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle*, Paris, 1886; J. Gill, *Byzantium and the Papacy, 1198-1400*, New Brunswick, New Jersey, 1979; ayrıntılı olarak, K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, c. I, Philadelphia, 1976; Transylvania'da 1438 Bolba köylü isyanları, Türk savaşı için bir altın vergi yüklemekten çıkmış, bundan yararlanmak isteyen Sultan II. Murad bu memleket içerilerine bir akın yapmıştır.
41 Osmanlı *istimâlet* politikası için bkz. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), s. 103-129.
42 V. Gjuzelev, "Der Letzte Bulgarisch-Byzantinische Krieg", *Mittelalterliches Bulgarien*, İstanbul, 2001, s. 209-216, fakat onun verdiği 1364 tarihi tartışmalıdır.
43 N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* [buradan itibaren *GOR*], Gotha, 1908-1913, 5 cilt, *Notes et extraits*, s. 220-235.
44 Jorga, *GOR*, c. I, s. 250-251; Stratsimir'in Osmanlı rivâyetindeki Sultan Murad'a sadık Saraç olduğu hakkında A. Kuzev, "Beziehungen des Königs von Vidin Ivan Stratsimir zu den Osmanischen Herrschern", *Etudes Balkaniques*, 7/3 (1971), s. 121-124; I. Bojilov, *Familiyata Asenevtsi (1184-1460), Genealogiya i prosopografiya*, Sofya, 1994, s. 136; Bulgar literatürünü bana tanıtan Profesör E. Radushev'e şükran borçluyum.
45 Setton, *The Papacy and the Levant* (*1204-1571*), s. 287.
46 Setton, *The Papacy and the Levant* (*1204-1571*), s. 287.
47 Bu tarihlerde Osmanlı Türkleri İstanbul'un kapılarında idiler. Büyük-Çekmece'deki kalelerden başka İstanbul Boğazı'nın Karadeniz'e çıkışında tepede ünlü Hieron (Yoros) Kalesi, Chalcedon (Kadıköy), Chrysopolis (Üsküdar) Osmanlıların elindeydi. Demetrios Kydones, Konstantinopolis'te mahpus olduklarını söyler (D. Kydones, *Speeches*, Almanca çevirisi, F. Tinnefeld, c. I, Stuttgart, 1981).
48 Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, s. 280.
49 Setton, *The Papacy and the Levant* (*1204-1571*), s. 289, Papa'nın Kral'a mektuplarını özetler; Papa, Rumların birliğe yanaşacaklarından kuşkuludur.
50 G. Ostrogorsky, "Byzance, Etat tributaire de l'empire turc", *Zbornik Radova Vizantijloškog Instituta, Srpska Akademija Nauk*, 5 (1958), s. 49-58.
51 *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (yay.) H. İnalcık, Ankara, 1954.
52 Venedik'te Yüksek Onlar Meclisi kâtibi Caroldo'nun kroniği, bkz. Setton, *The Papacy and the Levant* (1204-1571), s. 290.
53 Konumuzla ilgili Bulgar yayınlarını bize tanıtan N. Antov ve E. Radushev'e burada teşekkürü borç bilirim. Nikolay Antov, "Aspects of Balkan Islamisation in the Light of Petitions for Conversion 1670-1750", *Yüksek Lisans Tezi*, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, 2000; Prof. E. Radushev; Y. Andreev, G. Soulis, Str. Dimitrov, İ. Bojilov'dan konuyla ilgili bazı pasajları Türkçeye çevirme lütfunda bulunmuştur.
54 Gjuzelev'in 14. yüzyılın ilk yarısı üzerinde belli başlı araştırmaları şunlardır: *Medieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea, Venice, Genoa* ve *Mittelalterliches Bulgarien: Quellen, Geschichte, Hauptstädte und Kultur.* Gjuzelev araştırmalarında Macaristan ve Avusturya'da konuyla ilgili başlıca yayınları da kullanmıştır; ancak N. Jorga'yı (Iorga) bunun dışında bırakmış görünmektedir.
55 F. Bollati, *Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amadeo VI (Il Conte Verde)*, Biblioteca Storica Italiana V, Torino, 1900. Bu kaynak Amadeus'un seferi için önemli ayrıntılarla, beraber birçok yanlış bilgi de içerir, dikkatle kullanılmalıdır. Amadeus'un

seferi için bkz. E.L. Cox, *The Green Count of Savoy: Amadeus VI and Transalpine Savoy in the Fourteenth Century*, Princeton, 1967.

56 İdrîs: "Dar zamistân-i sene tis'a ve sittîn ve seb'a mia [...] dar Dimetoka kişlamîşî [...] çun ayyâm-i hucasta-ancâm-i bahâr rasîd [...] ba-savb-i Aydos bar-afraht [...] ba-cânib-i Karin Ovası [...] az-ancâ [...] ba-cânib-i Süzebolu nahdat farmûd" (İdrîs, *Heşt Bihişt*, 3. Kâtîba, Dâstân-i Heştüm), ondan naklen Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 85.

57 H. Matanov, От Галиполи до Лепанто: Балканите, Европа и османското нашествие, 1354-1571. [*Gelibolu'dan Lepanto'ya, Balkanlar, Avrupa ve Osmanlı Yayılışı (1354-1571)*], Sofya, 1988.

58 İmparatorun esir edildiği doğru değildir, bkz. O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, Varşova, 1930, s. 136; J.W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, 1969, s. 7.

59 Bkz. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), s. 103-129.

60 Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, s. 326.

61 Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, s. 213: "die bulgarische Zar mit den Osmanischen Türken, die sich in Ostthrakien fest niederlassen hatten, ein *Bündnis* geschlossen habe. Für diese Behauptung sucht man eine Begründeten in the Tatsache, dass die Türken in diesem Krieg als *Söldner* an der Seite der Bulgaren kämpften."

62 Bu olayın tarihini 1362 yılına koyan Schopen ve 1363 yılını yeğleyen Schreiner ve Charanis'e karşı Gjuzelev (s. 211), 1364 yılını gösterir.

63 Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 127-128. Âşıkpaşazâde'nin Şehzade Murad'ın 1357-1362 Trakya'daki faaliyeti ile (43.-45. bâblar), tahta çıktığı 1362 Martı'ndan sonraki olayları karıştırdığını yukarıda gösterdik.

64 Filibe fethi için bkz. G. Boykov ve M. Kiprovska, "The Ottoman Philippopolis (Filibe) During the Second half of the Fifteenth Century", *Bulgarian Historical Review*, 3-4 (2000), s. 112-120.

65 Bu limanlar Bulgaristan'ın buğday ve derilerinin Venedik ve Ceneviz'e ihraç limanlarıdır ve önemli gümrük geliri getirirlerdi: bkz. Gjuzelev, *Medieval Bulgaria*, s. 263-276, 289-326, 351-362; Anchialos zengin tuzlalarıyla ünlü idi.

66 Başlıca kaynak İdrîs, *Heşt Bihişt*, 3. Kâtîba, Dâstân-i Heştüm; Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 85-86; Fr. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien*, s. 50-52, bu fetihleri yanlış olarak 1363 ve 1367 yıllarına kor, Murad bu fetihleri H. 767-772 yıllarında yapmıştır.

67 Kantakuzenos Osmanlıların Trakya fetihlerinden sorumlu tutulduğundan, onun hatıratında bu Osmanlı ilerlemelerinden söz etmemesi doğaldır. Osmanlı kaynakları, özellikle İdrîs, Trakya'da ve Doğu Bulgaristan'daki fetihler hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verir; ancak bu bilgileri doğru bir kronolojik sıraya koymak gerekir. Fr. Babinger (*Beiträge*: Anhang) ilk kez Osmanlı kroniklerinde geçen yer adlarını tespit etmekle önemli bir katkıda bulunmuş, bu araştırmayı daha sonra H.J. Kissling, en son K. Kreiser, Trakya yer adları üzerinde çalışmalarıyla tamamlamışlardır.

68 Kuşkusuz, mufassal nüshalardan alarak İdrîs (*Heşt Bihişt*, Dâstân-i Heştüm; ondan naklen Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 85-86); Âşıkpaşazâde ve Neşrî eldeki nüshalarında fetihlerden söz etmezler.

69 İdrîs, *Heşt Bihişt*, Dâstân-i Ḥeftüm; Çirmen kuşatmasında İdrîs'e göre Osmanlı askeri top kullandı ("bar kal'a seng-i top wa tîr andahtan" (Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 83, toptan söz etmez).

70 Kissling, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, s. 111, Çatal Burgaz'ı Lüle Burgaz ile karıştırır.

71 Çağdaş Savoie kroniğine göre: "Eulx (Amadeus'un Haçlı donanması) partant de Suze-

poly entrèrent au port de Scafida, ont estropent plusieurs nausées turquoises, lesquels en combattant ilz périrent et parfondirent"; 1370 Yazı'nda surlarla berkitilmiş Kara-Biga Kalesi'ni deniz tarafından Aydıncık deniz üssünden gelen savaş gemileri kuşattılar. I. Murad'ın önemli bir donanması vardı. Aydıncık donanma reisi Abdullah oğlu İldutan (belki Rum dönmesi) idi. Aydıncık'ta (Edincik) câmi ve mezarı bugün görülebilir.

72 İdrîs, *Heşt Bihişt*, 3. Kâtîba, Dâstân-i Heştüm, ondan naklen Hoca Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 85: "Beş yıl mürûr edince ol cânibde (Rumeli'de) ârâm edüp sene 767'den sene 772'ye varınca ... ikâmet-i merâsim-i cihâd eylediler."

73 İdrîs, *Heşt Bihişt*, Dâstân-i Heştüm: fakat Sa'deddîn, c. I, s. 85: "ol vilâyet kâfiri haracgüzâr oldu."

74 İdrîs, *Heşt Bihişt*, Dâstân-i Heştüm: krş. Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 86.

75 Rivâyete göre Migalkara ve Vize, Süleyman Paşa tarafından 1357'ye doğru alınmış, onun ölümü üzerine Bizans karşı saldırıya geçip Vize'yi geri almıştı. İstanbul'a iki günlük uzaklıktaki Vize, Bizans imparatorlarının av-eğlence yeri ("teferrücgâhı") idi. Osmanlı padişahları bu geleneği sürdürmüşlerdir. Özellikle çoğu zaman Edirne'de oturan IV. Mehmed'in av partileri sık sık bu bölgede düzenlenmiştir.

76 O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, s. 169-212.

77 Krş. Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 85.

78 Krş. Sa'deddîn, *Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 85-86. Sultan Murad Rumeli'de beş yıl kaldıktan sonra Bursa'ya H. 772'de (26 Temmuz 1370'te başlar) dönmüştür.

79 Kara-Biga fethi Osmanlı rivâyetinde bildirildiği gibi (Âşıkpaşazâde [48. bâb]; Neşrî, c. I, s. 200; İdrîs, *Heşt Bihişt*, Dâstân-i Pencüm) H. 766'da değil, H. 773 yılında 1371 Yazı'nda meydana gelmiştir: bkz. İnalcık, "Murad I", *DİA*, 31, s. 156-164.

80 Yer adları üzerinde bkz. H.J. Kissling, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1956.

81 Âşıkpaşazâde, Neşrî, Anonimler, Oruc ve İdrîs; bu vekâyinâmeler arasındaki ilişkiler hakkında bkz. İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography", (yay.) B. Lewis ve P.M. Holt, *Historians of the Middle East*, Londra, 1962, s. 152-167.

EDİRNE'NİN FETHİ (1361) (Sayfa 71-88)

1 A. Burmov, "Türkler Edirne'yi Ne Vakit Aldılar?", (çev.) H. Eren, *Belleten*, 13/49 (1949), s. 97-106; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara, 1961, s. 163. Daha sonra Nurettin Ormancı, "Edirne'nin Fethi Tarihine Dair", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, İstanbul, 1963, s. 435-438, yazısını şöyle bitirmektedir: "*Edirne'nin ne zaman fethedildiğini bugün için tâyin ve tesbit edemiyoruz.*"

2 Bu savaş hakkında son olarak G.A. Škrivanić, "Bitka na Marici 26. septembra 1371", *Vojnoistorijski Glasnik*, 3 (1963), s. 71-94. Sırp kaynaklarından ve yayınlarından beni haberdar eden ve tercümeler yapan Dr. D. Lukać-Bojanić'e burada bilhassa teşekkür etmek isterim.

3 A. Burmov, "Türkler Edirne'yi Ne Vakit Aldılar?", s. 103.

4 G. Ostrogorsky (*History of the Byzantine State*, çev. J. Hussey, Oxford, 1956, s. 478, not 3), Burmov'un nazariyesi hakkında "This suggestion [...] is certainly incorrect" hükmünü vermektedir. Burmov'a karşı M. Tichomirov ve Fr. Babinger de itirazlar öne sürmüşlerdir.

5 J. Bogdan'ın yayınladığı Bulgar kroniği, Gelibolu'nun da 1371 Meriç Muharebesi'nden *sonra* düştüğünü kaydeder: Bogdan, "Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung", *Archiv für slavische Philologie*, 13 (1891).

6 Bkz. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 416.

7 Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 472. Osmanlı kaynaklarından Ahmedî-Şükrullâh-Ruhî grubunda Süleyman Paşa'nın Sırplarla bu savaşı hakkında ayrıntılar vardır. *Düstûrnâme*'nin (M.H. Yinanç neşri, s. 84) Edirne fethini Süleyman Paşa'ya atfetmesi de bu olayla ilgili olabilir. Herhâlde Osmanlılardan Edirne'ye ilk defa giren Süleyman Paşa'dır (Kantakuzenos'un müttefiki olarak). Ahmedî-Ruhî rivâyeti için bkz. İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography", (yay.) B. Lewis ve P.M. Holt, *Historians of the Middle East*, Londra, 1962, s. 159-162.

8 Kantakuzenos'un hatıraları 1364 yılına kadar gelir.

9 Bkz. P. Charanis, "An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century", *Byzantion*, 13 (1938), s. 335-362.

10 C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, s. 321; Jireček, "Zur Würdigung der neuenldeckten bulgarischen Chronik", *Archiv für slavische Philologie*, 14 (1891), s. 255-256.

11 Bu kayda göre, veba çıkması üzerine 1362 Martı'nda Edirne'de bulunan Trabzon İmparatoru III. Ioannes Komnenos oradan Sinop'a kaçmıştı. Bkz. Jireček, "N. Jorga, Professor an der Universität Bukarest, Geschichte des osmanischen Reiches", *Byzantinische Zeitschrift*, 18 (1909), s. 582.

12 Bizans Kısa Kroniği (Charanis, "An important Short Chronicle of the Fourteenth Century", s. 349) Yaradılışın 6870. yılında büyük bir veba salgını olduğunu ve o yılın Mart ayında (1362 Mart) Orhan'ın öldüğünü kaydeder. Charanis, bu tarihi başka kaynaklarla, M. Villani'nin çağdaş İtalyanca kroniği ve Ankara Alâeddin Câmii tâmir kitâbesiyle karşılaştırarak teyit etmektedir. Başka bağımsız bir kaynak olan Zeynü'l-Müneccim'in H. 773 tarihli takviminde (O. Turan neşri, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Ankara, 1954, s. 72) Orhan'ın ölüm tarihi olarak H. 763 yılı (31 Ekim 1361-21 Eylül 1362) gösterilmiştir. Alâeddin Câmii kitâbesi için bkz. Mustafa Akdağ, "Ankara Sultan Alâeddin Camii Kapısında Bulunan H. 763 Tarihli Bir Kitâbenin Tarihi Önemi", *Tarih Vesikaları*, 3/18 (1961), s. 366-374.

13 Uzunçarşılı, bu seferin tarihi olarak bir yerde 1363 başka bir yerde 1362 tarihini verir (*Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 164 ve s. 165, not 2). Sivaslı Zeynü'l-Müneccim'in takvimi (*İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, s. 72) Eretna oğlu Mehmed Bey'in Ankara üzerine gitmesini H. 765 Şevval sonlarında (1364 Temmuz sonları) gösterir.

14 Feridun Bey'de (*Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, İstanbul, 1274/1858, s. 90-96) Edirne fethine dair Karaman oğlu'na ve Üveys Han'a gönderildiği iddia olunan mektuplar (birincisi 1 Rebîülahir 767, Üveys Han'ın gönderdiği cevap evail-i Zilkade 763), bu münşeât mecmuasında yer alan I. Bayezid'den önceki diğer vesikalar gibi uydurmadır (krş. M.H. Yinanç, "Feridun Beğ Münşeâtı", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, 11-13/62-77, s. 161; 14/1-2-3, s. 37, 95, 216). Üveys Han'a (şüphesiz Celâyirilerden, H. 757-776 arasında sultan olan Şeyh Üveys Bahadır Han) gönderilen mektup, vakayinâmelerdeki rivâyetin bir hevesli tarafından Farsça mektup şekline sokulmuş bir şeklinden ibarettir.

15 Osmanlılar üzerinde ayrıntılı bilgi veren Paris Takvimi'dir (*İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, s. 16, 18).

16 Gregoras'ın bu kısmını Türkçeye çeviren İskender Hoçi, bu hadiseyi 1356 Yazı olarak tespit eder (N. Gregoras, "Şehzâde Halil'in Sergüzeşti", (çev.) Yanko İskender Hoçi,

TOEM, 1/4 (1326/1910), s. 239-252). Fakat E. de Muralt (*Essai de chronographie byzantine/1057-1453*, 2 cilt, St. Petersburg, 1871, s. 661) 1357 tarihini verir. Gregoras, eserine 1359 yılı hadiselerinden Halil'in kurtuluşuyla son verir (Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 415). Halil, Foçalıların elinde iki yıl esir kalmıştır.

17 Gregoras'ı bu noktada Ioannes Kantakuzenos da teyit etmektedir (bkz. M. Cousin, *Histoire de Constantinople*, c. VIII, Paris, 1674, s. 266).

18 Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 472; P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident, Recherches sur la geste d'Umur Pacha*, Paris, 1957, s. 220-221.

19 1354'te Orhan, Süleyman Paşa'nın Trakya'da işgal ettiği yerlerin boşaltılması için kayınpederi Ioannes Kantakuzenos ile müzakerelere devam etmiş, hatta hatıralarda iddia edildiğine göre (VIII, s. 230-231) bir tazminat karşılığında bu tahliye işine razı olmuştur. O zaman Süleyman Paşa'nın buna karşı direndiği Kantakuzenos'un ifadesinden anlaşılmaktadır. L. Chalkokondyles, *Histoire de la décadence de l'empire grec, et établissement de celvy des Turcs,* (2 cilt, yay. Blaise de Vigenère, Thomas Artus ve François Eudes de Mézeray, Rouen, 1662) s. 9 ve 12'de Süleyman'ı üçüncü Osmanlı hükümdarı olarak tasvir eder ve depremden sonra Gelibolu'yu zapt ettiği zaman onun "Avrupa'da kalacağız. Zira bize yolu Allah açtı" dediğini nakleder.

20 "Beni bu vilâyette defnedesiz ve eğer size kâfir gelürse sakınasız kaçmayasız [...] ve hem gayret edesiz benim ölümü kâfirlere aldırmayasuz" (*Die Altosmanischen anonymen Chroniken*, [*Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân*], Fr. Giese yayını, Breslau, 1922, s. 17).

21 Gregoras, s. 241-242. *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 17; bilhassa *Düstûrnâme*, s. 84. Sonradan Orhan, Bolayır'da onun mezarı yanında yapılan zâviyeye vakıflar tayin etti. Ruhî'ye göre "Çun bu haber-i cânsûz Bursa'da Emîr Orhan'a erişti, çok fazâ ve cazâ edüb feryâd u figân etti, amma ne çâre bu musibete tahammül etmekten gayrı çâre olmayub emretti ki, Bolayır'da merhum Süleyman Paşa'yı defnedüb ol yerde bir imâret binâ edeler". Fâtih Mehmed zamanında yapılan bir teftiş ile yeniden tanzim edilmiş nüshası İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde (No. 2197) bulunmaktadır.

22 Saros Körfezi'nde Kavak köyünün önünde doğal bir tuzla vardır. Osmanlı devrinde mukâta'a halinde işletilirdi.

23 *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 18; 1357-1358 Kışı'nda imparator ufak donanmasıyla Bozcaada'da kaldı. Bizanslıların bu seferlerden birinde Orhan ile yapılan anlaşmadan istifade etmek istemeleri ve Gelibolu yarımadasında Osmanlı işgalindeki yerleri teslim alma ümidiyle bir gösteride bulunmuş olmaları çok muhtemeldir. Osmanlı rivâyetinde anlatıldığı gibi, buradaki gazîlerin Süleyman Paşa'nın kararına sadık kalarak savaşa hazırlanmaları üzerine girişimlerinden vazgeçmiş olmalıdırlar.

24 Ostrogorsky, (*History of the Byzantine State*, s. 474) bunun için 1357 tarihini verir. Gregoras'ın anlatışına göre bu olay, imparator, gemi ile Foça'ya doğru hareket ettiği zaman, yani 1358 Baharı'nda vuku bulmuştur.

25 Süleyman Paşa zamanında başlayan iskân siyaseti (krş. Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, Nihal Atsız yayını, *Osmanlı Tarihleri I*, s. 124) onun ölümünden sonra devam etmiş olmalıdır. Biz Orhan'ın Bolayır'daki zâviyesine vakfedilen köylerin birçoklarının Türkçe adlar taşıdığını biliyoruz. Malkara'daki köyler arasında *Bulgurlu*, *Esendük*, *Şeyh Halil*, *Yegen*, *Pazarlu-Beg*, *Kara-Ahi*, *Ulamış*, *Sasanlar* kayda değer.

26 Vakfiyeye göre Süleyman Paşa'nın ölümü sırasında hudut, batıda Keşan ile İpsala arasında Yayladağı'ndan ve Malkara ile Hayrabolu'yu ayıran dağlık bölgeden geçmekteydi. Marmara sahillerinde Tekvurdağı (Rodosto) kasabası güneyinde Bakacık Tepesi ve Hora hudut teşkil etmekteydi. Süleyman'ın Tekvurdağı, İpsala ve Vize'yi zapt ettiği iddiası (Ruhî) doğru görünmemektedir (krş. Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 125). Ancak çeşitli seferlerde bu taraflara, hatta Edirne'ye kadar gidildiğini biliyoruz.

27 O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, Travaux historie de la Sociétés des Sciences et des lettres de Varsovie, c. VIII, Varşova, 1930, s. 76, 117. Bu plan, 14-15. yüzyıllarda bütün Haçlı projelerinin esası olacaktır. Bkz. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkik ve Vesikalar I*, Ankara, 1954, s. 47-53.

28 Rumeli Beylerbeyiliği'nin bir parçası olarak *Paşa Sancağı*, Süleyman Paşa zamanında kurulmuş sayılabilir. Büyük bir ihtimalle *Paşa Sancağı* tabiri de o zaman çıkmış olmalıdır. Murad zamanında bilhassa Lala Şahin Paşa kumandasında yapılan büyük fütûhâttan sonra Rumeli, *paşa* unvanı taşıyan bir beylerbeyi idaresine verilecektir.

29 N. Gregoras, "Şehzâde Halil'in Sergüzeşti", s. 242.

30 M. Braun (çev.), *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarevic von Konstantin dem Philosophen*, Wiesbaden, 1956, s. 5. Süleyman'ın devlet içinde çok önemli konumu için bkz. Ahmedî, *İskendernâme*, (yay.) N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri I*, s. 12-13.

31 Orhan'ın 761 Şaban (1360 Haziran) tarihli vakfiyesinde imzası görülen Şahin b. Abdullah büyük bir ihtimalle Lala Şahin'in kendisi olup o zaman Anadolu'dadır. İ.H. Uzunçarşılı, "Orhan Gazî'nin Vefat Eden Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiyenin Aslı", *Belleten*, 27/107 (1963), s. 442.

32 Mir Orhan'ın ulu oğlu Murâd - Ol zaman olubdu kerrâr-i cihâd (Kâtib Çelebi, *Düstûrnâme-i Enverî*, yay. M.H. Yinanç, İstanbul, 1930, s. 84). Chalkokondyles, *Histoire de la décadence de l'empire grec*'te Süleyman ölür ölmez kardeşi Murad'ın acele Rumeli'ye geçtiğini yazar. *Düstûrnâme* gibi o da, Edirne'nin Süleyman Paşa tarafından zapt edilmiş olduğunu kaydeder. Onun, Enverî ile ortak bir Osmanlı kaynağı kullanıp kullanmadığı ayrıca incelenmelidir. P. Luccari'de Süleyman'a ait şu kayıt dikkate değer: "fu portato sepelire ne' giardini di Galipoli, lasciando il Regno à Murad suo fratello." Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Rausa*, Venedik, 1605, s. 64.

33 Trakya'da ilk Türk kolonizasyonu hakkında bilhassa bkz. Ö.L. Barkan, "İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 279-386; İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), s. 103-129.

34 Mateos'un Osmanlılar tarafından devamlı şekilde desteklendiği hakkında bkz. Kantakuzenos, s. 437; Gregoras, s. 246.

35 J. Draeseke, "Der Uebergang der Osmanen nach Europa im 14. Jh.", *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum*, 31 (1913), s. 476-504.

36 Fr. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien*, s. 46 (M. Villani 1363 yılında ölmüştür).

37 Oruc'a göre (s. 20) Dimetoka H. 760'ta (3 Aralık 1358-24 Ekim 1359) fethedilmiştir.

38 Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 478 (M. Villani'yi zikreder).

39 Krş. *Anonim Tevârîh*, Fr. Giese yayını, s. 20.

40 Bu iki rivâyet grubu hakkında bkz. İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography", s. 152-167.

41 Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, Atsız yayını, c. I, s. 126-127; Fr. Giese yayını, s. 21. Oruc, *Tevârîh-i Âl-i Osmân (Die frühosmanischen jahrbücher des Urudsch)*, Fr. Babinger yayını, Hannover, 1925, s. 20; Neşrî, *Cihânnümâ*, c. I, F. Taeschner yayını, Leipzig, 1951, s. 52-53.

42 Âşıkpaşazâde'de (Atsız yayını, c. I, s. 126-128; Giese yayını, s. 48-51), بنطوز ve Neşrî'de (*Cihânnümâ*, Taeschner yayını, c. I, s. 52; *Cihânnümâ*, Unat-Köymen yayını, c. I, s. 192) بنطنوز ve Oruc'da (Fr. Babinger yayını, Oxford yazması, s. 20 ve Manisa yazması) بطنوز . Bu kalenin Tekirdağı (Rodosto) kasabası güneyinde sahilde Panados (bugün Tekirdağ il merkezine bağlı Barbaros bucağı) olduğu tahmin olunabilir (krş. Oruc, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, Fr. Babinger yayını, s. 43).

43 Çorlu (eski çağda Σύῤαλλον ve Bizans devrinde Τξομρουλλός hakkında 1433'te B. de

La Broquière'in (*Le Voyage d'outremer*, Ch. Schefer yayını, Paris, 1892, s. 169) şu görüşü, Osmanlı kaynağını teyit etmektedir: "Je vins à une ville que l'on nomme Chouleu qui a esté assés bonne par samblant, car les Turcz l'ont abatue el est repeuplée de Greczs et de Turcz." Evliyâ Çelebi'deki kayıt için bkz. H.J. Kissling, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1956, s. 12.

44 Âşıkpaşazâde ve Neşrî'de مسنى (*Misini*); Oruc ve Anonimlerde ميسين , مسين (*Misin*); Bizans devrinde *Messene* (Μέσσήνη) (bkz. Fr. Babinger yayını, s. 43-44; Kissling, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, s. 15, not 62). H. 938 tarihine doğru yazılmış bir Gelibolu tahrîr defterinde (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [bundan sonra BOA diye gösterilecek], Tapu No. 167) Misini Kalesi hakkında şu kaydı görüyoruz:

«جفتلك در زمين قلعهٔ مسينى ، ذكر اولان مسينى حصار»

B. de la Broquière'in (s. 169) *Misterio* şeklinde kaydettiği bu kale hakkında verdiği bilgi, Osmanlı rivâyetiyle uygunluk halindedir: "de là je alay à une ville que l'on nomme Misterio qui est une petite place fermée et n'y demeurent que Grecz excepté ung Turc à qui Grant Turc l'a donnée." Mübadeleye kadar Rumların oturduğu Misini, sakinlerinin çoğu Rumeli göçmeni olan 300 haneli bir köydü. Kalesinin duvarı hâlâ ayaktadır. Bkz. A.M. Mansel, *Trakya'nın Kültür ve Tarihi*, İstanbul, 1938, lev. XXIII. Misinli 2017'deki yasal düzenlemelerle köy statüsünden çıkarılmış, Ergene ilçesine bağlı bir mahalle statüsü almıştır.

45 Burgaz, sonraları Çatal Burgaz ve Lüle Burgaz (isim ve şehrin eski tarihi için bkz. Kissling, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, s. 16). B. de la Broquière (s. 170) keza Osmanlı rivâyetini teyiden der ki: "Et de là, je vins à une ville que l'en nomme Pirgasi qui est aussi tous les murs abbatus et n'y demeure que Turcz." Broquière, buraya kadar geldiği yol üzerinde geçtiği yerleri Çorlu, Misterio (Misini) ve Pirgasi (Burgaz) olarak Osmanlı rivâyetindeki aynı sıraya göre zikreder. İstanbul-Edirne yolunun 1430'larda da aynı güzergâhı takip ettiği anlaşılmaktadır.

46 Dimetoka'nın hemen doğusunda Edirne yolu üzerinde bulunan Kulelü Burgaz bugün *Phytion*. Evliyâ Çelebi'de (c. V, s. 328) Eğri Kaleli Burgaz veya İlbeği Kalesi (krş. Oruc, s. 20, 93) olabilir. Yola hâkim bulunan tepedeki büyük kule bugün hâlâ ayaktadır.

47 Kasaba, Bizanslıların Boulgarophygon'udur (Bkz. Oruc, Fr. Babinger yayını, s. 51-52 ve Kissling, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, s. 40-41). Broquière'de (s. 170) Burgaz'dan sonra zikredilen Zambry, Baba-Eskisi (Babaeski) olmalıdır. O, bu kasabanın surlarını da yıkılmış buldu.

48 İdrîs (*Heşt Bihişt*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, no. 1655, vrk. 141a) savaş yerini *Sazlu-Dere* olarak gösterir (krş. ondan alan *Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 72). İdrîs bu kısımda Neşrî'yi izler ve her iki rivâyeti verir. O, Neşrî gibi Ankara ahîlerini zikreder.

49 Oruc'da (Manisa nüshası) ادرنوس تكورى (*Adranos? Tekvuru*), Hoca Sa'deddîn'de (*Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 72): "*Edirne Tekvuru ki* اندرنه (*Andrine?*) demekle meşhur idi."

50 Bugün Enez ilçesi. Keza Enoz, Aynoz veya İnoz اينوز şekillerinde yazılmaktadır. Bizans devrinde Αἶνος ve Eski-Çağda Ἄψυνθος veya Πολτυοβρία (bkz. Babinger yayını, s. 49). Edirne ve Meriç Vadisi'nin Ege Denizi'ne mahreci olan bu önemli liman ve tuzlaların mukâta'ası Fâtih devrinde Mora ilhak olunduğu zaman Despot Demetrios Paleologos'a tahsis olunmuştu. Enez'in fethi hakkında bkz. İnalcık, "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time", *Speculum*, 35/3 (1960), s. 412. Enez ile Edirne arasında Meriç üzerinde mavna ile ulaşım 20. yüzyıl başlarına kadar yapılıyordu.

51 Osmanlı devrinde Trakya'da Rum nüfusunun büyük bir miktara vardığı kasabalar,

denebilir ki, daima sulh yoluyla alınmış yerlerdir. Mesela teslim olan Mürefte'de H. 925 tarihli tahrîr defterine göre (BOA, Tapu Tahrîr Defteri, no. 75, s. 388) 107 Hıristiyan hanesine karşılık 4 Müslüman hane vardı. Mürefte ve onun gibi bir kısım Hıristiyan köyleri vergi bakımından da farklı bir muameleye tâbi tutulmuşlardır; *'anvaten*, yani zorla alınmış yerlerin, genellikle, şer'an halkı esir edilmiş ve toprağı ve emlâkı Müslümanlara geçmiş olduğundan bu gibi yerler süratle Müslüman kasabalar halini almıştır. Tabii sonraları, başka âmillerin etkisi altında, Müslüman veya Rum nüfusu çoğunluk kazanmış kasabalar da vardır. Fakat bu, uzun bir zaman süresi içinde olmuştur.

52 Burada Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi (Marsh Ms. no. 313) nüshasını kullanıyoruz. J.H. Mordtmann tarafından Ruhî'ye atfolunan bu nüsha ile diğer nüshaları ("Rūhī Edrenewī", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, 2 [1925], s. 129-136) karşılaştırmak suretiyle bu müstakil rivâyetin tam olarak meydana çıkması Osmanlı tarihinin ilk devresi tetkikleri için zaruridir.

53 Ruhî ile müşterek (s. 51): "İttifak bir gün [...] kavuştu"; ve s. 52: "Leşker cem' edip diledi ki [...] Sultan-öyüğü'ne gelip etrafını fethedip". Bu ikincisinde Ruhî ile müşterek olan kaynağın daha ayrıntılı bir varyantını kullanmış görünüyor. Kalan kısımlar tamamıyla Âşıkpaşazâde'dendir (Neşrî, *Cihânnümâ*, c. I, F. Taeschner tıpkı basımı, Leipzig, 1951, s. 51-53). Th. Menzel'in bulduğu H. 898 tarihli bu mühim nüsha, F.R. Unat ve M.A. Köymen'in metin tesisi yoluyla yayınladıkları metinde (*Kitâb-ı Cihannümâ*, Ankara, 1949) kullanılmamıştır. Biz burada daima Menzel nüshasını zikredeceğiz.

54 Âşıkpaşazâde, Fr. Giese yayını, Leipzig, 1929, s. 46.

«اصح قول بودر كم اوغلى اندن ايكى آى اول كتدى»

55 *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân* (Fr. Giese yayını, Breslau, 1922, s. 31) ve Oruc (Babinger yayını, s. 21, 93) H. 761 tarihini verirler. Daha yeni bir kompilasyon devresini temsil eden Kemalpaşazâde, Neşrî'yi takip eder (Süleyman'ın kaz avlarken ölmesi ve ölüm tarihini Neşrî gibi H. 760 olarak vermesi, bkz. Nuriosmaniye Kütüphanesi, yazma no. 3078). Bu tarihçi, Anonimleri de kullanmıştır (Süleyman Paşa'nın vasiyeti ve "küffârın" Kavak Tuzlası'na çıkması rivâyeti). İdrîs, Neşrî'ye tâbi olmuş ve H. 762 yılını vermiş, Âlî (*Künhü'l-ahbâr*, c. V, s. 45-49) ve Cennâbî (iyi bir nüsha Edirne Selimiye Kütüphanesi, no. 1569 vrk. 700) Ruhî'yi takip etmişlerdir.

56 Oruc'un da Manisa nüshasında H. 762 tarihini verdiğini görmüştük. Neşrî ile Oruc arasında bir ilişkiden ziyade her ikisi için *Takvimler*'in kaynak olduğu düşünülebilir.

57 Neşrî, Bursa Kadısı Hayreddin'in "kadıaskerliğe" getirildiğini söyler, böylece bu noktada Âşıkpaşazâde'yi takip eder. Ahmedî ve Mehmed b. Hacı Halil ise Çandarlı'nın "vezârete" getirildiğini kaydederler. Bu ihtilâf için Mehmed b. Hacı Halil, bu tevcihte, Abdülkadir Gîlânî hulefâsından Mevlâna Şeyh Fahreddin'in rol oynadığını belirtir.

58 Ahmedî, *İskendernâme*, N. Atsız yayını, s. 15.

59 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 160. P. Wittek'e göre, (*Zur Geschichte Angoras im Mittelalter*, Leipzig, 1932, s. 352-353) kardaşlardan maksat *Müslüman komşular*dır.

60 Jorga (*Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, s. 202) Halil'in, babası Orhan'dan önce öldüğünü yazarsa da, bu hükme nasıl vardığı belli değildir.

61 N. Gregoras, H. 773'te yazılmış bir Takvîm (yay. O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 72) Orhan ile Halil isminde birinin aynı yılda, H. 763'te öldüklerini kaydeder. Ancak O. Turan حليل اغاة اتا بك "Atabeg Halil Ağa" okumuştur. Bunu kontrol edemedik.

62 İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14/1 (1959).

63 Yeni bulunan takvimler (bkz. *Tarihî Takvimler*, s. 16, 52) Murad'ın doğum yılı olarak gösterilen 1326 yılını teyit etmektedir.

64 L.P. Stanley, *Düvel-i İslâmiyye*, (çev.) H. Edhem, İstanbul, 1927, s. 384; H. Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, c. III, İstanbul, 1927, s. 40, 63, 65.

65 A. Tevhid, "Beni Ertena", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM)*, 5/25 (14 Nisan 1914), s. 16. H. Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, c. III, s. 42.

66 H. Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, c. III, s. 44; A. Tevhid, "Beni Ertena", s. 18.

67 Wittek, *Zur Geschichte Angoras*, s. 347. Eretna'nın küçük oğlu Nâsıreddin Mehmed Bey babasının yerine sultan oldu ise de, H. 754 sonları veya H. 755 yılı (1354) başlarında kardeşi Câfer, Kayseri'de beyliğini ilan etti. Karaman oğlu Süleyman, Mehmed Bey'i destekledi (H. Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, c. III, s. 48-49). Ankara'nın Orhan zamanında fethedilmiş olduğuna dair şu resmî kaydı (H. 867 tarihli Ankara mufassal defteri, BOA, Tapu no. 9) nakledelim: "Ayaş'ta Ahî Bâyezîd çiftliği, kadîmü'l-eyyâmdan vakf olagelmiş, elinde merhûm Orhan Bey ve Gazî Hüdâvendigâr ve Sultan Mehemmed bitileri vardır. El-hâletü hâzihi Ahî Bâyezîd oğlu Ahî Elvan vakfiyyet üzere mutasarrıftır."

68 M. Akdağ, "Ankara Sultan Alâeddin Camii Kapısında Bulunan H. 763 Tarihli Bir Kitâbenin Tarihi Önemi", *Tarih Vesikaları*, 3/18 (1961), s. 372, levha II. Krş. M. Gâlib, *Ankara*, c. I, İstanbul, 1341 (1923-24), s. 47. Üç satırlık bu kitâbenin tam metni şudur:

١ عمر هذا لجامع المبرك لولو پاشا
٢ دام دولته من جملته المولى المعظم السلطان الاعظم
٣ اورخان جلدالله ملكه في سنه ثلاث و ستين و ثمانمائة

Lu'lu' (Lulu) Paşa'nın Gelibolu'da Eşreflü köyünde bir mezra'ayı kervansarayına vakfettiğine dair Fâtih Mehmed devrine ait bir tahrîr defterinde (BOA, Tapu Tahrîr Defteri, no. 12, s. 196) bir kayıt vardır. T. Gökbilgin'in (*XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul, 1952, s. 291), onu II. Murad devrinde göstermesi doğru olmamalı.

69 H. Hüsâmeddin, 762 tarihini verirse de Sivas'ta yazılmış çağdaş bir takvim (O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 72) 759 tarihini gösterir.

70 H. Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, c. III, s. 64-65. O, bu bölümde Müneccimbaşı'nın *Câmi'u'd-düvel'i* ve bizim tayin edemediğimiz kaynakları kullanmaktadır.

71 Ancak o, Orhan'ın ölüm tarihini H. 761 Receb ayı olarak gösterir. Orhan'ın ölüm tarihi 1362 Mart'tır.

72 Ankara bölgesinde yalnız Bahtiyâr Bey değil, 15. yüzyıl Osmanlı tahrîr defterlerindeki evkaf kayıtlarından isimlerini öğrendiğimiz bir takım mahallî beyler vardı. H. 867 tarihli Ankara tahrîr defterine göre (BOA, MAD. d., no. 9), Yeğen Beg oğulları, Dündar Bey oğulları, Emir Yakûb oğulları, Kozan Bey oğulları, Ulu Bey oğulları, Bikâri Bey, Abdullah Bey, Süleyman Bey, Mahmûd Bey oğulları Osmanlı fethinden önce Ankara bölgesinde tanınmış ailelerdi.

73 Neşrî, F. Taeschner yayını, c. I, s. 87, 144. H. Hüsâmeddin'e göre (*Amasya Tarihi*, c. III, s. 142, 145) ilk vali, H. 788'de Şehzade Yıldırım Bayezid, ilk beylerbeyi H. 789'da Davetdâr Ahmed Paşa'dır. Bölgenin *Rum vilâyeti* şeklinde adlandırılması hakkında bkz. Wittek, "Le Sultan de Rum", *Annuaire de l'Institut Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, 6 (1938).

74 Zeynü'l-Müneccim b. Süleyman'ın 773 Muharrem'inde Sivas'ta kaleme aldığı *Takvîm*, (O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 72).

« عزم میر محمد بانکوریه و انهزام بعض لشکر در حوالی آب کرم از مغل در اواخر شوال
و جنك بمغل در بوك صاحب و انحطاط دولت میر محمد بیست و پنچم ذی القعده در هفتمد
و شصت و پنج اتفاق مغل بامارت بذیرق و دخول بقیصریه آخر محرم »

Eretna oğlu Mehmed'in mezar kitâbesi (tarihi H. 767) için bkz. H. Edhem, *Kayseriyye Şehri*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1334, s. 113.

75 H. 782/M. 1380 yılına doğru Eretna oğullarının Osmanlılarla münasebetlerinin hâlâ düşmanca olduğunu *Bezm u Rezm*'deki bir kayıttan (s. 186) anlıyoruz. Kadı Burhâneddin, Eretna oğullarının mirasına konunca Osmanlılara karşı bu düşmanca politikayı devam ettirmiştir. Kadı'nın bir aralık hücumlarını Ankara'ya kadar ilerlettiğini de biliyoruz. Bkz. Aziz bin Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, (yay.) Kilisli Muallim Rifat, İstanbul, 1928, s. 390, 408.

76 Bağımsız üçüncü bir rivâyet, *Düstûrnâme-i Enverî*'de (s. 84) bulunmaktadır. Bu kaynak, Süleyman'ın ölümünden sonra Orhan'ın sağlığında Şehzade Murad'ın Rumeli'deki faaliyetlerinden bahseder. *Düstûrnâme*, Orhan'ın ölümünden sonra H. 765 tarihinde Sırpların Sazlu-Dere'deki bir yenilgisini de kaydeder.

77 Muradiye Kütüphanesi, yazma 1373, vrk. 41a.

78 Oruc'un Oxford nüshasında (Fr. Babinger yayını, s. 23) "bu yıl içinde güneş küllî tutuldu, tamam yıldızlar göründü, Edirne fetholdu, Hicret'in yediyüz altmış birinde". Cambridge nüshası (Fr. Babinger yayını, s. 93) "şehir kavmi kale kapısını açıp kaleyi verdiler, Edirne fetholdu Hicretin yedi yüz altmış birinde [...] Evrenos Beğ dahi İpsala'yı fethetti. Hicretin yedi yüz altmış üçünde, bu yılda güneş dutuldu âlem karanuluk oldu".

79 Babinger, bu meseleyi evvela 1926'da *Mitteilungen zur Osmanisehen Geschichte*'de (c. II, s. 311 vd.) inceledikten sonra 1944'te yayınladığı *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien*'de (Brünn-Münih-Viyana, 1944, s. 46-47), tekrar ele almış ve nihayet *Revue des Etudes Byzantines*'de ("La date de la prise de Trébizonde par les Turcs (1461)", VII, 1949, s. 205) 1361 Baharı'nın Edirne'nin fethi tarihi olarak oldukça kesin bir şekilde kabul edilebileceğini belirtmiştir.

80 Güneş tutulmasını bir yerde H. 762, başka bir yerde H. 763 olarak vermesi, *Takvîmler*'deki tarihleme usulünün sebep olduğu bir hata olsa gerek. *Takvîmler*, hadislerin tarihinin yazıldığı tarihten geriye doğru verirler (bkz. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, s. 23 ve levha I). Eserini birkaç defa yeniden yazdığı anlaşılan (bu nokta bilhassa Manisa nüshasının incelenmesiyle meydana çıkmaktadır) Oruc, Takvîm'deki tarihlemeyi Hicrî tarihe uygularken hataya düşmüş olmalıdır.

81

«كنش كل دوتلدن و قراكو اولب یلدوز لرظاهر اولدن وسلطان اولو ملك ناصر واقعه سندن
و سلطان ملك اشرف جلوسندن . . . برو طقسان بر یلدر »

Bkz. O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 44. Gerçekten Mısır Memlûk Sultanı An-Nâsır Nâsiru'ddîn Hasan, 1361 Martı'nda Yal-Boga tarafından esir alındı. Takvîmdeki Melik Nâsır vakası bu hadise olmalıdır.

82 O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 72.

83 Neşrî'nin de aynı H. 762 tarihini başka düşüncelerle tercih etmiş olacağını yukarıda göstermeye çalıştık. *Heşt Bihişt* de, Hacı-İlbegi'nin Meriç kenarında Burgos'u almasını, Sazlu-Dere savaşını ve Edirne fethini H. 762'de kabul eder.

84 O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, s. 75. Halecki, (s. 76-77) Edirne'nin sukutu üzerine Venedik'in, 1362 Martı'nda imparatora Türklere karşı ittifak teklif ettiğine, İstanbul'a kadırga ile bir elçi gönderdiğine işaret eder. Müşterek donanma için Bizans dört, Venedik ve Ceneviz ikişer kadırga vereceklerdi.

85 O zamanlar elverişli havada bir haberci İstanbul'dan Venedik'e 13 günde varabilirdi. İtalya'ya İstanbul'un düştüğü hakkında da zaman zaman yanlış haberler gittiğini biliyoruz. M. Villani'ye göre (Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, s. 75; Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien*, s. 46) Dimetoka 1361 Kasımı'nda kesin olarak Türklerin eline düşmüştür. Fakat aynı kaynak, Orhan'ın ölümünü, yanlış olarak 1361'de gösterir.

ANTALYA TARİHİNE DAİR
(Sayfa 89-92)

1 Türk dönemi Antalya tarihi üzerinde başlıca araştırmalar: S. Fikri Erten, *Antalya Livası Tarihi*, İstanbul, 1922; *Antalya Vilayeti Tarihi*, İstanbul, 1940; *Antalya Tarihi: Üçüncü Kısım*, Antalya, 1948 ve *Tekelioğulları*, Antalya, 1948; X. de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: nomadisme et vie paysanne*, Paris, 1958; B. Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden, 1964. M. Riefstahl, *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia*, c. I, Cambridge, 1931, s. 13.

2 Türk döneminde Antalya üzerinde bkz. S. Fikri Erten'in adı geçen eserleri.

3 Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien*, s. 5.

4 Bkz. İnalcık, "I. Murad", *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İstanbul, 2010, s. 91-126; Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien*, s. 12-15.

5 İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, 24/93 (1960), s. 45-102; F. Emecen, "Antalya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3 (1991), s. 232-236, defterlerden özetler verir.

II. MURAD DÖNEMİ (1421-1451)
(Sayfa 93-126)

1 II. Murad üzerine ayrı bir araştırma yoktur. J.V. Hammer-Purgstall'ın ve J.W. Zinkeisen'in Osmanlı tarihlerindeki bahisler eskimiştir ve birçok yanlışlıklar içerir. Jorga, *GOR*, c. II, s. 377-483'te Venedik ve Raguza belgelerinin ışığı altında birçok noktaları düzeltmiştir. O, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades*, I-III'te II. Murad devri için Batı arşiv ve kütüphanelerinden mühim malzeme toplamış ve bunları adı geçen tarihinde kısmen kullanmıştır.

2 Şükrullâh, *Behcetü't-Tevârîh*; H. Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, c. III, İstanbul, 1927, s. 180'de annesinin Amasya âyânından Davetdâr Ahmed Paşa'nın kızı Şehzade Hatun olduğunu kaydeder.

3 Bkz. *Ruhî Tarihi* olduğu kabul edilen yazma, Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi, Marsh Ms. no. 313.

4 Cenevizlilere ait kaynaklara göre Samsun daha önce düşmüş görünmektedir. Neşrî, Çelebi Mehmed'in 1418'deki seferi ile 1421'de Samsun fethini karıştırır; krş. O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 21 vd.

5 M. Dukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, (çev.) H.J. Magoulias, Detroit, 1975, s. 77. Bu kaynak için ayrıca bkz. Dukas, *Istoria Turco-Bizantina, 1341-1462*, (yay.) Vasile Grecu, Bükreş, 1958; D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge, 1996.

6 L. Chalkokondyles, *L'Histoire de la décadence de l'empire grec, et établissement de celvy des Turcs*, 2 cilt, (yay.) Blaise de Vigenère, Thomas Artus ve François Eudes de Mézeray, Rouen, 1662, s. 102. Ayrıca bkz. L. Chalkokondyles, *Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes*, 2 cilt, (yay.) E. Darkó, Budapeşte, 1922-27.

7 Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 77.

8 Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 85; *Ruhî Tarihi.*

9 P. Wittek, *Menteşe Beyliği: 13.-15'inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, (çev.) O.Ş. Gökyay, Ankara, 1944, s. 158 vd.

10 *Ruhî Tarihi* ve Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 86.

11 Chalkokondyles, *L'Histoire de la décadence de l'empire grec*, s. 107.

12 Chalkokondyles, *L'Histoire de la décadence de l'empire grec*, s. 107.

13 Âşıkpaşazâde, Neşrî (*Kitâb-ı Cihan-nüma: Neşrî Tarihi*, 2 cilt, yay. F.R. Unat-M.A Köymen, Ankara, 1949), Oruc (Oruc Bey, *Die frühosmanischen jahrbücher des Urudsch*, yay. Fr. Babinger, 2 cilt, Hannover, 1925) ve *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân: F. Giese neşri* (yay. N. Azamat, İstanbul, 1992), Düzme Mustafa'nın 1416'daki hurucu ile 1421 olaylarını karıştırmışlardır, Ruhî (ona atfedilen yazma, Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi, Marsh Ms. no. 313) doğrudur; krş. Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 85 vd.

14 Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 95.

15 Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 97; Chalkokondyles, *L'Histoire de la décadence de l'empire grec*, s. 107.

16 M. Braun, *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarevic von Konstantin dem Philosophen*, Wiesbaden, 1956, s. 58.

17 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 312 vd.

18 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 316.

19 *Ruhî Tarihi* (Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi, Marsh Ms. no. 313).

20 Osmanlı rivâyetlerinden başka bkz. Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 102-105 ve Murad'ın Karaman oğlu'na mektubu; Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, İstanbul, H. 1274/1858, s. 169.

21 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 325.

22 *Tarihî Takvimler*, s. 22 ve 60; krş. Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 324 vd. ve Jorga, "Sur les deux prétendants Moustafa du XVe siècle", *Revue historique du sud-est européen*, 10/1-3 (1933), s. 12-13.

23 *Tarihî Takvimler*, s. 60 ve Chalkokondyles, *L'Histoire de la décadence de l'empire grec*, s. 110.

24 *Tarihî Takvimler*, s. 60.

25 Neşrî, c. II, s. 576, buradaki tarih yanlıştır.

26 İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VI/2, s. 778.

27 Âşıkpaşazâde, *Die altosmanische Chronik des Āšıḳpašazāde auf Grund mehrerer neu entdeckter Handschriften von neuem hrsg*, Fr. Giese yayını, Leipzig, 1929, s. 99.

28 Jorga, *GOR*, c. I, s. 391; Âşıkpaşazâde, Giese yayını, s. 93; Neşrî, *Gihannuma, c. I,* F. Taeschner yayını, Leipzig, 1951, s. 154.
29 D.A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, c. I, Paris, 1932, s. 193-196.
30 Bu olaya ait Venedik belgeleri için bkz. K.D. Merdjos, *Mnimeia Makedonikes Istorias*, Selânik, 1947, 3. kısım.
31 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 373-394 ve K.D. Merdjos, *Mnimeia Makedonikes Istorias*, 3. kısım.
32 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 409.
33 M. Braun (çev.), *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarevic von Konstantin dem Philosophen*, Lahey, 1956, s. 60.
34 S. Stanojević, "Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin", *Archiv für Slavische Philologie*, 18 (1896), s. 459-470.
35 Bu harekât için Jorga'nın ve Sathas'ın yayınladığı Batı belgelerini tamamlamak üzere, bkz. Âşıkpaşazâde, s. 107; Neşrî, s. 164, ancak burada tarihler yanlıştır; bkz. bir de *Tarihî Takvimler*, s. 24, 62; Güğercinlik fetihnâmesi: Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 195 vd.
36 Jorga, *GOR*, c. I, s. 392.
37 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 303-305.
38 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 485-488.
39 S. Katona, *Historia*, V, 505'ten naklen Jorga, *Notes*, s. 505.
40 Âşıkpaşazâde, s. 107.
41 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 406.
42 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 150
43 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 153 vd; tarihi herhâlde 1420'dir. Kara-Yülük bu mektubun sahte olduğunu iddia etti.
44 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 154.
45 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 156.
46 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 152.
47 İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VI/2, s. 649.
48 *Tarihî Takvimler*, s. 24.
49 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 195-197, 201 vd.
50 A.N. Kurat, *Topkapı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940, s. 6-16.
51 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 505, not 5.
52 Kuşatma hakkında bkz. M. Kiel, "Selânik", *TDVİA*.
53 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 198.
54 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 524 vd.
55 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 499; krş. Neşrî, s. 163; *Tarihî Takvimler*, s. 26.
56 Antlaşma metni için bkz. Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 526.
57 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 474 vd.
58 Oruc, s. 114; "Selânik Fetihnâmesi", Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 199; Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 409.
59 Beylerbeyinin Rumca mektubu için bkz. Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata*, c. III, 1865, s. 282.
60 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 409.
61 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 195.
62 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, (yay.) Ch. Schefer, Paris, 1892, s. 181 vd.
63 Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 126, Fazlullah H. 840'ta vezir olmuştur; Oruc, s. 51.

64 Jorga, *GOR*, c. I, s. 419; krş. Âşıkpaşazâde, s. 110.
65 Jorga, *GOR*, c, I, s. 417.
66 İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VI/2, s. 747.
67 İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VI/2, s. 734.
68 İbn Hacer el-Askalanî, *İnbâü'l-Gumr bi-Enbâi'l Umr fi't-Tarih*, Köprülü Kütüphanesi, no. 1008, II, vrk. 187b, (yay.) Ş. İnalcık, "İbn Hâcer'de Osmanlılara Dair Haberler III", *DTCF Dergisi*, 6/5 (1948), s. 527.
69 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, (yay.) Âlî Bey, İstanbul, 1332, s. 246 vd.; *Heşt Bihişt*; Hoca Sa'deddin Efendi, *Tâcu't-Tevarîh*, c. I, s. 348; *Tarihî Takvimler*, s. 28.
70 İbn Hacer Askalanî, *İnbâ'ü'l-Gumr bi-Ebnâ el-'Ömr fi't-Tarih*, (yay.) Muhammed Abdulmuid Han, Beyrut, 1986, c. II, s. 197.
71 *Heşt Bihişt*'te "Mevlânâ soyundan Ârif Çelebî"yi.
72 Murad'ın sonradan Şahruh'a gönderdiği önemli bilgiler içeren mektubu için bkz. Sarı Abdullah Efendi, *Münşeât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 3333; II. Murad bütün Karaman-ili'ni İsâ'ya vermeyi düşünüyordu.
73 İbn Hacer Askalanî, *İnbâ'ü'l-Gumr*, II, Beyrut, 1986, vrk. 199a.
74 İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VI/2, 755.
75 Bu seferin tarihi Âşıkpaşazâde, (Giese neşri), s. 112'de yanlış olarak 840'tır. J.W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 7 cilt, (çev.) N. Epçeli, İstanbul, 2010, c. I, s. 581'de Sa'deddin'i takip ederek, 1437 tarihini vermiştir; bkz. Jorga, *GOR*, c. I, s. 419; *Tarihî Takvimler*, s. 28 ve *Anonim Tevârîh*, s. 66.
76 Bu seferde esir düşen Georgius'un hatıraları için bkz. J.A.B. Palmer, "Fr. Georgius de Hungaria", *Bulletin of the John Rylands Library*, 34/1 (1951-52), s. 44-68; bu sefere ait fetihnâme içn bkz. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 201-212.
77 "Fetihnâme", Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 211.
78 Oruc, s. 18.
79 *Anonim Tevârîh*, s. 66.
80 Jorga, *GOR*, c. I, s. 425 vd; Oruc, s. 52.
81 Jorga, *GOR*, c. I, s. 428.
82 Jorga, *GOR*, c. I, s. 410, 421.
83 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 265 vd.
84 Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 215.
85 Jorga, *GOR*, c. I, s. 428.
86 Âşıkpaşazâde, s. 119 ile Neşrî, s. 637-642, Karaman'a 1443 ve 1444 seferlerini karıştırırlar; Oruc, s. 53 ve *Anonim Tevârîh*, s. 66-67 bu iki seferi ayırırlar; kezâ bkz. s. 30, 40; krş. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, 1954, s. 56.
87 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, s. 16.
88 *Tarihî Takvimler*, s. 30-40 ve Neşrî, s. 637-642, Karamanlıların bu seferine dairdir.
89 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, s. 17-28.
90 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, s. 35-37.
91 Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 122, 126, 139; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü'ş-şâfî*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no. 3428, II, vrk. 415a.
92 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 184.
93 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, s. 59; Murad Varna zaferinden sonra Manisa'ya gidip zevk ve safa hayatına tekrar başlamıştır.

94 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, s. 37-38.
95 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, s. 70-75.
96 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, s. 52.
97 *Heşt Bihişt*, fasıl 15.
98 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, s. 76-104.
99 Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, s. 231-232.
100 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, s. 98.
101 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, s. 109.
102 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, s. 206-207.
103 İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü'ş-şâfî*, II, vrk. 215a.
104 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 486, 488.
105 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 207.
106 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. II, s. 240, 265.
107 Sarı Abdullah Efendi, *Münşeât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 3333, vrk. 23a-28a.
108 Neşrî, s. 592-598.
109 Neşrî, s. 598 vd.
110 Neşrî, s. 600 vd.
111 *Tarihî Takvimler*, s. 60.
112 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 373-394.
113 *Anonim Tevârîh*, s. 55.
114 Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 83.
115 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 273.
116 Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, c. II, s. 201 ve devamındaki iddialar asılsızdır.
117 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. I, s. 480.
118 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. III, s. 303.
119 Dukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 126 vd.
120 Jorga, *GOR*, *Notes*, c. III, s. 395; Oruc, s. 54.
121 Chalkokondyles, *L'Histoire de la décadence de l'empire grec*, s. 147.
122 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 207.
123 Mecdî Efendi (çev.), *Tercüme-i Şakâ'ik-i Numâniye*, İstanbul, 1269/1853, s. 99.
124 Palmer, "Fr. Georgius de Hungaria", s. 57.
125 İnalcık, *Hâs-bağçede 'Ayş u Tarâb*, 2. baskı, İstanbul, 2014, "Türkçe Oğuznâme ve Oğuzculuk" bölümü, s. 195-220.
126 Mecdî Efendi, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Numâniye*, s. 118.
127 Bu eserlerin vakıfları için bkz. M.T. Gökbilgin, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul, 1952, s. 203-299.
128 Oruc, s. 51.

OTTOMAN METHODS OF CONQUEST (Sayfa 137-156)

1 İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na, XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri", *Mélanges Fuad Köprülü*, Istanbul, 1953, pp. 211-212.
2 F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935, p. 89.
3 Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, 2 vols., Paris, 1932.
4 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, 1954, p. 122.
5 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, (ed.) Âlî Bey, Istanbul, 1332/1914, p. 78.
6 P. Wittek ("De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople", *Revue des études Islamiques*, 12 [1938], s. 1-34), too, considered the premature character of Bayezid's empire as a cause of its fall.
7 Divided again into the former principalities under their old dynasties, Western Anatolia no longer enjoyed the benefits of safety and large-scale *gazî* activities which it had known under Ottoman rule. Therefore, Murad II reconquered these principalities without great difficulty (1423). The Ottoman Sultans as the real successors of the ancient *uc-emîrî*s could easily claim the areas beyond the historical boundaries of the former Seldjuk state, which had been conquered by the *gazî*, the frontier warriors.
8 First, Mustafa, Bayezid's son, attempted to seize the throne in 1416 and in 1421. Then Orhan Çelebi, most likely a grandson of Bayezid I, became active in Indjegiz and Dobrudja in 1444. It would be safe to say that the struggle for the throne among the descendants of Bayezid I ended only after the conquest of Constantinople (see İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, pp. 69-70).
9 See for all these developments in 1443-1453 my *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*.
10 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, p. 163, 180.
11 BOA, Tapu Tahrîr Defterleri, no. 40 (Konya), no. 33 (Kayseri).
12 İnalcık (ed.), *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, p. 103.
13 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, p. 181.
14 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, (ed.) Âlî Bey, pp. 18-20.
15 İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, "Giriş", p. I.
16 İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, pp. III-V.
17 BOA, MAD.d., no. 9.
18 Beşîr Çelebi, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, (ed.) İ.H. Ertaylan, Istanbul, 1946, p. 47.
19 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, (ed.) Âlî Bey, p. 45.
20 See the *mülknâme* of Orhan Gâzi, *Arşiv Kılavuzu*, I, p. 277.
21 *Munsha'at madjumu'asi*, British Museum, Ch. Rieu, Or. 9503, fol. 65b, pp. 36-41, 46-51; cf. Ö.L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri I", *IFM*, 2 (1940-41), pp. 39-44.
22 İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, p. XII.
23 İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, p. VII.
24 See H. İnalcık, "Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle d'après un registre de *timâr*s Ottoman", *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 4 (1951), pp. 120-128.
25 İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", p. 230.
26 İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", p. 232.
27 İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", pp. 231-235.

28 İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", pp. 237-241.
29 This term should be translated here a military rather than as cavalryman.
30 BOA, MAD.d., no. 303, Kircheva Defteri.
31 All *subashi*s bore the title of bey in the 15th century. As a rule, *timar*-holders below the rank of *subashi* were not allowed to use this title.
32 İnalcık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", *İstanbul ve Fâtih*, 1/2 (1953).
33 İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", pp. 231-233.
34 İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", p. 247, note 190.
35 İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", p. 226.
36 C. Truhelka, *Die geschichtliche Grundlage der bosnischen Agrarfrage*, Sarajevo, 1911.
37 İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", pp. 236-240.
38 İnalcık, "Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle d'après un registre de *timârs* Ottoman", pp. 130-131.
39 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I, p. 177.
40 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar,* I, p. 152.
41 BOA, Tapu Tahrîr Defterleri, no. 40, 32, 58, 63, 119, 392; MAD.d., no. 567.
42 Some of these families are to be found in the semi-legendary history of Karaman Shikari.
43 BOA, Tapu Tahrîr Defterleri, no. 392.
44 P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938, pp. 33-51. Wittek was the first to stress the *gazî* origin of the Ottoman dynasty, but he denied their tribal origin, while F. Köprülü tried to show their connection with the Kayi tribe ("Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, 7/28 [1943], pp. 219-313). Whatever specific tribe its origin might be, Osman's family seems to belong to a tribe in the *uc*, the borderland, which does not exclude the possibility of its belonging to the organization of *gazî*. We have not sufficient evidence to reject altogether the detailed account of Osman's semi-nomadic life as given by the old tradition. Similarly, the *gazî* chiefs of tribal origin in the Ottoman borderland. In the 14th and 15th centuries, such as Pasha-yigit or Minnet oğlu Mehmed Bey or –perhaps Evrenos Bey, soon settled in the *uc* towns and became free from tribal ties. In Eastern Anatolia and Iran, chiefs of tribes founded strong states in the 15th century.
45 İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", pp. 219-213. According to a *defter* of Sultanöyüğü of 1467 in the BOA (MAD.d., no. 8), Mithat Bey possessed Harmankaya and its neighboring villages as *timar* or property (*mülk*).
46 This fundamental institution of the Ottoman empire is adequately emphasized for the 16th century by A.H. Lybyer (*The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, 1913), who used the contemporary Venetian accounts. The system of *gulâm* or *kul* as such existed before the Ottomans among the Seljukids of Anatolia, the Mamlûks of Egypt and in the earlier Muslim states. The general practice of this system was as follows: The slaves who were captured in war or bought by the Sultan or the military chiefs were trained as retainers in absolute devotion to the Sultan or the grandees. Even though they were all converted to Islam, they remained bound to their masters. The Ottoman Sultans also recruited children of their Christian subjects for the same purpose. These *kul* were entrusted with important military and administrative posts and shared governmental responsibilities and authority with their masters who could be certain of their faithfulness. In other words, they became in turn masters themselves. After the Mongol invasion of the Near East the Mongol institution of *nöker* (nöker) seems to have influenced the old system of

gulâm in Central Anatolia. The Yapa family had its nomad *nöker*s in the 16th century. The word *nöker* is used by the Ottomans as synonymous with *gulâm* in Albania in 1431. At any rate, the *kul* system cannot be explained only by the Islamic institution of *walâ*. The personal attachment of the *kul* was nearer to that of the Mongol *nökör* than to that of the Islamic *mawlâ*.

47 According to the *defter* of Albania of 1431, the *kul*s possessing *timar*s outnumbered other groups of timariots.

48 In the Kanûnnâme of Süleyman I, the numbers of *cebelûs* and *gulâms* and their equipment are laid down in detail. The uncritical edition by Arif Bey in *TOEM* contains many omissions and mistakes, and is unreliable.

49 In 1455 in the *uc* province of Üsküp, around 160 out of a total of 189 *timar*-holders were the former servants or *kul*s of İshak Bey and of his son and successor in the governorship, Isa Bey. See İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, p. 149.

50 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, p. 69.

51 Âşıkpaşazâde, pp. 49-50.

52 Âşıkpaşazâde, p. 49.

53 See, *Sultan Süleyman Kanûnnâmesi*, ed. *TOEM*, and Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, Istanbul, 1943, pp. 260-269.

54 According to the *defter* of Üsküp dated 1455, there were 8 Christian and 22 Moslem districts in the city (BOA, MAD.d., no. 12).

55 See F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, p. 33-78, and Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Istanbul, 1946.

56 These *gazî* states in Western Anatolia, the last of which was the Ottoman state are masterly described by P. Wittek in his study *Das Fürstentum Mentesche; Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13.-15. Jh. Unveränderter Nachdruck*, Istanbul, 1934, and in his *The Rise of the Ottoman Empire*. F. Köprülü in his various studies has thrown light on the internal factors in the Turkish hinterland (a summary of these studies is found in his *Les Origines de l'Empire Ottoman*). Both authors stress the emigration and the overpopulation on the Seljukid-Byzantine frontier zones as a major cause of the Turkish invasion of Western Anatolia. The contemporary author Gregoras (*Rhomäische Geschichte = Historia Rhomaïke*, vol. I, p. 137) emphasized this.

57 BOA, Tapu Tahrîr Defter (Aydın), no. 1.

58 *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân*, (ed.) Fr. Giese, Breslau, 1922, text, pp. 45-46; another version, edited by İ.H. Ertaylan (Istanbul, 1946), p. 70.

59 The Ottoman government was most concerned with the extension of cultivated lands and the establishing of new villages in order to increase the state revenues and thus be able to create new *timars*. (See my "Stefan Duşan'dan", p. 239, note 121). The essential duty of *the tahrîr emînî* was to find or to create such sources of revenue (*ifrâzât* and *şenletme*. The *emîn*s of Mehmed II and Süleyman the Magnificent were particularly active in increasing this type of additional revenue which corresponded to the great extension of the timariot army in the provinces.

60 İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, p. VI.

OTTOMAN POLICY AND ADMINISTRATION IN CYPRUS AFTER THE CONQUEST (Sayfa 157-175)

1 The document was published by Safvet in *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM)* ("Kıbrıs fethi üzerine vesikalar"), 4/19 (1329/1911), pp. 1181-1182.

2 Army Diary *(Rûznâmce),* BOA, Mühimme Defterleri, no. 8, in Safvet, "Kıbrıs fethi üzerine vesikalar", p. 1191.

3 The record concerning this incident (Army Diary, 5 Safer 978) is as follows: "Though the *re'âyâ* around the fortress of Kyrenia [Girne, Krine] had made obeisance and had been entirely subjected, and though orders to the effect that the *re'âyâ* be left unmolested had been repeatedly issued. The above mentioned *zaim* came on his vessel with the *levend*s (corsairs) and plundered a great number of villages under the authority of the fortress of Kyrenia and captured their population. In retaliation for the offense his zeâmet was taken from him and granted [...] to Mehmed, son of Bayezid Bey."

4 G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. III, Londra, 1972, pp. 839-841.

5 Hill, *A History of Cyprus*, III, p. 840.

6 Hill, *A History of Cyprus*, III, p. 840.

7 Hill, *A History of Cyprus*, III, p. 842, note 2.

8 Hill, *A History of Cyprus,* III, pp. 961-962.

9 C.D. Cobham, *Excerpta Cypria,* Cambridge, 1908, p. 92.

10 The record in the Army Diary reads *verbatim* as follows: "The same having reached their destination with the letters aiming at *istimâlet* on the *re'âyâ* in the island of Cyprus [Kıbrus], Mustafa was granted three thousand *akça* of promotion and Yusuf and Memo three thousand *akça timar* each, as a reward for inducing large numbers of the *re'âyâ* to come to make their obeisance."

11 Hill, *A History of Cyprus*, III, pp. 961-962.

12 The fortress of Kyrenia made obeisance on the 18th of Cemâziyulâhir 978. A man by the name of Gaspro had acted as a go-between in this surrender. The *serdâr* bestowed on him a pension of 10 akça per day (Army Diary). But the fortress commanders of Kyrenia actually submitted on the 5th of Safer 973. Piero, son of Janiarta, who has induced them to do so was rewarded with an exemption from the *avâriz,* extraordinary levies, Hill, *A History of Cyprus*, III, p. 962.

13 A. Refik, "Kıbrıs ve Tunus Seferlerine Ait Resmi Vesikalar", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 5/1 (1926), p. 71, document 47.

14 For the sources of these principles of government, H. İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Devlet ve Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1967, pp. 259-271.

15 BOA, Mühimme Defterleri, no. 8. The book contains the orders issued by the *serdâr* from the 10th of Zilhicce 977 to the 19th of Rebiülevvel 978.

16 Hill, prefers the sources giving the 20th of September as the date (*A History of Cyprus*, III, p. 1035).

17 This *fermân* is first published by A. Refik, "Kıbrıs ve Tunus Seferlerine Ait Resmi Vesikalar", document 32. Sinan Pasha's nomination took place in September 1571 (see, H. Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler,* 4/7-8 [1967], p. 7).

18 See, Kyprianos, in *Excerpta Cypria,* p. 345.

19 On the *tahrîr* see, H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), pp. 103-129.

20 A. Refik, "Kıbrıs ve Tunus Seferlerine Ait Resmi Vesikalar", document 28. There we find stated the following justification for this appointment: "For it is very important that the revenue belonging to the treasury be increased and that the situation of the *re'âyâ* be determined in full justice."

21 This register is now preserved in Ankara at the Directorate General of the Cadastral and Land survey, Section of Old Records, no. 64: *Defter-i Mufassal-ı Liva-yı Kıbrus*.

22 In the Cyprus Register (Defter) no detailed *kanûnnâme* is added as in the registers of the other sancaks. We find there verbatim, only the fermân that we shall summarize. The provisions about market dues figure singly at the beginning of the register. On the typical Ottoman *kanûnnâme* and its basic principles see H. İnalcık, "Adâlet-nâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 2/3-4 (1965), pp. 53-58.

23 Bernard Sagredo in Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, III, Paris, 1855, p. 541.

24 See, Kyprianos, in *Excerpta Cypria*, p. 345.

25 See the document in A. Refik, "Kıbrıs ve Tunus Seferlerine Ait Resmi Vesikalar", p. 75. The date is 1573. A revenue of 283.780 akça was obtained by the sale of such houses, gardens and lands (see Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", p. 22).

26 See, Kyprianos, in *Excerpta Cypria*, p. 345, 347. For the measures of the Ottoman government to remedy this situation see A. Refik, "Kıbrıs ve Tunus Seferlerine Ait Resmi Vesikalar", pp. 56, 61, 63 and 67, document 40.

27 See, Calepio, in *Excerpta Cypria*, p. 161.

28 This important *fermân* has been set at the beginning of the detailed register (*Defter-i Mufassal-ı Liva-yı Kıbrus*; see, Ö.L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri I", *IFM*, 2 (1940-41), pp. 46-47; Hill, *A History of Cyprus*, IV, pp. 27-28 made the use of it.

29 About these times one gold ducat or Ottoman piece of gold was worth 60 *akça*, Ottoman silver coin.

30 One *dönüm* is approximately 1000 m^2.

31 See above note 28.

32 L. Makhairas, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled 'Chronicle'*, (ed.) R.M. Dawkins, Cambridge, 1908, I, p. 141. Cf. A. Francesco, *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi: Chronique de Strambaldi*, (ed.) Rene de Mas Latrie, Paris 1893, p. 161; Florio Bustron writes: "Ogni huomo et ogni femina per tutta l'isola dovesse pagar un bisante all'anno, e che togliela qual imposition montova ogni anno bisanti ottanta mila." (Mas Latrie, *Melanges Historiques: Chronique de l'île de Chypre*, V, Paris 1886, p. 353.)

33 The Ottomans, owing to extraordinary situations, used to exact from all their subjects, as a temporary measure, this kind of tax or service. It was styled *avâriz-i dîvâniyye*. With the Ottomans also, in their period of decay, this tax assumed the character of a permanent tax in cash collected each year.

34 See Dawkins' note in Makhairas, II, p. 9.

35 See C. Cahen, H. İnalcık, P. Hardy, "Djizya", *EI*[2], pp. 559-567.

36 According to B. Sagredo, *cizye (harac)* was levied in this way: "le carach, qui était d'un sequin ou ducat par tête payé par tous les habitants de l'île, de l'âge de quinze ans jusqu'à soixante ans."(Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, III, p. 562.)

37 On *ispence* see H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, 23/92 (1959), pp. 602-608.

38 See H. İnalcık, "Adâletnâmeler", pp. 72-75.

39 However, Kyprianos, states that the tithe ratio varied from place to place and was one seventh here and one eighth there (in *Excerpta Cypria,* p. 345).

40 Under the 1570 Georgia (Gürcistan) law the Christians must surrender one fifth. In 1570, when in Albania the *sancak* of İskenderiye (İşkodra) was the subject of a new survey, it was ordered that "harac-i mukâseme" should be levied. The Shaykh al-Islam Ebû's-Su'ûd Efendi, in the famous *fetvâ* he made concerning the Ottoman land law, ruled that land belonging to Christians was to be regarded as subject to *harac* which involved the payment of one fifth. This *fetvâ* became the basis of subsequent Ottoman legislation on land. Evidently Cyprus was one of the first provinces where it was applied.

41 In the register the quantities in *kile* for cereals, in *kantar* for cotton, in bunch for flax as well as the values in *akça* are given. The prices were as follows.

Wheat	1 kile (26,656 kg)	12 akça
Barley	1 kile (26,656 kg)	6 akça
Vetch	1 kile (26,656 kg)	6 akça
Olive	1 kile (26,656 kg)	11 akça
Lentil	1 kile (26,656 kg)	13 akça
Cotton	1 kantar (56,443 kg)	300 akça
Flax	1 demet (bunch)	2 akça

42 Cyprus salt has been famous ever since antiquity, the white salt obtained from the salt-lake near Larnaka being in keen demand. Another center of production was the salt-lake near Limassol. In the Frankish and Venetian periods, the production and sale of salt was a state monopoly. The Ottomans maintained this position. The salt revenue constituting a special *mukâta'a* (lease), was managed by an *emîn* (commissioner) or *mültezim* (tax-farmer).

43 Also estimated at 80.000 or at 100.000 (Hill, *A History of Cyprus*, III, p. 814).

44 Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", p. 21. About 1792 the British consul H. de Vezin reports that the Larnaka salt-works yielded 10.000 *araba* (1 *araba* = 1 okka) and those of Limassol 15.000 *araba* of salt. The Larnaka salt cost on the spot five and half *kuruş* (piastre) an *araba* (in *Excerpta Cypria*, p. 271).

45 The latest being Hill, *A History of Cyprus*, III, p. 814.

46 For instance, Cotovicus (in *Excerpta Cypria*, p. 189); Della Valle (in *Excerpta Cypria*, p. 212).

47 Makhairas, (ed.) Dawkins, I, pp. 609-615.

48 Stocker, in 1519, saw 700 people at work in the salt-works (Hill, *A History of Cyprus*, III, p. 814).

49 Hill, *A History of Cyprus*, III, p. 815.

50 In 1482, I. van Ghistele (Hill, *A History of Cyprus*, III, p. 814, note 72) points out that the salt extracted brought an income of 20.000 ducats. In 1940, the two large salt lakes under state monopoly yielded annually a quantity of salt valued at 32.000 pounds sterling. While still under Turkish rule and a short time before it was taken over by England, the yearly revenue amounted to 25.000 pounds. Anyhow it is difficult to admit that, in the Venetian period, salt sales alone yielded 300.000 pieces of gold.

51 The situation of the peasantry in the Byzantine Empire and its successor states in the Balkans, as investigated in particular by G. Ostrogorsky, must kept in mind

when studying the situation in Cyprus. Professor Ostrogorsky's researches on the *eleutheroi* (*Quelques problèmes d'histoire de la Paysannerie Byzantine,* Bruxelles, 1956) sheds light on the real situation of the *paroikoi* and *eleutheroi*. In the Ottoman period, the *re'âyâ* non-registered in relation to the state owned (*mîrî*) lands were styled *hârice'd-defter* (not on the register) and were nothing but the *eleutheroi* of the former period. The *hârice'd-defter* members of the *re'âyâ*, when they settled in one place, became attached to the land like the *yazılı* (registered) members of the *re'âyâ* and were no longer allowed to leave the land and its owner unless they pay an indemnity.

52 The fact that Guy de Lusignan, in distributing fiefs in Cyprus, adopted certain changes (Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, I, pp. 43-44, is interesting. The problem of the influences in this respect of local institutions and customs going back to the Moslem or the Byzantine period has not been investigated.

53 Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, III, p. 269 (the document is dated 1468).

54 See Frederic Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française,* 10 vols., 1881-1902.

55 *Dimois* might be the same as the *dimos* or *deymus*, found in Syria. *Dimos* denotes in Syria a lump sum agreed upon beforehand, in the case of taxes payable in cash or kind (R. Mantran et J. Sauvaget, *Règlements fiscaux Ottomans.* Beyrouth, 1951, p. 5).

56 F. Attar (around 1540) describes them as follows: "Di poi, in diversi tempi, essendo venuti altri habitatori per 1 casali, furono, a differentia de parici chiamati leufteri, cioe liberi, altri li chiamano francomati, alli quail non furono imposte salvo picclole angarie, nel numero di quali si connumerano quelli parici che per diverse vie sono stati liberat" (Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, III, p. 520).

57 These important documents were published by Mas Latrie (*Histoire de l'île de Chypre*, II, pp. 89-307).

58 See, Cobham, in *Excerpta Cypria*, pp. 51-52.

59 Hill, *A History of Cyprus*, III, pp. 864-75, article 12.

60 See H. İnalcık, "Adâletnâmeler", pp. 53-55, 65.

61 "Et il mio precessore gli obligo che debbano servire alli patroni delli loro casali giornate 36 l'anno, con pagamento de soldi 12, un paro de bovi senza spese, dalche è entrato un grandissimo odio, et quel che è peggio, sono alcuni di loro patroni che non li pagano, ma ben in loco di pagamento li mettono in ceppi et gli danno delle bastonate, et li glusdicenti non hanno autorità contra li feudatarii et gentilhuomini" (in Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, III, p. 541). Under the Frankish feudal laws, the serf who raised his hand against his lord, had his hand cut off (Makhairas, I, p. 25).

62 Hill, *A History of Cyprus*, III, pp. 798-800.

63 This method of indemnification was on force at the time of the Franks. The calculation of the Ottoman tax-farmers shows that the days for forced labor amounted to 67-100 days a year. Cf. note 61.

64 See Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", p. 8.

65 This important document has been published by Sahillioğlu ("Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", pp. 29-31).

66 See above note 28.

67 See S. Gerlach (ed.), *Tagebuch*, Frankfurt-am-Main, 1764, p. 123 (quoted by Hill, *A History of Cyprus*, III, p. 798, note 3).

68 See, Kyprianos, in *Excerpta Cypria*, p. 345.

69 Cf. Mahkairas, I, pp. 89-91.

II. HUKUK VE İDARE

KÖY, KÖYLÜ VE İMPARATORLUK
(Sayfa 179-195)

1 **Gelir ve hane, hanedekiler (1974)**

Gelir Grupları (TL)	Hane		Hanedekiler		Hane ort. genişliği
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	
Toplam	2.833.905	100,00	17.571.916	100,00	6,2
0-1.999	218.430	7,71	1.068.673	6,08	4,9
2.000-5.999	596.948	21,06	3.273.612	18,63	5,5
6.000-9.999	704.384	24,86	4.217.772	24,00	6,0
10.000-19.999	837.436	29,55	5.455.780	31,05	6,5
20.000-39.999	379.943	13,40	2.789.082	15,87	7,3
40.000-59.999	56.920	2,01	456.071	2,60	8,0
60.000-79.999	14.942	0,53	106.725	0,61	7,1
80.000-99.999	9.960	0,35	72.573	0,41	7,3
100.000-299.999	13.519	0,48	124.513	0,71	9,2
300.000+	1.423	0,05	7.115	0,04	5,0

Kaynak: Mine Çınar, *Kırsal Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları, 1973-1974*, Ankara, 1979, s. 32.

2 H. İnalcık, "Land Problems in Turkish History", *Muslim World,* 45/3 (1955), s. 221-228.

3 E.C. Curwen, *Plough and Pasture,* Londra, 1946; G. Haudricourt, Mariel J.-Brunhes Delamarre, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Paris, 1955; A. Leroi-Gourhan, *Evolution et techniques,* II. *Milieu et techniques,* Paris, 1945; C. Sauer, *Agricultural Origins and Dispersals*, New York, 1952; A. Béteille, *Studies in Agrarian Social Structure*, Delhi, 1974; A. Dauzat, *Le village et le paysan de France,* Paris, 1941, özellikle, s. 81-126.

4 Bkz. A.V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy,* Manchester, 1966 (tekrar baskı T. Shanin, University of Wisconsin Press, 1986), "Introduction", s. 1-24, XI-LXXV. *Çift-hâne* prensibini o şöyle anlatır: "In a peasant economy, labour, proportionate to the size of the family, is the stable element which determines the change in the volume of capital and land area", bkz. B. Kerblay'ın Chayanov üzerine yazısı, "Introduction", s. XXIX vd., Chayanov'un aile emeği üzerine görüşleri için bkz. s. 53-89; D. Warriner, *The Economics of Peasant Farming,* New York, 1939; D. Thomer, "Peasant Economy as a Category in Economic History", *Proceedings, International Conference of Economic History "Aix-en-Provence 1962"*, Paris, 1965, s. 287-300.

5 II. Mehmed Kanûnnâmesi, (yay.) Fr. Kraelitz, *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte,* I (1921), s. 13-48, Fasıl; Müzevvec-i Gebrân; keza bkz. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten,* 23/92 (1959), s. 583.

6 Bizans'ta da benzeri bir durum vardı. Fakat Bizantinistler bu temel olguyu kabul etmezler. Hâlbuki bu birçok soruyu aydınlatabilirdi, krş. P. Lemerle, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance", *Revue Historique,* 219 (1958).

7 Bkz. İnalcık, "Çiftlik", *EI*², s. 32-33; Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I: Kanûnlar*, İstanbul, 1943, İndeks: Çiftlik.

8 Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İndeks: Tapu, Tapulu; "Osmanlı Kanûnnâmeleri", *Millî Tetebbular Mecmuası*, 1/1 (1915), s. 49-112; 1/2 (1915) s. 303-337, orada *tapulu* ve *mukâta'alı* ayrımı açıkça gösterilmiştir.

9 Bizans'ta çiftliği ve çift öküzüyle bir köylü ailesi üzerinde, bkz. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, (çev.) H. Gregoire ve P. Lemerle, Brüksel, 1954. Bugün de en güvenilir inceleme için bkz. N. Svoronos, "Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XI et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 83 (1959); P. Lemerle, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance", s. 279-281; A.E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton, 1977; J. Lefort, "Fiscalité médiévale et informatique: Recherche sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins au XIVe siècles", *Revue Historique*, 512 (1974), s. 315-356. Egemen zümre üzerinde bkz. Ostrogorsky, "Observations on the Aristocracy in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, 25 (1971); K.P. Matschke, "Socialschichten und Geisteshaltungen", *Akten, XVI. Internationalen Byzantinistenkongresess*, 1/1 (1981), s. 189-212.

10 Bkz. İnalcık, "Mazra'a" *EI*², VI, (1991), s. 959-961.

11 *Mukâta'alı* topraklar için bkz. İnalcık, "The Emergence of Big Farms, *Çiftliks*: State, Landlords and Tenants", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire Ottoman*, Paris, 1983, s. 108-112.

12 G. Veinstein, "Les Çiftlik de colonisation dans les steppes du nord de la Mer Noire au XVIe siècle", *İFM*, 41/1-4 (1985): *Ö.L. Barkan'a Armağan Sayısı*, s. 177-210.

13 Uzun yıllardır çeşitli yazılarımda bu sistemi anlatmaya çalıştım, ayrıntılı analizine ait kapsamlı bir yayın için bkz. İnalcık, "The Emergence of Big Farms, *Çiftliks*: State, Landlords and Tenants", s. 108-112.

14 İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, 23/92 (1959), s. 575-610; Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, s. 50.

15 İnalcık, "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten, XI. Internationalen Byzantinistenkongresses 1958*, Münih, 1960, s. 237-242. Bizans'ta tarım toprağı ve aile çiftliği üzerinde bkz. M. Kaplan, "Remarques sur la place de l'exploitation paysanne dans l'économie rurale byzantine", *Akten, XVI. Internationalen Byzantinistenkongresses, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32/2 (1982), s. 105-114; Z.V. Udalcova ve K.V. Chvostova, "Les structures sociales et économiques dans La Basse-Byzance", *Byzantinistik*, 32/2 (1982), s. 131-147.

16 Th. Mommsen, "Syrisches Provinzialmass und Römischer Reichskataster", *Hermes*, 3 (1869); Ostrogorsky, "Das Steuersystem in byzantinische Altertum und Mittelalter", *Byzantion*, 6 (1931); A.H.M. Jones, "The Roman Colonate", *Past and Present*, 13 (1958); A. Déléage, *La Capitation du Bas-Empire*, Mâcon, 1954; F. Lot, *L'impôt Foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire et a l'époque franque*, Paris, 1928; A.H.M. Jones, "Capitatio and Iugatio", *The Journal of Roman Studies*, 57 (1957), s. 88-94.

17 Bkz. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", s. 575-610.

18 15 numaralı nottaki incelemelere ek olarak bkz. M. Bloch, *Les caracteres originaux de l'histoire rurale française*, 2. baskı, c. II, Paris, 1956; A.H.M. Jones, *The Later*

Roman Empire, c. II, Norman, s. 767-823; E.L.R. Ladurie ve M. Morineau, *Histoire économique et sociale de la France*, 2 cilt, Paris, 1970.

19 Tahrîr sistemi üzerine, bkz. Ö.L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri I-II", *IFM*, 2 (1940-1941), s. 20-59, 214-47; İnalcık (ed.), *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, s. I-XX; İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), s. 107-112.

20 İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", (yay.) T. Naff ve R. Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Londra ve Amsterdam, 1977, s. 27-52.

21 İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, 2 (1965), s. 49-145; illerde devletin kudret sahiplerine karşı köylüyü koruması üzerine, bkz. P. Lemerle, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance", s. 277-279.

22 Bursa kadı sicillerinden seçtiğim bazı belgelerin yayınları için bkz. *Belgeler*, X, XIII ve XVI. ciltler.

23 Ostrogorsky, "La commune rurale byzantine", *Byzantion*, 32 (1962), s. 139-166; H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines, asservissement et pénétration capitaliste*, Bükreş ve Paris 1969; Stahl, "Paysage et peuplement rural en Roumanie", *Nouvelles Etudes d'histoire*, 3 (1905), s. 71-85; P. Lemerle, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance", *Revue Historique*, 219 (1958), s. 32-94, özellikle, s. 91-92, 139-166, 255-284; D.M. Gorecki, "Land Tenure in Byzantine Property Law: *iura in re aliena*", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 22/2 (1981), s. 191-210.

24 Not 21'deki belgelere bakınız.

OSMANLI HUKUKUNA GİRİŞ: ÖRFÎ-SULTANÎ HUKUK VE FÂTİH SULTAN MEHMED'İN KANÛNLARI (Sayfa 195-220)

1 J. Schacht, "The Schools of Law and Later Developments", *Law in the Middle East*, (yay.) M. Khadduri ve H.J. Liebesney, Washington, 1955, s. 73.

2 "Her kim Allah'ın inzâl ettiği ile hükmetmezse işte kâfirler onlardır." (Mâide suresi, âyet 44).

3 Bkz. H.A.R. Gibb, "Constitutional Organisation", *Law in the Middle East*, (yay.) M. Khadduri ve H.J. Liebesney, Washington, 1955, s. 1-27; E. Tyan, *Institutions du Droit Public Musulman, Le Califat*, Paris, 1954.

4 Bkz. Fuad Köprülü, "Fıkh", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, s. 614-617; J. Schacht, *Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford, 1950.

5 Bkz. Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul, 1942, indeks: Örf, örf-i ma'rûf, âdet, örf-i sultanî.

6 Bkz. Reuben Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge, 1957, s. 248-270.

7 Tursun Beg, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, (yay.) Mehmed Ârif, *TOEM* ilavesi, İstanbul 1330, s. 13.

8 Levy, *The Social Structure of Islam*, s. 259.

9 C. Snouck-Hurgronje, "Le Droit Musulman", *Verspreide Geschriften*, c. II, (1923), s. 314.

10 Levy, *The Social Structure of Islam*, s. 248.
11 Hurgronje, "Le Droit Musulman", s. 314.
12 Tursun Beg, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 13; Ahmedî, *İskendernâme*, (yay.) Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949; Levy, *The Social Structure of Islam*, s. 262.
13 Makrîzî, *Hitat*, II, s. 220, Levy, *The Social Structure of Islam*, s. 261.
14 Krş. Gibb, "Constitutional Organisation", s. 22.
15 Gibb, "Constitutional Organisation", s. 22.
16 Krş. M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. II, Ankara, 1954, s. 419-459.
17 Örnekler için bkz. F. Köprülü, "İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuku Yok Mudur?", *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Müessesesi*, 1983, s. 3-35.
18 Selçuk sultanları ile halifeler arasındaki münasebetler hakkında önemli ayrıntılar için bkz. M.A. Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. II, not 16.
19 Köprülü, "İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuku Yok Mudur?", s. 28; J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford, 1950.
20 H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, c. I, s. 28-29, ayrıca krş. s. 34-35, 39, 44. S. Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, s. 263.
21 G. Vernadsky, "Cengiz Han'ın Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1 (1941-1942), s. 109. Krş. A. Temir (çev.), *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 1948, s. 58, 215.
22 Vernadsky, "Cengiz Han'ın Yasası", s. 131-132.
23 Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, s. 106-109.
24 Cuveynî, *Tarih-i Cihanguşâ*'dan naklen Gibb, "Constitutional Organisation", s. 17-18; B. Spuler, *İran Moğolları*, (çev.) C. Köprülü, Ankara, 1957, s. 408.
25 Bkz. not 13.
26 Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 376.
27 *Dâsitan-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osman ve Cemşîd ve Hurşîd Mesnevisi*, (yay.) N.S. Banarlı, İstanbul, 1939, s. 111.
28 Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, 1/2 (1941), s. 91 vd.
29 Köprülü, "İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuku Yok Mudur?", s. 31.
30 Massignon'dan naklen Köprülü, "İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuku Yok Mudur?", s. 31.
31 Âşıkpaşazâde, M. Ârif neşri, s. 19-20. Ebululâ Mardin'in bu rivâyetten gerçekte olmuş gibi sonuçlar çıkarması doğru değildir. Âşıkpaşazâde, bu ve bunun gibi diğer kayıtlarıyla şerîatı müdafaa eden ve örfî kanûnlarla menfaati halel gören bir sınıfın hissiyatını yansıtmaktadır. Fâtih devrinde örf ve şerîat çatışması keskin bir şekilde meydana çıkmış olup II. Bayezid, şerîatın mümessili olarak tahta gelmiştir.
32 Âşıkpaşazâde, s. 19. Bu, hiç olmazsa müverrihin kendi devri için önemlidir.
33 Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931), s. 33.
34 Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 330-331.
35 Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü, Kuyûd-i Kadîme Arşivi.
36 Tahsin Öz, "Murad I. ile Emir Süleyman'a Ait İki Vakfiyye", *Tarih Vesikaları*, 1/4 (1941), s. 243.
37 Bkz. Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden I-VII", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 54 (1957), s. 252.
38 *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân*, Fr. Giese yayını, Breslau, 1922, s. 29-34.
39 Mecdî, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Numâniye*, İstanbul, 1269/1853, s. 50, 100, 112.
40 F. Köprülü, Ş. Yaltkaya, Fr. Babinger ve nihayet Kissling tarafından incelenen bu hare-

ketin *uc*larla ve timar meseleleriyle ilgisi yeter derecede belirtilmemiştir. Şu makaleye bkz. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına, 1402-1455", (çev.) Halil İnalcık, *Belleten*, 7/27 (1943), s. 557-589.

41 İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954.

42 İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, "Giriş", s. XXIII.

43 F. Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazat", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931), s. 165-298.

44 İnalcık, "Mehmed II", *İA*.

45 *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, I. defter (yazma), mukaddimesi. Millet Kütüphanesi, A.E. 25; Ayrıca Fâtih döneminde yayınlanmış yasaknâmeler için bkz. R. Anhegger ve H. İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara, 1956.

46 Köprülü, "İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuku Yok Mudur?", s. 33.

47 İran Moğollarında Bilig'lerden kanûnnâmeler tertibi hakkında bkz. Spuler, *The Muslim World: A Historical Survey*, Leiden, 1981, s. 409-411.

48 Birincisi Fr. Kraelitz (*Mitteilungen des osmanischen Geschichte* I), ikincisi M. Arif, *TOEM* ilavesi [e.n.: bu metinlerin değerlendirilmesi ve tıpkı basımları için bkz.: Halil İnalcık, *Fâtih Sultan Mehemmed Han*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 337-373].

49 Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, Mukaddime, s. XVI-XXIV.

50 İstanbul Topkapı Sarayı, Revan Köşkü Kitapları, no. 1926.

51 M.Ç. Uluçay, *17. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944, s. 164.

52 Bkz. *Atti del X. Congresso internazionale di scienze storiche*, Roma, (1957), s. 393.

53 M. Ârif'in Kanûnnâme'ye yazdığı mukaddime, s. 1-8.

54 Nişâncılık müessesesi herhâlde Fâtih'ten önce mevcuttu. 1444'te Nişâncı İbrahim Paşa bizce malûmdur, bkz. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkik ve Vesikalar I*, Ankara, 1954, s. 87.

55 "Kanûnnâme", *TOEM*, ilaveler, s. 23.

56 Bkz. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkik ve Vesikalar I*, Ek no. VII, s. 215 ve İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, "Giriş".

57 M. Dukas, *Bizans Tarihi*, (çev.) V. Mırmıroğlu, İstanbul, 1956, s. 113.

58 İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", *Belleten*, 11/44 (1947), s. 700, vesika 10.

59 Fâtih devri teşkilâtı üzerinde çağdaş birtakım Türk ve İtalyan kaynakları vardır ki, resmî kaynakların verdiği bilgileri tamamlamak bakımından çok önemlidirler. Evvela İdrîs-i Bitlîsî'nin *Heşt Bihişt*'inde, Fâtih devri teşkilâtı hakkında verdiği bilgiler, orijinal ve oldukça zengindir. 1475'te Osmanlı Devleti teşkilâtı hakkında Promontorio de Campis'in eseri ile uzun yıllar Osmanlı sarayında iç-oğlanı olarak hizmet ettikten sonra İtalya'ya kaçarak bir Türk tarihi yazan Giovanni Maria Angiolello, İtalyan kaynakları arasında şüphesiz en önemlileridir. Birincisi, Fr. Babinger tarafından yayınlanmıştır. Angiolello ise I. Ursu tarafından 1911'de Bükreş'te yayınlanmıştır. Bu kaynakların, kanûnnâmelerle ve arşivlerimizdeki diğer zengin malzemeyle karşılaştırılması suretiyle Fâtih devrinde imparatorluğun teşkilâtı mükemmel bir şekilde tasvir olunabilirse de bu iş henüz yapılmamıştır.

60 Kraelitz, "Kanûnnâme Sultan Mehmeds des Eroberers", *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I (1921), s. 13-48.

61 Bkz. not 62.

62 "Eflak'dan ve İslambol'dan ve Frenk'den ne gelse yüzde iki akça alına", *Kanûnnâme*, s. 30, madde 22, keza krş. madde 11, 25.

63 Kraelitz, "Kanûnnâme Sultan Mehmeds des Eroberers", s. 29, madde 6.
64 Kraelitz, "Kanunnâme Sultan Mehmeds des Eroberers", Giriş, s. 18.
65 Bkz. İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. XXVII-XXXVI.
66 İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. 23-28.
67 İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. 23.
68 Bkz. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkik ve Vesikalar I*, s. 171.
69 G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, s. 297.
70 Bkz. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, s. 155-180.
71 Kraelitz, "Kanûnnâme Sultan Mehmeds des Eroberers" madde 6. Orada Kraelitz'in okuduğu "haraç görenlerden" yerine "harac-güzârlardan" olacaktı. Kraelitz'in okuyuşu ve Almanca tercümesi birçok hata ihtiva etmektedir. Ö.L. Barkan da Kraelitz'in neşrini takip ettiğinden (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, s. 387-395) bu hataları düzeltme fırsatını bulamamıştır.
72 Yeni-il kanûnnâmesi için bkz. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, s. 81.
73 Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, s. 362.
74 Ç. Uluçay'ın bulduğu bu *siyâsetnâme* E.Z. Karal tarafından *Belleten*'de (Sayı 21-22) yayınlanmıştır. İslâm-Osmanlı ceza hukuku topluca Prof. Coşkun Üçok tarafından ele alınmıştır.
75 Mesela Barkan'ın neşrettiği kanûnnâmelerden, 1540 tarihli Boz-Ulus, s. 143; 1559 tarihli Malatya, s. 117, IV. Mehmed devrine ait Hatvan (Macaristan), s. 317, kanûnnâmelerinde.
76 Fâtih Kanûnnâmesi, s. 19-23; Süleyman Kanûnnâmesi, *TOEM*, ilavelerinden, s. 1-10.
77 R. Anhegger-H. İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara, 1954, vesika 22.
78 Anhegger-İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, vesika 2, 5, 8.
79 İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", *Belleten*, 11/44 (1947), s. 697-703.
80 Bkz. not 77.
81 Mesela bkz. "Maden Yasaknâmeleri", Anhegger-İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, s. 5-13.
82 Mesela "Gümüş Yasaknâmeleri", Anhegger-İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, s. 3-5.
83 Anhegger-İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, s. XIII.
84 *TOEM*, ilaveler, s. 11-13.
85 Uzluk oğlu Fârâbî'nin *Siyâsatü'l-Madîna* ile *Arâ'u ahi'ul-Madinat'il-Fâdıla* adlı eserleriyle Nasîreddin Tûsî'nin *Ahlâk-i Nâsırî*'sinde, Yunan felsefesinden intikal etmiş olan bu esas fikirleri bulmaktayız, bkz. D.M. Donaldson, *Studies in Muslim Ethics*, Londra, 1953.

SULEIMAN THE LAWGIVER AND OTTOMAN LAW
(Sayfa 221-250)

1 M.Ç. Uluçay, *17. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Istanbul, 1944, p. 164; H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, 2 (1965), p. 105.

2 G. Postel, *De la Republique des Turcs*, Poitiers, 1560, p. 87; "Egli (Suleiman) ha fama di essere molto giusto" (B. Navagero [1563], in *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, (ed.) E. Albèri, vol. III, p. 73); "molto giusto ma sopra modo crudele contro quelli che tentano o che a giudicio suo tentar possono alcuna cosa o contra il suo imperio o contro la sua persone" (Andrea Dandolo [1562], vol. IX, p. 164).

3 A. Geuffroy, *Estat de la court du Grant Turc*, Paris-Antwerp, 1542, p. 30. For Geuffroy, see C.D. Rouillard, *The Turk in French History: Thought and Literature (1520-1660)*, Paris, 1943, pp. 185-89.

4 R.N. Frye, "The Charisma of Kingship in Ancient Iran", *Iranica Antiqua*, (4) 1964, pp. 36-54. A.K.S. Lambton, "Justice in the medieval Persian theory of kingship", *Studia Islamica*, 17 (1962), pp. 91-119.

5 See H. İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Devlet ve Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1967, pp. 259-271.

6 See E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leiden, 1960, pp. 433-526.

7 Cf. İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Devlet ve Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", pp. 261-267.

8 Yusuf Hass Hacib, *Kutadgu Bilig*, (ed.) R.R. Arat, Istanbul, 1947, couplet no. 6285.

9 V.A. Riasanovskii, *Obychnoe pravo mongol'skikh*, Harbin, 1924; G. Vernadsky, "Cengiz Han'ın Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1 (1941-1942), p. 109; A. Temir (trans.), *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 1948, pp. 58-216; C. Alinge, *Mongolische Gesetze*, Leipzig, 1934, chapter III.

10 H. İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/2 (1958), pp. 102-126; R. Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge, 1957, chapter VI.

11 For instance Ulugh Beg, Tamerlane's grandson, was denounced by those *ulemâ* as a follower of the yasa (see, Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Istanbul, 1946, p. 376.)

12 Tursun Beg, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, (ed.) Mehmed Ârif, *TOEM*, Istanbul, 1330, p. 13.

13 Anhegger-İnalcık (ed.), *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara, 1956, pp. XV-XVII.

14 H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, 23/92 (1959), p. 576.

15 Tursun Beg, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, p. 28.

16 İnalcık, "Harir", *EI*², III, p. 213.

17 T. Öz, "Hünernâme ve Minyatürleri", *Güzel Sanatlar Mecmuası*, 1 (1939), pp. 3-16.

18 See Tursun Beg, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, p. 13.

19 *Künhü'l-ahbâr*, Manuscript (hereafter Ms.) in the Library of DTCF, no. 1783.

20 Ş. Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vakası*, Ankara, 1961, p. 209.

21 For *defters*, cf., H. İnalcık (ed.), *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, pp. XVIII-XXII.

22 See Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I: Kanûnlar* (hereafter *Kanûnlar*), Istanbul, 1943.

23 The first typical *kanûnnâme of a sancak* which came down to us is a *kânunnâme* of the *sancak* of Hüdâvendigâr (Bursa) dated 892/1487 (edited in Barkan, *Kanûnlar*, pp. 1-6). In the *defters* of Mehmed the Conqueror's time we find only laws and regulations concerning special groups. See, H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, 1954, pp. 137-165.

24 See Barkan, *Kanûnlar.*

25 For *hûkm*, see L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik*, Budapest, 1926, pp. XXX-XLVII. For berât, see Anhegger-İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, pp. XIV-XV.

26 Some *kanûn-hûkms* which we collected from the *kadı* records of Bursa of the time of the Conqueror are published in *Belleten* XII, pp. 693-708; see also Anhegger-İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, pp. XIV-XV.

27 This becomes apparent even from a rapid comparison of the *kanûn-hûkms* of the Conqueror (in Anhegger-İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî* pp. 66-69, 61-65, 82-84) with those of Suleiman (Ms. Revan no. 1936).

28 İnalcık, "Reisülküttâb", *İA*, IX, pp. 671-676.

29 Ferhad was governor of Semendere (Smederovo) in 1523-1524.

30 Ms. in Süleymaniye Library, Reisülküttâb Mustafa Efendi, no. 1004, 32r.

31 At the Ottoman chancery, directly under the *veziriâzam,* we find a scribe whose function was to see whether the outgoing documents were in conformity with the laws (*kanûn*) in force, İnalcık, "Reisülküttâb", *İA*, IX, pp. 671-676.

32 Barkan, *Kanûnlar*, p. XXII.

33 Ed. Fr. Kraelitz in *MOG* (1921-1922), p. 13.

34 Edited on the basis of five manuscripts by M. Ârif as a supplement to *TOEM* (Istanbul, 1329 H.). A new critical edition is needed. For manuscripts, see also note 73.

35 See above note 1.

36 Barkan, *Kanûnlar*, pp. 268, 311, 317, 362.

37 Barkan, *Kanûnlar*, p. 2.

38 *Kanûnnâme-i Âl-i Osmân* [Suleiman's *Kanûnnâme*], suppl. *TOEM*, p. 42.

39 From this point of view the following copies of the so-called Suleiman's *kanûnnâme* are of particular interest: Ms. Veliyüddin, no. 1969, Esad Efendi, no. 2362, no. 1936. The following explanation of how the *kanûnnâme* of slave-duty (*pencik*) was drawn up in 1520 is of particular interest for the study of the preparation of a *kanûnnâme*. "Formerly when there was need of a specific *kanûnnâme* on slave-duty at the port of Inebolu, the responsible people there demanded from the Porte such a *kanûnnâme*. In a memorandum we asked for a copy of the *kanûnnâme* of slave-duty at the port of Istanbul which was in the possession of the late Mustafa, a scribe at the office of slave-duty collection. He sent us a copy following which a *kanûnnâme* of slave-duty was written for the port of Inebolu, and its copy was recorded in the register of copies of issued fermâns. Now as this *kanûnnâme* was originally copied from the *kanûnnâme* of slave-duty of Istanbul, it was found at the register of copies of Anadolu, and it was copied from there and sent. Thus, the text of the ancient *kanûnnâme* on slave-duty is that." The Koyunoğlu Ms. is dated 907/1501 (see below); Library of the Turkish Historical Society, Y. no. 75; Veliyüddin, no. 1969; Revan, no. 1535 and 1936.

40 The Koyunoğlu Ms. is dated 907/1501 (see below); Library of the Turkish Historical Society, Y. no. 75; Veliyüddin, no. 1969; Revan, no. 1935 and 1936.

41 Ms. Wien, Nationalbibliothek, Orient. Handschr. AF no. 554.

42 E.Z. Karal, "Yavuz Sultan Selim'in Oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa Sancağını İdare Etmesi İçin Gönderdiği Siyasetnâme", *Belleten*, 6/21-22 (1942), pp. 37-44.

43 For example, in Bayezid's *siyâsetnâme* a pimp was to have his nose cut off, whereas in Selim's *siyâsetnâme* and Suleiman's *kanûnnâme* he is branded on the forehead.
44 A copy of the *siyâsetnâme* adressed to Pertev Pasha can be found in the Ms. Atıf Efendi, no. 1734, pp. 33-36.
45 The Conqueror, chapter III; Suleiman, p. 17.
46 The Conqueror, chapter IV, art. 12-13, 21; Suleiman, p. 32.
47 The Conqueror, *kanûnnâme*, art. 4; Suleiman, p. 34.
48 The Conqueror, chapter IV, art. 23; *cebelûyân*, 3; Suleiman, p. 37.
49 The Conqueror, chapter III, art. 18; Suleiman, pp. 36, 39.
50 The Conqueror, *cebelûyân*; Suleiman, p. 57.
51 The Conqueror, chapter IV, art. 7; Suleiman, p. 16, and The Conqueror, chapter III, art. 14; Suleiman, pp. 51, 53 respectively.
52 The Conqueror, *cebelûyân*, art. 1, 2; Suleiman, pp. 57, 58.
53 The Conqueror, chapter IV, art. 30, 32; *cebelûyân*, art. 9-28; Suleiman, pp. 21-23.
54 For example, in the Conqueror's *kanûnnâme*, art. 4: "Eger zinâ eden kız olursa"; art. 3: "Eger koyun veya kovan ogurlarsa"; art. 5: "Eger sıgır ogurlasa". In Suleiman's *kanûnnâme*, p. 2: "Eger zinâ eden dul olsa"; p. 6: "İnek girse dört çomak".
55 The Conqueror, chapter IV, art. 1-4, 14.
56 The Conqueror, chapter III, art. 13; *cebelûyân*, art. 5; Suleiman, p. 30.
57 N. Beldiceanu and I. Beldiceanu-Steinherr, "Quatre Actes de Mehmed II. concemant les Valoques des Balkans slaves", *Südost-Forschungen*, 24 (1965), p. 105; İnalcık, "Adâletnâmeler", pp. 63-67.
58 In Revan, no. 1936; Revan no. 1935 does not contain it.
59 Also Revan, no. 1935 and Westdeutsche Staatsbibliothek, Marburg, Orient, no. 2730 (see, N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans II*, Paris, 1964, p. 41, note 1) contain it without the first document concerning Ahmed Pasha.
60 Veliyüddin, no. 1969.
61 See H. Šabanović, "Hersek-zâde, Ahmed Pasha", *EI²*, III, pp. 351-352; H. Edhem, "Hersek-oglu Ahmed Paşa'nın Esaretine Dair Kahire'de Bir Kitabe", *TOEM*, 5/28 (1330), pp. 200-222; 5/29 (1330), pp. 272-295.
62 See note 73.
63 For that term, see, H. İnalcık, "Eshkindji", *EI²*, II, pp. 714-715.
64 BOA, Tapu Defterleri, no. 40.
65 From 1468 down to 1614 the submission of the Karaman territory became the most complicated question for the Ottomans. It was not only an internal question, but also a matter which determined the Ottoman relations with the Mamluks in Egypt and Akkoyunlus and later on Safavids in Iran. The actual leaders of the terrible insurrection of Şah-Kulu in 1611 were the *sipâhi* of Karaman. See the documents published in. M.Ç. Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 9 (1954), pp. 53-90; 10 (1954), pp. 118-142; H. Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens in 16. Jahrhundert", *Der Islam*, 41 (1965), pp. 95-223.
66 Barkan, *Kanûnlar*, p. 47, art. 21.
67 *Müsellemiyye* were maintained on their pre-conquest lands, mostly pasture-lands (BOA, Tapu Defteri, no. 13).
68 Dr. V.L. Mènage informed me about this manuscript after his visit to Konya in 1962, and Mr. Koyunoğlu was kind enough to let me have a microfilm of it. For the description of the Ms. see Beldiceanu and Beldiceanu-Steinherr, "Quatre Actes de Mehmed II. concemant les Valoques des Balkans slaves", p. 104. I think their interpretation of

the sentence in 69r: "*ilk yaz*" is not altogether convincing (p. 108). I read it as *ilk yaz Hızır Ilyas günü dillerinde fuluri diyen zamanda bir kızılı koyun.*

69 The famous Mehmed Ramadân-zâde (see Âlî, *Künhü'l-ahbâr*; M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, p. 53; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, p. 120) might be a relative of our Mustafa b. Ramadân.

70 Barkan, *Kanûnlar*, p. 2.

71 Ms. Library of the Turkish Historical Society, Y. no. 76.

72 H. Šabanović, "Beogradski Pašaluk", *Enciklopedija Jugoslavije*, 1 (1955), s. 472-473.

73 The important copies made under Suleiman are: (1) The above mentioned Ms. Library of the Turkish Historical Society, Y. no. 75, copied on 11th Muharram 936/15 September 1629; (2) Ms. Bayezid Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin, no. 1969, (3) Ms. Orientalni Institut, Sarajevo, Ms. Turcica, no. 3, copied in 969/1561; and (4) Ms. Âtıf Efendi Library, no. 1734.

74 Ms. University Library, Halis Efendi, T. no. 2730.

75 *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, M. Ârif edition, *TOEM*, 1330/1912, p. 43.

76 Barkan, *Kanûnlar*, pp. 1-6.

77 For the provisions from the *kanûnnâme* of Karaman in the *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, M. Ârif edition, pp. 18, 21, 33, 34, 42, 63, 62-63, 67-68, and for those from that of Semendere, pp. 23-27, 32, 35, 46, 52, 56, 64, 68.

78 For the laws on the Vlachs in the survey books ot the time of Mehmed II, see İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, pp. 152-158; cf. Beldiceanu and Beldiceanu-Steinherr, "Quatre Actes de Mehmed II. concemant les Valoques des Balkans slaves", pp. 1 03-105.

79 *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, M. Ârif edition, pp. 23-27.

80 BOA, Tapu Defterleri, no. 1007. I am indebted to Dr. D. Bojanic-Lukac for the information on this *defter*.

81 The correct form of the phrase yer *üstüne* to the possessor of the land is found in our *kanûnnâme* whereas it was rendered mistakenly as yer *üstüne* 'to the surface of the land' in the *defter*.

82 *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, M. Ârif edition, pp. 27-30.

83 *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, M. Ârif edition, p. 43.

84 *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, M. Ârif edition, pp. 55-56.

85 *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, M. Ârif edition, p. 58.

86 *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, M. Ârif edition, pp. 59-61

87 *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, M. Ârif edition, pp. 65-69

88 *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, M. Ârif edition, pp. 69-70.

89 Barkan, *Kanûnlar*, p. 166, art. 16; W. Hinz, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*, 100 (1950), pp. 181-185.

90 Barkan, *Kanûnlar*, p. 323, art. 10; Gy. Káldy-Nagy, "Bevölkerrungsstatistischer Quellentwert der Gizye-Defter und der Tahrîr-Defter", *Acta Orientalia Hungarica*, 11 (1960), pp. 259-260.

91 Barkan, *Kanûnlar*, p. 30, art. 1-2; p. 303, art. 1; p. 306, art. 1; p. 316, art. 1; p. 318, art. 1; p. 319, art. 1; p. 322, art. 1; and H. İnalcık, "Djizya (Ottoman Empire)", *EI²*, III, pp. 562-566.

92 Barkan, *Kanûnlar*, p. 301, art. 3; p. 316, art. 2; p. 320, art. 4; p. 322, art. 2. For ispence, see İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", pp. 602-608.

93 Cf. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), pp. 103-129.

94 Barkan, *Kanûnlar*, pp. 117, 163.

95 Barkan, *Kanûnlar*, p. 63.

96 Veliyüddin, no. 1970.

97 A collection containing some of these *kanûn-hûkms* were published in 1956 by R. Anhegger and H. İnalcık, quoted above note 13, the publication of which had been announced in my *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, p. XIX, note 85. For the French translation of it by N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans I*, Paris, 1960, see my "Notes on N. Beldiceanu's Translation of the Kanûnnâme", *Der Islam*, 43 (1967), pp. 136-157.
98 See the *kanûnnâme* of Diyarbekr in Barkan, *Kanûnlar*, p. 135, art. 23.
99 Barkan, *Kanûnlar*, p. 305, art. 9.
100 İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", pp. 575-600.
101 Barkan, *Kanûnlar*, p. 132, art. 8. For straw and wood taxes to be paid to *sipâhi* guards at the fortresses in Hüdavendigar in 1487, cf. Barkan, *Kanûnlar*, p. 2.
102 Barkan, *Kanûnlar*, p. 323, art. 6.
103 Barkan, *Kanûnlar*, p. 61, art. 14.
104 Barkan, *Kanûnlar*, p. 270, art. 21-22.
105 See İnalcık, "Adâletnâmeler", pp. 49-145.
106 Sâlâriyye means 'due for lord' (also *agalık*). It is a supplementary tax to tithes, and taken for straw (*kanûnnâme*, Library of DTCF, İsmail Saib, no. 6036). It is taken only from wheat, barley, millet, rye and oats. The proportion is one fortieth in general. But in Sirem it was one thirtieth. On the island of Egriboz (Euboea) it was one load (*denk*) of wheat. (Barkan, *Kanûnlar*, p. 341, art. 4.)
107 See Ebû's-Su'ûd's commentary on land in Barkan, *Kanûnlar*, pp. 297-299. It is also found in the form of *fetvâ*. It exercised a sweeping influence on the Ottoman land law later on.
108 Barkan, *Kanûnlar*, p. 291, art. 3; p. 349, art. 2; p. 197, art 2.
109 In the introduction to his famous *Ma'rudat* (in *Milli Tetebbular Mecmuası*, I, pp. 336-337), he said that Sultan Suleiman asked him to give an opinion on the basis of religious authority on certain questions which he thought should conform to religious law before he gave his orders on them. Ebû's-Su'ûd's activities in strengthening the influence of religious law on the administration went much deeper than our present knowledge indicates.
110 For *kile*, see,W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden, 1955, pp. 41-42.
111 See İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, p. 178. It has been historically established it as early as the reign of Czar Samuel of Bulgaria (976-1014 AD) Bulgarian peasant gave as a tax on grain one measure of wheat and one asure of barley (C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, p. 410).
112 See İnalcık, "Adâletnâmeler", p. 78. The rates of dues to be taken by list on legal matters and documents were also carefully tabulated in the tuns. The order of Mehmed II dated H. 884 see İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", *Belleten*, 11/44 (1947), p. 700, doc. 10.
113 Barkan, *Kanûnlar*, p. 305, art. 9.
114 See İnalcık, "Kutadgu Bilig'de", p. 264 and "Adâletnâmeler", pp. 49-62.
115 İnalcık, "Adâletnâmeler", pp. 67-84.
116 Ms. Veliyüddin, no. 1970.
117 Ms. Fâtih Millet Library, Ali Emiri, no. 74, fol. IV.
118 İnalcık, "Adâletnâmeler", pp. 67-84.
119 Especially the one declared in Muharrem 947/May 1540.
120 W. Hinz, "Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen Vorderen Orient", *Belleten*, 13/52 (1949), pp. 745-769. For the Mamluks, see, J. Sauvaget, "Décrets mamelouks de Syrie", *Bulletin de l'Etudes Orientates*, 1 (1932), pp. 1-52; III (1933), pp. 1-29; 12 (1947-1948), pp. 5-60.
121 See for example the *kanûnnâme* published in *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1/1 (1915), pp. 49-112; 1/2 (1915) pp. 303-337

KANÛNNÂME
(Sayfa 251-261)

1 J.E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan Confedaration, Empire*, Minneapolis-Chicago, 1976, s. 121-122.
2 İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 140-142.
3 Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I: Kanûnlar*, s. 200 vd, 364-365, 370.
4 *Kanûnnâme-yi Sultânî ber-Mûceb-i Örf-i Osmânî*, (yay.) R. Anhegger-H. İnalcık, Ankara, 1956.
5 Barkan, *Kanûnlar*, "Silistre Kanûnnâmesi", s. 278-289.
6 Barkan, *Kanûnlar*, "Niğbolu Kanûnnâmesi", s. 267-271.
7 Abdullah Nâilî Paşa, *Defter-i Teşrîfât*, TTK Kütüphanesi, Y. no. 49.
8 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, no. 1320.
9 Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttâb Mustafa Efendi, no. 1004.
10 Örnek için bkz. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, no. 398, 400, 475, 969, 2664, 2730, 3586, 4107, 5828, 5845, 5846, 9550, 9623, 9737.
11 *Zâhiru'l-Kudât*, TSMK, Revan Köşkü, no. 1938, Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'nin fetvâ koleksiyonlarının pek çok nüshası vardır, örnek için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 1008; Bahâî Efendi Koleksiyonu için bkz. TSMK, Revan Köşkü, no. 1938, vrk. 151a-166b.

PADİŞAH
(Sayfa 263-271)

1 İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, s. 26.
2 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, no. E. 1018.

ISLAMIZATION OF OTTOMAN LAWS ON LAND AND LAND TAX
(Sayfa 289-305)

1 The first survey of the Budin province, now preserved at the BOA, Istanbul, is drawn up in 1546. See Gy. Káldy-Nagy, *Kanûni Devri Budin Tahrîr Defteri (1546-1562)*, Ankara, 1971, p. 5. This defter does not have the text of the *kanûnnâme*. A later survey (BOA, no. 987), also made under Suleiman I, has it. Apparently it is originally written by Ebû's-Su'ûd as a *fetvâ* and it appears to have been re-formulated later on as the Sultan's order.
2 See Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I: Kanûnlar* (hereafter *Kanûnlar*), Istanbul, 1943, pp. 296-297; cf. "Osmanlı Kanûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası* (hereafter *MTM*), I (1331 H.), pp. 49-50.
3 According to Ebû's-Su'ûd the *mîrî*, or *memleke* (mamlaka) land as found in the Ot-

toman practice, means the land under the state rakaba or ownership; the term *ard al-mamlaka* instead of *mîrî* with the same meaning is in common use in the works of Islamic jurisprudence (*Tâtârhâniyye*, for example).

4 Since the land of a vineyard is considered *mîrî* it is subject to rent for the state treasury. Bursa court records witness to the application of this principle. Likewise, a rent, *mukâta'a,* is to be paid for building plots in the conquered cities. See, H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbardon Oaks Papers*, 23-24 (1969-1970), s. 229-249.

5 Ebû Yusuf Ya'kub b. İbrahim, *Kitab al-Harâc*, Bulak, 1302/1885, second edition Cairo, 1352. Chapter on Sawâd: 47-62; H.M. Tabâtabâi, *Kharâj in Islamic Law,* London, 1983, pp. 88-89; Ziaul Haque, *Landlord and Peasant in Early Islam,* Islamabad, 1977, pp. 164-171, 328.

6 Barkan, *Kanûnlar,* pp. 297-299; the regulation is drawn up on the accession of Selim II in 976 of the hijra year beginning on June 26, 1568; here, apparently Ebû's-Su'ûd expanded one of his early *fetvâ*s compare fetva no II and III in the facsimile.

7 Tabâtabâi, *Kharâj in Islamic Law*, p. 109; Z. Haque, *Landlord and Peasant in Early Islam,* pp. 198, 207-210, 216-218.

8 Tabâtabâi, *Kharâj in Islamic Law*, p. 112, 122; it appears that the greater part of the arable land in the Abbasid Empire belonged to the category of the *haracî* lands.

9 The *farag,* transfer or sale of the possession rights, was widely practiced as the law court documents show. Another way was the "sale" by a peasant of fields from his farm for debt. Both kinds of "sale", and the difficulty to pursue such "sales", were responsible for the loss of the *mîrî* character of the land.

10 Z. Haque, *Landlord and Peasant in Early Islam,* pp. 216-219, 313-314; *on fay'* see F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period,* Copenhagen, 1950, pp. 38-72.

11 On Ebû's-Su'ûd (1490-1573), see, Cavid Baysun, "Ebû's-Su'ûd Efendi", *İA,* IV/2, pp. 62-69. After the routine service as *müderris* and *kadı* in Ottoman *ilmiyye* career line he was appointed *kadıasker* of Rumeli in August 1537, *Shaykh al-Islam* in 1545, keeping this post until his death in 1573. Süleyman had a complete confidence and affection for him, calling him brother.

12 Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebus-Suud Efendi Fetvaları,* Istanbul, 1972, identified 37 copies of *Fatawa-yi Ebû's-Su'ûd* in Istanbul libraries. They vary in length from 30 to 517 folios. Scattered in various collections a complete list of fetvas of Ebû's-Su'ûd has still to be made. Düzdağ's selection based on the copies of Fâtih Millet Library, Ali Emîrî, no. 80, and Bayezid Devlet Kütüphanesi, no. 2757 consists of 29 fetvas directly concerning the land and land taxes (no. 824-852). The *fetvâ*s we are publishing here are not included in Düzdağ's selection. They come from a *Münşe'ât* collection preserved at the Âtıf Efendi Library, no. 1734.

13 Ebû's-Su'ûd's text is reproduced in the *kanûnnâme* of Mora dated 1716 (Barkan, *Kanûnlar*, p. 326); redactor of the *kanûnnâme* of Koceli followed Ebû's-Su'ûd in his identification of *çift-resmi* as *harac-i muvaddaf* (Barkan, *Kanûnlar*, p. 33), etc. His fetva is interpolated in the introduction of the imperial survey register of Manastir: BOA, Tapu Defteri, no. 182. The principles he formulated became the basis of the later interpretations and legal provisions: see Ömer Hilmi, *Ahkâm al-Arazi*, Istanbul, 1301/1885, pp. 48-62, reference to Ebû's-Su'ûd, p. 67; also see *Arâzi Kânunnâme-i Hümâyûnu,* 2nd edition, Istanbul 1330 H., pp. 15-32.

14 Ebû Yusuf Ya'kub b. İbrahim, *Kitab al-Harâc*, chapter 3; Turkish translation by Ali Özek, *Kitabü'l-haraç*, Istanbul, 1973; for his discussion of the *'öşrî (öşri)* and *haracî* lands, see chapter XI; on Abu Yusuf see K. Kufralı, "Ebû Yusuf", *İA*, IV, pp. 59-60 and J. Schacht, *EI*[2], I, pp. 164-165.

15 See Barkan, *Kanûnlar*, Index: *a'şâr*, *'öşr*.

16 That the state ownership principle is primarily determined by the special conditions vital for the peasant subsistence becomes clear by the fact that only the fields reserved for cultivating grain were made subject to the *mîrî* regime. This is underlined in the regulations and *fetvâs* repeatedly. Ebû's-Su'ûd affirms: "The lands within towns are freehold property; the *mîrî* lands are those cultivated lands that lay around the villages." Conversion of such fields into pastures, vineyards or orchards is prohibited because the latter category of lands can be disposed as private property; they can be sold, donated or given as surety. It is to be noted that under the Abbasid Caliphate "only arable, not residential, land was subject to kharadj" (Tabâtabâi, *Kharâj in Islamic Law*, p. 35). In the Ottoman empire it is made clear that "sapan girüp zira'at olunan yerler ard-i mîrîdir, tapu ile verilir", ("Osmanlı Kanûnnâmeleri", *MTM*, I, p. 87). Diminishing of the grain production may result in famine, deficit in the public revenue and drop in the income of the provincial timariot cavalry.

17 When a region is acquired through fighting the land in its entirety is considered as taken in *'anwa* even when certain groups within its boundaries submitted without fighting or accepted Islam (Tabâtabâi, *Kharâj in Islamic Law*, p. 107). During the Ottoman expansion there were towns and regions which submitted by agreement but the land was still put under the *mîrî* regime.

18 For Iran see Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (trans.) A. Temir-Z. Kadiri, 2nd edition, Istanbul, 1965, vol. III, p. 1136. In Egypt there were two types of assessment of the agricultural land, a fixed money rent or payment in kind and rent as a certain portion of the corps. A.H.M. Jones, *Later Roman Empire*, Oxford, 1964, vol. II, p. 803; Kosei Morimoto, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, Kyoto, 1981; Gladys Frantz-Murphy, *The Agrarian Administration of Egypt from the Arabs to the Ottomans*, Cairo, 1986, pp. 65-79.

19 See Lokegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, pp. 108-125; Morimoto, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, pp. 48-51; Frantz-Murphy, *The Agrarian Administration of Egypt from the Arabs to the Ottomans*, pp. 65-79.

20 Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, vol. III, p. 1135.

21 Lokegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, p. 113; Ebû Yusuf, *Kitab al-Harâc* p. 28, discusses the advantages of the *mukâsame* method.

22 Lokegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, p. 109.

23 Z. Haque, *Landlord and Peasant in Early Islam*, pp. 310-346, considers *muzâra'a*, sharecropping, as the prevalent method on the *haracî* lands. But, in general, this method is the one which was prevalent on the lands of the grandees reclaimed from the wasteland where agricultural labor lacked; Morimoto interprets *muzâri'un* simply as cultivators. *Muzâra'a*, metayage, is rejected by Abu Hanifa.

24 See H. İnalcık, "Yük (Himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", *Turcica*, 16 (1984), p. 131-156.

25 İnalcık, "Yük (Himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", p. 131-156.

26 İnalcık, "Yük (Himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", p. 76; Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, p. 114.

27 H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, 23/92 (1959), s. 575-610. It is due to the misunderstanding of the dual nature of this tax that scholars cannot decide whether *harac* is a poll tax or land tax, for a most recent discussion see Morimoto, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, pp. 53-59; for *harac* as a land tax see Frantz-Murphy, *The Agrarian Administration of Egypt from the Arabs to the Ottomans*, pp. 87-100.

28 İnalcık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, 1 (1960), p. 132.

29 For the "Kânunnâme-i Cedid ve Mu'teber", see *MTM*, I, pp. 49-112, 305-337; "Kanûnnâme", *EI*², IV, p. 566.

THE RÛZNÂMCE REGISTERS OF THE KADIASKER OF RUMELI AS PRESERVED IN THE ISTANBUL MUFTULUK ARCHIVES (Sayfa 307-333)

1 For example, *Sâlnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniyye* of the year 1321/1902-1903, Istanbul, 1904, pp. 200-213.

2 I am indebted to the *Müftü* of Istanbul, S. Kaya and his staff for their help while I was working at the archives. My special thanks go to Dr. Abdülaziz Bayındır who let me use his unpublished doctorate thesis: *Teorik Pratik Osmanlı Muhakeme Hukuku*, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzurum, 1984; now published under the title, *İslâm Muhâkeme Hukûku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, Istanbul, 1986, pp. 273-281.

3 For the court registers in Turkey see Mücteba İlgürel, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 28-29 (1975), pp. 123-166.

4 For Leys Çelebi and his son Pîr Ahmed, see M. Ârif's introduction to his edition of *Kanûnnâme-i Âl-i 'Osmân*, supplement to *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, Istanbul, 1330, pp. 6-7. Pîr Ahmed died in 952/1545 (Mecdî Efendi, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Numâniye*, Istanbul, 1269/1852, p. 405). His father Nûr al-Din Hamza, also known as Leys Celebi, played a major political role during the reigns of Bayezid II and Selim I. He was known as Nur al'-Din Sarıgürez (in modern literature mistakenly mentioned as Sarıgürz, see İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, vol. II, Ankara: TTK, 2nd edition, 1964, pp. 239, 240; gürez means handsome). For *rûznâmce* see M. İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1983), pp. 221-223.

5 For Cafer Efendi see M. İpşirli, "Şeyhülislam Sun'ullah Efendi", *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13 (1987), p. 209. Sun'ullah was his son. Cafer himself was son of 'Abd al-Nabî, uncle of Ebû's-Su'ûd.

6 See the text given in facsimile in the Appendix, No. II.

7 For a general outline see İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965 (poorly edited) most recently R.C. Repp, *The Mufti of Istanbul*, London: Ithaca Press London for the Board of the Faculty of Oriental Studies, Oxford University, 1986; also H. İnalcık, *The Ottoman Empire, the Classical Age 1300-1600*, New York, 1973; C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri, XV-XVI. Asırlar, Teşkilât, Tarih*, Istanbul, 1976.

8 On these rates, see K. Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells*, Munich, 1967; and Repp, *The Mufti of Istanbul*, pp. 32-36.

9 During the general dissolution of the classical imperial system between 1590-1650, critics who almost entirely were of the bureaucratic group, sought to advise the sultans about the causes of Ottoman reverses and criticized the disregard for the established regulations in the *ilmiyye* career line. Of this group, see Mustafa Âlî (now see C.H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa 'Âlî, 1541-1600*, Princeton, 1986, Index: views, p. 347); and Koçi Beg, *Koçi Bey Risalesi*, (ed.) A.K. Aksüt, Istanbul, 1939; R. Murphey, "The Veliyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations Between Koçi Beg and Contemporary Writers of Advice to Kings", *Belleten*, 43/171 (1979), pp. 547-571. A scholarly edition of the *Risale* is still needed. These are the best known, used by Uzunçarşılı and others for the *ilmiyye*; also see, *Kanûnnâme-i Sultâni li Aziz Efendi*, (ed. and trns.) R. Murphey, Cambridge, 1985, p. 20, and *Kitab-ı Müstetâb*, (ed.) Y. Yücel, Ankara, 1974, pp. 39-

40. All of them emphasize on the abandonment of the established order; a systematic and critical study of the Ottoman advice to kings literature is needed for its use in historical research: see C.H. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Ibn Khaldunism in Sixteenth-Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, 18(1983), pp. 198-220.

10 For *mawâlî*, see M.C. Zilfi, "The Ottoman 'Ulemâ 1703-1839 and the Route to Great Mollaship", Ph.D. Dissertation, University of Chicago, 1976.

11 Mehmed Raşid Efendi, *Tarîh*, vol. 5, Istanbul, 1282/1865, pp. 50-51.

12 *Danishmends* do not pay the *rusûm-i ra'iyyet*, but "those who claim to study but go around idly pay all *rusûm-i ra'iyyet* this is an ancient rule", Kanûnnâme, Library of DTCF, İsmail Saib Collection, p. 24.

13 M. Akdağ, "Türkiye Tarihinde İçtimaî Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları", *İFM*, 11/1-4 (1949-1950), pp. 361-387.

14 "Those who carry turban" *(arbâb-i 'ama'im)*, i.e., *ahl-i manâsib* and *ahl-i dijhât* together numbered about forty thousand toward the end of the fifteenth century (pseudo-Ruhî, Oxford University Bodleian Lib. Marsh Ms. no. 313, fol. 8).

15 Süleymaniye Library: Âşir Efendi collection, *Kanûnnâme*, no. 1004, 69b-71a; the document is abridged by Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, pp. 244-246, in Latin characters; and again by C. Baltacı, with a facsimile copy, see Appendix No. 1.

16 Andreas Tietze, *Mustafa Âli's Counsel for Sultans of 1581,* Part I, Vienna, 1979, Text: 174-180, English trans. pp. 75-79. Tietze (p. 78) translates *ramdji-bar* as *merchant*; in fact, it includes all "those people who earn their livelihood by work and pay taxes", as differentiated from the military class. Âli certainly does not confine the meaning to *merchant*. In the previous paragraph the author speaks of peasants. Also in the page (H 65r) only one village, not two villages, are in question. *"Fallahin-i diya'"* translated as "the *fallahin* of the villages" (trans. p. 78) are obviously not correct. In this section dealing with the *ilmiyye*, Âli played with words which were particular to the profession, such as *mulâzemet (mulâzuma), taksîr, shârkh, matn-i matîn, tawâli'* (see text 62v margin). Text is given in facsimile and transliteration in Tietze's work.

17 The Rescript of 1006 mentioned in note 16 above, lines 105-110, see Appendix No. I.

18 The *ulemâ* considered themselves higher than the *umera* in terms of dignity and rank cf. Mecdî Efendi, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Numâniye*, p. 381 (for this translation of Taşköprüzâde's *al-Shakâik*, see Repp, *The Mufti of Istanbul*, pp. 3-5).

19 The *ulemâ* submitted in a *rik'a* their complaints against the *kadıasker* directly to the Sultan (Uzunçarşılı, p. 105) in the same manner as the *re'âyâ* who appeared in the presence of the Sultan with the *rik'a,* asking justice against the authorities (see H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age*, pp. 88-93). The kadis' complaints caused the dismissal from office of Bâkî, the *kadıasker* of Anatolia (Selânikî, *Târih-i Selânikî*, Ms. İsmail Saib collection, 80a).

20 See Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, p. 105.

21 The Rescript of 1006, lines 40-60; also see Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, p. 46.

22 The Rescript of 1006, lines 100-115.

23 The Rescript of 1006, lines 40-45.

24 Nev'îzâde Atâyî, *Zeyl-i Şakâ'ik li-Atâyî*, Istanbul, 1268, 184; Repp, *The Mufti of Istanbul*, pp. 272-296.

25 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* pp. 155-156, 179-181; this information from Âlî, *Künhü'l-ahbâr,* needs further investigation, cf. C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, pp. 51-53; Repp, *The Mufti of Istanbul*, p. 293.

26 See the important document published by M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler,* Istanbul, 1965, pp. 469-470, undated; internal evidence (accession to the throne of Padishah-i Suleymân-i Zaman) suggests early reign of Suleiman I (1520-1566).

27 *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân* which was originally compiled under Bayezid II (1481-1512) gives interesting details on the appointment of kadis. It states (Giese edition, p. 30) that before Bayezid I (1389-1403)'s time whenever there was a vacant kadiship no appointment was made until the time when an able *danishmend* from *madrasas* was found. Also, considering great responsibility, candidates were not eager to become a kadi. But now, people, Anonymous says, kill each other to seize a kadi office. "In our days merit is not considered important for the appointment. An ignorant person who happens to have been in the service of an influential man for some time obtains kadiship through his mediation [...] In those days, candidates used not to come in crowd to the *kadıasker*'s service and to be in attendance *(mulazemet),* humiliating themselves." This summarized text clearly shows that client-ship, *mulazemet* and keen competition among the candidates were already burning issues toward the end of the fifteenth century. Evidently, things had not necessarily been better in earlier times as our source claims.

28 *Rûznâmce* of the *kadıasker* of Rumeli, p. 11, reproduced at the Appendix No. II.

29 Selânikî, *Târih-i Selânikî*, 223b. Ms. mentioned at note 20. Around 1597, tenure period was reduced to two years. However, those kadis who were active in the service of the collection of provisions for the army *(nüzül)* could stay for three years. Extension of the tenure for those who were performing such services was in force as late as the eighteenth century.

30 *MTM*, I (1331/1915), p. 541.

31 Kadis are the agents of the Sultan, "their ruling power (*wilâya*) is derived from the Caliph's authorization". Ebû's-Su'ûd, "Ma'rudat", *MTM,* I, pp. 339-340.

32 M.K. Özergin, "Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan,* Ankara, 1976, pp. 251, 259.

33 For an actual ease of creating a new kadâ', see the document published by Ö.L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri II", *IFM*, 2 (1940-41), p. 235, document no. XXI (41 villages were separated from the kadâ's of Vize, Hayrabolu, Baba Eskisi, Çorlu and Pınar Hisar and a new kadılık was established at the nâhiye of Burgoz). A kadâ' may encompass from 50 villages to 300 or more.

34 For *'ard-i mahdar* see H. İnalcık, "Şikâyet Hakkı: *'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzar'lar*", *Journal of Ottoman Studies*, vol. VII-VIII dedicated to Professor John Walsh, Istanbul, 1987.

35 • بر قضا قاضیعسکر طرفندن مهرلو مکتوب ایله توجیه اولنوب قاضینك صله سی او لسه امور قضایه
قاریشمیوب توقیتی (tawkīt) حلول اید تجه دك واروب آرنده عیالی ایله ساکن اولوب توقیتی تمام اولا دین کلدك
دیو قاضی سابقه رنجیده ایتدر لماسی ایچون حکم ویره کلمشلر در قانوندر لکن فرمان ایله اولمق مناسبدر.

Kanûnnâme, Library of DTCF, İsmail Saib Collection, no. 5120, 147v.

36 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, p. 104, but the day of *mulâzemet* was Thursday in the nineteenth century: see Cevdet, *Târîh*, vol. I, p. 111.

37 A specimen is to be found in Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, p. 90.

38 A specimen in Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Levha XVIII; (for a *molla*), p. 112.

39 *Kitab-ı Müstetâb*, ed. Y. Yücel, Ankara, 1974, pp. 39-40.

40 See H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler,* 2 (1965), p. 78.

41 See M. Zilfi, "The Diary of a *Muderris*", *Journal of Turkish Studies*, 1 (1977), pp. 157-174; for the executed kadis see Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* pp. 106-107. On kadis malpractices and abuses see H. İnalcık, "Adâletnâmeler", pp. 75-79.

42 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, p. 252.

43 See similar report in Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Levha XVII.

44 For these see note 10 above.

45 *Münşeâtü's-Selâtin*, vol. II, Istanbul, 1275/1858, p. 225.

46 N. Atâî, *Hada'ik al-hakâik fi takmilat al-shakâik*, ed. M. Redjai, Istanbul, 1968, p. 496.

THE APPOINTMENT PROCEDURE OF A GUILD WARDEN (KETKHUDÂ) (Sayfa 345-351)

1 BOA, Cevdet Belediye Tasnifi (no classification number).

2 As can be seen in the following note in Turkish, the *berât* given on the 8th Safar 1145 is "renewed upon the Sultan's accession to the throne". Mahmûd I acceded to the Sultanate in 1143. So the "renewal" must have occurred in 1144. This date must refer to the original *berât* given to Halil's father. The secretary probably made a mistake between the dates of the *berât*s given to Mesud and his son Halil.

3 For the procedure of appointment at the Ottoman chancery see H. İnalcık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muamelât", *The Journal of Ottoman Studies,* 1 (1980), pp. 1-14.

4 For the *gedik* system see Sıdkı, *Gedikler*, Istanbul 1325/1907; we are in the process of preparing a study on the *gedik* system in its relation to the "dual lease" system in the *wakfs* and the government's consolidation policy of possession rights for all types of government leases, the so-called *malikâne* system.

5 For *ru'us* see N. Göyünç, "XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", *Tarih Dergisi,* 17/22 (1968), pp. 17-34. Göyünç gives the following definition: "*Ruûs* is a command of the grand vizier concerning an appointment or any other matter" (p. 25). Such commands *(buyruldu)* were copied chronologically in a register called *ru'us defteri.* Also, a *ru'us* register is kept by the *nişâncı* for the *timar*s, another by the *defterdâr* for the financial matters, and another one by the *kadiasker* for the judicial matters. As can be seen from our document, *ru'us* also means an *imperial order* for appointment or assignment which leads to the issuing of a *berât* (an imperial diploma). It is a stage in the process of assignment.

6 Gabriel Baer, in his article "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds" *(International Journal of Middle East Studies,* 1/1, 1970, pp. 28-50), drawing mainly on the documents published by Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye,* vol. 1, Istanbul, 1922, and by Ahmed Refik, *İstanbul Hayatı,* I-IV, Istanbul, 1930-1932, misinterpreted the government's supervision and denied the basic internal autonomy of the Ottoman guilds, which was respected by the state even under eighteenth century conditions.

III. TOPLUMSAL TARİH, EKONOMİ VE TİCARET

SOURCES FOR FIFTEENTH CENTURY TURKISH ECONOMIC AND SOCIAL HISTORY (Sayfa 355-369)

1 Some years ago in *Belleten* ("Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", 11/44, 1947, pp. 693-708) we introduced the *kadi court* register of the years H. 883-886. In the course of subsequent research we established that in register

no. A 199/808 there are fragments of a *kadi court* of the same type, from the years H. 860, 876, 877 and 880.

2 The estates of some Ottoman Jews and Armenians as well are recorded in the Bursa *tereke* registers. The inheritance tax was assessed on these, but the process of division of the inheritance was not interfered with. On the inheritance of non-Muslims, see Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I: Kanûnlar*, Istanbul, 1943, p. 69.

3 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Gureri'l-Ahkâm*, vol. 2, Bulak, 1258, p. 308; İbrahim bin Muhammad Halebî, *Multeka al-abhur: kitab al-kismet*, (trans.) Mevkufati Midillili Mehmed, vol. II, Istanbul, 1276/1859-60, p. 207.

4 Molla Husrev, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Gureri'l-Ahkâm*, p. 308.

5 Compare *Milli Tetebbular Mecmuası*, III, p. 541.

6 On the law regarding *mîrî* lands, see Ö.L. Barkan, "Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1247 (1858) Arazi Kanûnnâmesi", *Tanzimat*, Istanbul, 1940, p. 321 ff.

7 H. İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", *Belleten*, 11/44 (1947), p. 700, no. 10.

8 In the lawcode of Suleiman ("Kanûnnâme-i Âl-i Osman", *TOEM*, p. 40), the *resm-i kısmet* of "under 100 is left to the provincial kadı". But in a law of the 17th century (Library of DTCF, İsmail Saib, Ms. no. 5120, p. 149a) this exemption has been rescinded.

9 *Munsha'at madjumu'asi*, British Museum, Or. 9503, fol. 67.

10 "Kanûnnâme-i Âl-i Osman", *TOEM*, pp. 39-42. The differentiation of its subjects as *askeri* or *re'âyâ* was one of the basic characteristics of the structure of the Ottoman state. See my "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), pp. 103-129. This clause which establishes the theory of direct state control of the estates of *askeri* personnel is worthy of note.

11 See, Molla Husrev, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Gureri'l-Ahkâm*, pp. 306-341; İbrahim bin Muhammad Halebî, *Multeka al-abhur: kitab al-kismet*, p. 328 ff.

12 For *mükateb* and *müdebber*, see H. İnalcık, "Servile Labor in the Ottoman Empire", *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Patterns*, (yay.) A. Ascher, T. Halasi-Kun ve B. Kiraly, New York, 1979, pp. 25-53.

13 The lawcode of the Conqueror ("Kanûnnâme-i Âl-i Osman", *TOEM*, p. 29) "kısmet-i emvâlden binde yirmi akça". The Law of Hüdavendigâr (Ö.L. Barkan, *Kanûnlar*, p. 4, article 24): "Resm-i kısmet-i mevaris dahi binde yirmi akça alınmak üzere mukarrer kılındı." According to a 17th century lawcode (*MTM*, III, p. 541), "Müteveffanın deyni ifraz olunduktan sonra resm-i kısmet binde on beş alınır; kadimden bu minval üzere ahkâm-i şerife verilegelmiştir."

14 On the inheritance of missing heirs, see *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, (ed.) R. Anhegger, H. İnalcık, Ankara 1956, document no. 51, and H. İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", *Belleten*, 11/44 (1947), p. 699, doc. 8.

15 During this period 10.000 akça would buy 400 sheep or 70 tons of wheat.

16 On the economic situation of Bursa during the second half of the fifteenth century, see H. İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, 24/93 (1960), pp. 45-102.

17 On the price of silk, see note 35 below.

18 On the Florentine documents, see G.R.B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, Cambridge, 1932.

19 In Edirne the tailor's fee of 35 akça was fixed for a *kaftan* of velvet or of brocade. See, "Edirne İhtisab Kanûnu", dated H. 907, published by Ö.L. Barkan, "Bazı Büyük

Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, 2/9 (1942), p. 172.

20 On this matter see İbrahim bin Muhammad Halebî, *Multeka al-abhur: kitab al-kismet*, vol. II, p. 180.

21 There are many examples of *mukâtaba* in the Bursa court registers. For examples of slaves who served as commercial agents, see İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", p. 405 ff. We see during this period a number of wealthy *atik*s who undertook tax farms involving large sources of state revenue. For examples see T. Gökbilgin, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, Istanbul, 1952, pp. 92, 97, 135.

22 *Tereke* register A 6/6, fol. 98, dated 19 Ramazan 893.

23 *Tereke* register A 6/6, fol. 124.

24 On the same meaning used in Iran in the 14th century, see Abd Allah ibn Muhammad Mazandarani, *Die Resāla-ye Falakiyyä*, (ed.) W. Hinz, Wiesbaden, 1952, fol. 64b, 122a and 134b. We do not know of any general study of the term *khoca (khwace)*, which was an epithet of certain socio-religious groups in India and Central Asia. *Hoca* was already being used by the time of Sultan Mehmed the Conqueror for chiefs of government departments (the Lawcode of the Conqueror, *TOEM* ed., p. 18). It was used for non-Muslim Ottoman subjects with the meaning "businessman", *"merchant"(Kanûnnâme-i Sultânî,* ed. Anhegger-İnalcık, p. 11b).

25 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, (ed.) Ch. Schefer, Paris, 1892, pp. 55, 58.

26 This interesting estate is going to be the subject of an independent study.

27 On the *wakf* deed of Hacı İvaz Pasha, *Evkâf Umum Müdürlüğü Arşivi,* Anadolu Vakfiyyesi: Başlar, 5/13, p. 195.

28 This is the subject of a separate study.

29 See my "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, 15/60 (1951), pp. 656-61, and "Hawâla", *EI*², III, p. 283.

30 This is probably one of the many Arab merchants who settled in Bursa.

31 See Wilhelm Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, (trans.) F. Raynaud, vol. II, Paris, 1936, pp. 670-74, and H.L. Rabino, *Mazandaran und Astarabad*, Gibb Memorial Series, vol. VII, London, 1928; and my "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", pp. 661-676.

32 The Florentine documents published by Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medici.*

33 On the shortage of precious metals in Iran and the importance of the exportation of gold and silver from Ottoman lands, see my "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", pp. 664-665. See the same article, pp. 665-676, on the economic war in which the Ottomans and Iranians became entangled as a result of the prohibition of the import or export of silk and of precious metals.

34 Price of one gold piece in silver akça

Year	*Price*	*Source*
1431	35 (or 36)	Arvanid register and B. de la Broquière
1436	36	N. Jorga, *GOR*, I, p. 473
1477	45	Herzegovina tahrîr register, 076
1479	45.5	Bursa court register, A 3/3
1488	49	Bursa tereke register, A 6/6
1500	53	Bursa court register, A 18/17
1510	54	Spandugino, p. 65

Silk Prices: (1 lidre=320.7 g)

Year	Price	Source
1467 (Bursa)	50	Bursa tereke, A 2/2
1478 (Bursa)	67	Bursa court register, A 3/3
1488 (Bursa)	70	Bursa tereke, A 6/6
1501 (Bursa) and Pera)	65-70	Florentine docs., in Richards
1506 (Kilia)	95-100	Kilia customs register

On the decline in the value of the akça, see İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", p. 678.

35 İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", p. 664.

36 See, N. Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa, 1946, p. 7.

37 For details, see İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar".

38 See Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, pp. 56, 88, 116, 118, 131.

39 This industry continues in a very limited way today in the province of Kastamonu.

40 See the *tahrîr* register for Ankara, dated H. 867 (BOA, Maliye, no. 9).

41 It should be noted that the term *el-mahrûm* "deprived" (of God's mercy) was used for his wife in the *tereke*, and that her inheritance was left undivided.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ VE İNKİŞAFI DEVRİNDE TÜRKİYE'NİN İKTİSADÎ VAZİYETİ ÜZERİNDE BİR TETKİK MÜNASEBETİYLE
(Sayfa 371-413)

1 *Belleten*, 13/51 (1949), s. 497-568; 15/55 (1950) s. 319-418 (Fransızca özeti ile).

2 B. Spuler, "Belleten, Heft 41-51", *Oriens*, 3/1, (1950), s. 131-132.

3 Hamid Hadžıbegić, "Dr. Mustafa Akdağ, Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, I (1950), s. 186-191.

4 Heyd'in genişlettiği Fransızca tercümesi için bkz. *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, (çev.) F. Raynaud, Paris, 1936.

5 M.F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935.

6 A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, Rusçadan çeviri: P. Brodin-A. Bourguina, 2 cilt, Paris, 1932.

7 N. Iorga, *Histoire des États balkaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925.

8 V.A. Gordlevski, *Küçük Asya'da Selçuklular* (Rusça: *Gosudarstvo selcukidov Maloy Azii*), Moskova: Akademiya Nauk SSSR, 1941.

9 E. Stein, "Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte", *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, 2 (1925), s. 1-62. Şimdi L. Bréhier iyi bir rehberdir: *Les institutions de l'empire byzantinische*, Paris, 1949; *La civilisation byzantine*, Paris, 1950.

10 G.I. Brătianu, *Études Byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938. Yazar, önsözünde o zamana kadar bu mevzuda yapılmış tetkikleri de tanıtmaktadır.

11 W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931), s. 135-159.

12 Z.V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931), s. 1-42.

13 O. Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, 39 (1946), s. 471-496; Selçuklu devri vakfiyeleri hakkında bkz. O. Turan, *Belleten* makaleleri (11/42 [1947], s. 197-235; 11/43 [1947], s. 415-429; 12/45 [1948], s. 17-170; 12/48 [1948], s. 549-574).

14 C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, 4 cilt, Viyana, 1812-1914.

15 Krş. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 352.

16 Aynı esas kaynağa bağlanan Neşrî'de az farklı şekilleri görülür: Taeschner neşri, (*Cihannüma*, Leipzig, 1951) s. 25, 27. Orada (s. 27):

« اسکی شهرده الجه یوره سنده بازار طورغرب اطرفك كافرلري هفته بازارنه كلب»

Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân'da (Fr. Giese yayını, Breslau, 1922) bu rivâyet yoktur. Yazıcızâde'nin *Târîh-i Âl-i Selçûk* (Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Köşkü, no. 1390) ve *İskendernâme* müstakil birer kaynak teşkil ederler ve bu mahiyette rivâyetler ihtiva etmezler. Bunlarda Osman daha ziyade bir gazî olarak idealize edilir.

17 Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, s. 10-14.

18 Buna daha önce de işaret olunmuştur: Köprülü, *Les originess de l'empire Ottoman*, s. 93-96.

19 Krş. F. Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, 7/28 (1943), s. 219 vd.

20 al-Umarî, *al-'Umarī's Bericht über Anatolien in seinem Werke Masālik al-abṣār fi mamālik al-amṣār*, (yay.) F. Taeschner, Leipzig: 1929, s. 41-42.

21 G.G. Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical sources", *Speculum*, 26/1 (1951), s. 104-118.

22 J. Sölch, "Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen-Nikomedia, Nikaa, Prusa", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 1 (1920), s. 263-286.

23 K. Otto-Dorn, *Das Islamische İznik*, Berlin, 1941; ve *İznik*, İstanbul, 1943; A.M. Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa, 1935.

24 Bu siciller hakkında bkz. H. İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", *Belleten*, 11/44 (1947), s. 693-694. Son yapılan tasnife göre oradakilere daha eski olan A. 199-808 no'lu sicili de ilave etmelidir. Bu cilt, 860, 876, 877, 880, 885, 895, 897, 898, 900 tarihli muhtelif sicil parçalarını ihtiva etmektedir. 889-890 tarihli 471 varak tam bir sicil defteri de (No. A. 4-4) bu eski defterler arasında mühim bir yer tutar.

25 M.H. Yinanç, "Bursa", *İA*, 20, s. 810.

26 K. Baykal, *Tarihte Bursa Yangınları*, Bursa, 1948, s. 8-9; Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Bursa, 1950, s. 13.

27 *Neşrî Tarihi*, (yay.) Unat-Köymen, c. I, Ankara, 1949, s. 119.

28 Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical sources", s. 115.

29 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, (yay.) Ch. Schefer, Paris, 1892, s. 135-136.

30 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. II, s. 9.

31 K. Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, Bursa, 1935, s. 3.

32 Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 3.

33 Krş. Kitâbenin fotokopisi, H.B. Kunter, "Kitâbelerimiz", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), resim 92.

34 N. Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa, 1946.

35 Broquière, (*Le Voyage d'outremer*, s. 132) 1432'de burasını Osmanlı sultanının en iyi şehri olarak tasvir eder (*le meilleure ville que le Turque aye*). Dağdan inen derelerle ayrılmış olan şehir muhtelif köylerden teşekkül etmiş gibi görünüyordu (s. 133). Şehir hakkında *Klavijo* ve *Tafur*'un mühim müşahedeleri için bkz. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 352.

36 Bursa Müzesi, Şer'iyye sicilleri, defter A. 4-4, 409a. tarih 4 Şevval 890:

«بروسه اسکی صالغون دفتری موجبینجه بش بیك خانه تخمین اولونمشتور و ناحیة بروسه ۳۳۷ خانه نفس در»

37 Salgun evden eve 15 akça olarak emredilmiştir. Her avârızhanesi 3 ilâ 15 kişi olabilirdi (bkz. Ö. Barkan, "Avâriz", *İA*, II, 1942, s. 15). Şu halde 5.000 avârız hanesi 15.000-75.000 kişi olabilir (kadın ve çocuklar hariç). Bunun ortalamasını alırsak 45.000 eder. Diğer taraftan Bursa gibi mühim bir siyasî ve ilmî merkezde avârızdan muâf olanlar 5.000'den aşağı olmamalıdır.

38 İbn Battûta, *Seyahatnâme*, çev. M. Şerif, İstanbul, 1333-1335/1907-1909, c. II, s. 342.

39 Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical sources", s. 115.

40 "Les Etats apparaissent de plus en plus comme des unites economiques", (H. Hauser-A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, Paris, 1929, s. 48).

41 Bkz. Ch. Morazé, *Introduction à l'histoire économique*, Paris, 1948, s. 43.

42 Bilhassa F. Köprülü, *Les origines de l'empire Ottoman*; Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938.

43 Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, s. 323. Yine bu eserinde (s. 330) ilk Osmanlı ekonomisinde, ölçülerde ve paralarda İlhanlı tesirlerine işaret etmiştir. Keza bkz. onun, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", s. 18 vd.

44 Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 323-325.

45 V.A. Gordlevski, *Küçük Asya'da Selçuklular*, A. İnan tercümesi, Türk Tarih Kurumu'nda gayrimatbu, s. 111. Metinde gösterilen sayfa numaraları kitabın aslına aittir.

46 Bkz. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 258-259.

47 Emir-han = Bey-hanı = eski bezezistan, bkz. Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 3-4.

48 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 131-137.

49 Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 4-5.

50 F. Köprülü, *Les origines de l'empire Ottoman*, s. 94, 101 vd.; Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* ve orada gösterilen daha önceki tetkikleri. Z.V. Togan'ın (*Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 324) bu "Gazî ruhu"nun menşei hususunda fikri farklıdır.

51 Tâbir, Aynî tarafından ('Ikd ul-cumân H. 799 vekâyii) Yıldırım Bayezid için kullanılmıştır.

52 Gazî ideolojisinin mahiyeti ve Osmanlı fütûhâtında oynadığı rol hakkında menâkıbnâmeler, bu arada bilhassa Fuad Köprülü'nün güzel bir tahlille tanıttığı *Saltuknâme* ("Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, 7/27, 1943, s. 430-441; krş. A. Erzi, "Türkiye Kütüphânelerinden Notlar ve Vesîkalar II", *Belleten*, 14/56, 1950, s. 599) henüz işlenmemiş zengin kaynaklardır.

53 Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 279-386.

54 Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I", s. 301.

55 BOA, Tapu def., no. 367. İbrahim Paşa birinci vezir, Ayas Paşa ikinci vezir sıfatıyla zikredildiğine göre bu defter 1524-1536 yılları arasında yazılmış olmalıdır (krş. Cavit Baysun, "Ayas Paşa", *İA*, II, s. 46). Yukarıdaki rakamlar avârız hanelerini göstermektedir. Burada *mücerred*leri (bekâr) ve *bîve*leri (dul) almadık. Mesela Yanna'da (Yanya) ayrıca 13 Müslüman 3046 Hıristiyan *mücerred* vardır. Diğer taraftan askerî

sınıf ve gayr-i avârız haneleri yekûnlara dahil değildir. Mesela İskenderiye livâsında 1.270 avârızdan hariç kimse vardır. Rumeli'de sağ-kol kazalarında 96.329 haneden 12.464'ü avârızdan muâf idiler (Barkan, "Avâriz", *İA*, II, s. 15). Askerî sınıf, büyük çoğunluğu Müslüman olup küçük bir orandadır (mesela İskenderiye'de 461 kişi). Şu halde yukarıdaki tablo Müslüman-Hıristiyan re'âyâ oranı hakkında ancak genel bir fikir verir.

56 Bununla beraber kesin hükümlere varmak için, Ö.L. Barkan'ın 1951 İstanbul Müsteşrikler Kongresi'nde, tebliğinde bildirmiş olduğu mühim tetkikatın neticelerini beklemek lazımdır.

57 Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, c. II, s. 225.

58 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 137.

59 Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, s. 352.

60 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 58-59.

61 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 55.

62 W. Leaf, "Trade routes and Constantinople", *The Annual of the British School at Athens*, 18 (1912), s. 304-306.

63 Brătianu, *Études Byzantines d'histoire économique et sociale*, I, s. 167.

64 Bu bahiste: Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, s. 257-313; Brătianu, *Recherches sur le commerce de la mer noire*, Paris, 1929; M. Silberschmidt, *Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi*, (çev.) A. Cemal Köprülüzade, İstanbul, 1930 (orada bilhassa Bayezid'in İstanbul'u düşürmek için buğday nakliyatından nasıl faydalanmak istediği belirtilmiştir).

65 Brătianu, *Études Byzantines d'histoire économique et sociale*, I, s. 178; H. Sée, *Matérialisme historique et interprétation de l'histoire*, Paris, 1927.

66 Bkz. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 284; bu devirde İstanbul nüfusu tahminlere göre 40-50 bine kadar düşmüştür (L. Bréhier, *La civilisation byzantine*, Paris, 1950, s. 83; ve bilhassa A.M. Schneider, *Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert*, Göttingen, 1949, s. 237).

67 Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 299.

68 Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 284. Aynı tarihlerde yeni bir canlılık gösteren Mısır ticareti için Venedikliler İskenderiye'ye 8-13 gemi göndermekteydiler (Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 453).

69 Brătianu, *Etudes Byzantines d'historie économique et sociale*, s. 168; Bréhier, *La civilisation byzantine*, s. 276.

70 Tedaldi'ye göre 40.000 (Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 308).

71 Wittek, "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople", *Revue des études Islamiques*, 12 (1938), Türkçe tercümesi için bkz. "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına, 1402-1455", (çev.) Halil İnalcık, *Belleten*, 7/27 (1943), s. 568. Neşrî'nin naklettiği bir rivâyete göre (Taeschner yayını, s. 97) Timur'un Yıldırım Bayezid'i serbest bırakmak için istediği 90.000 florinin İstanbul'dan istikraz edilmesi düşünülmüştür.

72 Bkz. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, s. 258-259.

73 Brătianu, *Etudes Byzantines d'historie économique et sociale*, s. 167.

74 Osmanlılar, eskiden alınan gümrükleri iadeden başka bir şey yapmıyorlardı (Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 318).

75 Yıldırım Bayezid'in buğday siyaseti için bkz. not: 64. On beşinci yüzyılda Gazî muhitine ait bir rivâyette deniyor ki:
«پادشاه قپوسنا اهل حعامله باذركانكم حاكم اولا بو قدر والدغنه داخى شكر ايتمك كركدر»
(*Tevârih-i Âli Osmân*, Giese yayını, s. 99).

76 Evvelce bir yerde işaret ettiğimiz gibi ("Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları") Bursa Şer'iyye sicilleri 15. yüzyılda Osmanlı ülkesinde iktisadî hayat, ticaret şartları ve yabancı tüccârların durumu hakkında çok zengin bir kaynak teşkil etmektedir.

77 Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 350, 570-571.

78 H. Hauser-A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, s. 49; F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949, s. 334.

79 Akdağ, bu devirde Avrupa'da sanayinin geliştiği başlıca merkezler olarak Kuzey İtalya ve Felemenk'ten bahsediyor; onun H. Pirenne'de gösterdiği sayfalarda (s. 161, 167) *Pays-Bas* ve *Flandre* kelimeleri vardır.

80 H. Sée, *Les origines du capitalisme moderne*, Paris, 1936, s. 132 vd.

81 P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1896, s. 269-279, 374, 384, 422; *Levant au XVIIIe siècle,* Paris, 1911, s. 456. Fakat 18. yüzyılda artık Ankara sofu Fransa'ya ihraç edilemiyordu (s. 450). Lille, Amiens, Arras'da sof (*camelot*) imâl edilmekteydi (c. II, 457). Buna mukâbil, Fransa 1788'de, Musul, Mardin, Diyarbakır, Ayıntab, Kilis ve Antakya'da dokunmuş 2 milyon liralık pamuklu bezi aldı (c. II, s. 458).

82 Gordlevski'nin eseri (*Küçük Asya'da Selçuklular*) sınıf mücadelesi ve tarihî maddiyecilik görüşünde mahpus kaldığı ve kaynaklarını sathî bir şekilde tetkikinden çok defa aykırı neticeler çıkarıldığı için tatmin edici değildir. Fuad Köprülü, Mükrimin Halil Yinanç ve Osman Turan'ın Selçuklu devri üzerinde tetkiklerini tamamlamaları, Osmanlı tarihinin ilk devrinin aydınlanmasına da ziyadesiyle yardım edecektir.

83 F. Köprülü, *Les origines de l'empire Ottoman*, s. 34-55; ve "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, 7/28 (1943), s. 265-313.

84 H. 835 tarihli Arvanid ve Premedi timar defterleri (BOA, A. 1/1 ve Maliyeden Müdevver Defterleri, No. 231).

85 H. 859 tarihli Tırhala sancağı defteri, BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri, No. 167; H. 871 tarihli Tırhala s. defteri, Maliyeden Müdevver Defterleri, No. 66.

86 Yürükler için bkz. C. Truhelka, "Über die Balkan Yürüken", *Revue International des études Balkaniques*, 1-2 (1934), s. 89-99, A. Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri, 966-1200*, İstanbul, 1930, mukaddime, s. I-XI.

87 Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches (GOR)*, c. I, s. 396. Krş. Neşrî, (Taeschner yayını), s. 164.

88 Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 180.

89 Oruc, Fr. Babinger yayını, Hannover, 1925, s. 51.

90 Oruc, s. 51, 64; Jorga, *GOR*, c. I, s. 426-427; Neşrî (Taeschner yayını), s. 170, 172, 179. Hoca Sa'deddîn, Kula Şahin ile Hadım Şahabettin'in aynı şahıs olduğunu bilmiyor (*Tâcu't-Tevârîh*, c. I, s. 393).

91 H. 871 tarihli Tırhala defteri.

92 III. Murad zamanında sancak beyilerinin üç yılda bir azlolunması kaidesi çıkarıldı (bkz. H.A.R. Gibb-H. Bowen, *Islamic Society and the West*, c. I, Bölüm 1, Londra, 1950, s. 145).

93 İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", vesika 2.

94 İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları". Herhâlde bu yasak kaideleri İslâm'da çok eski bir geleneğe dayanıyordu. Narşahî'ye göre Milâdî 8. yüzyıl sonuna doğru Buharalılar, tedavülden kalkan gümüş paraları yerine para bastırtmak isteyince bunun mahallî ihtiyaçlara mahsus olup eyaletten dışarı çıkarılamayacak şekilde olmasını validen rica ettiler (W. Barthold, *Turkestan Down to*

the Mongol Invasion, Londra, 1928, s. 204). Bîrûnî, 11. yüzyılda, altın ve gümüşü gizleyerek tedavülden kaldırmanın cemiyete karşı büyük bir suç olduğunu yazıyordu (*Al-Camâhir fi'l-Cavâhir* adlı eserinde, bkz. Z.V. Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul, 1950, s. 161). 1294'te İran'da kâğıt para çıkarılması (bkz. K. Jahn, "İran'da Kâğıt Para", (çev.) M.A. Köymen, Belleten, 6/23, 1942, s. 269-309); bilhassa gümüş buhranı ile alakalı olmalıdır. Yalnız Fâtih Mehmed değil Çelebi Mehmed ve II. Murad da yeni akça çıkarmış bulunduklarına göre (Çelebi Mehmed: 806, 816, 822'de, II. Murad 824, 825, 834'te. Bkz. Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmaniyye*, İstanbul, 1863; İsmail Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Osmaniyye*, İstanbul, 1890) Osmanlılarda eski akça ve gümüş yasağının 15. yüzyılın başlarından beri uygulanmış olduğunu tahmin edebiliriz. Eski Osmanlı vakâyinâmelerinde eski akça yasağının ihdası Karamanlı Rüstem'e (Âşıkpaşazâde, s. 189) Çandarlı Halil'e (Oruc, s. 29) veya Çandarlı Ali Paşa'ya (Âşıkpaşazâde, s. 70) atfolunur. Gümüşün azlığı dolayısıyla ihracı memnuiyeti Ortaçağ Avrupası'nda da vardı (bkz. H. Pirenne vd., *La Fin de Moyen Âge*, Paris, 1931, s. 244). Osmanlılarda eski akça memnuiyeti 19. yüzyıl ortalarına (H. 1241) kadar sürmüştür.

95 Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 317.

96 Âli tab'ı, s. 197; Anonimler (bkz. Giese yayını, Bresleu, 1922), s. 30.

97 Barthold'a göre (*İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1963, s. 109) "On birinci asrın sonunda İslâm dünyasında gümüş buhranı hissedilmekteydi. Bu buhran yavaş yavaş Şark'tan Garb'a geçmiştir. Gümüş dirhemler yerine bakır para basılmaya başlandı."

98 H. Hauser-A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, s. 51-52. Avrupa'da 12.-13. yüzyıllarda genel bir iktisadî inkişaf ve nüfus artması ile fiyatlar mühim oranda yükseldi. On dördüncü yüzyılda ve 15. yüzyılın ilk yarısında ise genel bir düşme oldu. Bunun bir sebebi gümüş madenlerindeki üretminin azalması ise de, M. Postan nüfus hareketlerine daha büyük bir ehemmiyet atfetmektedir (*IX. Congrès International des sciences historiques*, Paris, 1950, *Rapports*, s. 224-241).

99 H. Pirenne vd., *La Fin de Moyen Âge*, s. 244.

100 Hauser-Renaudet, *Les debuts de l'âge moderne*, s. 53.

101 W. Sombart, *Le Bourgeois*, Fransızca terc. S. Jankélévitch, Paris, 1928, s. 385.

102 E. Strauss, "Prix et salaires à l'époque mamlouke: une étude sur l'état économique de l'Égypte et de la Syrie à la fin du Moyen âge", *Revue des études islamiques*, 17 (1949), s. 52 vd.

103 *Inba' al-ghumr*'a göre, Strauss, "Prix et salaires à l'époque mamlouke", s. 52, 75.

104 Akdeniz meselelerinin büyük uzmanı Braudel (*La Méditerranée*, s. 361) aynen diyor: "Leur (métaux précieux) histoire illumine l'histoire entière de la mer, celle de ses monnaies, de ses prix, de ses économies liées les uns aux autres, et, par cela, toute la vie même de la mer dont elle a orienté les destins."

105 Hıristiyanların ateşli silahlarla mücehhez piyadelerine karşı sipâhiler müessir olamıyordu. Bunu Venedik elçisi A. Venier (1531) şöyle ifade ediyor: "To his usual troops (he) has added 50.000 infantry with permanent pay, which must proceed from Sultan Solyman's having become aware that infantry are needed to oppose the Christian soldiery" (*Calendar of State Papers, Venice*, c. IV, (yay.) Brown, Londra, 1873, Venier'in 8 Mayıs 1531 tarihli mektubu, vesika: 1011).

106 Bkz. İnalcık, "Tanzimat Nedir?", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 1 (1941), s. 243; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, I, Ankara, 1943, s. 611-614. I. Ahmed'in culûsunda yalnız yeniçeriler 53.200 kişiydi (Sarı Mehmed Paşa, *Nasâ'ih ü'l-Vüzera ve'l-Ümera*, yay. W.L. Wright, Princeton, 1935, metin s. 58).

107 "Sancakbeyleri ve subaşılar ve emînler ve sipâhiler ve hisar-erleri ve bilcümle timar mutasarrıf olanlar aynı ile terekelerin ve şîrelerin ve sair öşürlerin almayub fukarâ-yı

re'âyânın üzerlerine bırakub ziyâde behâ ile tahmil ederlermiş; bu husus bid'at-ı fâhiş [...]" (1613 Tarihli *Ohri Kanûnu*, Ö.L. Barkan, *Kanûnlar*, s. 294.)

108 دوبراوينكه و غير كافر ولايتنه كيدن يولجيلرك يوكلريني ارايه هر كيم اوغرلاين كميش الوب كيدرسه كه قلوم بولا كميشى و اسكى اقچه الندن الوب بكلك ايده

(Paris Bib. Nationale, AF 39, Blochet I, 16, A. Erzi yanındaki fotokopiyi kullanmama lütfen müsaade ettiği için burada teşekkür ederim).

109 Sombart, *Le Bourgeois*, s. 384.

110 Sée, *Les origines du capitalisme moderne*, s. 52-53.

111 Braudel, *La Méditerranée*, s. 332.

112 Sée, *Les origines du capitalisme moderne*, s. 59.

113 Braudel, *La Méditerranée*, s. 387.

114 Braudel, *La Méditerranée*, s. 393.

115 Braudel, *La Méditerranée*, s. 394.

116 İ. Galib'in cetvelinde (*Takvîm-i Meskûkât-i Osmaniye*, İstanbul, 1890, s. 505, tarife 2) H. 992'de (M. 1584) akçanın 3 kırattan 2 kırat 1 habbeye indirildiği görülmektedir. Selânikî'ye göre (s. 252) "yüz dirhem gümüşten beş yüz akça kesilmek kanûn-i pâdişahî iken yüz dirhem iki bin züyuf akça olub hiçbir türlü emele yaramayıp giderek gümüşün dirhemi on ikişer akçaya satılıp alınmağa başladı [...] ve altın altmış akçadan yüz yirmi akçaya çıkıp."

117 Braudel'e göre (*La Méditerranée*, s. 412) I. Selim'in cülûsunda 60 akça olan duka altını 1584'e kadar bu rayici muhafaza etmiştir. Akdağ'a göre ise (s. 520 ve grafik II) 1548'e kadar 40, bu tarihten 1585'e kadar 60 akça resmî rayiçti. Fakat Spandouyn (*Petit traicté de l'origine des Turcqz*, s. 56) daha II. Bayezid zamanında 54 akça olarak tespit ediyor.

118 Braudel, *La Méditerranée*, s. 420.

119 Braudel, *La Méditerranée*, s. 419.

120 Braudel, *La Méditerranée*, s. 1043-1044. Bu *dèvaluation*'dan Hammer (*Histoire de l'empire Ottoman*, c. VII, s. 375), Zinkeisen (*Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, c. III, s. 802), Belin (*Essai sur l'histoire économique de la Turquie*, Paris, 1865, s. 117) ve İ. Galib (*Takvîm-i Meskûkât*, s. 150) Süleyman Sûdi (*Usûl-i Meskukât-i Osmaniye ve Ecnebiye*, İstanbul, 1311/1893, s. 29-30) bahsetmişlerdir. Bu yazarlar, başlıca, H. 996'ya doğru sipâhiler kâtibi olan Selânikî'nin mühim kaydına, Karaçelebizâde'ye, Kâtib Çelebi'ye ve *Nuhbetü't-tevârîh*'e dayanmaktadırlar. Belin, Charrière'in neşrettiği Fransız vesikalarında bazı raporları da zikretmiştir. Bu mühim mesele, Braudel'in de işaret ettiği gibi (s. 1045) Türk kaynaklarına göre yeniden ele alınmalıdır. Kayda değer bir noktadır ki, 1585'te İran da yüzde 50 oranında bir *devaluation* yapmıştı. Osmanlıların, Amerika'nın keşfi ve neticelerine alaka ve merak duymaları, tam bu tarihlere rastlar. *Tarih-i Hind-i Garbi* adlı eser 1580'de yazılmıştır. (Bkz. Fuat Köprülü'nün Barthold'un *İslâm Medeniyeti Tarihi*'nin Türkçe tercümesine yazdığı mühim haşiye, s. 265). 1625'te Ömer Tâlip adlı bir müellif de aynı meseleyi ele almıştır (Bkz. Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Mazisi*, Kahire, 1929-1940, s. 103).

121 Braudel, *La Méditerranée*, s. 362.

122 Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, s. XIX, XXXII.

123 Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, s. XXXIII.

124 Halep'teki Fransız konsolosu D'Arvieux'ye göre 1681 Şubatı'nda bir İngiliz gemi kafilesi buraya 325.000 reyal, 300.000 esedî, 1.900 balye kumaş, yüz çuval biber, büyük miktarda kalay, kurşun, kırmızı boya ve baharat getirmişti (Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, s. 374).

125 Braudel, *La Méditerranée*, s. 369.

126 W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", (çev.) F. Işıltan, *Belleten*, 13/52, (1949), s. 788; yine onun hesaplarına göre, gümüş paranın kıymeti 1539-1586 arasında artmıştır. İran'dan paranın Hindistan'a kaçması hakkında bkz. *Tadhkirat al-Mulûk*, (yay.) V. Minorsky, Londra, 1943, Giriş, s. 19, 27, 130

127 "es'ârı bu kadar dûn hiç bir beldede görmedim" (Kastamonu için) (*Seyahatnâme-i İbn-i Battûta*, (çev.) M. Şerif, İstanbul, 1907-1909, c. I, s. 351).

128 Para kıymetten düşünce esnaf derhal fiyatları artırıyor fakat ücretler aynı kalıyordu. H. 996'da Selânikî (*Târih-i Selânikî*, s. 252) bunu tespit etmiştir: "altın altmış akçadan yüz yirmi akçaya çıkıp ve buna göre cümle narhlar tüccâr beyninde iki bahaya itibar olunup ve me'kûlât ve melbûsat dahi bu ecilden ziyadeye çıkmağla, farazâ herkes ulûfe on altın alırken beş altın almağa başlamağın bir gün sipah güruhu cemiyetle [...]."

129 Akdağ koyun fiyatı ile altının rayici arasında bir grafik çizmiştir (s. 522). Makaledeki grafikler içinde en manalı olan bu grafikte, münhaniler doğru ise 16. yüzyılın sonuna kadar akçaya göre altın ile koyun fiyatının eşit olarak yükseldikleri görülür. 1600 tarihine doğru altın çizgisiyle koyun çizgisinin birdenbire ayrılması anormal bir hayvan azlığına delâlet etmelidir.

130 Osmanlı ülkelerinde gümüş madenlerinin işletilmesine daima ihtimam olunmuştur. Rumeli'de en mühim istihsal merkezleri Novaberda (Novobrdo), Rudnik, Karatova (Kratovo), Sidre Kapsa, Srebrenica, Zabline'dir (Zaplanina) (Bkz. R. Anhegger, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich I Europaeische Türkei*, c. I, İstanbul, 1943, s. 131-210). Novaberda'da daha II. Murad devrinde Osmanlılar gümüş akça basmaya başladılar. Anadolu'da başlıca gümüş istihsal merkezleri Gümüşhane, Keban, Ergani, İnegöl'dür (bkz. A. Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri*, İstanbul, 1931). Fakat bu kadîm maden ocaklarının verdiği gümüş miktarı, akçanın kıymetine tesir edecek kadar külliyetli olmamalıdır. Osmanlı memleketlerinde gümüş stoğunun artışı Amerika gümüşünün gelmesinden sonra olacak ve fiyatları yükseltecektir. J. Hamilton, İspanya'ya Amerika'dan gelen gümüş miktarlarını tespit ederek fiyat yükselmeleriyle gümüş stoğu arasındaki kat'i münasebeti ortaya koymuştur (*American Treasure and The Price Revolution in Spain, 1501-1550*, Cambridge, 1934).

131 Genellikle seyahatnâmeler için sistematik bir rehber, Godfrey Cox (yay.), *A Reference Guide to the Literature of Travel*, c. I, Seattle, 1935.

132 Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1896.

133 Fr. Charles-Roux, *Les Echelles de Syrie et de Palestine au XVIIe siècle*, Paris, 1928.

134 G. Tongas, *Les relations de la France avec l'empire ottoman durant la première moitié du XVIIe siècle*, Toulouse, 1942.

135 A.C. Wood, *A History of the Levant Company*, Londra, 1935.

136 Rusya ile ticarete ait bazı vesikalar neşrettim: bkz. İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", *Belleten*, 11/44 (1947), vesika II, III, VIII ve R.H. Fisher, *The Russian Fur Trade, 1550-1700*, Berkeley, 1943, s. 217.

137 Fransız arşiv malzemesi, gerek E. Charrière'de (*Négociations de la France dans le Levant*, 4 cilt, Paris, 1848-1860) ve ondan sonraki devirler için elçilere ait çıkarılan monografilerde ve hatıratta kısmen neşredilmiştir.

138 Hauser-Renaudet, *Les debuts de l'âge moderne*, s. 59; H. Hauser, *La modernité du XVIe siècle*, Paris, 1930, s. 91. F. Köprülü bu görüşü destekliyor: Barthold'un *İslâm Medeniyeti Tarihi*'ne (İstanbul, 1940) yazdığı mühim düzeltmelerde: No. 93 ve 95. Keza onun zikrettiği N. Jorga, *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'époque moderne*, Paris, 1925. Bu mevzuda son olarak bkz. Braudel'in *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* adlı eseri.

139 Braudel, *La Méditerranée*, s. 423-425.
140 Braudel, *La Méditerranée*, s. 428. Unutmayalım ki, 1553 yılı Seydî Ali Reis'in Hind seferine rastlar.
141 Braudel, *La Méditerranée*, s. 428-433.
142 "To this port of Balsara come monthly divers ships from Ormuz, laden with all sorts of Indian merchandise, as spices, drugs Indico and Calecut cloth" (*Hakluyt's voyages*, c. III, s. 326).
143 Braudel, *La Méditerranée*, s. 444.
144 Braudel, *La Méditerranée*, s. 443.
145 Bkz. Barkan, *Kanûnlar*, s. 221.
146 Hindistan ticareti ve Cidde limanı gümrüğü için keza bkz. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, İstanbul, 1275/1859, c. II, s. 6-7, 9.
147 Hazar Denizi'nin güney ve güneybatı kıyıları, Gîlan, Mâzenderân, Arrân, Şirvân, orta çağlardan beri dünya ipek üretim merkezlerinden birini teşkil ediyordu ve bu ticaret daha o zaman büyük Halep pazarına yönelmişti (bkz. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, c. II, s. 670-673).
148 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, c. II, s. 19.
149 H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa: 1558-1589*, Bursa, 1940, vesika 69. Daha Fâtih devrinde Bursa'da İranlı tâcirler faaliyetteydi. Bu devre ait Bursa şer'iyye sicillerinde (Defter A3-3, vrk. 35a) H. 883'te Bursa'ya altı yük "ak kumaş" getirip sattıktan sonra ölen bir Gîlanlı tâcir görmekteyiz. Yine bu sicillerden Hâce-i Cihan adıyla meşhur Hoca Mahmûd Kâvânî adlı tâcirin Bursa'ya ticaret için vekil gönderdiğini öğrenmekteyiz (defter A 3-3, vrk. 415a). Belon'a göre (1588) (Ch. Schefer tarafından nakledilen parçada, *Voyage d'outremer*, s. 132) Bursa'ya Suriye'den ve başka memleketlerden her yıl 1.000 deve yükü ipek gelirdi.
150 Balyos Nani'nin hükümetine mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XV: 1617-1619, (yay.) A.B. Hinds, Londra, 1909, vesika 352. İran'daki İngiliz mümessiline göre (1618), senelik ham ipek istihsali 10.000 ton olmalıdır (*Calendar of State Papers, Colonial series, East Indies, China and Japon, 1617-1621*, yay. W. Noel Sainsbury, Londra, 1870, s. 158).
151 Fakat 1626'da bu yol daha güneyde Bavera (Bira, Birecik?) yoluna nazaran fena, uzun ve tehlikeli sayılmaktaydı (Balyos Giustinian'ın 10 Ağustos 1626 tarihli mektubu, Venice, c. XIX, vesika 689).
152 1540 tarihli Diyarbakır kanûnnâmesi, bkz. Barkan, *Kanûnlar*, s. 136.
153 Mardin Kanûnnâmesi, Barkan, *Kanûnlar*, s. 161.
154 Bkz. Barkan, *Kanûnlar*, s. 160, 163, 167.
155 Bkz. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, s. 375. Tabii, Halep'e ipeğin mühim bir kısmı da Suriye'den geliyordu. Şehrin nüfusu, 17. yüzyılda 200-300 bin tahmin olunmaktadır. Krş. J. Sauvaget, *Alep*, Paris, 1941, s. 186-209.
156 *Parfait negociant*'tan naklen Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, s. 421.
157 İran'da gümüş paranın kıymeti 1586'ya doğru yükseldi (Bkz. W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", s. 763). "The chief reason why the country (Iran) at present is without money is because of the wars between the Turk and the King, no merchant or Caravan can pass to or from in safety" (İstanbul'dan E. Pettus'un East India Company'e mektubu: *Calendar of State Papers, Colonial series, East Indies, China and Japon, 1617-1621*, vesika no. 446). Anadolu'dan İran'a gönderilen Skirlat denilen yün kumaş ticareti de mühim olmalıdır (Bkz. W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", s. 767).

158 Londra'daki Venedik mümessili Lionello'dan hükümetine 3 Şubat 1617 tarihli mektup, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XIV: 1615-1617, (yay.) A.B. Hinds, Londra, 1908, vesika 622.

159 Buna ait vesikalar bkz. İngiliz Devlet Arşivi'nin neşrettiği *Calendar of State Papers, Colonial series, East Indies, China and Japan 1617-1621, preserved in her Majesty's Public Record Office*, Giriş, s. XXVIII ve vesika 307, 310. Th. Roe, Kral'a mektubunda (s. XVIII) diyor ki: "This trade may be made by vent of the commodities of your Majesties kingdom, or by the industry of your subjects from divers parts, without greater exports of money or bullion then Europe is able to beare, considering how many ways it bleedeth to enrich Asia [...]". Burada tamamıyla devrin merkantilist zihniyeti hâkimdir.

160 C. Valier'in Doç'a 23 Aralık 1612 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XII, vesika 724. İbrişim yasağı için bkz. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 498.

161 Burada Yakındoğu'ya, İran'a gelen Moğollarla Batı Hıristiyan âlemi arasında Mısır Memlûk Devleti'ne karşı, Timur ile Fransa arasında Yıldırım Bayezid'e karşı ve nihayet Uzun Hasan ile Venedik arasında Fâtih Sultan Mehmed'e karşı yapılan ittifak ve dostluk ilişkilerini kastediyorum. Pelliot, Jorga ve Berchet'ten sonra bu mevzunun bir küll olarak ele alınması bize yeni hakikatler ifşa edebilirdi.

162 Balyos L. Bernardo'dan Doç'a 2 Nisan 1586 tarihli mektup, *Calendar of State Papers, Venice*, c. VIII: 1581-1591, (yay.) H.F. Browne, Londra, 1894, vesika 332.

163 Bernardo'dan Doç'a 23 Temmuz 1586 tarihli mektup, *Calendar of State Papers, Venice*, c. VIII, vesika 385. Bu sırada Cigalazâde, İran'da mühim başarılar kazanmaktaydı (Bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. M. Ata, c. VII, s. 150-151) Dr. Akdağ, daima Çağalazâde diyor (s. 551, 566).

164 *Calendar of State Papers, Venice*, c. VIII, vesika 385.

165 İmparator nezdindeki Venedik elçisi P. Duodo'dan Doç'a ve Senato'ya 8 Ocak 1601 tarihli mektup, *Calendar of State Papers, Venice*, c. IX: 1592-1603, (yay.) Horatio F. Brown, Londra, 1897, vesika 942: "The king of Persia has proposed a deviation of the trade route from Alexandria and Syria."

166 Bu hususta bkz. İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1596)", *Belleten*, 13/46 (1948), s. 391-396.

167 Duodo, imparatorun mektubunun tercümesini de vermiştir. Aslı *Monumenta Hungariae Historica*'da (II. seri c. VII, Peşte, 1863, s. 88-91), krş. Fr. Babinger, *Sherleiana*, Berlin, 1932, s. 20. II. Rudolf'un gönderdiği elçi yolda öldü. Yanında giden G. Tectander'in yazdığı seyahatnâme Ch. Schefer tarafından Fransızcaya tercüme edilerek basılmıştır (*Iter Persicum ou description du voyage en Perse*, Paris, 1877).

168 Balyos Nani'nin 1 Aralık 1661 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. IX, vesika 1031. A. Sherley hakkında son olarak, Sir E. Denisson Ross, *Sir Anthony Sherley and his Persian Adventure*, Londra, 1933.

169 İspanya'daki Venedik elçisi P. Priuli'den Doç'a ve Senato'ya 12 Mart 1611 tarihli mektup (*Calendar of State Papers, Venice*, c. XII: 1610-1613, yay. Horatio F. Brown, Londra, 1905, vesika 163 ve 187).

170 Priuli'den 7 Mayıs ve 18 Haziran 1611 tarihli mektuplar, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XII, vesika 220 ve 257.

171 Londra'dan A. Foscarini'nin 9 Aralık 1611 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XII, vesika 387.

172 Foscarini'nin 11 Ağustos 1611 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XII, vesika 302.

173 İstanbul'da balyos S. Contarini'nin 11 Şubat 1612 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XII, vesika 435.

174 C. Valier'den Doç'a 1613 Temmuz ve Ağustos tarihli mektuplar, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XIII: 1613-1615, (yay.) A.B. Hinds, Londra, 1907, vesika 24, 46, 62.
175 *Calendar of State Papers, Colonial series, East Indies, China and Japan 1617-1621*, W.N. Sainsbury'nin mukaddimesi, s. XXVI-XXVIII, orada kralın ve Th. Roe'nin mektupları ve İran'daki mümessil Th. Barker'in Roe'ya mektubu, s. 158.
176 Th. Roe'nin krala mektubu, s. 158.
177 14 Haziran 1618 antlaşması başlıca şu şartları ihtiva ediyordu: İngilizler İran'da elçi ve konsoloslar yerleştirecekler, serbestçe ticaret yapacaklar, gümrükten muâf olacaklar, Osmanlılarla İran arasında bir barış yapılsa dahi bu muahedenin maddeleri baki kalacak ve ipeğe ait maddeleri ihlal edilmeyecek. Muahede metni için bkz. *Calendar of State Papers, Colonial series*, s. 170-171.
178 Londra'da Lionello'dan Doç'a 3 Şubat 1617 tarihli mektup, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XIV, vesika 622.
179 İstanbul'dan Nani'nin 16 Eylül 1619 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XVI: 1619-1621, (yay.) A.B. Hinds, 1910, vesika 17.
180 Goa ve Hürmüz'de İspanyollar, İran'a gelen İngiliz filosunun yolunu kesmeye hazırlanmaktaydılar (Bkz. East India Company'nın Surat ajanının 12 Mart 1619 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Colonial series*, vesika 624).
181 Nani'nin Doç'a 9 Haziran 1619 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XV, vesika 903.
182 Yapılan antlaşmaya göre Şah, her yıl 200 yük ipek gönderecekti (Naimâ, c. II, s. 169).
183 Nani'nin Doç'a Mayıs 1618 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XII, vesika 352. Her zaman Gürcü ve Ermeni tâcirleri Türkiye ile İran arasında serbestçe ve emniyetle seyahat ederlerdi. Keza Ermeniler, Hindistan'la İran arasında faal ve zengin bir ticaret idame etmekteydiler (*Calendar of State Papers, Colonial series*, vesika 54, 600). Krş. W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", s. 767-769. İsfahan'da Hintli tâcirlerin ehemmiyetli durumu için bkz. *Tadhkirat al-Mulûk*, 1943, giriş, s. 19, 27. Fakat İran üzerinden Anadolu'ya baharat ticareti daha eskiden kesilmiş görünmektedir (bkz. W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", s. 199).
184 A. Valaresso'nun 29 Temmuz 1622 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XVII: 1621-1623, (yay.) A.B. Hinds, Londra, 1911, vesika 544.
185 Bkz. İskender Münşi, *Târih-i Âlem-ârây-i 'Abbâsî*, Tahran, 1314, s. 690.
186 L.L. Bellan, *Chah* 'Abbas, Paris, 1932, s. 282-286.
187 Giustinian'ın 10 Ağustos 1626 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XIX: 1625-1626, (yay.) A.B. Hinds, Londra, 1913, vesika 689. İngiliz ipek sanayisinin mühim mahreçlerinden biri Türkiye idi. Venedik'in Londra'daki elçisi, 1622'de Almanya, Polonya ve Türkiye'de savaş sebebiyle mallar satılmadığı için İngiltere'de baş gösteren vahim işsizlik ve kargaşalıkları tasvir etmekte, kumaş işçilerinin çeteler halinde eşkıyalığa başladıklarını anlatmaktadır (25 Şubat 1622 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XVII, vesika 343).
188 Giustinian'ın 10 Ağustos 1626 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XIX, vesika 689 ve 488. Halep-Bağdad ticaret yolunun önemi hakkında 1607'deki şu gözlem dikkate değer: "Every quarter of the year caravans come from thence (Bağdad) with many hundred camels laden with merchandise."
189 İstanbul'dan S. Venier'in 15 Mayıs 1627 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XX: 1626-1628, (yay.) A.B. Hinds, Londra, 1914, vesika 265.
190 Bkz. Venier'in 2 Ekim 1627 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XX, vesika 502.
191 V. Gussoni'nin 21 Ocak 1633 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XXIII: 1632-1636, (yay.) A.B. Hinds, Londra, 1921, vesika 101.

192 "Le port de toute la Perse et peut-être de toute l'Asie où il se fait le plus grand commerce" (XVII. asır ikinci yarısı) (Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, s. 327, not 2).

193 Krş., Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, s. 419.

194 Guistinian'ın 12 Ocak 1626 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XIX, vesika 415.

195 Londra'dan Gussoni'nin 21 Ocak 1633 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XXIII, vesika 101.

196 İstanbul'da balyos Nani'den Doç'a ve Senato'ya, 29 Nisan 1617 tarihli mektup, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XIV, vesika 745.

197 Balyos Venier'den 27 Temmuz 1629 tarihli mektup, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XXII: 1629-1632, (yay.) A.B. Hinds, Londra, 1919; vesika 159. Keza, Londra'da Gussoni'nin 21 Ocak 1633 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XXIII, vesika 101.

198 Halep'te Venedik konsolosu P. Gritti'nin 6 Eylül 1632 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XXIII, vesika 4.

199 Bkz. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, s. 374; 1670'te İran'dan İzmir'e 3.000 balya ipek gelmekte ve Batı memleketlerine sevk edilmekteydi. Bu ticarette Batı tâcirlerinin ajanı olarak hizmet eden Ermeniler büyük rol oynamaktaydılar. Nâdir Şah zamanında savaş ve kargaşalıkların İzmir'in ticaretine sekte verdiği hakkında bkz. R. Chandler, *Voyages dans le l'Asie mineure et en Grèce*, Paris, 1806, s. 144.

200 *Calendar of State Papers, Venice*, c. XX, vesika 55.

201 Bkz. Braudel, *La Méditerranée*, s. 476-500.

202 1620'ye kadar Fransa'nın *Levant* ile ticareti 30 milyon liranın altına düşmedi. Bu, Fransa'nın bütün deniz ticaretinin yarısını teşkil etmekteydi (Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, s. 429). Fakat İngiliz ve Hollandalıların yerleşmesinden sonra Fransa'nın ticareti düşüşe geçti. Ancak Colbert'den sonra yeniden ilerledi ve Fransız ticaret ve sanayisinin en büyük desteği oldu. *Chambre de Commerce*'in hesaplarına göre 1670-1715'te Fransa Levant'tan 304 milyon liralık ithalatta bulundu (Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, s. 510).

203 İngiltere'deki Venedik elçisine göre (1635) *Levant Company* her yıl Osmanlı limanlarına 4-6 gemi göndermektedir. Bu gemiler İstanbul'a 12-15 bin parça erguvani renkte düşük kalite kumaşla (yardası 2-3 reyal) büyükler için ince yün kumaş götürmektedirler. Bundan başka kalay ve az miktarda *kersey* taşırlar. İzmir'e daha aşağı kalitede 12-15 bin parça kumaş gitmektedir. İngiltere'de yünlü sanayinin gelişmesine *Levant* ticareti yardım etmiştir. Elçiye göre bu memlekette yılda 300.000 parça yünlü kumaş imal olunmaktadır. İngilizlerin *Levant*'tan dönüşlerinde getirdikleri mallar samur, ipek, mazı ve bazen İtalya'ya sevk ettikleri deridir (Correr'in 5 Ekim 1635 tarihli mektubu, *Calendar of State Papers, Venice*, c. XXIII, vesika 553). Londra'dan Türkiye'ye daha 1511'de kumaş gönderildiğine dair vesika vardır (*Calendar of State Papers, Venice*, c. II: 1509-1519, yay. R. Brown, Londra, 1867, vesika 461, krş. O. Burian, "Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları", *DTCF Dergisi*, 9/1-2, 1952, s. 5). Fâtih Mehmed'in son yahut II. Bayezid'in ilk zamanlarına ait bir İstanbul ve Galata dellâl kanûnunda *Çuka-yı İngiliz*'den bahsedilmektedir (*Kanûnnâme-i Sultanî ber mûceb-i Örf-i Osmânî*). On yedinci yüzyılın ortalarında Evliyâ Çelebi'nin gözlemlerine göre (c. III, s. 182, 203) Sivas ve Kayseri'de orta halli halk "Londra çuhası"ndan elbise giyerlerdi.

204 E. von Zambaur, "Prägungen der Osmanen in Bosnien", *Numismatische Zeitschrift*, 41 (1908), s. 143.

205 Halil Edhem, *Meskûkât-i Osmaniye*, c. I, İstanbul, H. 1334, s. 3-4. Dirhem hakkında

bkz. E. von Zambaur, "Dirhem", *İA*, III, s. 594. Osmanlılarda dirhem-kırat hakkında İ. Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Osmaniye*, İstanbul, 1307. Bir dirhem=16 kırat, bir kırat=4 habbe=200 miligram.

206 İ. Galip, *Takvîm-i Meskûkât-i Osmaniye*, s. 3; H. Edhem, *Meskûkât-i Osmaniye*, s. 2.

207 Orhan'ın 5 kırat vezninde başka bir parası ve tarihlenmesi için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, "Gâzî Orhan Beğ'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi", *Belleten*, 9/34 (1945), s. 207-211. *Al-'Umari's Berich über Anatolien in seinem werke Masalik al-absar fi memalik al amsar*'da, Orhan'ın akçasını *dirhemü'l-kâmilî* vezninde gösterir.

208 H. Edhem, *Meskûkât-i Osmaniye*, s. 8, no. 16 ve 22.

209 *Oruc*'taki (s. 49) bu kayıt onun gözünden kaçmıştır. Bir lidre (lodra) 100 dirhemdir.

210 Kataloglarda II. Murad'ın 6 kıratlık akçası yoktur. Topkapı Sarayı'nda bir kanûnnâmede (Revan köşkü, no. 1935, tarihi 972) ölçülere ait bir tablo vardır: Kantar = 7.600 dirhem = 176 asara (اساره) = 44 kıyye; Tuman = 7.200 dirhem = 72 lidre = 18 kıyye, 1 kıyye = 400 dirhem.

211 Th. Spandouyn Cantacassin, *Petit traicté de l'origine des Turqz*, Paris, 1896, s. 57.

212 Bursa Müzesi, Şeri'ye sicilleri, defter A 3-3, vrk. 53.

213 Cantacassin, *Petit traieté de l'origine des Turqz*, s. 57.

214 Galip, *Takvîm-i Meskûkât-i Osmaniye*, s. 47, no. 98.

215 "İlyas elinde 19.987 nakit akça ve 2.390 dirhem gümüş bulundu ki bahası 6.811 akçadır" (13 Zilkâde 885 tarihli sicil, Bursa Şeri'yye Sicilleri, A 3-3, vrk. 397a). Bu kayıttan anlaşılır ki, 1 dirhem gümüş 2.894 akçadır.

216 1628'de Rahip P. de Provins'in gözlemlerine göre İran'da aynı usul görülmektedir. Hükümdar tebaanın getirdiği gümüşten para basarak bundan hazineye kazanç sağlamaktadır (*Tadhkirat al-Mulûk*, yay. V. Minorsky, giriş, s. 27, not 2).

217 Bkz. İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", vesika 2.

218 Şimdilik bkz. R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, s. 64 vd.

219 Aynı olay 14. yüzyılda Fransa'da da meydana geldi, bkz. H. Pirenne, *La Fin de Moyen Âge*, s. 244.

220 Spandouyn, *Petit traicté de l'origine des Turqz*, s. 57.

221 Bu devirde 1 *efrencî sikke* (duka), 45,5 akçadır. Fâtih'in H. 883'te bastırdığı *sultanî* altın da aynı kıymettedir. *Eşrefi* altın ise 42,5 akçadır (*Bursa şer'iyye sicili*, A 3-3, vrk. 225a, tarih 13 Zilkâde 884). II. Murad zamanında 1432'ye doğru yıllık gelir ve haracların yekûnu 2.5 milyon duka idi (Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 182). Arvanid defterinde (1431) o zaman bir duka 35 akça olduğuna göre (Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 198; 36 akça = 1 Venedik dukası) bu miktar 87.500.000 akça eder. Vergilerin mühim bir kısmı dirlik sahiplerine bırakılmış olduğundan bu meblağ devletin gelirinin ancak bir kısmıdır. Bu sistemde para darlığının rolü olmalıdır.

222 On dokuzuncu yüzyılda bir meskûkât beyannâmesinde bu eski usul şu şekilde tasvir olunuyor: "Yasak maddesi evvelki gibi ucuz sikke toplayıp mağşuş akça kesmek için olmayıp memnu olan sikkeleri asıl değeriyle alıp ve yerine halis ve sahîh sikke çıkarıp" (Süleyman Sudi, *Usûl-i Meskukât-i Osmaniye ve Ecnebiye*, s. 210).

223 Böyle bir gümüş ve eski akça yasağı fermân tarafımdan neşredilmiştir: İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", s. 697, vesika 2.

224 Braudel, *La Méditerranée*, s. 372-373. Mısır'da dirhemde gümüş miktarı 1/10'a kadar düşürülmüştü (Strauss, "Prix et salaires à l'époque mamlouke: une étude sur l'état économique de l'Égypte et de la Syrie à la fin du Moyen âge", s. 52-53).

225 Paranın *dépreciation*'u, yabancı düşük paranın istilası, paralar üzerinde çılgınca bir spekülasyon Fransa'da da Amerikan gümüşü istilasının bir neticesi olarak gelmiştir (H. Sée, *Matérialisme historique et interprétation de l'histoire*, s. 58).

226 Dr. Akdağ'ın grafiğinde altının resmî rayici 1540'larda 40 ve 1590'a doğru 60 akça

olarak gösterilmiştir. Hâlbuki 1540 Diyarbakır kanûnunda resmî rayiç 78'dir (Barkan, *Kanûnlar*, s. 142).

227 Braudel, *La Méditerranée*, s. 416-417; Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, s. 490-497.

228 Braudel, *La Méditerranée*, s. 402.

229 Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, s. 252-255, 340-341.

230 Amerikan gümüşünün Avrupa'ya gelmesi 17. yüzyılın ortalarına doğru duraklayacaktır.

THE EMERGENCE OF BIG FARMS, ÇIFTLIKS: STATE, LANDLORDS AND TENANTS (Sayfa 415-437)

1 For a comprehensive description of land tenure in the Ottoman mîrî regime see Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", *Ülkü*, Ankara, 9/49 (1937); Barkan, "Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1247 (1858) Arazi Kanûnnâmesi", *Tanzimat*, Istanbul, 1940, pp. 321-421; İnalcık, "Čiftlik", *EI*[2], II, pp. 32-33.

2 Usually a formal contract between peasant and sipâhi acting in the name of the state was concluded, for an example, see "Osmanlı İdare, Sosyal, Ekonomik Tarihi ile ilgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler*, 10/14 (1980-81), pp. 52-53, document no. 157.

3 A çiftlik is defined in the *kânunnâmes* as follows:

(Arable Land in *dönüms*; I *dönüm* equals 920 square meters)

	Fertile	Medium	Poor	Source
Aydın (1528)	60	80	130	Barkan, *Kanûnlar*, pp. 8-13.
Erzurum (1540)	80	100	130	Barkan, *Kanûnlar*, pp. 66-16.
Musul (Murad III)	80	100	150	Barkan, *Kanûnlar*, p. 308.
Sirem (Murad III)	70-80	100-110	120-130	Barkan, *Kanûnlar*, pp. 308-7.
Morea (1711)	80	100-120	150	Barkan, *Kanûnlar*, pp. 326-2.

4 On the *timar* system in general, see İnalcık, *The Ottoman Empire, the Classical Age 1300-1600*, New York, 1973, pp. 104-118; Ö.L. Barkan, "Timar", *İA*, 12/1, pp. 286-333.

5 The Ottoman *kânunnâmes* put at the beginning of each survey book is designed to regulate and secure the smooth functioning of the tax and land tenure system within the framework of the *timar* for *kanûnnâmes* see *EI*[2], IV, pp. 562-566.

6 No study exists examining Islamic *iktâ* Byzantine *pronija*, and Ottoman *timar* as part of one traditional system in the Middle Eastern history; the tradition can be traced back to the ancient Persian Empire in which the basic features of the system appear to have their definite form and continue through the successive empires in the region.

7 The Ottoman writers on the causes of the decline at the end of the sixteenth and seventeenth centuries focus on the widespread practice of granting the *mîrî* lands as private property, see Aynî Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Istanbul, 1280/1863; *Kitab-ı Müstetâb*, (ed.) Y. Yücel, Ankara, 1974; K. Röhrborn, *Untersuchungen zur Os-*

manischen Verwaltungsgeschichte, Berlin and New York, 1973, pp. 29-34; the author gives a partial list of sources on the Ottoman decline, pp. 163-64; R. Murphey, "The Veliyyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations Between Koçi Beg and Contemporary Writers of Advice to Kings", *Belleten*, 43/171 (1979), pp. 547-572.

8 See İnalcık, "Rice Cultivation and the *Çeltükci Re'âyâ* System in the Ottoman Empire", *Turcica*, 14 (1982), pp. 69-141.

9 For an example of *sınırnâme*, see H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, pp. 219-223.

10 See H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), pp. 283-337; H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administrations", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (ed.) T. Naff and R. Owen, London and Amsterdam, 1977, pp. 27-52.

11 See H. İnalcık, "Servile Labor in the Ottoman Empire", *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*, (eds.) A. Ascher, T. Halasi-Kun and B. Kiraly, New York, 1979, pp. 25-53; and İnalcık, "Rice Cultivation and the *Çeltükci Re'âyâ* System in the Ottoman Empire" article. The researchers who focused on the Ottoman agrarian system have not given a due attention on reclamation activities and its relevance to the formation of big *çiftliks*. A marxist interpretation of the formation of big *çiftliks* in the classical period of Ottoman history is introduced by Vera P. Mutafčieva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire, XV-XVI Centuries*, Sofia, 1962 (in Bulgarian), provides some insightful analyses.

12 The text in Ö.L. Barkan, "Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), pp. 364-365. Here, Feridun is the famous author of the *Münşeâtü's-Selâtin* and Sokollu Mehmed, Grand Vizier, 1566-1579.

13 Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 1550-1603, Ankara, 1963, pp. 37-44; Fikret Adanır, "Die Makedonische Frage", *Frankfurter Historische Abhandlungen*, no. 20. Wiesbaden 1979, pp. 35-41.

14 H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 2/3-4 (1965), pp. 126-127.

15 Examples in the registers of kadi courts: see, S. Faroqhi, "Land Transfer, Land Disputes and Askeri Holdings in Ankara, 1592-1600", (ed.) R. Mantran, *Memorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris, 1980, pp. 87-99.

16 See H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Empire", pp. 27-52.

17 Çağlar Keyder, "The Dissolution of the Asiatic Mode of Production", *Economy and Society*, 5/2 (1976), pp. 178-196; H. İslamoğlu and Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, 1/1 (1977). Wallerstein's capitalist world economy and peripherilization theory had a strong impact on interpretations on dynamics of Ottoman social change, see note 18.

18 In his recent work, *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge, 1981, pp. 1-44, Bruce McGowan examined these points in detail on the basis of Ottoman archival materials. There, he tried to show what particular areas were affected by the "commercial revolution" of the eighteenth century. Cf. I. Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research", *Social and Economic History of Turkey, 1071-1920, Papers presented to the First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Ankara, 1980, pp. 117-122.

19 Henri Stahl, *Traditional Romanian Village Communities*, (trans.) D. Chirot and H.C. Chirot, Cambridge University Press, 1980.

20 See my, "Centralization and Decentralization", referred to in note 10.

21 J. Cvijic, *La Péninsule balkanique, géographie humaine*, Paris, 1918; R. Busch-Zantner, *Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung und Südost-europa: unter besonderer Berücksichtigung der Türkenzeit*, Leipzig, 1938; T. Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, 13/4 (1953), pp. 398-411; Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, 20/2 (1960), pp. 234-313.

22 Stoianovich, "Land Tenure", pp. 401-402.

23 B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge, 1981, pp. 121-170.

24 M. Soysal, *Die Siedlungs - und Landschaftsentwicklung der Çukurova, mit besonderer Beruksichtigung der Yüregir-Ebene*, Erlanger, 1976, pp. 38-90; Th. Kotschy, *Reise in den cilicischen Taurus über Tarsus*, Gotha, 1858; G. Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, London, 1962; Abdul Rahman and Y. Nagata, "The Iltizam System in Egypt and Turkey", *Journal of Asian and African Studies*, 14 (1977), pp. 169-94.

25 Y. Nagata, *Some Documents on the Big Farms (Çiftliks) of the Notables in Western Anatolia*, Tokyo, 1976.

26 For *mütesellim* see my "Centralization and Decentralization", referred to in note 16; also Nagata, *Muhsinzâde Mehmed Paşa ve Ayanlık Müessesesi*, Tokyo, 1976; Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*, Tokyo, 1979.

27 See note 37.

28 H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, 29/1 (1969), pp. 97-140.

29 Nagata, *Some Documents on the Big Farms (Çiftliks) of the Notables in Western Anatolia*, pp. 18-23.

30 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1943 (with a summary in French), pp. 90-92.

31 The expansion of market coincided with the extension of the capitulary privileges to western nations, see İnalcık, "Imtiyazat", *EI²*, III; see also McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 1-44.

32 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, p. 95.

33 İnalcık, "Application of Tanzimat and its Social Effects", *Archivum Ottomanicum*, 5 (1973), pp. 97-128.

34 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, p. 98.

35 Ch. Gandev, "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIe siècle", *Etudes historiques*, 2 (1960), pp. 207-217.

36 G. Veinstein, "Ayân de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 20 (1975), pp. 131-147.

OTTOMAN ARCHIVAL MATERIALS ON MILLETS
(Sayfa 459-473)

1 For a bibliography of the *sicillât* in Turkey, see O. Ersoy, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *DTCF Mecmuası*, 21 (1963), pp. 35-65 and M. İlgürel, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 28-29 (1975), pp. 123-166.

2 N.J. Pantazapoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula During Ottoman Rule*, Salonica, 1967, pp. 91-112.
3 See H. İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", *Belleten*, 11/44 (1947), p. 693. *Sicillât* were extensively exploited for local history in the publications made by *Halkevleri* in Turkey.
4 For the publications made in these places see J. Reychman and A. Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics,* (trans.) A.S. Ehrenkreutz and (ed.) T. Halasi-Kun, Paris, 1968, index.
5 J. Kabrda, *Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire Ottoman,* Brno, 1969, and his articles cited in the book's bibliography, (p. 163).
6 For a bibliography, see K. Schwarz, *Osmanische Sultansurkunden des Sinai-Klosters in türkischer Sprache*, Freiburg im Breisgau, 1970, pp. 197-205.
7 Ahmed Refik (Altınay), *İstanbul Hayatı*, 4 vols., Istanbul, 1930-1932; U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford, 1960; see also, B. Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem, 1952.
8 For all these defters see M. Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara, 1955; Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, p. 2-4.
9 See Ö.L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri I-II", *IFM*, 2 (1940-1941), pp. 20-59, 214-47; Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, pp. 4-5.
10 For a bibliography, see Reychman and Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics*, pp. 24-103.
11 See H. İnalcık, "Istanbul", *EI²*, IV, pp. 238-244.
12 See H. İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, 1/3-4 (1978), p. 76; K. Karpat, "Ottoman Population Records and Census of 1881/82-1893", *IJMES*, 9 (1978), pp. 237-274. Mention should also be made of the important data in the *Sâlnâme*s or Yearbooks of the Ottoman Provinces, for a bibliography of these see H.R. Ertuğ, "Osmanlı Devrinde Salnameler", *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/9 (1973), pp. 103-104.
13 N. Todorov, "La situation démographique de la péninsule balkanique au cours des XVe et XVIe siècles", *Annuaire de l'Universite de Sofia, Faculté de Philosophie et d'Histoire*, 53/2 (1959), s. 193-226. Ö.L. Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına ait Muhasebe Bilançoları", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, 1/1, (1964), s. 1-117.
14 See Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi.*
15 See A. Refik, *İstanbul Hayatı, 1000-1100,* Istanbul, 1931, p. 206. For marriages see orders in Kabrda *Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire Ottoman,* no. xxvi, xxviii, xxxiv and Pantazapoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula During Ottoman Rule,* pp. 98-103.
16 See Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, pp. 27-29.
17 See the document published by A. Refik, *İstanbul Hayatı, 1000-1100*, pp. 227-29.
18 See note 13.
19 See Al-'Umarî, *Al-ta'rîf*, Cairo, 1312/1894, pp. 209-211.
20 See Kabrda, *Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire Ottoman,* p. 59.
21 Pantazapoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula During Ottoman Rule*, p. 25.
22 M. Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror,* (trans.) C.T. Riggs, Princeton, 1954, p. 94.
23 See *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (ed.) H. İnalcık, Ankara, 1954, no. 100, 122, 148, 162, 186, 200, 270, 299.
24 See M. Crusius, *Turcograeciae Libri Octo,* Basel, 1584 cited by S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968, pp. 193-94; Pantazapoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula During Ottoman Rule*, p. 25.

25 See for the situation in later times T. Papadopoullos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Brussels, 1952, pp. 132-35; O. Kersten, *Das Patriarchat von Konstantinopel im ausgehenden 16. Jahrhandert*, Wien, 1970, pp. 82-83.

"ARAB" CAMEL DRIVERS IN WESTERN ANATOLIA IN THE FIFTEENTH CENTURY
(Sayfa 475-491)

1 *Tevârîkh 'Al-i 'Osmân*, ed. N. Atsız, Istanbul, 1947, chapter 41, p. 124.

2 I. Beldiceanu-Steiherr, *Recherches sur les actes des règnes des Sultans Osman, Orkhan et Murad I*, Munich, 1967, pp. 145-148, see below note 54.

3 *Kanûnnâme-i Sultanî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, (eds.) R. Anhegger and H. İnalcık, Ankara, 1936, pp. 30-31, cf. N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans I*, Paris, 1960, p. 94 (corrections).

4 See, J.M. Cook, *The Troad*, Oxford: The Clarendon Press, 1973, pp. 19, 222-223.

5 L. Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *IFM*, 23 (1962-1963), p. 121.

6 See Piri Reis, *Kitab-i Bahriye*, (eds.) F. Kurdoğlu and H. Alpagot, Istanbul: Turkish Historical Society, 1935, p. 140.

7 Cook, *The Troad*, p. 237.

8 Piri Reis, *Kitab-i Bahriye*, p. 140.

9 Cook, *The Troad*, p. 227.

10 Cook, *The Troad*, p. 391.

11 The principal cultivation in the village is cotton for the market. Villagers do not own land. It belongs to a few landowners living in the nearby towns. By 1975 villagers rented the arable land for 3.000-5.000 Turkish lira per *dönüm* usually for a period of four years. Some of them were sharecroppers. When cotton prices fell they switched to the cultivation of wheat or horticulture.

12 Belediye Library, Istanbul, Cevdet Kitapları, no. O. 117, pp. 136-138.

13 For *çift* and *benlak* (bennak) see my, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, 23/92 (1959).

14 Hüdâvendigâr Evkâf Defteri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, No. 570; Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", p. 102.

15 Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", p. 104.

16 Cook, *The Troad*, p. 224

17 Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", p. 104.

18 For examples see Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", p. 120-122.

19 *Kanûnnâme-i Sultanî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, p. 31; Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans I*, p. 95.

20 Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", p. 130.

21 Cook, *The Troad*, p. 224.

22 Cook, *The Troad*, pp. 10, 227.

23 *Kanûnnâme-i Sultanî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, pp. 30-31; Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans I*, p. 95.

24 *Kanûnnâme-i Sultanî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, p. 31.

25 Biga Mufassal Defteri, BOA, Istanbul, Tapu Defteri, dated Muharrem 923.

26 Hüdâvendigâr Evkâf Defteri, Tapu ve Kadastro G.M., Ankara, no. 111.

27 P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, Istanbul, 1934, p. 21.

28 Heath W. Lowry, "A Corpus of Extant Kanûnnames for the Island of Limnos", *The Journal of Ottoman Studies*, 1 (1980), p. 52, 58.

29 Mention should be made of the construction of mosques and bridges in Behram, the village Kemâller (near Ezine) and other places in the area under Murad I (1362-1389), for the complex of the mosque, bath-house and mosque built by Asılhan Bey son of Kemâl Bey see E.H. Ayverdi, "I. Murad Devrinde Asılhan Bey Mimarî Manzumesi", *Vakıflar Dergisi*, 3 (1956), pp. 65-68.

30 See Critovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, Princeton, 1954, pp. 180-185.

31 BOA, Istanbul, Tapu Defteri no. 537 dated Radjab 983/October 1575.

32 İ. Gökçen, *Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, Istanbul, 1946, p. 98.

33 Some Anatolian products shipped from the Port of Izmir. Source: N. Ülker, "The Rise of Izmir 1688-1740", PhD. Dissertation, University of Michigan, 1974, pp. 101, 104, 121.

Goods	Quantity	Exported
Cotton (1705)	353.222 quintals	to France
Opium (1701)	6/14 French lbs.	from Karahisar to France
Mohair yarn (1701)	279.835 French lbs.	from Ankara to France
Goat wool of Ankara (mohair) (1701)	302.785 English lbs.	to England

In addition to these items, Izmir exported great quantities of such bulky good as wheat, valonia (palamut), hides, figs, currants, madder (kökboya), and carpets which were all the products of Western Anatolia brought to Izmir mostly on camel back. Pack animals in the caravans from Persia were mostly camels because the camel caravan could carry twice or three times more weight than the horse caravan.

34 M.Ç. Uluçay, *17. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Istanbul, 1944, p. 120, 171.

35 Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Istanbul, 1955, documents no. 208-214; G. Veinstein, "Ayan de la région d'Izmir et le commerce du Levant", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 20 (1975), pp. 144-46.

36 J. Heers, *Gênes au XVe siècle*, Paris, 1961, p. 393.

37 Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, Istanbul, 1943, p. 205.

38 Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", p. 130.

39 BOA, Nişân defteri, no. 16.

40 C. Issawi, *Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, 1980, p. 181.
41 O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Istanbul, 1974, p. 46-47; The number of camels fell steadily as roads and modern means of transport spread in Turkey during the last decades. They are concentrated in southern an

Date	Camel population of Turkey, 1948-1968
1948	108.852
1955	72.034
1965	45.900
1968	42.000

42 Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", p. 130.
43 Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", p. 122; while the transpirt fee for one camel load from Menemen to Demirci was normally 45 akça the government agent at the salt works had reduced it to 15.
44 Johann Schiltberger, who was in the retinue of Bayezid I writes in his memoirs, (*Reisebuch*, ed. V. Langmantel, Tübingen, 1885, p. 21, quoted by Barbara Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphleten, Psidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden 1964, pp. 106) as follows: und to der chönig Weyasit die state (Adalia) und das landt gewan do schenck im das landt zehen thausent chamel-tier; und besetzett er die stat und das landt und die Chamel fürt er in sein landt .
45 The word *'urûba* signifies *"être d origine arabe"*, (J.B. Belot, *Vocabulaire Arab-Français*, Beyrouth, 1929, p. 483); the survey agents sophisticated chancery secretaries or *ulemâ*, were often responsible for such unusual terms, *boghur* or *bughur* stands for a male camel in Turkish.
46 (bogurcu arabalar = camel driving wagons).
47 See my "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, 23/92 (1959), p. 594.
48 In 1596 boghurdji Arab were still counted among those re'âyâ groups who enjoyed certain privileges for performing public services: Uluçay, *17. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, p. 171.
49 I am indebted for this information to Rhoads Murphey who is preparing this register of *mukâta'at* for publication.
50 In the twelfth century Egypt the standard camel load was about 500 pounds Richard W. Bulliet, *The Camel and the Wheel*, Cambridge, Mass., 1972, pp. 176-215 accepts 430 pounds avoirdupois as the standard camel load, while a limit of more than 500 pounds is argued by others. On the basis of Diocletian's edict issued in 301 AD, he concludes that the cost of camel transport was twenty per cent lower in price than a wagonload drawn by two oxen. He believes that this is "the clue to the entire transformation of the transport economy of the Middle East". At any rate the Western Anatolian case discussed here supports R.W. Bulliet's basic hypothesis. Camel transport had great advantages over other means of transport under particular circumstances. Bulliet summarized these advantages from the observation of Major Leonard, an expert on the subject. Camel was, first, most economical since it cost less and carried twice as much as the horse, mule or ox. Also, the camel did not need the construction of roads it was necessary for cart or wagon transportation. The camel is faster and is able to cover more ground daily, and will make many journeys in a year and in their respective lifetimes. It has greater tenacity and endurance, abstinence from food and

water. Ottomans employed one man for six camels (an individual camel was called *mehâr* and a train of six camel *katar*). Since its purchase price was high, the Ottoman administration avoided this by organizing the camel breeding Arabs and Turcoman into the government service, or by a hiring system. In the Ottoman Empire, especially after the annexation of Syria in 1516, there was apparently sufficient number of camels to meet general transport needs. Apparently Suleiman I's first great campaign against Hungary in 1520 was facilitated by the use of camels (Thirty thousand camels were assembled from Asiatic provinces for the army transport under Ferhad Pasha). In 1555 Dernschwam was impressed by the sight of about once thousand camels carrying the tents and baggage of the Sultan in Anatolia. On his way to Amasya he also saw camels carrying merchandise to Ankara. It cannot be given here a description of the vast and elaborate organization of the transport of the baggage and provisions for the Sultan's palace and army during the campaigns where the camel was always the chief means of transport of heavy goods. On the other hand, "camel is the most important animal for *yürüks*. Not only are they used in carrying their baggage in difficult times the *yürüks* employ them in the transport business and make money. Considering the importance of their camels they do not slaughter them for rood and call them "the major capital" (ulu-mâl): K. Güngör, *Cenubî Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolijik Tetkiki*, Ankara, 1941; also see S. Faroqhi, "Camels, Wagons and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of the Middle East Studies*, 14 (1982), pp. 523-539.

51 I am indebted to Professor Adnan Erzi and Yaşar Yücel to draw my attention to this point.

52 In a document dated 1014/1605: BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri, no. 6022.

53 Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, p. 83.

54 T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, Istanbul, 1937, pp. 110, 139, 143.

55 The earliest copy available of this document appears to have been arranged under Mehemmed II (1451-1481), this copy is preserved today at the Türk İslâm Eserleri Müzesi, Istanbul, no. 2197. A later copy of it published in facsimile by T. Gökbilgin, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, supplement: 218-220. The passage, line 46, read: I have not seen Hikmet Çevik, *Tekirdağ Yürükleri*, Istanbul, 1971.

56 Also we find an Arab Hadji-köy (village) in the Maritsa valley (see Gökbilgin work). A certain Eymir-Han (a typical Turcoman name) son of Arab Hadji is referred to as founder of a small pious endowment in the Filibe area dating back to Murad I's time (1362-1389). Apparently Arab-Hadji (Hadji) and his son were more than ordinary people.

57 Yet as seen above many Greek peasant families survived in Behram after the Turcoman conquest.

58 Saruhanlu village near Yalova; BOA, Defter-i Mufassal-i Kocaeli, no. 49, dated 1034, p. 20; I have not seen K. Özer, *Balıkesir'de Yürük ve Çepni Türkleri*, Bursa, 1948; and K. Su, *Balıkesir Civarında Yürük ve Türkmenler*, Istanbul, 1938.

59 BOA, Hüdâvendigâr Evkâf Defteri, 5b.

60 F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)-Tarihleri-Teşkilâtı-Destanları*, Ankara 1967, pp. 424, 428, 434, 438, 443, 445, 447.

61 Barkan, *Kanûnlar*, 22 dated 1576.

62 For *oba* (in Mongol obak) in other Central Asiatic groups see: L. Krader, *Social, Organization of the Mongol-Turkish Pastoral Nomands,* The Hague 1963, p. 323; for a recent bibliography on the *yürük* see I. Svanberg, *A bibliography of the Turkish-Speaking Tribal Yürüks*, Urpsala, 1982.

63 BOA, Hüdâvendigâr Evkâf Defteri, no. 3 dated 892/1487, p. 676.

64 Even today on the mountainous areas of Gümüşlük (Bodrum) the transportation by camel is still a profitable business of small margin makes impractical the use of modern means of transportation for bulky goods.

OSMANLI PAMUKLU PAZARI, HİNDİSTAN VE İNGİLTERE: PAZAR REKABETİNDE EMEK MALİYETİNİN ROLÜ (Sayfa 493-543)

1 BOA, İstanbul, Akkerman, Kili ve Tuna limanları gümrükleriyle ilgili 1486-1506 yıllarına ait bir defter: Maliyeden Müdevver Defterleri, no. 6. Ayrıca Akkerman'a ait başka bir defter: Maliyeden Müdevver Defterleri, no. 15469, bu 1503-1507 yıllarını kapsayan bir deniz gümrüğü defteridir. Bu defterleri, G. Veinstein ve M. Berindei ile yayına hazırlamaktayız. (*Bu ortak çalışmayı maalesef gerçekleştiremedik*. – Halil İnalcık, 2016.)

2 BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi, no. 5280. Bu defter tarafımdan yayına hazırlanmış olup Harvard Üniversitesi tarafından basılmıştır (İnalcık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea: The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, Cambridge, 1996).

3 Pamuklu merkezleri üzerinde mühimme defterlerinden bazı kayıtlar şu yazıda özetlenmiştir. S. Faroqhi, "Notes on the production of cotton and cotton cloth in XVIth and XVIIth century Anatolia", *The Journal of European Economic History*, 8/2, (1979), s. 405-417. Faroqhi, pamuklu üretim hacmi için boyahane resimleri gelirini esas tutmayı denemiştir. Ancak boyahaneler başka çeşit dokumalar için de kullanılır. İkincisi, bazı önemli pamuklu üretim merkezleri bu gibi resimlerden affedilmiştir. Nihayet, her yer için resim miktarlarını göstermek gerekir. Üretim hacmini ölçmek için güvenilir bir kaynağımız olmadığı ortadadır. Mutlaka toplamları kaba bir fikir verebilir. M. Genç de bu kaynağı kullanarak bazı tahminler yapmıştır. "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975, s. 231-291.

4 Evliyâ Çelebi (c. II, H. 1314, s. 398) diyor ki: "Kırım diyarına tüccarlar buradan her sene binlerce top bembe bez götürüp esir ile değişirler." Gümrük kayıtları Merzifon'un sinaî önemini yinelemektedir. Merzifon'un beledî alaca yastığı, basma kalemkârı, çit yorgan yüzleri çarşaf ve perdeleri meşhurdu. Krş. Polonyalı Simeon, *Seyahatnâme*, (yay.) H.D. Andreasyan, İstanbul, 1964, s. 86, 100.

5 Bu defterler için bkz. yukarıda not 1.

6 Moğol saldırıları üzerine Kırım ile Anadolu arasında ticareti emniyet altına almak için I. Alâeddin Keykubad'ın Kırım'a deniz seferi yaptırdığını ve Kastamonu'da *uc* beyi Hüsameddin Çoban'ın Kırım'da Sudak (Sogudak) limanını Selçuk hâkimiyeti altına aldığını biliyoruz. Osman Turan ("Keykubad I", *İA*, VI, s. 649) bu seferin tarihini 1224 olarak saptar. Kırım Anadolu-Arap memleketleri arasında Kuzey-Güney ticaret yolu 13. yüzyılda fazlasıyla gelişmiş bu yol üzerinde Sinop, Samsun, Sivas, Kayseri, Konya ve Antalya şehirleri bu ticaret sayesinde görülmedik bir ekonomik gelişme göstermişlerdi: bkz. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara, 1958, s. 121-146; G.I. Brătianu'nun çeşitli yayınlarından sonra şimdi özellikle bkz. Michel Balard, *La Romanie génoise*, 2 cilt, Cenova, 1978; özellikle c. I, s. 114-179.

7 R. Manolescu, *Comerţul Ţării Romîneşti şi Moldovei cu Braşovul: (secolele XIV-XVI)*, Bükreş, 1965, s. 91; R. Manolescu, "Le rôle commercial de la ville de Braşov dans le Sud-est de l'Europe au XI siècle", *Nouvelle Etudes d'Histoire*, 2 (1960), s. 207-220. Bu araştırmadan beni haberdar eden M. Berindei'ye teşekkür borcumdur.

8 Manolescu, *Comerţul Ţării Romîneşti şi Moldovei cu Braşovul*, s. 152, 160. Bu bıçaklar bir maden bölgesi olan Styria'da gelmekteydi. Bu bıçakların Mısır'a ihracı hakkında: İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, 24/93 (1960), s. 91.

9 L. Fekete ve Gy. Káldy-Nagy, *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen)*, 1550-1580, Budapeşte, 1962, Dizin: bogasi bürüncük, dülbend.

10 E. Vaas, "Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vac (Waitzen) aus dem 16 Jahrhundert", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 24/1 (1971), s. 12.

11 L.A. Demeny, "Le commerce de Transylvanie avec les régions du sud du Danube effectue par la douane de Turnuu Roşu 1685", *Revue Roumaine d'Histoire*, 7/5 (1968), s. 765.

12 İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", vesika 3, 12, 40.

13 İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", vesika 12 (s. 75-76) ve 40 (s. 95).

14 M. Yakub Mughul, "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika", *Belgeler*, 2/3-4 (1965), s. 37-47; Mughul, *Osmanlılar'ın Hint Okyanusu Politikası*, İstanbul, 1974; Gücerat'ın Güneydoğu Asya ile Osmanlı ülkesi arasında aracılığı hakkında bkz. Razaulhak Şah, "Açi Padişahı Sultan Alâeddin'in Kanunî Sultan Süleyman'a Mektubu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/8-9 (1967), s. 375-376; M.N. Pearson, *Merchants and Rulers in Gujarat*, Berkeley, 1976.

15 Lodovico di Varthema, *The Travels of Ludovico di Varthema, 1503-1508*, (çev.) J.W. Jones, (yay.) G.B. Badger, Londra, 1863, s. 151.

16 Varthema, *The Travels of Ludovico di Varthema*, s. 92. 1500'lerde Gücerat dokumalarının Yakındoğu'ya ihracı ve buradan afyon, kızıl kök boya, at, kuru üzüm ithali için bkz. V.M. Godinho, *L'économie de l'empire Portugais*, Paris, 1969, s. 758.

17 Bu kanûnnâme için bkz. Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I: Kanûnlar*, İstanbul, 1943, s. 191-92.

18 Bu karşılaşma ve uğraşı hakkında bkz. Salih Özbaran, "XVI. yüzyılda Basra Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyiliği'nin Kuruluşu", *İÜ Tarih Dergisi*, 25 (1971), s. 51-72; Godinho, *L'économie de l'empire Portugais*, s. 711-780.

19 Hürmüz üzerinde J. Aubin, "Le royaume d'Ormuz au début du XVI siècle", Mare-Luso Indicum, 2 (1973), s. 77-179.

20 H. Sahillioğlu, "Bir Tüccar Kervanı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2/9 (1968), s. 63-69.

21 *Hakluyt's Voyages*, Everyman's Library yayını, c. III, s. 326.

22 N. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in The European-Asian Trade in The Early 17th Century*, Kopenhag, 1973, s. 197.

23 Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, s. 207; önceleri Hürmüz'de Türklerin ticaret yapmalarını Portekizliler yasaklamışlardı. Bununla beraber, Türkler kendilerini Acem diye tanıtarak burada ticarete katılırlardı. Adayı Şah Abbas aldıktan sonra tabii bu olanak da kalkmıştı (bkz. Steensgaard, s. 201, 277, 345, 353-358).

R.W. Ferrier, "The Trade between India and the Persian Gulf and the East India Company", *Bengal: Past and Present*, 89 (1970), s. 189-198.

24 Bu yol üzerinde bkz. D. Carruthers, *The Desert Route to India*, Londra, 1929.

25 Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, s. 66-67.

26 Hindistan ve Güneydoğu ticaretini ele geçiren Hollanda ve İngiltere, İran'dan aldıkları ipek karşılığında para ve Asya ürünleri, bu arada Hindistan pamuklu kumaşları getirmekteydiler. Steensgaard, s. 380-388; 1670'te J. Fryer der ki, Hindistan'dan İran'a baharattan çok "Indian cloth" getirilmekteydi. (R.W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Century", *Economic History Review*, 26/1 [1973], s. 43, not 7); Hollanda'da Doğu Hindistan Kumpanyası (East India Company) adına İran'a gelen Visnich (1622) bu alışverişi düzenledi. O zaman Hollandalıların getirdikleri mallar arasında Dekkan sarıkları, kuşaklar, *bâfta* (*baft*) kumaşı vardı (W. Floor, *Awwalin sofara-ye Iran wa Holand*, Tahran, 1978, s. 20); İngiliz *East India Company* Braoch, Ahmadabad, Surat ve Agra'dan İran'a kumaş göndermekteydi (Ferrier, "The Trade between India and the Persian Gulf and the East India Company", s. 191-192). 1661'e doğru Ermeni ve Hint tâcirlerinin Hindistan'dan İran'a getirdikleri pamuklu kumaş değeri yılda bir milyon *rupee*ye varıyordu: K.N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, Cambridge, 1978, s. 49, 196. 1610 tarihinde Bağdad'dan Halep'e gelen kervanda Ermeni tüccârı vardı (Sahillioğlu, "Bir Tüccar Kervanı", s. 63-65). Ermeniler başlıca kumaş ticaretiyle uğraşıyorlardı (J. Chardin, *Voyages*, c. III, Amsterdam, 1711, s. 24; Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Century", s. 38, not 3). 18. yüzyılın ortasında Basra ve Bağdad'dan Suriye limanlarına gelen kervanlar ticaret hacminin büyüklüğüne tanık gösterilir. M.F. Tiepolo'ya göre (*La Persia e la Repubblica di Venezia*, Tahran, 1973, s. XVI) bu kervanlarda deve sayısı bazen 10 bine erişiyor ve Halep'e Hint ve İran malları getiriyordu; İsfahan'da Ermeni tüccârı üzerinde J.B. Tavernier, *Voyages en Perse*, (yay.) V. Monteil, Cenevre, 1970, s. 71-72, 76-80. İran'ın Osmanlı ülkesine kumaş ihracatı önemliydi.

27 Krş. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, s. 199; bu rakam herhâlde Kızıldeniz ve Basra Körfezi yolu ile tüm ticaretten alınan gelirdir. Basra'nın payı küçük olmalıdır. Basra limanına Hindistan ve Hürmüz'den gelen Basra malları üzerinden alınan gümrük gelirleri çeşitli tarihlerde aşağıdaki gibidir:

Gümrük Geliri

Tarih	Akça olarak	Altın olarak	Kaynak
1551	1.394.799	23.246	Tapu def. no. 288 (Mantran, s. 245).
1575	1.150.583	19.193	Tapu def. no. 534 (Mantran, s. 245)
1690	9.000.000	33.000 (Eşrefi Mısır altını)	Maliyeden M., no. 5461, bu rakam gümrükten başka *dellâliye*, *vezzâniyye* ve *kabbâniyye* resimlerini içerir.

Hindistan'dan gelen malların bir bölümü, transit olarak Basra'dan geçip Bağdad'a gitmekteydi. İranlı tâcirler de Basra'yı kullanmaktaydılar. Bender-Abbas kurulduktan (1615) sonra Basra ticaretiyle rekabet etmeye başladı. Bir Ermeni kaynağına göre, 1700'lerde Bender-Abbas yıllık gelirinin 15.000 tuman (1 tuman 10.000 dirhem veya

2.000 şahî, 1568'de 19 şahî 1 guruş, 1620'de 13,3 şahî 1 guruş: Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, s. 419-20) hatta bir aralık 40.000 tumana yükseldiği iddia edilir. 1723'te Afgan istilası sırasında Hindistan gemileri Bender-Abbas'ı bırakarak Basra'ya gider oldular (bkz. *Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi*, çev. H. Andreasyan, İstanbul, 1974, s. 24-25); krş. L. Lockhart, "Bandar Abbas", *EI²*, I, s. 1013; Tavernier, *Voyages en Perse*, s. 329-340.

28 Ferrier, "The Armenians and the East India Company ...", bkz. yukarıda not 26. Hovhannes için bkz. L. Khachikian, "Le registre d'un marchand arménien en Perse", *Annales, E.S.C.*, 22/2 (1967), s. 231-278.

29 M.Ç. Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul, 1942, vesika no. 44.

30 Tavernier, *Voyages en Perse*, s. 81: "Il y a des marchands turcs et arméniens qui prennent de l'argent â Surate (Gücerât) pour le rendre á Gomron, où ils prennent d'autres pour Ispahan, et ils font autant â Ispahan pour Erzeroum ci pour Babylone pay ant le vieux du nouvaeu qu'ils empruntent en chaque lieu". (340) Gümüş para rayici doğudan batıya arttığından tüccâr doğuda borç aldığı parayı batıda ödemekle kazançlı çıkıyor. Surat için bkz. M. Pal Singh, "Merchants and the Local Administration and Civic Life in Gujarat during the 17th century", *Mediaeval India-A Miscellany*, 2 (1972), s. 221-226; A. Das Gupta, "The Merchants of Surat, c. 1700-1750", *Elites in South Asia*, 1970, s. 201-222; M.N. Pearson, *Merchants and Rulers in Gujarat*, Berkeley, 1976.

31 Nâimâ, *Tarih-i Nâimâ: Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulasat-i Ahbari'l-Hafikayn*, c. IV, İstanbul, 1281/1864, s. 293.

32 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, c. I, (çev.) S. Reynolds, New York, 1972, s. 463-466. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, s. 152-189.

33 Bkz. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, s. 367-397.

34 Ö.L. Barkan, "Edirne Askeri Kassâmı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1649)", *Belgeler, Türk Tarihi Belgeler*, 3/5-6 (1966), s. 91-93, 143-146, 164-166, 193-195, 325-328, 336-338, 368-372.

35 1690'da Sir Josia Child şunu yazmıştır: "It was in the Company's (East India Company) power to interrupt his (the Mughal Emperor) trade to the Red Sea and that of Armenians, Persians, Kurds and other people of Bussora (Basra) etc. which usually carried off five times as many Calicoes as we and the Dutch" (Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, s. 246, 191-196).

36 Bu gelişmeler için bkz. S. Ahmad Khan, *The East India Trade in the XVIIth Century in its Political and Economic Aspects*, Londra, 1923, s. 22-26; Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, s. 294-296; Fransa'da yasaklar için bkz. P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris, 1911, s. 277-278; İngiltere'den ticaret dolayısıyla fazla altın ve gümüş çıkmasının doğurduğu kaygı için bkz. S. Ahmad Khan, *The East India Trade in the XVIIth Century*, s. 168-172, 214-222.

37 Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, s. 282.

38 Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, s. 456.

39 Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, s. 457, not 1.

40 Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, s. 457.

41 İzmir'in gelişmesi üzerinde bkz. Necmi Ülker, "The Rise of Izmir 1688-1740", *Basılmamış Doktora Tezi*, University of Michigan, 1974.

42 Bu konu, Osmanlı arşiv malzemesine göre geniş bir biçimde ele alınmalıdır. Şimdilik bkz. N.G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII siècle*, Paris, 1956; V. Paskaleva, "Les Relations commerciales des contrées bulgares avec les pays occidentaux et la Russie au cours de la première moitié du XIXes", *Etudes Historiques*, 1960,s. 253-284; Makedonya'da sosyo-ekonomik gelişmeler üzerinde Bruce McGowan'ın araştırmalarının yayınlanması arzu edilir.

43 Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, s. 241-247.

44 Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, s. 237-238, 247, 282.

45 Ibn Battûta, *Voyages*, (yay. ve çev.) C. Defremery ve B.R. Sanguinetti, Paris, 1958, s. 2-3; C.J. Lamm, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, Paris, 1937, s. 189-190.

46 Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, s. 159-170.

47 Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, s. 262.

48 Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, s. 241-247.

49 *Salam* (Selem) Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş ölçüde uygulanmaktaydı: M. Akdağ, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, 15/55 (1950), s. 366-368; İslâm hukukundaki yeri için bkz. Tahâwi, *Kitâb al-Shurût al-Kabîr*, (yay.) J.V. Wakin, New York, 1972. *Mecelle*, madde 380-387.

50 Lamm, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, s. 121; Hindistan'da pamuklu dokuma teknikleri üzerinde bkz. G. Birdwood, *Industrial Arts of India*, Londra, 1880; W. Born, "Le rouet à main hindou sa diffusion vers l'Est et vers l'Ouest", *Les Cahiers CIBA*, 3/26 (1949), s. 904-905. R. Pfister, *Les toiles imprimées de Fostat et l'Hindoustan*, Paris, 1938; J. Irwin ve K.B. Brett, *Origins of chintz*, Londra, 1970; Türkiye'de dokuma tekniği için Şahin Yüksel Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, İstanbul, 1978; Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kumaş ve Süsleme Sözlüğü*, Ankara, 1969; Hans F. Wulff, *The Traditional Crafts of Persia*, Boston, 1966, s. 172, 230; Ş. Elçin, "Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar", *Türk Etnografya Dergisi*, 5 (1962), s. 5-8.

51 Ö.L. Barkan, "Edirne Askeri Kassâmı'na Ait Tereke Defterleri", s. 1-477.

52 R. Mantran, "Règlements fiscaux ottomans, la province de Bassora", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 10 (1974), s. 224-277.

53 Tavernier, *Voyages en Perse*, s. 28.

54 Mazandarani, *Die Resāla-ye Falakiyyä*, (yay.) W. Hinz, Wiesbaden, 1952, vrk. 136b, 137a. Z.V. Togan tarafından ortaya çıkarılan bu önemli kaynak, Mazendarani tarafından yaklaşık 1363 yılında yazılmıştır. Bu kaynak o zaman İran'a Hindistan'dan kumaş ithal edildiğini de belgelemektedir, vrk. 13b, 133a.

55 BOA, Basra Tahrîr Defteri, Maliyeden Müdevver Defterleri, no. 5461, s. 104-118.

56 *The Book of Duarte Barbosa*, c. I, (çev.) M.L. Dames, Londra, 1918, s. 164-165 (limanın asıl adı Dabhol okunur): "Many ships of the moors (Muslumans) from divers lands, to wit from Meca (Mekke), Adem (Aden) and Ormus (Hürmüz) [...] From the inland regions great store of cloth comes down the river and is laden on the ships." O, bölgenin Müslüman halkından ve D'Almeida'ya karşı direnişinden söz eder. Bu şehrin sahibi *Adil Şahîler*'den olup Türk (Rumi) sayılıyordu ve Portekizlilere karşı uzlaşmaz bir düşmanlık gösterdi. D'Almeida, şehri 1509'da ele geçirdi ve yaktı. *Adil Şahîler* hanedânını kuran Yusuf Adil Han, ünlü vezir ve Osmanlı dostu Mahmûd Gâvân'ın hizmetinde bir kul idi. Hanedânın resmî tarihi, Adil Han'ı, II. Murad'ın bir oğlu olarak gösterir. *Adil Şahîler* hakkında bkz. Y.H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. I, Ankara, 1946, s. 432-437.

57 "Fâhta", *Resāla-ye Falakiyyä*'da (vrk. 136b) bir kumaş adı olarak geçer.

58 Türkçede *âbânî* sarık halk dilinde bugüne kadar yaşamıştır. Bir çeşidi, üzerine sarı

ipekle yapraklı dallar işlenmiş beyaz bezdir. Bursa *agabânîsi* ünlü idi. Bundan yorgan yüzü, bohça, bebek kundağı da yapılırdı. Agabânîyi (âbânî) esnaf ve tüccâr takımı giyerdi. Bkz. Koçu, *Türk Giyim Kumaş ve Süsleme Sözlüğü*, s. 10.

59 J. Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961, s. 185-189; M. Balard, *La Romanie génoise*, c. II, Cenova, 1978, s. 412, 571, 628, 878.

60 J. Irvin, M. Hall, *Indian Painted and Printed Fabrics*, Ahmedabad, 1971, c. I, s. 48-52.

61 Bkz. Şahin Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, İstanbul, 1978, s. 11-28; D. Chevallier, "Les tissus d'ikates d'Alep et de Damas", *Syria*, 39 (1962), s. 300-324.

62 A. Raymond, *Artisans et commerçants au Caire: au XVIIIe siècle*, Damas, 1974, s. 35, 136.

63 M. de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, 2 cilt, Paris, 1787; bu çeşit ticarî *memoire*lar hakkında bkz. H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticaret İmkânları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 11 (1968), s. 61-66; 13 (1968), s. 60-68.

64 N.G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII siècle*, Paris, 1956, s. 245.

65 Mesela, Erzurum'da (Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, II, s. 213): "Ulemâ ve sulehâsı yine *çuka* ferâce ve *bogasi* kaftan giyerler. Edânisi ehl-i hiref olup aba ve kaba *bogasi* kaftan hilat giyüp kâr u kisb ederler." Amasya'da (*Seyahatnâme*, II, s. 190): "Samurlu çuka ferâceli âyânı varsa da vasatu'l-hâlleri *bogasi* giyerler." Halk tabakaları ve giyimleri üzerine özellikle bkz. *Seyahatnâme*, II, s. 90-91 (Trabzon).

66 Bkz. Aşağıda not 74.

67 A.C. Wood, *A History of the Levant Company*, Londra, 1964, s. 192-193.

68 M. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1838*, c. I, Ankara, 1974, s. 132 (bazı eşya adları yanlış okunmuştur).

69 Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, c. I, İstanbul, 1922, s. 379-381.

70 *Amerikan Bezi*, Birleşik Amerika Devletleri ile ticaret ilişkilerinde, Osmanlı ülkesine ithal olunan malların başında gelmekteydi. Bu ithalat şu gelişimi gösterir:

ABD'den Osmanlı ülkesine ithal olunan pamuklu ve öteki eşya
(dolar olarak değeri)

Tarih	Pamuklular	Genel İthalat Toplamı
1829	4.563	27.600
1830	29.117	74.263
1862	61.587	484.689
1872	8.748	1.209.443
1882	8.393	1.829.166
1892	111.957	206.292
1902	217.480 (Yünlülerle beraber)	774.227
1912	489.558 (Yünlülerle beraber)	3.786.789
1920	7.664.837 (Yünlülerle beraber)	42.247.798
1922	2.089.595 (Yünlülerle beraber)	15.980.548
1928	91.032 (Yünlülerle beraber)	4.110.846

1892'den sonra hızlı artış vardır; 1920-1922 döneminde ABD'nin İngiltere'nin yerini alması olağanüstü bir artış nedenidir. 1872'den sonra petrol, genel ticaret hacminde en geniş payı alır. 1872'de ABD, Osmanlı ülkesiyle ticaret yapan devletler arasında dördüncü gelmektedir (İngiltere, Almanya ve Fransa'dan sonra; İngiltere'den ithalat o zaman 1.823.000 dolara varmıştı). L.J. Gordon, *American Relations with Turkey: 1830-1930, An Economic Interpretation*, Philadelphia, 1932, s. 43, 51, 52, 66.

71 M.E. Edwards, *The Growth of the British Cotton Trade*, Manchester, 1967, s. 44-48.

72 D. Urquhart, *Turkey and its Resources, its Municipal Organization and Free Trade, the Prospects of English Commerce in the East*, Londra, 1833, s. 134-135.

73 Edwards, *The Growth of the British Cotton Trade*, s. 254.

74 *A Report on the Trade of Turkey in 1812*. Bu rapor, A. Cunningham'ın bir girişi ile *Archivum Ottomanicum*'da ("*The Journal of Christophe Aubin: A Report on the Levant Trade in 1812*, 8/1983, s. 5-131) yayınlanmıştır.

75 W.J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, c. I, Londra, 1842, s. 242.

76 Bkz. N.G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII siècle*, s. 245-254; L. Heuzey, *Excursion dans le Thessalie Turque en 1858*, Paris, 1927, s. 28-29; burada çıkarılan pamuk ipliği şöhretini, *alacehri* (Batı dillerinde *alizari*) kök boyasıyla boyanmasına borçluydu. Edirne ve Diyarbakır bu kırmızı iplik sanayisinin eski merkezleriydi. Pamuk iplikleri İzmir'den boyanmak üzere Edirne'nin büyük boyahanelerine gönderilir, ihraç için tekrar İzmir'e geri getirilirdi. Boyacı, boyandıktan sonra okka başına 40-50 para alır, ulaştırma giderleri ise iplik fiyatının yüzde ellisine varırdı (bkz. H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticaret İmkânları", s. 67-68).

77 D. Urquhart, *Turkey and its Resources*, s. 148.

78 Urquhart, *Turkey and its Resources*, s. 148.

79 Urquhart, *Turkey and its Resources*, s. 148, not.

80 Urquhart, *Turkey and its Resources*, s. 148.

81 F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, 1942, Ek II, tablo II.

82 Urquhart, *Turkey and its Resources*, s. 150.

83 Urquhart, *Turkey and its Resources*, s. 142-148.

84 E.L. Jones, *Agriculture and Economic Growth in England*, Londra, 1967; D.G. Barnes, *A History of the English Corn Laws, 1600-1848*, New York, 1930; V.J. Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East, A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853*, Londra, 1969, s. 110-117.

85 T. Thornton, *The Present State of Turkey*, Londra, 1807 ve D. Urquhart (*Turkey and its Resources*, s. 123-133) Osmanlı, daha doğrusu İslâm, ekonomik felsefesinin serbest ticarete dayandığını iyi anlamışlardır. Ebû Yûsuf, pazarda fiyatın serbestçe oluşmasını Allah'ın işi olarak yorumlar ve devletin kontrolünü anormal bir durum olarak karşılar. Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat'ı ilan ederken serbest ticaret üzerinde durdu ve aldığı önlemler (tekellerin, esnaf örgütlerinin kaldırılması, 1838 ticaret antlaşmaları, toprak üzerinde tasarruf haklarının pekiştirilmesi vb.), kuşkusuz liberal bir ekonomi anlayışına dayanıyordu. İngiliz devlet adamları ve ekonomistleri, bunu kendi ekonomileri için bir nimet saymışlardır. Reşit Paşa serbest bir ticaret rejimi altında imparatorluk ticaretinin artacağını, tarımın ihraca yönelerek tarım alanı ve metotlarının gelişeceğini düşünüyor, geleneksel İslâm düşüncesiyle hayran olduğu Balkan toplumlarının o zamanki iktisat politikalarının bu noktada birleştiklerini görüyordu. *Gülhâne Hattı*'nda, şerîat prensiplerine dönüşü isterken, Batı'nın liberal prensiplerini bu yolla geniş Müslüman kitlelere kabul ettirebileceğini hesaplamış olmalıdır. Reşit

Paşa'nın siyaseti üzerine bkz. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten*, 28/112 (1964), s. 603-622. Bununla beraber, Mehmed Ali Paşa'ya, daha sonra Rusya'ya karşı İngiltere'nin siyasî desteğini sağlama kaygısı daima esas düşünce olmuştur bkz. Puryear, *International Economics and Diplomacy*, s. 146-179.

86 Gümrükler üzerinde İngiltere ile görüşmeler için bkz. M. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1838*, I, 78-86; II, 7-108. Puryear, *International Economics and Diplomacy*, s. 117-27.

87 Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, s. 74.

88 C. Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, 1980, s. 79.

89 Urquhart, *Turkey and its Resources*, s. 150.

90 Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, s. 760. Bu vesika H. 1284 tarihinde kumaşçılar şirketi kurulmasına dair bir tüzüktür.

91 Chevallier, "Les tissus d'ikates d'Alep et de Damas", s. 300, not 1.

92 Osmanlı kamuoyu durumu açıkça görmüş ve protestoya başlamıştır: Bkz. İ. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940, s. 787-794, 837-840.

93 P. Deane ve W.A. Cole, *British Economic Growth, 1688-1959, Trends and Structure*, Cambridge, 1964, s. 166, 170-171, 185.

94 Deane ve Cole, *British Economic Growth*, s. 187-188, 191-192.

95 1252/1836 tarihli Beypazarı ihtisâb cetvelinde "mâl-i fatura tâbir olunan emvâl-i Efrenciyye"den söz edilir (BOA, İhtisâb Defteri, no. 32, s. 6) *Mâl-i fatura* yerine İtalyanca *manifatura*, Avrupa-fabrika malı anlamına Türkçede yerleşecektir. İstanbul'da Kapalı Çarşı yerine Galata'nın kibar sınıf için bir alışveriş yeri halini alması 1840'larda artık kesinlik kazanmıştır (özellikle bkz. Charles White, *Three Years in Constantinople*, c. II, Londra, 1846, s. 54-59). White, Kapalı Çarşı'da ithal malı Hint ve Acem şalları (Kirman) gördüğü gibi yerli ustaların bu şalları beceri ile taklit ettiklerini de kaydeder. Ona göre burada Hint şalları Londra'daki fiyattan üçte bir daha pahalıdır (*Three Years in Constantinople,* II, s. 45; III, s. 217-218). Fakat moda değiştiği için bu Hint mallarına talebin, dolayısıyla ithalatın azaldığını, buna karşılık pamuklu veya yünlü ucuz Avrupa şallarının büyük sürüm yaptığını belirtir. Orta ve aşağı sınıf halk, uçkur ve entari yapmak için şimdi bu Avrupa şallarını yeğlemektedir. White, İstanbul'da her gün belli bir semtte kurulan hafta pazarlarında ucuz pamukluların satıldığını, en iyi *kalemkârî* mendillerin Boğaziçi köylerindeki Rum ve Ermeni kadınlar tarafından dokunanlar olduğunu işaret eder (*Three Years in Constantinople,* c. I, s. 27). Yerli *müslinler* için bkz. *Three Years in Constantinople,* c. II, s. 103-140. Memur ve asker kıyafetinde Avrupalılaşmanın, Avrupa yünlüleri ithalatını nasıl geniş ölçüde artırmış olduğuna dair gözlemi de (*Three Years in Constantinople,* c. II, s. 53-54) ilginçtir.

96 Bkz. M. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1838*, c. I, s. 117-127; c. II, s. 43-64; O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1974.

97 C. Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, 1980, s. 145; Rumeli'de panayırların bir listesi: H. Sahillioğlu, "XVIII. yüzyılda Edirne'nin Ticarî İmkânları", s. 63; 16. yüzyılda Anadolu'da kır pazarları için *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1978: Özel Sayı) S. Faroqhi'nin yazısı ilk önemli araştırmadır ("16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar - İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe").

98 J.L. Farley, *The Resources of Turkey considered with especial Reference to the Profitable investment of Capital in the Ottoman Empire*, Londra, 1862. 1844 döneminden sonra Türkiye'ye pamuklu ve pamuk ipliği ithalatının geniş ölçüde artışı üzerinde bkz. M. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1838*, c. II, s. 130-133 ve eklerde şekil no. 9 ve 10. 1850'lerde durum için bkz. E. Michelsen, *The Ottoman*

Empire and its Resources with Statistical Tables, Londra, 1853; İngiltere'de pamuklu üretimi artışı için D.A. Farnie, *The English Cotton Industry and the World Market, 1815-1896*, Oxford, 1979, özellikle s. 91 (tablo 5), 101, 114-15, 128-129.

99 Sorunun tartışması şurada: R.M. Hartwell, *The Causes of the Industrial Revolution in England*, Norwich, 1967.

THE QUESTION OF THE CLOSING OF THE BLACK SEA UNDER THE OTTOMANS (Sayfa 545-576)

1 On the question of the Straits during the Middle Ages, see G.I. Brătianu, *La Mer Noire des origines à la conquete ottomane*, Munich, 1969, Livre IV: L'enjeu des Détroits, pp. 253-328; N. Iorga (Jorga), *La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire*, Bulletin Historique, Academia Romana, Sectiunea Historica, II (1914), pp. 289-334. F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Paris, 1959, III, partie: *La conquête ottomane et ses effets au XV siècle*, pp. 353-439.

2 For the role of the geographical factor in the formation of Mehmed II's empire see H. İnalcık, "Mehmed II", *İA*, VII, pp. 500-531.

3 For Istanbul's population see H. İnalcık, "Istanbul", *EI²*, IV, pp. 238-244.

4 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, vol. VII, Istanbul, 1928, p. 601. Evliya's figures are usually grossly exaggerated.

5 On the slave trade in the Ottoman empire see H. İnalcık, "Servile Labor in the Ottoman Empire", *The Mutual Effects of the Islamic and the Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*, New York, 1979. A.A. Novoselskij, *Struggle of the Muscovite State Against Tatars in the Seventeenth Century*, Moscov, 1948, pp. 416-436 (in Russian).

6 H. İnalcık, "Istanbul", *EI²*, pp. 224-238 also H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 23-24 (1960-1970), pp. 231-249.

7 Here is an example of such an export prohibition from 1560's (*A collection of documents*, Veliyüddin, no. 1970, p. 1b): "The following are the goods the export of which are prohibited: grain gunpowder, horses, cotton, cotton thread, lead, beeswax, leather, tallow. The following are added later on: raw leather, morocco leather, sheepskin, sulphur and pitch. For goods prohibited under Mehmed II, see: *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, (eds.) R. Annhegger and H. İnalcık, Ankara, 1956, p. 59.

8 İnalcık, "Imtiyazat", *EI²*, III, pp. 1180-1184. The so-called treaty of 1453 with the Genoese of Pera was simply an amnesty document (*amânnâme*) granted by the Sultan within the framework of the Islamic Law which did not recognize any territorial rights.

9 W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, vol. I, (ed.) F. Raynaud, Paris, 1936, pp. 259-60; cf. N. Jorga, *La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire*, pp. 309-18; F. Thiriet, *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie*, vol. I, Paris, 1958, p. 165, no. 678.

10 For the change of policy between Byzantium and the West see A.E. Laiou, *Constantinople and the Latins*, Cambridge, 1972, pp. 308-329, cf. O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, reprint, London, 1972, pp. 9-30.

11 For the details see my forthcoming chapter, "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1451", *A History of the Crusades*, (ed.) K.M. Setton, c. VI, (1989).

12 The extremely important question of grain trade in the Levant has drawn closer attention since the publication of G.I. Brătianu, *Études Byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, pp. 129-181; A.E. Laiou, *Constantinople and the Latins*, pp. 62-63, 73, 123-24, 182-83, 194, 310-11; A.E. Laiou, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton, 1977; A. Bryer, "The Latins in the Euxine", *XV. Congrès international d'études byzantines. Rapports et co-rapports. 1. Histoire*, Athens, 1976, pp. 6-9.

13 F. Thiriet, "Venise et l'occupation de Tenedos au XIV siècle", *Mélanges d'Archeologie et d'histoire*, 65 (1953) pp. 219-245.

14 I. Beldiceanu-Steinherr, "La conquête d'Adrinople par les Turcs", *Travaux et Mémoires*, 1 (1965), s. 439-461.

15 İnalcık, "Gelibolu", *EI*[2], p. 983-84; Jorga, *La politique vénitienne*, p. 14-15.

16 Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, p. 427.

17 Thiriet, *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie*, no. 2651, 2668.

18 İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, 1954, pp. 71-72.

19 M. Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, (trans.) C.T. Riggs, Princeton, 1954, pp. 20-21. See also A. Gabriel, *Châteaux tures de Bosphore*, Paris, 1943; V. Parry, "Boghaz-içi", *EI*[2], I, pp. 1251-52; E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, Istanbul, 1974, pp. 626-662, 617-624.

20 For the guns placed there, see C. Efoulkes, "The 'Dardanelles' Gun at the Tower", *The Antiquaries Journal*, 10 (1930), pp. 217-227.

21 N. Barbaro, *Diary of the Siege of Canstantinople*, (trans.) J.R. Jones, New York, 1969, p. 10.

22 *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, no. 33, 34, 35, 36, 43, 53, 55. On various rates of customs dues see İnalcık, "Notes on N. Beldiceanu's Translation of the Kanûnnâme", *Der Islam*, 43 (1967), pp. 152-153.

23 See the Venetian capitulations of 1482, 1513, 1517 and 1521 published by M. Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivi'ndeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *Belgeler*, 5-8/9-12 (1968-1971), pp. 39-54 and the document dated 1530, pp. 103-104.

24 The main collection of documents for this period is Amadeo P. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signoria dell'ufficio di San Giorgio (1453-1475)*, 3 vols., Atti della Societa Ligure di Storia Patria, 1868-1881; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, vol. II, pp. 367-407; Fr. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, (ed.) W. C. Hickman, (trans.) R. Manheim, Princeton, 1978.

25 Brătianu, *La Mer Noire*, p. 230.

26 R.H. Bautier, "Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient, au Moyen Âge. Points de vue et documents", *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan Indien*, Paris, 1970, pp. 263-331.

27 Bautier, "Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient"; M. Berindei and G. Veinstein, "La Tana-Azak de la présence italienne à l'emprise Ottomane", *Turcica*, 8/2 (1976), no. 204.

28 R. Lopez, shows a dramatic decline in the trade of Pera in the fifteenth century. "Market Expansion: The Case of Genoa", *Journal of Economic History*, 24 (1964), pp. 451-453.

29 *The Travels of Ibn Battuta*, (ed.) H.A.R. Gibb, vol. II, Cambridge, 1962, pp. 479, 515-517; B. Spuler, *Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leip-

zig, 1943, pp. 424-452; A.J. Yakubovskiy and B.D. Grekov, *Le Horde d'Or*, (trans.) F. Thuret, Paris, 1939, chapter VII. For the Crimea in particular see A.L. Jacobson, *The Crimea in the Middle Ages,* Moscow, 1964 (in Russian).

30 Yakubovskiy emphasizes the importance of the trade between Khwarezm and the Crimea; W. Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", *Die Welt des Orients*, 1/4 (1949), pp. 313-340, describes in detail, according to Shamso's-siyuq, how a certain Khwâdje Shams al-Din of Shiraz made a business trip between his native town and Saray via Herat, Urgendj, in 1438-1440. He had a capital of 30.000 *dinar* or 19.500 *goldmark*, and trading in luxury goods, he realized a profit of 430 percent.c

31 L. de Mas Latrie, *Des relations politiques et commerciales de l'Asie Mineure avec l'île de Chypre, Bibl. Ecole des Chartes*, 2 series, vol. I-II, pp. 302-330, 483-521; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara, 1958; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965, pp. 246-285.

32 For the disintegration of the Golden Horde, see Yakubovskiy's second book in the enlarged third edition (Moscow, 1950), and Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Mazisi*, Cairo, 1929-1940, p. 90-120. On Timur's impact, see A.P. Novoselitsev, "On the Historical Evaluation of Tamerlane", *Soviet Studies in History*, 12/3 (1973-1974), pp. 37-70.

33 See A. Bennigsen and C. Lemercier-Quelquejay, "La grande horde Nogay et le problème des communications entre l'Empire ottoman et l'Asie centrale en 1552-1556", *Turcica*, 8/2 (1976), pp. 203-236; A. Bennigsen and G. Veinstein, *Le commerce de l'empire ottoman avec la Grande Horde Nogay, 1475-1552*, paper submitted to the I. International Congress on the Social and Economic History of Turkey, Ankara, 1977; Remmâl Khodja, *Vâkı'ât-i Sahib Giray Khan*, MS, Bibl. Nationale, Paris, suppl. Turc. no. 61.

34 İnalcık, "The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal", *Les Annales de l'Universite de l'Ankara*, vol. I, 1947, pp. 47-106; W.E.D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London, 1963.

35 Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge,* p. 427-28.

36 Thiriet (*La Romanie*), estimated the annual volume of trade in Constantinople in this period as 100.000-150.000 gold ducats. As a result of the Ottoman conquest and pillage of the city Venetian losses were estimated 200.000 ducats, see S. Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453*, New York, 1965, p. 162.

37 Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge,* p. 428. For the appointment of F. Duodo as the first vice-consul at Akkerman in March 1436, see N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades*, vol. I, Paris, 1899, p. 581; cf. N. Beldiceanu, "La conquête des cites marchandes et de Kilia et de Cetalea Alba par Bayezid II", *Südost-Forsehungen*, 23 (1964), pp. 36-90.

38 M. Berindei and G. Veinstein, "La Tana-Azak de la présence italienne à l'emprise Ottomane", pp. 110-201.

39 For the export of Chinese silks to the Golden Horde via Khwarezm around 1435 see Hintz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", pp. 331, 333, 338. According to Bautier, "Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient", pp. 291-292, Chinese silk had ceased to arrive in the Levant ports already before the middle of the thirteenth century, and then Northern Iran alone supplied the growing import needs of the Italian silk industries. In Tuna-Azak was to be found Iranian silk, also, which arrived there via Caspian Sea-Astrakhan, see p. 257. We know that Genoese adventurers used this route in the fifteenth century. The Silk bought by the Venetians at Vosporo and Azak in 1399 was apparently from Iran, not from

Georgia as suggested by Berindei-Veinstein, "La Tana-Azak de la présence italienne à l'emprise Ottomane", p. 126.

40 For the route Tabriz-Trebizond, see Bautier, "Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient", pp. 282-286. Venetians obtained the right to settle at Trebizond in 1319, see Berindei-Veinstein, "La Tana-Azak de la présence italienne à l'emprise Ottomane", p. 118.

41 For Byzantine period, see K. Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, XX (1945), pp. 1-42; for the periods of competition for Chinese silk, see Hautier, p. 291.

42 Thiriet, *Les Régestes*, no. 375 and 955.

43 Z.V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931); Bautier, "Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient", pp. 280-286; Halil İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 3/2 (1900), p. 133.

44 H. İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, 24/93 (1960), pp. 45-54.

45 J. Schiltberger, *Travels and Bondage*, (ed.) J.B. Telfer, London, 1879, p. 34. Caffa brocade (Kefe Kemhâsı) is still mentioned in the Ottoman documents of 1475 see *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, p. 49, for the date, "Notes on N. Beldiceanu's Translation of the Kanûnnâme", pp. 152-154.

46 İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", p. 52.

47 G.R.B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of Medici*, Cambridge, Mass., 1932, p. 110.

48 See *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, p. 43.

49 M. Berindei and G. Veinstein, "Règlement da Süleyman Ier concernant le Liva de Kefe", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 16/1 (1975), pp. 57-104.

50 *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*, vol. 7, Istanbul, 1928, pp. 486-604.

51 M. de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, Paris, 1787; *Observations Historiques et Géographiques sur les Peuples Barbares qui ont Habité les Bords du Danube et du Pont-Euxin*, Paris, 1765.

52 İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of the Economic History*, 29/1 (1969), pp. 101, 137.

53 İnalcık, "Budjak", *EI²*, I, p. 1286-1287.

54 M. Aymard, *Venise, Raguse el le commerce du blé*, Paris, 1966, p. 46.

55 G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationationaux de l'empire ottoman*, Istanbul, 1878, pp. 167-168.

56 İnalcık, "İmtiyâzât", *EI²*, IV, p. 1183.

57 İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", p. 122-123.

58 BOA, Istanbul, Maliyeden Müdevver Defterleri, no. 255.

59 E. Alberi, *Relazione degli ambasciatori Veneti al senato*, series 3, vol. II, p. 412 cited by T. Stoianovich, "The Conquering Balkan Merchant", *Journal of Economic History*, 20 (1960).

60 Jorga, *GOR*, c. III, s. 290-291; C.M. Kortopeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation, Europe and the Caucasus*, New York, 1972, Index: Cossacks.

IV. OSMANLI VE AVRUPA

TURKEY AND EUROPE: A HISTORICAL PERSPECTIVE (Sayfa 579-601)

1 Ekrem Akurgal, *Ancient Civilisations*, p. 3
2 Akurgal, *Orient und Okziden,* Baden-Baden, 1966.
3 Akurgal, *Ancient Civilisations*, p. 17
4 For the Ottoman Empire's economic relations with Europe, see H. İnalcık ed. with Quataert, D., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,* Cambridge University Press, 1994.
5 For Ottomans and the European state system, see, H. İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993; H. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, London, 1973; D.M. Vaughan, *Europe and the Turk, A Pattern of Alliances*, Liverpool, 1954.
6 H. R. von Srbik, (1925), "Metternichs Plan der Neuordnuung Europe 1815/15", *Mitteilungen des osterreichischen Instituts Jur Geschichtsforschung*, 60, pp. 109-126; H. W. Schmals, *Versuche einer gesarnteuropalischen Organisation, 1815-1820*, Aarau, 1940; H. Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848),* Ankara, 1996.
7 *Tarih-i Cevdet,* 2nd edition, Istanbul, vol. XI, 1309 H., pp. 156-161, 181.
8 Anderson, *The Eastern Question*, pp. 47-48.
9 In the secret article of the *Hünkâr İskelesi* Treaty, it is specified that in return for Russia's military aid to the sultan, "the Sublime Ottoman Porte shall confine its action in favour of the Imperial Court of Russia to closing the strait of the Dardanelles, that is to say, to not allowing any foreign vessels of war to enter therein under any pretext whatsoever."

REVOLUTION IN WAR TECHNOLOGY: UPSETTING THE BALANCE BETWEEN EUROPE AND THE OTTOMANS (Sayfa 603-612)

1 The Venetian documents reflect this change very well. See L. Valensi, *Venise et La Sublime Porte,* Paris: Hachette, 1987.
2 M. E. Mallet, *Mercenaries and their Masters, Warfare in Renaissance Italy*, Totowa: Roman and Littlefield, 1924. "Feudal armies are in principle, 'noble armies'. When, however, a feudal society faces a danger that its traditional army cannot match to enlarge its armed forces [...] this problem is solved with mercenaries or peasantry". A. Boros analyzes this situation well for Hungary, "The Militia Portalis in Hungary Before 1526", *From Hunyadi to Rakoczi*, Brooklyn, 1982, pp. 63-80; G. Razso, "The Mercenary Army of King Matthias Corvinus,", *From Hunyadi to Rakoczi,* pp. 125-140.
3 K. M. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, London, 1975.

4 See H. İnalcık, "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies,* 2/II (1981-1982), pp. 71-78.

5 H. Delbrück, *The Dawn of Modern Warfare,* trans. W. J. Renfroe, Jr., Lincoln anc London: Univ. of Nebraska Press, 1985, p. 44.

6 Delbrück, *The Dawn of Modern Warfare*, p. 224.

7 About the Ottoman artillery effectiveness during the reign of the Lawgiver, during the siege of Rhodes in 1522, besides more than 100 cannons, 12 very large cannons were used and in 50 days 11, 416 cannon balls were shot, see J. Von Hammer, *Devlet-i Osmâniyye Tarihi* (History of the Ottoman State), Atâ trans, vol. 5, Istanbul, H. 1330, p. 278.

8 Delbrück, *The Dawn of Modern Warfare*, p. 32

9 See İnalcık, "II. Murad", *İslâm Ansiklopedisi.*

10 K. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Matbaa ve Kütüphane, 1776-1826*, Istanbul, 1995.

11 C. Cipolla, *Guns, Sails, and Empires: Technological Innovation and Early Phase of European Expansion, 1400-1700,* New York, 1965; J.G. Parker, *The Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge, 1988; J.C. Rogers (ed.), *Debate on the Military Revolution,* Boulder, 1995; "Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest," eds. G. David, and P. Fodor, The Ottoman Empire and Its Heritage series, eds. S. Faroqhi and H. İnalcık, vol. 20 (Cologne and Leiden: Brill, 2000); work contains the latest research on the Hungarian-Ottoman Wars, the military technology, fortress defense system and the "Military Revolution" during the Ottoman-Habsburg Wars in the sixteenth century; also for the deep influences of the "Military Revolution" on the Ottoman state structure, see H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum,* 6 (1980), pp. 283-337; J. Kelenik, "The Military Revolution in Hungary", *The Ottoman, Hungarians and Habsburgs*, eds. G. David and P. Fodor, pp. 117-159; "Oriental Influences on Occidental Military Music", *Islamic Culture*, 15, (1941), pp. 235-242.

12 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", pp. 283-337.

13 C. Orhonlu, *Telhîsler (1597-1604)*, Istanbul, 1970.

14 Kelenik, "The Military Revolution in Hungary", pp. 117-159.

15 The musket had been used in the Ottoman army since 1420. For more details see, G. Agoston, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *AOASH,* 47 (1994), pp. 15-48.

16 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", pp. 283-337.

17 Kelenik, "The Military Revolution in Hungary", pp. 117-159.

18 J. Von Hammer, *Devlet-i Osmâniyye Tarihi* (History of the Ottoman state), trans. M. Ata vol. 5, Istanbul, AH 1330, p. 312. For an engraving of the Janissaries with muskets an halberds, see H. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age*, London, 1973 illustration numbers 14 and 16.

19 M. Stein, "Ottoman Fortresses in Hungary", Ph. D. diss., University of Chicago, Department of History, 2001.

20 H. İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", eds. V.J. Parry and M.E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East,* London, 1975, pp. 195-217.

21 Kelenik: "The infantry was usually recruited from among the poorest strata", pp. 122-123, footnote 56.

22 Kelenik, "The Military Revolution in Hungary", p. 151.

23 See İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", pp. 283-337.

24 M. Akdağ, *Celâlî İsyanları, (1550-1603),* Ankara, 1963; İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", pp. 283-337.

25 Kelenik, "The Military Revolution in Hungary", pp. 126-130.

26 Kelenik, "The Military Revolution in Hungary", pp. 135-136.

27 C. Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Vienna, 1987.

28 J. Deny, "Les pseudo-prophéties concernant les turcs au XVIe siècle," *Revue des Etudes Islamiques,* 10, (1936).

29 G. Necipoğlu, "Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", *Suleyman the Second and His Time*, Istanbul: ISIS, 1993, p. 171, taken from Sanuto, vol. 5, p. 636; vol. 6, pp. 6-7 for history of Western technology see, H. Kellenbenz, *Technology in the Age of the Scientific Revolution, 1500-1700*, London: Fontana/Collins, 1974; K. Arrow, "Classificatory Notes on the Production and Transmission of Technological Knowledge", *American Economic Review,* 59 (1969), pp. 29-35; J. Gimpel, *The Medieval Machine,* London, 1977; E.L. Jones, *The European Miracle*, Cambridge, 1982.

30 İnalcık, *An Economic and Social History*, vol. I, p. 99.

31 G. Bayerle, "One Hundred Fifty Years of Frontier Life in Hungary", *From Hunyadi to Rákóczi,* pp. 227-231.

32 Feridun, *Münşeâtü's-Selâtin,* vol. I, Istanbul, A1274, pp. 577-584.

AVRUPA DEVLETLER DENGE SİSTEMİ VE OSMANLI-FRANSIZ İTTİFAKI (1525-1574) (Sayfa 613-623)

1 P. de Bourdeille, *Œuvres complètes*, 11 cilt, (yay.) L. Lalanne, c. XI, s. 179. İsom-Verhaaren'in notu.

V. TARİH YAZICILIĞI

SOME REMARKS ON THE STUDY OF HISTORY IN ISLAMIC COUNTRIES (Sayfa 630-635)

1 For more details, see B. Lewis, "History-writing and National Revival in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, 4 (1953), pp. 218-227.

2 L. Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", *Belleten*, (trans.) Sadrettin Karatay, 11/42 (1947), pp. 299-328; B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *Journal of the Royal Asiatic Society,* 1951, 3-4/83 (1951), pp. 139-155; and B. Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives,* Jerusalem, 1952.

IMPACT OF THE ANNALES SCHOOL ON OTTOMAN STUDIES AND NEW FINDINGS (Sayfa 637-668)

1 Ş. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, Ankara, 1964; Ş. Mardin, *Continuity in the Change in the Ideas of the Young Turks*, Istanbul, 1969.
2 Halil İnalcık, "Ziya Gökalp," *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 6 (1968), pp. 194-196.
3 On Köprülü, see *Fuad Köprülü Armağan, Melanges Fuad Köprülü*, Istanbul, 1953 and H. İnalcık, "Türk İlmi ve M. Fuad Köprülü", *Türk Kültürü*, 6/65 (1968), pp. 289-294.
4 Ö.L. Barkan, "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri", *IFM*, 4/4 (1944), pp. 455-554. Some copies of this review do not contain the Introduction with the interesting remarks on current political issues.
5 F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris: 1949.
6 Ö.L. Barkan's publications on Ottoman demography: "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri I-II", *IFM*, 2 (1940-1941), pp. 20-59, 214-247; "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), pp. 279-386; "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (II)", *IFM*, 11 (1949-1950), pp. 52-69, 13 (1951-1952), pp. 56-78, 15 (1953-1954), pp. 209-237; "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 10 (1951-1953), pp. 1-26; "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1/1, (1958), pp. 9-36; "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", (ed.) M. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East*, London, 1970, pp. 163-171; "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına ait Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, 1/1 (1964), pp. 1-117.
7 Braudel, *La Méditerranée*; English translation by S. Reynolds, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York, 1972-1973
8 M.F. Köprülü, "Abu Ishâq Kâzerunî und Ishâqî Derwische in Anatolien", *Der Islam*, 19 (1930-1931), pp. 18-26; and *Les origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935; "Abdal", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, 1 (1935), pp. 23-26, 56-57.
9 R. Busch-Zantner, *Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung und Südost-europa: unter besonderer Berücksichtigung der Türkenzeit*, III, Leipzig, 1938. On Turkish expansion and settlement during this period, see F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara, 1967; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1 (1969), pp. 1-147; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971.
10 Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, pp. 49-55, 248-88; M. Dukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks: An Annotated Translation of "Historia Turco-Byzantina"*, (trans.) H.J. Magoulias, Detroit, 1975, pp. 133-136.
11 F. Taeschner (ed.), *al- Umarī's Bericht über Anatolien in seinem Werke Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*, Leipzig, 1929, pp. 34-45.
12 P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, Amsterdam, 1967, pp. 1-5; first published in Istanbul, 1934.

13 The points I have made here are expanded in a paper to appear in K. Setton and H. W. Hazard (eds.), *A History of the Crusades*, V (forthcoming, University of Wisconsin Press).

14 Barkan, "Les problèmes fonciers dans l'Empire Ottoman au temps de sa fondation", *Annales d'histoire sociale*, 11 (1939), pp. 233-237.

15 The most important of these chronicles is Âşıkpaşazâde's, see B. Lewis and P. Holt (eds.), *Historians of the Middle East*, London, 1962.

16 Braudel, *Mediterranean*, I, 402 ff.; F. Braudel, *Capitalism and Material Life, 1400-1800*, New York, 1973, pp. 1-65.

17 Braudel, *Mediterranean*, I, 403.

18 This figure, Braudel argued in *Mediterranean*, I, p. 396, agrees with the assumption that the population of the Islamic world was about double the total population of Italy.

19 Barkan, "Recensement", p. 20; and "Fiscal Surveys", p. 169.

20 Braudel, *Mediterranean*, p. 410: 90 percent.

21 Barkan, "Fiscal Surveys", p. 169. Barkan has not yet completed his vast project on Ottoman surveys. The figures he gives in his studies differ.

22 In "Recensement", the figure is 1,026,173.

23 Braudel, *Mediterranean*, I, 398.

24 See Barkan, "Recensement", tables I, V, VI, VII.

25 The following is a simplified version of Barkan's table in "Fiscal Surveys", p. 169:

Provinces **(Households)**

	1520-1530	1570-1580	percent growth
Anadolu (Western Asia Minor)	474.447	672.512	41.7
Karaman (Central Asia Minor)	146.644	268.028	82.8
Zulkadriye (Kirşehir-Maraş area)	69.481	113.028	62.6
Rum-i Kadîm (Amasya-Tokat area)	106.062	189.643	79.0
Rum-i Hâdis (Trabzon-Malatya area)	75.976	117.263	54.0
TOTAL	872.610	1.360.47	

26 N. Todorov, "La situation démographique de la péninsule balkanique au cours des XVe et XVIe siècles", *Annuaire de l'Universite de Sofia, Faculté de Philosophie et d'Histoire*, 53/2, (1959), pp. 193-226. Barkan, using the same type of documents *Muhâsebe-i Cizye* has corrected Todorov's calculations. Barkan describes the *Muhâsebe-i Cizye* registers as a unique and incomparable source for demographic studies because of their completeness. At the same time he tries to show all their shortcomings. His introduction to this study, dealing with the poll-tax (*cizye*) registers of 1488-1490 is of basic importance for Ottoman demographic studies. Also see, M. Sokoloski, "Le développement de quelques villes dans le sud des Balkans au XV et XVII siècles", *Balkanica*, 1 (1970), pp. 81-106; Gy. Káldy-Nagy "Bevölkerrungsstatistischer Quellentwert der Gizye-Defter und der Tahrîr-Defter", *Acta Orientalia Hungarica,* 11 (1960), pp. 259-269, showed that we have to determine for each register how the household unit for poll-tax was reckoned since it changed according to the fortunes of the taxpayers each time.

27 Barkan, "Recensement", p. 26, Ek Cedvel no. I.

28 Barkan, "Recensement", p. 32, Table VI.

29 Braudel, *Mediterranean*, I, p. 325-352.

30 The following table was first published in Barkan, "Tarihi Demografi", p. 35; and, Barkan, "Fiscal Surveys", p. 168. In my table I omitted Istanbul; for this city see H. İnalcık, "İstanbul", *EI*[2], IV, pp. 238-244.

Population of the Principal Cities and Towns in the Ottoman Empire

City or town	1520-1530	1571-1580
Aleppo	56.881	45.331
Damascus	57,326	—
Bursa	34.930	70.686
Amid	18.942 (1541)	31.443
Ankara	14.872	29.007
Tokat	8.354	13.282
Konya	6.127	15.356
Sivas	5.560	16.846
Athens	12.633	17.616
Edirne	22.335	30.140
Sarajevo	5.632	23.485
Manastir	4.647	5.918
Skoplje	4.631	9.867
Sofia	3.899	7.848

31 Barkan, "Recensement", Tables VI and VII; Barkan, "Sürgünler", pp. 237, 295.

32 İnalcık, "İstanbul", pp. 227-238.

33 See Barkan's lists in "Tarihi Demografi", pp. 25-26, and "Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècle", *Recueil de l'société Bodin VII, La Ville,* (1955), pp. 289-311.

34 R.C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, 7/1 (1976), pp. 21-57.

35 Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century", pp. 27, 50; and his article, "Kaysariyya", *EI*[2], IV, pp. 842-846.

36 Conference on the Balkan Town, XV-XIX Centuries, Moscow, March 29-30, 1969. The papers are published in *Studia Balcanica*, 3 (1970). During the discussions T. Stoianovich ("Model and Mirror of the Pre-Modern Balkan City", p. 91) pointed out the seminal effects of "l'esprit de l'enseignement des Annales" on the Balkan studies. The second conference, "La colloque interdisciplinaire: Istanbul a la jonction des cultures balkaniques méditerranéennes, slaves et orientales, XVIe-XIXe siècles" was held in Istanbul. The papers are published in *Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen*, 12/1 (1974).

37 Barkan's choice of a single multiplier of five per *hâne* (household) in the Ottoman surveys is now being reconsidered. L. Erder ("The Measurement of Pre-Industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies,* 11/ 3, 1975, pp. 284-301) examined the question in the light of mo-

dern demographic theory. In view of the fact that many surveys also register population as *nefer*, supposedly taxable adult males, Erder suggests the following for a more reliable methodology of estimating populations: I- Instead of taking as a basis for our calculations *hâne* the household family unit, which is often purely a fiscal convenience and is not geographically constant, it is safer to consider the actual survey entries for the male population above the age of puberty, *nefer*. II- Given "the relationship of population growth rates and the changing age composition of a population", comparative population multiplier are confined to a relatively narrow range between 3 and 4. This is safer because the possible variation, is smaller. However these multipliers must be used in connection with large populations and with settlements that can be identified from one survey to the next. B. McGowan applied an interesting method of calculating total production in the rural areas in "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969), pp. 139-196.

38 M. Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris, 1966.

39 Braudel, *Mediterranean*, I, pp. 593-94.

40 Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, p. 129; Braudel, *Mediterranean*, I, p. 583.

41 M. Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, 15/55 (1950), p. 390.

42 Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", pp. 390-391; Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, II, Ankara, 1971, p. 343.

43 Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", pp. 392-393.

44 Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, p. 112-114, tables.

45 L. Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, Istanbul, 1964, pp. 8-9, Table I. On wheat trade, Güçer, "XVII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *IFM*, 12 (1950/51), pp. 397-416; Güçer, "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", *IFM*, 13/1-4 (1952), pp. 76-98; Marie-Mathilde Alexandrescu, "Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVII siècle", *Studia et Acta Orientalia*, 1 (1957), pp. 13-37.

46 Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, p. 31.

47 Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", p. 513.

48 Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, pp. 166-67.

49 Aymard pointed out that heavy impositions on wheat exports from Sicily made the Venetians turn to the Levant (*Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, p. 125). Braudel (*Mediterranean*, I, p. 581) also suggests that the use of larger cargo vessels reducing transportation costs became a factor in the expansion of the wheat trade.

50 Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, p. 50. See also, Ljuben Berov, "Changes in Price Conditions in Trade Between Turkey and Europe in the 16th-19th Century", *Etudes Balkaniques*, 3 (1974), pp. 170-173.

51 Braudel, *Mediterranean*, I, p. 476. For particularly light silver coins in the Levant

during this period, see a report by the Venetian Bailo in Istanbul, cited in Braudel, *Mediterranean*, I, p. 450.

52 For an example in 1564, see Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", p. 396.

53 For wheat prices in the Ottoman Empire, see Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", pp. 528-537; Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi*, p. 59; Ö.L. Barkan, graphic in Braudel, *Mediterranean*, I, p. 518, and Barkan, "Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near Cast", *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975), pp. 8-15; Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, pp. 120-145; Braudel, *Mediterranean*, I, p. 516, 518. For the period 1490-1540, prices in Akdağ (2-3 *akça* per *kile, kile* = 25.656 kg) are lower than Barkan's (4-8 in Bursa, 6-10 in Edirne, 13.5 in Istanbul), apparently because the latter takes prices only in the capital cities. Bursa kadi records confirm Barkan's prices. The official prices set for wheat in Thrace during the same period were 4-5 akça per kile. T. Gökbilgin, *XV. -XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, Istanbul, 1952, pp. 168, 237, 248 and 248; S. Faroqhi and H. İslamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth-Century Anatolia", *Paper Presented at First International Congress of the Social and Economic History of Turkey: 1071-1920*, Ankara, 1977, give the same rate in central Anatolia for the period 1570-74, but 10 in Iznik and 18 for the Adana area. In the period 1550-1584, before the Ottoman devaluation, wheat price increased moderately, but after the devaluation they shot up to 20 *akça* or more in the period 1585-95, 40-50 *akça* in the period 1595-1610. As Braudel pointed out, unless we establish comprehensive price series covering long periods for different parts of the Empire, we cannot be certain of our assumptions.

54 Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", p. 532-537, graphic on 533; M. Akdağ, "Celâlî İsyanlarında Büyük Kaçgunluk", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2/3, (1964), p. 1-49.; L Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi*, p. 19.

55 Braudel, *Mediterranean*, I, p. 593-94; Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, pp. 51-52.

56 Nationalbibliothek, Vienna, Manuscript AF 239, *Münsheat-i İbrahim Bey*, vrk. 78b.

57 Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, p. 48, 56, 122. In the years 1549-1555, large Venetian cargo ships left Venice for the Archipelago, Istanbul and Egypt.

58 During the years of abundance even the common people were permitted to sell their surpluses directly to the foreigners; Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, pp. 50-51.

59 Rüstem the Grand Vizier, reportedly said to the Bailo about the Venetians, "che vengono pigliar grani nell'Archipelago a forze de demari", cited by Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, p. 50. Western nations also pressed the Porte to grant trade privileges; see H. İnalcık, "Imtiyazat", *EI*[2], III, pp. 1179-1189.

60 Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, pp. 50, 59, 61, 70, 95, 99, 132, 167-168. The original idea comes from Braudel, *Mediterranean*, I, p. 539.

61 Braudel, *Mediterranean*, I, pp. 593-594. For the early history and the origins of the çiftlik system, see H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Jour-*

nal of Economic History, 29/1 (1969), p. 124-135; I. Beldiceanu-Steinherr, "Fiscalité et formes de possession de la terre dans l'Anatolie pre-ottomane", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 19/3 (1976), p. 233-322. The *çiftliks* belonging to Rüstem Pasha and his wife were all pious endowments (waqf), see, T. Gökbilgin, *XV. -XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, pp. 500-501, 518, 524-525. Like other viziers in the imperial council, Rüstem Pasha was eager to sell the wheat produce of his endowed *çiftliks* to the Venetians; see Aymard, p. 51; T. Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", *Tarih Dergisi*, 8/11-12 (1955), p. 32. After the sixteenth century, changes occurred in the traditional Ottoman *çiftlik* system. *Çiftlik* owners were now mostly influential local notables (*âyâns*) and state owned lands and *re'âyâ* were increasingly involved in the system. For these developments, see H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", (eds.) T. Naff and R. Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, London and Amsterdam, 1977, pp. 27-52; H. İnalcık, "The Ottoman Decline and its Effects upon *Re'âyâ*", (ed.) H. Birnbaum ve S. Vryonis, *Aspects of the Balkans, Continuity and Change*, The Hague: Mouton, 1972, pp. 338-354; H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivium Ottomanicum*, 6 (1980), pp. 283-337.

62 M.A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1972; Wolf-Dieter Hütteroth, *Ländlicher Siedlungen im südlichen inneranatolien in der letzten Vierhundert Jahren*, Gottingen, 1968; M. Soysal, *Die Siedlungs - und Landschaftsentwicklung der Çukurova, mit besonderer Beruksichtigung der Yüregir-Ebene*, Erlanger: Erlanger Geographische Arbeiten, 1976; S. Faroqhi and H. İslamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth-Century Anatolia".

63 Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, p. 15.

64 Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, p. 12.

65 Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, pp. 21-22. Xavier de Planhol, "Geography, Politics and Nomadism in Anatolia", *International Social Science Journal*, 11/4 (1959), pp. 525-531, observed that Anatolian nomads under the constant pressure of agriculturalists were pushed into higher pasture lands in all but eastern Asia Minor during the sixteenth and seventeenth centuries.

66 Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, pp. 10-11.

67 Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, pp. 13-14.

68 For a discussion of this point see Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, pp. 20-21, 52-53.

69 Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, pp. 26-27.

70 On the agricultural history of Turkey see H. İnalcık, "Filâha", *EI*², III, pp. 906-909; S. Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century," *Turcica*, 9/1 (1977), pp. 161-195; S. Faroqhi and H. İslamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth-Century Anatolia". And the recent publications of Hütteroth and Soysal (see note 62).

71 "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", forthcoming *Middle East Studies* [15 (1979), pp. 322-345]. I am indebted to the authors for letting me read the paper.

72 S. Faroqhi and H. İslamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth-Century Anatolia", *Paper Presented at First International Congress of the Social and Economic History of Turkey: 1071-1920.*

73 The same method has been applied in Hütteroth, *Ländlicher*, pp. 166-189; Hütteroth, *Historical geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the late 16th century*, Erlangen, 1977, pp. 36-110; and in Soysal, *Die Siedlungs*, pp. 9-37.

Using Ottoman surveys Hütteroth studied the patterns of settlement and agriculture in Central Anatolia (see, note 62). According to Hütteroth, agriculture and settlement shrank in the area as a result of political unrest and the expansion of nomads. He also pointed out (p. 70) that large estates of the type prevalent in the Balkans did not exist in Central Anatolia. It should be added that the export of sheep for Istanbul's consumption, as required by the government and organized locally by the chieftain of the Cihanbeyli tribe, must have been an important factor in shaping the economic situation in this steppe area for four hundred years.

74 Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi*, pp. 76-114.

75 Faroqhi and İslamoğlu showed that wheat prices rose from 5 to 6 (but in Adana from 12 to 18) and that of barley from 3-4 to 5-6 (in Adana from 8 to 10) after the middle of the sixteenth century.

76 Evidence supplied by the Ottoman customs registers of the fifteenth and sixteenth centuries leaves no room for doubt that Ottoman cotton industries were flourishing in many Anatolian cities –Adana, Kayseri, Bursa, Ankara, Uşak, Konya, Niğde, Tire, Menemen, Merzifon, and Diyarbekir to mention the most important centers– and that, under a putting-out system, great quantities of cotton goods were produced and sent to distant markets in the Balkans and northern Black Sea regions. Furthermore cotton goods, cotton thread, and raw cotton made a significant part of Ottoman exports to the Western Mediterranean. (See the lists of P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1896). In the period before the Industrial Revolution in Europe, Ottoman cotton faced competition only from costly Indian cotton. True, smuggling in cotton as in wheat was always a problem, beginning as early as the fourteenth century with Venetian pressure. Under the Ottomans, even in the period of decentralization in the eighteenth century, one cannot speak of a complete loss of control of trade in vital raw materials (including cotton) at the expense of the internal market as suggested by Barkan in his "Price Revolution", pp. 6-7. Under the pressure of the growing demand by native industries to keep cotton supplied regularly and at low prices, the Ottoman government during this entire period, however, felt constrained to prevent smuggling in cotton.

77 Compare Soysal, *Die Siedlungs*, pp. 24, 64, 81. The *çiftlik* appeared there in the nineteenth century.

78 See also H. İslamoğlu and Ç. Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, 1/1, 1977, pp. 31-55. Akdağ ("Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", pp. 363, 370-371, and Barkan, "Price Revolution", pp. 6-8, 17-18) had formalated a similar theory. In "Military and Fiscal Transformation", I tried to focus on internal developments and their impact on the Ottoman social structure.

79 Braudel, *Mediterranean*, I, pp. 518-519.

80 İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, 15/60, (1951), pp. 651-676.

81 Compare the first edition of Braudel, *La Méditerranée*, Paris, 1949, p. 361-420.

82 Barkan, "Price Revolution of the Sixteenth Century"; the original of the article in Turkish is in *Belleten*, 34 (1970), pp. 557-607; V. Vinaver, "Monetarna kriza u Turkoj, 1575-1650", *Istoriski glasnik*, 3-4 (1958), s. 113-153, and Skender Rızaj, "Counterfeit of Money in the Balkan Peninsula from the XVth to the XVIIth Century", *Balca-*

nica, 1 (1970), pp. 71-81; S. Hoszowski, "L'Europe centrale devant le révolution des prix: XVIe et XVIIe siècles," *Annales E.S.C.*, 16/3 (1961), pp. 441-456.

83 According to Neşrî, the Serbian despot offered an annual tribute of fifty thousand *vukiyya* (64,140 kg. silver) to the Ottoman Sultan in 1381; see F. Taeschner (ed.), *Cihannuma*, Leipzig, 1951, p. 58. In 1332 in a plan of crusade Philip IV, the King of France, was exhorted to capture the five silver mines in Serbia; see A.S. Atiya, *The Crusade in Later Middle Ages*, London, 1938, p. 105.

84 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans II*, Paris, 1964, pp. 53-55, 57.

85 Around 1438, the Ottoman Finance Minister Fadlullah urged the Sultan to capture silver and gold mines in Serbia, see Dukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, pp. 175-177. Mehmed the Conqueror conquered Serbia and Bosnia in a series of campaigns between 1454 and 1464. In 1444 Venice asked the King of Bosnia to surrender the silver mines in return for military assistance. The Serbian despot's annual revenue from the silver mines of Novobrdo alone amounted to 200.000 gold ducats; see N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades*, vol. II, Paris, 1902, pp. 152-153; and N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches (GOR)*, vol. I, Gotha, 1908, p. 423. On the importance of the silver mines in Serbia, see also K. Mihailovic, *Memoirs of a Janissary*, Ann Arbor, 1975, pp. 75, 77, 99, 103.

86 Ragusa protested the Ottoman prohibition of silver export already in 1443; see N. Jorga, *Notes et extraits*, II, p. 151. For Mehmed II's prohibition, see R. Anhegger and H. İnalcık (eds.), *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara, 1956, pp. 8, 16.

87 According to the stipulations of the treaty of 1454, the silver and gold imported by the Venetians into the Ottoman Empire was to be minted in the Ottoman mints; see W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, vol. II, Paris, 1936, p. 317. European merchants were to deliver annually 400 *kilece* (668 kg) of silver to the mint of Aleppo in the sixteenth century.

88 For the expenses of an Ottoman naval expedition, see C. Imber, "The Costs of Naval Warfare, The Accounts of Hayreddin Barbarossa's Herceg Novi Campaign in 1539," *Archivum Ottomanicum*, 4 (1972), pp. 204-216.

89 See, İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", pp. 575-610.

90 In the critical year of 1688, the Ottoman government decided to accept copper coins in the payment of taxes; see documents in A. Refik, *İstanbul Hayatı*, c. I, Istanbul, 1930, no. 4-1, 11.

91 Barkan, "Price Revolution", pp. 6-17, and graphic I. Prices rose much higher in Istanbul than in other cities of the Empire; cf. C. Orhonlu, *Telhîsler*, Istanbul, 1970, document no. 9. Here we only considered Edirne and Bursa prices from Barkan's list.

92 *Târih-i Selânikî*, Istanbul, 1281/1864, p. 252. On Selânikî, see Fr. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*, Leipzig, 1927, p. 136.

93 Barkan, "Price Revolution", pp. 12-13.

94 F. Belin, "Essai sur l'histoire économique de la Turquie", *Journal Asiatique*, 6e série, 4 (1864), pp. 242-296; A. Refik, "Osmanlı İmparatorluğunda Meskukât", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 14 (1921-22), pp. 367-379.

95 Luigi de Rosa, "The Price Revolution, Wars and Public Banks in Naples", *Histoire économique du monde méditerranéen, 1450-1650, Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, Toulouse: Privat, 1973, pp. 159-176.

96 Braudel, *Mediterranean*, I, pp. 476-517.

97 Braudel, *Mediterranean*, I, pp. 499-500. For the silver and gold traffic between east and west see Andrew A. Watson, "Back to Gold and Silver", *The Economic History Review*, 20/1 (1967), pp. 1-34.
98 Braudel, *Mediterranean*, I, pp. 493-508.
99 Braudel, *Mediterranean*, I, p. 500.
100 Braudel, *Mediterranean*, I, p. 463
101 Braudel, *Mediterranean*, I, p. 478.
102 P. Masson, *Histoire du commerce françois*, I, p. xix, xxii-xxiii.
103 According to Braudel (*Mediterranean*, I, pp. 537-538), counterfeit money did not appear in the Levant before 1600.
104 Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", p. 520.
105 It was discovered by Rhoads Murphy in the BOA, Istanbul, Maliyeden Müdevver Defterleri, no. 22148. My thanks for allowing this quote.
106 W. Hinz, "Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen Vorderen Orient", *Belleten*, 13/52 (1949), p. 762. For the flight of silver from Iran to India, see V. Minorsky, "Introduction", to V. Minorsky, ed., *Tadhkirat al-Mulûk*, London, 1943, pp. 19, 27.
107 H. İnalcık, "Capital Formation", pp. 121-24.

GENEL KAYNAKÇA*

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)**

Tapu Defterleri

Aydın Defteri, no. M1/1; *Defter-i Mufassal-ı Kocaeli*, no. 49; 40 (Konya); 33 (Kayseri); ve 23; 32; 58; 63; 111; 119; 182; 367; 392; 1094.

Mühimme Defterleri

İstanbul, Mühimme Defterleri, no. 6; 8; 27; 35; 61; 182; 254; 255.

Maliyeden Müdevver Defterler

Maliyeden Müdevver Defterler, no. 6; 8; 9; 12; 66; 167; 176; 231; 255; 303; 567; 3912; 5461; 6022; 6222; 7387; 7499; 9824; 13663; 15469; 19138; 22148.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Defter-i Mufassal-ı Liva-yı Kıbrus, no. 64.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 1018; no. 1655; D. 9524.
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, no. 1390; 1926; 1320.
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, *Zâhiru'l-Kudât*, no. 1938.
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İdrîs-i Bitlîsî, *Heşt Bihişt*, Hazine, no. 1655.
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, R. 1921, Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âlî Selçuk*, no. 566.

Diğer Tasnif ve Kataloglar

Bâb-i Âsafî Defterleri, no. 370 (20 Safer 1257 tarihli yazı).
Cevdet Dahiliye, no. 1409, 2265.
İhtisâb Defteri, no. 32.
İradeler, sandık 13, 2420 sayılı irade.
Kâmil Kepeci Tasnifi, no. 5280.
Nişan Defteri, no. 16.

MUHTELİF KÜTÜPHANE VE ARŞİVLERDE BULUNAN VESÂİK VE YAZMA ESERLER

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İsmail Saib Yazmaları, no. 1783; 5120; 6036.

---

* *Devlet-i 'Aliyye* serisinin son cildinde yer alması planlanan bu hacimli kaynakça, esasen tüm seriye kaynak teşkil eden çalışmalardan bir seçkiyi ifade etmektedir. Detaylı kaynak bilgileri, yazar tarafından genelde dipnotlarda ve seri içerisindeki kaynak tanıtımları bölümünde verilmişti (e.n.).

** *Devlet-i 'Aliyye* serisi içerisinde bulunan yayımlanmış çalışmaların yayım tarihleri göz önünde bulundurulduğunda, arşivlere dair tasniflerin yıl içerisindeki değişikliklerinden ötürü bazı atıflarda numara ve sınıflandırmalarda değişikliklerin gerçekleştiğini tespit ettik. Bunlara dair güncelleme yapabilmemiz imkân dahilinde olamadığı için, tercihen mevcut numaraları kaynakçaya aldık (e.n.).

Bayezid Devlet Kütüphanesi, no. 2757.
British Museum, Ch. Rieu, *Munsha'at madjumu'asi*, Or. 9503, fol. 65b
Bursa Müzesi, Şeri'ye sicilleri, defter A 3-3.
Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, no. 74.
İstanbul Belediye Kütüphanesi, Cevdet Kitapları, *Ayasofya Evkâfı Defteri*, no. 54; 82; 117.
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, no. 398; 400; 475; 969; 2664; 2730; 3586; 4107; 582; 5845; 5846; 9550; 9623; 9737; Sulhnâme-i Râmî Mehmed Paşa, Yazma, T. 268.
Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, *İnbâü'l-Gumr bi-Enbâi'l Umr fi't-Tarih*, no. 1008.
Muradiye Kütüphanesi, yazma no. 1373.
Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi, Marsh Ms. no. 313.
Österreichische Nationalbibliothek, Codex Vindobonensis 8626, Viyana Codex Vindobonensis 8615.
Paris Bibliothek Nationale, AF 39, Blochet 6.
Paris Bibliothek Nationale, Paris Sus. *Tarih-i Âl-î Selçuk*, pers. 1553.
Paris Bibliothek Nationale, Remmâl Khodja, *Vâki'ât-i Sahib Giray Khan*, suppl. Turc. no. 61.
Paris Bibliothek Nationale, *Anonim Tevârîh*, suppl. Turc 1047.
Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, *Kanûnnâme*, no. 1004.
Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, *Kanûnnâme*, no. 1734.
Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, *Dâfi'il-Gumûm ve Râfi'il-Humûm*, no. 3629.
Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 1008.
Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttâb Mustafa Efendi, no. 1004.
Süleymaniye Kütüphanesi, *Vecîhi*, Hamidiye no. 917.
Türk Tarih Kurumu Yazmaları, *Bosna kadısı sicil defteri*, sayfa 10a, belge 1.
Türk Tarih Kurumu Yazmaları, Abdullah Nâilî Paşa, *Defter-i Teşrîfât*, Yazma no., 49.
Venedik Arşivi, no. 140, Constantinopoli, 1656, SENATO, III (Secreta).
Westdeutsche Staatsbibliothek, Marburg, Orient, no. 2730.
Viyana, Nationalbibliothek, Manuscript AF 239, *Münsheat-i İbrahim Bey*.
Viyana, Nationalbibliothek, Orient, Handschr. AF no. 554.

KİTAP, MAKALE, TEZ VE MATBU VAKÂYİNÂMELER

"Osmanlı Kanûnnâmeleri", *Millî Tetebbular Mecmuası*, 1/1 (1915), s. 49-112; 1/2 (1915) s. 303-337.
A. Memduh Turgut [Koyunluoğlu], *İznik ve Bursa Tarihi: Anadolu'da Türkler*, Bursa: Vilayet Matbaası, 1935.
Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat (Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle)*, I, Ankara: Maarif Vekaleti, 1940.
Abd Allah ibn Muhammad Mazandarani, *Die Resāla-ye Falakiyyā des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyā al-Mazandarāni: ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, (yay.) W. Hinz, Wiesbaden: F. Steiner, 1952.
Abdi Tarihi, (haz.) Faik Reşid Unat, Ankara: TTK, 1943.
Abdul Rahman ve Yuzo Nagata, "The Iltizam System in Egypt and Turkey", *Journal of Asian and African Studies*, 14 (1977), s. 169-194.
Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi (1648-1682): Tahlil ve Metin Tenkidi*, (haz.) F.Ç. Derin, İstanbul: Çamlıca, 2008.
Abdurrahman Vefik (Sayın) Bey, *Tekâlif Kavâidi: Memâlik-i Osmâniyye'de Tekâlifin Tarh ve Tahsîl ve Takibi Hakkında Usûl ve Kavâid ile Teşkilât-ı Maliyenin Esaslarına Dair Malumât-ı Mücmele*, 1. cilt, Dersaâdet [İstanbul]: Kanâat Kütübhânesi, 1328 (1910/11); 2. cilt, Dersaâdet [İstanbul]: Kanâat Kütübhânesi, 1330 (1911/12).

Adanır, Fikret, "Die makedonische Frage: İhre Entstehung und Entwicklung bis 1908", *Frankfurter Historische Abhandlungen*, no. 20, Weisbaden: Franz Steiner, 1979.
———, "Heiduckentum und Osmanische Herrschaft: Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Rauberwesen in Südosteuropa", *Südost Forschungen*, 41 (1992), s. 43-116.
Adıvar, Abdülhak Adnan, *La Science chez les Turcs Ottomans*, Paris: G.-P. Maisonneuve, 1939.
Agoston, Gábor, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae* (*AO-ASH*), 47/1-2 (1994), s. 15-48.
———, "Muslim-Christian Acculturation: Ottomans and Hungarians from Fifteenth to the Seventeenth Centuries", *Chrétiens et musulmans à la Renaissance*, (yay.) B. Bennassar ve R. Suzet, Paris, 1998, s. 291-301.
———, "Ottoman Warfare, 1453-1826", *European Warfare, 1453-1815*, J. Black (ed.), Basingstoke and NY: Palgrave Macmillan Press, 1999, s. 118-144.
———, "The Ottoman-Habsburg Frontier in Hungary (1541-1699): A Comparison", *The Great Ottoman Turkish Civilization I*, (yay.) K. Çiçek, E. Kuran vd., Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000, s. 276-287.
———, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, (çev.) M.F. Çalışır, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (çev.) F. Berktay, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996.
———, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, (çev.) N. Yavuz, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.
Ahmed Cevdet Paşa, *Cevdet Tarihi*, Tertib-i Cedid, 12 cilt, İstanbul, 1309/1891-92.
———, *Tezâkir*, 4 cilt, (yay.) C. Baysun, Ankara: TTK, 1953.
Ahmed ibn Yahya ibn Fadl Allah al-Umarî, *al-'Umarī's Bericht über Anatolien in seinem Werke Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*, (yay.) F. Taeschner, Leipzig: O. Harrassowitz, 1929.
———, *Et-ta'rîf*, Kahire, 1894.
Ahmed Mithad, *Üss-i İnkılâp*, 2 cilt, İstanbul: Selis Kitaplar, 2004.
Ahmed Nedim, *Nedim Divanı*, (yay.) A. Gölpınarlı, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1972.
Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmanî*, (yay.) R. Toparlı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000.
Ahmedî (Taceddin İbrahim), *Dâsitan-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osman ve Cemşîd ve Hurşîd Mesnevisi XIV üncü asır Anadolu şairlerinden Ahmedî'nin Osmanlı tarihi*, (yay.) N.S. Banarlı, İstanbul: 1939.
———, *İskendernâme*, (yay.) Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.
Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: TTK, 1976.
Akdağ, Mustafa, "Timar Rejiminin Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3/4 (1945), s. 419-431.
———, "Celâlî İsyanlarının Başlaması", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 4/1 (1946), s. 23-50.
———, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/3 (1947), s. 291-309.
———, "Türkiye Tarihinde İçtimaî Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11/1-4 (1949-1950), s. 361-387.
———, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, 13/51 (Temmuz 1949), s. 497-568; 15/55 (Temmuz 1950), 319-418.

———, "Celâlî Fetreti: A. 1596 Sırasında Osmanlı Devletinin Umumî Durumu", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 16/1 (1958), s. 53-107.

———, "Ankara Sultan Alâeddin Camii Kapısında Bulunan H. 763 Tarihli Bir Kitâbenin Tarihi Önemi", *Tarih Vesikaları*, 3/18 (1961), s. 366-374.

———, *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, Ankara: Ankara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

———, *Celâlî İsyanları, 1550-1603*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1963.

———, "Celâlî İsyanlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (1964), s. 1-49.

———, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, c. I, Ankara: TTK, 1959; c. II, Ankara: TTK, 1971.

———, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara: Bilgi, 1975.

Akkaya, Ziya, "Vecîhî, Devri ve Eseri", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, 1957.

Aksarayî Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, (yay.) O. Turan, Ankara, 1944.

Aksüt, Ali Kemali (ed.), *Koçi Bey Risâlesi*, İstanbul: Vakit, 1939.

Aktan, Reşat, *Türkiye İktisadı*, 3. baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1978.

Aktepe, Münir, "Tuzcu Oğulları İsyanı", *Tarih Dergisi*, 3/5-6 (1951-52), s. 21-52.

———, "1727-1728 İzmir İsyanına Dair Bazı Vesikalar", *Tarih Dergisi*, 7/11-12 (1956), s. 71-98.

———, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1958.

Akurgal, Ekrem, *Orient und Okzident: Die Geburt der griechischen Kunst*, Baden-Baden: Holle, 1966.

Albèri, Eugenio (yay.), *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, 15 cilt, Floransa: Società editrice fiorentina, 1839-1863.

Alexandrescu-Dersca, Marie-Mathilde, *La Campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bükreş: Monitorul Oficial si Imprimeriile Statului, 1942.

———, "Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVII siècle", *Studia et Acta Orientalia*, 1 (1957), s. 13-37.

———, "Les relations du prince de Walachie Mirceà l'Ancien avec les emirs seldjoukides d'Anatolie et leur candidat musa aut trone Ottoman", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1968), s. 113-225.

Ali Haydar Mithat, *Mithad Paşa: Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı [ve] Menfa Hayatı*, İstanbul, 1907.

———, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatıralarım, 1872-1946*, (haz.) İ. Dervişoğlu, İstanbul: Bengi Yayınları, 2008.

Alinge, Curt, *Mongolische Gesetze: Darstellung des geschriebenen mongolischen Rechts (Privatrecht, Strafrecht u. Prozess)*, Leipzig, 1934.

Allen, William Edward David, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, Londra: Central Asian Research Centre, 1963.

[Altınay], Ahmed Refik, "Osmanlı İmparatorluğunda Meskukât", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 14 (1921-22), s. 358-379; 15 (1922-23), s. 1-39, 107-127, 227-54.

———, "Kıbrıs ve Tunus Seferlerine Ait Resmi Vesikalar", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 5/1-2 (Haziran 1926), s. 86-95.

———, *Anadolu'da Türk Aşiretleri, 966-1200*, İstanbul, 1930.

———, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri*, İstanbul, 1931.

———, *İstanbul Hayatı*, I-IV, İstanbul, 1930-1932.
———, *Lâle Devri*, İstanbul: Hilmi Kitabhanesi, 1932.
Altınok, Baki Yaşar, *Şeyh Bedreddîn ve Vâridat*, Ankara: Oba Kitabevi, 2004.
Amadi, Francesco, *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi: Chronique de Strambaldi*, 2. cilt, (yay.) Rene de Mas Latrie, Paris, 1893.
Ancel, Jacques, *Peuples et Nations des Balkans*, Paris: Librairie Armand Colin, 1930.
———, *Manuel historique de la Question d'Orient (1792-1930)*, Paris: Delagrave, 1931.
And, Metin, *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*, İstanbul: Akbank, 1993.
Angiolello, Giovanni Maria, *Historia Turchesca (1300-1514)*, (yay.) I. Ursu, Bükreş: Ed. Acad. Romăne, 1909.
Anhegger, Robert, "Martoloslar Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, 7-8/1 (1942), s. 231-320.
———, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich I Europaeische Türkei*, 3 cilt, İstanbul: Marmara Basımevi, 1943.
———, ve Halil İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî (II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kanunnameler)*, Ankara: TTK, 1956.
Appadurai, Arjun (yay.), *Social Life of Things, Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
Arı, Bülent, "The First Dutch Ambassador in Istanbul: Cornelis Haga and the Dutch Capitulations of 1612", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2003.
Armağan: Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.
Arnakis, Georgiades, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical sources", *Speculum*, 26/1 (1951), s. 104-118.
Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947.
Arslan, Mehmet, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, 3 cilt, İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı, 2008.
Arslantürk, Zeki, *Nâimâ'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1997.
Aslanapa, Oktay ve Yusuf Durul, *Selçuklu Halıları, Başlangıcından Onaltıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı*, İstanbul: Ak Yayınları, 1973.
Asthor-Strauss, Eliyahu, "Prix et salaires à l'époque mamlouke: une étude sur l'état économique de l'Égypte et de la Syrie à la fin du Moyen âge", *Revue des études islamiques*, 17 (1949), s. 49-94.
———, "L'administration urbaine en Syrie médiévale", *Rivista degli Studi Orientali*, 31 (1956), s. 71-128.
Aswad, Barbara C., *Property Control and Social Strategies in Settlers in a Middle Eastern Plain*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1971.
Âşık Paşa, *Garibnâme*, (çev.) Bedri Noyan, Ankara: Ardıç Yayınları, 1998.
Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, (yay.) Âlî Bey, İstanbul, 1332.
———, *Die altosmanische Chronik des ʿĀšıḳpašazāde auf Grund mehrerer neu entdeckter Handschriften von neuem hrsg*, (yay.) Fr. Giese, Leipzig, 1929.
———, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, (yay.) Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.
Atalay, Besim, *Türkçemizde Men, Man Eki*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1940.
Atıl, Esin, *Levni ve Sûrnâme, Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, İstanbul: Koçbank, 1999.
Atiya, Aziz Suryal, *The Crusade in Later Middle Ages*, Londra: Methuen and Company, 1938.
Atti del X. Congresso internazionale di scienze storiche: Roma, 4-11 settembre 1955, Roma: Comitato internazionale di scienze storiche, 1957

Aubin, Jean, "Le royaume d'Ormuz au début du XVI siècle", *Mare-Luso Indicum*, 2 (1973), s. 77-179.

Augustinos, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları*, (çev.) D. Evci, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997.

Avdo Suceska, Ajani, *Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama u vrijeme Turaka*, Saraybosna, 1965.

Ayalon, David, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, Londra: Vallentine, Mitchell and Co., 1956.

Aycibin, Zeynep, "Fezleke-Tahlil ve Metin", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi, 2007.

Aymard, Maurice, *enise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris, 1966.

Aynî Ali Efendi, *Defter-i Aynî Ali Efendi, Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsâ-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul: Tasvir-i Efkâr Gazetesi Matbaası, 1280/1863.

———, *Risâle-i Vazîfe-horân*, İstanbul, 1280/1863.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, "I. Murad Devrinde Asılhan Bey Mimarî Manzumesi", *Vakıflar Dergisi*, 3 (1956), s. 65-68.

Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481), İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1974.

Azamat, Nihat (yay.), *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân: F. Giese neşri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1992.

Aziz bin Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, (yay.) Kilisli Muallim Rifat, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928.

Babinger, Franz, "Chronologische Miszellen", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, 2 (1926), s. 311-319.

———, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*, Leipzig: O. Harrassowitz, 1927.

———, *Sherleiana*, Berlin, 1932.

———, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien*, Brünn-Münih-Viyana, 1944.

———, "La date de la prise de Trébizonde par les Turcs (1461)", *Revue des Etudes Byzantines*, 7 (1949), s. 205-207.

———, "Bajezid Osman (Calixtus Ottomanus), ein Vorläufer und Gegenspieler Dschem-Sultans", *La Nouvelle Clio*, 3/9-10 (1951), s. 349-388.

———, *Mehmed the Conqueror and his Time*, (yay.) W. C. Hickman, (çev.) R. Manheim, Princeton: Princeton University Press, 1978.

———, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev.) C. Üçok, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1982.

———, *Fâtih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (çev.) D. Körpe, İstanbul: Oğlak, 2002.

Baer, Gabriel, *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, Londra: Oxford University Press, 1962.

———, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, 1/1 (1970), s. 28-50.

Bailey, Anne M. ve Josep R. Llobera, *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics*, Boston: Routledge & Kegan Paul, 1981.

Bailey, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge: Harvard University Press, 1942.

Balard, Michel, *La Romanie génoise (XIIe–début du XVe siècle)*, 2 cilt, Cenova, 1978.

Balivet, Michel, *Romanie Byzantine et pays de Rûm turc: histoire d'un espace d'imbrication greco-turque*, İstanbul: ISIS, 1994.

Baltacı, Cahid, *Osmanlı Medreseleri, XV-XVI. Asırlar, Teşkilât, Tarih*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

Banarlı, Nihad Sami, "Ahmedî ve Dâsitân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân", *Türkiyat Mecmuası*, 6 (Ocak 1939), s. 49-176.
Barbaro, Nicolò, *Diary of the Siege of Canstantinople*, (çev.) J. R. Melville Jones, New York: Exposition Press, 1969.
Barber, Bernard, *Science and the Social Order*, Glencoe: Free Press, 1952.
Bardakçı, Cemal, *Anadolu İsyanları*, İstanbul, 1940.
Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", *Ülkü*, 9/49 (Mart 1937), s 33-48; 50 (Nisan 1937), s. 101-116; 53 (Temmuz, 1937), s. 329-341, 10/56 (Ekim 1937), s. 147-159; 58 (Aralık 1937), s. 293-302; 59 (Şubat 1938), s. 414-422.
———, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mâlikâne-Divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1/2 (1939), s. 119-184.
———, "Les problèmes fonciers dans l'Empire Ottoman au temps de sa fondation", *Annales d'histoire sociale*, 11 (1939), s. 233-237.
———, "Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1247 (1858) Arazi Kanûnnamesi", *Tanzimat*, İstanbul, 1940, s. 321-421.
———, "Tanzimat Tedkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler", *İFM*, 2/1-4 (1940-41), s. 288-329.
———, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri I-II", *İFM*, 2 (1940-1941), s. 20-59, 214-247.
———, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, 1/2 (1941), s. 91-106; 1/3 (1941), s. 184-197.
———, "Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, 2/9 (1942), s. 168-177.
———, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 279-386.
———, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I: Kanûnlar*, İstanbul, 1943.
———, "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri", *İFM*, 4/4 (1944), s. 455-554.
———, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 10 (1951/53), s. 1-26.
———, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İFM*, 15/1-4 (1953), s. 238-250; 17/1-4 (1955), s. 193-224.
———, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (II)", *İFM*, 11 (1949-1950), s. 52-69; 13 (1951-1952), s. 56-78; 15 (1953-1954), s. 209-237.
———, "Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècle", *Recueil de l'société Bodin VII, La Ville*, (1955), s. 289-311.
———, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1/1 (1957), s. 9-36.
———, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına ait Muhasebe Bilançoları", *Belgeler: Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, 1/1, (1964), s. 1-117.
———, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler: Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, 1-2 (1965), s. 235-377.
———, "Edirne Askeri Kassâmı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1649)", *Belgeler: Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, 3/5-6 (1966), s. 1-477.

———, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", (yay.) M. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra: Oxford University Press, 1970, s. 163-171.
———, "Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975), s. 3-28.
———, "15. ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I: Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, s. 575-716.
———, "Avâriz", *MEB İA*, 2, s. 13-19.
———, "Timâr", *MEB İA*, 12/1, s. 286-333.
Barker, John W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick: N.J. Rutgers University Press, 1969.
Barnes, Donald Grove, *A History of the English Corn Laws, 1600-1848*, New York: F.S. Crofts and Company, 1930.
Baron de Tott, François, *Mémoires du Baron de Tott sur les turcs et les tartares*, 2 cilt, Paris, 1785.
Barthold, Wilhelm, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Londra, 1928.
———, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, 1 (1931), s. 135-159.
———, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (çev.) M. Fuad Köprülü, 2. basım, Ankara: TTK, 1963.
Bates, Daniel G., *Nomads and Farmers: A Study of the Yörüks of Southeastern Turkey*, Ann Arbor: University of Michigan, 1973.
Bautier, R.H., "Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient, au Moyen Âge. Points de vue et documents", *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan Indien*, Paris, 1970, s. 263-331.
Bayındır, Abdülaziz, *İslâm Muhâkeme Hukûku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1986.
Baykal, Bekir Sıtkı, "Ayânlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 1/2 (1964), s. 221-25.
———, *Mithat Paşa: Siyasal ve İdarî Şahsiyeti*, İstanbul: Ziraat Bankası, 1964.
Baykal, Kâzım, *Tarihte Bursa Yangınları*, Bursa, 1948.
———, *Bursa ve Anıtları*, Bursa, 1950.
Bayram, Mikail, *Sosyal ve Siyasi Boyutlarıyla Ahi Evren - Mevlânâ Mücadelesi*, Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2012.
Baysun, Cavid, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat (Yüzüncü Yıl Münasebetiyle)*, I, İstanbul, 1940, s. 723-46.
———, "Ebüssu'ûd Efendi", *İA*, IV/2, s. 62-69.
———, "Ayas Paşa", *İA*, II, s. 43-47.
Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 4 cilt, Ankara: TTK, 1983.
———, *Hindistan Tarihi, I: İlk Çağlardan Gürkanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar (1526)*, Ankara: TTK, 1946.
Becker, Carl Heinrich, *Islamstudien: vom Werden und Wesen der islamischen*, I, Leipzig: Quelle & Meyer, 1924.
Begović, Mehmed, *Vakufi u Jugoslaviji*, Beograd: Naučno delo, 1963.
Beldiceanu, Nicoara, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothéque Nationale á Paris, I. Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. Fonds turc ancien 39*, Paris, 1960.
———, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, II. Règlements miniers, 1390-1512*, Paris, 1964.

———, "La conquête des cites marchandes et de Kilia et de Cetalea Alba par Bayezid II", *Südost-Forsehungen*, 23 (1964), s. 36-90.
———, "Sur les valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane (1450-1550)", *Revue des Études islamiques*, 34 (1966), s. 84-132.
Beldiceanu, Nicoara ve Irene Beldiceanu-Steinherr, "Quatre Actes de Mehmed II. concemant les Valoques des Balkans slaves", *Südost-Forschungen*, 24 (1965), s. 103-118.
———, *Code de lois coutumières de Mehmed II*, Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1967.
Beldiceanu-Steinherr, Irene, "La conquête d'Adrinople par les Turcs", *Travaux et Mémoires*, 1 (1965), s. 439-461.
———, *Recherches sur les actes des règnes des Sultans Osman, Orkhan et Murad I*, Münih: Societatea Academica Romana, 1967.
———, "Fiscalité et formes de possession de la terre dans l'Anatolie pre-ottomane", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 19/3 (Eylül 1976), s. 233-322.
Belin, Alphonse François, "Essai sur l'histoire économique de la Turquie", *Journal Asiatique*, 6. seri, 3 (1863), s. 416-489; 4 (1864), s. 242-296, 301-390, 477-530; 5 (1865), s. 127-167.
Bell, M. Gary, *A Handlist of British Diplomatic Representatives 1509-1688*, Londra: Offices of the Royal Historical Society, 1990.
Bennigsen, Alexendre ve C. Lemercier-Quelquejay, "La grande horde Nogay et le problème des communications entre l'Empire ottoman et l'Asie centrale en 1552-1556", *Turcica*, 8/2 (1976), s. 203-236.
Berindei, Mihnea ve Gilles Veinstein, "La Tana-Azaq de la présence italienne à l'emprise Ottomane", *Turcica*, 8/2 (1976), s. 110-201.
———, "Règlement da Süleyman Ier concernant le Liva de Kefe", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 16/1 (1975), s. 57-104.
Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, Ottawa, 1964.
Berlin Kongresi ve Protokolleri Tercümesi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1298 [1880].
Berov, Ljuben, "Changes in Price Conditions in Trade Between Turkey and Europe in the 16th-19th Century", *Etudes Balkaniques*, 3 (1974), s. 168-178.
Beşîr Çelebi, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, (yay.) İ.H. Ertaylan, İstanbul, 1946.
Béteille, André, *Studies in Agrarian Social Structure*, Delhi: Oxford University Press, 1974.
Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne: Mühendishâne Matbaası ve Kütübhânesi (1176-1826)*, İstanbul: Eren, 1995.
Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı'nın Macaristan'ı: Osmanlı Hâkimiyetindeki Macaristan'ın Tarihi Coğrafyası ve İdari Taksimatı (1526-1718)*, İstanbul: Kitabevi, 2010.
Bilici, Faruk, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi (Louis XIV et son projet de conquete d'Istanbul)*, Ankara: TTK, 2004.
Bilsel, Cemil, "Tanzimatın Haricî Siyaseti", *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, Ankara: Maarif Vekaleti, 1940, s. 661-722.
Birdwood, George C.M., *Industrial Arts of India*, Londra, 1880.
Bloch, M., *Les caracteres originaux de l'histoire rurale française*, I-II, Paris, 1956.
———, *La société féodale*, Paris: A. Michel, 1968.
Bobçev, Stefan S., "Notes comparees sur les çorbacis chez les peuples balkaniques et en particulier chez les Bulgares", *Revue Internationale des Etudes balkaniques*, 6 (1938), s. 428-45.
Bodman, Herbert L., *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, Chapell Hill: University of North Carolina Press, 1963.
Bogdan, Joan, "Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung", *Archiv für slavische Philologie*, 13 (1891), s. 481-536.

Bojilov, Ivan, *Familiyata Asenevtsi (1184-1460), Genealogiya i prosopografiya*, Sofya, 1994.

Bollati, Federico Emanuele, *Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amadeo VI (Il Conte Verde)*, Biblioteca Storica Italiana V, Torino, 1900.

Boratav, Korkut, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara, 1980.

Born, W., "Le rouet à main hindou sa diffusion vers l'Est et vers l'Ouest", *Les Cahiers CIBA*, 3/26 (1949), s. 904-905.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara: TTK, 1992.

———, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Boué, Ami, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe : détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, Viyana: W. Braumüller, 1854.

Bourdeille, P. de, *Œuvres complètes*, 11 cilt, (yay.) L. Lalanne, Paris, 1864-1882.

Boykov, Grigor ve Mariya Kiprovska, "The Ottoman Philippopolis (Filibe) During the Second half of the Fifteenth Century", *Bulgarian Historical Review*, 3-4 (2000), s. 112-139.

Brătianu, Gheorghe Ioana, *Recherches sur le commerce de la mer noire*, Paris, 1929.

———, *Études Byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris: Geuthner, 1938.

———, *La Mer Noire des origines à la conquete ottomane*, Mónaco: Societas Academica Dacoromana, 1969.

Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris: Colin, 1949.

———, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 cilt, (çev.) S. Reynolds, New York: Harper & Row, 1972-1973.

———, *Capitalism and Material Life, 1400-1800*, New York: Harper and Row, 1973.

Braun, Maximilian (çev.), *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarevic von Konstantin dem Philosophen*, Lahey: Mouton&Co., 1956.

Bréhier, Louis, *Les institutions de l'empire byzantinische*, Paris, 1949.

———, *La civilisation byzantine*, Paris, 1950.

Bryer, Anthony, "The Latins in the Euxine", *XV. Congrès international d'études byzantines. Rapports et co-rapports. 1. Histoire. 3. La symbiose dans les États Latins formés sur les territoires byzantins: phénomènes sociaux, économiques, religieux et culturels*, Atina, 1976.

Bulliet, Richard W., *The Patricians of Nishapur*, Cambridge: Mass., 1972.

———, *The Camel and the Wheel*, Cambridge: Mass., 1975.

Bulut, Mehmet, *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period, 1571-1699*, Amsterdam: Hilversum Verloren, 2001.

Burian, Orhan (yay.), "Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9/1-2 (1952), s. 1-41.

———, *The Report of Lello, The Third English Ambassador to the Sublime Porte / Babıâli Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası*, Ankara: TTK, 1952.

Burmov, Aleksandr, "Türkler Edirne'yi Ne Vakit Aldılar", (çev.) Hasan Eren, *Belleten*, 13/49 (1949), s. 97-106.

Bursalı Mehmed Tahir bin Rıfat, *Ahlâk Kitâblarımız*, İstanbul, H. 1325/1907.

———, *Siyâsete Müte'âllik Âsâr-ı İslâmiyye*, İstanbul: Kader Matbaası, H. 1330/1912.

———, *Kâtib Çelebi*, İstanbul, H. 1331/1913.

———, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, H. 1333-1342/1915-1924.

Busch-Zantner, Richard, *Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung und Südost-europa: unter besonderer Berücksichtigung der Türkenzeit*, Leipzig, 1938.

Bustron, Florio, *Melanges Historiques: Chronique de l'île de Chypre*, V, (yay.) Rene de Mas Latrie, Paris. 1886.
Cahen, Claude, Halil İnalcık, Peter Hardy, "Djizya", *EI²*, s. 559-567.
Cahen, Claude, "Ibn Sa'id sur l'Asie Mineure Seldjuqide", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1968), s. 41-50.
———, *Pre-Ottoman Turkey*, Londra: Sidgwick&Jackson, 1968.
Calendar of State Papers, Colonial series, East Indies, China and Japan 1617-1621, preserved in her Majesty's Public Record Office, (yay.) W. Noel Sainsbury, Londra, 1870.
Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, c. II: 1509-1519, (yay.) R. Brown, Londra, 1867; c. IV: 1527-1533, (yay.) R. Brown, 1873; c. VIII: 1581-1591, (yay.) Horatio F. Brown, 1894; c. IX: 1592-1603, (yay.) Horatio F. Brown, 1897; c. XII: 1610-1613, (yay.) Horatio F. Brown, 1905; c. XIII: 1613-1615, (yay.) A.B. Hinds, 1907; c. XIV: 1615-1617, (yay.) A.B. Hinds, 1908; c. XV: 1617-1619, (yay.) A.B. Hinds, 1909; c. XVI: 1619-1621, (yay.) A.B. Hinds, 1910; c. XVII: 1621-1623, (yay.) A.B. Hinds, 1911; c. XIX: 1625-1626, (yay.) A.B. Hinds, 1913; c. XX: 1626-1628, (yay.) A.B. Hinds, 1914; c. XXII: 1629-1632, (yay.) A.B. Hinds, 1919; c. XXIII: 1632-1636, (yay.) A.B. Hinds, 1921.
Cantemir, Demetriues, *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, (çev.) N. Tindal, 2 cilt, Londra: Printed for James, 1734.
———, *Histoire de l'Empire Ottoman ou se voyent les Causes de Son Aggrandissement et de sa Decadence*, 4 cilt, Paris: Nyon, 1743.
Carman, William Young, *A History of Firearms, From Earliest Times to 1914*, Londra: St. Martin's Press, 1955.
Carruthers, Douglas (yay.), *The Desert Route to India Being the Journals of Four Travellers by the Great Desert Caravan Route between Aleppo and Basra, 1745-1751*, Londra: Hakluyt Society, 1929.
Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi, 1965.
Chalkokondyles, Laonikos, *L'Histoire de la décadence de l'empire grec, et établissement de celvy des Turcs*, 2 cilt, (yay.) Blaise de Vigenère, Thomas Artus ve François Eudes de Mézeray, Rouen, 1662.
———, *Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes*, 2 cilt, (yay.) E. Darkó, Budapeşte, 1922-1927.
Chandler, Richard, *Voyages dans le l'Asie mineure et en Grèce*, Paris, 1806.
Chandra, Bipan, "Karl Marx, His Theories of Asian Societies, and Colonial Rule", *Review*, 5/1 (1981), s. 13-91.
Charanis, Peter, "An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century", *Byzantion*, 13 (1938), s. 335-362.
Charles-Roux, François, Les Echelles de Syrie et de Palestine au XVIIe siècle, Paris: Libraire Orientaliste Paul Geuthner, 1928.
Charrière, Ernest, *Négociations de la France dans le Levant*, 4 cilt, Paris: Impirimerie Nationale, 1848-1860.
Chaudhuri, Kirti N., *The Trading World of Asia and the English East India Company 1660-1760*, Cambridge, 1978.
Chayanov, Alexander V., *The Theory of Peasant Economy*, Manchester, 1966.
Chevallier, Dominique, "Les tissus d'ikates d'Alep et de Damas", *Syria*, 39 (1962), s. 300-324.
Chirot, David (yay.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe, Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, Berkeley: University of California Press, 1989.

Cipolla, Carlo M., *Guns, Sails, and Empires: Technological Innovation and Early Phase of European Expansion, 1400-1700*, New York, 1965.

Cohen, Amnon, *Palestine in the Eighteenth Century: Patterns of Government and Administration*, Kudüs: Eisenbrauns, 1973.

Cook, John Manuel, *The Troad: An Archaelogical and Topographical Study*, Oxford: The Clarendon Press, 1973.

Cook, Michael A., *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, New York, Oxford University Press, 1972.

Cousin, M. Louis, *Histoire de Constantinople*, 8 cilt, Paris, 1672-74.

Cox, Eugene L., *The Green Count of Savoy: Amadeus VI and Transalpine Savoy in the Fourteenth Century*, Princeton University Press, 1967.

Cox, Edward Godfrey (yay.), *A Reference Guide to the Literature of Travel*, 3 cilt, Seattle: University of Washington, 1935-1949.

Crusius, Martin, *Turcograeciae Libri Octo : Quibus Graecorum Status Sub Imperio Turcico, in Politia & Ecclesia, Oeconomia & Scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad haec usq[ue] tempora, luculenter describitur*, Basel, 1584.

Cunningham, Allan B., "The Journal of Christophe Aubin: A Report on the Levant Trade in 1812", *Archivum Ottomanicum*, 8 (1983), s. 5-131.

Curwen, Eliot Cecil, *Plough and Pasture*, Londra, 1946.

Cvetkova, Bistra, "The System of Tax-Farming (Iltizam) in the Ottoman Empire during the 16th - 18th centuries with Reference to the Bulgarian Lands", *Izvestiya na Instituta za pravni nauki*, 11/2 (1960), s. 195-223.

———, "Mouvements antiféodaux dans les terres bulgares sous domination Ottomane du XVIe au XVIIIe siècle", *Etudes Historiques*, II, (Sofya, 1965), s. 149-168.

———, "Haidutstvoto v bălgarskite zemi prez XV-XVIII v.", *Istoričeski Pregled*, 24/4 (1968), s. 31-59.

Cvijic, Jovan, *La Péninsule balkanique, géographie humaine*, Paris, 1918.

———, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, 2. baskı, Ankara: TTK, 1989.

Çalışır, Muhammed Fatih, "A Long March: The Ottoman Campaign in Hungary, 1663", *Yüksek Lisans Tezi*, Central European University, Budapeşte, 2009.

———, "War and Peace on the Frontier: Ottoman Rule in the Uyvar Province, 1663-1685", *Yüksek Lisans Tezi*, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2009.

Çevik, Hikmet, *Tekirdağ Yürükleri*, İstanbul, 1971.

Çınar, Mine, *Kırsal Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları, 1973-1974*, Ankara, 1979.

Çırakman, Aslı, "From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unlightened Image of the Turks", *IJMES*, 33 (2001), s. 49-68.

Çizakça, M., "Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerinde Düşünceler", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı (1978), s. 111-22.

D'Ohsson, Ignatius Mouradgea, *Tableau général de l'Empire Othoman, divisé en deux parties, dont l'une comprend la législation Mahométane; l'autre l'histoire de l'Empire othoman*, 7 cilt, Paris: Imprimerie de monsieur, 1824.

Dağlıoğlu, Hikmet Turan, *XVI. Asırda Bursa: 1558-1589*, Bursa, 1940.

Danişmend, İsmail Hakkı, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 2. basım, 6 cilt, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.

Darling, Linda, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden: Brill, 1996.

Dauzat, Albert, *Le village et le paysan de France*, Paris, 1941.

Davis, Ralph, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, Londra: Macmillan, 1967.

———, *The Rise of Atlantic Economies*, New York: Cornell University Press, 1984.
Day, John, *Les douanes de Gênes 1376-1377*, 2 cilt, Paris, 1963.
De Groot, Alexander H., *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610-1630*, Leiden: Nederlands historisch-archaeologisch Instituut, 1978.
Deane, Phyllis ve William Alan Cole, *British Economic Growth, 1688-1959, Trends and Structure*, Cambridge: Cambridge University Press, 1964.
Decei, Aurel, "Aloisio Gritti au service de Soliman Le Magnifique d'après des documents turcs inédits (1533-1534)", C. Feneşan, J.-L.-Bacqué-Grammont'ın katkıları ile, *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu*, 3 (1992), s. 9-61.
Delbrück, Hans, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, 4 cilt, Berlin: Stilke, 1900-1920.
———, *The Dawn of Modern Warfare*, (çev.) W. J. Renfroe, Jr., London: University of Nebraska Press, 1985.
Delaville le Roulx, Joseph M.A., *La France en Orient au XIVe siècle (Expeditions du marechal Boucicaut)*, Paris: E. Thorin, 1886.
Déléage, André, *La Capitation du Bas-Empire*, Mâcon, 1945.
Demeny, Lidia A., "Le commerce de Transylvanie avec les régions du sud du Danube effectue par la douane de Turnuu Roşu 1685", *Revue Roumaine d'Histoire*, 7/5 (1968), s. 761-77.
Demirtaş, Faruk, "Bozulus Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 7/1 (Mart 1949), s. 29-60.
Deny, Jean, "Les pseudo-prophéties concernant les turcs au XVIe siècle", *Revue des Etudes Islamiques*, 10 (1936), s. 201-220.
Desmet-Grégoire, Hélène, *Le divan magique: l'Orient turc en France au XVIIIe siècle*, Paris: L'Harmattan, 1994.
Deswarte-Rosa, Sylvie, "l'expédition de Tunis (1535) Images, interprétations, répercussions culturelles", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance, Actes de 37e Colloque Internationale du CESR*, (yay.) B. Bennassar-R. Sauzet, Paris: H. Champion, 1998, s. 75-132.
Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1963.
Devr-i Hamid ve Sultan II. Abdülhamid, 5 cilt, (haz.) M. Hülagü, G. Alan, Ş. Batmaz, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011.
Dilger, Konrad, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*, Münih, 1967.
Dimitrov, Strashimir, "Chiflishkoto Stopanstvo prez 50-70 te godini na XIX vek", *Istoricheski Pregled*, 11 (1955), s. 3-35.
Divitçioğlu, Sencer, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul: Elif Yayınları, 1966.
Djuvara, Trajan G., *Cent projets de partage de la Turquie (1281-1913)*, Paris: Librairie Félix Alcan, 1914.
———, *Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında 100 Proje*, (çev.) P. Tacar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
Donaldson, Dwight M., *Studies in Muslim Ethics*, Londra, 1953.
Draeseke, Johannes, "Der Uebergang der Osmanen nach Europa im 14. Jh.", *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum*, 31(1913), s. 476-504.
Dukas, Michaelis, *Ducae, Michaelis Ducae nepotis, historia Byzantina*, (yay.) I. Bekker, I. Boulliau, Bonn: Impensis ed. Weberi, 1834.
———, *Bizans Tarihi*, (çev.) Vl. Mırmıroğlu, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği, 1956.

———, *Istoria Turco-Bizantina, 1341-1462*, (yay.) Vasile Grecu, Bükreş, 1958.

———, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks: An Annotated Translation of "Historia Turco-Byzantina"*, (çev.) H.J. Magoulias, Detroit: Wayne State University Press, 1975.

Dursteler, Eric R., *Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006.

———, *Renegade Women: Gender, Identity, and Boundaries in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2011.

———, *İstanbul'daki Venedikliler*, (çev.) Taciser Ulaş, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

———, *Dönme Kadınlar: Toplumsal Cinsiyet, Kimlik ve Sınırlar*, (çev.) D. Karakaya ve D. Koç, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.

Duygu, Süleyman, *Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları*, İstanbul: Sayar Basımevi, 1953.

Düzdağ, Ertuğrul M. (yay.), *Şeyhülislam Ebus-Suud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972.

Ebû Yusuf Ya'kub b. İbrahim, *Kitab al-Harâc*, Bulak, 1302/1885; *Kitabü'l-haraç*, Ali Özek (çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973.

Edwards, Michael E., *The Growth of the British Cotton Trade, 1780-1815*, Manchester, 1967.

Efoulkes, Charles, "The 'Dardanelles' Gun at the Tower", *The Antiquaries Journal*, 10 (1930), s. 207-227.

Eisenstadt, Shmuel, *The political systems of empires: the Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*, New York-Londra: Free Press Collier-Macmillan, 1969.

Elçin, Şükrü, "Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar", *Türk Etnografya Dergisi*, 5 (1962), s. 5-8.

Elliott, John, "Ottoman-Habsburg Rivalry: The European Perspective", (yay.) Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, *Süleyman the Second and His Time*, İstanbul: ISIS Press, 1993, s. 153-162.

Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1989.

———, "Antalya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3 (1991), s. 232-236.

Engelhardt, Eduard-Philippe, *Tanzimat ve Türkiye*, (çev.) Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

Erder, Leila, "The Measurement of Pre-Industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies*, 11/3 (October 1975), s. 284-301.

———, ve Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", *Middle East Studies*, 15 (1979), s. 322-345.

Eremya Çelebi Kömürcüyan, "Çınar Vakası", (yay.) H.D. Andreasyan ve F.Ç. Derin, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 3 (1957), s. 58-83.

Ergenç, Özer, "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Hayatı Hakkında Bir Araştırma Denemesi", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, 1973.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, 5 cilt, İstanbul: Cemiyet-i Umumiye-i Belediye, 1922.

———, *Türkiye Maarif Tarihi*, 4 cilt, İstanbul: Eser Matbaası, 1939-1943.

Erkal, Ali Ekrem (yay.), *Ustazade Yunus Bey'in Girit Fethi Tarihi*, İzmir, 2010.

Ersoy, Osman, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Mecmuası*, 21 (1963), s. 35-65.

Erten, Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, İstanbul, 1922.

———, *Antalya Vilayeti Tarihi*, İstanbul: Tan Matbaası, 1940.
———, *Antalya Tarihi: Üçüncü Kısım*, Antalya, 1948.
———, *Tekelioğulları*, Antalya: Hüsnütabiat Basımevi, 1955.
Ertuğ, Refik H., "Osmanlı Devrinde Salnameler", *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/7 (1973), s. 15-22; 2/9 (1973), s. 103-104.
Erzi, Adnan Sadık, Türkiye Kütüphânelerinden Notlar ve Vesîkalar II", *Belleten*, 14/56, (1950), s. 595-647.
Eşberk, Tevfik, *Türkiye'de Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti*, Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1939.
Eton, William, *A Survey of the Turkish Empire*, Londra: T. Cadell, Jun. ve W. Davies, 1799.
Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 10 cilt, İstanbul, 1314/1896.
———, *Seyahatnâme (9 cilt): Anadolu, Suriye, Hicaz, 1671-1672*, c. 9, İstanbul: Devlet Matbaası, 1935.
———, *La Guerre des Turcs: Recits de Batailles (extraits du "Livre de voyages")*, (yay.) Faruk Bilici, Paris: Sindbad, 2000.
———, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9 cilt, (yay.) Y. Dağlı, S.A. Kahraman ve R. Dankoff, İstanbul: YKY, 2003.
Excerpta Cypria, (çev.) Claude Delaval Cobhami, Cambridge, 1908.
Farley, J. Lewis, *The Resources of Turkey considered with especial Reference to the Profitable investment of Capital in the Ottoman Empire*, Londra, 1862.
Farnie, Douglas Anthony, *The English Cotton Industry and the World Market, 1815-1896*, Oxford, 1979.
Faroqhi, Suraiya ve Huri İslamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth-Century Anatolia", *Paper Presented at First International Congress of the Social and Economic History of Turkey: 1071-1920*, Ankara, 1977.
Faroqhi, Suraiya, "Die Vorlagen (telhîse) des Grosswesirs Sinân paša an Sultan Murad III", *Yayınlanmış Doktora Tezi*, Philos. Fakultät, Hamburg Üniversitesi, 1967.
———, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century", *Turcica*, 9/1(1977), s. 161-195; 11/1 (1977), s. 136-141.
———, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 1978, 39-85.
———, "Notes on the production of cotton and cotton cloth in XVIth and XVIIth century Anatolia", *The Journal of European Economic History*, 8/2 (1979), s. 405-417.
———, "Land Transfer, Land Disputes and Askeri Holdings in Ankara, 1592-1600", (yay.) R. Mantran, *Memorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris, 1980, s. 87-99.
———, "Camels, Wagons and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of the Middle East Studies*, 14/4 (1982), s. 523-539.
———, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia: trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650*, Cambridge, 1984.
———, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1683*, Londra, New York: I.B. Tauris, 1994.
Fawaz, L. Tarazi, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Cambridge: Harvard University Press, 1983.
Fekete, Lajos, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik*, Budapeşte, 1926.
———, *Az Esztergomi Szandzsák 1570 Évi Adóösszeirása*, Budapeşte: Athenaeum, 1943.
———, "Türk Vergi Tahrirleri", *Belleten*, (çev.) Sadrettin Karatay, 11/42 (1947), s. 299-328.
———, ve Gy. Káldy-Nagy, *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580*, Budapeşte, 1962.

Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, 2 cilt, İstanbul, 1274-75/1858-59.
Ferrier, Ronald W., "The Trade between India and the Persian Gulf and the East India Company", *Bengal: Past and Present*, 89 (1970), s. 189-198.
———, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Century", *Economic History Review*, 26/1 (1973), s. 38-61.
Filipović, Nedim, "Pogled na osmanski feudalizam sa narocitim obzirom na agrarne odnose", *Godisnjak Istoriskog drustoa Bosne i Herecegooine*, 4 (1952), s. 5-146; Türkçe çevirisi, *İFM*, 15 (1953-54), s. 155-188.
Fischer-Galati, Stephen A., *Ottoman Imperialism and German Protestantism*, Cambridge: Harvard University Press, 1959.
Findley, Carter Vaughn, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press, 1980.
Fine, John V.A., *The Bosnian Church: A New Interpretation*, New York ve Londra, 1975.
Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana, 1988.
Fisher, Raymond Henry, *The Russian Fur Trade, 1550-1700*, Berkeley: University of California Press, 1943.
Fleet, Kate, "The Treaty of 1387 between Murâd I and The Genoese", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 56/1 (1993), s. 13-33.
———, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
Fleischer, Cornell H., "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Ibn Khaldunism in Sixteenth-Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, 18 (1983), s. 198-220.
———, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa 'Âlî (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press, 1986.
Flemming, Barbara, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden: F. Steiner, 1964.
Fodor, Pal ve Geza David, *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, Leiden: Brill, 2000.
Fodor, Pal, "Who Should Obtain The Castle of Pankota (1565)? Interest Groups and self-promotion in the mid-sixteenth-century Ottoman Political Establishment", *Turcica*, 31 (1999), s. 67-86.
———, "The Ottomans and Their Christians in Hungary", *Frontiers of Faith: Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750*, (yay.) E. Andor ve I. G. Toth, Budapeşte: Central European University, 2001, s. 137-147.
Foss, Clive, *Ephesus, the Late Antique, Byzantine, and Turkish City*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
Floor, Willem, *Awwalin sofara-ye Iran wa Holand*, Tahran, 1978.
Frantz-Murphy, Gladys, *The Agrarian Administration of Egypt from the Arabs to the Ottomans*, Institut Française d'Archéologie Orientale, Kahire, 1986.
Frye, Richard N., "The Charisma of Kingship in Ancient Iran", *Iranica Antiqua*, (4) 1964, s. 36-54.
Fukasawa, Katsumi, *Toilerie et commerce du Levant au XVIII siècle d'Alep à Marseille*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1987.
Gabriel, Albert, *Châteaux turcs de Bosphore*, Paris, 1943.
Gandev, Christo, "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIe siècle", *Etudes historiques*, 2 (1960), s. 207-217.
Geertz, C., *The Interpretation of Cultures*, Londra: Fontana, 1973.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâidü'n-Nefâ'is fi-Kavâ'idi'l-Mecâlis*, tıpkıbasım, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1956.
Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", (haz.) O. Okyar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975, s. 231-291.
Genç, Mehmet ve Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006.
Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Kudüs: The Hebrew University, 1988.
Geuffroy, Antoine, *Estat de la court du Grant Turc*, Paris-Antwerp: Chrétien Wechel, 1542.
Gibb, Sir Hamilton Alexander R. ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West: a study of the impact of Western civilization on Moslem culture in the Near East, vol 1: Islamic Society in the Eighteenth Century, Part 1*, Londra, 1950.
Gibb, Sir Hamilton Alexander R., "Constitutional Organisation", *Law in the Middle East*, (yay.) M. Khadduri ve H.J. Liebesney, Washington, 1955, s. 1-27.
———, (haz.), *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354*, 3 cilt, Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
Giese, Fr. (yay.), *Die Altosmanischen anonymen Chroniken in Text und Übersetzung*, Breslau, 1922.
Gill, Joseph, *Byzantium and the Papacy, 1198-1400*, New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1979.
Gimpel, Jean, *The Medieval Machine: The Industrial Revolution of the Middle Ages*, Londra, 1977.
Gjuzelev, Vassil, *Medieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea, Venice, Genoa*, Villach, 1988.
———, *Mittelalterliches Bulgarien: Quellen, Geschichte, Hauptstädte und Kultur*, İstanbul: ISIS, 2001.
Godefroy, Frederic, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, 10 cilt, Paris, 1881-1902.
Godinho, Vitorino Magalhaes, *L'économie de l'empire Portugais*, Paris, 1969.
Golikov, İ.İ., *Büyük Petro'nun Vasiyeti ve Devlet-i Âliyye ile Sair Düvel-i Mütecavire Hakkında Mütalâat-ı Siyasiyesi*, İstanbul [189?].
Goodrich, Thomas D., *The Ottoman Turks and the New World : a study of Tarih-i Hind-i garbi and sixteenth-century Ottoman Americana*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.
Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç, *Gosudarstvo selcukidov Maloy Azii*, Moskova: Akademiya Nauk SSSR, 1941. [Государство сельджукидов Малой Азии. Москва: Академия наук СССР, 1941. Türkçesi: Gordlevskiy, V.A., *Küçük Asya'da Selçuklular*, (çev.) Abdülkadir İnan, Ankara: TTK, 2015.]
Gordon, Leland James, *American Relations with Turkey: 1830-1930, An Economic Interpretation*, Philadelphia, 1932.
Gorecki, Danuta M., "Land Tenure in Byzantine Property Law: *iura in re aliena*", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 22/2 (1981), s. 191-210.
Göyünç, Nejat, "XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", *Tarih Dergisi*, 17/22 (1968), s. 17-34.
Göçek, Fatma Müge, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York, Londra: Oxford University Press, 1987.
Gökalp, Ziya, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays*, (çev. ve yay.) Niyazi Berkes, New York: Greenwood Press, 1959.
Gökbilgin, M. Tayyib, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul, 1952.
———, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", *Tarih Dergisi*, 8/11-12 (1955), s. 11-50.

———, "XVIII. Asırda Osmanlı Devletinde Islâhat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi", *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK, 1957, s. 197-218.
———, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul, 1957.
———, "Venedik Devlet Arşivi'ndeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *Belgeler*, 5-8/9-12 (1968-1971), s. 1-151.
Gökçen, İbrahim, *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, İstanbul, 1946.
Gökyay, Orhan Şaik, *Kâtib Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK, 1957.
———, "II. Osman'ın Şehâdeti", *Atsız Armağanı*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1976, s. 187-256.
Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmilik ve Melâmîler*, İstanbul: Gri Yayın, 1992.
———, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddîn*, İstanbul: Eti Yayınevi, 1966.
———, *Yüz Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
Gregoras, Nikephoros, "Şehzâde Halil'in Sergüzeşti", (çev.) Yanko İskender Hoçi, *TOEM*, 1/4 (1326/1910), s. 239-252.
———, *Rhomäische Geschichte = Historia Rhomaïke*, (çev.) J. Louis van Dieten, 6 cilt, Stuttgart: A. Hiersemann, 1994.
Grelot, Guillaume-Joseph, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*, Paris: Rocolet, Pierre, 1680.
Grenard, Ferdinand, *Grandeur et décadence de l'Asie: l'avènement de l'Europe*, Paris: Colin, 1939.
Griswold, William J., "Political Unrest and Rebellion in Anatolia, 1605-1609", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, University of California, Los Angeles, 1966.
Gupta, Ashin Das, "The Merchants of Surat, c. 1700-1750", (yay.) E. Leach ve S.N. Mukherjee, *Elites in South Asia*, 1970, s. 201-222.
Güçer, L., "XVII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 12 (1950-1951), s. 397-416.
———, "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 13/1-4 (1952), s. 79-98.
———, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1963), s. 97-143.
———, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1964.
Güler, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2002.
Güngör, Kemal, *Cenubî Anadolu Yürüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*, Ankara, 1941.
Gjuzelev, Vassil, *Mittelalterliches Bulgarien: Quellen, Geschichte, Hauptstädte und Kultur*, İstanbul: ISIS, 2001.
Hadžibegić, Hamid, "Dr. Mustafa Akdağ, Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 1 (1950), s. 186-191.
Hadžijahić, Muhammed, "Die privilegierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus", *Südost-Forschungen*, 20 (1961), s. 30-58.
Hagen, Everett E., *On the Theory of Social Change: How Economic Growth Begins*, Homewood: Dorsey Press, 1962.
Hakluyt, Richard, *Hakluyt's Voyages*, 8 cilt, Everyman's Library yayını, 1910-1926.
Halecki, Oscar, *Un empereur de Byzance à Rome*, Travaux historie de la Sociétés des Sciences et des lettres de Varsovie, c. VIII, Varşova, 1930; tekrar baskı, Londra, 1972.

Halil Edhem [Eldem], *Meskûkât-ı Osmaniyye*, İstanbul, 1863.

———, "Hersek-oglu Ahmed Paşa'nın Esaretine Dair Kahire'de Bir Kitabe", *TOEM*, 5/28 (1330/1911-12), s. 200-222; 5/29 (1330), s. 272-295.

———, *Kayseriyye Şehri*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1334/1915-16.

Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287/1870.

Hamdani, Abbas, "Colombus and the Recovery of Jerusalem", *Journal of the American Oriental Society (JOAS)*, 99/1 (1979), s. 39-48.

Hamilton, Earl J., *American Treasure and The Price Revolution in Spain, 1501-1550*, Cambridge, 1934.

Hamilton, William J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, 2 cilt, Londra, 1842.

Hamlin, Cyrus, *Among the Turks*, New York: American Tract Society, 1877.

Hammer-Purgstall, Joseph von, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, (çev.) M. Ata, 10 cilt, İstanbul, 1329-1337/1911-1918.

———, *Histoire de l'empire Ottoman*, (çev.) J.J. Hellert, 16 cilt, İstanbul: ISIS, 1993.

Hartwell, Ronald Max, *The Causes of the Industrial Revolution in England*, Norwich, 1967.

Hasan Beyzâde Ahmed, *Hasan Beyzâde Tarihi*, 3 cilt, (yay.) Ş. N. Aykut, Ankara: TTK, 2004.

Hasan Vecihî, *Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts: nach den Chroniken des Vecihi (1637-1660) und des Mehmed Halifa (1633-1660)*, (çev.) B. Atsız, Münih: Rudolf Trofenik, 1977.

Hasluck, Frederick William, *Christianity and Islam Under the Sultan*, 2 cilt, Oxford: The Clarendon Press, 1929.

Hathaway, Jane, *The Politics of Households in Ottoman Egypt, The Rise of the Qazdaglis*, New York: Cambridge University Press, 1997.

———, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, (çev.) N. Özsoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002; yeni baskısı İstanbul, 2009.

Haudricourt, André-Georges ve Mariel J.-Brunhes Delamarre, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Paris, 1955.

Hauser, Henri ve A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, Paris, 1929.

Hauser, Henri, *La modernité du XVIe siècle*, Paris, 1930.

Hayreddin Nedim, *Bir Elçinin Tarihçe-i Sefareti, 1207-1208*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1333/1914.

Heers, Jacques, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961.

Hess, Andrew C., *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, Chicago: University of Chicago Press, 1978.

Heuzey, Leon, *Excursion dans le Thessalie Turque en 1858*, Paris, 1927.

Heyd, Uriel, *Ottoman documents on Palestine, 1552-1615: A study of the Firman According to the Muhimme Defteri*, Oxford, 1960.

———, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, (yay.) V.L. Ménage, Oxford: Clarendon Press, 1973.

Heyd, Wilhelm, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, (ed.) F. Raynaud, 2 cilt, Paris, 1936.

Hezârfen Hüseyin, *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*, (yay.) S. İlgürel, Ankara, 1998.

Hill, George, *A History of Cyprus*, 4 cilt, Londra, 1972.

Hillenbrand, Carole, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Oxford: Edinburgh University Press, 1999.

Hindernik, Jan ve Mübeccel Belik Kıray, *Social Stratification as an Obstacle to Development, A Study of Four Turkish Villages*, New York-Londra: Praeger, 1970.

Hinz, Walther, "Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen Vorderen Orient", *Belleten*, 13/52 (1949), s. 745-769. Türkçe çevirisi: "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", (çev.) F. Işıltan, *Belleten*, 13/52 (1949), s. 771-792.

———, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", *Die Welt des Orients*, 1/4 (1950), s. 313-340.

———, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*, 100 (1950), s. 177-201.

———, *Islamische Masse und Gewichte: umgerechnet ins metrische System*, Leiden: E.J. Brill, 1955.

Hitzel, Frédéric (yay.), *Istanbul et les langues orientales: actes du colloque organisé par l'IFEA et l'INALCO a l'occasion du bicentenaire de l'Ecole des langues orientales, Istanbul, 29-31 mai 1995*, Paris, 1997.

Hoca Sa'deddin Efendi, *Tâcu't-Tevarîh*, 2 cilt, İstanbul, 1279/1862.

Holt, Peter Malcolm, Ann Katherine S. Lambton ve Bernard Lewis (yay.), *Cambridge History of Islam*, c. I, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

Horst, Heribert, *Die Staatsverwaltung der Grosselǧūqen und Ḫōrazmšāhs 1038-1231*, Wiesbaden: Steiner, 1964.

Hoppe, Ernst Max, "The Yuruks", *The Journal of Royal Asiatic Society*, 65/1 (1933), s. 25-28.

Hoszowski, Stanislas, "L'Europe centrale devant le révolution des prix: XVIe et XVIIe siècles", *Annales: Economies Societes Civilisations*, 16/3 (1961), s. 441-456.

Hourani, Albert, "The Changing Face of the Fertile Crescent in the Eighteenth Century", *Studia Islamica*, 8 (1957), s. 89-122.

———, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East*, (yay.) W. Polk ve R. Chambers, Chicago ve Londra: The University of Chicago Press, 1968, s. 41-68.

Hrushevsky, Mykhailo, *History of Ukraine*, 10 cilt, New Haven, 1941.

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la ıstoria Românilor*, Ek I, Bükreş: I. V. Socecu, 1889.

Hüseyin Hezarfen Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, (haz.) S. İlgürel, Ankara: TTK, 1998.

Hüseyin Hüsâmeddin [Yaşar], *Amasya Tarihi*, 4 cilt, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1927.

Hüseyin Tûgî, *Müsîbetnâme, Tahlil ve Metin*, (haz.) Ş.N. Aykut, Ankara: TTK, 2010.

Hütteroth, Wolf-Dieter, *Ländlicher Siedlungen im südlichen inneranatolien in der letzten Vierhundert Jahren*, Göttingen, 1968.

———, *Historical geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the late 16th century*, Erlangen: Palm und Enke, 1977.

Imber, Colin, "The Costs of Naval Warfare, The Accounts of Hayreddin Barbarossa's Herceg Novi Campaign in 1539", *Archivum Ottomanicum*, 4 (1972), s. 204-216.

———, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, 19 (1987), s. 7-27.

———, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, İstanbul: ISIS, 1990.

———, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002.

Iorga (Jorga), Nicolae, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades*, 6 cilt, Paris, 1899-1916.

———, *Geschichte des Osmanischen Reiches (GOR)*, 5 cilt, Gotha, 1908-1913.

———, *Histoire des États balkaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925.

———, *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'époque moderne*, Paris, 1925.

———, "Sur les deux prétendants Moustafa du XVe siècle", *Revue historique du sud-est européen*, 10/1-3 (1933), s. 12-13.
———, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 5 cilt, (çev.) N. Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2000.
Irwin, John Conran ve Katharine Beatrice Brett, *Origins of chintz. With a catalogue of Indo-European cotton-paintings in the Victoria and Albert Museum, London, and the Royal Ontario Museum, Toronto*, Londra, 1970.
Isom-Verhaaren, Christine, "Ottoman-French Interaction, 1480-1580: A Sixteenth Century Encounter", *Doktora Tezi*, University of Chicago, History, 1997 (*Allies with the Infidel: The Ottoman and French Alliance in the Sixteenth Century*, NY: IB Tauris, 2013).
Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
İbn Battûta, *Seyahatnâme-i İbn-i Battûta*, 3 cilt, (çev.) Mehmed Şerif Paşa, İstanbul, 1333-1335/1907-1909.
———, *Voyages*, (yay. ve çev.) C. Defremery ve B.R. Sanguinetti, Paris, 1958.
İbn Hacer el-Askalanî, *İnbâü'l-Gumr bi-Enbâi'l Umr fi't-Tarih*, 9 cilt, (yay.) Seyyid Abdullah b. Ahmed el-Alevî, Haydarâbâd, 1967-1976; (yay.) Muhammed Abdulmuid Han, Beyrut, 1986.
İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mışr ve'l-Ḳâhire*, I-XII, Kahire 1956; XIII (Fehîm M. Şeltût neşri), Kahire 1970; XIV (Cemâl Muhriz ve Fehîm M. Şeltût neşri), Kahire 1972; XV (İbrâhim Ali Tarhan neşri), Kahire 1972; XVI (Cemâleddin eş-Şeyyâl ve Fehîm M. Şeltût neşri), Kahire 1972.
———, *el-Menhelü's-şâfî*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no. 3428, II, vrf. 215a, 415a.
İbnülemin Mahmud Kemal, "Arpalık", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (TTEM)*, 17/94 (1926), s. 276-283.
İbrahim bin Muhammad Halebî, *Mülteka'l-Ebhur Tercümesi*, (çev.) Mevkufati Midillili Mehmed, 2 cilt, İstanbul,1276/1859-60.
İğdemir, Uluğ, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara: TTK, 1937.
İlgürel, Mücteba, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 28-29 (1975), s. 123-166.
İnalcık, H. ve Mevlüd Oğuz, *Gazavât-i Sultan Murad b. Mehemmed Han: İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme*, Ankara: TTK, 1978.
İnalcık, Halil ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 1994.
İnalcık, Halil ve Donald Quartaert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (çev.) H. Berktay, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
İnalcık, Halil ve Günsel Renda, *Osmanlı Uygarlığı*, 2 cilt, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı, 2004.
İnalcık, Halil ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (yay.), *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
İnalcık, Halil, "Tanzimat Nedir?", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 1 (1941), s. 237-263.
———, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları Mecmuası*, 1/5 (1942), s. 374-389.
———, "Saray Bosna Şer'iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna", *TVM*, 2/9 (1942), s. 178-187; 2/11 (1943), s. 372-384.
———, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara: TTK, 1943.
———, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermânları", *Belleten*, 11/44 (1947), s. 693-708.

———, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, 13/46 (1948), s. 349-402.
———, "The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal", *Les Annales de l'Universite de l'Ankara*, c. I, 1947. s. 47-106.
———, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, 15/60 (1951), s. 629-684.
———, "Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle d'après un registre de *timârs* Ottoman", *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 4 (1951), s. 118-138.
———, "1431 Tarihli Timar Defterine Göre Fâtih Devrinden Önce Timar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi, 1948 Zabıtlar,* Ankara, 1952, s. 132-140.
———, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", *İstanbul ve Fâtih*, 1/2 (1953), s. 152-175.
———, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na, XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri", *Mélanges Fuad Köprülü*, İstanbul, 1953, s. 207-248.
———, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara: TTK, 1954.
———, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara: TTK, 1954.
———, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), s. 103-129.
———, "Land Problems in Turkish History", *The Muslim World*, 45/3 (1955), s. 221-228.
———, "Osmanlılarda Ateşli Silahlar", *Belleten*, 21/83 (1957), s. 501-512.
———, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/2 (1958), s. 102-126.
———, "Osmanlı Pâdişahı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/4 (1958), s. 68-79.
———, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, 23/92 (1959), s. 575-610.
———, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14/1 (1959), s. 69-94.
———, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2 (1960), s. 131-147.
———, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, 24/93 (1960), s. 45-102.
———, "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time", *Speculum*, 35/3 (1960), s. 408-427.
———, "The Problem of the Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten, XI. Internationalen Byzantinistenkongresses 1958*, Münih, 1960, s. 237-242.
———, "The Rise of Ottoman Historiography", (yay.) B. Lewis ve P.M. Holt, *Historians of the Middle East*, Londra, 1962, s. 152-167.
———, "Edirne'nin Fethi, 1361", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara: TTK, 1964, s. 189-196.
———, "Kıbrıs'ta Türk İdaresi Altında Nüfus", (yay.) C. Gürsoy, *Kıbrıs ve Türkler*, Ankara, 1964, s. 27-59.
———, "Sened-i İttifak ve Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten*, 28/112 (1964), s. 603-622.
———, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, 28/112 (1964), s. 623-690.
———, "The Nature of Traditional Society, Turkey", (yay.) R. Ward ve D. Rustow, (yay.) M. Demirci, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton: Princeton University Press, 1964, s. s. 42-63.
———, "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 2/3-4 (1965), s. 49-145.

———, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Devlet ve Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1967, s. 259-271.
———, "Notes on N. Beldiceanu's Translation of the Kanûnnâme", *Der Islam*, 43 (1967), s. 136-157.
———, "Türk İlmi ve M. Fuad Köprülü", *Türk Kültürü*, 6/65 (1968), s. 289-294.
———, "Ziya Gökalp," *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 6 (1968), s. 194-196.
———, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, 29/1 (1969), s. 97-140.
———, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969), s. 105-138.
———, "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire", *The Cambridge History of Islam*, 2 cilt, Cambridge: Cambridge University Press, 1970, c. I, s. 324-353.
———, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbardon Oaks Papers*, 23-24 (1969-1970), s. 229-249.
———, "The Ottoman Decline and Its Effects Upon The *Re'âyâ*", (yay.) H. Birnbaum ve S. Vryonis, *Aspects of the Balkans, Continuity and Change*, The Hague: Mouton, 1972, s. 338-354.
———, "Application of Tanzimat and its Social Effects", *Archivum Ottomanicum*, 5 (1973), s. 97-128.
———, *The Ottoman Empire, the Classical Age 1300-1600*, (çev.) Norman Itzkowitz and Colin Imber, New York: Praeger Publishers, 1973.
———, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", (yay.) V.J. Parry ve M.E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East*, Londra, 1975, s. 195-217.
———, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", (yay.) T. Naff ve R. Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Londra ve Amsterdam, 1977, s. 27-52.
———, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", (yay.) P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, and Bernard Lewis, *Review*, 1/3-4 (1978), s. 69-96.
———, "Servile Labor in the Ottoman Empire", *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Patterns*, (yay.) A. Ascher, T. Halasi-Kun ve B. Kiraly, New York, 1979, s. 25-53.
———, "The Khan and Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I", *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4 (1979-80), s. 445-466.
———, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), s. 283-337.
———, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muamelât", *The Journal of Ottoman Studies*, 1 (1980), s. 1-14.
———, "Osmanlı İdare, Sosyal, Ekonomik Tarihi ile ilgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 10/14 (1980-1981), s. 1-91; 13/17 (1988), s. 1-41; 15/19 (1993), s. 23-167.
———, "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies*, 2/2 (1981-1982), s. 71-79.
———, "Rice Cultivation and the *Çeltükci Re'âyâ* System in the Ottoman Empire", *Turcica*, 14 (1982), s. 69-141.
———, "The Caliphate and Atatürk's Inkilâb", *Belleten*, 46/182 (1982), s. 353-363.
———, "Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century", *Revue d'Histoire Maghrébine*, 31-32 (1983), s. 256-270.

———, "The Emergence of Big Farms, *Çiftliks*: State, Landlords and Tenants", (yay.) J. L. Bacque-Grammont et P. Dumont, *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire Ottoman*, Paris, 1983, s. 105-126.

———, "Yük (Himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", *Turcica*, 16 (1984), s. 131-156.

———, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and the Crusades", *Byzantinische Forschungen*, 9 (1985), s. 179-217.

———, "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzar'lar", *The Journal of Ottoman Studies*, 7-8 (1988), s. 33-54.

———, "The Rûznâmce Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the Müftülük Archives", *Turcica*, 20 (1988), s. 251-275.

———, "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1451", *A History of the Crusades*, (yay.) K.M. Setton, c. VI, (1989), s. 222-275.

———, "Osmanlı Metrolojisine Girişi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 73 (1991), s. 21-50.

———, "Tax Collection, Embezzlement and Bribery in Ottoman Finances", *Turkish Studies Association Bulletin*, 15/2 (1991), s. 327-346.

———, "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, 1 (1992), s. 49-72.

———, "Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Taxation", *Festgabe an Josef Matuz*, (yay.) C. Fragner ve K. Swartz, Berlin, 1992, s. 101-118.

———, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilâyetnâmesi", (yay.) Grace Martin Smith, Carl W. Ernst, *Manifestations of the Sainthood in Islam*, İstanbul: ISIS, 1993, s. 209-223.

———, "A Case Study of the Village Microeconomy: Villages in the Sancak, 1520-1593", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana Press, 1993, s. 161-176.

———, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 1-14.

———, "Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana Press, 1993, s. 369-411.

———, "The Appointment Procedure of a Guild Warden (Ketkhudâ)", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana Press, 1993, s. 194-201.

———, *From Empire to Republic: Essays on Ottoman and Turkish Social History*, İstanbul, 1995.

———, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture, 1995.

———, "Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, 2. baskı, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996, s. 259-317.

———, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I: The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, Cambridge, 1996.

———, "How to Read 'Ashik Pasha-zâde's History", *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998, s. 31-50.

———, "Ahmedî's 'Ghazaname' on the Battle of Kosova", *Les Annales de l'Autre Islam, Kosovo*, Paris 2000, s. 21-26.

———, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, 2. baskı, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.

———, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı*, 4/17 (Kasım-Ocak 2001-2002), s. 9-34.

———, "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Beg", *Belleten*, 71/261 (2007), s. 479-536.

———, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

———, "The Origin and Definition of the Circle of Justice (Dâire-i Adâlet)", *Selçuklu'dan Osmanlı'ya, Bilim, Kültür ve Sanat: Prof. Dr. Mikâil Bayram'a Armağan*, Konya: Kömen Yayınevi, 2009, s. 23-26.

———, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

———, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İstanbul: İSAM, 2010.

———, "Osmanlı Devleti'nin Gerçek Kuruluş Hikâyesi: Osman Gazî'nin İzinde", *NTV Tarih*, 13 (2010), s. 49-56.

———, "Son Araştırmalarla Ertuğrul Gazî'nin Gerçek Hikâyesi", *NTV Tarih*, 15 (2010), s. 51-58.

———, "Osman Beg'in Sakarya Seferleri", *NTV Tarih*, 25 (2011), s. 47-54.

———, *Hâs-bağçede 'Ayş u Tarâb: Nedîmler, Şâirler, Mutrîbler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

———, *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

———, *Adâlet Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları, 2012.

———, *The Survey of Istanbul 1455 – The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

———, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

———, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

———, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV, Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

———, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, 2. baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

———, *İstanbul Araştırmaları Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

———, *Fâtih Sultan Mehemmed Han*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

———, "Budjak", *EI²*, I, s. 1286-1287.

———, "Čiftlik", *EI²*, II, s. 32-33.

———, "Eshkindji", *EI²*, II, s. 714-715.

———, "Filâha", *EI²*, III, s. 899-910.

———, "Harir", *EI²*, III, s. 211-216.

———, "Hawâla", *EI²*, III, s. 258-285.

———, "Gelibolu", *EI²*, II, s. 983-987.

———, "Istanbul", *EI²*, IV, s. 238-244.

———, "Imtiyazat", *EI²*, III, s. 1178-1189.

———, "Kanûnnâme", *EI²*, IV, s. 562-566.

———, "Mazra'a", EI^2, VI, s. 959-961.
———, "Mehmed II", *İA*, VII, s. 506-535.
———, "Murad I", *DİA*, 31, s. 156-164.
———, "Pâdişâh", *İA*, IX, s. 491-495.
———, "Reisülküttâb", *İA*, IX, s. 671-676.
İnalcık, Şevkiye, "İbn Hâcer'de Osmanlılara Dair Haberler III", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 6/5 (1948), s. 517-529.
İpşirli, Mehmet, "Hasan Kâfî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-1980), s. 239-278.
———, "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1983), s. 221-231.
———, "Şeyhülislam Sun'ullah Efendi", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13 (1987), s. 208-256.
İslamoğlu, Abdullah, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet, 1908-1913*, İstanbul: Gökkubbe, 2004.
İslamoğlu, Huri Cihan ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, 1/1 (1977), s. 31-55.
İslamoğlu, Huri Cihan (yay.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
———, "Les paysans, le marche et l'Etat en Anatolie au XVIe siècle", *Annales*, 43/5 (1988), s. 1025-1044.
İsmail Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Osmaniye*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1307/1890.
İznik, Bursa Halk Evi Yayını, İstanbul, 1943.
Jahn, Karl, "İran'da Kâğıt Para", (çev.) M.A. Köymen, *Belleten*, 6/23 (1942), s. 269-309.
Jakobson, A.L., *Krym v srednie veka (The Crimea in the Middle Ages)*, Moskova, 1964.
Jennings, Ronald Carlton, "The Judicial Registers (Şeri Mahkeme Sicilleri) of Kayseri (1590-1630) as a Source of Ottoman History", *Doktora Tezi*, University of California, 1972.
———, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, 7/1 (1976), s. 21-57.
———, "The Population, Society, and Economy of the Region of Erciyes Dağı in the 16th Century", (yay.) J.-L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont, *Contributions à l'histoire économique et social de l'empire Ottoman*, Louvain, 1983, s. 149-250.
———, "Kaysariyya", EI^2, IV, s. 842-846.
Jireček, Constantin, *Geschichte der Bulgaren*, Prag: F. Tempsky, 1876.
———, "Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik", *Archiv für slavische Philologie*, 14 (1891), s. 255-277.
———, "N. Jorga, Professor an der Universität Bukarest, Geschichte des osmanischen Reiches", *Byzantinische Zeitschrift*, 18 (1909), s. 578-586.
———, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, 4 cilt, Viyana, 1812-1914.
Jones, Arnold Hugh Martin, "Capitatio and Iugatio", *The Journal of Roman Studies*, 57 (1957), s. 88-94.
———, "The Roman Colonate", *Past and Present*, 13 (1958), s. 1-13.
———, *The Later Roman Empire*, 2 cilt, Oxford, 1964.
Jones, Eric Lionel, *Agriculture and Economic Growth in England, 1650-1815*, Londra, 1967.

———, *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Kafadar, Cemal, "Yeniçeri-Esnaf Relations, Solidarity and Conflict", *Yüksek Lisans Tezi*, McGill University, Kanada, 1981.

———, "Les Troubles monétaires de la fin du XVI siècle et la prise de conscience Ottoman du declin", *Annales*, 46/2 (1991), s. 381-400.

Kafesoğlu, H. İbrahim, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, Ankara, 1958, s. 121-138.

———, "Selçuklular", *İA*, X, s. 393-396.

Kahane, Henry Romanos, Renée Kahane ve Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana: University of Illinois Press, 1958.

Káldy-Nagy, Gyula, "Bevölkerrungsstatistischer Quellentwert der Gizye-Defter und der Tahrîr-Defter", *Acta Orientalia Hungarica*, 11 (1960), s. 259-269.

———, *Kanûni Devri Budin Tahrîr Defteri (1546-1562)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.

Kanûnnâme-i Âl-i Osman, M. Ârif neşri, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM)* ilâvesi, İstanbul, 1330/1912.

Kanûnnâme-i Sultâni li Aziz Efendi, (çev. ve haz.) R. Murphey, Cambridge: Harvard University, 1985.

Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, 2 cilt, (çev.) Çobanoğlu, Ö. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1972.

Kaplan, Michel, "Remarques sur la place de l'exploitation paysanne dans l'économie rurale byzantine", *Akten, XVI. Internationalen Byzantinistenkongresses, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32/2 (1982), s. 105-114.

Kara, Mustafa, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul: Sır Yayıncılık, 2004.

———, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2012.

Karal, Enver Ziya, "Yavuz Sultan Selim'in Oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa Sancağını İdare Etmesi İçin Gönderdiği Siyasetnâme", *Belleten*, 6/21-22 (1942), s. 37-44.

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli: 1732, Tahlil ve Metin*, (haz.) N. Kaya, Ankara: TTK, 2003.

Karahasanoğlu, Selim, *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Karpat, Kemal H., "Ottoman Population Records and Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*, 9 (1978), s. 237-274.

———, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison: University of Wisconsin Press, 1985.

Kastritsis, Dimitris J., *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in The Ottoman Civil War of 1402-13*, Leiden-Boston: Brill, 2007.

Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lâgat-it Türk*, 4 cilt, (çev.) B. Atalay, Ankara: TDK, 1939-1943.

Kâtib Çelebi, *Düstûru'l-'Amel li-İslâhi'l-Halel*, İstanbul, Tasvîr-i Efkâr Matbaası, 1280 (1863-1864).

———, *Düstûrnâme-i Enverî*, (yay.) M. Halil Yinanç, İstanbul, 1930.

———, *Tuhfetü'l-kibâr fî Esfâri'l Bihar*, (yay.) O.Ş. Gökyay, İstanbul, 1973.

———, *Fezleketü Akvâli'l-Ahyâr fî 'İlmi't-Târih ve'l-Ahbâr (Fezleketü't-Tevârîh), Târîhu Mülûki Âli 'Osman*, (haz.) Seyyid Muhammed es-Seyyid, Ankara: TTK, 2009.

Kavanin-i Yeniçeriyân, (yay.) T. Toroser, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK, 1954.
Kabrda, Josef, *Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire Ottoman*, Brno: Universita J.E. Purkyně, 1969.
Kelenik, József, "The Military Revolution in Hungary", (yay.) G. Dávid, P. Fodor, *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, Leiden, Boston: Brill, 2000, s. 119-59.
Kellenbenz, Hermann, "Technology in the Age of the Scientific Revolution, 1500-1700", (yay.) C.M. Cipolla, *The Fontana History of Europe II: The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Londra: Collins, 1974, s. 177-272.
Kepecioğlu, Kâmil, *Bursa Hanları*, Bursa, 1935.
———, *Bursa Hamamları*, Bursa, 1938.
———, "Bursa'da Şer'i Mahkeme Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kayıtlarından Toplanan Tarihî Bilgiler ve Vesikalar", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 405-421.
Kermeli-Ünal, Eugenia, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma: Vanî Efendi ile Panagiotakis Nikousios'un Söyleşisi", (yay.) Ümit Ekin, *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013, s. 446-457.
Kersten, Otto, *Das Patriarchat von Konstantinopel im ausgehenden 16. Jahrhundert*, Viyana, 1970.
Keyder, Çağlar, Y.E. Özveren, D. Quataert, *Doğu Akdeniz Liman Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.
Keyder, Çağlar ve Faruk Tabak (yay.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany: State University of New York Press, 1991.
Keyder, Çağlar, "The Dissolution of the Asiatic Mode of Production", *Economy and Society*, 5/2 (1976), s. 178-196.
———, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983.
Khachikian, Levon, "Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1693)", *Annales, Économies, sociétés, civilisations*, 22/2 (1967), s. 231-278.
Khazanov, Antoly M., *Nomads and Outside World*, (çev.) Julia Crookenden, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
Khodarkovsky, Michael, *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Bloomington: Indiana University Press, 2002.
Kırımlı, Hakan (yay.), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 2004.
———, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara: TTK, 2010.
Kiel, Michael, "Mevlana Neşrî and the Towns of Medieval Bulgaria", (yay.) C. Heywood, C. Imber, *Studies in Ottoman History in Honor Professor V.L. Ménage*, İstanbul, 1994, s. 165-187.
Kissling, H.J., *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1956.
Koçu, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kumaş ve Süsleme Sözlüğü*, Ankara, 1969.
Kolçak, Özgür, "Cümle Palankaları Küffâr Aldı...: 1663-1664 Osmanlı-Habsburg Savaşında Dezenformasyon, Propaganda ve Siyâsî İktidar", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 43/43 (2014), s. 165-192.
———, "Habsburg Elçisi Walter Leslie'nin Osmanlı Devlet Yapısına Dair Gözlemleri", *Tarih Dergisi*, 54 (2011), s. 55-89.
Kolodziejczyk, Darius, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy On the European Periphery (15th-18th Century)*, Leiden-Boston: Brill, 2011.
Kortepeter, C. Max, *Ottoman Imperialism During the Reformation 1578-1608: Europe and the Caucasus*, New York: New York University Press, 1972.

Kotschy, Theodor, *Reise in den cilicischen Taurus über Tarsus*, Gotha, 1858.
Köprülü, Mehmed Fuat, "Abu Ishâq Kâzerunî und Ishâqî Derwische in Anatolien", *Der Islam*, 19 (1930-1931), s. 18-26.
———, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazat", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931), s. 165-298.
———, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935.
———, "Abdal", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, 1 (1935), s. 23-26, 56-57.
———, "İslâm-Türk Devletlerinde Feodalizm", *Belleten*, 5/19 (1941), s. 317-334.
———, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, 7/27, (1943), s. 379-521.
———, "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, 7/28 (1943), s. 219-313.
———, "İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuku Yok Mudur?", *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Müessesesi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1983, s. 3-35.
———, "Fıkh", *İA*, IV, s. 608-622.
Köseoğlu, Neşet, *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa, 1946.
Köymen, Mehmet Altan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 2 cilt, Ankara, 1954.
Krader, Lawrence, *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*, The Hague, 1963.
Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sareyova, 1954.
Kraelitz, Fr. Greifenhorst, "Kanunnâme Sultan Mehmeds des Eroberers", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, I, Viyana, 1921.
Kritovoulos, Mikhail, *History of Mehmed the Conqueror*, (çev.) C.T. Riggs, Princeton: Princeton University Press, 1954.
Kufralı, Kasım, "Ebû Yusuf", *İA*, IV, s. 59-60.
Kunter, Halim Baki, "Kitâbelerimiz", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 431-456.
Kurat, Akdes Nimet, *Topkapı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940.
———, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi, 1553-1610*, Ankara: TTK, 1953.
Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Bilim Yayınları, 1974.
Kuzev, Alexander, "Beziehungen des Königs von Vidin Ivan Stratsimir zu den Osmanischen Herrschern", *Etudes Balkaniques*, 7/3 (1971), s. 121-124.
———, "Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža", *Studia Balkanica*, 10 (1975), s. 119-136.
Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri, I : 1578-1590*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1962.
———, *Kâtib Çelebi 'Fezleke'sinin Kaynakları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1974.
Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1838*, 2 cilt, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974.
———, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.
La Broquière, Bertrandon de, *Le Voyage d'outremer de Bertrandon de La Broquière, Premier ecuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, Duc de Bourgogne*, (yay.) Ch. Schefer, Paris: Ernest Leroux Editeur, 1892.
Ladurie, E.L.R. ve M. Morineau, *Histoire économique et sociale de la France*, 2 cilt, Paris, 1970.

Laiou-Thomadakis, Angeliki E., *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronikos II, 1282-1328*, Cambridge, 1972.

———, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, Princeton, 1977.

Lambton, Ann K.S., "Justice in the medieval Persian theory of kingship", *Studia Islamica*, 17 (1962), s. 91-119.

———, "The Office of Kalantar under the Safavids and Afshars", (yay.) Ali Akbar Siassi, *Mélanges d'Orientalisme offerts à Henri Massé à l'occasion de son 75éme anniversaire*, Tahran: Impr. de l'université, 1963, s. 206-218.

Lamm, Carl J., *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, Paris, 1937.

Landau, Jacob M., *Pan-Turkism: From Irrendentism to Cooperation*, Indiana University Press, 1995.

Landreau, Anthony (yay.), *Yörük: The Nomadic Weaving Tradition of the Middle East*, Pittsburgh, 1978.

Laoust, Henri, *Essai sur les doctrines sociales et politiques de Taki-d-din Ahmad B. Taimiya*, Kahire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1939.

Lapidus, Ira M., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge: Harvard University Press, 1967.

Lavisse, Ernest ve Alfred Rambaud, *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, 12 cilt, Paris: A. Colin, 1895.

Leaf, Walter, "Trade routes and Constantinople", *The Annual of the British School at Athens*, 18 (1912), s. 301-313.

Lefaivre, Alfred, *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie (1526-1722)*, 2 cilt, Paris: Perrin, 1902.

Lefort, Jacques, "Fiscalité médiévale et informatique: Recherche sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins aux XIVe siècles", *Revue Historique*, 512 (1974), s. 315-356.

Lejean, Guillaume, *Ethnographie de la Turquie d'Europe*, Gotha, 1861.

Lemerle, Paul, *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident, Recherches sur la geste d'Umur Pacha*, Paris, 1957.

———, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources etles problèmes", *Revue Historique*, 219 (1958), s. 32-74, 254-84; 220 (1958), s. 43-94.

Leroi-Gourhan, André, *Evolution et techniques*, 2 cilt, Paris, 1945.

Leval, Aridre, *Voyages en Levant pendant les XVI, XVII et XVIII siècles*, Budapeşte: Singer et Wolfner, 1897.

Levend, Agâh Sırrı, "Siyâset-nâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, (1962), s. 167-194.

———, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, (1963), s. 89-115.

Levy, Avigdor, *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton: The Darwin Press, 1994.

Levy, Reuben, *The Social Structure of Islam*, Cambridge, 1957.

Lewis, Bernard, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3-4/83 (October 1951), s. 139-155.

———, *Notes and Documents from the Turkish Archives: A contribution to the history of the Jews in the Ottoman Empire*, Kudüs: Israel Oriental Society, 1952.

———, "History-writing and National Revival in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, 4 (1953), s. 218-227.

———, "Ottoman Observes of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, 1/2 (1962), s. 71-87.

———, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra: Oxford University Press, 1968.

Lhéritier, Michel, "Régions historiques", *Revue de Synthèse Historique*, 45 (1928), s. 43-67.
Lindner, Rudi Paul, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, 1983.
Lodovico di Varthema, *The Travels of Ludovico di Varthema, in Egypt, Syria, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India, and Ethiopa, 1503-1508*, (çev.) J.W. Jones, (yay.) G.B. Badger, Londra, 1863.
Lokkegaard, Frede, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Kopenhag, 1950.
Lopez, Robert S., "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, 20 (1945), s. 1-42.
———, "Market Expansion: The Case of Genoa", *Journal of Economic History*, 24 (1964), s. 445-464.
Lot, Ferdinand, *L'impôt Foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire et a l'époque franque*, Paris, 1928.
Lowry, Heath W., "A Corpus of Extant Kanûnnames for the Island of Limnos", *The Journal of Ottoman Studies*, 1 (1980), s. 41-60.
Luccari, Giacomo, *Copioso ristretto degli annali di Rausa*, Venedik, 1605.
Luschan, Felix von, *Les peuples nomades de l'Asie Mineure (Wandervolker Kleinasiens)*, Abhandlungen der Berliner Gesellschaft fur Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, 1866.
Lybyer, Albert Howe, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, 1913; 1919.
Magalhaes-Godinho, I. Vitorino, *L'economie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles*, Paris: Centre national de la recherche scientifique, 1969.
Makhairas, Leontios, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled 'Chronicle'*, (haz.) R.M. Dawkins, Cambridge, 1938.
Mallet, Michael Edward, *Mercenaries and their Masters: Warfare in Renaissance Italy*, Totowa: Roman and Littlefield, 1974.
Mandaville, Jon E., "Usurious Piety: The Cash Controversy in the Ottoman Empire", *IJMES*, 10/3 (1979), s. 289-308.
Manolescu, Radu, "Le rôle commercial de la ville de Braşov dans le Sud-est de l'Europe au XI siècle", *Nouvelle Etudes d'Histoire*, 2 (1960), s. 207-220.
———, *Comerţul Ţării Romîneşti şi Moldovei cu Braşovul: (secolele XIV - XVI)*, Bükreş: Editura Ştiinţifică, 1965.
Mansel, Arif Müfid, *Trakya'nın Kültür ve Tarihi*, İstanbul, 1938.
Mantran, Robert ve Jean Sauvaget, *Règlements fiscaux Ottomans. Les provinces syriennes*, Beyrut, 1951.
Mantran, Robert, "Règlements fiscaux ottomans, la province de Bassora", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 10 (1974), s. 224-277.
Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1962.
———, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1964.
———, *Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks*, İstanbul, 1969.
Mas Latrie, Louis de, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, 3 cilt, Paris, 1852-65.
———, *Des relations politiques et commerciales de l'Asie Mineure avec l'île de Chypre*, c. I-II, Paris, 1844-1852.
Masson, Paul, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris: Hachette, 1896.
———, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris: Hachette, 1911.

Matanov, Christo, От Галиполи до Лепанто: Балканите, Европа и османското нашествие, *1354-1571* г. [*Gelibolu'dan Lepanto'ya, Balkanlar, Avrupa ve Osmanlı Yayılışı (1354-1571)*], Sofya, 1988.
Matschke, K.P., "Socialschichten und Geisteshaltungen", *Akten, XVI. Internationalen Byzantinistenkongresess*, 1/1 (1981), s. 189-212.
Mazıoğlu, Hasibe, *Nedim*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
McGowan, Bruce, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969), s. 139-196.
———, *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge, 1981.
Mehmed Ataullah Şanizade, *Tarih*, 4 cilt, İstanbul, 1832.
Mehmed Efendi, *Les paradis des Infideles: Un Ambassadeur ottoman en France sous la Regence*, (haz.) G. Veinstein, Paris: Maspero, 1981.
Mehmed Halife, *Târih-i Gılmânî*, (yay.) Kâmil Su, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1976.
Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nüma: Neşrî Tarihi*, 2 cilt, (yay.) F.R. Unat-M.A. Köymen, Ankara: TTK, 1949.
———, *Gihannuma: Die altosmanische Chronik des Mevlana Mehemmed Neschri*, 2 cilt, (yay.) Franz Taeschner, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1951-1955.
Mehmed Raşid Efendi, *Tarih*, 5 cilt, İstanbul, 1281-1282/1864-1865.
Mehmed Süreyyâ Bey, *Nuhbetü'l-Vekayi'*, İstanbul, 1290/1873-1874.
———, *Sicill-i Osmânî*, 4 cilt, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308-1311/1890-1893 (4. cilt tarihsiz).
Mélikoff-Sayar, Irène, *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris, 1954.
Ménage, Victor Louis, *Neshri's History of the Ottomans: The Sources and the Development of the Text*, Londra: Oxford University Press, 1964.
Merdjos, Konstantinos D., *Mnimeia Makedonikes Istorias*, Selanik, 1947.
Merton, Robert King, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe: III.: Free Press, 1949.
Michelsen, Edward H., *The Ottoman Empire and its Resources with Statistical Tables*, Londra, 1853.
Michoff, Nikola Vasilev, *La population de la Turquie et de la Bulgarie*, Sofya: Tsarska pridvorna pechatnitsa, 1915.
Mihailović, Konstantin, *Memoirs of a Janissary*, (çev.) Benjamin Stolz, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1975.
Miklosich, Franz ve Josef Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, c. III, 1865.
Miller, Barnette, *The Palace School of Muhammad the Conqueror*, Cambridge: Harvard University Press, 1941.
Minorsky, Vladimir (yay.), *Tadhkirat al-Mulûk: A manual of Şafavid administration, circa 1137/1725. Persian text in facsimile*, Londra, 1943.
Mithat Paşa, *Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali*, İstanbul, 1949.
Moačanin, Nenad, "Some Observations on the 'kapudans' in the Ottoman Northwestern Frontier Area 16-18th c.", (haz.) M. Köhbach, G. Prochazka, K. Römer, *Acta Viennesia Ottomanica/Akten des 13. CIEPO Symposiums*, Viyana, 1999.
Moğolların Gizli Tarihi, (çev.) Ahmet Temir, Ankara: TTK, 1948.
Molla Hüsrev, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Gureri'l-Ahkâm*, 2 cilt, Bulak, 1842-43.
Mommsen, Theodor, "Syrisches Provinzialmass und römisches Reichskataster", *Hermes*, 3 (1869), s. 429-438.
Morazé, Charles, *Introduction à l'histoire économique*, Paris, 1948.
Morimoto, Kosei, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, Kyoto: Dohosha, 1981.

Mordtmann, Johannes Heinrich, "Rūhī Edrenewī", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, 2 (1925), s. 129-136.
Mughul, M. Yakub, "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika", *Belgeler*, 2/3-4 (1965), s. 37-47.
———, *Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri 1517-1538*, İstanbul: Fetih Yayınevi, 1974.
Muralt, Eduard de, *Essai de chronographie byzantine (1057-1453)*, 2 cilt, St. Petersburg, 1871.
Murphey, Rhoads, "The Veliyyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations Between Koçi Beg and Contemporary Writers of Advice to Kings", *Belleten*, 43/171 (/1979), s. 547-571.
———, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1999.
———, *Studies on Ottoman Society and Culture, 16th-18th Centuries*, Burlington: Ashgate, 2007.
———, *Essays on Ottoman Historians and Historiography*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2009.
Mustafa Nâimâ Efendi, *Tarih-i Nâimâ: Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulasat-i Ahbari'l-Hafikayn*, 6 cilt, İstanbul, 1281-83/1864-66.
———, *Târih-i Nâimâ*, (yay.) M. İpşirli, 4 cilt, Ankara, 2007.
Mutafčieva, Vera P., "L'Institution de l'ayanlik pendant les dernieres decennies du XVIII siecle", *Etudes Balkaniques*, 2 (1965), s. 233-247.
———, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York: Columbia University Press, 1988.
Mübarek Galib, *Ankara*, 2 cilt, İstanbul, 1341/1923-24.
Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, (yay.) İsmail Erünsal, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1974.
Mütercim Asım Efendi, *Asım Tarihi*, 2 cilt, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1910.
Nagata, Yuzo, *Some Documents on the Big Farms (Çiftliks) of the Notables in Western Anatolia*, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1976.
———, *Muhsinzâde Mehmed Paşa ve Ayanlık Müessesesi*, Tokyo, 1976.
———, *Materials on the Bosnian Notables*, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1979.
Necipoğlu, Gülru, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman Hapsburg-Papal Rivalry", *Süleyman the Second and His Time*, (yay.) H. İnalcık ve C. Kafadar, İstanbul, 1993, s. 163-194.
Nev'îzâde Atâyî, *Zeyl-i Şakâ'ik li-Atâyî*, İstanbul, 1268.
Nicol, Donald M., *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, 2. baskı, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
Nizâmüddin Şâmî, *Zafernâme*, (çev.) N. Lugal, Ankara, 1949.
Noradounghian, Gabriel, *Recueil d'actes internationationaux de l'empire ottoman*, 4 cilt, İstanbul, 1878.
Novaković, Stojan, *Tursko carstvo pred Srpski ustanak 1780-1804*, Belgrad: Srpska književna zadruga, 1906.
Novoselitsev, A.P., "On the Historical Evaluation of Tamerlane", *Soviet Studies in History*, 12/3 (1973-1974), s. 37-70.
Oborni, Teréz, "From Province to Principality: Continuity and Change in Transylvania in the first half of the Seventeenth Century", (yay.) I. Zombori, *Fight Against the Turk in*

the First Half of the 16th Century, Budapeşte: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2004, s. 165-179.

Ocak, Ahmet Yaşar, "XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 17-21/1-2 (1983), s. 208-226.

Oman, Charles, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Londra: Methuen, 1937.

Oppenheim, M. von, E. Bräunlich ve W. Caskel, *Die Beduinen/Bd. I, Die Beduinenstämme in Mesopotamien und Syrien,* Leipzig, 1939.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü, 1691-1696*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1963.

———, "Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risâle: Risâle-i Terceme", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 4/7-8, (1967), s. 39-49.

———, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhîsler (1597-1607)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970.

———, "Derviş Abdullah'ın Darüssaade Ağaları Hakkında Bir Eseri: Risale-i Teberdariye fî Ahvâl-i Dâru's-saâde", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara: TTK, 1976, s. 225-249.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, 4 cilt, TDK, 1936-1941.

Ormancı, Nurettin, "Edirne'nin Fethi Tarihine Dair", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, İstanbul: Berksoy Matbaası, 1963, s. 435-438.

Ortaylı, İlber, *Topkapı Sarayı Harem-i Hümâyûnu Harem Padişahın Evi*, İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.

Ortekin, Hasan, *Kırım Hanları'nın Şeceresi*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1938.

Oruc Bey, *Die frühosmanischen jahrbücher des Urudsch*, (yay.) Franz Babinger, 2 cilt, Hannover, 1925.

———, *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, (yay.) N. Öztürk, İstanbul, 2008.

Ostrogorsky, Georgije, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, (çev.) H. Gregoire ve P. Lemerle, Brüksel, 1954.

———, *History of the Byzantine State*, (çev.) J. Hussey, Oxford, 1956.

———, *Quelques problèmes d'histoire de la Paysannerie Byzantine*, Brüksel, 1956.

———, "Byzance, Etat tributaire de l'empire turc", *Zbornik Radova Vizantijloškog Instituta, Srpska Akademija Nauk*, 5 (1958), s. 49-58.

———, "Das Steuersystem in byzantinische Altertum und Mittelalter", *Byzantion*, 6 (1931), s. 229-240.

———, "La commune rurale byzantine", *Byzantion*, 32 (1962), s. 139-166.

———, "Observations on the Aristocracy in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, 25 (1971), s. 3-12.

Otto-Dorn, Katharina, *Das Islamische İznik*, Berlin, 1941.

Ölçen, Ali Nejat, *Osmanlı Meclis-i Mebusân'ında Kuvvetler Ayrımı ve Siyasal İşkenceler*, Ankara, 1982.

Ömer Hilmi, *Ahkâm al-Arazi*, İstanbul: Bosnavî Elhac Muharrem Efendi'nin Matbaası, 1301/1885.

Öz, Tahsin, "Hünername ve Minyatürleri", *Güzel Sanatlar Mecmuası*, 1 (1939), s. 3-16.

———, "Murad I. ile Emir Süleyman'a Ait İki Vakfiyye", *Tarih Vesikaları*, 1/4 (1941), s. 241-244.

———, *Turkish Textiles and Velvets, Fourteenth and Sixteenth Centuries*, Ankara: Turkish Press, Broadcasting and Tourist Dept., 1950.

Özbaran, Salih, "XVI. yüzyılda Basra Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliği'nin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 25 (1971), s. 51-72.

Özer, Kemal, *Balıkesir: Yörük ve Çetmi Türküleri*, Bursa, 1948.
Özergin, M. Kemal, "Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara: TTK, 1976, s. 251-309.
Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayânlık İddiaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, 24/3-4 (1966), s. 195-231.
———, "Türkiye'de Ayan Rejiminin Kuruluşu", *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara, 1968.
———, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977.
Öztürk, Said, "Kâtib Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri", (haz.) B. Karlığa, *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtib Çelebi*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, s. 23-31.
Öztürk, Yücel, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar I*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004.
Palmer, J.A.B., "Fr. Georgius de Hungaria, O.P., and the Tractatus de Moribus Condicionibus et Nequicia Turcorum", *Bulletin of the John Rylands Library*, 34/1 (1951/52), s. 44-68.
Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
———, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
Panaite, Viorel, *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers from the North of the Danube*, Boulder: East European Monographs, 2000.
Pannier, Jacques, "Calvin et les Turcs", *Revue Historique*, 180 (1937), s. 268-286.
Pantazapoulos, Nikolaos J., "Community Laws and Customs on Western Macedonia under Ottoman Rule", *Balkan Studies*, 2/1 (1961), s. 1-22.
———, *Church and Law in the Balkan Peninsula During Ottoman Rule*, Selanik, 1967.
Papadopoullos, Theodore H., *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Brüksel, 1952.
Paris, Robert, *Histoire du commerce de Marseille. V: De 1660 à 1789. Le Levant*, Paris: Plon, 1957.
Paris'te Bir Osmanlı Sefiri, (haz.) Şevket Rado, 6. baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
Parisot, Valentin, *Cantacuzène, homme d'état et historien*, Paris: Joubert, 1845.
Parker, J. Geoffrey, *The Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge, 1988.
Parry, V., "Boghaz-içi", *EI²*, I, s. 1251-1252.
Paskaleva, Virginia, "Les Relations commerciales des contrées bulgares avec les pays occidentaux et la Russie au cours de la première moitié du XIXes", *Etudes Historiques*, 1960, s. 253-284.
Pears, Edwin, *The Destruction of The Greek Empire and The Story of The Capture of Constantinople by The Turks*, Londra: Longmans & Co., 1903.
Pearson, Michael N., *Merchants and Rulers in Gujarat: The Response to the Portuguese in the Sixteenth Century*, Berkeley: University of California Press, 1976.
Pedani, Maria Pia, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica*, 32 (1998), s. 9-31.
Pegolotti, Francesco Balducci, *La Pratica della Mercatura*, (yay.) Allan Evans, Cambridge, Mass., 1936.
Pekin, Ersu, "Yörüklerde Un Çuvalları", *I. Uluslararası Folklor Kongresi Bildirileri, V: Etnografya*, Ankara, 1977, s. 207-230.
Penn, William, *An Essay Towards the Present and Future Peace of Europe by the Establishment of an European Dyet, Parliament or Estates*, Londra, 1693.

Perrot, Georges, *Souvenirs d'un Voyage*, Paris: Lévy, 1867.
Pertusi, Agostino, *La Caduta di Constantinopoli*, Verona: Mondadori, 1976.
Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi, (çev.) H. Andreasyan, İstanbul, 1974.
Petsopoulos, Yanni, *Les Kilims, Tapis tissés et Brodés du Moyen-Orient*, Fribourg, 1979.
Peyssonel, M. de, *Observations Historiques et Géographiques sur les Peuples Barbares qui ont Habité les Bords du Danube et du Pont-Euxin*, Paris, 1765.
———, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, 2 cilt, Paris: Cuchet, 1787.
Pfister, Rodolphe, *Les toiles imprimées de Fostat et l'Hindoustan*, Paris, 1938.
Philipsson, Alfred, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, 5 cilt, Gotha: Justus Pethes, 1910-15.
Pinner, Robert, Denny Walter (yay.), *Oriental Carpets and Textile Studies II-Carpets of the Mediterranean Countries 1400-1600*, Londra, 1986.
Pirenne, H.-E. Perroy-M. Handelsman-L. Halphen, *La Fin de Moyen Âge*, Paris: Alcan, 1931.
Piri Reis, *Kitab-i Bahriye*, (haz.) F. Kurdoğlu ve H. Alpagot, 4 cilt, İstanbul: Devlet Basımevi, 1935.
Pistarino, Geo, "The Genoese in Pera-Turkish Galata", *Mediterrannean Historical Review*, 1 (1986), s. 63-85.
Planhol, Xavier de, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: nomadisme et vie paysanne*, Paris: Librairie Adrien Maisonneuve, 1958.
———, *The World of Islam*, Ithaca: Cornell University Press, 1959.
———, "Geography, Politics, and Nomadism in Anatolia", *International Social Science Journal*, 11/4 (1959), s. 525-531.
———, "Les Nomades, la steppe et la foret en Anatolie", *Geographische Zeitschrift*, 53 (1965), s. 101-116.
Polonyalı Simeon, *Ermeni seyyahı Polonyalı Simeon'un seyahatnamesi (1608-1619)*, (yay.) H.D. Andreasyan, İstanbul, 1964.
Postel, Guillaume, *De la Republique des Turcs: & la ou l'occasion s'offera, des meures, & loy de tous Muhamedistes [Histoire et consideration de l'origine, loy, et coustume des Tartares, Persiens, Arabes, Turcs & toutes autes Ismaelites ou Muhamediques... La tierce partie des orientales histoires]*, Poitiers, 1560.
Poumaréde, Géraud, *Pour en finir avec la Croisade: mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris: Presses universitaires de France, 2004.
———, *Haçlı Seferi'ne Son Çağrı: Yeniçağ Avrupası'nda Osmanlı İmgesi*, (çev.) İ. Birkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
Puryear, Vernon John, *International Economics and Diplomacy in the Near East, A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853*, Londra: Archon Books, 1969.
Quataert, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
Rabino, Hyacinth Louis, *Mazandaran und Astarabad*, Gibb Memorial Series, c. VII, Londra, 1928.
Rafeq, Abdul-Karim, *The Province of Damascus, 1723-1783*, Beyrut, 1970.
Rahman, Fazlur, *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*, Chicago-Londra: University of Chicago Press, 1982.
Ranke, Leopold von, *The Ottoman and the Spanish Empires in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, (çev.) W.R. Kelley, Londra: Whittaker, 1843.
Rasonyi, Laszló, "Türk Özel Adlarının Kaynakları", *Türkoloji Dergisi*, (1964), s. 71-101.
Raymond, André, *Artisans et commerçants au Caire: au XVIIIe siècle*, 2 cilt, Damas: Institut Français de Damas, 1974.

Reinert, Stephen W., "A Byzantine Source on the Battles of Bileca (?) and Kossovo Polje: Kydones' Letters, 396 and 398 Reconsidered", (yay.) C. Heywood ve C. Imber, *Studies in Ottoman History in Honor of Professor V.L. Ménage*, İstanbul: ISIS, 1994, s. 249-282.

Reinhard, Ursula, "Silifke Yöresi Dokumaları", *I. Uluslararası Folklor Kongresi Bildirileri V: Etnografya*, Ankara, 1977, s. 241-250.

Repp, Richard Cooper, *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, Londra: Ithaca Press London for the Board of the Faculty of Oriental Studies, Oxford University, 1986.

Reychman, Jan ve Ananiasz Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics*, (çev.) A.S. Ehrenkreutz, (yay.) T. Halasi-Kun, Paris, 1968.

Rızaj, Skender, "Counterfeit of Money in the Balkan Peninsula from the XVth to the XVIIth Century", *Balcanica*, 1 (1970), s. 71-81.

Richards, Gertrude R.B., *Florentine Merchants in the Age of Medici*, Cambridge: Harvard University Press, 1932.

Riefstahl, Rudolf M., *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia*, 2 cilt, Cambridge: Harvard University Press, 1931.

Roberts, Michael, *The Military Revolution, 1560-1660*, Belfast: Queen's University, 1956.

Rogers, Clifford J. (haz.), *Debate on the Military Revolution, Reading on the Military Transformation of Early Modern Europe*, Boulder, 1995.

Ross, E. Denisson, *Sir Anthony Sherley and his Persian Adventure*, Londra, 1933.

Rossabi, Morris, *Voyager from Xanadu: Rabban Sauma and the First Journey from China to the West*, Tokyo: Kodansha International, 1992. [*Kubilay Han'ın Seyyahı: Rabban Savma ve Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, (çev.) E. Uşşaklı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.]

Rouillard, Clarence Dana, *The Turk in French History: Thought and Literature (1520-1660)*, Paris, 1943.

Röhrborn, Klaus, *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin-New York: W. de Gruyter, 1973.

Runciman, Steven, *The Fall of Constantinopole, 1453*, New York: Cambridge University Press, 1965.

———, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople From The Eve of The Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Riasanovskii, V.A., *Obychnoe pravo mongol'skikh*, Harbin, 1924.

Ricaut [Rycaut], Paul, *Present State of the Ottoman Empire*, New York: Gregg International Publishers, 1971.

———, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, (çev.) H. İnalcık, N. Özyıldırım, Ankara: TTK, 2012.

Šabanović, Hazim, "Beogradski Pašaluk", *Enciklopedija Jugoslavije*, 1 (1955), s. 472-473.

———, "Hersek-zâde, Ahmed Pasha", *EI²*, III, s. 351-352

Sadat, Deena R., "Urban Notables in the Ottoman Empire: The Ayan", *Doktora Tezi*, Rutgers University, 1969.

———, "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, 44 (1972), s. 346-363.

Sadıq, Muhammed, *The Turkish Revolution and the Indian Liberation Movement*, New Delhi: Macmillan, 1983.

Safvet Bey, "Kıbrıs fethi üzerine vesikalar", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM)*, 4/19 (1329/1911), s. 1177-1193.

Sahillioğlu, H., "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râîci", *Belgeler*, 1/2 (Temmuz 1964), s. 228-233.
———, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, 4/7-8 (1967), s. 1-34.
———, "Bir Tüccar Kervanı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2/9 (1968), s. 63-69.
———, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticaret İmkânları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 11 (1968), s. 61-66; 13 (1968), s. 60-68.
———, "The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman History, 1300-1750", (yay.) J.F. Richards, *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham: Carolina Academic Press, 1983, s. 269-304.
———, (yay.), *Koca Sinan Paşa'nın Telhîsleri*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2004.
Sahlins, Marshall D. ve Elman R. Service (yay.), *Evolution and Culture*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1960.
Saint-Deny, Juchereau de, *Revolutions de Constantinople*, 2 cilt, Paris 1819.
Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları: Vâlide Sultanlar, Hâtunlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendiler*, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2009.
Salibi, Kamal S., "The 1860 Upheaval in Damascus as seen by al-Sayyid Muhammad Abu'l-Su'ud al-Hasibi, Notable and Later Naqib al-Ashraf of the City", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, (yay.) William R. Polk ve Richard L. Chambers, Chicago: The University of Chicago, 1968, s. 185-202.
Salvandy, de N.A., *Histoire de Pologne, avant et sous le roi Jean Sobieski*, 3 cilt, 1841.
Sarı Mehmed Paşa, *Ottoman Statecraft: The Book of Counsel for Vesirs and Governors (Nasâ'ih ü'l-Vüzera ve'l-Ümera) of Sari Mehmed Pasha, The Defterdār, Turkish text with introduction, translation and notes*, (yay.) W.L. Wright, Princeton, 1935.
———, *Zübde-i Vekaiyât: Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (yay.) A. Özcan, Ankara, 1995.
Sauer, Cari, *Agricultural Origins and Dispersals*, New York, 1952.
Sauvaget, Jean, "Décrets mamelouks de Syrie", *Bulletin de l'Etudes Orientates*, 1 (1932), s. 1-52; 3 (1933), s. 1-29; 12 (1947-1948), s. 5-60.
———, *Alep: Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIXe siècle*, Doktora tezi, Paris, 1941.
Schacht, Joseph, *Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford: Clarendon Press, 1950.
———, "The Schools of Law and Later Developments", *Law in the Middle East*, (yay.) M. Khadduri ve H.J. Liebesney, Washington D.C.: The Middle East Institute, 1955, s. 57-84.
Schiltberger, J., *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Native of Bavaria in Europe, Asia and Africa, 1296-1427*, (çev.) J.B. Telfer, Londra, 1879.
Schmalz, Hans W., *Versuche einer gesamteuropäischen Organisation 1815-1820. Mit besonderer Berücksichtigung der Troppauer Interventionspolitik*, Aarau, 1940.
Schneider, Alfons Maria, *Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert*, Göttingen, 1949.
Schreiner, Peter, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, 3 cilt, Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975-79.
Schumutzler, Emil, *Altorientalische Teppiche in Siebenbürgen*, Leipzig: Hiersemann, 1933.
Schwarz, Klaus, *Osmanische Sultansurkunden des Sinai-Klosters in türkischer Sprache*, Freiburg im Breisgau, 1970.
Sée, Henri, *Matérialisme historique et interprétation de l'histoire*, Paris: Giard, 1927.
———, *Les origines du capitalisme moderne*, Paris, 1936.
Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281/1864.

———, *Târih-i Selânikî*, (haz.) M. İpşirli, 2 cilt, Ankara: TTK, 1999.
Sencer, Muzaffer, *Osmanlı Toplum Yapısı: Devrim Stratejisi Açısından*, İstanbul: Ant, 1969.
Sertoğlu, Midhat, "Tuği Tarihi", *Belleten*, 11/43 (1947), s. 489-514.
———, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara, 1955.
Setton, Kenneth Meyer, "Lutheranism and the Turkish Peril", *Balkan Studies*, 3 (1962), s. 133-168.
———, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Londra, 1975.
———, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, 4 cilt, Philadelphia: Philadelphia American Philosophical Soc, 1976-1984.
———, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia: American Philosophicayal Society, 1991.
Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât, Kültür*, Ankara: TTK, 1995.
Shafaat Ahmad Khan, *The East India Trade in the XVIIth Century in its Political and Economic Aspects*, Londra, 1923.
Shaw, Stanford J., *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton: Princeton University Press, 1962.
———, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Representative Councils, 1839-1876", *Near Eastern Round Table 1967-1968*, (yay.) R.B. Winder, New York: New York University, 1969, s. 53-142.
———, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1907*, Cambridge: Harvard University Press, 1971.
Sılay, Kemal, "Ahmedî's History of the Ottoman Dynasty", *Journal of Turkish Studies*, 16 (1992), s. 129-200.
Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Tarihi*, (yay.) Ahmed Refik [Altınay] İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası 1928.
Silberschmidt, Max, *Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi*, (çev.) A. Cemal Köprülüzade, İstanbul, 1930.
Singh, Mahendra Pal, "Merchants and the Local Administration and Civic Life in Gujarat during the 17th century", *Mediaeval India-A Miscellany*, 2 (1972), s. 221-226;
Skilliter, Susan A., *William Harborne and the Trade with Turkey, A Documentary study of the first Ottoman Relations*, Londra: Oxford University Press, 1977.
Škrivanić, G.A., "Bitka na Marici 26. septembra 1371", *Vojnoistorijski Glasnik*, 3 (1963), s. 71-94.
Slade, Adolphus, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc, and of a Cruise in the Black Sea With the Capitan Pasha*, 2 cilt, Londra: Saunders and Otley, 1833.
Smirnov, Vasily D., *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Otomanskoi Porty do nachala XVIII vieka*, St. Petersburg, 1887.
Snouck-Hurgronje, Christiaan, *Verspreide Geschriften*, 7 cilt, 1923-1927.
Sohrweide, Hanna, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens in 16. Jahrhundert", *Der Islam*, 41 (1965), s. 95-223.
Sokoloski, Metodi, "Le développement de quelques villes dans le sud des Balkans au XV et XVII siècles", *Balkanica*, 1 (1970), s. 81-106.
Sombart, Werner, *Le Bourgeois*, (Fransızca çev.), S. Jankélévitch, Paris, 1928
Šopova, Dushanka, *Makedonja vo XVI i XVII vek. Dokumenti od carigradskite archivi (1557-1645)*, Üsküp: Institut Za Natsionana Istorija, 1955.
Sorel, Albert, *La question d'Orient au XVIII siècle : Le partage de la Pologne et le traité de Kainardji*, Paris: Plon, Nourrit & Cie, 1889.

Soysal, Mustafa, *Die Siedlungs - und Landschaftsentwicklung der Çukurova, mit besonderer Beruksichtigung der Yüregir-Ebene*, Erlanger: Erlanger Geographische Arbeiten, 1976.

Sölch, Johannes, "Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen-Nikomedia, Nikaa, Prusa", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 1 (1920), s. 263-286.

Spandounes, Theodore, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, (çev.) D.M. Nicol, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Spuler, Bertold, *Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig, 1943.

———, "Belleten, Heft 41-51", *Oriens*, 3/1 (1950), s. 126-132.

———, *İran Moğolları; Siyaset, İdare ve Kültür; İlhanlılar Devri, 1220-1350*, (çev.) C. Köprülü, Ankara: TTK, 1957.

———, *The Muslim World: A Historical Survey*, Leiden: Brill, 1981.

Srbik, H.R. von, "Metternichs Plan der Neuordnung Europas, 1814-15", *Mitteilungen des osterreichischen Instituts für österreichishche Geschichtsforschung*, 60 (1925), s. 109-127.

Stahl, Henri H., *Les anciennes communautés villageoises roumaines, asservissement et pénétration capitaliste*, Bükreş: Editions de l'Académie de la République socialiste de Roumanie, 1969.

———, *Traditional Romanian Village Communities: The Transition From The Communal to The Capitalist Mode of Production in the Danube Region*, (çev.) D. Chirot ve H.C. Chirot, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Stanev, Nikola, *Histoire chronologique de la Bulgarie*, Sofya, 1938.

Stanojević, Stanoje, "Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtquelle", *Archiv für Slavische Philologie*, 18 (1896), s. 409-472.

Steensgaard, Niels, *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in The European-Asian Trade in The Early 17th Century*, Kopenhag, 1973.

Stein, Ernst, "Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte", *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, 2 (1925), s. 1-62.

Stein, Mark L., "Seventeenth Century Ottoman Fortresses and Garrisons on the Habsburg Frontier", University of Chicago, 2001.

———, *Osmanlı Kaleleri: Avrupa'da Hudut Boyları/Guarding The Frontier: Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*, (çev.) G. Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Stanley, Lane Poole, *Düvel-i İslâmiyye*, (çev.) Halil Edhem Eldem, İstanbul: Milli Matbaa, 1927.

Stoianovich, Traian, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, 13/4 (1953), s. 398-411.

———, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, 20/2 (Haziran 1960), s. 234-313.

———, "Model and Mirror of the Pre-Modern Balkan City", Studia Balcanica, 3 (1970), s. 83-110.

Su, Kâmil, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, İstanbul, 1938.

Sučeska, Avdo, "Mâlikana (doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj)", *Prilozi za orientalnu filologiju*, 8-9 (1958-1959), s. 111-142.

———, "Die örtlichen Vervaltungsorgane des osmanischen Reiches bis Ende des 17. Jh.", *Zeitschrift für Balkanologie*, 1 (1963), s. 153-181.

———, "O nastanka čifluka našim zemljama", *Godišnjak drustva istoričara Bosne i Hercegovine*, 16 (1965), s. 37-57.

———, "Die Entwicklung der Besteuerung durch die Avâriz-i dîvâniye und die tekalif-i örfiye im osmanischen Reich wahrend des 17 und 18 Jahrhunderts", *Südost-Forschungen*, 27 (1968) s. 89-130.
Sungu, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat (Yüzüncü Yıl Münasebetiyle)*, I, İstanbul: Maarif Basımevi, 1940, s. 777-857.
Süleyman Sûdi, *Usûl-i Meskukât-i Osmaniye ve Ecnebiye*, İstanbul, 1311/1893.
Sümer, Faruk, "XVI. Asırda Suriye ve Irak'ta yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11/1-2 (1949-50), s. 509-523.
———, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, 21/83 (Temmuz 1957), s. 429-447.
———, *Karakoyunlular*, Ankara, 1967.
———, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
———, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1 (1969), s. 1-147.
———, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü: Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri*, Ankara: TTK, 1976.
Sürelsan, İsmail Baha, "Kantemiroğlu ve Türk Musikisi", *Dimitre Cantemir (1673-1723), UNESCO Türkiye Milli Komisyonu*, Ankara, 1975, s. 73-108.
Svanberg, Ingvar, *A Bibliography of the Turkish-Speaking Tribal Yürüks*, Uppsala, 1982.
Svoronos, Nikos G., *Le commerce de Salonique au XVIII siècle*, Paris, 1956.
———, "Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XI et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 83 (1959), s. 1-145.
Şah, Razaulhak, "Açi Padişahı Sultan Alâeddin'in Kanunî Sultan Süleyman'a Mektubu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/8-9 (1967), s. 373-410.
Şahin, İlhan, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1982), s. 687-712.
Şerafeddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, (yay.) A. Urunbayev, Taşkent, 1972.
Şevki, Mehmet Ali, *Osmanlı Toplumunun Sosyal Bilimle Açıklanması*, İstanbul: Elif, 1968.
Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922), (haz.) A.S. Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
Şükrullâh Çelebi, *Behcetü't-Tevârîh*, (yay.) Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.
Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
———, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1986.
Tabâtabâi, Husain Mudarrisi, *Kharâj in Islamic Law*, Londra: Anchor, 1983.
Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, 5 cilt, (çev.) A. Temir-Z. Kadiri, 2. baskı, İstanbul: MEB, 1965.
Tahâwi, *Kitâb al-Shurût al-Kabîr*, (yay.) J.V. Wakin, New York, 1972.
Taner, Hasan, *Halkevleri Bibliyografyası*, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1944.
Tanoğlu, Ali, "The Geography of Settlement", *Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul (RGUI)*, 1/1 (1954), s. 1-17.
Tansuğ, Sabiha, "Türkmenlerde Giyim Gelenekleri", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, V: Etnografya*, Ankara, 1977, s. 251-256.
Tanzimat, I, Yüzüncü Yıl Dönümü Münasebetiyle, 2 cilt, İstanbul: Maarif Vekâleti, 1940.
Taşköprülü Ahmed Efendi, *Şekâik-i Numânîye, Tercüme-i Şakâ'ik-i Numâniye*, (çev.) Zümre-i kuzâtdan Edirneli [Mehmed] Mecdî Efendi, İstanbul: Tabhane-i Amire, 1269/1853.

Tectander, Georges, *Iter Persicum ou description du voyage en Perse*, (çev.) Ch. Schefer, Paris, 1877.

Tavernier, Jean-Baptiste, *Voyages en Perse*, (yay.) V. Monteil, Cenevre, 1970.

Tekeli, Sevim, *16. Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin'in "Mekanik Saat" Konstrüksüyonuna Dair "En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1966.

Tekindağ, Şehabeddin, "Karamanlılar", *İA*, VI, s. 316-317.

Tezcan, Baki, "Searching for Osman: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618-1622)", *Doktora Tezi*, Princeton University, 2001.

———, "The Debut of Kösem Sultan's Political Career", *Turcica*, 40 (2008), s. 347-359.

———, *The Second Ottoman Empire, Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Théodore Spandouyn Cantacassin, *Petit traicté de l'origine des Turcqz*, (yay.) Ch. Schefer, Paris, 1896.

The Arab Lands in Ottoman Era, (yay.) Jane Hathaway, Minneapolis, MN: Center for Early Modern History, 2009.

The Book of Duarte Barbosa. An Account of the Countries bordering on the Indian Ocean, 2 cilt, (çev.) M.L. Dames, Londra, 1918.

The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman porte from the year 1621 to 1628, Londra: Society for the Encouragement of Learning, 1740.

The Travel Diary of Robert Bargrave, Levant Merchant, 1647-1656, (yay.) M. G. Brennan, Londra: Hakluyt Society, 1999.

Thiriet, Freddy, "Venise et l'occupation de Tenedos au XIV siècle", *Mélanges d'Archeologie et d'histoire*, 65 (1953), s. 219-245.

———, *La Romanie vénitienne au Moyen Age: Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien '(12-1 5. siècles)'*, Paris, 1959.

———, *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie*, 3 cilt, Paris: The Hague, 1958-61.

Thomer, Daniel, "Peasant Economy as a Category in Economic History", *Proceedings, International Conference of Economic History "Aix-en-Provence 1962"*, Paris, 1965, s. 287-300.

Thornton, Thomas, *The Present State of Turkey: A Description of the Political, Civil and Religious Constitution, Government, and Laws, of the Ottoman Empire*, Londra, 1807.

Tiepolo, Maria Francesca (yay.), *La Persia et la republica di Venezia: Mostra di Documenti dell'Archivio di Stato e della Biblioteca Marciana di Venezia*, Tahran, 1973.

Tietze, Andreas, *Muṣṭafā 'Ālī's Counsel for sultans of 1581: Edition, Translation, Notes*, 2 cilt, Viyana, 1979, 1982.

Tilly, Charles, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press, 1975.

Tinnefeld, Franz, *Demetrios Kydones: Briefe*, I/1, Anton Hiersemann, Stuttgart, 1981.

Todorov, Nicolai, "La situation démographique de la péninsule balkanique au cours des XVe et XVIe siècles", *Annuaire de l'Universite de Sofia, Faculté de Philosophie et d'Histoire*, 53/2 (1959), s. 193-226.

———, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle: University of Washington Press, 1983.

Togan, Ahmet Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931), s. 1-42.

———, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Mazisi*, İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, 1942-47 [Arap harfleriyle ilk edisyon: Kahire: El Mektebetü't-ticariye, 1929-1940].

———, *Umumi Türk Tarihine Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1946.
———, *Tarihte Usul*, İstanbul, 1950.
———, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: Kayı Yayınları, 1972.
Tongas, Gérard, *Les relations de la France avec l'empire ottoman durant la première moitié du XVIIe siècle*, Toulouse, 1942.
Tosun, Mebrure, Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi - Şaduqa Fermanı*, Ankara, 1989.
Traeger, P., "Die Jürüken und Konjaren in Makedonien", *Zietschrift fur Ethnologie*, 37 (1905), s. 198-206.
Truhelka, Ćiro, "Über die Balkan Yürüken", *Revue International des études Balkaniques*, 1-2 (1934-35), s. 89-99.
———, *Die geschichtliche Grundlage der bosnischen Agrarfrage*, Saraybosna, 1911.
Tsakyroglous, M., *Etudes Ethnographiques sur les Yörük*, İzmir, 1891.
Tukin, Cemal, "II. Mahmud devrinde Halep İsyanı 1813-1819", *Tarih Vesikaları*, 1/4 (1941), s. 256-65, 2/8 (1943), s. 112-27.
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1866-1938): Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.
———, *İslâmcılık Akımı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
———, *Hürriyet'in İlanı, II. Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
Tuncer, Hüner, *Metternich'in Osmanlı Politikasi (1815-1848)*, Ankara, 1996.
Tunçdilek, Necdet, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (1953), s. 189-208.
———, "Yayla Settlements and Related Activities in Turkey", *RGUI*, 1/9-10 (1963-64), s. 58-71.
Turan, Osman, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, 39 (1946), s. 471-496
———, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Ankara: TTK, 1954.
———, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara: TTK, 1958.
———, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965.
———, "Keykubad I", *İA*, VI, s. 645-661.
———, "Süleyman-Şah I", *İA*, XI, s. 201-219.
Turan, Şerafettin, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vakası*, Ankara: TTK, 1961.
———, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, 4 cilt, İstanbul: Metis Yayınları, 1990.
Turski dokumenti za istorijata na makedoniskiot narod, 4 cilt, Üsküp: Arhiv na Makedonija, 1963.
Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, (yay.) Mehmed Ârif, *TOEM* ilavesi, İstanbul, 1330.
Tyan, Emile, *Institutions du Droit Public Musulman, Le Califat*, Paris, 1954.
———, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, 2 cilt, Leiden, 1960.
Ubucini, Jean-Henri A., *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Condition of the Ottoman Empire*, 2 cilt, (çev.) Lady Easthope, Londra, 1856.
Udalcova, Z.V. ve K.V. Chvostova, "Les structures sociales et économiques dans La Basse-Byzance", *Akten, XVI. Internationalen Byzantinistenkongresses, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32/2 (1982), s. 131-147.
Uluçay, M. Çağatay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul, 1942.

———, "Kara Osmanoğullarına Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, 2/9 (1942), s. 193-207; 2/10 (1942), s. 300-308; 2/12 (1943), s. 434-40; 3/14 (1944), s. 117-26.
———, *17. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1944.
———, *Saruhan-oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar I-II*, İstanbul, 1940-46.
———, *Manisa Ünlüleri*, Manisa: Manisa Lisesi, 1946.
———, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 9 (1954), s. 53-90; 10 (1954), s. 118-142; 11-12 (1955), s. 185-200.
———, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955.
———, *Harem II*, Ankara: TTK, 1971.
[Ulusoy], Ahmed Tevhid, "Beni Ertena", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM)*, 5/25 (14 Nisan 1914), s. 13-22.
Urquhart, David, *Turkey and its Resources, its Municipal Organization and Free Trade, the Prospects of English Commerce in the East*, Londra, 1833.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Sadrâzam Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, 5 (1936), s. 213-267.
———, "Kastamonu'da Tahmiscioğlu Vakası", *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2 (1938), s. 138-175.
———, "Çelebi Mehmed Tarafından Verilmiş Bir Temliknâme ve Sasa Bey Ailesi", *Belleten*, 11-12 (1939), s. 389-399.
———, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhânîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, İstanbul: TTK, 1941.
———, "Buyruldı", *Belleten*, 5/19 (1941), s. 298-318.
———, *Meşhur Rumeli A'yânlarından Tirsinikli İsmail, Yılık-Oğlu ve Âlemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942.
———, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, 2 cilt, Ankara: TTK, 1943.
———, "Gâzî Orhan Beğ'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi", *Belleten*, 9/34 (1945), s. 207-211.
———, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: TTK, 1948.
———, "Kanûn-i Osmânî Mefhûm-i Defter-i Hakânî", *Belleten*, 15/59 (1951), s. 381-399.
———, *Osmanlı Tarihi*, c. I, 2. baskı, Ankara: TTK, 1961.
———, "Orhan Gâzî'nin Vefat Eden Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiyenin Aslı", *Belleten*, 27/107 (1963), s. 437-451.
———, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: TTK, 1965.
———, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 2. baskı, Ankara: TTK, 1969.
———, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara: TTK, 1984.
Ülker, Necmi, "The Rise of Izmir 1688-1740", *Basılmamış Doktora Tezi*, University of Michigan, 1974.
Üstün, Cevat, *Viyana Seferi*, Ankara: TTK, 1941.
Vaas, Elő́d , "Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vac (Waitzen) aus dem 16 Jahrhundert", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 24/1 (1971), s. 1-39.
Valensi, Lucette, *Venise et la Sublime Porte: la naissance du despote*, Paris: Hachette, 1987.
Viaggi di Pietro del la Vallé, *Voyages de Pietro della Vallé, gentilhomme romain, dans la*

Turquie, l'Egypte, la Palestine, la Perse, les Indes Orientales, & autres lieux, 4 cilt, Paris, 1661-1665.
Vanmour, Jean-Baptiste, *Recueil de cent estampes représentant differentes nations du Levant*, Paris, 1712.
Vandal, Albert, *L'odysée d'un ambassadeur: les voyages du Marquis de Nointel (1670-1680)*, Paris, 1900.
Vasić, Milan, "Die Martolosen im Osmanischen Riech", *Zeitschrift für Balkanologie*, 2 (1964), s. 172-189.
Vasiliev, A.A., *Histoire de l'Empire byzantin*, Rusçadan çeviri: P. Brodin-A. Bourguina, 2 cilt, Paris, 1932.
Vaughan, Dorothy Margaret, *Europe and the Turk, A Pattern of Alliances, 1350-1700*, Liverpool, 1954.
Veinstein, Gilles, "Ayân de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 20 (1975), s. 131-147.
———, "Les Çiftlik de colonisation dans les steppes du nord de la Mer Noire au XVIe siècle", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41/1-4 (1985): *Ö.L. Barkan'a Armağan Sayısı*, s. 177-210.
Velyaminov, V. Zernev, Hüseyin Feyizhan (yay.), *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dâir Bolgan Yarlık ve Hatlar*, St. Petersburg, 1281/1864.
Vernadsky, George, "Cengiz Han'ın Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1 (1941-1942), s. 107-132.
Vigna, Amadeo P., *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signoria dell'ufficio di San Giorgio (1453-1475)*, 3 cilt, Atti della Societa Ligure di Storia Patria, 1868-1881.
Vinaver, Vuk, "Monetarna kriza u Turkoj, 1575-1650", *Istoriski glasnik*, 3-4 (1958), s. 113-153.
Vladimirtsov, Boris Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, (çev.) A. İnan, Ankara: Toprak Yayınları, 1960.
Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971.
Wallerstein, Immanuel, "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research", *Social and Economic History of Turkey, 1071-1920, Papers presented to the First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Ankara, 1980, s. 117-122.
Warriner, Doreen, *The Economics of Peasant Farming*, New York, 1939.
Watson, Andrew M., "Back to Gold-and Silver", *The Economic History Review*, 20/1 (1967), s. 1-34.
Weiss, Günter, *Joannes Kantakuzenos, Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch, in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Weisbaden, 1969.
White, Charles, *Three Years in Constantinople*, 3 cilt, London: Hernry Colburn, 1845-1846.
Wittek, Paul, *Zur Geschichte Angoras im Mittelalter*, Leipzig, 1932.
———, *Das Fürstentum Mentesche; Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13.-15. Jh. Unveränderter Nachdruck*, İstanbul: Universum Druckere, 1934; Amsterdam, 1967.
———, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra: Royal Asiatic Society Monographs, 1938.
———, "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople", *Revue des études Islamiques*, 12 (1938), s. 1-34.

———, "Le Sultan de Rum", *Annuaire de l'Institut Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, 6 (1938), s. 361-390.
———, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına, 1402-1455", (çev.) Halil İnalcık, *Belleten*, 7/27 (1943), s. 557-589.
———, *Menteşe Beyliği: 13.-15'inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, (çev.) O.Ş. Gökyay, Ankara: TTK, 1944.
———, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden I-VII", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 53 (1957), s. 303-313; 54 (1957), s. 240-256; 55 (1959), s. 122-141; 56 (1960), s. 267-284; 57 (1961), s. 102-117; 58 (1962), s. 164-197; 59/60 (1963/64), s. 201-223.
Wittfogel, Karl A., *Oriental Despotism, A Comparative Study of Total Power*, 5. baskı, New Haven ve Londra: Yale University Press, 1964.
Wood, Alfred C., *A History of the Levant Company*, Londra: Routledge, 1964.
Woods, John E., *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Minneapolis-Chicago: Bibliotheca Islamica, 1976.
Wulff, Hans F., *The Traditional Crafts of Persia*, Boston, 1966.
Yağan, Şahin Yüksel, *Türk El Dokumacılığı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978.
Yakubovskiy, A.J. ve B.D. Grekov, *Le Horde d'Or*, (çev.) F. Thuret, Paris, 1939.
Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
Yalman (Yalkın), Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları*, 2 cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.
Yalman, Ahmet Emin, *The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press*, New York, 1914.
Yaman, Talat Mümtaz, "Mütesellimlik Müessesesine Dair", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1 (1941), s. 75-105.
Yasa, İbrahim, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları*, 2. baskı, Ankara, 1973.
Yavuz, M. Hakan, Peter Sluglett (yay.), *War and Diplomacy The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, Salt Lake City: Utah University Press, 2011.
Yediyıldız, M. Bahaeddin, *Institution du vaqf au XVIIIè siècle en Turquie: étude socio-historique*, Ankara: Imprimerie de la Société d'Histoire Turque, 1985.
Yerasimos, Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 3 cilt, (çev.) B. Kuzucu, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1974.
———, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman, XIVe-XVIe siècles: bibliografie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, Ankara: TTK, 1991.
Yetkin, Şerare, "Osmanlı Saray Halılarından Yeni Örnekler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 7 (1977), s. 143-164.
———, *Historical Turkish Carpets*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981.
Yılmaz, Gülay, "The Economic and Social Role of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Institute of Islamic Studies, McGill University, Kanada, Nisan, 2011.
Yinanç, Mükrimin H., "Feridun Beğ Münşeâtı", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, 11-13/62-77 (1337/1918-19), s. 161-166; 14/1 (1340/1921-22), s. 37-46; 14/2 (1921/22), s. 95-104; 14/4 (1340/1921-22), s. 216-226.
———, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944.
———, "Bursa", *İA*, 20, s. 810.
Yule, Henry (yay.), *Cathay and the Way Thither. Being a Collection of Medieval Notices of China*, 4 cilt, Londra, 1913.

Yusuf Hass Hacib, *Kutadgu Bilig*, (haz.) R.R. Arat, İstanbul, 1947.
Yücebaş, A. Hilmi, *Mithat Paşa: Düşünceler, Hatıralar, Fıkralar, Şiirler*, İstanbul, 1944.
Yücel, Yaşar (yay.), *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I: Kitab-ı Müstetâb*, Ankara: 1974.
———, *1640 Tarihli Esar Defteri*, Ankara, 1982.
———, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitab-ı Müstetâb, Kitabu Mesalihi'l-Müslimîn ve Menafi'i'l-Mü'minîn, Hirzu'l-Mülûk*, Ankara: TTK, 1988.
Zachariadou, Elizabeth A., "Conquest of Adrianople by the Turks", *Studi Veneziani*, 12 (1970), s. 211-218.
———, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydın (1300-1415)*, Venedik, 1983.
———, "Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles", *Der Islam*, 60/2 (1983), s. 268-296.
Zakythinos, Dionysios A., *Le despotat grec de Morée*, 2 cilt, Paris, 1932-1953.
Zambaur, Eduard Ritter von, "Prägungen der Osmanen in Bosnien", *Numismatische Zeitschrift*, 41 (1908), s. 143-156.
———, "Dirhem", *İA*, III, 594-595.
Ziaul, Haque, *Landlord and Peasant in Early Islam: A Study of the Legal Doctrine of Muzara'a or Sharecropping*, İslamabad, 1977.
Zigura, Alexandra, *Covoare Turceşti din Colectia Muzeului*, Bükreş, 1966.
Zilfi, Madeline C., "The Ottoman 'Ulemâ 1703-1839 and the Route to Great Mollaship", *Doktora Tezi*, University of Chicago, 1976.
———, "The Diary of a *Muderris*: A New Source for Ottoman Biography", *Journal of Turkish Studies*, 1 (1977), s. 157-173.
———, "The Kadızâdelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *Journal of Near Eastern Studies*, 45/4 (1986), s. 251-269.
———, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulemâ in the Post-Classical Age: 1600-1800*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988.
———, *Osmanlı Uleması Dindarlık Siyaseti: Klasik Dönem Sonrası (1600-1800)*, (çev.) M.F. Özçınar, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2008.
Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, 7 cilt, Hamburg: F: Perthes, 1840.
———, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1299-1450)*, 7 cilt, (çev.) N. Epçeli, İstanbul: Yeditepe, 2011.
Ziya Paşa, *Cennetmekân Sultan Abdülaziz Han'ın Londra'ya azimetinde takdim olunan merhum Ziya Paşa'nın arzuhali*, Dersaadet: 1327/1911-12.

KİTAPTA YER ALAN MAKALELERİN KÜNYE BİLGİLERİ

1. "The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, s. 97-136.
2. "Polunya (Apollunia) –Tanrı-Yıkdıgı–: Osmanlı Rumeli Fetihleri Kronolojisinde Düzeltmeler (1354-1371)", *Mübahat Kütükoğlu Armağanı*, İstanbul, 2006, s. 27-57.
3. "Edirne'nin Fethi (1361)", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara: TTK, 1964, s. 189-196.
4. "Rumeli", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, (2008), s. 232-235.
5. "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 3 (1954), s. 103-129.
6. "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara, 1990, s. 1-11.
7. "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kânûnları", *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/2 (1958), s. 102-126.
8. "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969), s. 105-138.
9. "Kanûnnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, (2002), s. 333-337.
10. "Islam in the Ottoman Empire", *Cultura Turcica*, 5-7 (1968-1970), s. 19-29.
11. "Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax", *Festgabe an Josef Matuz: Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, (yay.) Christa Fragner-Klaus Schwarz, Berlin, 1992, s. 100-116.
12. "The Appointment Procedure of a Guild Warden (Ketkhudâ)", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana Press, 1993, s. 194-201.
13. "Cizye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VIII, (1993), s. 45-48.
14. "Sources for Fifteenth Century Turkish Economic and Social History", *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana Press, 1993,s. 177-193.
15. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişâfı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, 15/60, (1951), s. 629-684.
16. "The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants", (yay.) J.L. Bacque-Grammont et P. Dumont, *Contributions à l'histoire* économique *et sociale de l'empire Ottoman*, Paris, 1983, s. 105-126.
17. "The Ottoman Decline and Its Effects Upon The Re'âyâ", (yay.) H. Birnbaum ve S. Vryonis, *Aspects of the Balkans, Continuity and Change*, The Hague: Mouton, 1972, s. 338-354.
18. "Ottoman Archival Materials on *Millets*", (yay.) Benjamin Brauder-Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire, I, The Central Lands*, New York, 1982, s. 437- 449.

19. "Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century", *Revue d'Histoire Maghrébine*, 31-32 (1983), s. 256-270..
20. "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı*, 2 (1979-1980), s. 1-66.
21. "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", *Essays in Ottoman History*, İstanbul, 1998, s. 415-445.
22. "Turkey and Europe: A Historical Perspective", *Perceptions*, 2/l, (Ankara, 1997), s. 76-92.
23. "The Turkish Impact on the Development of Modern Europe", *The Ottoman State and its Place in World History*, (yay.) Kemal Karpat, Leiden: Brill, 1974, s. 51-58.
24. "Revolution in War Technology: Upsetting the Balance Between Europe and the Ottomans", *Turkey and Europe in History*, İstanbul, 2006.
25. "Avrupa Devletler Denge Sistemi ve Osmanlı: Osmanlı-Fransız İttifakı (1528-1574)", *Doğu Batı*, 14 (2001).
26. "Some Remarks on the Study of History in Islamic Countries", *Middle East Journal*, 7 (1953), s. 451-455.
27. "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, 1 (1978), s. 69- 99.

DİZİN

Prof. Dr. Halil İnalcık'ın
Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'ndaki Eserleri

Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I:
Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim

Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I:
Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim

Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- II:
Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi

Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- III:
Köprülüler Devri

Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- IV:
Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet

Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- V:

Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet

Hâs-Bağçede 'Ayş u Tarab: Nedîmler, Şâirler, Mutribler

Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci

Tanzimat
Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu (M. Seyitdanlıoğlu ile)

Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar

Studies on the History of Textiles in Turkey

The Survey of Istanbul, 1455

Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar, 1441-1700

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi - I, 1300-1600

İstanbul Tarihi Araştırmaları

Fetihten Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası Bilâd-i Selâse:

Galata, Eyüp, Üsküdar

Fâtih Sultan Mehemmed Han

İki Karanın Sultanı, İki Denizin Hakanı, Kâyser-i Rûm

Osmanistik Bilimi'ne Katkılar